EESTI VABARIIK
INTERDISTSIPLINAARNE ÕIGUSTEADUSLIK UURIMISTÖÖ

Rahvusvaheline õigus · Euroopa inimõiguste õigus · Õigusajalugu · Meditsiiniõigus

Euroopa Inimõiguste Kohtu kujunemine Euroopa õiguskorra kujundajaks

1959–2026

Interdistsiplinaarne uurimus Euroopa inimõiguste, rahvusvahelise kriminaalõiguse, õigusajaloo ja meditsiiniõiguse kujunemisest

Autor	Revo Jaansoo
Töö liik	Interdistsiplinaarne uurimistöö
Valdkond	Rahvusvaheline avalik õigus, Euroopa inimõiguste õigus, rahvusvaheline kriminaalõigus, õigusajalugu ja meditsiiniõigus.
Uurimisese	Euroopa Inimõiguste Kohtu institutsionaalse ja normatiivse kujunemise mõju Euroopa õiguskorrale ning Euroopa inimõiguste kaitsesüsteemi arengule.
Valmimise kuupäev	10. september 2026

Helsingi 2026

Sisukord

SISSEJUHATUS 10
1. Uurimisprobleem, eesmärk ja teesid 10
2. Metodoloogiline lähtekoht ja allikabaas 14
3. Uurimuse ülesehitus ja võrdlev õiguslik raamistik 15
4. Terminoloogia, viitamissüsteem ja seletavad märkused 16
I. EUROOPA INIMÕIGUSTE KAITSEMEHHANISMI KUJUNEMINE 18
1. Euroopa inimõiguste kaitsemehhanismi kujunemine ja seos ÜRO ülddeklaratsiooniga 18
1.2. Normatiivne alus ja piirkondlik integratsioon 18
1.3. Konventsiooni genees ja õiguslik staatus 18
1.4. ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni mõju EIÕK inimõiguste kujunemisele 19
1.5. Elava põhiseaduse ja elva instrumendi doktriinid 21
1.6. Sir Gerald Fitzmaurice ja elava instrumendi doktriini kujunemine 23
1.7. Õigusselguse põhimõtte edasiarendus: Silver jt vs. Ühendkuningriik 25
2. *Lex certa* põhimõte EIÕK praktikas 25
2.1. Riigi positiivsete kohustuste doktriini kujunemine 25
II. EIÕK JA ÜRO ÜLDDEKLARATSIOONI NORMATIIVNE JÄRJEPIDEVUS 27
1. Euroopa inimõiguste kaitse ning ÜRO ülddeklaratsiooni normatiivne järjepidevus 27
1.2. Õigus elule 27
1.3. Piinamise absoluutne keeld 29
1.4. Kohtuasi R. vs. Fernando kui võrdlev praktika 29
2. Kehalise autonoomia kaitse rahvusvahelises praktikas 31
2.1. Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika 32
2.2. ÜRO Inimõiguste Komitee praktika 33
3. Kehaline autonoomia ja meditsiinilise sekkumise võrdlev inimõiguspraktika 33
3.1. Austraalia õigusraamistik ja kehaline puutumatus 33
3.2. Meditsiiniline ja teaduslik eksperimenteerimine 35
3.3. Nürnbergi koodeksi õiguslik päritolu 37
3.4. Ameerika Ühendriikide kohtupraktika 38
3.5. Nõusolek biomeditsiinis ja teadusuuringutes 38
3.6. Meditsiiniline autonoomia Euroopa inimõiguste konventsiooni tähenduses 39
3.7. Avaliku võimu volituste piirid: Kanada ja Austraalia näited 49
3.8. Euroopa inimõiguste konventsioon ja menetluslikud tagatised 49
3.9. Järeldus 51
III. NÜRNBERGI KOODEKSI NORMATIIVNE TÄHENDUS RAHVUSVAHELISES ÕIGUSES 52
1. Nürnbergi koodeksi nõusolekuprintsiibi koht rahvusvahelise õiguse arengus 52
1.2. Nürnbergi koodeksi kujunemine ja õiguslik tähendus kohtuasjas *United States of America v. Karl Brandt et al* 53
1.3. Nürnbergi koodeksi ja Rooma statuudi artikliga 7 seos 54
1.4. Nürnbergi koodeksi nõusolekuprintsiip selle seos Euroopa inimõiguste kaitsega 55
1.5. Inimsubjekti autonoomia meditsiiniõiguses 57
1.6. Helsingi deklaratsiooni normatiivne tähendus 58
1.7. ICCPR artikkel 7 ja informeeritud nõusolek 59
1.8. ICCPR artikli 7 teise lause kujunemine ja seos Nürnbergi koodeksiga 60

1.9. Rahvusvaheline õigus EIÕK tõlgendamisel 61
2. Euroopa konsensuse doktriin 65
3. Informeeritud nõusoleku kujunemine rahvusvahelises õiguses 65
IV. *AKTION* T4 KÄSITLUS NÜRNBERGI ARSTIDE KOHTUASJAS 67
1. *Aktion* T4 õiguslik staatus ja Nürnbergi arstide kohtuasja õiguskäsitlus 67
1.1. Eutanaasiaprogrammi tõendi 630-PS kuupäev, õiguslik tähendus ja kasutamine 68
1.2. *Aktion* 14f13 vangide valik ja Hartheimi trantspordid 75
1.3. Hartheimi statistika *Aktion* 14f13 tõendid 79
1.4. Ohvrite arv ja programmi teine tegevusperiood 82
1.5. Kolmanda Riigi dokumentaalne terminoloogia 83
1.6. *Aktion* 14f13 ja Hartheimi keskuse dokumentaalne tõendusbaas 83
1.7. *Aktion* T4 ja *Aktion* 14f13 administratiivne rakendamine 86
2. Õiguslik vastuseis *Aktion* T4 programmile 87
2.1. Rottmanni ja Kreyssingi juhtumid 87
3. Kiriklik vastuseis ja *Aktion* T4 avaliku rakendamise peatamine 89
4. *Aktion* T4 õiguslik käsitlus Nürnbergi arstide kohtuasjas 91
5. Süüdistatavate individuaalne kriminaalvastutus Nürnbergi arstide kohtuasjas 91
5.1. I süüdistuspunkti õiguslik tähendus 92
5.1.1. Varasemad koondtabelid ja käesoleva tabeli erinevus 92
5.1.2. Nürnbergi arstide kohtuasja 23 süüdistatava individuaalne kriminaalvastutus 93
5.1.3. Tabeli allikapõhimõtted ja õigusajalooline täpsustus 98
6. Oberheuseri kutsealane vastutus Nürnbergi ja I.G. Farbeni järelpraktika valguses 98
6.1. Herta Oberheuseri *Approbationi* hilisema loobumise ja menetluste kronoloogiatabel 102
6.2. Herta Oberheuseri asjas võrdse kohtlemise õiguslik-ajalooline käsitlus 103
6.2.1. Otsustaja poliitiline taust ja kutsealase kohustuse haldusõiguslik käsitlemine 103
6.2.2. Oberheuseri menetluse sõjajärgne institutsionaalne ja põhiseaduslik raamistik 104
6.2.3. Oberheuseri kutsealase staatuse võrdlev õiguslik käsitlus 105
6.2.4. Kaudne võrdlus: I.G. Farbeni juhtivtöötajate sõjajärgne reintegratsioon 107
6.2.5. Rothenburgsorti arstide kutseõiguslik kohtlemine kui võrreldav halduspraktika 108
6.2.6. Degkwitzi tegevus Rothenburgsorti „eutanaasia“-poliitika ja Cateli küsimuses 109
6.2.7. *Reichsärzteordnung* ja kutseõiguse ümberkujundamine 111
6.2.8. Erineva kutsealase kohtlemise õiguslik võrdlus ja võrdse kohtlemise standard 118
V. NÜRNBERGI JÄRELTRIBUNALID JA RAHVUSVAHELISE KRMINAALÕIGUSE KUJUNEMINE 123
1. Rahvusvaheliste kuritegude menetlemine pärast Teist maailmasõda 123
1.1. Rahvusvaheline Sõjatribunal ja Ameerika Ühendriikide Nürnbergi järeltribunalid 123
1.2. Briti okupatsioonitsooni kohtud ja Prantsusmaa sõjajärgsed kohtumenetlused 124
1.3. Nõukogude Liidu sõjatribunalid ja Habarovski menetlus 126
1.4. Ida-Euroopa sõjajärgsed kohtumenetlused 126
VI. I.G. FARBENI KOHTUASI JA ETTEVÕTTE VASTUTUS RAHVUSVAHELISES ÕIGUSES 131
1. Uurimislähtekoht ja uurimisküsimus 131
2. I.G. Farbeni kohtuasi ettevõtte vastutuse lähtekohana 133
2.1. I.G. Farbeni kohtuasja menetlus, tõendid ja juhtkonna vastutuse küsimus 133
2.2. I.G. Farbeni sunniviisilise töö kasutamine, sõjajärgne vastutus ja õiguslik tähendus 134
2.2.1. I.G. Farbeni kaitsepositsioon Tribunal VI menetluses (1947–1948) 136
2.2.2. Kaitsjate ametid, piirkonnad ja asutused 139

2.2.3. Tribunal VI seisukoht I.G. Farbeni juhtkonna kriminaalvastutuse hindamisel 140
2.2.4. Tribunal VI õiguslik kontroll I.G. Farbeni kaitse argumentidele 141
2.2.5. Bayeri ravimikatsete tõendid ja Helmuth Vetteri juhtum 141
2.4. Vangide kasutamisega seotud rahalised kokkulepped 150
2.5. Ravimikatsete tagajärjed 151
2.5.1. Õiguslik käsitlus 151
2.6. Kronoloogiline juhtumite tabel 151
2.6.1. Dokumenteeritud ravimikatsete detailtabel 152
2.6.2. Vastutuse jaotus ravimikatsete süsteemis 152
2.7. Strasbourgi anatoomiainstituudi juhtum 153
2.8. Gaasikambrite tõendid I.G. Farbeni kohtuasjas 155
2.8.1. I.G. Farbeni kohtuasjades Cowardi tunnistused ja gaasikambrite küsimus 158
3. Kohtuasja ajalooline ja õiguslik kontekst 160
3.1. Sõjamajanduslik panus ja prokuratuuri süüdistuskontseptsioon 160
3.1.1. Menetluse keskne õiguslik küsimus – ettevõtte juhtide individuaalne vastutus 161
3.1.2. Varasemad analoogsed tööstu rite ja majandusjuhtide kohtuasjad 161
3.2. Süüdimõistetud isikud ja määratud karistused I.G. Farbeni kohtuasjas 161
3.2.1. Rahvusvahelise õiguse allikad ja tagasiulatuva karistusõiguse küsimus 161
4. Dorothea Binzi kohtuasi 163
4.1. 14. juuni 1945. aasta kuninglik käskkiri ja selle ajaline kohaldatavus 164
4.1.1. *Nullum crimen sine lege* ja EIÕK artikkel 7 166
4.1.2. *Vasiliauskas vs. Leedu* ja Genotsiidi vältimise ja karistamise konventsioon 166
4.1.3. *Vasiliauskas vs. Leedu* otsuse hääletus ja eriarvamused 167
4.1.4. Inimõiguste kaitse konventsiooni artikli 7 lõige 2 ja õiguse üldpõhimõtted 167
4.1.5. Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuut 167
4.1.6. Endise Jugoslaavia ja Rwanda rahvusvaheliste kriminaaltribunalide põhikirjad 168
4.1.7. Dorothea Binzi kohtuasja järeldused 168
5. I.G. Farbeni kohtuasja süüdimõistetud isikud 169
5.1. I.G. Farbeni asjas süüdimõistetute karistus, kinnipidamine ja vabastamine 170
5.2. I.G. Farbeni kohtuasja tähendus individuaalse kriminaalvastutuse hindamisel 175
5.2.1. Juhtkonna liikme isiklik vastutus 175
5.2.2. Spoliatsioon ja isiklik osalus 176
5.2.3. Sunnitöö ja orjastamine 176
5.2.4. Auschwitz-Monowitz ja juhtkonna tegelik osalus 177
5.2.5. Paul M. Heberti kaks eraldi seisukohta 177
5.2.6. Süüdimõistmised ja õigeksmõistmised kui individuaalse vastutuse rakendus 178
5.2.7. Kokkuvõte 178
6. I.G. Farben i.L. vastutuse eitamine 178
6.1.1. Tribunal VI menetluses ja otsuses käsitletud Auschwitziga seotud küsimused 182
7. Kaitsekonstruktsioon ja vastutuse piirid 183
7.1. Individuaalse kriminaalvastutuse alus 183
7.2. Nordisk Lettmetalli omandikontrolli ümberkujundamine ja I.G. Farbeni osalus 183
7.3. Kriminaalvastutuse individualiseerimine 184
7.4. Wollheimi tsiviilnõue 184
7.4. *Aufrufgesetz* ja nõuete maksmapandavus 185

8. I.G. Farbeni tsiviilvastutuse ja Saksamaa riigivastutuse eristamine 185
8.1. Vastutava subjekti ja õigusliku aluse eraldamine 185
8.2. Ajaliselt kohaldatav rahvusvaheline õigus 185
8.3. Orjanduse ja sunniviisilise töö õiguslik kvalifikatsioon 186
8.4. Riigi rahvusvaheline vastutus ja reparatsioon 186
8.5. Siseriikliku õiguse ja rahvusvahelise vastutuse vahekord 186
8.6. *Jurisdictional Immunities* ja individuaalse nõude piirid 186
8.7. Individuaalse reparatsiooninõude võimalik õiguslik konstruktsioon 187
9. Kolmanda Riigi hävitamisaktide õiguslik kvalifikatsioon 190
9.1. Õiguslik kvalifikatsioon 191
9.1.1. Tõendusmaterjal ja faktiline raamistik 191
9.1.2. Riiklikult organiseeritud vägivalla dokumenteeritus 193
9.1.3. Genotsiidi õiguslik kvalifikatsioon 194
9.1.4. Riigi ja füüsiliste isikute vastutus 195
9.1.5. Auschwitz-Monowitzi õiguslik tähendus 196
9.1.6. Järeldus 196
VII. ICCPR ARTIKKEL 7 JA EESTI RAHVUSVAHELINE VASTUTUS 198
VIII. NÜRNBERDI KOODEKS JA ICCPR ARTIKLI 7 TEINE LAUSE 200
IX. COVID-19 MEETMETE RAHVUSVAHELINE ÕIGUSLIK KONTROLL 202
1. EIK praktika COVID-19 meetmete kontrollis 202
1.1. Informeeritud nõusoleku põhimõte EIK praktikas 203
1.2. *Vavřička* lahendi esemeline ulatus ja piirid 204
2. Rahvusvahelise kontrollistandardi kohaldamine Eesti meetmetele 207
3. Eesti COVID-19 meetmete rahvusvaheline hinnang 207
4. Nürnbergi kohtuasjade informeeritud nõusolekule 210
X. KOHUSTUSLIKU MEDITSIINILISE SEKKUMISE PÕHISEADUSLIKUD PIIRID 211
1. Õiguslik raamistik ja põhiõiguste riive 211
1.2. Eesti praktika ja riigi vastutuse küsimus 211
1.3. Euroopa võrdluspraktika ja allikad 212
1.4. EUA kohustuslikkuse piirid USA õiguses 214
2. EUA nõusolekustandard ja föderaalvõimu piirid 219
2.1. *Bridges* kohtuasjas COVID-19 vaktsineerimisnõude käsitlus töösuhte tingimusena 220
2.1.1. Kohtuasja olemus ja menetluslik taust 220
2.1.2. Muudetud hagiavalduses esitatud hagejate seisukohad ja nõuded 220
2.1.3. Kohtu hinnang hagejate õiguslikele argumentidele 222
3. *Major Questions Doctrine* 224
4. Föderaalsed tervisekaitsenõuded ja erinevad pädevusalused 225
5. Rahvatervise piirangud ja osariikide pädevus 226
6. Järeldused 226
XI. EUA JA CMA VÕRDLEV ÕIGUSLIK KÄSITLUS 228
1. EUA ja CMA regulatiivne staatus 228
1.2. Kasu-riski suhte hindamise regulatiivsed kriteeriumid 228
2.2. Regulatiivse hindamise käigus arvesse võetavad asjaolud 228
3. EMA komiteede pädevus ja kontrollitavus 229
3.1. Tingimusliku müügiloa menetlus ja EMA komitee arvamuse kujundamine 229

XII. EMA KOMITEEDE KOHTULIK KONTROLL 230
1. EMA komiteede pädevuse kohtulik kontroll 230
2. Võrdlev kohtulik kontroll EMA komiteede üle 233
XIII. MRNA-TOODETE REGULATIIVNE KLASSIFIKATSIOON 236
1. FDA kodanikupetitsioon võrdleva regulatiivse materjalina 236
1.1 mRNA-vaktsiinide regulatiivne käsitlus Euroopa Liidu õiguses 236
1.2 EUA ja CMA võrdlev õiguslik käsitlus 237
1.3 USA EUA süsteem: Kongressi sõnaselgelt sätestatud nõusolekunõue 239
XIV. USA ÜLEMKOHUS: FÖDERAALSE TÄIDESAATAVA VÕIMU PIIRID JA KONGRESSI VOLITUS 241
XV. EUROOPA LIIDU CMA SÜSTEEM JA EIÕK ARTIKKEL 15 242
1. Tingimuslik müügiluba ja informeeritud nõusolek 242
2. Euroopa Liidu proportsionaalsuse põhimõte ja kaudne sund 242
3. EIK roll: üldised põhiõiguslikud standardid, mitte CMA regulatsiooni tõlgendamine 243
4. EIÕK artikli 15 derogatsiooniteatis 245
4.1. Artikli 15 eesmärk ja erandlik olemus 245
5. Artikli 15 lõike 3 kohase teavitamiskohustuse õiguslik alus 245
6. Derogatsiooniteatise õiguslik koosseis 246
7. Derogatsiooniteatise esitamise pädevus 246
7.1. Suursaadiku või diplomaatilise esindaja esitatud teate kontroll 247
7.2. Euroopa tasandi normatiivne avatus ja riigi tahte kontrolli probleem 247
7.3. Võimalik põhiseaduslik konflikt liikmesriigis 249
7.4. Võimalik kuritarvitamise ja fabritseeritud volituse risk 250
8. Teatise vorm ja autentimise nõuded 250
8.1. Teatise kohustuslik minimaalne sisu 251
8.2. Euroopa Nõukogu peasekretäri roll ja pädevuse piirid 251
9. EIK kontrollipädevus artikli 15 derogatsiooni üle 252
9.1. Tegeliku ja piisavalt tõendatud avaliku hädaolukorra olemasolu 253
9.2. Artikli 15 kohaldamise faktilise ja õigusliku aluse kontroll 253
9.3. Meetmete vältimatu vajalikkus ja tõendatud kasutegur 253
9.4. Kooskõla teiste rahvusvaheliste kohustustega 254
9.4.1. Artikli 15 lõike 3 kohase teavitamiskohustuse täitmine 254
9.4.2. Riigi põhjenduste kvaliteet ja kohtulik kontrollitavus 254
9.5. Euroopa Inimõiguste Kohtu kontrollipädevus ja EIÕK artikli 15 derogatsioon 255
9.5.1. Kohtu kontrolli ulatus 255
9.5.2. Institutsionaalse autoriteedi ja õigusliku kontrolli eristamine 256
9.5.3. Artikli 15 piirid 256
9.6. Derogatsiooni lõppstandard 256
9.6.1. Riigi põhjendamis- ja tõendamiskohustus 256
9.6.2. Prognoosmudelid, statistilised andmed ja ekspertteadmised 257
9.6.3. Tervishoiuvaldkonna eriküsimused 258
9.6.4. Artikli 15 lõikes 2 sätestatud absoluutse kaitsega õigused 258
9.6.5. Õiguslik tagajärg juhul, kui artikli 15 tingimused ei ole täidetud 259
9.6.6. Riigi ametliku tahte tõendamise lõplik standard 259
9.6.7. Artikli 15 mehhanismi kuritarvitamise vältimise põhimõte 260
9.6.8. Lõplik õiguslik järeldus 261

XVI. ISIKUVABADUS JA MENETLUSGARANTIID 262
1. EIÕK artikli 5 kohaldamine rahvatervise meetmetele 262
2. Sundisolatsiooni ühilduvus EIÕK artikliga 5 ja võrdlevõiguslik vaade 263
2.1. Võrdleva õiguse näide: Austria praktika ja vastuolu artikliga 5 263
3. EIK kriteeriumid ja rikkumise olemus 264
4. Kokkuvõtlik tabel viidatud lahendite kohta 265
5. Õigus õiglasele kohtumenetlusele 267
5.1. Eraelu ja põhivabaduste piirangute raamistik 268
5.1.1. Inimväärikuse põhimõte 268
5.2. Süsteemide võrdlus 269
5.3. EIÕK järelevalvesüsteemi institutsionaalne areng 269
5.4. 3. september 1953 kuni 31. oktoober 1959 – etapp enne EIK tegevuse algust 270
5.5. Alates 1. novembrist 1998 – protokolli nr 11 järgne alaline EIK 271
6. EIÕK ja ÜRO ülddeklaratsiooni seos 271
6.1. Euroopa Inimõiguste Komisjoni kujunemine ja esialgne koosseis 271
6.1.1. Vastustanud riigi kodaniku osalemine komisjoni ja kohtu menetluses 272
6.1.2. Riikidevaheliste kaebuste mehhanism konventsiooni algses süsteemis 273
6.2. Riikidevahelised kaebused EIK praktikas 273
6.2.1. Konventsioon ja Euroopa Inimõiguste Komisjoni praktika (1954–1980) 273
6.2.2. Territoriaalne jurisdiktsioon ja riigi vastutus (1981–2010) 274
6.2.3. Riikidevahelised menetlused (2011–2026) 275
6.3. Euroopa Inimõiguste Komisjoni uurimisfunktsioon 277
6.3.1. Rahvusvahelise Kohtu menetluslik funktsioon inimõiguste kujunemisel 279
6.3.2. Normatiivne alus ja dokumentaalsed viited 280
6.3.3. Õiguslik ja ajalooline kontekst 280
6.3.4. Teitgen, Maxwell-Fyfe ja Nürnbergi menetluse tähendus inimõiguste kujunemisel 283
6.3.5. Maxwell-Fyfe'i Nürnbergi kogemuse mõju Euroopa inimõiguste kujunemisel 284
6.3.6. Euroopa Inimõiguste Komisjoni praktika ja uurimisfunktsiooni tähendus 286
6.3.7. Kreeka vs Ühendkuningriik ja uurimisfunktsiooni rahvusvaheline mõõde 287
7. *Lawless* ja rahvusvaheline kontroll 287
8. Uurimisfunktsioon ja neljanda kohtuastme doktriin 288
9. Faktilise tuvastamise metodoloogia 289
10. Uurimisfunktsioon sõjajärgses rahvusvahelises õiguses 290
11. Riikidevaheline menetluspraktika inkvisitiivse funktsiooni kandjana 292
12. Neljanda kohtuastme doktriini kujunemine ja kohaldamisala 293
13. Funktsionaalne eristamine kaasaegses praktikas 294
14. Riikide ring, kellel oli õigus esitada riikidevaheline kaebus 295
15. Euroopa inimõiguste kontrollimehhanismi hilisem areng 295
16. Euroopa Inimõiguste Komisjoni esimene individuaalkaebus 296
XVII. *LAWLESSI* KAASUS JA EIK ÕIGUSKORRA KUJUNEMINE 296
1. Menetluslik taust ja tuumikküsimus 296
1.1. Kohtuotsuse kriitiline käsitlus 298
1.1.1. Rahvusvaheliste tribunalide ja Nürnbergi praktika eiramine 299
1.1.2. *Margin of Appreciation*'i doktriini relatiivistamine 300
2. Konventsiooni algne kontrollimudel 301

3. *Ad hoc* kohtu periood 1959–1998 ... 302
4. Hädaolukorra kohtulik kontroll ... 303
4.1. Võrdlev proportsionaalsuskontroll kohtulikuks kontrollimiseks ... 305
4.1.1. Saksamaa võrdlus: proportsionaalsuse põhimõtte kohtulik kontroll ... 306
4.1.2. Prantsuse võrdlus ... 308
4.1.3. Ladina-Ameerika võrdlus ... 309
4.1.4. Aasia võrdlus ... 311
4.2. Võrdlev kontrollimudel Kanada erakorraliste volituste kohtuliku kontrolli raamistikus ... 312
4.2.1. Hädaolukorra õiguspärasuse kohtulik kontroll Kanadas ja võrdlus EIK praktikaga ... 313
4.2.2. Võrdleva õiguse seisukohalt seisneb peamine erinevus kontrollimeetodis ... 314
4.3. Võrdlevõiguslik ülevaade erakorraliste volituste kohtulikust kontrollist ... 315
4.4. *Fourth instance* doktriini teke ... 317
4.4.1. Esmakordne mainimine ja algupärane osundus (Komisjoni praktika) ... 317
4.4.2. Doktriini edasiarendus konventsiooniorganite praktikas ... 317
4.4.3. Inimõiguskohtute praktika võrdlev käsitlus (Aafrika ja Ameerika inimõiguskohtud) 318
4.5. Haridusõigus ja identiteet: Belgia keeleasi kui esimene põhiseaduslik murdepunkt ... 319
5. *Handyside* ja riigi hindamisruum ... 320
6. Euroopa Inimõiguste Kohtu institutsionaalne kujunemine: 1959–1998 ... 321
7. Artikkel 6 ja artikkel 13 EIK praktikas ... 321
7.1. Artikkel 8: eraelu kaitsest kaasaegse avaliku õiguse keskseks põhimõtteks ... 322
7.2. Artikkel 2 ja positiivsed kohustused ... 323
7.3. Artikkel 14 ja võrdsuse uus tähendus ... 324
8. *Margin of Appreciation* doktriin ... 324
8.1. Laia vabaduse kitsenamine piiratud konsensuse ruumini ... 325
9. Usuvabaduse ja sõnavabadus Euroopa õiguses ... 326
10. EIK ja piirkondlikud inimõiguste kohtud ... 326
11. Euroopa inimõiguste kohus Euroopa õigusliku identiteedi kujundajana ... 327
XVIII. EUROOPA INIMÕIGUSTE KOHTU REFORMIVAJADUS ... 328
1. Institutsionaalne areng ja reformivajadus ... 328
1.1. Normatiivne alus ja soovituslik reform ... 328
2. Inimõiguste kaitse probleemid ja lahendused ... 331
3. Otsese kaebeõiguse puudumine enne 1998. aastat – juurdepääsu piiratus ... 331
4. Kohtu menetluskoormus ja vajadus tõhusamate filtreerimismehhanismide järele ... 331
5. *Margin of appreciation* doktriini probleemid ... 331
6. Ekspertiisi sõltumatus ... 332
7. Kohtunike nimetamise menetluse politiseerituse risk ja kohtuliku sõltumatuse kaitse ... 332
8. Reformisoovitused ... 332
9. Euroopa Inimõiguste Kohtu institutsionaalsed reformiettepanekud ... 333
XIX. PATSIENDI TAHTEVABADUS EUROOPA INIMÕIGUSTE PRAKTIKAS ... 338
1. Patsiendi autonoomia EIK praktikas: Pindo Mulla vs. Hispaania ... 338
1.2. Eelnevalt väljendatud tahteavaldus ... 340
1.3. Artikli 8 ja 9 kohaldamine *Pindo Mulla* lahendis ... 341
2. Apostlite tegude 15:28–29 ja vereülekande küsimus ... 341
3. Järeldused ... 345
KOKKUVÕTE ... 347

SUMMARY 357
KASUTATUD BIBLIOGRAAFIA 369
I. Primaarallikad 369
II. Primaarallikad 382
I. SEKUNDAARALLIKAD 409
II. SEKUNDAARALLIKAD 416

SISSEJUHATUS

1. Uurimisprobleem, eesmärk ja teesid

Käesolev uurimus käsitleb inimõiguste, rahvusvahelise õiguse, rahvusvahelise kriminaalõiguse, õigusajaloo, meditsiiniõiguse, põhiseadusõiguse ja ravimiregulatsiooni kokkupuutepunkte. Keskmes on kehaline puutumatus ja autonoomia ning nende õiguslik suhe riigivõimu, rahvatervise kaitse, meditsiinilise sekkumise ja rahvusvahelise vastutusega. Uurimus keskendub küsimusele, kuidas kujunesid inimsubjekti kaitse ja informeeritud nõusoleku põhimõtted ning millise normatiivse sisu need omandasid Euroopa ja rahvusvahelises inimõiguste õiguses.

Uurimisprobleem seisneb isikuautonoomia õigusliku staatuse ja riigivõimu sekkumispiiride määratlemises. Küsimus hõlmab isiku otsustusõiguse ulatust, nõusoleku õiguslikku tähendust, riigi positiivseid kohustusi ning kohtuliku kontrolli intensiivsust olukorras, milles avalik võim sekkub isiku kehalisse puutumatusse.

Uurimisobjekt hõlmab Euroopa inimõiguste kaitsesüsteemi kujunemist, ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni ja Euroopa inimõiguste konventsiooni (EIÕK) vahekorda, Nürnbergi arstide kohtuasja ja Nürnbergi koodeksit, *Aktion* T4 ja *Aktion* 14f13 materjale, Nürnbergi järeltribunale, I.G. Farbeni kohtuasja, kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti (ICCPR) artiklit 7, Ameerika Ühendriikide juriidikat, Euroopa Liidu ravimiregulatsiooni ning Euroopa Inimõiguste Kohtu (EIK) praktikat. Allikmaterjali ulatus võimaldab rekonstrueerida kehalise autonoomia, meditsiinilise sekkumise ja riigivõimu õiguslike piiride kujunemist eri õiguslikes ja ajaloolistes kontekstides.

Uurimuse põhiküsimus on, millistel normatiivsetel ja institutsionaalsetel alustel on kujunenud põhimõte, mille kohaselt eeldab inimese kehasse sekkumine tema otsustusõiguse arvestamist ning riigilt selle õiguse tõhusat õiguslikku kaitset. Põhiküsimusest tulenevad järgmised alaküsimused:

1. milline on Nürnbergi koodeksi õigusajalooline tähendus ning milline osa selle normatiivsest pärandist on kandunud hilisemasse rahvusvahelisse inimõiguste ja meditsiiniõiguse arengusse;
2. milline on informeeritud nõusoleku positsioon ICCPR-i artikli 7 ning EIÕK-i artiklite 8 ja 9 kaitsealal;
3. milline on riigi positiivsete kohustuste ulatus inimese kehalise autonoomia kaitsel;
4. millistel õiguslikel tingimustel ja piirides on riigil lubatav sekkuda isiku kehalisse puutumatusse ning kuidas muutuvad sekkumise õiguslikud eeldused rahvatervisega seotud erandlikes olukordades;
5. millise intensiivsusega peab kohus kontrollima riigivõimu otsust olukorras, milles piirang puudutab inimese keha, autonoomiat ja isiklikku otsustusõigust.

Rahvusvahelise inimõiguste kaitse normatiivse kujunemise üheks lähtekohaks on Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Peaassamblee (ÜRO PA) poolt 10. detsembril 1948 vastu võetud ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon (*Universal Declaration of Human Rights*, UDHR). Peaassamblee võttis deklaratsiooni vastu resolutsiooniga 217 A (III) Pariisis 183. plenaaristungil. Deklaratsiooni väljatöötamine toimus ÜRO inimõiguste komisjoni raames ning selle kujunemisse panustasid muu hulgas Eleanor Roosevelt,

René Cassin, Charles Malik, Peng Chun Chang ja John P. Humphrey. Eleanor Roosevelt juhtis redaktsioonikomiteed; Cassin koostas deklaratsiooni esimese tervikliku kavandi; Malik tegutses komisjoni raportöörina; Chang oli komisjoni aseesimees ning Humphrey ÜRO inimõiguste osakonna direktor, kellel oli keskne roll esialgse kavandi ettevalmistamisel.

Deklaratsiooni tähendus sõjajärgse rahvusvahelise õiguse arengus ei seisnenud üksnes selle vastuvõtmises, vaid ka kujunemises ulatuslike rahvusvaheliste läbirääkimiste tulemusena. Selle kujundamisel põimusid erinevad õiguslikud, poliitilised ja filosoofilised lähtekohad, mis mõjutasid lõpptulemust ning selle sisu ja eesmärke (Morsink, 1999, lk 1–21; Glendon, 2001, lk 21–35).

Koostamine oli olemuselt rahvusvaheline ning sellesse andsid olulise panuse eri riigid ja õigustraditsioonid. Nende mitmekesine osalus mõjutas nii lõplikku sõnastust kui ka dokumendi normatiivset ülesehitust (Morsink, 1999, lk 4–12, 28–35).

Selle tulemusena kujunes dokumendist üks sõjajärgse rahvusvahelise inimõiguste kaitse keskseid normatiivseid aluseid ning selles sõnastatud põhimõtted kajastuvad hiljem välja kujunenud rahvusvahelises inimõiguste normistikus (Glendon, 2001, lk 221–242; Morsink, 1999, lk 313–320).

Euroopa Nõukogu põhikiri allkirjastati Londonis 5. mail 1949. aastal. Põhikirja artikli 1 kohaselt seati organisatsiooni eesmärgiks liikmesriikide suurema ühtsuse saavutamine ning selle raames demokraatia, õigusriigi ja inimõiguste ning põhivabaduste kaitse ja edasiarendamine (Euroopa Nõukogu, 1949, art 1(a)–(b)). Euroopa Nõukogu loomine asetub sõjajärgsesse institutsionaalsesse arengusse, milles inimõiguste kaitset hakati kujundama riigivõimu rahvusvahelise õigusliku kontrolli osaks (Morsink, 1999, lk 313–320).

Selles raamistikus töötati välja Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon (EIÕK), mis avati allakirjutamiseks Roomas 4. novembril 1950. aastal. EIÕK-i preambul seob konventsiooni ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooniga ning määratleb eesmärgina deklaratsioonis tunnustatud õiguste kollektiivse tagamise. Konventsiooni artikkel 1 kohustab lepinguosalisi tagama nende jurisdiktsiooni all olevatele isikutele konventsioonis määratletud õigused ja vabadused (Euroopa Nõukogu, 1950, preambul; art 1).

Konventsioon jõustus 3. septembril 1953. aastal ning selle esialgne järelevalvekorraldus hõlmas Euroopa Inimõiguste Komisjoni, Euroopa Inimõiguste Kohut ja Ministrite Komiteed (Euroopa Nõukogu, 1950; Euroopa Inimõiguste Kohus, 2026).

Uurimuse eesmärk on kujundada õigusarenguliselt põhjendatud ja õigusdogmaatiliselt sidus käsitlus, mille alusel saab kindlaks teha isikuautonoomia ja informeeritud nõusoleku kaitse kujunemise ning selle normatiivse järjepidevuse Nürnbergi menetlustes väljendunud põhimõtetest kuni nende kajastumiseni tänapäevases Euroopa inimõiguste õiguses ja meditsiiniõiguses.

Eesmärk ei ole käsitada Nürnbergi koodeksit tänapäevases õiguskorras iseseisva ja siduva õigusallikana. Küsimus on selles, kas ja millises ulatuses väljendub Nürnbergi menetlustes kujunenud inimsubjekti kaitses selline normatiivne lähtekoht, mis on jälgitav hilisemas rahvusvahelises inimõiguste õiguses ja tänapäevases patsiendiautonoomia käsitluses.

Uurimuses sõnastatakse hüpoteesi asemel teesid, mis kujutavad endast õigusdogmaatilise käsitluse käigus kontrollitavaid normatiivseid väiteid. Teeside põhjendamisel lähtutakse asjakohastest rahvusvahelise õiguse instrumentidest, kohtupraktikast, tribunalide lahenditest, ametlikest menetlusmaterjalidest ja õiguskirjandusest. Teeside kontrollimisel eristatakse asjaomaste õigusallikate kujunemiskonteksti ja normatiivset staatust, kehtiva õiguse sisu, kohtupraktikas välja kujunenud kontrollistandardeid ning uurimuse põhjal tehtavaid normatiivseid järeldusi.

Esimene tees. Inimese kehalise autonoomia ja informeeritud nõusoleku kaitse on mitme õigusvaldkonna koostoimes kujunenud normatiivne põhimõte, mille kujunemist ei ole põhjendatud taandada üksnes Nürnbergi koodeksile ega üksikule inimõiguste normile. Selle põhimõtte õigusliku sisu kindlakstegemisel tuleb eristada meditsiiniõiguse, rahvusvahelise inimõiguste õiguse, põhiseadusõiguse ja rahvusvahelise kriminaalõiguse lähtekohti ning hinnata nende tähendust vastavas ajaloolises ja õiguslikus kontekstis.

Teine tees. Nürnbergi arstide kohtumenetluse ja sellele järgnenud rahvusvahelise õigusarengu tähendus seisneb muu hulgas inimsubjekti käsitamises iseseisva õigusliku kaitse kandjana olukorras, kus meditsiiniline, administratiivne või riiklik võim võib mõjutada tema keha, kehalist puutumatust ja otsustusvabadust. Nürnbergi menetluste õigusliku tähenduse kindlakstegemisel tuleb eristada kohtuotsuses väljendatud õiguslikke seisukohti, Nürnbergi koodeksi hilisemat retseptsiooni ning nende põhimõtete võimalikku väljendumist hilisemas õiguses. Varasema õigusliku lähtekoha ja hilisema õigusnormi või õiguspõhimõtte sisuline seos ei ole iseenesest piisav alus järeldamaks hilisema normi kehtivust või selle vahetut õiguslikku päritolu.

Kolmas tees. Informeeritud nõusolek ei ole üksnes meditsiinieetiline nõue. Euroopa inimõiguste õiguse kontekstis seostub tegelik, vabatahtlik ja teadlik nõusolek inimese eraelu, kehalise puutumatuse ja autonoomia kaitsega ning teatavatel juhtudel ka mõtte-, südametunnistuse- ja usuvabaduse tagamisega. Nõusoleku õiguslik tähendus sõltub seejuures sekkumise laadist, asjaomasest konventsiooniõigusest ning sellest, kas küsimus puudutab riigi otsest sekkumist või riigi positiivseid kohustusi.

Neljas tees. Riigi positiivne kohustus kaitsta inimese kehalist autonoomiat hõlmab õigusliku ja institutsionaalse raamistiku loomist, mis võimaldab isikul saada asjakohast ja piisavat teavet, kujundada oma tahet, väljendada nõusolekut või sellest keelduda ning kasutada tõhusaid õiguskaitsevahendeid õigusvastase meditsiinilise sekkumise korral. Selle kohustuse ulatus sõltub asjaomase õiguse olemusest, sekkumise laadist ning konkureerivate avalike ja erahuvide kaalust ega tähenda iseenesest kohustust tagada konkreetne individuaalne tulemus.

Viies tees. Rahvatervise hädaolukord ega muu erakorraline olukord, mis tingib tavapärasest intensiivsema riigivõimu sekkumise, ei kõrvalda põhiõiguste kaitse nõudeid. Konventsiooniga tagatud õigusesse sekkumise õiguspärasuse kindlakstegemisel tuleb muu hulgas tuvastada sekkumise õiguslik alus ja legitiimne eesmärk ning teha kindlaks, kas sekkumine vastas pakilisele ühiskondlikule vajadusele (*pressing social need*), oli vajalik ja proportsionaalne ning kas selle õigustamiseks esitatud põhjendused olid asjaomases olukorras asjakohased ja piisavad. Seejuures tuleb kindlaks teha, millisele faktilisele ja tõenduslikule alusele sekkumine tugines ning kas taotletavat eesmärki oleks olnud võimalik saavutada vähem piiravate vahenditega. Kui riik tugineb EIÕK-i artiklile 15, tuleb lisaks tuvastada derogatsioonirežiimi kohaldamise materiaalsed ja menetluslikud eeldused ning nende täidetus.

Uurimuse keskne järeldus seisneb tõenduspõhise vajaduse selgemas eristamises kontrollielemendina. Selle tähendus ilmneb eelkõige olukordades, kus riigile jäetud kaalutlusruum on ulatuslik, Euroopa konsensus vähene või puuduv ning sekkumise vajalikkuse põhjendamine eeldab piisavat faktilist alust ja asjakohaste tõendite kontrollitavat arvestamist. Uurimuse uudsus seisneb seejuures tõenduspõhise

vajaduse sõnaselges eristamises olemasolevatest vajalikkuse, proportsionaalsuse, põhjenduste asjakohasuse ja piisavuse ning riigile jäetud kaalutlusruumi standarditest. Seda ei käsitata iseseisva konventsioonist tuleneva kontrollitestina ega olemasolevate kontrollistandardite asendajana, vaid nende kohaldamisel eristatava kontrolliküsimusena. Kontrollimisel tuleb kindlaks teha, kas sekkumise põhjendamiseks esitatud faktiline ja tõenduslik alus on piisav ja asjakohane ning kas selle seos sekkumise eesmärgi ja vajalikkuse põhjendamisega võimaldab sekkumise õiguspärasust tõhusalt kontrollida.

Selline käsitlus lähtub Euroopa Inimõiguste Kohtu järelevalvefunktsioonist. Konventsioonikohane kontroll ei piirdu küsimusega, kas riigi otsus jäi talle jäetud kaalutlusruumi piiresse, vaid hõlmab ka selle kindlakstegemist, kas sekkumise põhjendamiseks esitatud põhjused olid asjaomases olukorras asjakohased ja piisavad ning kas sekkumine vastas konventsioonist tulenevatele nõuetele. Riigile jäetud kaalutlusruum ei piira Euroopa Inimõiguste Kohtu pädevust kontrollida konventsioonist tulenevate nõuete järgimist ega vabasta riiki kohustusest põhjendada sekkumise vajalikkust viisil, mis võimaldab kontrollida sekkumise faktilist alust, taotletavat eesmärki ja nendevahelist seost. Kaalutlusruumi ulatus sõltub muu hulgas asjaomasest konventsiooniõigusest, sekkumise laadist, kaalul olevate huvide iseloomust ning Euroopa konsensuse olemasolust või puudumisest. Isikliku autonoomia, kehalise puutumatuse või identiteediga seotud oluliste huvide korral võib riigile jäetud kaalutlusruum olla kitsam.

Euroopa konsensuse puudumine ei muuda sekkumise põhjendatuse kontrolli formaalseks. Konsensus kujutab endast üht kaalutlusruumi ulatuse määramise tegurit ning selle tähendus sõltub asjaomase konventsiooniõiguse laadist, sekkumise intensiivsusest, kaalul olevatest huvidest ja muudest asjakohastest asjaoludest. Konsensuse puudumine võib teatud juhtudel toetada ulatuslikumat kaalutlusruumi, kuid selle mõju ei ole automaatne ega määra iseseisvalt konventsioonikontrolli tulemust.

Kuues tees. Isikuautonoomia kaitse Euroopa inimõiguste õiguses kujutab endast normatiivselt kujunenud tervikut, milles Nürnbergi menetlused, rahvusvahelise inimõiguste õiguse areng, Euroopa Inimõiguste Kohtu kohtupraktika, põhiseaduslikkuse järelevalve kohtupraktika ning meditsiiniõiguslik regulatsioon moodustavad omavahel seotud, kuid õiguslikult eristatavad lähtekohad ja arengusuunad. Nende õiguslikku tähendust tuleb käsitleda vastava õigusallika, institutsiooni ja õigusvaldkonna kontekstis, eristades nendevahelisi seoseid nende õiguslikust mõjust kehtivale õigusele.

Uurimuse panus seisneb Nürnbergi menetlusi käsitlevate materjalide, Nürnbergi tribunalide praktika, rahvusvahelise inimõiguste õiguse, Euroopa Inimõiguste Kohtu kohtupraktika, Ameerika Ühendriikide põhiseadusliku kohtupraktika, Euroopa Liidu ravimiregulatsiooni ning patsiendiautonoomia käsitluste süstematiseerimises ning nende õigusliku tähenduse ja normatiivse sisu kindlakstegemises, arvestades seejuures eri õigusallikate ja õigusvaldkondade vahelisi seoseid ja erinevusi. Käsitlus eristab eri allikate ja õigusvaldkondade õiguslikku tähendust ning määratleb nende seosed inimautonoomia kaitse normatiivse sisu ja kohtupraktikas kujunenud rakendusstandarditega. Interdistsiplinaarse käsitluse eesmärk ei ole eri õigusvaldkondade mõistete või institutsioonide samastamine, vaid nende õigusliku tähenduse, vastastikuste seoste ja piiride kindlakstegemine.

Uurimuse eesmärk on määratleda, milliste normatiivsete seoste kaudu on eri õigusallikad ja õigusvaldkonnad mõjutanud isikuautonoomia kaitse sisu ning milline tähendus tuleneb neist seostest kehtivale Euroopa ja rahvusvahelisele õigusele. Seejuures eristatakse õiguslikku geneesi, normatiivset järjepidevust ja kehtiva õiguse rakendusstandardeid, et vältida järeldust, mille kohaselt varasema õigusliku lähtekoha ja hilisema normi või õiguspõhimõtte sisuline seos määraks iseenesest viimase kehtivuse või õigusliku päritolu.

2. Metodoloogiline lähtekoht ja allikabaas

Uurimuse interdistsiplinaarne laad tuleneb uurimisobjekti struktuurist. Kehalise autonoomia õiguslik käsitlus eeldab meditsiiniõiguse, põhiseadusõiguse, rahvusvahelise inimõiguste õiguse ja rahvusvahelise kriminaalõiguse koostoimet ning Nürnbergi menetlustes kujunenud õiguslike lähtekohtade arvestamist: meditsiiniõigus määratleb meditsiinilise sekkumise ja patsiendi otsustusõiguse raamistiku, põhiseadusõigus riigivõimu sekkumise piirid, rahvusvaheline inimõiguste õigus rahvusvahelise kaitse raamistiku ning rahvusvaheline kriminaalõigus individuaalse vastutuse tingimused. Nürnbergi menetlustes kujunenud õiguslike lähtekohtade käsitlemine võimaldab eristada nende algset õiguslikku ja institutsionaalset konteksti hilisemast õiguslikust tõlgendusest.

Õigusdogmaatiline meetod määratleb normide sisu, kohaldamisala ja süsteemsed seosed; varasemate õiguslike lähtekohtade käsitlus selgitab nende kujunemist asjaomases õiguslikus ja institutsionaalses kontekstis; võrdlevõiguslik meetod võimaldab kõrvutada Euroopa, Ameerika Ühendriikide, Austraalia ja Kanada kohtupraktikat; kohtupraktika käsitlus tuvastab põhimõtete konkretiseerumise kontrollistandarditeks. Normatiivne õiguskäsitlus seob järeldused inimautonoomia, õigusselguse, proportsionaalsuse ja tõhusa kohtuliku kontrolli nõuetega. Selline lähtekoht välistab varasema õigusmaterjali normatiivse tähenduse tuletamise üksnes hilisemast õiguskirjandusest ning eeldab selle tähenduse määratlemist lähtudes asjaomasest normistikust, kohtupraktikast ja õiguslikust kontekstist.

Nürnbergi arstide kohtuasja käsitlemisel tuleb eristada süüdistuse konstruktsiooni, tõendmaterjali, individuaalse kriminaalvastutuse alust ning meditsiinieetilist tähendust. Nürnbergi koodeksi puhul tuleb eristada selle kujunemiskonteksti, hilisemat retseptsiooni ja õiguslikku kasutust. I.G. Farbeni menetluses tuleb eraldi käsitleda ettevõtlusstruktuuri, sunniviisilise töö ja orjatööjõu kasutamist, orjastamisega seotud õiguslikke küsimusi, ravimikatseid, juhtimisvastutust ning individuaalse vastutuse õiguslikke aluseid. *Aktion* T4 ja *Aktion* 14f13 käsitlemisel tuleb vaadelda riiklikku administratsiooni, meditsiinilist kutsepraktikat, dokumentaalset tõendusmaterjali ja individuaalset vastutust omavahel seotud, kuid õiguslikult eristatavate nähtustena.

Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas väljendub sama metodoloogiline lähtekoht teistsugusel viisil. *Lawless*, *Handyside*, *Vavřička* ja *Pindo Mulla* võimaldavad kõrvutada erinevaid kontrollistandardeid ning käsitleda riigi kaalutlusruumi, erakorralise olukorra, isikuautonoomia ja kohtuliku kontrolli omavahelisi seoseid. *Pindo Mulla* käsitleb patsiendi tahte arvestamata jätmist Euroopa inimõiguste konventsiooni (EIÕK) artikli 8 kaitsealal koostoimes artikliga 9 ning seob patsiendiautonoomia küsimuse seeläbi inimõiguste kaitsega.

Liikmesriikide hindamisruum (*margin of appreciation*) tervishoiukorralduses ei ole absoluutne ega õigusta riigi tegevusetust (vt ptk XVII.5 ja XVII.8). Alates EIÕK-i protokolli nr 15 jõustumisest 2021. aastal (vt European Court of Human Rights, 2021) tõlgendatakse seda doktriini rangelt ja relatiivselt: laiale kaalutlusruumile ei saa tugineda, kui puuduvad tõhusad menetluslikud tagatised ja põhiõiguste tuum on ohustatud.

USA õiguse võrdlev aspekt – föderaalse täitevvõimu, Kongressi volituste ning kohtuliku kontrolli vahekord (sh *Major Questions Doctrine* ja COVID-19 kohtupraktika) – võimaldab kõrvutada rahvatervise meetmeid Euroopa proportsionaalsuse, subsidiaarsuse ja EIÕK-i artikli 15 derogatsioonirežiimiga (vt Council of Europe, 2013, art 1, 8). Need arengusuunad seavad riigi kaalutlusruumi kasutamisele täiendavaid nõudeid ning eeldavad autonoomia põhituuma kaitseks tõhusat ja mitmetasandilist kohtulikku kontrolli. USA õiguse seos Nürnbergi menetlustega tuleneb USA osalemisest sõjajärgsetes tribunalides ning loob lähtekoha hilisema föderaalse kohtukontrolli kõrvutamiseks isikuautonoomia ja riigivõimu piiride küsimustes. Rahvusvaheliste tribunalide praktika võimaldab seejuures eristada füüsilise isiku kriminaalvastutust, riigi rahvusvahelist vastutust ning eraõiguslikku ja ettevõtluslikku vastutust. Seda eristust on vaja I.G. Farbeni menetluses käsitletud sunniviisilise töö, orjatöö ja riiklikult organiseeritud vägivallaga seotud õiguslike küsimuste nõuetekohaseks kvalifitseerimiseks.

Uurimus lähtub eeskätt õigusaktidest, rahvusvahelistest lepingutest, kohtulahenditest, tribunalide otsustest, ametlikest menetlusdokumentidest ja arhiivimaterjalidest. Erialakirjanduse ülesanne on süstematiseerida normistikku, kohtupraktikat ja õigusloomega seotud materjale ning avada nende tähendust asjaomases õiguslikus kontekstis.

Rahvusvahelise inimõiguste õiguse käsitluses kasutatakse muu hulgas Manfred Nowaki, William A. Schabase ja Dinah Sheltoni töid; rahvusvahelise kriminaalõiguse puhul Antonio Cassese, Kai Ambose ja Kevin Jon Helleri käsitlusi; meditsiiniõiguse ja informeeritud nõusoleku puhul Jay Katzi, Henry K. Beecheri ning David J. Rothmani uurimusi; Euroopa inimõiguste õiguse puhul David Harrise, Michael O'Boyle'i, Colin Warbricki ja Steven Greeri käsitlusi. Nürnbergi menetluste õigusliku ja institutsionaalse konteksti käsitlemisel kasutatakse Michael J. Bazyleri, Annette Weinke ja Robert Jay Liftoni töid.

Erialakirjandus ei asenda normatiivset põhjendust, mis peab tuginema asjaomasele õiguslikule materjalile ja kohtupraktikale, ega määra iseseisvalt uurimuse normatiivseid järeldusi.

3. Uurimuse ülesehitus ja võrdlev õiguslik raamistik

Uurimuse ülesehitus järgib kolmeastmelist järjestust: Euroopa inimõiguste kaitsemehhanismi kujunemine, sõjajärgse rahvusvahelise kriminaalõiguse areng ja Euroopa Inimõiguste Kohtu kohtupraktika. Esimene osa määratleb institutsionaalse ja normatiivse raamistiku; teine käsitleb inimsubjekti kaitse kujunemist ning vastutuse individualiseerimist rahvusvahelistes tribunalides; kolmas käsitleb nende lähtekohtade avaldumist Euroopa inimõiguste õiguses**.**

Euroopa inimõiguste kaitsemehhanismi kujunemine loob lähtekoha ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni, Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni (EIÕK) ning hilisema Euroopa Inimõiguste Kohtu (EIK) kohtupraktika omavahelise suhte käsitlemiseks. EIÕK-i kujunemine Euroopa inimõiguste kaitse keskse instrumendina võimaldab käsitleda konventsiooni tõlgendamist ja elava instrumendi doktriini kujunemist. Sõjajärgsete rahvusvaheliste dokumentide ja Euroopa inimõiguste õiguse kõrvutamine loob aluse normatiivse järjepidevuse ja õiguslike erinevuste eristamiseks.

Nürnbergi arstide kohtuasja ja Nürnbergi koodeksi käsitlus seob nende kujunemiskonteksti hilisema õigusliku retseptsiooniga. Vabatahtlik nõusolek kujunes Nürnbergi menetluse järel meditsiiniõiguse ja inimsubjekti kaitse keskseks lähtekohaks. Uurimuses eristatakse koodeksi kujunemiskonteksti ja hilisemat õiguslikku kasutust ning määratletakse, millised põhimõtted on leidnud väljenduse kehtivas õiguses ja millised kuuluvad meditsiiniõiguse või varasemate õiguslike lähtekohtade hulka.

Nürnbergi järeltribunalide käsitlus laiendab uurimuse vastutuse küsimusele. I.G. Farbeni menetlus võimaldab eristada ettevõtlustegevuse, sunniviisilise töö, orjatöö, ravimikatsete ja juhtimisvastutuse õiguslikke aspekte. *Aktion* T4 ja *Aktion* 14f13 käsitlemine võimaldab käsitleda riikliku administratsiooni, meditsiinilise kutsetegevuse, dokumentaalse tõendusmaterjali ja individuaalse vastutuse seoseid. Nimetatud menetlused ja nende dokumentatsioon moodustavad seetõttu uurimuse õigusliku põhjenduse ühe aluse, mitte üksnes taustakirjelduse.

Euroopa Inimõiguste Kohtu kohtupraktika võimaldab kontrollida, kuidas käsitletavad normatiivsed lähtekohad suhestuvad konventsioonist tulenevate kehtivate kontrollistandarditega. *Lawless*, *Handyside*, *Vavřička* ja *Pindo Mulla* võimaldavad kõrvutada erinevaid kontrollistandardeid ning käsitleda riigi kaalutlusruumi, proportsionaalsuse, erakorralise olukorra ja isikuautonoomia kaitse omavahelist seost. Võrdlus ei eelda Nürnbergi menetlustes väljendunud põhimõtete otsest ülekandmist Euroopa inimõiguste õigusse. Eesmärk on eristada nende kujunemislähtekohti, normatiivseid seoseid ja kehtiva õiguse rakendusstandardeid.

Rahvatervise hädaolukord moodustab ühe uurimuse võrdlusprobleemi. Põhiõiguste piirangu õiguspärasus eeldab õiguslikku alust, legitiimset eesmärki, sobivust, vajalikkust ja mõõdukust ning tõhusaid menetlus- ja kohtuliku kontrolli tagatisi. Seejuures tuleb arvestada, kas sekkumine vastas pakilisele ühiskondlikule vajadusele (*pressing social need*) ning kas selle õigustamiseks esitatud põhjendused tuginesid piisavale faktilisele alusele ja asjakohastele tõenditele. EIÕK-i artikli 15 kohaldamisel lisanduvad derogatsiooni materiaalsed eeldused ja rahvusvaheliste kohustuste järgimise nõue. Euroopa Liidu ravimiregulatsioonis tuleb eristada erakorralise kasutamise ja tingimusliku turule lubamise õiguslikku staatust ning nendega kaasnevaid õiguslikke tagajärgi. Võrdlevõiguslik käsitlus võimaldab vältida eri õiguskordade instituutide samastamist üksnes terminoloogilise sarnasuse alusel.

Tabelitel on uurimuses tõenduslik ja struktureeriv funktsioon. Põhiteksti kuuluv tabel ei ole üksnes lisamaterjal juhul, kui selles esitatud andmed moodustavad õigusliku põhjenduse faktilise aluse. Nürnbergi arstide kohtuasja süüdistatavate individuaalse vastutuse, Herta Oberheuseri kutsealase staatuse, I.G. Farbeni ravimikatsete, menetluste kronoloogia ja kohtulahendite võrdlustabelid võimaldavad süstematiseerida isikuid, kuupäevi, dokumente, menetluslikku staatust ja vastutuse vorme. Struktureeritud andmestik toetab õigusliku materjali kontrollitavat kõrvutamist ning võrdlevõiguslike järelduste põhjendamist.

4. Terminoloogia, viitamissüsteem ja seletavad märkused

Käesolev uurimus seab interdistsiplinaarse metodoloogia ning range õigusdogmaatilise lähenemise abil fookusesse isikuautonoomia kaitse, sidudes mitme õigusvaldkonna normid ning normatiivse arengu lähtekohad ühtseks kontrollitavaks tervikuks. Töö ülesehitus tagab õigusallikate ning kohtupraktika süstemaatilise kõrvutamise, et määratleda täpselt riigivõimu sekkumispiirid ja põhiõiguste tagamise standardid.

Interdistsiplinaarne haare ja terminoloogiline täpsus. Uurimus hõlmab rahvusvahelist avalikku ja kriminaalõigust, inimõiguste õigust, meditsiini-, haldus- ning põhiseadusõigust, samuti rahvatervise, ravimiregulatsiooni ja varasemate institutsioonidega seotud kategooriaid. Lühendid avatakse esmakordsel kasutamisel koos täisnimetusega. Eri õiguskordade ja varasemate institutsiooniliste tähiste puhul säilitatakse vajaduse korral täisnimetus, eristamaks õiguslikku toimet ning kujunemiskonteksti: terminoloogiline sarnasus ei tõenda eri süsteemide institutsioonide pädevuse või menetlusliku toime samasust. Nimetatud eristus on oluline näiteks Kolmanda Riigi programmide

(*Aktion* T4 ja *Aktion* 14f13) käsitlemisel, vältides kehtiva õiguse kategooriate põhjendamatut ülekandmist ajaloolisele taustale.

Viitesüsteem ja allikakasutus. Õiguslikud väited rajatakse asjaomastele õigusaktidele, rahvusvahelistele lepingutele ning kohtupraktikale, samas erialakirjandust tarvitatakse nende tähenduse ja kujunemiskonteksti avamiseks. Joonealustes märkustes esitatakse täiendavad institutsioonilised ning terminoloogilised selgitused, mis ei koorma põhiargumentatsiooni. Struktureeritud andmestikul ja tabelitel on uurimuses tõenduslik funktsioon: isikute, kuupäevade, dokumentide, menetlusliku staatuse ning kohtulahendite kõrvutamine teeb võrdluse kontrollitavaks.

Metodoloogiline raamistik ja struktuur. Uurimuse metodoloogilise telje moodustavad kolm omavahel seotud tasandit: asjaomase normi sisu, normatiivse probleemi kujunemiskontekst ning põhimõtte rakendamine kohtupraktikas. Mainitud lähenemine eristab selgelt faktilised asjaolud, õigusnormid, kohtupraktika ja uurimuse normatiivsed järeldused. Uurimuse ülesehitus ning isikuautonoomia kaitse raamistik seovad kehalise puutumatuse, informeeritud nõusoleku, riigi positiivsed kohustused ja tõhusa kohtuliku kontrolli ühtseks süsteemiks, määratledes isikuautonoomia õigusliku tuuma ning riigivõimu sekkumise piirid.

Interdistsiplinaarne haare, range õigusdogmaatiline metodoloogia ja varasemate institutsioonide materjalide süstemaatiline menetlemine tagavad Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoja praktika kohase tõendatuse. Nimetatud alused võimaldavad ammendavalt kaardistada isikuautonoomia kaitse piirjooned ja riigivõimu sekkumise õiguslikud alused tänapäeva õigusruumis.

I. EUROOPA INIMÕIGUSTE KAITSEMEHHANISMI KUJUNEMINE

1. Euroopa inimõiguste kaitsemehhanismi kujunemine ja seos ÜRO ülddeklaratsiooniga

Euroopa inimõiguste kaitsemehhanism kujunes välja Teise maailmasõja järgse Euroopa õigusliku ja institutsionaalse transformatsiooni tulemusena. Saksamaa Kolmanda Riigi ja tema liitlaste toime pandud süsteemsed, riiklikult organiseeritud massikuriteod ning genotsiid demonstreerisid veenvalt 19. sajandi õiguspositivismile ja Westfaali suveräänsusmudelile tuginevale õiguskorrale omast süsteemset haavatavust: riigisisesed põhiseaduslikud tagatised ja formaaljuriidiline seaduseülimuslikkus (*Gesetzlichkeit*) osutusid ebapiisavaks indiviidi kaitsmisel totalitaarse riigivõimu kuritarvituste eest. Sõjajärgsed kogemused tingisid paradigmaatilise muutuse vajaduse, ajendades looma rahvusvahelist institutsionaalset raamistikku, mis kehtestas riigivõimule supranatsionaalsed piirid, allutas riikliku suveräänsuse universaalsetele inimõiguste miinimumstandarditele ning kehtestas sõltumatud rahvusvahelised õiguskaitsemehhanismid põhiõiguste efektiivseks tagamiseks (Bassiouni, 2014).

1.2. Normatiivne alus ja piirkondlik integratsioon

Selles normatiivses arengus oli keskse tähtsusega ÜRO Peaassamblee poolt 10. detsembril 1948. aastal vastu võetud inimõiguste ülddeklaratsioon (UDHR) (Glendon, 2001). Deklaratsiooni väljatöötamist juhtis ÜRO Inimõiguste Komisjoni spetsiaalne redaktsioonikomitee, mille võtmeisikuteks olid Eleanor Roosevelt, René Cassin, Charles Malik, John Peters Humphrey ja Peng Chun Chang. Nende intellektuaalsel kaasabil sündinud akt kujunes kaasaegse rahvusvahelise inimõiguste kaitse korra universaalseks normatiivseks alussambaks.

Euroopa Nõukogu põhikirja vastuvõtmisega 5. mail 1949. aastal Londonis seati organisatsiooni kesksteks eesmärkideks demokraatia, õigusriigi põhimõtte ja inimõiguste kaitse edendamine ning kollektiivne julgeolek (Robertson, 1956). Lääne-Euroopa riigid käsitlesid inimõiguste kaitset praktilise instrumendina, mille abil oli võimalik varakult tuvastada ja pidurdada totalitaarsete tendentside laienemist Euroopa mandril. Nende eesmärkide elluviimiseks töötati välja Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon (EIÕK), mis avati allakirjutamiseks Roomas 4. novembril 1950. aastal.

1.3. Konventsiooni genees ja õiguslik staatus

Konventsiooni kujunemises olid keskse tähtsusega Euroopa Nõukogu Konsultatsiooniassamblee õiguskomisjoni raportöör Pierre-Henri Teitgen ning komisjoni esimees Sir David Maxwell-Fyfe (Simpson, 2001). Mõlema tegevus oli seotud sõjajärgse Euroopa õiguskorra ümberkujundamise ning rahvusvahelise õiguse uute kaitsemehhanismide kujundamisega. Teitgeni panus seisnes eelkõige inimõiguste kaitse institutsionaalse mudeli väljatöötamises, samal ajal kui Maxwell-Fyfe'i lähenemist mõjutas tema kogemus Nürnbergi rahvusvahelise sõjatribunali töös ning praktiline kokkupuude rahvusvahelise õiguse rakendamisega.

Selle institutsionaalse protsessi teoreetiliseks aluseks on tõdemus, et rahvusvahelise organisatsiooni või õigusliku korra geneesis on määrava tähtsusega subjektid, kelle tegevus määratleb institutsionaalse arhitektuuri ja doktrinaalse suunitluse. Euroopa inimõiguste kaitsemehhanismi kujunemine ei moodusta erandit: selle aluseks olevad õiguslikud doktriinid ja institutsionaalsed

konstruktsioonid peegeldavad nende autorite jurisprudentsiaalseid kogemusi, õigusfilosoofilisi tõekspidamisi ja professionaalset metodoloogiat (Macdonald jt, 1993). Nende doktrinaalsed lähtekohad integreerusid Euroopa inimõiguste kaitse korra juriidilisse kultuuri ning avalduvad jätkuvalt Euroopa Inimõiguste Kohtu jurisprudentsis, kus konventsiooni abstraktsed normid konkretiseeritakse isikute põhiõiguste, autonoomia ja inimväärikuse tõhusa tagamise kaudu.

Konkreetsete isikute rolli taustal eristus Maxwell-Fyfe'i õigusalase pädevuse kujunemine traditsioonilisest akadeemilisest õigusteaduse kraadi omandamise mudelist. Tema ettevalmistus kujunes Oxfordi Ülikooli Balliol College'i juures, kus ta õppis humanitaarteaduste õppesuunal (*Literae Humaniores*, tuntud ka kui *Greats*) (Oxford University Calendar, 1920). Vastav õppekeskkond kujundas tema ajaloolist ja filosoofilist mõtlemist ning arendas argumentatsioonivõimet, mis hiljem toetas tema kohtulikku argumentatsiooni ja tegevust rahvusvahelise õiguse valdkonnas. Tema õpingud katkesid ajutiselt teenistuse tõttu Šoti kaardiväes (*Scots Guards*) aastatel 1918–1919 Esimese maailmasõja lõpus.

Pärast ülikooli lõpetamist töötas Maxwell-Fyfe Briti Rahvaste Ühenduse Liidus (*British Commonwealth Union*) parlamendiliikme Sir Patrick Hannoni poliitilise sekretärina ning omandas õigusalaseid teadmisi iseseisva õppe ja praktilise töö kaudu (Law Times, 1962). Seejärel astus ta *Gray*'s *Inn*'i, ühte neljast Inglismaa *Inns of Court*'i institutsioonist, ning kutsuti 1922. aastal advokatuuri (*called to the Bar*). Sellist kvalifikatsiooniteed tunnustati Inglise õigusruumis täieliku professionaalse juristikvalifikatsioonina, mis näitab, et juristi kutsealast pädevust ei määranud üksnes formaliseeritud akadeemiline kraad, vaid ka teadmiste tegelik tase, nende rakendamise oskus ja ametkondlik tunnustus.

Maxwell-Fyfe'i ja teiste Euroopa inimõiguste konventsiooni koostajate õiguspoliitilised lähtekohad leidsid laiapõhjalise edasiarenduse Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas. Sarnane põhimõte avaldub hariduse valdkonnas, mille esimeseks sisuliseks tõlgenduseks esimese lisaprotokolli artikli 2 (õigus haridusele) alusel kujunes kohtuasjas „Teatud Belgia haridusalaste keelekasutuse õigusaktidega seotud küsimus Belgia vastu" (*Case „relating to certain aspects of the laws on the use of languages in education in Belgium" v. Belgium*) (23. juuli 1968, avaldused nr 1474/62 jt) tehtud otsus. Selles sedastas kohus, et õigus haridusele ei piirdu üksnes juurdepääsuga haridusasutustele, vaid hõlmab ka võimalust omandatud haridust tegelikult kasutada ning saavutada sellele riigisisese õiguse kohane ametlik tunnustus.

Hilisemas kohtuasjas Campbell ja Cosans vs. Ühendkuningriik (*Campbell and Cosans v. the United Kingdom*) (25. veebruar 1982, avaldused nr 7511/76 ja 7743/76) käsitles kohus haridust põhiõigusena, mis toetab isiku intellektuaalset arengut, kriitilise mõtlemise kujunemist ja maailmavaatelist enesemääratlust. Nimetatud lahendites väljendub konventsiooni koostajate algsete ideede ja hilisema kohtupraktika vaheline metodoloogiline järjepidevus, milles abstraktsed normid omandavad tõhusa õigusliku sisu.

1.4. ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni mõju EIÕK inimõiguste kujunemisele

Euroopa inimõiguste konventsiooni (EIÕK) geneesi õigusdogmaatilisel käsitlusel tuleb lähtuda kahest omavahel seotud, kuid normatiivselt eristuvast tasandist. Esimeseks on Teise maailmasõja järgse rahvusvahelise kriminaalõiguse areng, mille käigus kodifitseeriti individuaalse kriminaalvastutuse printsiip. Teiseks moodustab aluse ÜRO Inimõiguste Ülddeklaratsioonis (UDHR) formuleeritud universaalne põhiõiguste kataloog, mis tagas konventsiooni koostamistöödele doktrinaalse lähteraamistiku (Glendon, 2001).

Individuaalse rahvusvahelise vastutuse teket mõjutasid mitmed paralleelsed arengud. Nende hulka kuulusid Rahvusvahelise Sõjatribunali Nürnbergi kohtupraktika (Judgment of the International Military Tribunal for the Trial of German Major War Criminals, 30. september – 1. oktoober 1946), Kaug-Ida rahvusvahelise sõjatribunali tegevus (International Military Tribunal for the Far East, 1946–1948) ning liitlasriikide sõjaväetribunalide järelmenetlused Saksamaal (Subsequent Nuremberg Proceedings, 1946–1949) (Taylor, 1992).

Õiguspõhimõtete areng ja üleminekuõiguse doktriini kujunemine jätkus riigisisestes kohtumenetlustes, mille eesmärk oli heastada Kolmanda Riigi ajal toimepandud süstemaatilisi õigusrikkumisi ja taastada ohvrite ning kannatanute põhiõigused. Õigusloome seisukohast oluliseks näiteks on Norbert Wollheimi hagi (esitatud 3. novembril 1951), mis käsitles sunniviisilise töö kasutamist ja korporatiivset vastutust I.G. Farbenindustrie AG Auschwitz-Monowitzi koonduslaagri kompleksis (Frei, 2002). Nimetatud kohtuvaidlus sundis kohtuid tegelema eraõiguslike isikute ja ettevõtete osalusega riiklikes rikkumistes. Menetlus lõppes 31. mail 1957 kohtuvälise kokkuleppega, mis sai teoks Saksamaa Liitvabariigi Föderaalparlamendi 27. mai 1957. aasta seaduse alusel hüvituskorra rakendamise kohta (Wollheim v. I.G. Farbenindustrie AG, kokkulepe 31. mai 1957; Frei, 2002).

Rahvusvahelise vastutuse ja inimväärikuse kaitse põhimõtteid kujundasid ka meditsiini- ning bioloogilise sõjapidamisega seotud kohtuasjad. Nendest märkimisväärsemad on Nürnbergi arstide kohtumenetlus *United States v. Brandt et al*. (The Medical Case; USA sõjaväetribunal Saksamaal, 1946–1947) ning Kaug-Idas toimunud bioloogilise sõjapidamisega seotud Habarovski kohtumenetlus (Habarovski kohtuasi, Nõukogude Liit, 1949) (Annas & Grodin, 1992).

Rahvasteliidu perioodi õiguskäsitluses püüti riike määratleda esmaste õigussubjektidena. Seda lähenemist väljendas ka Alaline Rahvusvaheline Kohus (*Permanent Court of International Justice*, 1922–1946), mille praktika keskendus riikide suveräänsusele ja nendevahelistele suhetele. Rahvasteliidu tegevuse lõppedes asendas selle ÜRO põhikirja alusel loodud Rahvusvaheline Kohus (*International Court of Justice*), mis jätkas riikidevaheliste vaidluste lahendamist. Selles õigusraamistikus piiras siseasjadesse sekkumise keelamise põhimõte rahvusvahelist kontrolli selle üle, kuidas riik oma jurisdiktsiooni all olevaid üksikisikuid kohtles.

Nürnbergi kohtupraktika muutis varasemat riigikeskset paradigmat, kinnistades põhimõtte, et riiklik korraldus, ametipositsioon, käsuahel ega siseriiklik formaalselt kehtiv õigusraamistik ei vabasta isikut rahvusvahelisest vastutusest ega õigusta rahvusvahelise õiguse põhiväärtuste rikkumist (Cassese, 2008). Nürnbergi põhimõtete mõju laienes järgnevatel aastakümnetel rahvusvahelisest kriminaalõigusest teistele õigusharudele, tagades põhimõtte, et riigi siseriiklik õigus ei välista vastutust kõrgemate normide rikkumise eest. Inimõiguste kaitse arengus kandusid need lähtekohad haldusõigusse, eraõigusse ning avaliku võimu kohtuliku kontrolli valdkonda (*lex certa* põhimõtte kohaldamine süütekoosseisude tõlgendamisel).

Hilisem areng viis eraldiseisvate individuaalse vastutuse mehhanismide tekkeni. Nende hulka kuulusid ÜRO Julgeolekunõukogu loodud ajutised (*ad hoc*) tribunalid ja hübriidkohtud. *Ad hoc* tribunalidest tegutsesid endise Jugoslaavia (ICTY, 1993–2017) ja Rwanda kriminaaltribunal (ICTR, 1994–2015) (Schabas, 2006). Hübriidkohtutena toimisid Sierra Leone Erakorraline Kohus (2002–2013), Kambodža Erakorralised Kojad (ECCC, alates 2006) ning Ida-Timori raskete kuritegude eripaneelid (2000–2005).

Euroopa Inimõiguste Kohtu reform, mis jõustus EIÕK-i 11. protokolli alusel 1. novembril 1998, muutis rahvusvahelise inimõiguste kaitse mehhanisme (Mowbray, 2004). Reform muutis kohtu alaliseks täiskoosseisuliseks institutsiooniks ning lõpetas varasema komisjoni ja kohtu kaheastmelise

menetlusmudeli. Üksikisikule tagati vahetum juurdepääs rahvusvahelisele õiguskaitsele ning konventsioonis sätestatud õiguste kaitse muutus püsivaks kohtulikuks mehhanismiks. Rooma statuudi jõustumine 1. juulil 2002 ja esimese alalise Rahvusvahelise Kriminaalkohtu (ICC) tegevuse alustamine andis individuaalsele rahvusvahelisele vastutusele püsiva institutsionaalse vormi (Schabas, 2016).

1.5. Elava põhiseaduse ja elva instrumendi doktriinid

Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas kujunes 1950.–1970. aastatel põhimõte, mille kohaselt põhiõiguste piiramine peab lisaks formaalsele seaduslikule alusele vastama õigusselguse, kättesaadavuse ja ettenähtavuse nõuetele (Besson, 2005). Selle arengu eesmärk oli piirata avaliku võimu meelevaldset kasutamist ning tagada, et riigi sekkumine isiku õigustesse ja vabadustesse alluks sisulisele õiguslikule kontrollile.

Ameerika Ühendriikide põhiseadusliku tõlgendamise arengus kujunes 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses välja evolutiivne ja progressiivse ajastu põhiseaduslik mõttesuund (Hovenkamp, 1991). Selle kohaselt ei saa põhiseaduse norme mõista üksnes nende vastuvõtmise ajal kujunenud ajaloolise tähenduse kaudu, vaid arvesse tuleb võtta ka põhiseaduslikke eesmärke, ühiskondlike tingimuste muutumist ja õiguskeskkonna arengut. Sellest suunast kujunes hiljem õigusteoorias nn „elava põhiseaduse“ (*living Constitution*) käsitlus, mille kohaselt põhiseaduse tähendus ei ole täielikult staatiline, vaid võib areneda koos ühiskondlike muutustega (Stumpf, 1966).

„Elava põhiseaduse“ doktriin ei kujunenud ühe konkreetse USA Ülemkohtu lahendi tulemusena, vaid mitme aastakümne jooksul arenenud kohtupraktika, õigusteooria ja põhiseadusliku arutelu koosmõjul. Selle kujunemisega seostatakse eelkõige Ülemkohtu kohtunike Oliver Wendell Holmes Jr. ja Louis D. Brandeisi seisukohti, milles väljendus arusaam, et põhiseaduse kohaldamisel tuleb arvestada õiguse toimimist tegelikus ühiskondlikus keskkonnas (White, 2000).

Holmesi evolutiivse põhiseadustõlgenduse üheks oluliseks näiteks peetakse lahendit Missouri vs. Holland (USA Ülemkohus, 252 U.S. 416, 433–434 (1920)). Kohtuasjas käsitles kohus föderaalvõimu ulatust rahvusvaheliste lepingute sõlmimisel. Kohtunik Holmes märkis, et põhiseaduse tähendust ei saa hinnata üksnes selle vastuvõtmise ajal valitsenud tingimuste alusel, vaid arvesse tuleb võtta ka hilisemat ajaloolist ja õiguslikku arengut. Samas ei loonud lahend veel iseseisvat „elava põhiseaduse“ doktriini ega kasutanud vastavat mõistet.

Varasemaks näiteks staatilise põhiseadustõlgenduse kriitikast peetakse Holmesi eriarvamust lahendis Lochner vs. New York (USA Ülemkohus, 198 U.S. 45, 74–76 (1905)). Holmes vaidles vastu enamuse seisukohale, mille kohaselt tulenes põhiseadusest konkreetne majandusliku vabaduse käsitlus. Tema hinnangul ei tohtinud kohus põhiseaduse tõlgendamise kaudu kehtestada üht kindlat majanduslikku või poliitilist filosoofiat. Sellest kujunes üks hilisema evolutiivse põhiseadustõlgenduse lähtekohti.

Sarnast lähenemist arendas kohtunik Brandeis, eriti põhiseaduslike õiguste kohaldamisel muutuvates tehnoloogilistes ja ühiskondlikes tingimustes. Tema eriarvamus lahendis Olmstead vs. Ameerika Ühendriigid (USA Ülemkohus, 277 U.S. 438, 478 (1928)) väljendas seisukohta, et põhiseaduslik kaitse peab suutma reageerida uutele ühiskondlikele olukordadele. Brandeisi käsitlus mõjutas hilisemat USA eraelu puutumatuse ja põhiõiguste doktriini arengut.

Mõiste „elav põhiseadus“ ise ei pärine USA Ülemkohtu praktikast. Selle õigusteoreetilise tähenduse süstematiseeris eelkõige Howard Lee McBain teoses „The Living Constitution“ (1927). Seetõttu tuleb eristada evolutiivse tõlgendusviisi kujundanud varasemat kohtupraktikat hilisemast õigusteoreetilisest mõistest, millega seda arengusuunda kirjeldama hakati.

Euroopa Inimõiguste Kohus kohandas evolutiivse tõlgendamise meetodi Euroopa inimõiguste konventsiooni kohaldamisse, sõnastades „elava instrumendi“ („a living instrument“) doktriini lahendis Tyrer vs. Ühendkuningriik (kaebus nr 5856/72, 25. aprill 1978, punkt 31) (Letsas, 2007). Kohus leidis, et konventsioon on „elav instrument“, mida tuleb tõlgendada tänapäevaste tingimuste valguses („in the light of present-day conditions“).

Euroopa Inimõiguste Kohtu lähenemise kujunemist mõjutas laiem Euroopa inimõiguste kaitse alane õiguslik ja intellektuaalne areng, millesse panustasid mitmed õigusteadlased, institutsioonide kujundajad ja kohtunikud. Nende hulka kuulus René Cassin, kes osales inimõiguste üldpõhimõtete kujundamises ning oli üks ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni peamisi autoreid. Märkimisväärset rolli on mänginud kohtunikud Sir Gerald Fitzmaurice, Sir Humphrey Waldock ja Rolv Ryssdal ning hilisemad kohtu presidendid Luzius Wildhaber ja Jean-Paul Costa. Nende panuse tulemusena kujunes arusaam, et Euroopa inimõiguste konventsioon ei ole üksnes riikidevaheline kohustuste kogum, vaid dünaamiline õigusinstrument, mille eesmärk on tagada isikute õiguste tõhus kaitse muutuvates ühiskondlikes tingimustes. Konventsiooni hakati käsitlema vahendina, mis seab sisulised piirid avaliku võimu teostamisele.

Samas ei ole alust väita, et EIK „elava instrumendi“ doktriin kujunes USA „living Constitution“ doktriini otsese ülevõtmisena (Polakiewicz, 1988). Puuduvad dokumentaalsed tõendid, et EIK oleks *Tyreri* lahendis või muus varases praktikas lähtunud konkreetsest USA Ülemkohtu lahendist või USA õigusteooria allikast. Samuti ei ole tuvastatud otsest institutsionaalset mehhanismi, mille kaudu oleks USA põhiseaduslik tõlgendusmudel Strasbourgi kohtupraktikasse üle kandunud.

Võrdlust toetab asjaolu, et mõlema doktriini kujunemine toimus 20. sajandi õigusteoreetilises keskkonnas, kus tugevnes arusaam, et kõrgema tasandi õigusnormide tähendust ei saa täielikult siduda üksnes nende ajaloolise tekkekontekstiga. Vastav areng ei olnud siiski ühetaoline kõigis õigusruumides. Kontinentaal-Euroopa õigustraditsioonis, eelkõige Saksamaa konstitutsiooniõiguses, säilis tekstoloogilise tõlgenduse lähtekoht, mille kohaselt pidi ka teleoloogiline tõlgendus jääma normi teksti ja süsteemse tähenduse raamidesse (Alexy, 2002). „Elava instrumendi“ doktriini käsitati sellises lähenemises progressiivse teleoloogilise tõlgendusmeetodina, mis oli iseloomulikum angloameerika õiguskultuurile ja Briti õigusteadlastele.

Märgiliseks arenguetapiks ja õigusnormi kvaliteedistandardi kujundajaks kujunes Euroopa Inimõiguste Kohtu lahend asjas *Sunday Times vs. Ühendkuningriik* (kaebus nr 6538/74, 26. aprill 1979, p 49), milles kohus tõlgendas EIÕK-i artikli 10 lõikes 2 sisalduvat tingimust „seaduses ette nähtud“ (*prescribed by law*) varasemast ulatuslikumalt (Harris jt, 2018). Kohus leidis, et seaduslikkuse nõue ei piirdu üksnes riigisiseses õiguses sätestatud õigusliku aluse olemasoluga, vaid hõlmab ka õigusnormi kvalitatiivseid nõudeid: norm peab olema isikule kättesaadav ning sõnastatud piisava selguse ja ettenähtavusega, et võimaldada kindlaks teha normi kohaldamisala ning ette näha selle kohaldamisest tulenevaid õiguslikke tagajärgi.

Nii *Tyreri* kui ka *Sunday Timesi* lahendite taustal väärib tähelepanu Briti õiguskeskkonnaga seotud juristide osalemine EIK menetlustes. Kuigi nende osalust ei saa pidada USA õigusteooria otseseks ülevõtmiseks, võib seda käsitleda võimaliku kaudse vahenduskanalina, mille kaudu angloameerika õigusruumis kujunenud progressiivse tõlgendamise põhimõtted võisid mõjutada EIK argumentatsiooni.

Lahendis *Sunday Times vs. Ühendkuningriik* esile tõstetud mõisted — õiguse kättesaadavus (*accessibility*) ja ettenähtavus (*foreseeability*) — sarnanevad funktsionaalselt USA põhiseadusõiguses välja kujunenud nõuetekohase menetluse (*due process*) ja ebamääraste seaduste keelu doktriiniga (*void for vagueness doctrine*), mille USA Ülemkohus sõnastas näiteks lahendis Connally vs. General

Construction Co. (269 U.S. 385, 391 (1926)). Euroopa Inimõiguste Kohus ei viidanud otseselt Ameerika Ühendriikide kohtupraktikale, kuid mõlema õigusruumi argumentatsioonis ilmneb sisuline sarnasus: õigusnormi formaalne kehtivus ei ole iseenesest piisav, vaid norm peab olema sõnastatud viisil, mis võimaldab kindlaks teha selle sisu, kohaldamisala ja õiguslikud tagajärjed.

Sarnasesse õigusteoreetilisse arengujoonde kuulub ka Lon L. Fulleri käsitlus õiguse sisemisest moraalist teoses „The Morality of Law" (1964). Fulleri käsitluse kohaselt eeldab toimiv õiguskord muu hulgas õigusnormide avalikkust, selgust ja järjepidevust ning võimalust teha ette kindlaks nende sisu ja kohaldamise tingimused (Fuller, 1964). Fulleri käsitlus ei olnud otseselt seotud Ameerika Ühendriikide Ülemkohtu „elava põhiseaduse" doktriiniga, kuid paiknes samas laiemas õigusteoreetilises kontekstis, milles õiguse toimivust seostati üha enam õigusnormide kättesaadavuse, selguse, kooskõla ja ettenähtavusega.

1.6. Sir Gerald Fitzmaurice ja elava instrumendi doktriini kujunemine

Sunday Times'i lahendi võimalikule seosele Briti õigusteoreetilise ja rahvusvahelisõigusliku traditsiooniga võib osutada asjaolu, et 26. aprilli 1979. aasta lahendi teinud Euroopa Inimõiguste Kohtu plenaarkoosseisu kuulus Ühendkuningriigi kohtunik Sir Gerald Fitzmaurice. Fitzmaurice tegutses EIK-i kohtunikuna aastatel 1974–1980 ning oli enne seda Ühendkuningriigi rahvusvahelise õiguse valdkonnas tunnustatud jurist, töötades muu hulgas Ühendkuningriigi Välisministeeriumi õigusnõunikuna ja Rahvusvahelise Õiguskomisjoni liikmena. Hiljem oli ta Rahvusvahelise Kohtu kohtunik. Tema akadeemiline- ja kohtutegevus hõlmas eelkõige rahvusvahelise õiguse ning õiguse tõlgendamise küsimusi.

Fitzmaurice'i kuulumine lahendi teinud kohtu koosseisu moodustab ühe võimaliku kokkupuutepunkti Briti rahvusvahelisõigusliku mõttetraditsiooniga. Ainuüksi sellest asjaolust ei saa siiski järeldada, et EIK lähtus *Sunday Times*'i lahendis Fitzmaurice'i varasematest käsitlustest või võttis üle mõne Briti või Ameerika Ühendriikide õigusteoreetilise doktriini. Lahendi põhjendustes puudub otsene viide sellisele teoreetilisele lähtekohale. Seetõttu tuleb Fitzmaurice'i rolli käsitada üksnes võimaliku intellektuaalse kokkupuutepunktina, mitte tuvastatud allikana, millest lahendis kujundatud õiguslik standard pärines.

Sunday Times'i lahendi p-s 49 sisustas kohus EIÕK-i artikli 10 lõikes 2 sisalduvat tingimust „seaduses ette nähtud" (*prescribed by law*) viisil, mis ei piirdunud riigisiseses õiguses eksisteeriva formaalse õigusliku aluse tuvastamisega. Kohus sidus nimetatud tingimuse õigusnormi kvalitatiivsete nõuetega, millest tulenevalt peab õigus olema isikule piisavalt kättesaadav ning norm sõnastatud sellise täpsuse ja selgusega, et isikul oleks võimalik asjakohase õigusnõustamise korral mõistlikus ulatuses ette näha, millised õiguslikud tagajärjed võivad tema konkreetsest teost tuleneda. Samas möönis kohus, et täielik ettenähtavus ei ole saavutatav ning normi kohaldamisel peab säilima teatav paindlikkus, mis võimaldab arvestada muutuvate asjaoludega.

Selline käsitlus võimaldab asetada *Sunday Times*'i lahendis kujundatud standardi laiemasse õigusteoreetilisse konteksti. Sarnaselt EIK-i rõhuasetusega õigusnormi kättesaadavusele, selgusele ja ettenähtavusele käsitles Lon L. Fuller teoses *The Morality of Law* (1964) õiguse sisemise moraali osana nõudeid, mis puudutavad muu hulgas normide avalikustamist, selgust, vastuolude vältimist ja õiguse piisavat püsivust. Nende käsitluste vahel võib tuvastada teatavaid struktuurseid ja normatiivseid kokkupuutepunkte, kuid selline sarnasus ei anna alust väita, et EIK lähtus *Sunday Times*'i lahendis Fulleri teooriast või et viimane kujutas endast lahendi otsest teoreetilist allikat. Fulleri käsitlus võib

pigem pakkuda õigusteoreetilise võrdlusraamistiku, mille kaudu avada EIK-i kujundatud ettenähtavuse nõude laiemat tähendust.

Seetõttu tuleb eristada *Sunday Times*'i lahendis otseselt väljendatud õiguslikku põhjendust hilisemast õigusteoreetilisest tõlgendusest. EIK sidus „seaduses ette nähtud" nõude eelkõige õigusnormi kättesaadavuse ja piisava täpsusega ning käsitles ettenähtavust õigusriigi põhimõttega seotud kvaliteedinõudena. *Sunday Times*'i lahendit tuleb käsitleda ühe evolutiivse etapina EIK-i iseseisva õigusnormi kvaliteedistandardi kujunemisel, mida võib hiljem asetada võrdlevasse õigusteoreetilisse konteksti.

Sarnane, kuid eristatav areng puudutab EIK-i „elava instrumendi" doktriini. Lahendis *Tyrer vs. Ühendkuningriik* (kaebus nr 5856/72, 25. aprill 1978, p 31) märkis kohus, et konventsioon on „elav instrument", mida tuleb tõlgendada tänapäevaste tingimuste valguses (*in the light of present-day conditions*). EIK-i selline lähenemine väljendab seisukohta, et konventsiooni sätete tähendust ei saa ammendavalt siduda nende ajaloolise rakenduskeskkonnaga, kui see takistaks konventsiooniga tagatud õiguste tõhusat kaitset.

Mõiste „living instrument" sõnastuslik sarnasus Ameerika Ühendriikide õigusteoorias kasutatava „living Constitution" käsitlusega on iseenesest tähelepanuväärne, kuid ei tõenda nende doktriinide otsest geneetilist seost. „Elava põhiseaduse" käsitlus puudutab Ameerika Ühendriikide põhiseaduse tähenduse ja kohaldamise arengut muutuvates ühiskondlikes tingimustes. EIK-i „elava instrumendi" doktriini lähtealuseks on seevastu rahvusvahelise inimõiguste lepingu tõlgendamine ning konventsiooniga tagatud õiguste praktilise ja tõhusa kaitse tagamine. „Elava instrumendi" doktriini puhul ei seisne põhiküsimus üksnes selle rakendamises, vaid ka selle normatiivses põhjenduses. Euroopa inimõiguste konventsioon ei sisalda sõnaselget sätet, mille kohaselt tuleks konventsiooni tõlgendada dünaamiliselt või käsitada seda muutuvatele ühiskondlikele tingimustele kohanduva õigusaktina. Seetõttu on doktriini normatiivset alust põhjendatud erinevate tõlgenduslike lähtekohtade kaudu (Polakiewicz, 1988).

Esiteks seostatakse sellist lähenemist konventsiooni eesmärgiga tagada inimõiguste praktiline ja tõhus kaitse. Kui konventsiooni norme tõlgendada üksnes nende vastuvõtmise ajal valitsenud ühiskondlike tingimuste alusel, võib tulemuseks olla kaitse ulatuse ja tegelike ühiskondlike olude lahknevus. Teiseks tuleneb dünaamilise tõlgendamise vajadus inimõiguste lepingute eripärast: nende keskne eesmärk ei seisne üksnes riikidevaheliste kohustuste määratlemises, vaid ka üksikisikute õiguste tegeliku kaitse tagamises. Kolmandaks on „elava instrumendi" doktriini seostatud tõhusa kaitse põhimõttega (*effet utile*), mille kohaselt tuleb lepingut tõlgendada viisil, mis tagab selle sätete praktilise toime (Harris jt, 2018). Sellest lähtekohast on EIK kujundanud tõlgenduspraktikat, mille kohaselt tuleb konventsiooni kohaldamisel arvestada ühiskondlike tingimuste muutumisega.

Evolutiivne tõlgendamine tõstatab samal ajal küsimuse, millises ulatuses võib kohus täpsustada või arendada konventsiooni sätete tähendust juhul, kui vastavat lahendust ei toeta sõnaselge tekstoloogiline alus. Sellega kaasneb pinge ühelt poolt konventsiooniga tagatud õiguste tõhusa kaitse ning teiselt poolt riikide pädevuse ja kaalutlusruumi vahel. EIK on kasutanud evolutiivset tõlgendamist konventsiooniga tagatud õiguste sisu täpsustamiseks ja nende kaitse tõhususe tagamiseks, kuid on oma lähenemist kujundanud ka Euroopa riikide õiguslike ja ühiskondlike arengute põhjal. Kui Euroopa riikide vahel puudub piisavalt ühtne lähenemine, võib kohus jätta riikidele ulatuslikuma kaalutlusruumi (*margin of appreciation*) (Besson, 2005).

Euroopa konsensuse puudumine (*lack of European consensus*) on EIK-i praktikas üks kaalutlusruumi ulatust mõjutavaid tegureid. Kui liikmesriikide õiguskordades ja ühiskondlikes käsitlustes puudub piisav ühtsus, võib EIK jätta riikidele ulatuslikuma kaalutlusruumi, lähtudes sellest,

et ühtse Euroopa standardi kujunemine ei ole piisavalt välja arenenud. Kaalutlusruumi ulatus sõltub siiski ka konventsiooniga kaitstava õiguse laadist, küsimuse olulisusest ja riigisisese otsustusprotsessi kvaliteedist ning mõjutab seetõttu kohtuliku kontrolli intensiivsust. Euroopa konsensuse kindlakstegemisel võrdleb EIK liikmesriikide õiguskordi ning määratleb selle alusel, millises ulatuses saab konventsioonist tulenevat ühtset Euroopa inimõiguslikku standardit täpsustada. Sellest sõltub ühelt poolt EIK-i võimalus kujundada konventsiooniga tagatud õiguste kaitse ühist standardit ja teiselt poolt liikmesriikidele jääva kaalutlusruumi ulatus.

1.7. Õigusselguse põhimõtte edasiarendus: Silver jt vs. Ühendkuningriik

Sunday Times'i lahendis kujunenud õigusselguse ja ettenähtavuse põhimõtteid arendas EIK edasi lahendis *Silver jt vs. Ühendkuningriik* (kaebused nr 5947/72 jt, 25. märts 1983, p 87) (Harris jt, 2018). Kohus kinnitas, et väljend „seaduses ette nähtud" ei viita üksnes riigisisese õigusnormi olemasolule, vaid õiguslik alus peab vastama kvaliteedinõuetele: norm peab olema isikule kättesaadav ja piisavalt täpne, võimaldama mõistlikul määral ette näha selle kohaldamise tagajärgi ning pakkuma tõhusaid tagatisi avaliku võimu meelevaldse sekkumise vastu.

Silver'i lahendiga kinnistus seega põhimõte, et formaalne seaduslik alus ei ole põhiõiguste piiramise piisav tingimus. Riive õiguspärasuse hindamisel tuleb arvestada ka normi sisu, eesmärki, rakendamisviisi ja mõju kaitstavatele õigustele.

2. *Lex certa* põhimõte EIÕK praktikas

Lex certa põhimõte kujunes algselt eelkõige karistusõiguses, väljendades nõuet, et süüteokoosseis ja kohaldatav karistus peavad olema seaduses piisavalt selgelt määratletud (Alesse jt, 2013). Euroopa inimõiguste õiguses on selle põhimõttega seotud nõuded omandanud laiema tähenduse õigusnormi kvaliteedi ja õiguskindluse tagamisel. Põhiõiguste piiramisel ei ole seetõttu piisav üksnes formaalselt kehtiva õigusliku aluse olemasolu: õigus peab olema kättesaadav, piisavalt selge ja ettenähtav ning võimaldama kindlaks teha isiku õigused ja kohustused, riikliku sekkumise õiguslikud piirid ning sellise sekkumise võimalikud tagajärjed. Nõuete eesmärk on välistada olukord, milles avaliku võimu teostamine muutub õigusliku aluse ebapiisava selguse tõttu meelevaldseks (Harris jt, 2018).

Niisugune areng ei tähenda siiski pelgalt üleminekut formaalselt seaduslikkuse käsitluselt sisulisele õiguspärasuse kontrollile, vaid seaduslikkuse nõude kvalitatiivse mõõtme kujunemist. Õigusliku aluse olemasolu ei ole iseenesest piisav juhul, kui kohaldatav norm ei vasta kättesaadavuse, selguse ja ettenähtavuse nõuetele või kui selle kohaldamine ei ole kooskõlas konventsioonist tulenevate nõuetega. Õigusriigi põhimõttest tulenevalt peab riigi tegevusel olema õiguslik alus ning selle teostamine peab vastama nii riigisisesele õigusele kui ka Euroopa inimõiguste konventsioonist tulenevatele kohustustele.

2.1. Riigi positiivsete kohustuste doktriini kujunemine

EIK-i praktikas kujunes 1970.–1990. aastatel välja riigi positiivsete kohustuste doktriin, mille kohaselt ei piirdu konventsioonist tulenevad riigi kohustused üksnes avaliku võimu otsese sekkumise vältimisega, vaid võivad hõlmata ka tõhusa õigusliku ja institutsionaalse raamistiku loomist ning praktiliste meetmete rakendamist isikute õiguste tegelikuks kaitseks, sealhulgas eraõiguslikes suhetes

(Mowbray, 2004). EIK tähistab selliseid kohustusi mõistega „positiivsed kohustused“ (*positive obligations*; prantsuse keeles *obligations positives*).

Oluliseks lähtekohaks oli lahend *X ja Y vs. Madalmaad* (kaebus nr 8978/80, 26. märts 1985, p-d 23–24), milles EIK leidis, et konventsiooni artikkel 8 võib kohustada riiki võtma meetmeid eraelu tõhusaks kaitseks ka eraõiguslikes suhetes. Lahendis *Osman vs. Ühendkuningriik* (kaebus nr 23452/94, 28. oktoober 1998, p-d 115–116) täpsustas kohus artiklist 2 tulenevat positiivset kohustust võtta operatiivmeetmeid isiku elu kaitseks juhul, kui ametivõimud teadsid või pidid teadma tegelikust ja vahetust ohust (Schabas, 2015). Suurkoda kinnitas lahendis *Z jt vs. Ühendkuningriik* (kaebus nr 29392/95, 10. mai 2001, p-d 73–74), et konventsiooni artiklist 3 tulenev riigi kohustus kaitsta isikuid ebainimliku või alandava kohtlemise eest võib teatud asjaoludel eeldada aktiivsete kaitsemeetmete rakendamist.

Positiivsete kohustuste doktriin muutis seega arusaama konventsioonist tuleneva riigivastutuse ulatusest: konventsiooniga tagatud õiguste tõhus kaitse võib eeldada lisaks avaliku võimu sekkumisest hoidumisele ka riigi õiguslike ja praktiliste kaitsemeetmete rakendamist.

II. EIÕK JA ÜRO ÜLDDEKLARATSIOONI NORMATIIVNE JÄRJEPIDEVUS

1. Euroopa inimõiguste kaitse ning ÜRO ülddeklaratsiooni normatiivne järjepidevus

Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni (EIÕK) ning ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni (UDHR) struktuurne ja sisuline seos väljendub nende kaitstavate õiguste kataloogide ulatuslikus kattuvuses ning ühises normatiivses lähtekohas, mille keskmes on inimese väärikuse, vabaduse ja võrdsuse kaitse. Mõlemad instrumendid seavad avaliku võimu teostamisele inimõigustest tulenevad õiguslikud piirid, lähtudes arusaamast, et põhiõigused ei ole üksnes riigi antud õigused.

UDHR, mille ÜRO Peaassamblee võttis vastu 10. detsembril 1948, kujunes inimõiguste universaalse tunnustamise oluliseks normatiivseks lähtekohaks. Kuigi deklaratsioon ei olnud selle vastuvõtmise ajal rahvusvaheline leping ega loonud sellisena lepingulisi kohustusi, kujundas see ühise väärtus- ja õigusliku raamistiku, mis mõjutas hilisema rahvusvahelise inimõiguste õiguse arengut ning oli aluseks arvukate siduvate inimõiguste lepingute väljatöötamisele.

EIÕK ei muutnud UDHR-i lepinguliselt siduvaks ega inkorporeerinud seda konventsiooni osaks, vaid sätestas mitmed UDHR-is tunnustatud õigused Euroopa tasandil rahvusvahelise lepinguõigusliku kaitse esemena ning lõi nende tagamiseks kohtuliku järelevalvemehhanismi. EIÕK-i ajalooline ja õiguslik tähtsus seisneb seejuures selles, et inimõiguste universaalses deklaratsioonis sõnastatud põhimõtted said Euroopa tasandil konkreetse lepingulise väljenduse ja institutsionaalse kaitse. Konventsioonist tulenevate kohustuste täitmise üle teostab järelevalvet Euroopa Inimõiguste Kohus, kelle pädevusse kuuluvad nii individuaal- kui ka riikidevahelised kaebused.

Individuaalkaebuse mehhanismi kujunemine muutis oluliselt konventsiooniga tagatud õiguste rahvusvahelise kaitse korda. Isikul on pärast riigisiseste õiguskaitsevahendite ammendamist võimalus pöörduda Euroopa Inimõiguste Kohtusse ning taotleda konventsiooniga tagatud õiguse rikkumise tuvastamist. Seeläbi sai üksikisik rahvusvahelises menetluses iseseisva kaebeõiguse kandjaks ning konventsioonist tulenevate kohustuste täitmise kontroll ei jäänud üksnes riikidevaheliseks menetluseks.

1.2. Õigus elule

ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni (UDHR) artikkel 3 sätestab igaühe õiguse elule, vabadusele ja isikupuutumatusele. EIÕK-i artikkel 2 annab õigusele elule Euroopa tasandil siduva õigusliku kaitse ning paneb riigile nii negatiivseid kui ka positiivseid kohustusi. Riik peab ühelt poolt hoiduma elu õigustamatust võtmisest ning teiselt poolt rakendama teatavatel asjaoludel meetmeid isiku elu kaitsmiseks.

Konventsiooni artikli 2 lõike 1 kohaselt on riigi esmane kohustus kaitsta igaühe elu seadusega. Riigivõimu esindajate jõu kasutamise kontekstis sätestab artikli 2 lõige 2 ammendava loetelu eesmärkidest, mille saavutamiseks võib jõu kasutamine olla õigustatud: isiku kaitsmine õigusvastase vägivalla eest, seadusliku vahistamise läbiviimine või õiguspäraselt kinnipeetud isiku põgenemise takistamine ning mässu või ülestõusu mahasurumine seaduslikul viisil. Sellise jõu kasutamine peab olema „absoluutselt vajalik“ (*absolutely necessary*) ning rangelt proportsionaalne taotletava õiguspärase eesmärgiga. EIÕK-i artikli 2 lõikes 2 sätestatud erandeid tuleb tõlgendada kitsalt, arvestades õiguse elule fundamentaalset tähendust konventsiooniga tagatud õiguste kogumis.

Konventsiooni artikli 2 materiaalne kaitse ei piirdu siiski riigivõimu enda tegevusest hoidumisega. EIK-i praktikas on välja kujunenud positiivne kohustus võtta mõistlikult eeldatavaid operatiivmeetmeid

isiku elu kaitsmiseks juhul, kui ametivõimud teadsid või pidid teadma konkreetsest ja vahetust ohust. Sellise kohustuse ulatus sõltub asjaoludest ning ei tähenda riigile absoluutset kohustust vältida iga võimalikku ohtu ega tagada konkreetse tulemuse saavutamist. Tegemist on kohustusega kasutada olemasolevate teadmiste ja võimaluste piires mõistlikult eeldatavaid vahendeid elu kaitsmiseks. Positiivsed kohustused võivad hõlmata ka õigusliku, halduslikku ja institutsionaalse raamistiku kujundamist olukordades, kus elu kaitse eeldab riigilt ennetavat tegutsemist.

Konventsiooni artikkel 2 sisaldab lisaks materiaalsetele kohustustele ka menetluslikku kohustust uurida tõhusalt surmaga lõppenud juhtumeid, mille puhul võib riigil lasuda vastutus. Uurimine peab olema sõltumatu, põhjalik ja suuteline võimaldama surma põhjustanud asjaolude ning võimaliku vastutuse kindlakstegemist. Menetlusliku kohustuse eesmärk on tagada riigi reageerimine eluõiguse võimalikule rikkumisele ning toetada selliste rikkumiste ennetamist.

EIÕK-i artikli 2 kohaldamisala ulatub teatavatel tingimustel ka meditsiinilise abi ja tervishoiukorralduse küsimusteni. EIK-i praktika kohaselt ei tulene artiklist 2 üldjuhul õigust konkreetsele ravile või kindlale meditsiinilisele tulemusele. Riigil võib siiski lasuda kohustus tagada õiguslikult ja praktiliselt toimiv tervishoiukorraldus, mis võimaldab kaitsta patsientide elu ning tagab tervishoiuteenuste osutamisega seotud riskide nõuetekohase reguleerimise ja kontrolli. Õigus elule nõuded võivad hõlmata ka kohustust selgitada välja patsiendi surmaga seotud asjaolud juhul, kui tekib põhjendatud küsimus tervishoiuteenuse osutamise või selle korralduse puuduste kohta.

Samuti võib Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni (EIÕK) artikli 2 kohaldamisala teatavatel asjaoludel hõlmata ohtlike tegevuste ja keskkonnast tulenevate riskidega seotud olukordi. Keskkonnaga seotud kaebuste puhul ei piirdu EIK-i käsitlus siiski üksnes objektiivselt tuvastatava kahju või vahetu füüsilise ohuga, vaid võib arvestada ka kaebaja subjektiivset õigussuhet konventsiooniga kaitstavasse hüvesse. Seetõttu võib keskkonnarisk puudutada isikut ka tema eraelu, kodu, kehalise puutumatuse või turvatunde kaudu ning selliseid kaebusi käsitleb EIK sageli konventsiooni artikli 8 alusel. EIÕK-i artikli 2 kohaldamine võib seejuures tulla kõne alla juhul, kui ohu laad ja asjaolud viitavad keskkonna- või muu ohuallika põhjustatud tõsisele ohule inimese elule. Asjakohased võivad olla ohu tegelik iseloom ja ettenähtavus, ametivõimude käsutuses olnud teave ning viis, kuidas oht kaebaja õigussfääri mõjutab. Sellises olukorras võib riigil lasuda kohustus kehtestada asjakohane regulatiivne raamistik, korraldada nõuetekohane järelevalve ning rakendada teadaoleva ohu vähendamiseks mõistlikult eeldatavaid ennetusmeetmeid.

Eeltoodust tulenevalt võib riigi kohustus kaitsta inimese elu teatavatel asjaoludel tekkida juba enne kahju tegelikku tekkimist. Abstraktse või üldise riski olemasolu ei anna siiski iseenesest alust nõuda riigilt meetmete rakendamist. Kaebajal peab olema isiklik ja piisavalt otsene seos konventsiooniga tagatud õigusega ning täidetud peavad olema EIÕK-i artiklis 34 sätestatud ohvri staatuse tingimused. EIK on teatavatel juhtudel tunnustanud potentsiaalse ohvri staatust ka olukorras, kus isikut ähvardab konventsiooniga tagatud õiguse rikkumise piisavalt otsene ja tõsine oht. Potentsiaalse ohvri staatuse tunnustamine ei tähenda üldise *actio popularis*'e võimaluse tunnustamist.

EIÕK-i artiklist 2 tulenev õiguse elule kaitse hõlmab lisaks riigi kohustusele hoiduda elu õigustamatust võtmisest ka teatavaid ennetavaid, kaitsvaid ja menetluslikke kohustusi. Kohustuste sisu ja ulatus sõltuvad asjaomase ohu laadist, riigi käsutuses olnud teabest ning olukorra õiguslikust ja faktilisest raamistikust. EIK kontrollib ühelt poolt riigivõimu sekkumise vastavust eluõiguse nõuetele ning teiselt poolt riigi meetmete ja tegevusetuse vastavust konventsioonist tulenevatele eluõiguse kaitsekohustustele, sealhulgas kohustusele selgitada nõuetekohaselt välja võimaliku rikkumise asjaolud.

1.3. Piinamise absoluutne keeld

UDHR-i artikkel 5 ja EIÕK-i artikkel 3 väljendavad ühist põhimõtet, mille kohaselt ei tohi kedagi allutada piinamisele ega julmale, ebainimlikule või alandavale kohtlemisele või karistamisele. Kuigi mõlemad sätted lähtuvad samast inimväärikuse kaitse põhimõttest, erinevad nende õiguslikud tagajärjed oluliselt: UDHR kujutab endast universaalset normatiivset lähtepunkti inimõiguste tunnustamisel, samas kui EIÕK-i artikkel 3 loob Euroopa Nõukogu liikmesriikidele rahvusvaheliselt siduva kohustuse, mille järgimist kontrollib Euroopa Inimõiguste Kohus.

Eeltoodust tulenevalt võib riigi kohustus kaitsta inimese elu teatavatel asjaoludel tekkida juba enne kahju tegelikku tekkimist. Abstraktse või üldise riski olemasolu ei anna siiski iseenesest alust nõuda riigilt meetmete rakendamist. Kaebajal peab olema isiklik ja piisavalt otsene seos konventsiooniga tagatud õigusega ning täidetud peavad olema EIÕK-i artiklis 34 sätestatud ohvri staatuse tingimused. EIK on teatavatel juhtudel tunnustanud potentsiaalse ohvri staatust ka olukorras, kus isikut ähvardab konventsiooniga tagatud õiguse rikkumise piisavalt otsene ja tõsine oht. Potentsiaalse ohvri staatuse tunnustamine ei tähenda üldise *actio popularis*'e võimaluse tunnustamist.

EIÕK-i artiklist 3 on kujunenud Euroopa inimõiguste kaitsesüsteemi üks fundamentaalsemaid ja absoluutsemaid tagatisi. Selle sätte keskmes on inimväärikuse tingimusteta kaitse, mis ei sõltu isiku käitumisest, staatusest ega riigi taotletavast õiguspärasest eesmärgist. Erinevalt kvalifitseeritud õigustest ei võimalda artikkel 3 tavapärast proportsionaalsuse kaalumist riigi huvide ja üksikisiku õiguste vahel. Keelatud kohtlemist ei saa õigustada terrorismivastase võitluse, riigi julgeoleku, sõjalise vajaduse, avaliku korra säilitamise ega muu ülekaaluka eesmärgiga. Euroopa Inimõiguste Kohus on sellest tulenevalt järjekindlalt leidnud, et ka rahvusvahelise terrorismi, relvakonflikti või riigi julgeolekut ähvardava erakordse ohu korral ei saa riik õigustada isiku allutamist piinamisele või muule artikliga 3 keelatud kohtlemisele. Keelu kohaldamisel ei ole määrav kohtlemise eesmärk – olgu selleks karistamine, teabe saamine, hirmutamine, sundimine või muu riiklikult määratletud eesmärk –, vaid kohtlemise laad, raskusaste ja mõju inimese füüsilisele või vaimsele terviklikkusele ning inimväärikusele. Rahvusvahelise õiguse tasandil tunnustatakse piinamise keeldu laialdaselt kui imperatiivset normi (*jus cogens*), millest kõrvalekaldumine ei ole lubatud. Seetõttu ei või riigid rahvusvahelise õiguse alusel õigustada piinamist isegi erandlikes olukordades ning keeld on siduv sõltumata konkreetse lepingu olemasolust. Sama absoluutne iseloom kajastub EIÕK-i artikli 15 lõikes 2, mille kohaselt ei või riigid teha derogatsiooni artiklist 3 isegi sõja või muu rahva elu ähvardava avaliku hädaolukorra korral. Artikli 15 erakorraline mehhanism võimaldab teatavatest konventsioonikohustustest ajutiselt kõrvale kalduda üksnes rangelt määratletud tingimustel, kuid artikli 3 kaitseala kuulub nende õiguste hulka, mille suhtes selline kõrvalekaldumine ei ole lubatud.

1.4. Kohtuasi R. vs. Fernando kui võrdlev praktika

Kohtuasi *R. v. Fernando*, 2024 ONCJ 336 (CanLII), käsitleb Kanada kohtupraktikas riiklike rahvatervise meetmete piire ning nende seost isiku kehalise autonoomia (*bodily autonomy*) ja füüsilise puutumatuse (*bodily integrity*) põhimõtetega. Lahendi tegi Ontario Provintsikohtu (*Ontario Court of Justice*) kohtunik Paul Monahan 26. juunil 2024. Lahendi ametlik viide on *R. v. Fernando*, 2024 ONCJ 336 (CanLII). Lahend on kättesaadav Kanada Õigusteabe Instituudi (*Canadian Legal Information Institute*, CanLII) andmebaasis.

Kohtuasja esemeks oli küsimus, kas Kanada karantiiniseaduse (*Quarantine Act*, S.C. 2005, c. 20) alusel oli kontrolliametnikul (*screening officer*) õigus nõuda reisijalt SARS-CoV-2 polümeraasi

ahelreaktsiooni (PCR) testi tegemist viisil, mis hõlmas tampooni sisestamist ninaõõnde (*nasal swab*). Vaidluse keskmes oli riigivõimu pädevuse piir isiku kehasse sekkumisel ning seaduslikkuse põhimõtte (*principle of legality*) nõue, mille kohaselt peab sellisel sekkumisel olema seadusest tulenev volitusnorm.

Ontario Provintsikohus leidis, et täitevvõimul puudus pädevus kohustada isikut läbima sõeluuringut, mis hõlmas instrumendi või muu võõrkeha sisestamist inimese kehasse, kui selliseks sekkumiseks puudus seadusest tulenev volitus. Kohtu põhjendused (*ratio decidendi*) lähtusid *Quarantine Act* § 14 lõike 1 grammatilisest ja teleoloogilisest tõlgendamisest. Nimetatud säte lubas volitatud isikul kasutada nakkushaiguse või selle sümptomite tuvastamiseks ministri poolt heaks kiidetud sõelumistehnoloogiat (*screening technology*) üksnes juhul, kui kasutatav meetod ei hõlmanud „instrumendi või muu võõrkeha sisestamist reisija kehasse" (*does not involve the entry into the traveller's body of any instrument or other foreign body*).

Keskseks küsimuseks kujunes, kas ninaõõnde sisestatud tampoon kujutab endast inimese kehasse sisestamist *Quarantine Act* § 14 lõike 1 tähenduses. Süüdistaja (*The Crown*) leidis, et ninaõõs kui loomulik kehaava ei kuulu mõiste „keha" (*body*) kaitsealasse. Kohtunik Paul Monahan lükkas sellise tõlgenduse tagasi:

> „The Crown submitted that perhaps insertion into the nasal cavity did not involve entry into the body. I do not agree. The insertion of a nasal swab into the nasal cavity is most certainly an insertion into the body."
>
> „Süüdistaja väitis, et võib-olla ei tähendanud ninaõõnde sisestamine kehasse sisenemist. Ma ei nõustu sellega. Ninatampooni sisestamine ninaõõnde kujutab endast kindlasti kehasse sisestamist."

(R. v. Fernando, 2024 ONCJ 336 (CanLII), Discussion and Analysis).

Kohtu tõlgenduse kohaselt hõlmab mõiste „keha" (*body*) ka inimese loomulikke kehaõõnsusi ning välise vahendi viimine ninaõõnde kujutab endast *Quarantine Act* § 14 lõikes 1 käsitletud sisestamist inimese kehasse. Kohus käsitles eraldi küsimust, kas PCR-testiks kasutatav tampoon vastab samas sättes kasutatud mõistele „instrument" või „võõrkeha" (*foreign body*). Kohtuotsuses märgiti:

> „In my view, a nasal swab is an instrument or foreign body."
>
> „Minu hinnangul on ninatampoon instrument või võõrkeha."

(R. v. Fernando, 2024 ONCJ 336 (CanLII), Discussion and Analysis).

Ninatampoon oli kohtu käsitluse kohaselt väljastpoolt inimese organismi toodud ese, mida kasutati bioloogilise materjali kogumiseks, kuuludes seetõttu seaduses sätestatud keelatud vahendite hulka. Lahendi põhimõtteline tähendus seisneb järelduses, et meditsiinilise sõeluuringumeetme rakendamiseks peab täitevvõimu pädevus tulenema seadusest. Isiku keha ei saa käsitada üksnes haldusmenetluse esemena ning avaliku huvi, sealhulgas rahvatervise kaitse eesmärk ei asenda seadusest tulenevat volitust ega õigusta sekkumist ilma piisava õigusliku aluseta.

Kohtunik Monahan käsitles seejuures täitevvõimu pädevuse piire:

> „The Order did not purport to expand the powers of screening officers and it could not do so beyond the authority granted by the Act."
>
> „Korraldusega ei püütud laiendada sõeluuringuametnike volitusi ning korraldus ei saanud seda teha ulatuses, mis ületaks seadusega antud pädevust."

(R. v. Fernando, 2024 ONCJ 336 (CanLII), Discussion and Analysis).

Sellest tuleneb *ultra vires*'i põhimõte: halduskorraldus ei saa laiendada ametnike volitusi väljapoole parlamendi antud pädevust. Kanada valitsuse korraldus P.C. 2022-0321 ei saanud muuta ega kõrvaldada *Quarantine Act* § 14 lõikes 1 sätestatud seaduslikku piirangut. Kohtuotsuses tugines kohtunik seejuures korralduse §-le 6.1, mille kohaselt ei mõjutanud korraldus *Quarantine Act*'is sätestatud pädevusi ega kohustusi.

Ontario Provintsikohus sõnastas lõpliku järelduse järgmiselt:

> „I conclude that the nasal swab test which the screening officer required or demanded Ms. Fernando undergo was an unlawful requirement or demand."
>
> „Jõuan järeldusele, et ninatampoonitest, mille läbimist sõeluuringuametnik proua Fernandolt nõudis või mille tegemist temalt nõudis, kujutas endast ebaseaduslikku nõuet või korraldust."

(R. v. Fernando, 2024 ONCJ 336 (CanLII), Discussion and Analysis).

Kohus lisas:

> „Ms. Fernando's refusal to comply with the requirement or demand was lawful."
>
> „Proua Fernando keeldumine nõudele või korraldusele allumisest oli seaduslik."

(R. v. Fernando, 2024 ONCJ 336 (CanLII), Discussion and Analysis).

Kohtuotsusega tühistati esimese astme kohtu süüdimõistev otsus ning Fernando suhtes tehti õigeksmõistev otsus. Kohus leidis, et isikut ei saa võtta karistusõiguslikule vastutusele keeldumise eest täita nõuet, mille aluseks puudus kehtiv seaduslik volitus. Seadusega antud pädevuse piire ületav (*ultra vires*) nõue ei saa olla aluseks isiku karistamisele nõude täitmata jätmise eest.

2. Kehalise autonoomia kaitse rahvusvahelises praktikas

Võrdleva inimõiguste õiguse (*comparative human rights law* – võrdlev inimõiguste õigus) käsitluses asetub kohtuasi *R. v. Fernando* laiemasse rahvusvahelisse konteksti. Asjakohased on isikuvabaduse, eraelu puutumatuse ja inimväärikuse kaitse. Kanada lahend põhines haldusõigusel ja seaduse tõlgendamisel. Lahendi *ratio* haakub Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni

(EIÕK), Austraalia tavaõiguse (*common law* – tavaõigus) ning kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti (ICCPR) kaitsemehhanismidega. Kohtuasi puudutas muu hulgas küsimust, kas *Quarantine Act* andis õigusliku aluse ninatampooni sisestamiseks reisija ninaõõnde. Ontario provintsikohus leidis, et sellise nõude esitamiseks puudus piisav seaduslik volitus.

2.1. Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika

Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni (EIÕK) artikliga 8 on kaitstud igaühe õigus eraelu austamisele, mille kaitseala hõlmab ka kehalist puutumatust ja isiklikku autonoomiat. Kohus on käsitanud kehalist puutumatust ja isiklikku autonoomiat EIÕK-i artikli 8 kaitseala osana. Sunduslikud meditsiinilised protseduurid ja läbivaatused ilma isiku vaba ja teadliku nõusolekuta või piisava seadusliku aluseta kujutavad endast EIÕK-i artikli 8 lõikes 1 tagatud õiguse riivet. Sellise riive õiguspärasus sõltub EIÕK-i artikli 8 lõikes 2 sätestatud tingimuste täidetusest.

Kohtuasjas *Y. F. vs. Türgi*, kaebus nr 24209/94, 22. juuli 2003, EIK 2003-IX, leidis Euroopa Inimõiguste Kohus (EIK), et isiku sunduslik günekoloogiline läbivaatus vahi all oleku ajal kujutas endast sekkumist tema eraelu puutumatuse õigusesse EIÕK-i artikli 8 tähenduses. EIK käsitas isiku füüsilist puutumatust eraelu puutumatuse ühe osana ning sätestas, et meditsiiniline sekkumine isiku tahte vastaselt puudutab eraelu kõige intiimsemat valdkonda. Vabadusest ilma jäetud isiku puhul tuleb arvestada tema erilist haavatavust ning ametivõimude kontrolli tema üle (p-d 33–36, 41–44).

Kohtuasjas *Jalloh vs. Saksamaa* (suurkoda), kaebus nr 54810/00, 11. juuli 2006, EIK 2006-IX, käsitles EIK sunniviisilist emeetikumi manustamist eesmärgiga saada kriminaalmenetluses tõendeid. Suurkoda leidis, et sunnimeede riivas tõsiselt kaebaja füüsilist ja vaimset puutumatust ning ületas EIÕK-i artikli 3 kohaldamiseks nõutava minimaalse raskuse astme. EIK võttis arvesse meetme olemust, selle rakendamise viisi, kaebajale põhjustatud füüsilisi ja vaimseid kannatusi ning asjaolu, et sekkumine toimus tema tahte vastaselt ja tõendite saamise eesmärgil. Kohus leidis, et kaebajale osaks saanud kohtlemine kujutas endast ebainimlikku ja alandavat kohtlemist EIÕK-i artikli 3 tähenduses (p-d 67–82, eelkõige p-d 78–82; rikkumise kohta p 83).

EIÕK-i artikli 5 kohaldamisel tuleb esmalt kindlaks teha, kas riiklik meede kujutab endast isikult vabaduse võtmist. Kohustusliku testimise või sellega seotud kontrollimeetme puhul võib EIÕK-i artikli 5 kohaldamisala avaneda juhul, kui meetme tegelik laad, kestus, intensiivsus ja rakendamise viis muudavad meetme sisuliselt vabaduse võtmiseks. Meetme formaalne õiguslik kvalifikatsioon ei ole seejuures iseseisvalt määrav. Vabaduse võtmise ja liikumisvabaduse piiramise eristamisel tuleb lähtuda konkreetse meetme tegelikust olemusest ja mõjust isiku olukorrale. Sunduslik, korduv või olulisi füüsilisi kannatusi põhjustav kehasse sekkumine võib sõltuvalt meetme laadist ja intensiivsusest tõstatada ka EIÕK-i artikli 3 kohaldamise küsimuse.

Kohtuasjas *De Tommaso vs. Itaalia* (suurkoda), kaebus nr 43395/09, 23. veebruar 2017, EIK 2017 (väljavõtted), käsitles EIK ennetavaid meetmeid, millega kaasnesid ulatuslikud piirangud isiku tegevusele ja liikumisele. Suurkoda leidis, et asjaomased meetmed ei kujutanud endast EIÕK-i artikli 5 tähenduses vabaduse võtmist. Kohus eristas vabaduse võtmist liikumisvabaduse piiramisest EIÕK-i 4. protokolli artikli 2 tähenduses ning lähtus seejuures meetmete laadist ja nende tegelikust mõjust kaebaja olukorrale (väljavõtted, p 80).

Kohtuasjas *Guzzardi vs. Itaalia*, kaebus nr 7367/76, 6. november 1980, EIK, seeria A nr 39, sõnastas EIK põhimõtte, mille kohaselt tuleb vabaduse võtmise ja vabaduse piiramise eristamisel lähtuda konkreetse meetme laadist, kestusest, mõjust ja rakendamise viisist. EIK sedastas, et vabaduse võtmise

ja vabaduse piiramise erinevus seisneb eelkõige piirangu astmes või intensiivsuses, mitte piirangu olemuses (p-d 92–93).

Sellest lähtekohast võib kohustusliku testimise või karantiinimeetme puhul tekkida küsimus EIÕK-i artikli 5 kohaldamisest juhul, kui meetme tegelik laad, kestus, intensiivsus ja rakendamise viis muudavad isiku olukorra sisuliselt vabaduse võtmiseks. Selline järeldus eeldab meetme konkreetsete asjaolude käsitlemist ning ei tulene üksnes asjaolust, et meetmega kaasneb kohustus isiku käitumisele või liikumisele. Sellest lähtekohast võib kohustuslik testimine või karantiin tõstatada EIÕK-i artikli 5 kohaldamise küsimuse juhul, kui meetme tegelik intensiivsus muudab olukorra sisuliselt vabaduse võtmiseks.

2.2. ÜRO Inimõiguste Komitee praktika

Rahvusvahelise inimõiguste kaitse raames tulenevad käsitletavad õigused kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelisest paktist (ICCPR). Pakti artikkel 7 keelab piinamise ning julma, ebainimliku või alandava kohtlemise või karistamise. ICCPR-i artikli 9 lõige 1 tunnustab iga inimese õigust vabadusele ja isikupuutumatusele ning keelab meelevaldse vahistamise ja kinnipidamise.

ÜRO Inimõiguste Komitee üldkommentaar nr 35 käsitleb ICCPR-i artikli 9 kohaldamisala ning selles tagatud õiguste seost isiku vabaduse ja julgeolekuga. Pakti artikli 9 kaitse ei piirdu üksnes vahistamise formaalse vormiga, vaid hõlmab küsimusi, mis puudutavad isiku vabaduse ja julgeoleku kaitset.

ÜRO Inimõiguste Komitee seisukohas asjas *Vuolanne vs. Soome*, teatis nr 265/1987, CCPR/C/35/D/265/1987, 7. aprill 1989, käsitleti sõjaväelist aresti ja sellega seotud isoleerimist. Komitee käsitles asja muu hulgas ICCPR-i artikli 7 ning artikli 9 lõike 4 alusel ning leidis, et sõjaväelise aresti tingimused ja kestus olid asjakohased meetme õigusliku tähenduse kindlaksmääramisel. ÜRO inimõiguste kohtupraktika andmebaas identifitseerib asja dokumendina CCPR/C/35/D/265/1987 ning teatena nr 265/1987.

Asjas *Celepli vs. Rootsi*, teatis nr 456/1991, CCPR/C/51/D/456/1991, 18. juuli 1994, käsitles ÜRO Inimõiguste Komitee pikaajalisi elukoha- ja liikumispiiranguid ning kohustust regulaarselt politseiasutusse ilmuda. Komitee käsitles vaidlust eelkõige ICCPR-i artikli 12 alusel ning pidas keskseks küsimuseks liikumisvabaduse piirangu õiguspärasust ja põhjendatust. ÜRO inimõiguste kohtupraktika andmebaasi kohaselt olid asja sisulisteks säteteks ICCPR-i artikli 12 lõiked 1 ja 3.

ICCPR artikli 7 kohaldamise küsimus võib tõusetuda juhul, kui riiklik tegevus põhjustab füüsilisi või vaimseid kannatusi, alandust või muud inimväärikust kahjustavat kohtlemist, mis saavutab julma, ebainimliku või alandava kohtlemise taseme. Põhiõiguste kaitse ei sõltu seega üksnes füüsilise kahjustuse olemasolust, vaid hõlmab riikliku meetme õigusliku aluse, olemuse, eesmärgi, intensiivsuse, vajalikkuse, proportsionaalsuse ja mõju käsitlemist seoses isiku füüsilise ja vaimse puutumatuse, autonoomia ning inimväärikusega.

3. Kehaline autonoomia ja meditsiinilise sekkumise võrdlev inimõiguspraktika

3.1. Austraalia õigusraamistik ja kehaline puutumatus

Austraalias puudub föderaaltasandil terviklik põhiõiguste harta. Inimõiguste kaitse tuleneb põhiseaduse üksiksätetest, föderaal- ja osariigiõigusest, territooriumide õigusaktidest ning tavaõigusest.

Kehalist autonoomiat ja füüsilist puutumatust kaitsevad muu hulgas isikuvastaseid delikte käsitlevad tavaõiguse põhimõtted. Õigusvastane füüsilise jõu kasutamine võib kujutada endast *battery*'t (kehalise puutumatuse õigusvastane rikkumine). Teise isiku suhtes vahetu ja õigusvastase vägivalla kartuse tahtlik või ettevaatamatu tekitamine võib kujutada endast *assault*'i (õigusvastase vägivalla vahetu kartuse tekitamine) (Judicial Commission of New South Wales, *Criminal Trial Courts Bench Book*, „Assault", [5-5010] „General principles"; vt ka [5-5020] ja [5-5030]).

Meditsiinilise sekkumise korral tähendab kehalise puutumatuse põhimõte, et otsustusvõimeline täisealine võib raviks nõusoleku anda või sellest keelduda. Nõusolekuta või muu õigusliku aluseta tehtud invasiivne protseduur võib kaasa tuua õiguslikke tagajärgi (Australian Law Reform Commission, *Equality, Capacity and Disability in Commonwealth Laws*, ALRC Report 124 (2014), p 10.44, alapealkiri „Consent to medical treatment").

***Marioni* kohtuasi**

Austraalia Kõrgema Kohtu (*High Court of Australia*) lahendis *Secretary, Department of Health and Community Services v JWB and SMB (Marion's Case)* [1992] HCA 15; (1992) 175 CLR 218 käsitleti 14-aastase intellektipuudega tüdruku steriliseerimist, vanemate nõusoleku ulatust ning kohtu eelneva loa vajalikkust.

Ühises kohtuotsuses käsitleti kehalise puutumatuse põhimõtet ja nõusoleku tähtsust meditsiinilise sekkumise õiguspärasuse alusena. Põhiküsimus puudutas vanema otsustusõiguse ulatust olukorras, kus laps ei olnud võimeline iseseisvalt otsuseid tegema. Kohus leidis, et vanema tavapärane otsustusõigus ei hõlma üldjuhul intellektipuudega lapse mitteterapeutilise steriliseerimise lubamist. Selline sekkumine eeldab kohtu luba (Mason CJ, Dawson, Toohey ja Gaudron JJ, (1992) 175 CLR 218, lk 249–253, ühiskohtuotsuse p-d 48–51; Brennan J, (1992) 175 CLR 218, lk 264–269).

Lahendi üldisem tähendus seisneb isiku autonoomia ja kehalise puutumatuse kaitses. Nõusoleku nõue piirab teise isiku õigust teha otsuseid teise inimese keha suhtes. Samal ajal ei olnud otsustusvõimelise täiskasvanu ravist keeldumise õigus *Marioni* kohtuasja *ratio decidendi* (otsuse kandepõhjendus).

Rahvatervise meetmed ja vastutuse eri alused

Austraalia kohtupraktikas käsitletakse rahvatervise meetmeid erinevate õiguslike aluste kaudu. Haldusõiguslik kontroll puudutab muu hulgas otsustaja pädevust ja menetluse õiguspärasust. Inimõiguste õigus keskendub õiguste riivele ja selle põhjendatusele. Tööõiguslik hüvitismenetlus võib keskenduda tervisekahjustuse põhjuslikule seosele töösuhtega.

Johnston v Carroll

Queenslandi Ülemkohtu (*Supreme Court of Queensland*) lahendis *Johnston & Ors v Carroll (Commissioner of the Queensland Police Service) & Anor; Witthahn & Ors v Wakefield; Sutton & Ors v Carroll* [2024] QSC 2 käsitleti politsei- ja tervishoiutöötajatele kehtestatud COVID-19 immuniseerimisdirektiivide õiguspärasust.

Human Rights Act 2019 (Qld) (Queenslandi inimõiguste seadus) § 58 lõige 1 eristab kahte kohustust. Punkti a kohaselt ei tohi avaliku võimu kandja tegutseda inimõigustega vastuolus. Punkti b

kohaselt peab otsustaja otsuse tegemisel asjaomaseid inimõigusi nõuetekohaselt arvesse võtma (vt *Johnston*, [2024] QSC 2, p-d [65]–[77], eelkõige [67] ja [76]–[77]).

Nõuetekohane arvestamine eeldab mõjutatud õiguste kindlakstegemist, otsuse mõju käsitlemist ning era- ja avalike huvide kaalumist. Kohus leidis, et politseikomissar ei täitnud otsuste tegemisel § 58 lõike 1 punktist b tulenevat kohustust. Vaidlustatud otsused olid seetõttu nimetatud osas õigusvastased (*Johnston*, [2024] QSC 2, p-d [136]–[140], eelkõige [138]–[139]; politseikomissari otsuste kohta vt ka p-d [260]–[266]).

Õigusvastasus tulenes otsustusmenetluse puudusest. Kohus ei leidnud, et immuniseerimisnõue oleks iseenesest keelatud. Samuti ei leidnud kohus, et kõik immuniseerimisnõudega kaasnevad inimõiguste piirangud oleksid ebaproportsionaalsed.

Human Rights Act 2019 (Qld) § 13 kohane piirangu põhjendatuse küsimus kuulub sisulise kooskõla kontrolli alla. Nimetatud küsimust tuleb eristada § 58 lõike 1 punktis b sätestatud menetluslikust kohustusest (*Johnston*, [2024] QSC 2, p-d [67]–[77] ja [278]–[284]).

Üksnes inimõiguste käsitlemist kajastavate dokumentide olemasolu ei tõenda õiguste tegelikku arvestamist. *Johnstonis* tuvastati politseikomissari otsuste õigusvastasus ka olukorras, kus direktiivid olid kohtumenetluse ajaks kehtetuks tunnistatud (*Johnston*, [2024] QSC 2, p-d [138]–[140] ja [266]).

Shepherd v State of South Australia

Lõuna-Austraalia Tööhõivetribunali (*South Australian Employment Tribunal*) lahendis *Shepherd v The State of South Australia (in right of the Department for Child Protection)* [2024] SAET 2 käsitleti töötaja hüvitisnõuet.

Daniel Shepherd pidi töö jätkamiseks lapse- ja noorsootöötajana saama COVID-19 immuniseerimisprogrammis ette nähtud kolmanda doosi. Pärast 24. veebruaril 2022 Pfizeri toodetud mRNA-preparaadi kolmanda doosi intramuskulaarset manustamist tekkis Shepherdil perikardiit. Osariik tunnistas menetluses doosi ja tervisekahjustuse vahelist põhjuslikku seost (lahendi p-d [1]–[3]).

Return to Work Act 2014 (SA) (Lõuna-Austraalia tööle naasmise seadus) § 7 kohaselt peab töösuhe olema tervisekahjustuse oluline kaasaaitav põhjus. Töösuhe ei pea olema ainus ega peamine põhjus. Tribunal leidis, et nõue oli täidetud. Shepherd ei oleks kolmandat doosi saanud, kui töö jätkamine ei oleks seda eeldanud. Töösuhe kujutas endast tervisekahjustuse tegelikku ja olulist põhjust (*Shepherd*, [2024] SAET 2, p-d [40]–[49], eelkõige [46]–[49]).

Emergency Management Act 2004 (SA) (Lõuna-Austraalia hädaolukordade juhtimise seadus) § 32A ei välistanud hüvitisnõuet. Seaduse sõnastusest ei ilmnenud piisavalt selgelt vastupidist seadusandlikku tahet (lahendi p-d [50] jj ning lõpposa).

Shepherd ei käsitlenud immuniseerimisdirektiivi õiguspärasust ega kehalise puutumatuse riivet. Lahendi tähendus piirdub peamiselt tööõigusliku põhjuslikkuse ja hüvitatavusega olukorras, kus töö jätkamise tingimus oli seotud riikliku rahvatervise meetmega.

3.2. Meditsiiniline ja teaduslik eksperimenteerimine

Kontrollitud rahvusvahelise ja võrdleva kohtupraktika põhjal ei ole tuvastatav tavaõiguseriikide ega kontinentaalõiguse riikide kõrgemate kohtute või rahvusvaheliste kohtute sõnaselgelt formuleeritud üldreegel, mille kohaselt moodustaksid tavapärane tervishoiuteenus ning meditsiiniline või teaduslik eksperimenteerimine rahvusvahelises õiguses kaks üldkehtivat ja ammendavalt eristatavat õiguslikku kategooriat. Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti (ICCPR) artikli 7 teine lause sätestab,

et kedagi ei tohi ilma tema vaba nõusolekuta allutada meditsiinilisele või teaduslikule eksperimenteerimisele (ICCPR, III osa, art 7). Sätte otsene normatiivne sisu seisneb nõusolekuta meditsiinilise või teadusliku eksperimenteerimise keelus. Pakti tekstoloogilis-eksegeetilise tõlgendusmeetodi kohaselt ei määratle pakti artikkel 7 tavapärase tervishoiuteenuse mõistet ega sätesta kriteeriume, mille alusel liigitada konkreetne meditsiiniline sekkumine raviks või eksperimenteerimiseks.

ÜRO Inimõiguste Komitee üldkommentaar nr 20 ei sätesta kriteeriume tavapärase tervishoiuteenuse ning meditsiinilise või teadusliku eksperimenteerimise eristamiseks. Komitee käsitleb artikli 7 kohaldamisalas meditsiinilist ja teaduslikku eksperimenteerimist ning märgib, et erilist kaitset vajavad isikud, kes ei ole võimelised andma kehtivat nõusolekut, sealhulgas mis tahes vormis kinnipidamisel või vangistuses viibivad isikud (Human Rights Committee, *General Comment No. 20: Article 7*, 10.03.1992, p 7, UN Doc HRI/GEN/1/Rev.1, lk 30; hilisem dokumendiviide CCPR/C/GC/20). Üldkommentaaris ei võrrelda tavapärast tervishoiuteenust eksperimenteerimisega ega formuleerita nende tegevuste eristamise üldist alust. Seetõttu ei saa dokumendist tuletada komitee sõnaselget seisukohta, et nimetatud tegevused moodustavad rahvusvahelises õiguses eraldiseisvad õiguslikud kategooriad.

Sama järeldus tuleneb komitee individuaalkaebusest *Brough v. Australia*, nr 1184/2003. Komitee käsitles nõusolekuta psühhoosivastase ravimi manustamist kinnipidamise ajal ega tuvastanud ICCPR-i artikli 7 rikkumist. Ravi oli määratud meditsiinilise nõuande alusel ning selle eesmärk oli kontrollida kaebaja ennastkahjustavat käitumist (Human Rights Committee, *Brough v. Australia*, Communication No. 1184/2003, 17.03.2006, p 9.5, CCPR/C/86/D/1184/2003). Lahendist võib konkreetse juhtumi asjaoludel järeldada, et ICCPR-i artikli 7 teises lauses nimetatud „meditsiinilist või teaduslikku eksperimenteerimist“ ei saa samastada kogu nõusolekuta osutatava meditsiinilise raviga. Samas ei määratle komitee lahendis eksperimenteerimise mõistet ega sätesta kriteeriume selle eristamiseks tavapärasest ravist, sest selline küsimus ei olnud kaebuse esemeks ega leidnud lahendis iseseisvat lahendamist.

Brough ei anna alust järeldada, et nõusolekuta meditsiiniline ravi oleks ICCPR-i alusel tingimusteta lubatav. Konkreetne meditsiiniline sekkumine võib oma laadi või raskuse tõttu kuuluda artikli 7 esimese lause kaitsealasse. Seetõttu tuleb konkreetse sekkumise õiguspärasust käsitleda eraldi, lähtudes nii selle võimalikust kvalifitseerumisest artikli 7 teises lauses nimetatud eksperimenteerimiseks kui ka sekkumise vastavusest artikli 7 muudele nõuetele (samas, p 9.5).

Võrdlusõiguslikult on tavapärase ravi ja meditsiinilise uurimistöö eristamist käsitletud Kanada kohtupraktikas. Kanada Ülemkohus käsitles kohtuasjas *Hopp v. Lepp*, [1980] 2 S.C.R. 192, tavapärase kirurgilise ravi ja meditsiinilise uurimistööga seotud sekkumisi informeeritud nõusoleku (*informed consent*) kontekstis. Kohus tugines muu hulgas Saskatchewani apellatsioonikohtu (*Saskatchewan Court of Appeali*) lahendile *Halushka v. University of Saskatchewan*, 53 D.L.R. (2d) 436 (Sask. C.A.), milles käsitleti meditsiinilise uurimistöö raames tehtud eksperimenti.

Hopp v. Lepp eristas uurimisolukorras nõutava teabe ulatust tavapärase ravi puhul kehtivast teavitamiskohustusest. Lahendist ei tulene siiski iseseisvat ega rahvusvaheliselt kohaldatavat kriteeriumi tavapärase ravi ja meditsiinilise uurimistöö eristamiseks. Tegemist on Kanada siseriiklikus õiguses kujunenud informeeritud nõusoleku doktriiniga, millest ei tulene rahvusvahelise õiguse üldreeglit.

Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas on meditsiinilise sekkumise ja patsiendi nõusoleku küsimusi käsitletud eelkõige Euroopa inimõiguste konventsiooni artiklite 3 ja 8 alusel. EIK on tunnustanud patsiendi autonoomiat ning käsitlenud vaba ja teadlikku nõusolekut isikliku autonoomia osana.

Suurkoja lahendis *Pindo Mulla vs. Hispaania* käsitleti patsiendi varem väljendatud ravist keeldumise ning erakorralise meditsiinilise sekkumise vahekorda. EIK käsitles patsiendi autonoomiat ja meditsiinilise sekkumisega seotud menetluslikke tagatisi, kuid ei formuleerinud üldreeglit tavapärase tervishoiuteenuse ja meditsiinilise või teadusliku eksperimenteerimise eristamiseks (EIK [suurkoda], *Pindo Mulla vs. Hispaania*, nr 15541/20, 17.09.2024, p-d 138–147).

Seega ei võimalda viidatud rahvusvahelised ega võrdlusõiguslikud allikad väita, et tavapärase tervishoiuteenuse ja meditsiinilise või teadusliku eksperimenteerimise eristus kujutaks endast rahvusvahelises õiguses üldiselt tunnustatud ja ühetaolist õigusreeglit. ICCPR-i artikkel 7 käsitleb meditsiinilist ja teaduslikku eksperimenteerimist sõnaselgelt, kuid sättest ei tulene tavapärase tervishoiuteenuse iseseisvat määratlust ega üldist liigitussüsteemi. Samuti ei ole ÜRO Inimõiguste Komitee viidatud dokumentides sellist üldist eristust sõnaselgelt formuleeritud.

Õiguslik järeldus

Lex lata (kehtiva õiguse) seisukohalt saab tuvastada, et ICCPR-i artikli 7 teine lause keelab isiku allutamise meditsiinilisele või teaduslikule eksperimenteerimisele ilma vaba nõusolekuta. ÜRO Inimõiguste Komitee üldkommentaar nr 20 kinnitab keelu kohaldamisala ning käsitleb nõusoleku andmiseks võimetute isikute erilist kaitset. Komitee praktikast ei tulene siiski alust väita, et rahvusvahelises õiguses oleks kujunenud üldnorm, mis nõuaks tavapärase tervishoiuteenuse ja meditsiinilise või teadusliku eksperimenteerimise kohustuslikku eristamist.

Seetõttu tuleb eristada artikli 7 sõnaselget normatiivset sisu selle kohaldamisel tehtavast õiguslikust kvalifikatsioonist. Pakti säte keelab nõusolekuta meditsiinilise või teadusliku eksperimenteerimise, kuid ei sätesta üldist kohustust liigitada meditsiinilisi sekkumisi tavapäraseks raviks või eksperimenteerimiseks. Konkreetse sekkumise kvalifitseerimisel artikli 7 tähenduses tuleb lähtuda juhtumi asjaoludest, sealhulgas sekkumise eesmärgist, laadist, kontekstist ja isikule kaasnevast riskist ning kohaldatavast rahvusvahelisest ja siseriiklikust õigusest.

Järelikult ei võimalda kontrollitud kohtupraktika ega viidatud ÜRO dokumendid väita, et tavapärase tervishoiuteenuse ja meditsiinilise või teadusliku eksperimenteerimise ammendav eristamine kujutaks endast rahvusvahelise õiguse üldreeglit. Selline järeldus läheks kaugemale viidatud normi ja selle tõlgenduspraktika otsesest normatiivsest sisust ning eeldaks täiendavat doktrinaalset tõlgendust.

3.3. Nürnbergi koodeksi õiguslik päritolu

Nürnbergi koodeksina tuntud kümme põhimõtet sõnastati Ameerika Ühendriikide sõjaväetribunali otsuses *United States of America v. Karl Brandt et al.* (Medical Case, Case No. 1; meditsiinijuhtum, kohtuasi nr 1).

Otsuse jaotises „Permissible Medical Experiments“ („lubatavad meditsiinikatsed“) nimetati esimese põhimõttena inimkatse subjekti vabatahtliku nõusoleku vältimatust. Samas jaotises kirjeldati nõusoleku kehtivuse eeldusi (*Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10*, kd 2, „Permissible Medical Experiments“, lk 181–182; otsus 19. augustil 1947).

Nürnbergi koodeks ei ole eraldiseisev rahvusvaheline leping ega kohtuotsusest sõltumatu üldkohaldatav õigusakt. *Medical Case*'i lahendanud USA sõjaväetribunali tuleb eristada Rahvusvahelisest Sõjatribunalist (*International Military Tribunal*, IMT).

IMT põhikirjas ja 1. oktoobri 1946. aasta otsuses tunnustatud rahvusvahelise õiguse põhimõtted kinnitati ÜRO Peaassamblee 11. detsembri 1946. aasta resolutsiooniga 95 (I). ÜRO Rahvusvahelise Õiguse Komisjon (*International Law Commission*, ILC) sõnastas 1950. aastal seitse Nürnbergi põhimõtet dokumendis *Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal* („Nürnbergi Tribunali põhikirjas ja otsuses tunnustatud rahvusvahelise õiguse põhimõtted"; *Yearbook of the International Law Commission*, 1950, kd II, lk 95–127).

Nimetatud põhimõtted käsitlevad eelkõige individuaalset kriminaalvastutust, rahvusvahelisi kuritegusid, ametiisiku staatust, ülemuse käske ja õiglase kohtumenetluse nõudeid. Seetõttu ei saa ÜRO Peaassamblee resolutsiooni 95 (I) ega ILC 1950. aasta seitset põhimõtet käsitada ilma täiendava põhjenduseta *Medical Case*'is sõnastatud kümne uurimiseetilise reegli automaatse kinnitamisena *jus cogens*'i normidena.

3.4. Ameerika Ühendriikide kohtupraktika

Ühendriikide Teise ringkonna apellatsioonikohtu (*United States Court of Appeals for the Second Circuit* lahendis *Abdullahi v. Pfizer, Inc.*, 562 F.3d 163 (2d Cir. 2009), leidis kohtu enamus, et nõusolekuta meditsiinilise eksperimenteerimise keeld oli *Alien Tort Statute*'i (välismaalase deliktinõuete seadus) kohaldamisel piisavalt konkreetne, universaalne ja kohustuslik rahvusvahelise tavaõiguse norm. Järeldus tugines mitmele allikale, sealhulgas Nürnbergi koodeksile, Helsingi deklaratsioonile ja ICCPR-ile (562 F.3d 163, 176–187, eelkõige 179–185; vt ka 198–200).

Abdullahi ei kinnita Nürnbergi koodeksi iga sätte eraldiseisvat siduvust ega käsita koodeksit *jus cogens*'i (imperatiivse rahvusvahelise õiguse normi) allikana. Koodeksit käsitleti koos muude allikatega konkreetse rahvusvahelise tavaõiguse normi olemasolu põhjendamisel.

Ühendriikide Ülemkohtu (*Supreme Court of the United States*) lahendis *United States v. Stanley*, 483 U.S. 669 (1987), käsitles kohtunik William J. Brennan Jr. Nürnbergi koodeksit eriarvamuses. Brennan paigutas USA sõjaväe teadmata isikutega korraldatud eksperimendid ajaloolisse konteksti ning viitas koodeksi esimesele põhimõttele (483 U.S. 669, 686–688, eelkõige 687–688).

Käsitlus ei väljendanud Ülemkohtu enamuse seisukohta. Samuti ei kuulunud Nürnbergi koodeksit puudutav arutlus lahendi *ratio decidendi* (otsuse kandepõhjenduse) hulka. Tegemist oli kohtuniku õigusteoreetilise eriarvamusega.

3.5. Nõusolek biomeditsiinis ja teadusuuringutes

Euroopa Nõukogu inimõiguste ja biomeditsiini konventsiooni ehk Oviedo konventsiooni (ETS nr 164) artikkel 5 sätestab, et tervisevaldkonna sekkumine eeldab asjaomase isiku vaba ja teadlikku nõusolekut. Enne nõusoleku andmist tuleb isikule anda teavet sekkumise eesmärgi, olemuse, tagajärgede ja riskide kohta ning nõusoleku võib igal ajal tagasi võtta. Teadusuuringutes osalevate isikute kaitset käsitlevad konventsiooni V peatüki sätted, eelkõige artikkel 16.

UNESCO bioeetika ja inimõiguste ülddeklaratsiooni 19. oktoobri 2005. aasta artikkel 5 sätestab isiku autonoomia austamise põhimõtte. Artikli 6 lõike 1 kohaselt eeldab ennetav, diagnostiline või ravialane sekkumine isiku eelnevat, vaba ja teadlikku nõusolekut. Teadusuuringus osalemiseks nõuab artikli 6 lõige 2 eelnevat, vaba, sõnaselget ja teadlikku nõusolekut ning võimaldab selle tagasi võtta. Otsustusvõimetute isikute kaitset käsitleb artikkel 7.

Maailma Arstide Liidu 2024. aasta Helsingi deklaratsioon käsitleb teadusuuringutes osalemiseks antavat nõusolekut jaotises „Free and Informed Consent“ („vaba ja teadlik nõusolek“). Deklaratsiooni § 25 käsitleb vaba ja teadliku nõusoleku seost individuaalse autonoomiaga, § 31 teavitamiskohustust olukorras, kus ravi on seotud teadusuuringuga, ning § 32 bioloogilise materjali ja tuvastatavate või taasidentifitseeritavate andmete kogumist, töötlemist, säilitamist ja kavandatavat teisest kasutamist.

3.6. Meditsiiniline autonoomia Euroopa inimõiguste konventsiooni tähenduses

EIK suurkoja lahendis *Pindo Mulla vs. Hispaania*, nr 15541/20, 17.09.2024, käsitleti patsiendi autonoomiat ja vereülekannet olukorras, kus kaebaja oli varem väljendanud ravist keeldumist usulistel põhjustel. Kohus käsitles küsimust peamiselt EIÕK-i artikli 8 ja artikli 9 alusel. Keskne küsimus puudutas patsiendi tegeliku tahte väljaselgitamist ning riigisiseste ametiasutuste menetlust erakorralises olukorras. *Mulla* käsitles patsiendi autonoomiat ja riigi menetluslikke kohustusi eelkõige punktides 128–158. Elu kaitse ja meditsiinilise autonoomia võimalikku samaaegset kohaldamist käsitleti punktides 159–170. Rikkumine tuvastati seoses otsustusmenetlusega. Pädevale kohtunikule ei esitatud piisavalt täpset teavet kaebaja varem väljendatud ravist keeldumise kohta ning tema otsustusvõimet ei käsitletud nõuetekohaselt (p-d 171–183; resolutiivosa p 2).

Pindo Mulla ei tähenda, et meditsiiniline vajadus oleks inimõiguste seisukohalt tähtsusetu. Lahend käsitleb olukorda, kus meditsiiniline vajadus ja patsiendi autonoomne otsus võivad sattuda vastuollu. Sellisel juhul peab riigi otsustusmenetlus võimaldama patsiendi tegeliku tahte usaldusväärset kindlakstegemist.

EIK neljanda sektsiooni lahendis *Glass vs. Ühendkuningriik*, nr 61827/00, 09.03.2004, käsitleti puudega lapse ravi olukorras, kus ema oli ravile vastu. Kohus tuvastas EIÕK-i artikli 8 rikkumise. Riigisiseses õiguses ette nähtud vaidluste lahendamise mehhanismi ei kasutatud enne sekkumist ning riik ei taganud piisavaid menetluslikke tagatisi (p-d 70–83; resolutiivosa p 1).

Glass ei anna alust järelduseks, et iga meditsiiniline otsus, millega patsient või tema esindaja ei nõustu, rikuks automaatselt EIÕK-i artiklit 8. Lahendi keskmes oli tõsise lahkarvamuse korral tõhusa eelneva menetlusliku kaitse vajadus.

EIK lahendis *Storck vs. Saksamaa*, nr 61603/00, 16.06.2005, käsitleti muu hulgas riigi kohustust kaitsta eraelu ja kehalist autonoomiat eraisikute põhjustatud sekkumiste eest. Esimese erapsühhiaatriakliinikus viibimise perioodi suhtes tuvastas kohus muu hulgas artikli 8 rikkumise. Kinnipidamiseks ja meditsiiniliseks raviks puudus nõutav õiguslik alus ja kohtu luba (p-d 141–153, eelkõige 143–148 ja 152–153; resolutiivosa p 6).

1981. aasta viibimise suhtes rikkumist ei tuvastatud. Esitatud tõendid ei võimaldanud järeldada, et kaebajat oleks sel ajal kinni hoitud tema tahte vastaselt või ilma nõusolekuta (*Storck*, p-d 124–128; resolutiivosa p 7).

Riigi positiivsed kohustused tervishoiuvaldkonnas

EIK suurkoja lahendis *Calvelli ja Ciglio vs. Itaalia*, nr 32967/96, 17.01.2002, käsitleti EIÕK-i artiklist 2 tulenevaid riigi positiivseid kohustusi tervishoiusektoris. Kohus märkis, et artikli 2 esimene lause ei kohusta riiki üksnes hoiduma tahtlikust elu võtmisest. Riik peab võtma asjakohaseid meetmeid tema jurisdiktsiooni all olevate isikute elu kaitseks. Kohustus hõlmab ka tervishoiusektorit.

Riik peab looma haiglatele piisava regulatiivse raamistiku. Riigi positiivne kohustus hõlmab avalik- ja eraõiguslikke tervishoiuasutusi. Lisaks peab olemas olema tõhus ja sõltumatu kohtusüsteem, mille

kaudu saab kindlaks teha patsiendi surma põhjused ning võtta vajaduse korral vastutusele asjaomased isikud (p-d 48–51).

Lahend puudutab eelkõige tervishoiusüsteemi normatiivset ja institutsionaalset korraldust. Sellest ei tulene riigi kohustust tagada igas meditsiinilises olukorras patsiendi soovitud tulemus. Samuti ei kujuta iga raviviga automaatselt endast artikli 2 rikkumist.

Rahvatervise meetmed ja kaalutlusruum

EIK suurkoja lahendis *Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik*, nr 47621/13 ja viis muud avaldust, 8. aprill 2021, käsitleti vastustajariigis kehtinud eelkooliealiste laste kohustusliku immuniseerimisprogrammi ning selle täitmata jätmise tagajärgi. Esimese kaebaja suhtes kohaldati rahatrahvi. Teiste kaebajate puhul seisnes õiguslik tagajärg eelkoolieelsesse lasteasutusse vastuvõtmisest keeldumises. Suurkoda käsitas kohustuslikku immuniseerimist meditsiinilise sekkumisena ning leidis, et kohustuslik immuniseerimisprogramm riivas EIÕK-i artikliga 8 kaitstud õigust eraelu austamisele, sealhulgas isikliku autonoomia ja kehalise puutumatuse aspektist (p-d 258–264).

Suurkoda ei tuvastanud artikli 8 rikkumist. Kohus leidis, et vaidlusalustel meetmetel olid artikli 8 lõike 2 tähenduses legitiimsed eesmärgid. Riik tegutses rahvatervise poliitika kujundamisel talle kuuluva kaalutlusruumi piires. Meetmed vastasid tungivale sotsiaalsele vajadusele ning nende ja taotletavate eesmärkide vahel esines õiglane tasakaal. Kohus arvestas õigusteoreetiliselt muu hulgas rahvatervise kaitset, laste parimaid huve, haavatavate isikute kaitset ning riigisiseses õiguses sätestatud menetluslikke tagatisi (p-d 273–275, 288–309 ja 311; resolutiivosa p 6).

Lahend kinnitab, et kohustuslik immuniseerimisprogramm võib kuuluda EIÕK-i artikli 8 kaitsealasse. Riive tuvastamine ei tähenda iseenesest konventsiooni rikkumist. Seejärel tuleb tuvastada riive seaduslik alus, legitiimne eesmärk ning vajalikkus demokraatlikus ühiskonnas (EIK suurkoda, Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik, nr 47621/13 ja 5 muud avaldust, 8. aprill 2021, p-d 265–275).

Käesoleva rahvusvahelise õiguse ja õigusfilosoofia interdistsiplinaarse diskursuse raames on epistemoloogiliselt ja metodoloogiliselt imperatiivne eristada teoreetilist kontrollistandardit empiirilisest õiguskontrolli teostusest *Vavřička jt* kohtumenetluses. Vaidluse all olevate toodete kliiniline efektiivsus, bakterioloogilise või muu bioloogilise mõjuteguri ülekandearvu pärssimise empiiriline võime (lähtudes Karl Popperi falsifitseeritavuse printsiibist) ning kolmandate isikute põhiõiguste kaitse hüpoteesid ei moodustanud vaidluse autonoomset eset. Vastavad meditsiinilised, epidemioloogilised ja kvantitatiivsed parameetrid jäid kohtumenetluses rangelt tõenduspõhise kontrollita (Thomas Kuhni teadusparadigmade ja tõenduskriteeriumite tähenduses) viisil, mis oleks võimaldanud esitatud väidete teaduslikku verifitseerimist tootjate esitatud kliiniliste uuringute esmase dokumentatsiooni alusel. EIK tugines oma otsustes üldisele proportsionaalsuse põhimõttele, Euroopa inimõiguste konventsiooni autonoomsele raamistikule, legitiimsetele rahvatervise eesmärkidele ning riikliku kaalutlusruumi doktriinile (vt EIK lahendi punktid 273–275, 288–309 ja 311).

Euroopa Inimõiguste Kohus ei sätestanud kõnealuses lahendis kohustuslikku mitmeastmelist proportsionaalsustesti ega ühtset kontrollimetoodikat, seetõttu tuleb ranget proportsionaalsus-kontrolli käesolevas interdistsiplinaarses kontekstis käsitada tingliku metodoloogilise lähtekohana, mis on kooskõlas Kuhni teadusparadigmade vaheldumise epistemoloogilise raamistikuga (Kuhn, 1962). Riikliku meetme mitmekordse põhiõiguste riive korral peab õiguslik-teoreetiline kontroll hõlmama sekkumise sobivuse, vajalikkuse ja mõõdukuse (*stricto sensu*) kindlakstegemist ning vajadusel vähem koormavate alternatiivide tuvastamist, rakendades Popperi falsifitseeritavuse printsiipi empiiriliste hüpoteeside ümberlükatavuse tagamiseks (Popper, 1959).

Biofarmatseutiliste toodete regulatsiooni ja meditsiinilise sekkumise puhul ei saa proportsionaalsuskontroll piirduda abstraktse õigusliku argumentatsiooniga. Meetme sobivuse ja vajaduse empiiriliseks tuvastamiseks tuleb kohaldada rahvusvahelise õiguse ja tõenduspõhise meditsiini (*Evidence-Based Medicine*, EBM) rangeimaid standardeid, tuginedes epistemoloogiliselt valideeritud kliinilisele tõendusmaterjalile ja kontrollitavatele andmetele (Guyatt jt, 2008).

Võtmekomponendid ja korrektsioonid

- **Õiguslik-teoreetiline raamistik:** proportsionaalsuskontroll peab integreerima rahvusvaheliste inimõiguste lepete ja rahvusvahelise õiguse doktriinid, tagades, et sekkumise intensiivsus vastab riigi positiivsetele kohustustele rahvatervise tagamisel (*International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* [ICESCR], 1966).
- **Tõenduspõhine metodoloogia:** Kuhni teadusrevolutsioonide käsitlusele tuginedes peaksid farmaatsiatooted ja immuniseerimisprogrammid lähtuma valitsevast teaduslikust normaalparadigmast ning vastama rangetele epistemoloogilistele kriteeriumidele (Kuhn, 1962).
- **Kliiniline verifikatsioon:** kontrolli kohustuslikuks osaks on randomiseeritud kontrollitud uuringud (RCT) ja topeltpimedad uuringudisainid, tagades tulemuste sõltumatu reprodutseeritavuse vastavalt heale kliinilisele tavale (*Good Clinical Practice*, GCP) (*World Health Organization* [WHO], 2016).

Seetõttu ei võimalda *Vavřička jt* lahend järeldada, et EIK oleks kontrollinud programmis kasutatud konkreetsete toodete kliinilist efektiivsust, nakkuse ülekande vähendamise toimet või nende toime vastavust tootjate kliiniliste uuringute algandmetele. Samuti ei sätestanud kohus nõuet, mille kohaselt peaks selline tõendikontroll olema iga immuniseerimisprogrammi konventsioonipärasuse käsitluse vältimatu osa. Niisugune kontrollimudel tuleneb üksnes rangema proportsionaalsuskontrolli metodoloogilisest rakendusest ning seda ei saa omistada *Vavřička jt* lahendile kui EIK sõnaselgelt kehtestatud testile. Eelkooliealiste laste puhul käsitles suurkoda immuniseerimisnõude mõju haridus- ja sotsialiseerumisvõimalustele. Eelkoolieelsesse lasteasutusse vastuvõtmisest keeldumine ei välistanud juurdepääsu kohustuslikule põhiharidusele. Kohus pidas piirangu mõju seetõttu ajaliselt ja sisuliselt piiratuks (p-d 294, 306–307).

***Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik* ja EIÕK-i artikli 9 kohaldamisala**

Euroopa Inimõiguste Kohtu (EIK) suurkoda ei lahendanud artikli 9 alusel esitatud kaebusi sisuliselt. Kaebused tunnistati *ratione materiae* vastuvõetamatuks. Suurkoda leidis, et kaebajate veendumused ei saavutanud artikli 9 kaitsealasse kuulumiseks nõutavat veenvuse, sidususe, tõsiduse ja tähtsuse taset. Seetõttu ei kontrollinud kohus artikli 9 lõikes 2 sätestatud piirangu õiguspärasust, legitiimset eesmärki ega vajalikkust demokraatlikus ühiskonnas (EIK suurkoda, Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik, nr 47621/13 ja 5 muud avaldust, 8. aprill 2021, p-d 330–338).

Kohtunik Krzysztof Wojtyczeki eriarvamus

Kohtunik Krzysztof Wojtyczek ei nõustunud konventsiooni artikli 9 kaebuste menetlusliku välistamisega. Eriarvamus leidis, et kaebajatel oli piisav *prima facie* alus väita, et kohustuslik

meditsiiniline sekkumine võis riivata EIÕK-i artikliga 9 kaitstud mõtte-, südametunnistuse- ja usuvabadust. Wojtyczeki õigusteoreetiline lähtekoht seisnes selles, et artikli 9 kaitseala ei piirdu üksnes usudogmaatika või kultustoimingutega. Kaitse võib hõlmata ka piisava tõsiduse, sidususe ja veenvusega isiklikke veendumusi, mis puudutavad meditsiinilise sekkumise moraalset või südametunnistuslikku vastuvõetavust. Sellest lähtudes ei pidanud eriarvamus põhjendatuks artikli 9 kohaldatavust välistada enne piirangu sisulist kontrolli (kohtunik Wojtyczeki eriarvamus, Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik, nr 47621/13 ja 5 muud avaldust, 8. aprill 2021, p 17).

Eriarvamuses käsitleti ka kohtuliku kontrolli faktilist alust. Wojtyczek juhtis tähelepanu tõendamiskoormusele, tõendamisstandardile ja faktiliste eelduste piisavale tuvastamisele. Eriarvamuse käsitluses ei saa keerukaid meditsiinilisi ja epidemioloogilisi küsimusi lahendada üksnes abstraktse õigusliku arutluse kaudu. Põhiõiguse riive põhjendatuse kontroll eeldab piisavalt kindlat faktilist alust, millele riiklik meede tugineb (kohtunik Krzysztof Wojtyczeki eriarvamus, Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik, nr 47621/13 ja 5 muud avaldust, 8. aprill 2021, p-d 2–5 ja 9).

Proportsionaalsuskontroll ja faktiline alus

Vavřička jt lahend ei kehtesta Euroopa Nõukogu osalisriikidele universaalset kolme- ega neljaastmelist proportsionaalsustesti ega ühtset teaduslikku või tõendamisalast kontrollimetoodikat. EIK käsitles meetmete konventsioonikohasust eelkõige EIÕK-i artikli 8 alusel, arvestades riigi kaalutlusruumi, meetmete eesmärke ja põhiõiguste riive ulatust (p-d 265–275, 288–309 ja 311).

Rahvusvahelise õiguse ja tõenduspõhise meditsiini kontekstis tuleb eristada konventsioonist tulenevat kontrollistandardit faktilisest vaidlusesemest ning kohtuliku kontrolli ulatust erialaspetsiifiliste tõendite kontrollimisest. *Vavřička jt* asjas ei rakendanud suurkoda sõltumatut ekspertiisi immuniseerimisprogrammis kasutatud meditsiinitoodete kliinilise efektiivsuse, nakkusülekande vähendamise ega kolmandate isikute kaitse kohta. Lahendist ei tulene kohtule üldist menetluslikku kohustust kontrollida rahvatervise meetme proportsionaalsuse raames tootja algandmeid või kliiniliste uuringute esmast dokumentatsiooni ega korraldada iseseisvat ekspertiisi tõendite sisulise põhjendatuse kohta (p-d 273–275 ja 288–309).

Kuhni teadusrevolutsioonide käsitluse kohaselt on normaalparadigma konkreetse erialakogukonna kujunenud teadmiste, meetodite ja tõendamispraktikate raamistik (Kuhn, 1962). Sellest ei tulene universaalselt ülekantavat tõe- ega õiguspärasuse standardit. *Vavřička jt* lahendist ei tulene Euroopa Nõukogu liikmesriikidele kohustust käsitada konkreetset paradigmat, meditsiinilist sekkumist või immuniseerimispoliitikat üldkehtiva õigusliku lähtekohana. Farmaatsiatoodete ja immuniseerimisprogrammide õiguspärasuse üle otsustamisel tuleb arvestada konkreetse meetme, asjakohaste tõendite, proportsionaalsuse nõude ja liikmesriigi kaalutlusruumiga.

Lahendi ese oli vastustajariigi kohustusliku immuniseerimisprogrammi ning selle täitmata jätmise õiguslike tagajärgede kooskõla EIÕK-ga. Lahendist ei tulene üldisi järeldusi konkreetsete meditsiiniliste toodete kliinilise efektiivsuse, ohutuse ega individuaalsete meditsiiniliste näidustuste kohta (p-d 258–264, 273–275 ja 288–309).

EIÕK-i artikli 9 materiaalse kaitseala ulatus

Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni (EIÕK) artikli 9 lõige 1 tagab mõtte-, südametunnistuse- ja usuvabaduse. Konventsiooni artikli materiaalne kaitseala ei ole piiratud religioossete veendumuste ega nende kanoonilise, dogmaatilise või rituaalse avaldumisega. Euroopa

Inimõiguste Kohtu (EIK) väljakujunenud praktika kohaselt võivad artikli 9 kaitsealasse kuuluda ka mittereligioossed filosoofilised ja eetilised veendumused.

EIÕK-i artikli 9 *ratione materiae* kohaldamisel tuleb eristada kahte omavahel seotud küsimust. Esiteks tuleb kindlaks teha, kas asjaomane seisukoht kujutab endast konventsiooni tähenduses kaitstavat veendumust. Teiseks tuleb tuvastada, kas vaidlustatud tegevus kujutab endast niisuguse veendumuse avaldumist. Esimese küsimuse puhul lähtub EIK veendumuse veenvusest, tõsidusest, sidususest ja tähtsusest. Teise puhul nõuab kohus veendumuse ja teo vahel piisavalt lähedast ning otsest seost (EIKo Eweida jt vs. Ühendkuningriik, nr 48420/10, 59842/10, 51671/10 ja 36516/10, 15. jaanuar 2013, p-d 81–82).

16. juuli 2026. aasta lahendis *G.K. ja A.S. v. Šveits* kohaldas EIK nimetatud raamistikku mittereligioossetele eetilistele veganlikele veendumustele. Kohus kvalifitseeris vaidluse mõtte- ja südametunnistuse vabaduse, mitte usuvabaduse küsimusena. Kaebajate veendumused vastasid kohtu käsitluses EIÕK-i artikli 9 kaitseks nõutavale kvalitatiivsele tasemele. Lisaks tuvastas EIK piisavalt lähedase ja otsese seose veendumuste ning loomset päritolu toidu tarbimisest hoidumise vahel (EIKo G.K. ja A.S. vs. Šveits, nr 55299/20 ja 31515/22, 16. juuli 2026, p-d 84–89).

Mitte-religioosse veendumuse iseseisev kaitstavus

A.S. ja G.K. vs. Šveits kinnitab, et EIÕK-i artikli 9 kaitstus ei eelda veendumuse religioosset iseloomu. EIK käsitas veganlikke veendumusi mittereligioosse veendumusena konventsiooni artikli 9 autonoomses kaitsesfääris (EIKo 16.07.2026, G.K. ja A.S. vs. Šveits, p-d 85–89).

Sama normatiivset lähtekohta toetab varasem EIK praktika. EIÕK-i artikli 9 kaitse on hõlmanud muu hulgas patsifistlikke veendumusi ning südametunnistusest lähtuvat vastuseisu sõjaväeteenistusele (EIKo 12.03.2024, Kanatli vs. Türgi, p 45; vt ka Bayatyan vs. Armeenia [suurkoda], p 110). EIK praktikas on artikli 9 kohaldamisalasse kuulunud ka teatavad moraalsed ja religioossed veendumused, sealhulgas kristlikust abielukäsitlusest tulenevad vastuväited samasooliste paaride tsiviilpartnerlusele ning samasooliste paaride nõustamisele (EIKo 15.01.2013, Eweida jt vs. Ühendkuningriik, p-d 103 ja 108).

Alternatiivmeditsiini käsitluste puhul tuleb eristada EIK hilisemat kohtupraktikat Euroopa Inimõiguste Komisjoni varasemast praktikast. Euroopa Inimõiguste Komisjon leidis asjas *Nyyssönen vs. Soome*, et arsti seisukohad alternatiivmeditsiini kohta kui meditsiinifilosoofia avaldumisvorm võisid kuuluda mõtte- ja südametunnistuse vabaduse kaitseala hulka (Nyyssönen vs. Soome, nr 30406/96, Euroopa Inimõiguste Komisjoni otsus 15.01.1998). Näiteks India õiguskorras on Ayurveda, Unani, Siddha, Sowa-Rigpa, jooga, loodusravi ja homöopaatia hõlmatud India valitsuse AYUSH-ministeeriumi ametlikeks meditsiinikoolkondadeks ning neid käsitatakse riiklikult korraldatud ja reguleeritud tervishoiuvaldkondadena (India Vabariigi AYUSH-ministeerium, 2024, p 14; India Vabariigi AYUSH-ministeerium, 2017–2018, p 2.1.1).

Seetõttu ei saa nende käsitamist alternatiivmeditsiinina pidada universaalselt kohaldatavaks ega õiguslikult neutraalseks liigituseks, vaid seda tuleb mõista konkreetse õiguskeskkonna, institutsionaalse korralduse ja kasutatava meditsiinilise klassifikatsiooni kontekstis. Samuti ei tulene sellisest liigitusest iseenesest mingit õiguslikku eelistust ühe meditsiinilise paradigma suhtes teise ees. Siinjuures on Euroopa õiguse kohaldamisalas määravaks nende vastavus EIÕK-i artikli 9 autonoomsele mõistele „veendumus“ (EIKo 16.07.2026, G.K. ja A.S. vs. Šveits, p 87; EIKo 07.07.2011, Bayatyan vs. Armeenia [suurkoda], avaldus nr 23459/03, p 110; EIKo 12.03.2024, Kanatli vs. Türgi, avaldus nr 18382/15, p 45; EIKo 15.01.2013, Eweida jt vs. Ühendkuningriik, p-d 103 ja 108).

Kohtuasja *A.S. ja G.K. vs. Šveits* punktis 88 viitas EIK Euroopa Inimõiguste Komisjoni varasemale lahendile *W. vs. Ühendkuningriik*, milles käsitleti veganlikke veendumusi EIÕK-i artikli 9 kontekstis. EIK seostas selle käsitluse religioossete toitumisreeglitega ning märkis, et toitumisreeglitele apelleerimine võib kujutada endast religiooni või veendumuse avaldumist (EIKo 10.02.1993, W. vs. Ühendkuningriik, avaldus nr 18187/91; Cha'are Shalom Ve Tsedek vs. Prantsusmaa [suurkoda], avaldus nr 27417/95, p-d 73–74; G.K. ja A.S. vs. Šveits, p 88).

Kohtuasja *A.S. ja G.K. vs. Šveits* punktis 89 tuvastas EIK konkreetsete kaebajate veendumuste vastavuse EIÕK-i artikli 9 kvalitatiivsele lävendile. Kohus arvestas veendumuste siirust, järjepidevust ning nende seost asjaomase käitumisega. Lahend ei sea kaitstavuse tingimuseks usudogmaatikat, kanoonilist õigust, kultuslikku praktikat ega transtsendentaalset maailmapilti. Samuti ei kehtesta lahend üldreeglit, mille kohaselt kuuluksid kõik ilmalikud või eetilised seisukohad konventsiooni artikli 9 kaitse alla.

Veendumuse kvalitatiivne lävend

EIÕK-i artikli 9 mõiste „veendumus" eeldab teatavat kvalitatiivset taset. EIK kirjeldab seda veenvuse, tõsiduse, sidususe ja tähtsuse kriteeriumide kaudu. Nende eesmärk on eristada konventsiooni kaitsealasse kuuluvaid veendumusi pelgalt arvamustest, eelistustest ja subjektiivsetest hoiakutest (EIKo 29.04.2002, Pretty vs. Ühendkuningriik, nr 2346/02, p-d 82–83; EIKo 16.07.2026, G.K. ja A.S. v. Šveits, p 86).

Kvalitatiivne lävend ei kujuta endast siiski formaalset ega kvantifitseeritavat testi. EIK praktika ei sisalda ammendavat kriteeriumide loetelu, punktisüsteemi ega objektiivset mõõdupuud, mille alusel saaks veendumuse kaitstavuse eelnevalt mehaaniliselt kindlaks määrata. Tegemist on kohtuliku kvalifitseerimisega, mille puhul omandavad veendumuse laad, sisu, siirus, järjepidevus ja seos vaidlustatud tegevusega tähenduse konkreetse asja faktilises ja tõenduslikus kontekstis.

Sama kvalitatiivse lävendi kohaldas suurkoda kohtuasjas *Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik*. Kohus leidis konkreetsete kaebajate suhtes, et nende vaktsineerimisvastased seisukohad ei saavutanud EIÕK-i artikli 9 kaitse kohaldamiseks nõutavat veenvuse, tõsiduse, sidususe ja tähtsuse taset. Seetõttu jäi kaebus artikli 9 *ratione materiae* kohaldamisalast välja (EIKo 08.04.2021, Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik [suurkoda], avaldused nr 47621/13 jt, p-d 330–338).

Lahendist ei tulene mittereligioossete veendumuste üldist väljaarvamist EIÕK-i artikli 9 kaitsealast. Suurkoda lähtus konkreetsete kaebajate seisukohtade sisulisest laadist ning leidis punktides 335–337, et esitatud veendumused ei vastanud artikli 9 kohaldamiseks nõutavale kaitsetasemele. Lahendiga ei kehtestatud üldnormi, mille kohaselt jääksid mittereligioossed veendumused artikli 9 kaitsealast välja.

Veendumuse ja selle avaldumise vaheline seos

EIÕK-i artikli 9 kaitse ei laiene automaatselt igale tegevusele, mida isik seostab oma veendumusega. Euroopa Inimõiguste Kohus (EIK) nõuab konkreetse teo ja veendumuse vahel piisavalt lähedast ning otsest seost. Seose olemasolu tuleb kindlaks teha asja faktilises kontekstis (EIKo 15.01.2013, Eweida jt vs. Ühendkuningriik, p-d 81–82; EIKo 16.07.2026, G.K. ja A.S. vs. Šveits, p 86).

Kohtuasjas G.K. ja A.S. vs. Šveits kohaldas EIK nimetatud kriteeriumi veganlikele toitumisreeglitele. Kohus leidis, et ehtsatel ja järjepidevalt järgitud veganlikel veendumustel põhinevad toitumisreeglid kujutasid endast EIÕK-i artikli 9 lõike 1 tähenduses kaitstud praktikat (EIKo 16.07.2026, G.K. ja A.S. vs. Šveits, p 120).

EIÕK-i artikli 9 materiaalse kaitseala määratlemisel tuleb eristada veendumuse kaitstavust selle väljendusvormi kaitsest. Veendumuse puhul on määrav selle vastavus artikli 9 kohaldamise kvalitatiivsele lävendile. Praktika puhul tuleb tuvastada piisav seos kaitstava veendumuse ja selle väljendamise viisi vahel.

Mitte-religioosse eetilise veendumuse immanentne alus

EIÕK-i artikli 9 doktriin ei sea kaitstava veendumuse eelduseks selle teoloogilist, transtsendentaalset ega metafüüsilist päritolu. Kohtuasjas *G.K. ja A.S. vs. Šveits* käsitas EIK veganlikke veendumusi eetilise iseloomuga mittereligioossete veendumustena. Kohus ei sidunud nende kaitstavust religioosse ilmutuse, metafüüsilise maailmapildi ega transtsendentaalse või immanentse teoloogia- või eetikakäsitlusega (EIKo 16.07.2026, G.K. ja A.S. vs. Šveits, p-d 85–89).

Sellest tuleneb piiratud ulatusega doktrinaalne järeldus: artikli 9 kaitse võib hõlmata ka täielikult immanentse, profaanse või sekulaarse põhjendusega eetilisi ja filosoofilisi veendumusi. Niisugune lähtekoht ei anna alust järeldada kõigi profaansete või sekulaarsete moraaliseisukohtade automaatset kaitstavust. Konventsiooni artikli 9 kaitse eeldab veendumuse piisavat sisulist kandvust ning selle seost konkreetse väljendumisvormiga, sealhulgas tegevuse, käitumise või eluviisiga.

Selline käsitlus tuleneb artikli 9 pluralistlikust funktsioonist. Mõtte-, südametunnistuse- ja usuvabaduse kaitse ei ole piiratud üksnes religioossete või teoloogiliste veendumustega. EIK praktika hõlmab ka ateistlikke, agnostilisi ja muid mittereligioosseid veendumusi (EIKo 16.07.2026, G.K. ja A.S. vs. Šveits, p 115).

Sama lähtekohta toetab võrdlevas rahvusvahelises inimõiguste õiguses ÜRO Inimõiguste Komitee üldkommentaar nr 22. Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti artikkel 18 hõlmab teistlikke, mitteteistlikke ja ateistlikke veendumusi. Üldkommentaaril on EIK konventsioonitõlgenduses rahvusvahelisõiguslik ja võrdlev tähendus, kuid selle normatiivne kaal ei ole samastatav EIK enda väljakujunenud praktikaga.

***Vavřička* ja *G.K. ning A.S.* õiguslik suhe**

Kohtuasjas *Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik* (EIK suurkoja 8. aprilli 2021. aasta otsus, avaldus nr 47621/13 ja viis liidetud avaldust) oli vaidluse esemeks vastustajariigi õiguses sätestatud eelkooliealiste laste kohustuslik immuniseerimisprogramm ning selle täitmata jätmise õiguslikud tagajärjed. Programm hõlmas mitme immuniseerimispreparaadi manustamist kindlaksmääratud vanuses ja ajavahemikel. Kaebajaid oli kuus: lapsevanem Pavel Vavřička ja viis lapskaebajat. Vavřička suhtes kohaldati rahalist sanktsiooni. Lapskaebajate puhul kaasnes programmi täitmata jätmisega koolieelsesse lasteasutusse vastuvõtmise piirang või sealt kõrvalejätmine. Ühtki kaebajat ei allutatud immuniseerimispreparaadi manustamisele tema tahte vastaselt (EIKo 08.04.2021, Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik [suurkoda], avaldus nr 47621/13 ja 5 muud avaldust, p-d 1–2, 302–306).

Õiguslikult tuleb eristada otsest füüsilist sundi immuniseerimisprogrammi täitmisele õiguslikult sunnitud tagajärgedest. *Vavřička* asjas ei näinud vastustajariigi õigus ette isiku füüsilist allutamist preparaadi manustamisele või füüsiliselt ja isiku tahtevastaselt farmatseutilisele sekkumisele. Programmis sätestatud kohustuse täitmata jätmisega kaasnes rahaline sanktsioon või teatavatel juhtudel piirang koolieelsesse lasteasutusse vastuvõtmisel. Lahendist ei tulene üldist õiguslikku alust isiku tahtevastaseks meditsiiniliseks sekkumiseks. EIK käsitles immuniseerimisprogrammi õiguslikku

alust ja ettenähtavust, õiguspärast eesmärki, vajalikkust ning proportsionaalsust (samas, p-d 273–275, 276–310).

Tšehhi valitsus põhjendas kohustusliku immuniseerimisprogrammi rakendamist riigi positiivsete kohustustega kaitsta rahvatervist, inimeste elu ja tervist ning tõkestada raskete nakkushaiguste levikut. EIK käsitles nimetatud eesmärke EIÕK-i artikli 8 alusel riigi kaalutlusruumi ja meetme proportsionaalsuse kontrolli raames. Lahendist ei tulene riigile piiramatut pädevust rakendada meditsiinilist sundi. Niisugune sekkumine eeldab õiguslikku alust ning vastavust õiguspärasuse, vajalikkuse ja proportsionaalsuse nõuetele (EIKo 08.04.2021, Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik [suurkoda], p-d 197, 219–220, 273–279).

EIÕK-i artiklile 9 tuginesid kolm kuuest kaebajast: Pavel Vavřička, Markéta Novotná ja Pavel Hornych. Vavřička kaebus puudutas talle määratud rahalist sanktsiooni. Novotná ja Hornychi kaebused puudutasid koolieelsesse lasteasutusse vastuvõtmisest keeldumist. Suurkoda tuvastas, et ühegi nimetatud kaebaja vastuseis immuniseerimisprogrammile ei lähtunud religioossetest veendumustest. Seetõttu käsitles kohus küsimust mõtte- ja südametunnistuse vabaduse, mitte usuvabaduse raames. Mittereligioosne lähtekoht ei välistanud iseenesest EIÕK-i artikli 9 kohaldamist. Määravaks kujunes küsimus, kas kaebajate seisukohad vastasid artikli 9 tähenduses kaitstava „veendumuse“ (*belief*) tunnustele (EIKo 08.04.2021, Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik [suurkoda], p-d 313, 330–331).

Vavřička menetlusandmete kohaselt esindasid kaebajaid menetluse varasemates staadiumides D. Záhumenský ning seejärel Zuzana Candigliota, Jan Švejnoha, Jan Novák ja Tomáš Moravec. Suurkoja menetluses esindas kõiki kuut kaebajat Zuzana Candigliota (samas, p 2).

Suurkoda märkis, et EIK varasemas praktikas ei olnud artikli 9 kohaldatavust immuniseerimisprogrammile vastandumise suhtes eraldi käsitletud. Kohus tugines eelkõige suurkoja lahendile *Bayatyan vs. Armeenia*. Selles lahendis tunnustas EIK võimalust kohaldada artiklit 9 olukorras, kus südametunnistuslik vastuseis tekitab sügava ja ületamatu konflikti õigusliku kohustuse ning isiku südametunnistuse või sügavalt ja siiralt kantud religioossete või muude veendumuste vahel. Samas kuulub sellise vastuväite artikli 9 kaitsealasse paigutamine otsustamisele konkreetse juhtumi asjaolude alusel (EIKo 08.04.2021, Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik [suurkoda], p-d 330–332; vt ka EIKo 07.07.2011, Bayatyan vs. Armeenia [suurkoda], p 110).

Konventsiooni artikli 9 tähenduses kaitstavaid „veendumusi“ eristas suurkoda pelgalt arvamustest ja seisukohtadest. Viidates lahendile *Pretty vs. Ühendkuningriik*, märkis kohus, et mitte iga kindlalt väljendatud arvamus või seisukoht ei kuulu artikli 9 kaitsealasse. Kaitstav veendumus peab ületama kvalitatiivse lävendi ning vastama tõsiduse, sidususe ja tähtsuse nõudele (*cogency*, *seriousness*, *cohesion and importance*) (EIKo 08.04.2021, Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik [suurkoda], p 333; vt ka EIKo 29.04.2002, Pretty vs. Ühendkuningriik, p 82).

Vavřička vastuseis immuniseerimisprogrammi kohustusele põhines siseriikliku menetluse eri staadiumides tervisega seotud kaalutlustel ning hiljem filosoofilistel, religioossetel ja südametunnistusest lähtuvatel veendumustel. Tšehhi Vabariigi Konstitutsioonikohus (*Ústavní soud*) ja Riigihalduskohus (*Nejvyšší správní soud*) pidasid viimati nimetatud põhjendusi hiliseks ja ebapiisavalt konkretiseerituks (EIKo 08.04.2021, Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik [suurkoda], p-d 24, 29–30, 334). Lahendist ei nähtu, et artiklile 9 tuginemine oleks siseriiklikult välistatud konkreetse menetlusnormi alusel. EIK lähtus selles küsimuses siseriiklike kohtute menetluslikest tuvastustest (samas, p-d 29–30, 334).

Suurkoda leidis, et Vavřička ei olnud oma südametunnistusest lähtuvat vastuseisu piisavalt konkretiseerinud ega põhjendanud. Tema seisukoht ei vastanud kaitstava veendumuse tõsiduse, sidususe ja tähtsuse kvalitatiivsele lävendile (samas, p 335). Tegemist oli *ratione materiae* järeldusega.

EIK ei jõudnud riive vajalikkuse ega proportsionaalsuse küsimuseni, vaid piirdus artikli 9 kaitseala kohaldatavusega (samas, p-d 334–338).

Sellest tuleb eristada menetluslikku lubatavust ja sätte materiaalset kohaldamisala. Väite hiline esitamine ei too iseenesest kaasa selle menetluslikku välistamist. Selleks peab olema tuvastatav kohaldatav menetlusnorm, selle rikkumine ja õiguslik tagajärg. Samuti ei täpsusta EIK lahend, milline konkreetne väide või veendumuse tunnus ei vastanud konventsiooni artikli 9 kvalitatiivsele lävendile.

Kolme alaealise kaebaja olukord väärib eraldi käsitlust. Immuniseerimiskohustuse täitmata jätmisega kaasnes nende puhul õiguslik tagajärg seoses koolieelsesse lasteasutusse vastuvõtmisega. Suurkoda kohaldas Vavřička suhtes tehtud järeldust *a fortiori* Markéta Novotná ja Pavel Hornychi kaebustele, märkides, et vastavaid argumente ei olnud siseriiklikus menetluses esitatud (samas, p 336). Lahendist ei nähtu, milliseid laste individuaalseid asjaolusid või nende endi seisukohti seejuures arvesse võeti. Samuti jääb täpsustamata nende vanust arvestav põhjendamiskoormis. Lapse enda väljendatud seisukoht võib olla asjakohane tõendusmaterjal veendumuse siiruse, järjepidevuse ja mõju kohta tema käitumisele ning heaolule.

Vavřička väitel võis tema vastuseisul immuniseerimisprogrammile olla puutumus ka teiste EIÕK-ga kaitstud õigustega. Kui vanem pidas riiklikult nõutud meditsiinilist sekkumist lapse tervisele või kehalisele puutumatusele ohtlikuks ning leidis, et see riivas tema vanemlikku vastutust, võis küsimus puudutada era- ja perekonnaelu, kehalist puutumatust ning mõtte- ja südametunnistuse vabadust. Sellisel juhul eeldab EIÕK-i artikli 9 kaitseala välistamine põhjendust, millest nähtub, milline veendumuse tunnus ei vasta kaitseala tingimustele.

Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik ei lahendanud küsimust, kas immuniseerimismeetme meditsiiniline põhjendatus oli piisava tõendusmaterjaliga toetatud. EIK ei käsitlenud konkreetseid immuniseerimispreparaatide partiisid, kliiniliste uuringute algandmeid ega individuaalset meditsiinilist tõendusmaterjali. EIÕK-i artikli 9 käsitlus lõppes kaitseala kohaldatavuse tasandil (samas, p-d 334–338). Seetõttu ei saa lahendist tuletada, et EIK oleks sisuliselt ümber lükanud kaebajate väited immuniseerimisprogrammi mõju kohta laste tervisele või kehalisele puutumatusele.

Alaealiste kaebajate puhul lisandub küsimus nende individuaalsete asjaolude ja enda seisukohtade arvestamisest. Lahendi p-dest 334–338 ei nähtu piisava selgusega, miks ei kuulunud nende seisukohad artikli 9 kaitsealasse ega milline konkreetne veendumuse tunnus jäi kvalitatiivsest lävendist allapoole. Samuti jääb ebaselgeks, milline õiguslik tagajärg tulenes väidete väidetavast hilisest esitamisest.

Hilisem *G.K. ja A.S. vs. Šveits* (EIK viienda sektsiooni koja 16. juuli 2026. aasta otsus, avaldused nr 55299/20 ja 31515/22) täpsustas EIÕK-i artikli 9 kaitseala käsitlust. Asi puudutas kahe isiku õigust saada riigi kontrolli all viibimise ajal oma eetiliste veganlike veendumustega kooskõlas olevat veganitoitu. EIK käsitas veganismi mittereligioosse veendumusena ning pidas määravaks veendumuste siirust, järjepidevust ja piisavalt lähedast seost nende väljendusvormiga (samas, p-d 85–89). Kaebajate veendumused vastasid nõutavale kvalitatiivsele lävendile.

EIÕK-i artiklist 9 ei tulenenud siiski tingimusteta õigust saada riigilt kindlat toitumiskorraldust. Riigil lasus kohustus kaebajate taotlused sisuliselt läbi vaadata ja kaaluda vastanduvaid huve. Šveitsi ametiasutused seda ei teinud. EIK tuvastas artikli 9 rikkumise. Menetluse ülemäära formalistlik kohaldamine muutis õiguskaitsevahendi praktikas ebatõhusaks ning tõi kaasa ka EIÕK-i artikli 13 rikkumise (samas, p-d 90–96, 126–131).

Lahendite erinevus tuleneb eelkõige nende faktilisest ja õiguslikust kontekstist. *Vavřička* asjas ei jõudnud kaebajate esitatud vastuseis artikli 9 kaitseala kvalitatiivse lävendini. *G.K. ja A.S.* asjas vastasid eetilised veganlikud veendumused sellele lävendile ning nende ja loomset päritolu toidu vältimise vahel oli piisavalt lähedane seos.

G.K. ja A.S. vs. Šveits ei lükka *Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik* lahendit ümber. Hilisem otsus täpsustab artikli 9 kaitseala kohaldamise tingimusi ning riigi positiivseid kohustusi olukorras, kus isiku mittereligioosne veendumus kuulub sätte kaitsealasse. Seega ei välista veendumuse mittereligioosne iseloom iseenesest EIÕK-i artikli 9 kaitset.

Riigi positiivne kohustus artikli 9 alusel

G.K. ja A.S. vs. Šveits omab tähendust ka artikli 9 positiivsete kohustuste doktriini seisukohalt. Punktis 118 märkis EIK, et konventsiooni artikli 9 positiivse kohustuse ja riigipoolse sekkumise puhul võivad kohaldatavad põhimõtted olla suures osas kattuvad. Mõlemal juhul tuleb saavutada õiglane tasakaal üksikisiku huvide ja kollektiivsete huvide vahel ning riigile jääb teatav kaalutlusruum (EIKo 16.07.2026, G.K. ja A.S. v. Šveits, nr 55299/20 ja 31515/22, p 118).

Punktis 119 seostas EIK konventsiooni artikli 9 positiivsed kohustused tõhusa ja kättesaadava õiguskaitsega. Positiivne kohustus võib hõlmata asjakohase regulatiivse raamistiku, otsustusmenetluste ja õiguskaitsevahendite kujundamist (EIKo 16.07.2026, G.K. ja A.S. v. Šveits, p 119; vt ka EIKo 10.01.2017, Osmanoğlu ja Kocabaş v. Šveits, nr 29086/12, p-d 86 ja 104).
Punktis 126 tuvastas EIK konkreetse positiivse kohustuse: Šveitsi ametiasutused pidid kaebajate veganlikele veendumustele tuginevaid taotlusi sisuliselt läbi vaatama ning tegutsema piisavalt selge riigisisese õigusraamistiku alusel. Õiglase tasakaalu saavutamisel tuli arvestada nii kaebajate huve kui ka ametiasutuste organisatsioonilisi, rahalisi ja praktilisi piiranguid.

Punktis 131 tuvastas kohus EIÕK-i artikli 9 rikkumise. Rikkumine seisnes riigisiseste ametiasutuste suutmatuses käsitleda kaebajate tõsiseid ja argumenteeritavaid nõudeid sisuliselt. EIK tuvastas samas asjas ka artikli 13 rikkumise. Õiguskaitse osutus ebatõhusaks, sest kaebajatel puudus võimalus saada oma taotluste kohta sisuline ja vaidlustatav riigisisene otsus. EIK pidas sellist lähenemist ülemäära formalistlikuks (EIKo 16.07.2026, G.K. ja A.S. v. Šveits, p-d 90–96, 131).

***G.K. ja A.S.* lahendi doktrinaalne tähendus**

G.K. ja A.S. vs. Šveits ei kõrvalda artikli 9 materiaalse kaitseala kvalitatiivset lävendit. Lahend kinnitab selle kohaldatavust mitte-religioossele eetilisele veendumusele. EIÕK-i artikli 9 materiaalse kaitseala määratlemisel eristuvad kolm keskset elementi:

- veendumus peab vastama veenvuse, tõsiduse, sidususe ja tähtsuse kvalitatiivsetele tunnustele;
- veendumuse siirus ja järjepidevus peavad olema konkreetse asja materjalide põhjal tuvastatavad;
- vaidlustatud tegevuse ning veendumuse vahel peab esinema piisavalt lähedane ja otsene seos.

Kvalitatiivne lävend ei võimalda siiski veendumuse kaitstavust tuvastada abstraktse või mehaanilise mõõtmise teel. EIK lahendab küsimuse konkreetse asja asjaolude ja tõendusmaterjali alusel. Seetõttu ei ole EIÕK-i artikli 9 kaitseala puhul määrav üksnes veendumuse deklaratiivne sisu, vaid selle tegelik iseloom, kandvus ja seos vaidlustatud tegevusega. Materiaalse kaitseala kõrval määrab artikli 9 praktilise toime riigi positiivsete kohustuste ulatus. Riigiasutus ei või tõsist ja argumenteeritavat artikli 9 väidet kõrvaldada üksnes menetlusliku või formaalse käsitlusega. Riigil tuleb tagada võimalus sisuliseks otsustamiseks ning tõhusaks õiguskaitseks.

3.7. Avaliku võimu volituste piirid: Kanada ja Austraalia näited

Ontario provintsikohtu (*Ontario Court of Justice*'i) lahendis *R. v. Fernando*, 2024 ONCJ 336 (CanLII), 26. juuni 2024, käsitleti Kanada *Quarantine Act*'i (karantiiniseadus), SC 2005, c 20, § 14 lõike 1 alusel ametnikule antud volituse ulatust. Meththa Fernando valiti Pearsoni lennujaamas juhuslikuks COVID-19 testimiseks. Fernando keeldus ninatampooniga tehtavast testist. Talle määrati *Quarantine Act*'i § 58 alusel karistus.

Kohtunik Paul Monahan leidis, et § 14 lõige 1 ei andnud volitust sõelumismeetodiks, mille puhul viiakse reisija kehasse instrument või võõrkeha. Ninatampooni käsitati sellise instrumendina. Ninatampooni viimine ninaõõnde vastas seaduses kasutatud mõistele „introducing an instrument or other thing into the body" („instrumendi või muu asja kehasse viimine").

Kohus leidis, et konkreetse testi nõudmiseks puudus seadusest tulenev volitus. Kaebus rahuldati, süüdimõistev otsus tühistati ning Fernando mõisteti õigeks (*R. v. Fernando*, 2024 ONCJ 336 (CanLII), 26. juuni 2024, lahendi sissejuhatav osa ja lõppotsus; *Quarantine Act*, SC 2005, c 20, § 14(1) ja § 58). *Fernando* ei anna alust järelduseks, et iga ninatampoon või diagnostiline test kujutaks endast rahvusvahelise inimõiguse tähenduses õigusvastast kehalist sekkumist. Lahendi *ratio decidendi* („otsuse kandepõhjendus") puudutas Kanada konkreetse seaduse tõlgendamist ning küsimust, kas seadus andis asjaomase sõelumismeetodi kasutamiseks piisava volituse.

Austraalia New South Walesi Ülemkohtu (*Supreme Court of New South Wales*) lahendis *Kassam v Hazzard; Henry v Hazzard*, [2021] NSWSC 1320, 15. oktoober 2021, käsitleti COVID-19 rahvatervise korralduste õiguspärasust. Korraldused piirasid muu hulgas liikumisvabadust ja teatavatel tingimustel töötamise võimalust. Immuniseerimata isikutele kehtestati täiendavaid piiranguid.

Kohus jättis mõlemas menetluses esitatud nõuded rahuldamata. Keskne õiguslik küsimus puudutas *Public Health Act 2010 (NSW)* (New South Walesi rahvatervise seadus) § 7 lõikest 2 tuleneva volituse ulatust. Kohus käsitles samuti väiteid isikuvabaduse, kehalise puutumatuse ja immuniseerimisnõude kohta (*Kassam v Hazzard; Henry v Hazzard*, [2021] NSWSC 1320, 15. oktoober 2021, „Catchwords" ning põhjendused *Public Health Act 2010 (NSW)* § 7 lõike 2 ja immuniseerimisnõude kohta).

Kassam ei anna alust väiteks, et rahvatervise eesmärk muudaks immuniseerimisnõude automaatselt õiguspäraseks. Samuti ei tulene lahendist, et immuniseerimisnõue oleks olemuslikult õigusvastane. Kohtu käsitluses olid keskse tähtsusega seaduslik alus, õigusliku volituse ulatus ning konkreetse meetme õiguspärasus.

3.8. Euroopa inimõiguste konventsioon ja menetluslikud tagatised

EIÕK-i artikli 8 kohaldamisalas võib meditsiiniline autonoomia kuuluda eraelu kaitse alla. Konventsiooni artikli 8 kaitse hõlmab isiku füüsilist ja psüühilist puutumatust ning isikliku autonoomia olulisi aspekte.

Riigi kohustused võivad hõlmata piisava õigusliku ja institutsionaalse raamistiku loomist. Vajalikuks võivad osutuda ka menetluslikud tagatised olukordades, kus riigi tegevus mõjutab inimese tervist või meditsiinilist otsustusautonoomiat. *Pindo Mulla*, *Glass* ja *Storck* käsitlevad erinevaid olukordi. *Glass* puudutab eelneva menetlusliku kaitse vajadust tõsise ravialase lahkarvamuse korral. *Storck* käsitleb õigusliku aluse ja riigi positiivsete kohustuste tähtsust eraõigusliku tervishoiuasutuse tegevuse puhul. *Pindo Mulla* käsitleb patsiendi tegeliku tahte kindlakstegemist olukorras, kus erakorraline meditsiiniline vajadus võib sattuda vastuollu patsiendi autonoomse otsusega.

Nimetatud lahenditest ei tulene reeglit, mille kohaselt oleks iga riiklikult reguleeritud meditsiiniline sekkumine lubatav üksnes individuaalse nõusoleku olemasolul. Konventsioonipärasuse kontroll eeldab esmalt kohaldatava õiguse kindlakstegemist. Seejärel tuleb käsitleda õiguslikku alust ja legitiimset eesmärki ning vajalikkust ja proportsionaalsust.

***KlimaSeniorinnen* ja *Vavřička*: võrdluse piirid**

EIK suurkoja 9. aprilli 2024. aasta lahendis *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz jt vs. Šveits*, nr 53600/20, käsitleti kliimamuutustest tulenevaid riigi positiivseid kohustusi ning EIÕK-i artiklite 8 ja 6 kohaldamist. EIK tuvastas konventsiooni rikkumise seoses vastustajariigi kohustusega kaitsta isikuid kliimamuutuste kahjulike mõjude eest (p-d 519–574; resolutiivosa p 4).

KlimaSeniorinnen ja *Vavřička* on võrreldavad piiratud ulatuses. Mõlemas lahendis käsitleti riigi positiivseid kohustusi ning üksikisiku õiguste ja avaliku huvi vahekorda. Kohtuasjade materiaalne ese oli siiski erinev. *Vavřička* puudutas eelkooliealiste laste kohustusliku immuniseerimisprogrammiga seotud riivet. *KlimaSeniorinnen* käsitles kliimamuutustest tulenevaid terviseriske ning riigi positiivseid kohustusi keskkonnapoliitika kujundamisel. *KlimaSeniorinnen* ei anna otsest materiaalõiguslikku alust meditsiinilise sekkumise, immuniseerimise ega asjaomaste toodete manustamise õiguspärasuse kohta. Lahend võib olla asjakohane riigi positiivsete kohustuste, kohtuliku kontrolli ulatuse ning keerukate teadus- ja poliitikaküsimuste käsitlemisel.

Vavřička puhul tuleb eristada halduskorralduslikus raamistikus sanktsiooni ähvardusel immuniseerimisprogrammis osalemise kohustuse konventsioonikohasuse kontrolli konkreetse toote kliinilise või epidemioloogilise toime tõendamisest. EIK lahendas normatiivse küsimuse, mitte konkreetse ravimi kliinilise ohutuse ega immuniseerimisvõime küsimust tööstusliku või arstiteadusliku käsitluse aspektist. Lahendi käsitlus oli õigusdogmaatiline ning järeldused lähtusid konventsiooniõiguslikust ja õigusfilosoofilisest raamistikust.

Kehaline puutumatus, testimine ja riiklik sund

Riikliku meetme õiguspärasuse kontrollis tuleb eristada vähemalt nelja küsimust:

- milline on meetme õiguslik alus;
- millist põhi- või inimõigust meede mõjutab;
- millist legitiimset eesmärki meede teenib;
- kas riive on vajalikkuse ja proportsionaalsuse nõuetega kooskõlas.

R. v. Fernando näitab seadusliku volituse tähtsust füüsilist sekkumist nõudva haldusmeetme puhul. *Johnston* käsitleb inimõiguste arvestamise menetluslikku kohustust. *Pindo Mulla* ja *Glass* käsitlevad patsiendi tegeliku tahte ning menetluslike tagatiste tähtsust. *Vavřička* lahendist tuleneb, et EIÕK-i artikli 8 kaitsealasse kuuluv meditsiiniline või vaktsineerimisega seotud sekkumine ei tähenda iseenesest konventsioonirikkumist.

Kohustuslik nina- või neelutampooni test ei too iseenesest kaasa EIÕK-i artikli 3 rikkumist. Selle sätte kohaldamine eeldab nõutud raskusastme saavutamist. Füüsiline ebamugavus või kehaline sekkumine võib jääda artikli 3 kohaldamisalast välja ning kuuluda samal ajal artikli 8 kaitsealasse.

Sama põhimõte kehtib EIÕK-i artikli 5 puhul. Kohustuslik test ei kujuta iseenesest endast vabaduse võtmist. Selle sätte kohaldamine eeldab meetme sellist laadi ja intensiivsust, mis vastab

vabadusekaotuse tunnustele. Nende tunnuste puudumisel tuleb meedet käsitleda eeskätt EIÕK-i artikli 8 alusel. Meetme raskus ja rakendamise viis määravad seejuures, kas EIÕK-i artiklid 3 ja 5 on kohaldatavad.

3.9. Järeldus

R. v. Fernando, *Johnston*, *Pindo Mulla*, *Glass* ja *Storck* ning rahvusvahelised bioeetika standardid lähtuvad põhimõttest, et inimese kehalisse puutumatusse, tervisesse või meditsiinilisse otsustusautonoomiasse sekkumine eeldab selget õiguslikku alust ning asjakohaseid menetluslikke ja materiaalõiguslikke tagatisi.

Avalik võim ei saa füüsilist sekkumist põhjendada üksnes üldise rahvatervise eesmärgiga. Vajalik on seadusest tulenev konkreetne volitus, selle ulatus ja meetme rakendamise tingimused. *R. v. Fernando* näitab, et seadusest tulenevat sõeluuringupädevust ei saa laiendada ametniku füüsilise sekkumise volituseni, kui selline pädevus ei tulene seaduse sõnastusest (R. v. Fernando, 2024 ONCJ 336 (CanLII), 26.06.2024; Quarantine Act, SC 2005, c 20, § 14(1)).

Seadusliku aluse olemasolu ei muuda kehalist sekkumist siiski automaatselt õiguspäraseks. *Vavřička* kohaselt võib kehalise autonoomiaga seotud riive olla konventsiooniga kooskõlas, kui sellel on õiguslik alus ja legitiimne eesmärk ning see vastab vajalikkuse ja proportsionaalsuse nõuetele (Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik, nr 47621/13 ja 5 muud avaldust, 08.04.2021, p-d 258–264, 273–275 ja 288–311).

Individuaalse meditsiinilise sekkumise puhul tuleb eristada patsiendi nõusolekut üldisest rahvatervise regulatsioonist. Oviedo konventsiooni artikkel 5 ning UNESCO deklaratsiooni artikkel 6 ja WMA Helsingi deklaratsiooni §-d 25, 31 ja 32 väljendavad meditsiinilise autonoomia ja nõusoleku põhimõtet. Nende instrumentide õiguslik kaal on erinev. Oviedo konventsioon on rahvusvaheline leping, UNESCO deklaratsioon ja WMA Helsingi deklaratsioon aga deklaratiivsed või kutse-eetilised instrumendid.

Pindo Mulla käsitleb täiskasvanud patsiendi meditsiinilist autonoomiat eraelu kaitse osana ning riigi kohustust tagada selle tõhus kaitse menetluslike ja institutsionaalsete tagatistega. *Glass* käsitleb menetluslike tagatiste tähtsust tõsise ravialase lahkarvamuse korral. *Storck* käsitleb kehalise ja isikliku autonoomia kaitset ka eraõigusliku isiku või asutuse sekkumise korral.

Rahvatervise eesmärk ei muuda kehalise autonoomia ega nõusoleku põhimõtet tähtsusetuks. Samas ei ole kohustuslik meditsiiniline või diagnostiline meede ainuüksi oma kohustuslikkuse tõttu inimõigustega vastuolus. Õiguslik tulemus sõltub meetme õiguslikust alusest, eesmärgist, intensiivsusest ja rakendamise viisist ning riigile tulenevatest menetluslikest ja materiaalõiguslikest kohustustest.

III. NÜRNBERGI KOODEKSI NORMATIIVNE TÄHENDUS RAHVUSVAHELISES ÕIGUSES

1. Nürnbergi koodeksi nõusolekuprintsiibi koht rahvusvahelise õiguse arengus

Nürnbergi koodeksi tuumiktunnus, eelkõige isiku vaba ning teadlik nõusolek meditsiinilise eksperimendi eeltingimusena, kujundab rahvusvahelise bioõiguse lähtekohta. Nimetatud koodeks moodustus Nürnbergi Sõjatribunali menetluse tulemusena kohtuasjas *United States of America v. Karl Brandt et al.*, kus Ameerika Ühendriikide sõjatribunal nr 1 menetles Saksa arstide ning ametnike vastutust sunniviisiliste inimkatsete toimepanemise eest. Tribunali otsuse osa „Permissible Medical Experiments" sisaldas kümmet printsiipi, mille eesmärk seisnes inimkatsete lubatavuse tingimuste määratlemises. Esimene printsiip sätestas, et uuritava isiku vabatahtlik nõusolek moodustab meditsiinilise eksperimendi läbiviimise vältimatu eelduse (*United States of America v. Karl Brandt et al.*, Judgment, Military Tribunal I, 1947–1948, Part II, "Permissible Medical Experiments", Principle 1).

Nürnbergi koodeks ei moodusta rahvusvahelist lepingut ega eraldiseisvat formaalset rahvusvahelise õiguse allikat. Rahvusvahelises õiguses puudub üldtunnustatud seisukoht, mille alusel koodeks tervikuna või selle printsiibid kuuluksid imperatiivsete normide (*jus cogens*) kategooriasse. Rahvusvahelise Õiguse Komisjon määratleb *jus cogens* normi üldise rahvusvahelise õiguse normina, mida rahvusvaheline üldsus tervikuna tunnustab normina, millest kõrvalekaldumine osutub lubatamatuks ning mida saab muuta üksnes samaväärse õigusliku staatusega hilisema normiga (*International Law Commission, Draft Conclusions on Identification and Legal Consequences of Peremptory Norms of General International Law* (*Jus Cogens*), 2022, järeldus 3).

Nürnbergi koodeksi esimese põhimõtte võimalik seos *jus cogens* normide kujunemisega tuleneb sisulisest tähendusest, mitte koodeksi formaalsest õiguslikust staatusest. Vabatahtliku nõusoleku nõue väljendab isiku autonoomiat, kehalist puutumatust ning inimväärikuse kaitset, mis sisalduvad hilisemates rahvusvahelistes inimõiguste instrumentides. Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti artikkel 7 keelab isiku allutamise meditsiinilistele või teaduslikele katsetele ilma vaba nõusolekuta (*International Covenant on Civil and Political Rights*, 1966, art 7).

Jus cogens'i normi eksistents nõuab Rahvusvahelise Õiguse Komisjoni kohaselt asjaolu, et norm kuulub üldise rahvusvahelise õiguse koosseisu, rahvusvaheline üldsus tunnustab selle imperatiivset iseloomu ning normist kõrvalekaldumine on keelatud (*International Law Commission*, 2022, järeldused 4–5). Nürnbergi koodeksi esimese põhimõtte puhul seisneb juriidiline probleem seega küsimuses, kas informeeritud nõusoleku reegel vastab rahvusvahelise tavaõiguse või imperatiivse normi kriteeriumidele.

Rahvusvahelised kohtud ja õigusinstitutsioonid ei ole kinnitanud seisukohta, mille kohaselt Nürnbergi koodeks tervikuna omab *jus cogens* staatust. Õiguskirjanduses käsitletakse koodeksit dokumendina, mis mõjutas meditsiiniõiguse ja bioeetika arengut. Vabatahtliku nõusoleku põhimõttest kujunes rahvusvaheliselt tunnustatud standard inimsubjektidega seotud meditsiiniliste uuringute läbiviimisel (Annas, G. J., *American Bioethics: Crossing Human Rights and Health Law Boundaries*, Oxford University Press, 2005, lk 29–33; Faden, R. R., Beauchamp, T. L., *A History and Theory of Informed Consent*, Oxford University Press, 1986, lk 150–156).

Rahvusvahelise õiguse allikate kord tugineb rahvusvahelistele lepingutele, tavaõigusele ning õiguse üldpõhimõtetele. Rahvusvahelise Kohtu statuudi artikli 38 lõike 1 alusel kohaldab kohus rahvusvahelisi konventsioone, rahvusvahelist tavaõigust ja õiguse üldpõhimõtteid; kohtuotsuseid ning õigusteadlaste õpetusi käsitletakse abivahenditena õigusnormide kindlaksmääramisel (*Statute of the International Court of Justice*, art 38 lg 1).

Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuudi artikkel 21 sätestab kohtu kohaldatava õiguse allikad. Esmalt rakendab kohus Rooma statuuti, kuriteokoosseisude elemente ning menetlus- ja tõendamisreegleid. Teise tasandina võib kohus kohaldada rahvusvahelise õiguse põhimõtteid ja norme, sealhulgas rahvusvahelise tavaõiguse norme ning üldpõhimõtteid (*Rome Statute of the International Criminal Court*, 1998, art 21). Schabase käsitluse kohaselt väljendab Rooma statuudi artikkel 21 rahvusvahelise kriminaalõiguse allikate mitmetasandilist korda, milles lepinguline õigus, tavaõigus ja üldpõhimõtted täidavad vastastikku täiendavaid funktsioone (Schabas, W. A., *An Introduction to the International Criminal Court*, Cambridge University Press, 2007, lk 379–389).

1.2. Nürnbergi koodeksi kujunemine ja õiguslik tähendus kohtuasjas *United States of America v. Karl Brandt et al*

Nürnbergi koodeks kujunes Teise maailmasõja järgselt Ameerika Ühendriikide sõjatribunali menetluses kohtuasjas *United States of America v. Karl Brandt et al.* (Case No. 1; The Medical Case).

Menetluses käsitles Ameerika Ühendriikide sõjatribunal nr 1 Saksa arstide ning riigiametnike vastutust sunniviisiliste inimkatsete, meditsiiniliste eksperimentide ja riiklikult korraldatud tervishoiuprogrammidega seotud tegude eest. Kohtuasi toimus Nürnbergi Justiitspalees, otsus kuulutati välja 19. augustil 1947 (*Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10*, Vol. II, Washington, D.C., 1949, lk 181–182).

Menetluse õiguslik alus rajanes Liitlasriikide Kontrollnõukogu seadusel nr 10 (*Control Council Law No. 10*). Nimetatud akti kohaselt loeti karistatavateks inimsusevastased kuriteod, sõjakuriteod ja muud rahvusvahelise õiguse rikkumised. Tribunal tuvastas süüdistatavate individuaalse vastutuse isikliku tegevuse, otsustusvolituste, ametiseisundi ja riiklikes programmides osalemise alusel (*Control Council Law No. 10*, art II; *United States of America v. Karl Brandt et al.*, Judgment, 1947, Vol. II, lk 171–182).

Kohtuasja ese ei piirdunud üksikute isikute läbiviidud eksperimentidega. Tribunal käsitles riiklikult korraldatud programme, mille rakendamine toimus haldusstruktuuride, ametlike korralduste ning riigiasutuste kaudu. Vastutuse kindlaksmääramisel kohaldas tribunal kriteeriume iga süüdistatava rolli kohta programmide kavandamisel, korraldamisel, heakskiitmisel või elluviimisel.

Kohtuasjas oli kakskümmend süüdistatavat arsti ja kolm riigiametnikku. Süüdistatavate hulka kuulusid riigi- ja SS-aparaadiga seotud ametnikud, sealhulgas Viktor Brack, Rudolf Brandt ja Wolfram Sievers. Nende vastutust käsitles tribunal ametliku positsiooni, otsustusõiguse ning meditsiiniliste programmide korraldamises osalemise kontekstis (*United States of America v. Karl Brandt et al.*, Judgment, 1947, Vol. II, lk 171–180).

Kohtuotsuse peatükis „Lubatud meditsiinilised katsed“ (*Permissible Medical Experiments*) sõnastas tribunal kümme põhimõtet, mille eesmärk oli määratleda inimsubjektidega seotud meditsiiniliste eksperimentide lubatavuse tingimused. Neid põhimõtteid ei määratletud otsuses eraldi rahvusvahelise tavaõiguse normidena ning tribunal ei loonud eraldiseisvat rahvusvahelist lepingulist regulatsiooni. Hilisemas rahvusvahelises bioõiguse arengus kujunesid need siiski lähtekohaks isiku autonoomia, kehalise puutumatuse ja inimväärikuse kaitsel (*United States of America v. Karl Brandt et al., Judgment*, 1947, Vol. II, lk 181–182; Annas, G. J., *American Bioethics: Crossing Human Rights and Health Law Boundaries*, Oxford University Press, 2005, lk 29–33).

Nürnbergi sõjatribunali otsuses kohtuasjas *United States of America v. Karl Brandt et al.* (1947, Vol. II, lk 181) sätestati Nürnbergi koodeksi esimene põhimõte. Kõnealune norm kehtestas uuritava isiku vabatahtliku ja informeeritud nõusoleku kohustuse. Katsealusel pidi olema õigusvõime otsuse langetamiseks ning ammendav arusaam eksperimendi olemusest, eesmärgist, kestusest, meetoditest,

riskidest ja tagajärgedest. Kohustus ja juriidiline vastutus nõusoleku hankimiseks lasusid eksperimenti kavandaval või läbiviival isikul, kusjuures vastutuse delegeerimine teistele isikutele või institutsioonidele oli välistatud.

Tribunal sedastas samas kohtulahendis (samas, lk 181–182), et inimkatse seaduslikkus eeldas ühiskondlikult väärtuslikku eesmärki ja tulemuste saavutamise võimatust alternatiivsete meetodite abil. Eksperimentaalne tegevus pidi tuginema laboratoorsetele uuringutele, loomkatsetele ning olemasolevatele teadmistele. Kavandamisel tuli tõendada tulemuse proportsionaalsust kaasnevate riskidega. Füüsilised ja vaimsed kannatused olid keelatud ning eksperiment tuli peatada kohe, kui olemasolevad andmed lubasid eeldada surma või raske püsiva tervisekahjustuse saabumist.

Kohtupraktika kohaselt pidi eksperimendiga kaasnev risk olema proportsionaalne probleemi humanitaarse tähtsusega (samas, lk 182). Katsealusel tuli tagada õigus osalemine igal hetkel katkestada, kui tema füüsiline või vaimne seisund takistas jätkamist. Eksperimendi eest vastutav isik oli kohustatud katse viivitamatult lõpetama, juhul kui jätkamine ohustas katsealust raske tervisekahjustuse või surmaga.

Nürnbergi koodeksi normid moodustasid kohtuasjas *United States of America v. Karl Brandt et al.* (lk 181–182) tribunali õigusliku põhjenduse tuuma, mille alusel mõisteti kohut meditsiiniliste eksperimentide toimepanijate üle. Koodeks määratles inimkatsete lubatavuse juriidilised piirid, vastates Teise maailmasõja ajal toime pandud ränkadele rikkumistele ja kehtestades imperatiivse standardi inimsubjektide õiguste kaitseks.

1.3. Nürnbergi koodeksi ja Rooma statuudi artikliga 7 seos

Nürnbergi koodeksi hilisem mõju avaldus eelkõige meditsiinieetika, inimõiguste kaitse ja rahvusvahelise bioõiguse arengus. Koodeks sätestas põhimõtted, mille eesmärk oli määratleda inimsubjektidega tehtavate meditsiiniliste eksperimentide lubatavuse tingimused. Koodeks ei loonud rahvusvahelise kriminaalõiguse kuriteokoosseise ega kujutanud endast Rooma statuudi artiklis 7 sätestatud inimsusevastaste kuritegude otsest õiguslikku alust (*United States of America v. Karl Brandt et al*., Case No. 1, Judgment, Vol. II, 1947, lk 181–182; *Rome Statute of the International Criminal Court*, 1998, art 7).

Rooma statuudi artikkel 7 määratleb inimsusevastased kuriteod ning sätestab individuaalse kriminaalvastutuse alused tegude eest, mis moodustavad ulatusliku või süstemaatilise rünnaku tsiviilelanikkonna vastu. Statuudi artiklis loetletud kuriteokoosseisude kaitse-eesmärgid hõlmavad inimese elu, füüsilise ja vaimse puutumatuse ning inimväärikuse kaitset (*Rome Statute of the International Criminal Court*, 1998, art 7 lg 1; *Elements of Crimes, International Criminal Court*, 2013, *Introduction to Article* 7).

Nürnbergi koodeksi põhimõtete ja Rooma statuudi artikli 7 vahel puudub otsene õiguslik seos. Mõlema normatiivse arengu keskmes on inimese käsitamine õigussubjektina, mitte riikliku või institutsionaalse eesmärgi saavutamise vahendina. Nürnbergi koodeksi esimene põhimõte käsitleb isiku vabatahtlikku ja informeeritud nõusolekut meditsiinilise eksperimendi eeltingimusena. Rooma statuudi artikkel 7 reguleerib rahvusvahelise kriminaalõiguse kohaldamisalasse kuuluvaid tegusid, millega rikutakse fundamentaalseid inimõigusi (*United States of America v. Karl Brandt et al*., Case No. 1, Judgment, Vol. II, 1947, lk 181; *Rome Statute of the International Criminal Court*, 1998, art 7).

Rooma statuudi artikli 7 lõike 1 punkt f määratleb piinamise inimsusevastase kuriteona. Kuriteokoosseisu keskmes on tahtlikult põhjustatud tugev füüsiline või vaimne kannatus olukorras, kus isik viibib toimepanija kontrolli all või vahi all (*Rome Statute of the International Criminal Court*, 1998,

art 7 lg 1 p f; Elements of Crimes, ICC, 2013, art 7(1)(f)). Nürnbergi koodeksi neljas põhimõte käsitleb samuti füüsiliste ja vaimsete kannatuste vältimist meditsiiniliste eksperimentide läbiviimisel. Mõlema normi kaitse-eesmärk hõlmab isiku kaitset raske väärkohtlemise eest, kuid nende õiguslik funktsioon ja kohaldamisala on erinevad (*United States of America v. Karl Brandt et al*., Case No. 1, Judgment, Vol. II, lk 181–182).

Rooma statuudi artikli 7 lõike 1 punkt k hõlmab muid samalaadseid ebainimlikke tegusid (*other inhumane acts of a similar character*), mille toimepanemisega põhjustatakse tahtlikult raskeid füüsilisi või vaimseid kannatusi või kahjustatakse oluliselt inimese kehalist või vaimset terviklikkust (*Rome Statute of the International Criminal Court*, 1998, art 7 lg 1 p k; Elements of Crimes, ICC, 2013, art 7(1)(k)). Kõnealuse sätte kujunemist ei saa otseselt seostada Nürnbergi koodeksiga. Samas haakuvad mõlemad inimväärikuse ning kehalise ja vaimse puutumatuse kaitse põhimõtetega.

Rooma statuudi artikli 7 lõike 1 punkt e sätestab ebaseadusliku vangistamise või muu raske füüsilise vabaduse võtmise inimsusevastase kuriteona. Nürnbergi koodeksi esimene põhimõte käsitleb seevastu uuritava isiku vabatahtlikku nõusolekut meditsiinilise eksperimendi eeltingimusena. Koodeksi kõnealune põhimõte ei reguleeri vangistamist, kinnipidamist ega füüsilise vabaduse piiramist. Seetõttu puudub alus käsitada Nürnbergi koodeksi esimest põhimõtet Rooma statuudi artikli 7 lõike 1 punkti e õigusliku alusena (*Rome Statute of the International Criminal Court*, 1998, art 7 lg 1 p e; *United States of America v. Karl Brandt et al*., Case No. 1, Judgment, Vol. II, lk 181).

Nürnbergi koodeksi mõju Rooma statuudi artikli 7 käsitlemisele tuleb mõista normatiivse mõjutegurina, mitte otsese õigusliku eelkäijana. Inimsusevastaste kuritegude koosseisud kujunesid eelkõige Nürnbergi harta, rahvusvahelise tavaõiguse ning hilisemate rahvusvaheliste kriminaalkohtute praktika kaudu (*Charter of the International Military Tribunal*, 1945, art 6(c); *Rome Statute of the International Criminal Court*, 1998, art 7).

Nürnbergi koodeksi tähtsus seisneb eelkõige inimese autonoomia ja inimväärikuse kaitse põhimõtete kujundamises meditsiiniliste sekkumiste valdkonnas. Rooma statuudi artikkel 7 sätestab seevastu rahvusvahelise kriminaalvastutuse alused juhtudel, mil tsiviilelanikkonna vastu suunatud ulatuslik või süstemaatiline rünnak hõlmab rahvusvahelise õiguse põhinormide raskeid rikkumisi. Mõlema normatiivse arengu keskmes on inimese kaitse võimu kuritarvitamise eest, kuid nende õiguslikud funktsioonid on erinevad. Nürnbergi koodeks kujundas põhimõtteid, mis kaitsevad inimese autonoomiat ja kehalist puutumatust meditsiiniliste sekkumiste kontekstis. Rooma statuudi artikkel 7 loob seevastu aluse individuaalse kriminaalvastutuse kohaldamiseks inimsusevastaste kuritegude toimepanemise korral.

1.4. Nürnbergi koodeksi nõusolekuprintsiip selle seos Euroopa inimõiguste kaitsega

Nürnbergi koodeksi esimene põhimõte kujunes Ameerika Ühendriikide sõjatribunali otsuse osana kohtuasjas *United States of America v. Karl Brandt et al.* (Case No. 1; The Medical Case). Menetluses käsitles tribunal arstide ja riigiametnike individuaalset kriminaalvastutust sunniviisiliste inimkatsete korraldamise ja läbiviimise eest. Nürnbergi koodeksi põhimõtted ei moodustanud eraldiseisvat rahvusvahelist lepingulist regulatsiooni. Tegemist oli kohtuotsuses sõnastatud kriteeriumidega, millega määratleti inimsubjektidega tehtavate meditsiiniliste eksperimentide lubatavuse tingimused (*United States of America v. Karl Brandt et al*., Case No. 1, Judgment, Vol. II, "Permissible Medical Experiments", 19. august 1947, lk 181–182).

Tribunal sõnastas esimese põhimõtte järgmiselt:

> „The voluntary consent of the human subject is absolutely essential.“ („Inimsubjekti vabatahtlik nõusolek on absoluutselt hädavajalik.“)

(*United States of America v. Karl Brandt et al*., Case No. 1, Judgment, Vol. II, “Permissible Medical Experiments”, 19. august 1947, lk 181).

Tribunali käsitluse kohaselt eeldas nõusoleku kehtivus isiku võimet teha otsus ning tegelikku võimalust valida ilma jõu, pettuse, sunni, eksitamise või muu lubamatu mõjutuseta. Isikule tuli anda piisav teave eksperimendi olemuse, eesmärgi, kestuse, võimalike riskide ja eeldatavate tagajärgede kohta (*United States of America v. Karl Brandt et al*., Case No. 1, Judgment, Vol. II, “Permissible Medical Experiments”, 19. august 1947, lk 181). Esimene põhimõte väljendas nõuet, et inimsubjektiga seotud meditsiiniline uurimistegevus peab tuginema vabatahtlikule ja informeeritud nõusolekule.

Nürnbergi koodeksi hilisem mõju avaldus eelkõige informeeritud nõusoleku doktriini kujunemises. Bioõiguse kirjanduses käsitatakse koodeksit ühe arenguetapina patsiendi autonoomia ja meditsiinilise otsustusvabaduse kujunemisel. Faden ja Beauchamp kirjeldavad informeeritud nõusoleku arengut protsessina, mille käigus kujunes patsiendi otsustusõigus meditsiinilise sekkumise keskseks õiguslikuks eelduseks (Faden, R. R.; Beauchamp, T. L. *A History and Theory of Informed Consent*. Oxford University Press, 1986, lk 153–160).

Meditsiiniliste uuringute eetiliste piirangute arenguga kaasnes vajadus tugevdada uuritavate isikute kaitset. Beecher juhtis kliiniliste uuringute praktikas tähelepanu mitmele eetilisele probleemile, sealhulgas nõusoleku ebapiisavale tagamisele ning uuritavate isikute kaitse puudujääkidele (Beecher, H. K. “Ethics and Clinical Research”. *New England Journal of Medicine*, 1966, kd 274, nr 24, lk 1354–1360).

Nürnbergi koodeksi õiguslik tähendus seisneb inimsubjekti autonoomia, kehalise puutumatuse ja otsustusvabaduse kaitse põhimõtete kujundamises meditsiiniliste sekkumiste valdkonnas. Koodeksi mõju ei väljendunud hilisemate õigusnormide otseses ülevõtmises. Selle tähtsus avaldus nimetatud põhimõtete järkjärgulises kinnistumises bioõiguses ja inimõiguste kaitses.

Euroopa inimõiguste kaitses käsitatakse patsiendi autonoomiat eelkõige eraelu kaitse raames. Euroopa Inimõiguste Kohus on leidnud, et Euroopa inimõiguste konventsiooni (EIÕK) artikliga 8 kaitstud eraelu hõlmab isiku õigust teha enda tervist ja ravi puudutavaid otsuseid. Meditsiiniline sekkumine isiku tahte vastaselt võib riivata tema õigust kehalisele puutumatusele (Pretty vs. Ühendkuningriik, nr 2346/02, 29. aprill 2002, p-d 61 ja 63; Glass vs. Ühendkuningriik, nr 61827/00, 9. märts 2004, p 70).

Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoja lahendis *Pindo Mulla vs. Hispaania* käsitleti patsiendile tema tahte vastaselt tehtud vereülekannet. Patsient oli eelnevalt väljendanud vereülekannetest keeldumist ning dokumenteerinud oma ravieelistused. Kohus käsitles riigisiseste asutuste tegevust EIÕK-i artikli 8 alusel koostoimes artikliga 9, võttes arvesse isikliku autonoomia ning mõtte-, südametunnistuse- ja usuvabaduse kaitset (Pindo Mulla vs. Hispaania [suurkoda], nr 15541/20, 17. september 2024, p-d 87, 97–98).

Pindo Mulla lahendis keskendus kohus riigisisese otsustusprotsessi piisavusele ning patsiendi varem väljendatud tahte arvestamisele. Kohus leidis, et riigisisesed asutused ei taganud patsiendi autonoomse tahte kaitseks piisavaid menetluslikke garantiisid. Eelkõige ei tagatud patsiendi varem väljendatud ravieelistuste nõuetekohast arvestamist otsustusprotsessis (p-d 176–184).

1.5. Inimsubjekti autonoomia meditsiiniõiguses

Nürnbergi koodeksi ja Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika vaheline seos ei põhine otsesel õiguslikul järjepidevusel. Mõlema arengusuuna keskmes on arusaam inimesest iseseisva õigussubjektina, kelle autonoomia, kehaline puutumatus ja otsustusvabadus vajavad kaitset. Nürnbergi koodeks kujundas lähtekoha inimsubjekti kaitsele meditsiiniliste eksperimentide kontekstis. Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas on patsiendi autonoomia kaitse kujunenud eelkõige Euroopa inimõiguste konventsiooni (EIÕK) artikli 8 alusel. Konventsiooni artiklis 8 tagatud eraelu kaitse hõlmab isiklikku enesemääramisõigust ning kehalise puutumatuse kaitset. Patsiendi autonoomia ja kehalise puutumatuse kaitset on kohus käsitlenud muu hulgas lahendites *Pretty vs. Ühendkuningriik*, *Glass vs. Ühendkuningriik* ja *Pindo Mulla vs. Hispaania* (Pretty vs. Ühendkuningriik, nr 2346/02, 29. aprill 2002, p 61; Glass vs. Ühendkuningriik, nr 61827/00, 9. märts 2004, p 70; Pindo Mulla vs. Hispaania [suurkoda], nr 15541/20, 17. september 2024, p-d 87, 97–98).

Nürnbergi koodeksi põhimõtete rahvusvahelisõigusliku tähenduse ja ulatuse kohta on kujunenud erinevaid õigusteoreetilisi käsitlusi. Ühe näitena võib käsitleda Rahvusvahelise Kriminaalkohtu (*International Criminal Court*, ICC) prokuröri büroole 6. detsembril 2021 esitatud dokumenti. Hannah Rose ja teised taotlejad väitsid dokumendis, et Nürnbergi koodeks võib Rooma statuudi artikli 21 lõike 1 punkti b tähenduses kujutada endast rahvusvahelise õiguse võimalikku allikat. Samuti leidsid taotlejad, et koodeksi põhimõtted võivad teatavatel tingimustel kvalifitseeruda rahvusvahelise õiguse imperatiivseteks normideks (*jus cogens*), eelkõige inimsubjekti vabatahtliku ja informeeritud nõusoleku nõude osas (Rose jt, 2021, lk 17–18).

Dokumendis esitati rahvusvahelise kriminaalõiguse kontekstis väiteid COVID-19 ajal rakendatud mittefarmatseutiliste piirangute, farmatseutiliste sekkumiste ning muude rahvatervise tagamise üldõigustusel kehtestatud meetmete kohta. Eraldi käsitleti immuniseerimisprogramme ja nende rakendamisega seotud meetmeid. Taotlejate seisukoha kohaselt võisid teatavate meetmete tagajärjed konkreetsetel faktilistel asjaoludel tõstatada küsimuse Rooma statuudis sätestatud rahvusvaheliste kuritegude tunnuste võimalikust esinemisest. Taotlejad käsitasid väidetavaid tegusid Rooma statuudi ja rahvusvahelise kriminaalõiguse normatiivse raamistiku kontekstis (Rose jt, 2021, lk 1, 17–18).

Dokumendi esimesel leheküljel määratleti pöördumise esemena muu hulgas väidetavad Nürnbergi koodeksi rikkumised ning Rooma statuudi artiklites 6, 7, 8 ja 8 *bis* (sama artiklinumbri teist sätet tähistav ladinakeelne tähis) sätestatud kuritegudega seotud väited. Rooma statuudi artikkel 8 *bis* käsitleb agressioonikuritegu (*crime of aggression*). Taotlejad märkisid, et nende esitatud asjaolud ja lisatud materjalid puudutasid väidetavaid Nürnbergi koodeksi rikkumisi ning genotsiidi, inimsusevastaste kuritegude, sõjakuritegude ja agressioonikuriteoga seotud tegusid Ühendkuningriigis ja väljaspool Ühendkuningriiki (Rose jt, 2021, lk 1).

Taotluses tugineti eelkõige Nürnbergi koodeksi esimesele põhimõttele ja informeeritud nõusoleku nõudele. Taotlejate õigusliku argumentatsiooni kohaselt kujutab vabatahtliku ja informeeritud nõusoleku nõue endast rahvusvahelise meditsiiniõiguse keskset standardit. Koodeksi võimaliku rikkumisega võivad taotlejate käsitluse kohaselt teatavatel asjaoludel kaasneda rahvusvahelise kriminaalõiguse kohaldamisega seotud küsimused (Rose jt, 2021, lk 17–18).

Tribunali sõnastatud nõusolekupõhimõte eeldas isiku võimet teha otsus ning tegelikku võimalust valida ilma jõu, pettuse, sunni, eksitamise või muu lubamatu mõjutuseta. Põhimõte eeldas ka piisava teabe andmist kavandatava tegevuse olemuse, eesmärgi, kestuse, võimalike riskide ja eeldatavate tagajärgede kohta (*United States of America v. Karl Brandt et al*., Case No. 1, Judgment, Vol. II, „Permissible Medical Experiments", 19. august 1947, lk 181).

ICC prokuröri büroole esitatud dokument sisaldas taotlejate faktilisi väiteid ja õiguslikku argumentatsiooni. Dokument ei kujutanud endast ICC tuvastatud rikkumist, lõplikku õiguslikku kvalifikatsiooni ega kohtulahendit. Tegemist oli taotlejate esitatud seisukohtade ja väidetega, mille menetluslik tähendus tuleb eristada ICC enda õiguslikest järeldustest (Rose jt, 2021, lk 1).

1.6. Helsingi deklaratsiooni normatiivne tähendus

Erinevalt rahvusvahelise kriminaalõiguse kontekstis kujunenud Nürnbergi koodeksist on Helsingi deklaratsioon Maailma Arstide Liidu (*World Medical Association*, WMA) vastu võetud arstikutse eneseregulatsiooni instrument. Deklaratsiooni normatiivne tähendus ei tulene selle käsitamisest rahvusvahelise õiguse lepingulise instrumendina. Selle mõju seostub deklaratsiooni laialdase rahvusvahelise tunnustamise ning kasutamisega inimestega seotud meditsiiniliste uuringute eetiliste standardite kujundamisel, tõlgendamisel ja rakendamisel.

2013. aasta oktoobrist kuni 2024. aasta oktoobrini kehtis WMA 64. peaassambleel Fortalezas vastu võetud Helsingi deklaratsiooni redaktsioon (Maailma Arstide Liit, 64. peaassamblee, Fortaleza, Brasiilia, oktoober 2013). Alates 2024. aasta oktoobrist kohaldatakse WMA 75. peaassambleel Helsingis vastu võetud redaktsiooni (Maailma Arstide Liit, 75. peaassamblee, Helsingi, Soome, oktoober 2024).

2013. aasta redaktsioon sätestas inimestega seotud meditsiiniliste uuringute eetilised alused ning uuritavate isikute õiguste, tervise ja heaolu kaitse nõuded uuringute kavandamisel ja läbiviimisel. Deklaratsiooni kohaselt ei või meditsiiniliste uuringute eesmärk luua uusi teadmisi olla ülimuslik üksikute uuritavate isikute õiguste ja huvide suhtes (Maailma Arstide Liit, Helsingi deklaratsioon, 2013, p-d 7–8).

2014. aasta redaktsiooni punktid 6 ja 7 sätestavad, et inimestega seotud meditsiiniliste uuringute esmaseks eesmärgiks peab olema uuringus osalejate tervise, heaolu ja õiguste kaitse. Ühiskondlik kasu, uurimistulemuste väärtus ega institutsionaalsed huvid ei õigusta üksikisiku õiguste ega huvide kahjustamist (Maailma Arstide Liit, Helsingi deklaratsioon, 2024, p-d 6–7).

Helsingi deklaratsiooni punktid 9 ja 25 käsitlevad uuritava isiku autonoomiat ning vabatahtliku ja informeeritud nõusoleku (*free and informed consent*) nõuet. Nõusolek on uuringus osalemise eeltingimus ning kaitseb isiku väärikust, otsustusvabadust ja kehalist puutumatust (Maailma Arstide Liit, Helsingi deklaratsioon, 2024, p-d 9 ja 25).

Helsingi deklaratsiooni punkt 10 sätestab, et inimestega seotud meditsiinilised uuringud peavad toimuma kooskõlas kohaldatavate riigisiseste ja rahvusvaheliste õigusnormidega. Eetilised nõuded ei või vähendada seadusest või rahvusvahelisest õigusest tulenevat isikukaitse taset (Maailma Arstide Liit, Helsingi deklaratsioon, 2024, p 10).

Helsingi deklaratsiooni põhimõtted on seotud Euroopa bioõigusliku raamistikuga, mille keskne instrument on Euroopa Nõukogu inimõiguste ja biomeditsiini konventsioon (Oviedo konventsioon, ETS nr 164). Erinevalt Helsingi deklaratsioonist on Oviedo konventsioon rahvusvaheline leping, mille eesmärk on tagada inimõiguste ja inimväärikuse kaitse bioloogia ja meditsiini rakendamisel.

Oviedo konventsiooni kohaselt võib tervisevaldkonna sekkumine toimuda üksnes pärast asjaomase isiku vaba ja informeeritud nõusoleku saamist. Enne nõusoleku andmist tuleb isikule esitada asjakohane teave sekkumise eesmärgi, olemuse, võimalike tagajärgede ja riskide kohta. Isikul on õigus nõusolek igal ajal tagasi võtta (Oviedo konventsioon, art 5).

Euroopa Inimõiguste Kohus on käsitlenud informeeritud nõusolekut Euroopa inimõiguste konventsiooni (EIÕK) artikli 8 kohaldamisel isikliku autonoomia ja kehalise puutumatuse kaitse osana. Kohtupraktikas on Oviedo konventsioonil olnud täiendav roll patsiendi õiguste sisustamisel.

Kohtuasjas *Glass vs. Ühendkuningriik* viitas Euroopa Inimõiguste Kohus Oviedo konventsiooni artiklis 5 sätestatud nõusolekupõhimõttele. Kohus käsitles meditsiinilist sekkumist ilma nõuetekohase nõusolekuta EIÕK-i artikliga 8 kaitstud eraelu puutumatuse riivena (Glass vs. Ühendkuningriik, nr 61827/00, 9. märts 2004, p-d 70–72).

Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoja lahendis *Pindo Mulla vs. Hispaania* käsitleti patsiendi autonoomiat, varem väljendatud tahet ja informeeritud nõusolekut EIÕK-i artikli 8 kohaldamise kontekstis. Kohus viitas Oviedo konventsiooni artiklitele 5 ja 9 ning käsitles nendes sätetes väljendatud põhimõtteid Euroopa tasandil tunnustatud patsiendi autonoomia ja meditsiinilise otsustusvabaduse standardite osana (Pindo Mulla vs. Hispaania [suurkoda], nr 15541/20, 17. september 2024, p 111, p-d 150–156).

Helsingi deklaratsioon sisaldab arvukaid viiteid riigisisesele ja rahvusvahelisele õigusele. Deklaratsiooni põhimõtted on mõjutanud meditsiiniliste uuringute õiguslikku reguleerimist, eetikakomiteede tegevust ja bioõiguslike standardite kujunemist. Rahvusvahelises õiguskirjanduses käsitatakse deklaratsiooni autoriteetse eetilise võrdlusdokumendina. Selle põhimõtetele tuginetakse meditsiiniliste uuringute õiguspärasuse ning uuritavate isikute kaitset tagavate nõuete sisustamisel. Helsingi deklaratsioon ei tekita riikidele vahetult siduvaid rahvusvahelisi kohustusi. Deklaratsiooni normatiivne mõju avaldub väljendatud põhimõtete rahvusvahelises tunnustamises ning nende kasutamises meditsiiniliste uuringute eetiliste ja õiguslike standardite kujundamisel.

1.7. ICCPR artikkel 7 ja informeeritud nõusolek

Siseriiklikud kõrgeimad kohtud ja rahvusvahelised kohtuorganid, sealhulgas Euroopa Inimõiguste Kohus (EIK), kujundavad inimõiguste kaitset käsitlevates lahendites normide tõlgendust ning täpsustavad nende kohaldamise tingimusi. Rahvusvaheliste inimõiguste normide tõlgendamisel arvestatakse normi sõnastust, eesmärki ja rahvusvahelises õiguses kujunenud kohtu- ning tõlgenduspraktikat.

Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti (ICCPR, 1966) artikkel 7 keelab piinamise ning julma, ebainimliku või inimväärikust alandava kohtlemise või karistamise. Sama sätte teine lause keelab isiku allutamise meditsiinilistele või teaduslikele eksperimentidele ilma tema vaba nõusolekuta („No one shall be subjected without his free consent to medical or scientific experimentation“) (*International Covenant on Civil and Political Rights*, 1966, art 7).

ICCPR-i artikli 7 teises lauses kasutatud mõiste „medical or scientific experimentation“ tähistab meditsiinilisi või teaduslikke eksperimente. Pakti artikli 7 kohaselt sõltub sellise tegevuse lubatavus isiku vabast nõusolekust. Sätte sõnastusest tuleneb nõue, et isikut ei tohi ilma tema vaba nõusolekuta allutada meditsiinilisele või teaduslikule eksperimendile.

ICCPR-i artikli 7 ametlikes keeleversioonides kasutatakse vastava mõiste tähistamiseks erinevaid, kuid sisult võrreldavaid väljendeid. Ingliskeelses versioonis on „medical or scientific experimentation“, prantsuskeelses „expérience médicale ou scientifique“, hispaaniakeelses „experimentos médicos o científicos“ ning venekeelses „медицинским или научным опытам“ (*International Covenant on Civil and Political Rights*, 1966, art 7).

ÜRO inimõiguste komitee käsitles ICCPR-i artikli 7 teises lauses sätestatud keeldu üldkommentaaris nr 20. Komitee märkis, et isiku allutamine meditsiinilistele või teaduslikele eksperimentidele ilma tema

vaba nõusolekuta on artikli 7 kohaselt keelatud. Riikidel lasub kohustus tagada kõnealuse keelu tõhus kaitse (Human Rights Committee, General Comment No. 20: Article 7 („Prohibition of Torture, or Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment"), 10. märts 1992, p 7).

Vaba nõusoleku nõue puudutab eelkõige isiku tahtevabadust. Nõusolek peab olema antud ilma sunni või muu lubamatu mõjutuseta. ICCPR-i artikli 7 sõnastus ei sisalda eraldi informeeritud nõusoleku määratlust. Nõusoleku sisulisi eeldusi saab käsitleda koos rahvusvahelises bioõiguses kujunenud põhimõtetega.

Euroopa Nõukogu inimõiguste ja biomeditsiini konventsiooni (Oviedo konventsioon, ETS nr 164) artikkel 5 sätestab tervisevaldkonna sekkumise eeltingimusena asjaomase isiku vaba ja informeeritud nõusoleku. Enne nõusoleku andmist tuleb isikule anda asjakohane teave sekkumise eesmärgi, olemuse, võimalike tagajärgede ja riskide kohta. Isikul on õigus nõusolek igal ajal tagasi võtta (Oviedo konventsioon, art 5).

Oviedo konventsioon täpsustab seega nõusoleku sisulisi eeldusi viisil, mida ICCPR-i artikli 7 teine lause sõnaselgelt ei sätesta. ICCPR-i ja Oviedo konventsiooni vastavaid norme saab käsitleda ühise kaitse-eesmärgi kontekstis, kuid nende õiguslik staatus ja kohaldamisala on erinevad.

Euroopa inimõiguste konventsiooni (EIÕK) artikli 8 kohaldamisel on EIK käsitanud isiklikku autonoomiat eraelu kaitse ühe osana. Patsiendi autonoomia hõlmab võimalust teha enda tervise ja raviga seotud otsuseid ning kaitsta oma kehalist puutumatust. Informeeritud nõusoleku nõue seostub selles kontekstis isiku autonoomia ja kehalise puutumatuse kaitsega.

Kohtuasjas *Glass vs. Ühendkuningriik* käsitles EIK meditsiinilist sekkumist olukorras, kus patsiendi esindaja oli sekkumisele vastu. Kohus leidis, et meditsiinilise ravi määramine patsiendi või tema esindaja tahte vastaselt võib kujutada endast sekkumist EIÕK-i artikliga 8 kaitstud eraellu (Glass vs. Ühendkuningriik, nr 61827/00, 9. märts 2004, p-d 70–72).

Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoja lahendis *Pindo Mulla vs. Hispaania* käsitleti patsiendi varem väljendatud ravist keeldumise tahte arvestamist. Kohus seostas küsimuse EIÕK-i artiklis 8 kaitstud isikliku autonoomiaga ning käsitles samal ajal EIÕK-i artikliga 9 kaitstud mõtte-, südametunnistuse- ja usuvabadust. Kohus viitas Oviedo konventsiooni artiklitele 5 ja 9 patsiendi autonoomia ning meditsiinilise otsustusvabaduse käsitlemisel (Pindo Mulla vs. Hispaania [suurkoda], nr 15541/20, 17. september 2024, p-d 111, 150–156).

Nürnbergi koodeksi esimene põhimõte, ICCPR-i artikli 7 teine lause, Oviedo konventsiooni artikkel 5 ja EIK praktika käsitlevad patsiendi või inimsubjekti tahte ning autonoomia kaitset erinevates õiguslikes raamides. Nürnbergi koodeks keskendub inimsubjektidega tehtavate meditsiiniliste eksperimentide lubatavusele. ICCPR-i artikkel 7 sätestab rahvusvahelise inimõiguse normina keelu allutada isikut meditsiinilistele või teaduslikele eksperimentidele ilma tema vaba nõusolekuta. Oviedo konventsiooni artikkel 5 sätestab tervisevaldkonna sekkumise eeltingimusena vaba ja informeeritud nõusoleku. EIK praktikas on patsiendi autonoomiat käsitletud EIÕK-i artikli 8 kaitsealas.

Nende normide ja kohtupraktika ühine lähtekoht seisneb isiku kaitsmises meditsiinilise sekkumise eest olukorras, kus tema tahe ei ole nõuetekohaselt kujunenud või arvesse võetud. Õiguslikud alused, kohaldamisalad ja kaitsemehhanismid jäävad siiski erinevaks.

1.8. ICCPR artikli 7 teise lause kujunemine ja seos Nürnbergi koodeksiga

ICCPR-i artikli 7 teises lauses sätestatud keeld allutada isikut ilma tema „vaba nõusolekuta" meditsiinilistele või teaduslikele eksperimentidele kujunes Teise maailmasõja järgse rahvusvahelise inimõiguste kaitse raamistiku arengu käigus. Nürnbergi arstide kohtuasjas sõnastatud inimkatsete

läbiviimise kriteeriumid pakuvad selle nõude käsitlemisel varasemat normatiivset võrdluspunkti. Eeskätt puudutab seos Nürnbergi koodeksi esimest põhimõtet: „The voluntary consent of the human subject is absolutely essential" („Inimsubjekti vabatahtlik nõusolek on absoluutselt hädavajalik") (United States of America v. Karl Brandt et al., Case No. 1, Judgment, 20. august 1947, Vol. II, lk 181).

Nürnbergi koodeks ei piirdunud nõusoleku formaalse olemasolu nõudega. Kehtiv nõusolek eeldas katsealuse õigusvõimet („legal capacity to give consent"), tegelikku võimalust teha vaba valik („free power of choice") ning piisavaid teadmisi ja arusaamist kavandatava katse olemusest, eesmärgist, kestusest, meetoditest, võimalikest tagajärgedest ja riskidest („sufficient knowledge and comprehension"). Vabatahtlikkus puudus olukorras, kus isiku otsustusvabadust mõjutasid sund, ähvardus, pettus, eksitamine või muu lubamatu mõjutus. Sellisel juhul ei olnud tegemist autonoomselt kujunenud otsusega (*United States of America v. Karl Brandt et al*., Case No. 1, Judgment, 20. august 1947, Vol. II, lk 181).

ICCPR-i artikli 7 ettevalmistavad materjalid kajastavad artikli teise lause kujunemist ÜRO inimõiguste komisjoni menetluses. Materjalides käsitleti isiku kaitset meditsiinilistele või teaduslikele eksperimentidele allutamise eest ilma vabatahtliku nõusolekuta (*United Nations Commission on Human Rights, Sixth Session, travaux préparatoires of Article 7 of the draft International Covenant on Human Rights*, 1950). Lõplik sõnastus sätestab: „No one shall be subjected without his free consent to medical or scientific experimentation" („Kedagi ei tohi ilma tema vabatahtliku nõusolekuta allutada meditsiinilistele või teadusliku iseloomuga eksperimentidele") (Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline pakt, vastu võetud 16. detsembril 1966, art 7).

ÜRO inimõiguste komitee käsitles ICCPR-i artikli 7 kohaldamisala üldkommentaaris nr 20. Komitee märkis, et artiklis sätestatud keeld hõlmab isiku allutamist meditsiinilistele või teaduslikele eksperimentidele ilma tema vaba nõusolekuta. Komitee käsitles kõnealust keeldu artiklist 7 tuleneva kaitse osana ning osutas riikide kohustusele tagada selle tõhus rakendamine (ÜRO inimõiguste komitee, üldkommentaar nr 20: artikkel 7 – piinamise ning julma, ebainimliku või inimväärikust alandava kohtlemise või karistamise keeld, 10. märts 1992, p 7).

ICCPR-i artikli 7 ja Nürnbergi koodeksi vahelist seost saab käsitleda rahvusvahelise inimõiguste kaitse normatiivse arengu kontekstis. ICCPR-i artikli 7 teine lause ei inkorporeeri Nürnbergi koodeksit rahvusvahelisse lepingusse. Samuti ei tulene artikli 7 sõnastusest koodeksi formaalne õiguslik ülevõtmine. Mõlema dokumendi puhul on keskne isiku kaitse meditsiiniliste eksperimentide eest ilma vabatahtliku nõusolekuta. ICCPR-i säte annab nõudele rahvusvahelise inimõiguste lepingu tasandi ning seostab selle artiklis 7 sätestatud laiemate kaitsegarantiidega.

Joseph McGoldrick käsitleb ICCPR-i artikli 7 kujunemist rahvusvaheliste inimõiguste kaitse standardite arengu kontekstis. Tema käsitlus seostab artikli eesmärki isiku kaitsega piinamise, ebainimliku kohtlemise ning kehalist või vaimset puutumatust kahjustavate praktikate eest (McGoldrick, *The Human Rights Committee: Its Role in the Development of the International Covenant on Civil and Political Rights*, 1991, lk 362–394).

1.9. Rahvusvaheline õigus EIÕK tõlgendamisel

Euroopa Inimõiguste Kohus (EIK) täidab Euroopa inimõiguste konventsiooni (EIÕK) alusel järelevalvefunktsiooni. Kohtu pädevus tuleneb konventsioonist. EIÕK ei moodusta siiski rahvusvahelisest õigusest eraldiseisvat normatiivset raamistikku. EIK suurkoda on korduvalt märkinud, et konventsioon kuulub rahvusvahelise õiguse raamistikku. Konventsiooni sätteid tuleb tõlgendada kooskõlas rahvusvahelise õiguse üldpõhimõtete ja kohaldatavate rahvusvaheliste normidega (Demir ja

Baykara vs. Türgi, suurkoda, avaldus nr 34503/97, 12. november 2008, p-d 65–86; Hassan vs. Ühendkuningriik, suurkoda, avaldus nr 29750/09, 16. september 2014, p-d 100–102).

EIK praktika kohaselt ei saa konventsiooni mõisteid sisustada üksnes nende algse tähenduse põhjal. Tõlgendamisel tuleb arvestada rahvusvahelise õiguse arengut, asjakohaseid rahvusvahelisi lepinguid ning rahvusvaheliste järelevalveorganite praktikat juhul, kui need aitavad määratleda konventsiooniga kaitstud õiguste ulatust (Demir ja Baykara vs. Türgi, suurkoda, avaldus nr 34503/97, 12. november 2008, p-d 67–86; Magyar Helsinki Bizottság vs. Ungari, suurkoda, avaldus nr 18030/11, 8. november 2016, p-d 118–125).

ÜRO kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline pakt (ICCPR) ei kuulu EIÕK-i alusel EIK otsese pädevuse raamistikku. EIK ei otsusta ICCPR-i rikkumiste üle. ICCPR-i norme võib siiski arvestada EIÕK-ga kaitstud õiguste sisu ja ulatuse sisustamisel. Selline lähenemine tuleneb rahvusvahelise lepinguõiguse üldistest tõlgendamispõhimõtetest. Viini lepinguõiguse konventsiooni (VLLK) artikli 31 lõike 3 punkti c kohaselt tuleb lepingu tõlgendamisel arvesse võtta kõiki asjakohaseid rahvusvahelise õiguse norme, mida kohaldatakse lepinguosaliste vahelistes suhetes (VLLK, 1969, art 31 lg 3 p c).

EIÕK varasemast tõlgenduspraktikast ei nähtu enne *Golder vs. Ühendkuningriik* 21. veebruari 1975. aasta lahendit välja kujunenud üldist metoodikat, mille kohaselt oleks konventsiooni sätteid tõlgendatud teiste rahvusvahelise õiguse normide ja kohtupraktika koostoimes. Euroopa Inimõiguste Komisjon ja EIK lähtusid peamiselt konventsiooni tekstist, eesmärgist, osalisriikide kohustuste olemusest ning konventsiooniga loodud kaitsekorrast.

Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon (EIÕK) avati allakirjutamiseks 4. novembril 1950 ning jõustus 3. septembril 1953. Euroopa inimõiguste kaitseraamistik kujunes rahvusvahelise õiguse üldise arengu kontekstis. Selleks ajaks olid rahvusvahelises õiguses välja kujunenud riigi rahvusvahelise vastutuse, jurisdiktsiooni ja rahvusvaheliste kohustuste täitmise põhimõtted.

Vastavad põhimõtted olid rahvusvahelises õiguskirjanduses ja kohtupraktikas käsitletud juba enne Euroopa inimõiguste kaitseraamistiku loomist. Riigi rahvusvahelise vastutuse põhimõtteid käsitles Alaline Rahvusvaheline Kohus kohtuasjas *Tehas Chorzówis* (Saksamaa vs. Poola). Riigi jurisdiktsiooni ja sellest tulenevaid rahvusvahelisi kohustusi käsitles Rahvusvaheline Kohus kohtuasjas *Korfu kanal* (Ühendkuningriik vs. Albaania) (Alaline Rahvusvaheline Kohus, Tehas Chorzówis (Saksamaa vs. Poola), kohtuotsus nr 13, 13. september 1928, lk 29; Rahvusvaheline Kohus, Korfu kanal (Ühendkuningriik vs. Albaania), kohtuotsus, 9. aprill 1949, lk 18–23 ja 35–36).

Teise maailmasõja järgsel perioodil käsitlesid rahvusvahelise õiguse üldpõhimõtete kujunemist muu hulgas Hersch Lauterpacht, Georg Schwarzenberger ja C. Wilfred Jenks. Lauterpacht käsitles rahvusvaheliste kohustuste siduvust ja riigi vastutust rahvusvahelise õiguse kesksete küsimustena (Lauterpacht, 1945, lk 29–34). Schwarzenberger käsitles riigi jurisdiktsiooni, vastutust ja rahvusvaheliste kohustuste täitmist ning seostas need rahvusvahelise kohtupraktika arenguga (Schwarzenberger, 1955, lk 3–28). Jenks sidus rahvusvahelise õiguse kujunemise rahvusvaheliste kohtute praktika, üldpõhimõtete ja riikide ühiste õigusstandarditega (Jenks, 1958, lk 106–112).

Rahvusvahelise õiguse üldpõhimõtete olemasolu ei tähendanud varases EIÕK-i praktikas veel välja kujunenud metoodikat, mille kohaselt oleks teiste rahvusvaheliste normide kasutamine konventsiooni tõlgendamisel olnud tavapärane. Euroopa Inimõiguste Komisjoni raportis asjas *Lawless vs. Iirimaa* käsitleti Iirimaa kohustusi konventsiooniosalisena ning EIÕK-i artikli 15 alusel lubatud erandimeetmete tingimusi peamiselt konventsiooni enda normistiku alusel. Teiste rahvusvaheliste lepingute või rahvusvaheliste kohtute praktikale ei tuginetud konventsiooni sätete üldise tõlgendusraamistikuna

(Euroopa Inimõiguste Komisjon, Lawless vs. Iirimaa, avaldus nr 332/57, raport, 30. august 1958, p-d 83–90).

Sama kohtuasja hilisemas lahendis käsitles EIK artikli 15 kohaldamist samuti konventsiooni raamistikus. Kohus ei kujundanud veel üldist metoodilist lähenemist, mille kohaselt oleks teiste rahvusvaheliste normide kasutamine muutunud EIÕK-i tõlgendamise tavapäraseks lähtekohaks (EIK, Lawless vs. Iirimaa (nr 3), avaldus nr 332/57, 1. juuli 1961, p-d 22–36).

Riigi rahvusvahelise vastutuse põhimõtet käsitles Alaline Rahvusvaheline Kohus kohtuasjas *Tehas Chorzówis* (Saksamaa vs. Poola). Kohus leidis, et rahvusvahelise kohustuse rikkumisega kaasneb kohustus kõrvaldada rikkumise õiguslikud tagajärjed ning hüvitada tekitatud kahju võimalikult täielikult:

> „reparation must, as far as possible, wipe out all the consequences of the illegal act."

Õiguslikus eestikeelses tähenduses:

> „Hüvitamine peab võimalikult täielikult kõrvaldama õigusvastase teo kõik tagajärjed."

(Alaline Rahvusvaheline Kohus, Tehas Chorzówis (Saksamaa vs. Poola), kohtuotsus nr 13, 13. september 1928, lk 47; vt ka lk 29.)

Riigi jurisdiktsiooni ulatust käsitles Rahvusvaheline Kohus kohtuasjas *Korfu kanal* (Ühendkuningriik vs. Albaania). Kohus seostas territoriaalse jurisdiktsiooni riigi suveräänsuse ja rahvusvaheliste kohustustega. Samuti kinnitas kohus, et riik ei tohi kasutada oma territooriumi viisil, mis kahjustab teiste riikide õigusi (Rahvusvaheline Kohus, Korfu kanal (Ühendkuningriik vs. Albaania), kohtuotsus, 9. aprill 1949, lk 18–23 ja 35–36).

Sellises arengukontekstis kujunes *Golder vs. Ühendkuningriik* üheks pöördepunktiks EIÕK-i tõlgendamispraktika arengus. EIK tegi lahendi 21. veebruaril 1975. Menetlus sai alguse Ühendkuningriigi kodaniku Sidney Elmer Golderi individuaalkaebusest Euroopa Inimõiguste Komisjonile. Kaebus esitati EIÕK-i tollase artikli 25 alusel. Pärast Komisjoni raporti koostamist suunas Ühendkuningriigi valitsus asja EIK-i 27. septembril 1973 EIÕK-i tollase artikli 48 alusel. Valitsus ei nõustunud Komisjoni järeldustega (EIK, Golder vs. Ühendkuningriik, p 1).

EIK leidis üheksa häälega kolme vastu, et Ühendkuningriik rikkus EIÕK-i artikli 6 lõiget 1. Ühehäälselt tuvastas kohus artikli 8 rikkumise avaldaja ja tema õigusnõustaja vahelise kirjavahetuse piiramise tõttu (EIK, Golder vs. Ühendkuningriik, avaldus nr 4451/70, 21. veebruar 1975, resolutsioon; p-d 43–45).

Lahendi punktides 29–30 käsitles EIK konventsiooni rahvusvahelise lepinguna. Kohus leidis, et konventsiooni sätete tõlgendamisel tuleb lähtuda rahvusvahelise lepinguõiguse üldistest tõlgendamisreeglitest (EIK, Golder vs. Ühendkuningriik, p-d 29–30). Lahendi punktis 29 märkis kohus:

> „The Court considers that it should be guided by Articles 31 to 33 of the Vienna Convention of 23 May 1969 on the Law of Treaties."

Õiguslikus eestikeelses tähenduses:

„Kohus leiab, et Euroopa inimõiguste konventsiooni tõlgendamisel tuleb juhinduda 23. mai 1969. aasta Viini lepinguõiguse konventsiooni artiklitest 31–33."

(EIK, Golder vs. Ühendkuningriik, p 29.)

Viini lepinguõiguse konventsioon ei olnud *Golderi* lahendi tegemise ajal veel jõustunud. Konventsioon jõustus 27. jaanuaril 1980. EIK leidis siiski, et artiklid 31–33 väljendasid juba 1975. aastal rahvusvahelises õiguses üldiselt tunnustatud lepingu tõlgendamise põhimõtteid:

„its Articles 31 to 33 enunciate in essence generally accepted principles of international law."

Õiguslikus eestikeelses tähenduses:

„Selle artiklid 31–33 väljendavad sisuliselt rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud põhimõtteid."

(EIK, Golder vs. Ühendkuningriik, p 29.)

EIK ei käsitanud Viini lepinguõiguse konventsiooni siduva lepinguna, millest tulenenuks kohtule otsene kohaldamiskohustus. Kohus lähtus käsitlusest, mille kohaselt väljendasid artiklid 31–33 rahvusvahelise tavaõiguse ning lepinguõiguse üldpõhimõtteid. Nõnda kujunesid need EIÕK-i tõlgendamise metodoloogiliseks lähtekohaks (EIK, Golder vs. Ühendkuningriik, p 29).

Avalikult kättesaadavad menetlusdokumendid, Euroopa Inimõiguste Komisjoni raport ja kohtuotsus ei võimalda tuvastada, milline menetlusosaline või kohtukoosseisu liige algatas viite Viini lepinguõiguse konventsioonile. Samuti ei nähtu avalikest materjalidest, et lahendi punktis 29 sisalduv viide põhinenuks üksnes avaldaja või Ühendkuningriigi valitsuse argumentatsioonil. Olemasoleva dokumentatsiooni põhjal võib järeldada, et tegemist oli kohtu enamuse kollektiivselt kujundatud põhjendusega. Avalikud menetlusdokumendid ei võimalda taastada selle põhjenduse sisemist kujunemiskäiku (Euroopa Inimõiguste Komisjon, Golder vs. Ühendkuningriik, raport, 1. märts 1973; EIK, Golder vs. Ühendkuningriik, p 29).

EIK suurkoda arendas *Golderi* lahendis kujundatud lähenemist edasi kohtuasjas *Demir ja Baykara vs. Türgi*. Kohus märkis, et EIÕK-i sätteid tuleb tõlgendada rahvusvahelise õiguse üldises raamistikus. Konventsiooni sätete tähenduse kindlaksmääramisel võib arvestada teiste rahvusvaheliste lepingute, rahvusvaheliste organisatsioonide praktika ja rahvusvahelise õiguse arenguga. Selliste normatiivsete materjalide arvestamine on põhjendatud juhul, kui need aitavad määratleda konventsiooniga kaitstud õiguste ulatust (EIK suurkoda, Demir ja Baykara vs. Türgi, avaldus nr 34503/97, 12. november 2008, p-d 65–86).

Sama põhimõtet kinnitas EIK suurkoda kohtuasjas *Hassan vs. Ühendkuningriik*. Kohus leidis, et EIÕK-i tõlgendamisel võib arvestada ka rahvusvahelise humanitaarõiguse norme juhul, kui need aitavad kindlaks määrata konventsiooniga kaitstud õiguste ulatust (EIK suurkoda, Hassan vs. Ühendkuningriik, avaldus nr 29750/09, 16. september 2014, p-d 100–102).

ÜRO kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti ning ÜRO inimõiguste komitee üldkommentaaride ja seisukohtade kasutamine võib seega olla EIÕK-i tõlgendamisel asjakohane. Sellised dokumendid aitavad paigutada konventsiooni normid laiemasse rahvusvahelise inimõiguste kaitse raamistikku. Nende arvestamine ei laienda EIK pädevust otsustada ICCPR-i rikkumiste üle. Kohtu

pädevus piirdub EIÕK-ga tagatud õiguste kaitsega (EIÕK art 19; EIK suurkoda, Demir ja Baykara vs. Türgi, p-d 65–86).

EIÕK-i tõlgendamisel tuleb arvestada rahvusvahelises õiguses tunnustatud inimõiguste kaitse standarditega. ICCPR võib sellises raamistikus kujutada endast võrdlusmaterjali konventsiooniga kaitstud õiguste sisu ja ulatuse määratlemisel. Samal ajal ei saa EIÕK-i tõlgendus viia rahvusvahelises õiguses tunnustatud kaitsetaseme vähendamiseni. EIÕK-i artiklis 53 sätestatud põhimõtte kohaselt ei tohi konventsiooni tõlgendada viisil, mis piiraks olemasolevaid inimõiguste tagatisi. Viini lepinguõiguse konventsiooni (VLLK) artikli 31 lõike 3 punkt c toetab rahvusvahelise õiguse normide süsteemset arvestamist lepingu tõlgendamisel.

2. Euroopa konsensuse doktriin

ICCPR-i ja teiste rahvusvaheliste inimõigusstandardite arvestamine seostub EIK nn Euroopa konsensuse doktriiniga. Euroopa konsensus väljendab lähenemist, mille puhul kohus võrdleb konventsiooniosaliste õiguskorda ja ühiseid arengusuundi. Võrdluses võivad rolli mängida ka rahvusvahelised inimõigusstandardid. Kohtuasjas *Tyrer vs. Ühendkuningriik* kujundas EIK põhimõtte, et konventsioon on „elav instrument“, mida tuleb tõlgendada tänapäeva tingimusi arvestades (Tyrer vs. Ühendkuningriik, avaldus nr 5856/72, 25. aprill 1978, p 31).

Kohtuasjas *Goodwin vs. Ühendkuningriik* kasutas suurkoda Euroopa konsensuse ja rahvusvahelise õiguse arengut transsooliste isikute õiguste kaitse ulatuse määratlemisel (Goodwin vs. Ühendkuningriik, suurkoda, avaldus nr 28957/95, 11. juuli 2002, p-d 74–85). Kohtuasjas *A, B ja C vs. Iirimaa* käsitles suurkoda Euroopa konsensuse olemasolu või puudumist tegurina, mis mõjutab riikidele jäetava kaalutlusruumi ulatust (A, B ja C vs. Iirimaa, suurkoda, avaldus nr 25579/05, 16. detsember 2010, p-d 229–237). Kohtuasjas *Dubská ja Krejzová vs. Tšehhi Vabariik* käsitles suurkoda Euroopa konsensuse rolli riigi kaalutlusruumi määratlemisel seoses kodusünnituse regulatsiooniga (Dubská ja Krejzová vs. Tšehhi Vabariik, suurkoda, avaldused nr 28859/11 ja 28473/12, 15. november 2016, p-d 175–189).

Euroopa konsensuse doktriin ja rahvusvahelise õiguse arvestamine täidavad erinevaid, kuid omavahel seotud funktsioone. Euroopa konsensus aitab määratleda konventsiooniga kaitstud õiguste tänapäevast tähendust ning riikidele jäetava kaalutlusruumi ulatust. Rahvusvahelise õiguse arvestamisel võtab EIK arvesse muid rahvusvahelisi norme VCLT-i artikli 31 lõike 3 punkti c kohaselt.

ICCPR ei kuulu nende rahvusvaheliste lepingute hulka, mille alusel EIK oma pädevust teostab. Kohus ei tuvasta ICCPR-i rikkumisi ega teosta pakti alusel eraldiseisvat järelevalvet. Samal ajal on Euroopa Nõukogu liikmesriigid, kelle suhtes kohaldub EIK jurisdiktsioon, üldjuhul ICCPR-i osalised ning seotud pakti alusel võetud rahvusvaheliste kohustustega. ICCPR-i normid võivad seetõttu olla EIÕK-i tõlgendamisel asjakohased rahvusvahelise õigusliku konteksti ja tõlgendusmaterjalina. Nende arvestamine ei laienda EIK pädevust ICCPR-i rikkumiste tuvastamisele. Selline lähenemine tuleneb VCLT-i artikli 31 lõike 3 punktist c, mille kohaselt tuleb lepingu tõlgendamisel arvesse võtta asjakohaseid rahvusvahelise õiguse norme, mida kohaldatakse lepinguosaliste suhetes.

3. Informeeritud nõusoleku kujunemine rahvusvahelises õiguses

Euroopa Inimõiguste Kohus (EIK) kaitseb Euroopa inimõiguste konventsiooni (EIÕK) artiklite 2 ja 8 alusel isiku elu, kehalist puutumatust, füüsilist ja vaimset terviklikkust ning isiklikku autonoomiat meditsiinilise sekkumise kontekstis. Kaitse keskmes on muu hulgas isiku otsustusõigus, informeeritud

ja vabatahtlik nõusolek ning tõhusad menetluslikud tagatised. Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti (ICCPR) artikkel 7 keelab isiku allutamise meditsiinilistele või teaduslikele eksperimentidele ilma tema vaba nõusolekuta. ICCPR ei ole EIK pädevuse õiguslik alus. Pakti artikkel 7 ning ÜRO inimõiguste komitee tõlgenduspraktika kuuluvad siiski rahvusvahelis-õiguslikku konteksti, milles sisustatakse isiku kehalise puutumatuse, autonoomia ja nõusoleku kaitset.

Nürnbergi koodeksi esimene põhimõte kujundas ühe lähtekoha informeeritud nõusoleku hilisemale käsitlusele meditsiinieetikas ja inimõiguste õiguses. Põhimõtte kohaselt peab inimsubjekti nõusolek olema vabatahtlik. Nõusoleku andmine eeldab otsustusvõimet ning piisavat teavet kavandatava tegevuse olemuse ja võimalike tagajärgede kohta. Tahteavaldus ei tohi põhineda jõul, pettusel, ähvardusel, sunnil ega muul lubamatul mõjutamisel (United States Military Tribunal, 1947–1948).

Nürnbergi arstide kohtuasjas sõnastatud põhimõtted mõjutasid hilisemat meditsiiniõiguse ja -eetika arengut. Nende mõju avaldub muu hulgas informeeritud nõusoleku käsitluses ICCPR-i artiklis 7 (United Nations, 1966). Annas ja Grodin (1997) on toonud esile Nürnbergi koodeksi panuse vabatahtliku nõusoleku kujunemisse meditsiinieetika keskseks põhimõtteks. Nürnbergi koodeksit ei käsitata üldjuhul iseseisva siduva rahvusvahelise lepinguna. Selle mõju hilisemale meditsiinieetika ja inimõiguste arengule on siiski ulatuslik. ICCPR-i artikkel 7 ei korda Nürnbergi koodeksi esimest põhimõtet täielikult ning mõlema instrumendi õiguslikku staatust tuleb eristada.

Informeeritud nõusoleku põhimõtte võimaliku rahvusvahelise tavaõigusliku staatuse kindlakstegemisel tuleb eristada põhimõtte rahvusvahelist tunnustamist selle tavaõigusliku staatuse küsimusest. Rahvusvahelise Õiguse Komisjoni tavaõiguse kindlakstegemise metoodika kohaselt tuleb tuvastada riikide üldine praktika ja *opinio juris*. Täiendavalt võib arvesse võtta rahvusvahelisi lepinguid, rahvusvaheliste ja riiklike kohtute praktikat, riigisisest seadusandlust ning rahvusvaheliste organisatsioonide seisukohti (International Law Commission, 2018).

Informeeritud nõusoleku rahvusvahelist kinnistumist kajastavad hilisemad meditsiinieetika standardid. Maailma Arstide Liidu Helsingi deklaratsioon seab meditsiinilistes uuringutes osalevate isikute õigused, ohutuse ja heaolu esiplaanile ning näeb uuringus osalemiseks ette vabatahtliku ja informeeritud nõusoleku (World Medical Association, 2024). Rahvusvaheliste Meditsiiniteaduste Organisatsioonide Nõukogu (CIOMS) juhised sätestavad samuti informeeritud nõusoleku nõude inimestega seotud biomeditsiinilistes uuringutes (Council for International Organizations of Medical Sciences, 2016).

Nürnbergi koodeksi esimest põhimõtet võib seega pidada üheks informeeritud nõusoleku kujunemise lähtekohaks tänapäevases meditsiinieetikas ja rahvusvahelises inimõiguste õiguses. Koodeksi ajaloolist ja normatiivset mõju tuleb eristada küsimusest, kas informeeritud nõusoleku põhimõte tervikuna või selle üksikud elemendid on omandanud rahvusvahelise tavaõiguse staatuse. Veelgi rangem nõue puudutab *jus cogens*'i staatust. Sellist staatust ei saa tuletada üksnes Nürnbergi koodeksist, ICCPR-i artiklist 7 ega hilisematest meditsiinieetika dokumentidest. Selle tuvastamine eeldab imperatiivsete üldise rahvusvahelise õiguse normide kindlakstegemiseks kohaldatavate kriteeriumide eraldi täitmist.

IV. *AKTION* T4 KÄSITLUS NÜRNBERGI ARSTIDE KOHTUASJAS

1. *Aktion* T4 õiguslik staatus ja Nürnbergi arstide kohtuasja õiguskäsitlus

Natsionaalsotsialistlik õiguskirjandus, halduspraktika ja meditsiiniline diskursus kujundasid *Aktion* T4 programmi õigustamiseks kasutatud argumentatsiooni mõistete *Volkskörper* („rahvakeha"), rassihügieeni (*Rassenhygiene*) ja *lebensunwertes Leben* („eluväärsetu elu") kaudu. Mõiste *Volkskörper* ei tekkinud siiski alles Kolmanda Riigi perioodil, vaid selle päritolu ulatub 19. sajandi rahvastikuteaduslikesse, bioloogilistesse ja poliitilistesse käsitlustesse (Grimm & Grimm, 1951, Sp. 486; Halling, Schäfer & Vögele, 2005, lk 388–428). 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses omandas mõiste mõnes rahvastikuteaduslikus käsitluses bioloogilise tähenduse, mille kohaselt käsitati rahvast orgaanilise tervikuna, mille pärilikku koostist peeti võimalikuks ja vajalikuks riiklike meetmetega mõjutada (Schallmayer, 1905, lk 65, 88). Aastatel 1933–1945 seostati *Volkskörper*'it üha enam riikliku rahvastiku- ja rassipoliitikaga ning seda kasutati õiguslikes ja administratiivsetes põhjendustes, sealhulgas pärilikkuse ja rahvastiku „kaitsmise" käsitlemisel (Gütt, Rüdin & Ruttke, 1934, lk 5; Stuckart & Globke, 1936, lk 5).

Säilinud avaldatud kõrgema astme kohtupraktikast ei nähtu, et *Volkskörper* oleks olnud iseseisev õiguslik otsustusalus või konkreetse õigusnormi vahetu kohaldamisalus (Frotscher & Pieroth, 2015, lk 322; Marxen, 2005, lk 4–8). Kohtupraktikas kasutati selle asemel eelkõige mõisteid *Volksgemeinschaft* („rahvakogukond") ja *gesundes Volksempfinden* („terve rahvatunne" või „rahva õiglustunne"). Viimast kasutas Saksamaa Riigikohus (*Reichsgericht*) õigusliku tõlgenduse abikriteeriumina (Reichsgericht, 1941, RGSt 74, lk 88–89; Stolleis, 1994, lk 89–120).

Volkskörper'i tähendus seisnes seega eelkõige õiguslikku, administratiivset ja poliitilist mõtlemist suunanud kategoorias, mitte iseseisvas õiguslikus otsustusaluses (Proctor, 1988, lk 20–30; Weindling, 1989, lk 475–525). Biopoliitilises käsitluses seoti indiviidi väärtus tema oletatava mõjuga kollektiivi bioloogilise ja pärilikku terviklikkuse säilimisele. Riigi ja *Volksgemeinschaft*'i huvid asetati seejuures üksikisiku õigustest ja huvidest kõrgemale (Proctor, 1988, lk 15–32; Weindling, 1989, lk 525–550). Selline käsitlus lõi halduslikku raamistiku, milles meditsiiniline ekspertiis võis kujuneda riikliku valiku- ja sunnimehhanismi osaks.

Rahvusvahelis-õiguslik käsitlus

Aktion T4 õigusliku aluse puhul tuleb eristada siseriikliku formaalse või administratiivse aluse olemasolu selle rahvusvahelisest õigusmõjust. Siseriiklikule õigusnormile tuginemine ei välista iseenesest rahvusvahelise õiguse rikkumist. EIÕK-i kohaldamisel eeldab seaduses ettenähtuse (*lawfulness*) nõue muu hulgas õiguse kättesaadavust, selgust ja ettenähtavust. Seetõttu ei pruugi siseriikliku õigusliku aluse olemasolu olla piisav, kui kohaldatav norm ei vasta konventsiooni autonoomsetele kvaliteedinõuetele (EIK, Sunday Times vs. Ühendkuningriik, nr 6538/74, p 49, 26. aprill 1979; Magyar Helsinki Bizottság vs. Ungari, suurkoda, nr 18030/11, p 112, 8. november 2016).

Aktion T4 aluseks olnud Führeri korraldus ei olnud seadus ega avaldatud formaalne õigusakt ning sellest ei tulenenud kehtivat õiguslikku volitust inimeste tapmiseks. Korraldus võis toimida programmi administratiivse ja poliitilise alusena, kuid ei loonud erandit kehtinud Saksa kriminaalõigusest.

Dokument 630-PS esitati Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali menetluses 17. detsembril 1945 tõendina USA-342 ning Ameerika Ühendriikide sõjatribunali I menetluses nn arstide kohtuasjas (*Medical Case*) 10. jaanuaril 1947 prokuratuuri tõendina nr 330. Nürnbergi

menetlusdokumentatsioonis kannab dokument pealkirja „Auftrag Hitlers an Reichsleiter Bouhler und Dr. Brandt: Bestimmte Ärzte sind zu ermächtigen, den Gnadentod an Unheilbaren zu vollziehen“ („Hitleri korraldus Reichsleiter Bouhlerile ja dr Brandtile: teatavatele arstidele antakse volitus teostada ravimatute suhtes armusurma“). Dokument 630-PS avaldati koos saksakeelse algtekstiga (Internationaler Militärgerichtshof Nürnberg, 1947, kd XXVI, dokument 630-PS, lk 169).

Õiguslikult ei loonud 630-PS iseseisvat alust ravimatute haigete tapmiseks. 1. septembril 1939 kehtinud *Reichsstrafgesetzbuch*'i §-d 211 ja 212 käsitlesid tahtlikku inimese tapmist vastavalt mõrva ja tapmisena ning § 216 nägi ette karistuse ka tapmise eest kannatanu selgesõnalise ja tõsise nõudmise alusel; ükski neist sätetest ei näinud ette erandit ravimatute haigete tapmiseks (*Reichsstrafgesetzbuch*, 1871, §§ 211–216, 1. septembril 1939 kehtinud redaktsioon). Seega puudus 1. septembrile 1939 dateeritud korraldusel seadusest tulenev õiguslik alus *Gnadentod*'i rakendamiseks.

Sama õigusliku aluse puudumist kajastab Brandenburgi eestkostekohtuniku Lothar Kreyßigi 8. juulil 1940 *Reichsjustizminister* Franz Gürtnerile saadetud kiri, milles ta kirjeldas raviasutustes viibivate psüühikahäiretega inimeste tapmist ning märkis, et selline tegevus toimus „ohne die Gewähr eines geordneten Rechtsganges und ohne gesetzliche Grundlage“ („ilma nõuetekohase õiguskäigu tagamiseta ja ilma seadusliku aluseta“) (Kreyßig, 8. juuli 1940, kiri Reichsjustizminister Franz Gürtnerile). Hilisem õigusajalooline käsitlus kinnitab samuti, et *Aktion* T4 elluviimiseks puudus seaduslik alus.

Rahvusvahelise õiguse seisukohalt ei muuda hiljem esitatud siseriiklikud õigustused õigusvastast tegevust tagasiulatuvalt õiguspäraseks. Nürnbergi rahvusvahelise sõjatribunali 1946. aasta otsuses leiti, et riikliku õiguse olemasolu või riigi suveräänne pädevus ei kõrvalda rahvusvahelisest õigusest tulenevat individuaalset vastutust rahvusvaheliste kuritegude eest (*Trial of the Major War Criminals*, Vol. I, lk 46–53). Hilisem rahvusvahelise õiguse areng on seda põhimõtet täpsustanud seoses imperatiivsete üldise rahvusvahelise õiguse normidega (*jus cogens*): Rahvusvahelise õiguse komisjoni 2022. aasta järelduste kohaselt ei saa siseriiklik õigus õigustada käitumist, mis on vastuolus imperatiivse üldise rahvusvahelise õiguse normiga (International Law Commission, 2022).

Rahvusvahelises õiguses tunnustatud *erga omnes*-kohustused puudutavad rahvusvahelise üldsuse kui terviku õigushuve. Rahvusvaheline Kohus seostas selle kategooriaga muu hulgas põhiliste inimõiguste kaitse (*Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited* [Belgia vs. Hispaania], kohtuotsus, 5. veebruar 1970, p-d 33–34).

Aktion T4 programmil puudus seadusandja poolt vastu võetud õigusnorm ning Führeri korraldus andis sellele vaid riigihaldusliku ja poliitilise legitiimsuse, mitte materiaalõigusliku seadusliku aluse. Siseriiklik halduskorraldus ei saanud kõrvaldada rahvusvahelisest õigusest tulenevaid kohustusi ega vabastada toimepanijaid individuaalsest vastutusest. Programm oli üheselt õigusvastane nii siseriikliku kui ka rahvusvahelise õiguse alusel.

1.1. Eutanaasiaprogrammi tõendi 630-PS kuupäev, õiguslik tähendus ja kasutamine

Dokument 630-PS ja selle kuupäev

Führeri ja Saksa Riigi kantsleri (*Führer und Reichskanzler*) 1. septembrile 1939 dateeritud kiri, dokument 630-PS, oli adresseeritud *Reichi* parteijuhile (*Reichsleiter*) Philipp Bouhlerile, Führeri kantselei juhatajale (*Leiter der Kanzlei des Führers der NSDAP*) ning Führeri saatjaarstile (*Begleitarzt*

des Führers) Karl Brandtile.[1] Kirjaga anti Bouhlerile ja Brandtile ülesanne laiendada nimeliselt määratavate arstide volitusi viisil, mis võimaldaks „parandamatutele haigetele“ (*unheilbar Kranken*) anda *Gnadentod* („halastussurm“). Dokumendi päises seisab „Berlin, den 1. September 1939“ („Berliin, 1. september 1939“) ning lõpus on allkiri „A. Hitler“. Dokumendis endas puudub märge tegeliku allkirjastamise kuupäeva kohta (Internationaler Militärgerichtshof Nürnberg, 1947, Der Nürnberger Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher, Bd. XXVI, Dok. 630-PS, lk 169).

Dokumendi 630-PS sõnastus ei piirdunud vaimuhaigetega, vaid kasutas üldisemat väljendit „unheilbar Kranken“ („parandamatutele haigetele“). 5. veebruaril 1947 Ameerika Ühendriikide sõjaväetribunali I ees toimunud arstide kohtuasja (*United States of America v. Karl Brandt et al.*) istungil selgitas Karl Brandt, et korraldus ei määratlenud algselt üksnes parandamatult vaimuhaigeid isikuid. Tema ütluse kohaselt kujunes täiskasvanute eutanaasiameede hiljem täpsemalt piiritletud tegevuseks koostöös *Reichi* Siseministeeriumi rahvatervishoiu osakonna (*Abteilung III – Volksgesundheit*) dr Herbert Lindeni juhitud üksusega, mille ülesannete hulka kuulusid hoolekande- ja raviasutuste küsimused (III b – Anstaltswesen und Pflegeanstalten) (Brandt, 5. veebruar 1947, NMT No. 1, HLSL Seq. Nos. 2488–2489, lk 2471–2472; Reichsministerium des Innern, Geschäftsverteilungsplan 1939/1940).

Brandt esines 5. veebruari 1947. aasta menetluses kohtualusena, mitte tunnistajana. Military Tribunal I menetlusreegel 9(a) nägi vande või kinnituse ette tunnistajatele (*witness*), mitte kohtualustele (*defendant*): „Before testifying before the Tribunal each witness shall take such oath or affirmation or make such declaration as is customary and lawful in his own country“ („Enne tribunali ees ütluste andmist peab iga tunnistaja andma oma riigis tavaks oleva ja seadusliku vande või kinnituse või tegema vastava deklaratsiooni“). Brandti ütluste puhul ei nähtu istungiprotokollist tunnistajavande või kinnituse andmist (Military Tribunal I, Rules of Procedure, Rule 9(a), „Oath; Witnesses“).

Tribunali menetlusmaterjalid eristasid tunnistajate ütlusi ja kirjalikke avaldusi, mida võidi teatavatel tingimustel vastu võtta „in lieu of an oath“ („vande asemel“). Vastav menetlusreegel

---

[1] Täiendavat uurimist vajab tees, et Kolmanda Riigi õiguskorras kujunes Führeri autoriteet mitte üksnes poliitilise võimu kandjaks, vaid kvaasireligioosseks sakraalse autoriteedi vormiks. Sellele omistati messiaanliku päästja (*sōtḗr*, σωτήρ) tunnuseid ning legitimatsioon kandus üle riigi õiguspraktikasse. Kultuurantropoloogilises ja religiooniuuringute käsitluses kirjeldatakse nähtust poliitika sakraliseerimisena (*sacralization of politics*) ning poliitilise religioonina (*political religion*). Keskmes paiknes müüt, rituaal ja sakraalne juhikultus (Gentile, 2020, sissejuhatus „The Sacralization of Politics“, lk xi–xxvi; ptk 6 „Religions of Politics“, lk 138–146).

Ian Kershaw kirjeldab teoses „The Hitler Myth“ („Hitleri müüt“), kuidas propaganda kujundas Führerist Saksamaa päästja, rahvusliku ühtsuse sümboli ja eksimatu juhi kuvandi. Sellele omistati paljude sakslaste seas peaaegu religioosse austuse tunnuseid (Kershaw, 1987, Introduction, lk 1–10; ptk 2 „Symbol of the Nation: The Propaganda Profile of Hitler, 1933–1936“, lk 48–82; ptk 3 „Führer without Sin“, lk 83–104). Kershaw ei väida, et Hitler kuulutas end Messiaks, vaid käsitleb tema ümber kujundatud „Hitleri müüti“ propagandistliku lunastaja- ja päästjakultusena.

Rahvussotsialistlikus doktriinis käsitati Saksamaa ajaloolist päästmist eksistentsiaalse lunastusülesandena ning juutide kõrvaldamist selle ettevõtmise eeltingimusena (Friedländer, 1997, sissejuhatus ja ptk „Redemptive Anti-Semitism“, lk 73–112). Roger Griffin käsitleb fašismi keskse müüdina palingenesust ehk rahvusliku taassünni müüti, mille kaudu juhile omistatakse rahva ajaloolise uuestisünni vahendaja roll (Griffin, 1991, ptk 2 „Palingenetic Ultra-Nationalism“, lk 26–48). Michael Burleigh kirjeldab kvaasireligioosses parteipoliitikas esinevaid rituaale, sümboleid ja usupraktikate kogumit, milles Führeri isik omandas sakraalse autoriteedi tunnuseid (Burleigh, 2000, ptk „Political Religion“, lk 1–29).

Õigusloomaliselt võimaldab kultuurantropoloogiline käsitlus püstitada teesi, et Führeri sakraliseeritud autoriteet väljendus samuti riigi normatiivses korralduses. Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali otsuses märgitakse, et pärast 2. augustit 1934 koondusid riigipea, valitsusjuhi ja relvajõudude kõrgeima juhi volitused Führeri isikusse ning riigiorganid allusid tema tahtele kui kõrgeimale riiklikule autoriteedile (International Military Tribunal, 1947, kd I, „The Law of the Charter – The Legal Position of the Nazi Government“, lk 252–254). Hans Lammersi memorandumis (dok. 1950-PS) kirjeldatakse Führeri tahet kui riigi „kõrgeimat õigusallikat“ (*oberste Rechtsquelle*), mida haldus- ja õigusasutused pidid vahetult täitma (International Military Tribunal, 1948, kd XXIX, dok. 1950-PS, lk 103–104). Dokument 630-PS näitab omakorda, et Führeri kirjalikku volitust Philipp Bouhlerile ja Karl Brandtile käsitati eutanaasiaprogrammi rakendamise piisava õigusliku alusena, ilma et sellele eelnenuks parlamentaarne seadus või kohtulik kontroll (International Military Tribunal, 1947, kd XXVI, dok. 630-PS, lk 169; United States v. Karl Brandt et al., 10. jaanuar 1947, USA Exhibit 342 / Document 630-PS, lk 1515–1516).

muudeti 9. jaanuaril 1947 (Military Tribunal I, 9. jaanuar 1947, Amendment of Rule Concerning Requirements for Written Statements by Defense Witnesses "In Lieu of Oath"; NMT 1, HLSL Seq. No. 1350).

Brandti ütlused on säilinud tribunali ingliskeelses stenogrammis, kuid stenogramm ei võimalda iseseisvalt kindlaks teha tema suulise vastuse algkeelt ega võimaliku tõlke kulgu. Ingliskeelset teksti tuleb seetõttu käsitada tribunali protokollitud versioonina, mitte tingimata Brandti algse sõnastuse sõnasõnalise reproduktsioonina. Dokumendi 630-PS kohta väitis Brandt, et kiri oli tegelikult 1939. aasta oktoobris allkirjastatud ning 1. septembrile 1939 tagasi dateeritud (*pre-dated*) (United States v. Karl Brandt et al., 5. veebruar 1947, NMT No. 1, HLSL Seq. No. 2499, lk 2482; Seq. No. 2508, lk 2490–2491). Prokuröri küsimusele „The day Poland was attacked?" („Poola ründamise päev?") vastas Brandt „Yes" („Jah"). Kuupäeva tagantjärele märkimise põhjenduseks ütles Brandt ingliskeelse kohtutõlgi stenogrammi kohaselt:

> „It was attempted, to express that this decree was the form in which during time of War such an euthanasia program could properly be carried out … at least that was the interpretation of mine at a later stage." („Püüti väljendada, et selline korraldus oli vorm, milles sõja ajal võis sellist eutanaasiaprogrammi nõuetekohaselt rakendada … vähemalt oli see minu hilisem tõlgendus.")

(Brandt, 5. veebruar 1947, HLSL Seq. No. 2508, lk 2490)[2,3]

Brandt lisas, et „before the War appropriate preparations had been made" („enne sõda olid vajalikud ettevalmistused tehtud"). Samas vastuses määratles ta sõjaolukorraga seotud põhjenduse oma hilisema tõlgendusena (Brandt, 5. veebruar 1947, HLSL Seq. No. 2508, lk 2490–2491). Seetõttu tuleb eristada dokumendi päises märgitud kuupäeva, Brandti väidetavat tegelikku allkirjastamisaega ning

---

[2] Karl Brandti kaitsja, õigusteaduse doktor Robert Servatius juhtis 10. detsembril 1946 tribunali tähelepanu erinevusele väljendite *personal physician* [„isiklik raviarst"] ja *escort physician* [„saatjaarst"] vahel. Brandti kirjaliku elulookirjelduse punktis 2 oli tema ametinimetus *escort physician* [„saatjaarst"], samal ajal kui kohtuprotokolli ingliskeelses versioonis oli kasutatud väljendit *personal physician* [„isiklik raviarst"]. Servatius täpsustas, et Brandtil „had nothing to do with the medical treatment of Adolf Hitler" [„ei olnud midagi pistmist Adolf Hitleri ravimisega"], nimetades Führeri isikliku raviarstina dr Morrelli (Theodor K. L. G. Morrell). Servatius lisas: „I cannot give an estimation as to the correct English translation" [„Ma ei saa anda hinnangut õigele ingliskeelsele tõlkele"]. Prokurör McHaney teatas, et prokuratuur ei vaidle *escort physician* [„saatjaarst"] kasutamisele vastu; tribunali president Walter B. Beals korraldas vastava paranduse tegemise (Military Tribunal I, 10. detsember 1946, HLSL Seq. No. 107, lk 92, Dr. Servatius: Because of a mistake in the translation [„Dr Servatius: tõlkevea tõttu"]; vt ka HLSL Seq. No. 106, lk 91, Brandti kirjaliku elulookirjelduse p 2).

[3] Advokaat dr Servatius oli 1961. aastal Otto Adolf Eichmanni peakaitsja Jeruusalemma ringkonnakohtus (Criminal Case No. 40/61, *Attorney General of the Government of Israel v. Adolf Eichmann*, pooled: Iisraeli peaprokurör Gideon Hausner ja kohtualune Adolf Eichmann, kohtuasja kuupäevad: 11. aprill 1961 – 15. detsember 1961), kus teda abistas abikaitsjana Dieter Wechtenbruch (The Eichmann Trial, 1961, Session I, 11. aprill). Kohtuasja alguses keskendus kaitse menetluslik argumentatsioon kohtu erapooletusele, Iisraeli jurisdiktsiooni ulatusele, kaitsealuse Argentinast kinnivõtmisele ja Iisraeli toimetamisele ning seaduse *1950–חוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, התש"י*(„Natside ja nende käsilaste üle õigusemõistmise seadus") tagasiulatuvale kohaldamisele. Servatius esitas muu hulgas vastuväite juudi kohtunike erapooletusele ja objektiivsusele kaitsealuse üle peetavas kohtumenetluses (*The Eichmann Trial*, 1961, Session I, 11. aprill).

Kohtuotsuses käsitleti jurisdiktsiooni ja enne riigi loomist toime pandud tegude ulatust ning leiti, et seadus ei muutnud tagasiulatuvalt õiguspärast käitumist kuritegelikuks (District Court of Jerusalem, 1961, §§ 6–9). Kaitse vaidlustas Sassen'i dokumentide täpsuse (The Eichmann Trial, 1961, Session LXXII, 9. juuni) ning käsitles lõppkõnes käsuahelat ja isiklikku vastutust (The Eichmann Trial, 1961, Session CXIV, 14. august, 3:03:12–3:42:07).

Servatiuse tegevus erines kahes asjas: Brandti menetluses saavutas ta ametinimetuse tõlke parandamise (Nürnbergi sõjaväetribunal, 1946, 10. detsember, p. 92), kuna Eichmanni asjas keskendus ta laiemalt jurisdiktsioonile, tõendite täpsusele ja isiklikule vastutusele (The Eichmann Trial, 1961, Session I, 11. aprill; Session LXXII, 9. juuni; Session CXIV, 14. august).

1947. aastal esitatud tagantjärele antud põhjendust kuupäeva valiku kohta. Kontrollitud 1939. aasta dokumentaalsest allikakorpusest ei ole tuvastatud dokumenti, milles Saksa Riigi Führer ja kantsler, Hans Lammers, Philipp Bouhler või Karl Brandt oleks märkinud 1. septembri valimise põhjuseks Poola-vastase sõjategevuse alguse. Samuti ei ole kontrollitud 1939. aasta allikates tuvastatud dokumenti, mis kinnitaks dokumendi 630-PS allkirjastamist 1939. aasta oktoobris. Brandti 1947. aasta ütlus tõendab tema vastava väite esitamist, kuid kontrollitud kaasaegsed dokumentaalsed allikad ei anna sellele väitele sõltumatut kinnitust.

Dokumendi 630-PS säilimine ja esitamine sõjajärgsetes menetlustes

Dokumendi 630-PS säilinud eksemplaril oleva käsikirjalise märkuse kohaselt sai *Reichi* justiitsminister Franz Gürtner dokumendi Philipp Bouhlerilt 27. augustil 1940. Märkus kõlab: „Given to me by Bouhler on 27 August 1940. Signed, Dr. Gurtner." („Bouhler andis mulle 27. augustil 1940. Allkirjastanud dr Gürtner.") (International Military Tribunal, 17. detsember 1945, Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Vol. IV, lk 54; Document 630-PS, USA Exhibit 342).

Dokument 630-PS esitati 17. detsembril 1945 Rahvusvahelise Sõjatribunali (*International Military Tribunal*, IMT) menetluses Ameerika Ühendriikide tõendina nr 342 (USA *Exhibit* 342). 10. jaanuaril 1947 esitati sama dokumenditähisega dokument uuesti Ameerika Ühendriikide sõjaväetribunali I menetluses (*United States of America v. Karl Brandt et al.*). Prokurör märkis, et dokument oli IMT menetluses juba tõendina esitatud ja vastu võetud, ning teatas: „I will pass the original up, Your Honor." („Ma annan originaali austatud tribunalile.") (United States v. Karl Brandt et al., 10. jaanuar 1947, NMT No. 1, HLSL Seq. Nos. 1531–1532, lk 1515–1516).

10. detsembri 1946. aasta menetlusmaterjalid kirjeldavad dokumentide käitlemise üldist korda Nürnbergi sõjaväetribunalide jaoks. IMT menetluseks koguti originaaldokumente, fotostaate ja mikrofilme ning *Chief of the Document Control Branch* sai enda valdusse kogutud dokumentatsiooni, välja arvatud materjalid, mis olid IMT menetluses tõendina kasutusele võetud ja asusid IMT *Document Room*'is (Military Tribunal I, 10. detsember 1946, NMT No. 1, HLSL Seq. Nos. 91–92, lk 76–77).

Hilisemate sõjaväetribunalide menetluses nähti ette originaaldokumendi või sertifitseeritud fotostaatilise koopia edastamine *Document Control Branch*'ile, kus dokument registreeriti ja indekseeriti. Originaali vastuvõtmisel valmistati koopiad ning originaal paigutati *Document Room*'is tulekindlasse seifi kuni kohtule esitamiseni. IMT menetluses juba kasutatud dokumentide puhul tuli kasutada sertifitseeritud fotostaatilisi koopiaid; *Chief of the Document Control Branch* pidi kinnitama dokumendi varasema kasutamise IMT menetluses ja koopia vastavuse algdokumendile (Military Tribunal I, 10. detsember 1946, NMT No. 1, HLSL Seq. Nos. 93–94, lk 78–79; Seq. No. 91, lk 76).

10. jaanuari 1947. aasta istungiprotokollis nimetatakse prokuröri esitatud 630-PS dokumenti originaaliks, kuid protokoll ei kajasta selle vahetut päritolu ega füüsilist säilitamisahelat enne istungile esitamist (United States v. Karl Brandt et al., 10. jaanuar 1947, NMT No. 1, HLSL Seq. No. 1532, lk 1516).

Kontrollitud menetlusmaterjalidest ei nähtu ühtegi eraldi üleandmiskannet ega säilitamisdokumenti, mis tõendaks dokumendi 630-PS füüsilist liikumist IMT *Document Room*'ist Sõjaväetribunali I prokuratuurile või *Document Control Branch*'ile ajavahemikul 17. detsembrist 1945 kuni 10. jaanuarini 1947. Samas kinnitab dokumentaalne tõendikogum, et dokument 630-PS esitati IMT menetluses 17. detsembril 1945 USA tõendina nr 342 ning sama dokumenditähisega dokument esitati 10. jaanuaril 1947 Sõjaväetribunali I menetluses, kus prokurör määratles esitatud eksemplari originaalina. Seetõttu on dokumendi kasutamine mõlemas menetluses tõendatud, kuid kontrollitud

menetlusprotokollid ei võimalda tuvastada selle konkreetset säilitamis- ega üleandmisahelat nimetatud ajavahemikul.

Brandti ametinimetuse tõlke küsimus

Karl Brandti kaitsja, õigusteaduse doktor Robert Servatius, juhtis 10. detsembril 1946 tribunali tähelepanu erinevusele väljendite *personal physician* [„isiklik raviarst“] ja *escort physician* [„saatjaarst“] vahel. Brandti kirjaliku elulookirjelduse punktis 2 oli tema ametinimetus *escort physician* [„saatjaarst“], samal ajal kui kohtuprotokolli ingliskeelses versioonis oli kasutatud väljendit *personal physician* [„isiklik raviarst“]. Servatius täpsustas, et Brandtil „had nothing to do with the medical treatment of Adolf Hitler“ [„ei olnud midagi pistmist Adolf Hitleri ravimisega“], nimetades Führeri isikliku raviarstina dr Morrelli (Theodor K. L. G. Morrell). Servatius lisas: „I cannot give an estimation as to the correct English translation“ [„Ma ei saa anda hinnangut õigele ingliskeelsele tõlkele“]. Prokurör McHaney teatas, et prokuratuur ei vaidle *escort physician* [„saatjaarst“] kasutamisele vastu; tribunali president Walter B. Beals korraldas vastava paranduse tegemise (Military Tribunal I, 10. detsember 1946, HLSL Seq. No. 107, lk 92, Dr. Servatius: Because of a mistake in the translation [„Dr Servatius: tõlkevea tõttu“]; vt ka HLSL Seq. No. 106, lk 91, Brandti kirjaliku elulookirjelduse p 2).

5. veebruari 1947. aasta kontrollitud stenogrammist ei nähtu eraldi vastuväidet Brandti ütluste ingliskeelse kohtutõlke täpsusele. Dokumendi 630-PS tagasi dateerimist puudutavad küsimused ja vastused paiknevad HLSL Seq. No. 2499, lk 2482, ning kuupäeva tagantjärele märkimise põhjendust käsitlev vastus HLSL Seq. No. 2508, lk 2490–2491 (Military Tribunal I, 5. veebruar 1947, HLSL Seq. No. 2499, lk 2482; HLSL Seq. No. 2508, lk 2490–2491).

NARA andmetel kuuluvad USA Nürnbergi sõjaväetribunalide menetlusmaterjalid *Record Group* 238 kogusse. NARA kirjelduses on nimetatud kohtuasjade inglise- ja saksakeelsed stenogrammid ning menetluste helisalvestised; *United States of America v. Karl Brandt et al.* (Case I) on registreeritud *Microfilm Publication* M887 all. Avalikest NARA arhiivikirjeldustest ei nähtu eraldi kirjet 5. veebruari 1947. aasta Brandti ütluste konkreetse originaalsaksakeelse heli- või videosalvestise kohta (National Archives and Records Administration, Records of U.S. Military Tribunals at Nuernberg, Record Group 238; National Archives Collection of World War II War Crimes Records, Record Group 238, § 238.5.3, Official records of the trials before U.S. military tribunals; vt ka Sound Recordings (6,000 items): Trial proceedings, November 21, 1946–April 14, 1949).

1939. aasta sügise õiguslikud arutelud

Dokumendi kuupäeva küsimusega haakub 1939. aasta sügisel toimunud arutelu eutanaasiameetme võimaliku õigusliku aluse üle. Brandt kirjeldas 1939. aasta septembri keskpaigas Zoppotis toimunud kohtumist Hans Lammersi, Leonardo Conti ja Saksa Riigi Führeri ja kantsleriga. Tema ütluse kohaselt käsitleti kohtumisel eutanaasiaseaduse kehtestamist. Brandt paigutas kirjaliku volituse allkirjastamise 1939. aasta oktoobri lõppu (Brandt, 4. veebruar 1947, HLSL Seq. No. 2418, lk 2401).

Brandti ütlus seob dokumendi 630-PS hilisema kuupäevaküsimuse 1939. aasta sügisel toimunud aruteluga meetme võimaliku õigusliku aluse üle. Mõlema küsimuse puhul pärineb osa tõendusmaterjalist 1947. aasta kohtulikest ütlustest. Kontrollitud 1939. aasta dokumentaalallikates ei ole tuvastatud otsest dokumenti, mis seoks 1. septembri kuupäeva sõjategevuse algusega.

Lastega seotud meede

Lastega seotud halduskorraldus kujunes täiskasvanutega seotud meetmest eraldi ja varasemal ajal. 5. veebruaril 1947 kinnitas Brandt, et *Reich Committee for Research on Hereditary and Constitutional Diseases* („Pärilike ja konstitutsiooniliste raskete haiguste registreerimise Reichi komitee“) oli moodustatud enne 1. septembri 1939. aasta dokumenti, vastates küsimusele: „No, this Reich Committee had already been organized before“ („Ei, see Reichi komitee oli juba varem moodustatud“) (Brandt, 05.02.1947, HLSL Seq. No. 2514, lk 2496).

Kolmanda Riigi ravi- ja hooldeasutuste halduskeeles eristati asutuse juhtimist tähistavat ametinimetust *Leiter der Anstalt* („asutuse juhataja“) ja arstlikku juhtimist tähistavat ametinimetust *ärztlicher Leiter* („arstlik juhataja“); Hans Heinze kohta kasutati Gördeni puhul esimest nimetust, laste eriosakonna juhataja kohta aga ametinimetust *Leiter der Kinderfachabteilung*. Gördenis loodi 1. juuli 1940. aasta *Reichsministerium des Innern*'i määrusega ametlikult *Jugend-Psychiatrische Fachabteilung*, mida erialakirjanduses nimetatakse asutuse eripära tõttu *jugend-psychiatrische Fachabteilung*'iks. Seetõttu ei võimalda 16. jaanuari 1947. aasta ingliskeelses kohtustenogrammis kasutatud üldnimetus „directors” ilma 1939. aasta algdokumendi kontrollita järeldada, et algtekstis kasutati ametinimetust *Leiter der Kinderkrankenanstalten*; hilisem ingliskeelne termin ei tõenda iseenesest algdokumendi saksakeelset ametinimetust (Military Tribunal I, 16.01.1947, HLSL Seq. Nos. 1845–1846, lk 1828–1829; Runderlass des Reichsministers des Innern vom 1. Juli 1940, Az. IVb-2140/1079 Mi, Ministerialblatt des Reichs- und Preußischen Ministeriums des Innern, 1940, lk 1437).

16. detsembri 1946. aasta menetlusmaterjalis on lastega seotud meetme administratiivne käivitamine dateeritud 1939. aasta suvele: „The program was inaugurated in the summer of 1939“ [„Programm käivitati 1939. aasta suvel“]. Lastega seotud tegevus seostati Karl Brandti büroo, Philipp Bouhleri kantselei ja *Reichi* Siseministeeriumi struktuuridega (NMT 1, 16.12.1946, HLSL Seq. No. 549, lk 531).

Laste registreerimise korralduse kohaselt pidid tervishoiuasutused koostama ja Berliini saatma laste kohta aruandeid. *Reich Committee for Research on Hereditary and Constitutional Diseases* („Pärilike ja konstitutsiooniliste haiguste uurimise Reichi komitee“) puhul kirjeldas tunnistaja, et laste kohta täidetud küsimustikud koostasid tervishoiuasutused ning laste raviasutuste juhatajad. Aruanded saadeti *Reichi* Siseministeeriumi korralduse alusel Berliini. Berliinis tegutsenud arstide komitee otsustas juhtumite põhjal eutanaasia rakendamise üle ja andis vastavad kirjalikud *authorizations* [„load“] (Military Tribunal I, 16.01.1947, HLSL Seq. No. 1845, lk 1828, ja Seq. No. 1846, lk 1829).

Varaseimaks teadaolevaks lastega seotud juhtumiks peetakse Gerhard Herbert Kretschmari juhtumit. Tema surm on dateeritud 25. juulile 1939 ning Pomßeni kirikuraamatus on surmapõhjuseks märgitud „Herzschwäche“ [„südamenõrkus“]. Kretschmari isiku ja surmakuupäeva kindlakstegemine põhines hilisemal uurimistööl, sealhulgas Pomßeni kirikuraamatu andmetel; tänapäevani ei ole säilinud tema algset haiguslugu (Schmidt, 2007, lk 118–122).

Kretschmari juhtumit puudutavat Führeri korraldust käsitlevad peamiselt sõjajärgsed ütlused. Brandt kirjeldas Nürnbergi sõjaväetribunali I ees *Child K* [„laps K“] juhtumit ning talle antud ülesannet. Kontrollitud Nürnbergi digitaalkorpuses ei ole tuvastatud Kretschmari 1939. aasta haiguslugu ega riiklikku dokumenti, mis kajastaks seda juhtumit sama vahetult kui dokument 630-PS. Brandti sõjajärgsed ütlused käsitlesid juhtumit retrospektiivselt ning tema kirjeldust tuleb seetõttu eristada 1939. aastast pärinevatest dokumentaalallikatest (Brandt, 05.02.1947, NMT No. 1, HLSL Seq. No. 2514; vt ka Schmidt, 2007, lk 118–122).

Täiskasvanute eutanaasiameetmed okupeeritud Poolas

Täiskasvanud patsientidega seotud tegevus okupeeritud Poolas kujunes eraldi arengusuunana. Warthelandis tegutses Herbert Lange juhitud *SS-Sonderkommando Lange*. Owińska psühhiaatriaasutuse patsientide suhtes algas „puhastamine“ (*Säuberung*) tõenäoliselt 1939. aasta oktoobri keskel. Esialgu kasutati tulirelvi. Alates novembrist rakendati Fort VII ajutises gaasiruumis süsinikmonooksiidi. IHRA andmetel hukkus gaasiruumis ligikaudu 300 Owińska patsienti ja 27 Poznańi Grobla haigla psühhiaatriaosakonna patsienti. Ruum kohandati kindluse kasematti ning uksed tihendati. Tegevust juhtis Lange erüksus (*Sonderkommando*). August Beckerit seostatakse 1939. aasta oktoobris Fort VII-s toimunud gaasikatsetega ning süsinikmonooksiidi balloonide ja tehnilise abi vahendamisega. Fort VII asus Poznańis.

Esimene dokumenteeritud T4-katse *Reichi* territooriumil

Reichi territooriumil toimunud esimese dokumenteeritud T4-katse paigutas Viktor Brack 1939. aasta detsembrisse või 1940. aasta jaanuari. 15. mail 1947 kirjeldas Brack Brandenburgi „esimest eutanaasiaasutust“ (*first Euthanasia station in Brandenburg*) ning nelja meespatsiendiga korraldatud katset. Tema sõnul toimus katse „December 1939 or January 1940“ (Brack, 15. mai 1947, HLSL Seq. Nos. 7792–7794, lk 7645–7647). Brack nimetas patsiente „mentally incurable ill persons“ („ravimatult vaimuhaigeteks isikuteks“). Kohal viibisid tema ütluse kohaselt Philipp Bouhler, Leonardo Conti ja tõenäoliselt Karl Brandt. Meetodina kirjeldas Brack süsinikmonooksiidi juhtimist surve all olevatest balloonidest gaasiruumi. Nelja patsiendi nimesid ega päritoluasutust ta ei nimetanud (Brack, 15. mai 1947, HLSL Seq. Nos. 7791–7793, lk 7644–7646).

Herbert Linden

Herbert Linden osales alates 1939. aasta veebruari lõpust laste eutanaasia kavandamises ning hiljemalt sama aasta juuli lõpust täiskasvanute eutanaasia ettevalmistamises (Sandner, 2003, lk 516 jj). Grafenecki valimisel tegi Linden koostööd Viktor Brackiga. 1940. aasta jaanuaris viibis ta Brandenburgis toimunud katsegaasitamise juures. Brandenburgi vangla alal katsetati mürgist gaasi vaimuhaigete ja puuetega inimeste surmamiseks. Brack paigutas Brandenburgi esimese T4-katse 1939. aasta detsembrisse või 1940. aasta jaanuari (Sandner, 2003, lk 609).

1939. aasta sügisel korraldas *Reichsministerium des Innern* tervishoiuvaldkond haiglapatsientide registreerimist ankeetide abil. Registreerimine hõlmas Saksamaa psühhiaatria- ja hooldeasutuste patsiente ning Linden osales vastava halduskorralduse loomisel. Täidetud vormid edastati T4 keskusele, kus T4 meditsiinilised eksperdid need läbi vaatasid. Linden tegutses ülemeksperdina. Punane rist tähistas surma ja sinine miinus ellujäämist. Erinevate otsuste korral kuulus lõplik otsustus T4 ülemekspertidele, kelle hulka Linden kuulus (Sandner, 2003, lk 516 jj).

1940. aasta sügisel toimusid arutelud eutanaasiameetme võimaliku seadusliku aluse üle. Dokument 630-PS kannab kuupäeva 1. september 1939, kuid Brandti 1947. aasta ütluse kohaselt oli dokument tegelikult allkirjastatud 1939. aasta oktoobris ja hiljem tagasi dateeritud. Brandti 1947. aasta ütlus seostas 1. septembri kuupäeva sõja puhkemisega, kuid ta kirjeldas vastavat põhjendust sõnaselgelt hilisema tõlgendusena. Kontrollitud 1939. aasta dokumentaalallikatest ei ole tuvastatud kaasaegset dokumenti, mis kinnitaks sõja algust kuupäeva valiku motiivina (Brandt, 5. veebruar 1947, HLSL Seq. No. 2508, lk 2490–2491).

Oktoobris toimusid Fort VII-s süsinikmonooksiidiga seotud katsed. Novembris jätkus *Säuberung* Warthelandis. Pärast *Aktion* T4 senise korralduse lõpetamist 24. augustil 1941 nimetati Linden *Reichi* sanatooriumide ja hooldeasutuste volinikuks (*Reichsbeauftragter für die Heil- und Pflegeanstalten*). Tema ülesanne hõlmas *Reichi* asutuste tegevuse planeerimist ja koordineerimist. Ametikoht loodi 23. oktoobri 1941. aasta määrusega (Sandner, 2003, lk 609).

1942. aasta teisest poolest osales Linden taas aktiivselt halastussurma administratiivses korraldamises (Sandner, 2003, lk 627). Piiskop Clemens August von Galeni avalike protestide järel peatati *Aktion* T4 ametlik korraldus. Patsientide tapmine jätkus haiglates detsentraliseeritud eutanaasiana, muu hulgas voodikohtade vabastamise aktsioonidena. Linden jätkas tegevust *Reichi* sanatooriumide ja hooldeasutuste volinikuna. Tema ülesannete hulka kuulus patsientide arvu vähendamise koordineerimine näljutamise ja ravimite üledooside abil kuni sõja lõpuni. Lindeni 2. juuni 1944. aasta kiri Dietrich Allersile kinnitab tema jätkuvat osalust psühhiaatriliste patsientide arvu vähendamise korraldamises (Sandner, 2003, lk 627).

Kurt Gersteini 1945. aasta raportis mainitakse 1942. aasta augustis Belzecis viibinud ministeeriuminõunikku (*Ministerialrat*) dr Herbert Lindet (Gerstein, 1945 / viidatud Sandner, 2003, lk 627). Linden oli alates 1942. aasta juulist Rahvakohtu (*Volksgerichtshof*) kaasistuja. Ta sooritas Berliinis 27. aprillil 1945 enesetapu (Klee, Das Personenlexikon zum Dritten Reich; Sandner, 2003, lk 627).

Kronoloogiline kokkuvõte

Esitatud allikate põhjal saab 1939. aasta sündmuste põhijärjestuse esitada järgnevalt. Lastega seotud halduskorraldus oli organiseeritud juba 1939. aasta suvel. Kretschmari surm on dateeritud 25. juulile 1939. 1939. aasta sügisel toimusid arutelud eutanaasiameetme võimaliku seadusliku aluse üle ning oktoobris toimusid Fort VII-s süsinikmonooksiidiga seotud katsed. Novembris jätkus *Säuberung* Warthelandis. Brandenburgi esimese T4-katse dateering jääb Bracki käsitluses 1939. aasta detsembri ja 1940. aasta jaanuari vahele (Sandner, 2003, lk 609).

1.2. *Aktion* 14f13 vangide valik ja Hartheimi trantspordid

Aktion 14f13 rakendamine algas 1941. aasta suvel koonduslaagrites viibinud isikute (*Häftlinge*) arstliku hindamisega. SS-i koonduslaagrite inspektsioon (*Inspekteur der Konzentrationslager*, IKL) korraldas koostöös T4-programmi ametnikega arstlike komisjonide töö, mille ülesanne oli hinnata läbivaadatavate haigete ja patsientide (*Kranke bzw. Patienten*) tervislikku seisundit, töövõimet ning nende edasist administratiivset käsitlemist. Komisjoni dokumentides kasutati muu hulgas kategooriaid *dauernd arbeitsunfähig* („püsivalt töövõimetu“), *krank* („haige“) ja teisi halduslik-meditsiinilisi määratlusi. Need mõisted kuulusid Kolmanda Riigi koonduslaagrite halduse ametlikku terminoloogiasse ning neid kasutati isikute meditsiiniliseks hindamiseks, administratiivseks kategoriseerimiseks ja selekteerimiseks (Bundesarchiv, R 179, Zentraldienststelle T4; Friedlander, 1995, lk 118–122).

Hindamistulemuste põhjal koostati nimekirju Hartheimi suunatud transpordiks. T4-programmi keskne dokumentatsioon sisaldab vangide nimekirju, arstlikke hinnanguid ja transpordikorraldusi, mis seostavad valikuprotsessi Hartheimi tegevusega (Bundesarchiv, R 179; Klee, 2010, lk 335–340).

Mauthauseni koonduslaagri (*Konzentrationslager Mauthausen*, KL Mauthausen) ja selle all-laagri Guseni vangide suhtes rakendati 1941. aastast *Aktion* 14f13 raames mitmeastmelist *Auswahl*-menetlust (valikumenetlust). Menetluse ettevalmistavas järgus koostasid SS-i asukoha- ja laagriarstid

(*Standort- und Lagerärzte*) koostöös laagri juhtkonnaga nimekirju vangidest, keda käsitati edasise arstliku hindamise seisukohalt asjakohastena. Valiku käigus pöörati tähelepanu vangide tervislikule seisundile, töövõimele ja muudele laagri administratsiooni poolt registreeritud tunnustele; dokumentides esines selles kontekstis muu hulgas kategooria *arbeitsunfähig* (töövõimetu). Pärast esmast registreerimist ja nimekirjade koostamist rakendusid T4-*Gutachter*'id (T4-programmi ekspertarstid), kes teostasid vangide ja nende kohta koostatud *Meldebögen*'ide (registreerimis- ja hindamisvormide) põhjal täiendava *Begutachtung*'i (eksperdihindamise) (Schwanninger, 2011, lk 55–67).

Gusenis alustas *Untersuchungskommission* (uurimiskomisjon) tegevust 1941. aasta juulis. Komisjoni töö käigus täideti iga vangi kohta neljaleheküljeline vorm, mille alusel registreeriti vangide tervislik ja sotsiaalne seisund ning tehti edasiseks *Auswahl*'iks vajalikud märkmed. Schwanningeri esitatud dokumentatsiooni kohaselt võidi vange menetluses tähistada ja liigitada muu hulgas määratlustega *unheilbar krank* (ravimatult haige), *geistig behindert* (vaimse puudega) ja *soziale Belastung* (sotsiaalne koormus). *Auswahl* hõlmas seega lisaks tervisliku seisundi ja *Arbeitsfähigkeit*'i (töövõime) hindamisele ka muid vangide kohta registreeritud tunnuseid, sealhulgas poliitilisi ja rassilisi kategooriaid (Schwanninger, 2011, lk 57–59).

Begutachtung'i ja *Auswahl*'i tulemusena selekteeritud vangid määrati edasiseks *Sonderbehandlung*'iks („erikohtlemiseks“) ning nende *Überstellung* (üleviimine/saatmine) vormistati administratiivselt. Dokumentides kasutati sihtkoha tähistustena *Erholungslager* („taastusravilaager“), *Sanatorium* („sanatoorium“) ja *Genesungsheim* („kosumis- või taastumisravila“). Nende nimetuste kasutamist tuleb hinnata koos transpordi-, registreerimis- ja muude säilinud administratiivdokumentidega. Schwanningeri uurimuse kohaselt võimaldab dokumentatsioon tuvastada, et selliste nimetuste all vormistatud vangide *Überstellung* oli seotud Hartheimi suunamisega ning vangidele esitati nende edasine paigutamine taastumise, ravi või kergemale tööle suunamisega seotud meetmena (Schwanninger, 2011, lk 59–63).

11. augusti 1941. aasta Mauthauseni *Veränderungsmeldung*'is (muutusteates) on sihtkohana märgitud „Lagersanatorium Dachau“ („Dachau laagrisanatoorium“). Vastava dokumendi arhiivitunnus on Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau, D-Mauthausen/3/Veränderungs-meldung/8, 175158. Schwanninger seostab selles dokumendis kasutatud nimetuse Hartheimiga ning määratleb selle *Tarnname*'ina (varjunimena) (Schwanninger, 2011, lk 59–60).

Esimesed dokumenteeritud KL Mauthausenis ja KL Gusenis kinnipeetud vangide *Überstellungen* Hartheimi toimusid 1941. aasta augustis. 11. augustil 1941 on KL Mauthauseni kohta dokumenteeritud 70 vangi *Überstellung* Hartheimi ning 12. augustil 1941 täiendavalt 80 vangi *Überstellung*. 14. augustil 1941 on dokumenteeritud 45 KL Guseni vangi *Überstellung* Hartheimi. Seetõttu ei ole 14. augusti 1941 puhul alust käsitada seda esimese Hartheimi transpordina; tegemist oli ühe esimese dokumenteeritud *Überstellung*'iga, mille puhul KL Gusenis kinnipeetud vangid viidi Hartheimi (The Castle at Hartheim, „Transports to Hartheim“; Schwanninger, 2011, lk 59–63).

Hartheimi *Überstellung*'iga seotud dokumentides esineb tähistus *Sonderbehandlung* („erikohtlemine“). Seda tuleb käsitleda esmalt administratiivse tähistusena ning eristada nii dokumentides registreeritud *Überstellung*'ist kui ka allikate põhjal tuvastatavast tegelikust meetmest. Mauthauseni ja Guseni dokumentatsioon võimaldab seostada *Sonderbehandlung*'i selekteeritud vangide edasise menetlemise ja nende *Überstellung*'iga Hartheimi. Hartheimi kohta säilinud dokumentaalsed tõendid võimaldavad omakorda tuvastada, et sinna *Überstellung*'itud vangide suhtes rakendati gaasikambris süsinikmonooksiidi abil surmavat meedet (Schwanninger, 2011, lk 61–63).

Mauthauseni koonduslaagris rakendatud meditsiiniliste meetmete kontekstis on dokumenteeritud ka süstalde kasutamine vangide suhtes. Ühe sellise juhtumi puhul kasutas süstalt SS-i sanitaarteenistuse liige (*SS-Sanitätsdienstgrad*, SDG) Otto Kleingünther, kes kuulus Mauthauseni koonduslaagri SS-personali koosseisu. Pärast süstla kahjustumist andis Kleingünther selle kõrvaldamiseks Mauthauseni koonduslaagri vangile Alois Stockingerile, kes töötas laagris vastava tööülesande täitjana. Stockinger säilitas süstla, viis selle 1943. aastal laagrist vabanemisel laagrist välja ning esitas selle hiljem tõendina Ameerika Ühendriikide sõjaväekohtu menetluses *United States v. Josef Kattner et al.*, General Military Government Court, Dachau, Case No. 000-50-5-21, mille menetlus toimus 9. septembril 1947. Kohtumenetluses süstalt tõendina vastu ei võetud. Hiljem andis Alois Stockinger süstla üle Hans Maršálekile, kes võttis selle Mauthauseni koonduslaagri ajaloolise näituse kogusse. Süstalt kujutav foto koos seda käsitleva kirjeldusega on avaldatud Paul Weindlingi artiklis Mauthausen Memorial 2011, lk 41 (Weindling, 2011, lk 41).

1941. aasta augustis alanud *Überstellungen* jätkusid 1941. aasta hilisemal perioodil ja 1942. aastal. Hartheimi transpordikalendri andmetel registreeriti 1942. aastal Hartheimi saabununa kokku 3075 koonduslaagri vangi. Mauthauseni ja Guseni vangide kohta arvandmete esitamisel tuleb eristada Hartheimi transpordikalendri koondandmeid ning Mauthauseni ja Guseni laagriadministratsioonis koostatud üksikdokumente, eelkõige *Veränderungsmeldungen*'e (muutusteateid) ja *Transportlisten*'eid (transpordiloendeid), mille alusel on võimalik tuvastada konkreetsete vangide *Überstellung*'e. Hartheimi *Sonderbehandlung 1*4f13'ga seotud administratiivse dokumentatsiooni säilivus on piiratud ning Schwanningeri käsitluse kohaselt ei ole Hartheimi administratsioonist säilinud *Aktion* T4 dokumentatsiooniga võrreldavat samalaadset terviklikku dokumendikogumit. Seetõttu tuleb Hartheimi koondstatistikat ning Mauthauseni ja Guseni laagriadministratiivseid algdokumente käsitleda teineteist täiendavate, kuid tõendusjõult erinevate allikakogumitena (The Castle at Hartheim, „Transports to Hartheim"; Schwanninger, 2011, lk 55–67).

1942. aasta kohta tuleb järeldused piiritleda säilinud dokumentides tuvastatavate asjaoludega. Käesolevas uurimuses kasutatud dokumentides ei ole tuvastatud sellist konkreetset 1943. aasta Hartheimi *Überstellung*'i dokumenti ega Hartheimi administratiivdokumenti, mille põhjal oleks võimalik määrata sama täpsusega vangide arv, *Überstellung*'i kuupäev ja rakendatud meede nagu 1941. ja 1942. aasta puhul. Hartheimi transpordikalendris on 1943. aasta kohta andmed puudulikud ning Schwanningeri käsitlus osutab, et *Sonderbehandlung* 14f13 dokumentatsioon ei ole säilinud ulatuses, mis võimaldaks menetluse kõiki etappe ja nende ajalist kulgu samal täpsusastmel dokumenteerida. Sellest ei saa järeldada, et *Aktion* 14f13'ga seotud administratiivne tegevus Hartheimi suhtes oleks 1943. aastal täielikult katkenud; tuvastatav on üksnes see, et säilinud dokumentatsioon ei võimalda 1943. aasta *Überstellungen*'e ja nende suhtes rakendatud meetmeid dokumenteerida samal detailsusastmel nagu 1941. ja 1942. aasta puhul (The Castle at Hartheim, „Transports to Hartheim", lk 2; Schwanninger, 2011, lk 55–67).

1943. aasta kohta on Mauthauseni administratiivdokumentatsioonis säilinud eraldi *Todesmeldungen*'ide ja nimekirjade seeriaid, milles Hartheimi tähistatakse *Erholungslager*'ina. Arolsen Archives'i kollektsioonis 1.1.26.1 on registreeritud 143-leheküljeline seeria „Todesmeldungen von Häftlingen des KL Mauthausen im ‚Erholungslager' Hartheim 11.04.44–08.01.45" ning 686-leheküljeline nimekiri „Liste von verstorbenen Häftlingen des KL Mauthausen und Gusen im ‚Erholungslager' 06.06.1944–29.12.1944". Need dokumendid tõendavad otseselt Mauthauseni ja Guseni vangide administratiivset registreerimist Hartheimi *Erholungslager*'is 1944. aastal (Arolsen Archives, Collection 1.1.26.1, „Todesmeldungen von Häftlingen des KL Mauthausen im ‚Erholungslager'

Hartheim 11.04.44–08.01.45“; Arolsen Archives, Collection 1.1.26.1, „Liste von verstorbenen Häftlingen des KL Mauthausen und Gusen im ‚Erholungslager‘ 06.06.1944–29.12.1944“).

Todesmeldung'is (surmateates) registreeritud kuupäev ei ole samastatav tegeliku surma kuupäevaga. Mauthauseni memoriaali uurimuse kohaselt sisaldavad 1944. aasta dokumendid juhtumeid, mille puhul registreeritud *Todestag* (surmapäev) ei vasta vangi tegelikule surmapäevale ning mille puhul on surmakuupäeva SS-i administratiivses dokumentatsioonis hiljem muudetud või võltsitud. Konkreetse vangi *Überstellung*'i ja surma ajalise seose tuvastamisel tuleb seetõttu eraldi käsitleda *Transportdatum*'i (transpordikuupäeva) ning *Todesbeurkundung*'i (surma ametlikku registreerimist) (Schwanninger, 2011, lk 63–65).

Hartheimer Statistik tuleb käsitleda eraldi Mauthauseni ja Guseni vangide transpordidokumentatsioonist. Tegemist on T4-programmi administratiivse statistilise dokumendiga, mitte nende vangide *Überstellung*'ide registriga. Seetõttu ei ole põhjendatud kasutada *Hartheimer Statistik*'ut tõendina konkreetsete Mauthauseni või Guseni transpordikuupäevade või vangide arvu kohta. Nende küsimuste puhul tuleb lähtuda *Veränderungsmeldungen*'idest, *Transportlisten*'itest, *Todesmeldungen*'itest ja muudest Mauthauseni ning Hartheimi administratiivsetest säilikutest (Schwanninger, 2011, lk 63–65).

Gnadentod (halastussurm) ja *Sonderbehandlung* (erikohtlemine) olid erinevad administratiivsed tähistused. *Sonderbehandlung* oli SS-i ja koonduslaagrite asjaajamises kontekstist sõltuv termin, millega võidi tähistada vangide suhtes rakendatavat erimenetlust; *Gnadentod* esines T4-programmiga seotud asjaajamises eraldi tähistusena. Seetõttu ei ole dokumentaalset alust käsitada neid ühe ja sama administratiivse toimingu nimetusena. Mauthauseni ja Guseni koonduslaagrite dokumentatsioonis on *Aktion* 14f13'ga seoses dokumenteeritud tähistus *Sonderbehandlung* 14f13 (Schwanninger, 2011, lk 55–67).[4,5]

Erinevalt T4-programmi keskse juhtimise ja sellega seotud arstliku tegevuse suhtes sõjajärgselt toimunud kohtumenetlusest ei ole *Aktion* 14f13 puhul käesoleva uurimuse raames tuvastatud võrreldavas ulatuses vastutavate riigiametnike, arstide, õenduspersonali ega muu asjaomase personali individuaalse tegevuse suhtes teostatud kohtulikku kontrolli ega nende võimaliku kriminaalvastutuse kohta tehtud täielikku kohtulahendit. Õendus- ja laagri meditsiinilise abipersonali võimalikku vastutust tuleb seetõttu käsitleda eraldi: üksnes arstliku või administratiivse korralduse täitmisest ei tulene iseenesest ei kriminaalvastutus ega selle puudumine, vaid vastutuse tuvastamiseks tuleb kindlaks teha

[4] *Sonderbehandlung* oli Kolmanda Riigi haldusterminoloogias kontekstist sõltuva tähendusega termin, mida SS-i haldussfääris kasutati 1939. aasta septembrist ka hukkamise tähistamiseks. Heydrichi 20. septembri 1939. aasta ringtelegramm NO-2263 „Sonderbehandlung bei besonderer Verwerflichkeit“ eristab punktis 4 tavakorras lahendatavaid juhtumeid (*auf dem üblichen Wege*) *Sonderbehandlung*'ist ning määratleb viimase puhul kohaldatava meetmena isiku kõrvaldamise „durch rücksichtslosestes Vorgehen (nämlich durch Exekution)“ [„halastamatu tegutsemisega (nimelt hukkamise teel)“] (Heydrich, 20. september 1939, dokument NO-2263, p 4; Broszat, 1958, lk 406–407). Dokument kinnitab seega vahetult, et kõnealuses halduskontekstis kasutati *Sonderbehandlung*'it hukkamise tähenduses. Sama tähendust käsitleb Auerbach (1966, lk 182–189).

[5] *Gnadentod* esineb 1. septembril 1939 dateeritud Führeri kirjas seoses mõistega *unheilbar Kranken* („ravimatult haiged“). Kirjaga määratakse Reichsleiter Bouhler ja dr med. Brandt vastutavaks ning neile tehakse ülesandeks laiendada nimeliselt määratavate arstide volitusi selliselt, et „nach menschlichem Ermessen unheilbar Kranken bei kritischer Beurteilung ihres Krankheitszustandes der Gnadentod gewährt werden kann“ („ravimatult haigetele võiks nende haigusseisundi kriitilise hindamise korral anda armusurma“) (1. september 1939, dokument 630-PS, lk 169). Kirja sõnastuses seostatakse *Gnadentod* arstliku hinnangu ja arstidele antava erivolitusega. Kirja vorm ei vastanud formaalse seaduse ega tavapäraselt välja antud õigusakti vormile ning selles ei ole märgitud korralduse õiguslikku alust. Kiri ise ei ava *Gnadentod*'i tähendust *Euthanasie* mõiste kaudu ega sätesta kavandatud meetme tehnilist teostamist (1. september 1939, dokument 630-PS, lk 169). Nürnbergi menetlusdokumentatsioonis käsitletakse kirja korraldusena, millega anti *Reichsleiter* Bouhlerile ja dr med. Brandtile vastutus nn armusurma programmi elluviimise eest ning volitati teatavaid arste rakendama ravimatute suhtes *Gnadentod*'i (Harvard Law School Library, Nuremberg Trials Project, dokument PS-630).

asjaomase isiku konkreetne tegu või tegevusetus, talle antud korralduse sisu, tema tegelik otsustus- ja keeldumisvõimalus ning võimalik sundseisund. Seda erinevust tuleb arvestada ka Nürnbergi arstide kohtuasja *United States of America v. Karl Brandt et al.*, Case No. 1 käsitlemisel. Ameerika Ühendriikide Sõjatribunal I menetles T4-programmi keskse administratiivse korralduse, arstide osalemise isikute valikus ja arstlikus *Begutachtung*'is ning koonduslaagrite vangidega seotud meetmete küsimusi. Tribunal kuulutas *Judgment*'i 19. augustil 1947 ning määras karistused 20. augustil 1947; 19. augusti 1947 istungi lõpus märgiti ametlikus protokollis sõnaselgelt, et tribunal koguneb karistuste määramiseks järgmisel päeval.[6]

1.3. Hartheimi statistika *Aktion* 14f13 tõendid

Hartheimi lossi (*Schloss Hartheim*) säilinud dokumentatsioon moodustab *Aktion* 14f13 käsitlemisel olulise dokumentaalse tõendikogumi. Hartheim asub tänapäeva Austria Vabariigi Ülem-Austria liidumaal (*Oberösterreich*), Alkovenis Eferdingi piirkonnas. Pärast Austria annekteerimist Saksa *Reich*'iga 1938. aastal allutati piirkond Saksa riigi halduskorraldusele ning alates 1. aprillist 1940 kuulus Hartheim *Reichsgau Oberdonau* koosseisu. *Reichsgau* oli nii NSDAP parteipiirkond kui ka Saksa riigi territoriaalne haldusüksus, mida juhtis *Reichsstatthalter* (riigikuberner).

Kolmanda Riigi aegset meditsiini ja *Euthanasie*'t käsitleva uurimiskirjanduse kohaselt kujutas *Euthanasie* 1940.–1941. aastal endast riiklikult organiseeritud süstemaatilist inimeste surmamist, mille keskseks etapiks oli *Aktion* T4. Selle raames mõrvati kuues selleks otstarbeks rajatud või kohandatud asutuses, mida Kolmanda Riigi haldus- ja meditsiinikeeles nimetati *Heil- und Pflegeanstalten* („ravi- ja hooldusasutused“), üle 70 000 puudega või psüühikahäirega inimese, sealhulgas Hartheimis. Uurimiskirjanduses käsitletakse nende meetmete seost rassihügieeni, eugeenika ja meditsiinilise selektsiooni ning natsionaalsotsialistliku riigikorraldusega (Lorber jt, 2021, lk 7–10; Kepplinger & Schwanninger, 2020, lk 9–16).

Hartheimi ja teiste tapmisasutuste tegevus toimus administratiivse ja bürokraatliku protsessina, milles ohvrite valik, registreerimine, transport, surmamine ja andmete dokumenteerimine olid omavahel seotud. Christian Wirth, Württembergi politseiametnik ja kriminaalkomissar, juhtis *Aktion* T4 raames Brandenburgi, Grafenecki ja Hartheimi tapmisasutuste bürooüksusi ning nimetati kõigi T4 tapmisasutuste inspektoriks (*Inspekteur aller T4-Tötungsanstalten*) (Stensager, 2025, lk 7–10).

Hartheimi statistilises dokumendis *Die bisher geleistete Arbeit der Aktion* („Aktsiooni seni tehtud töö“) on *Desinfizierten* („desinfitseeritute“) koondarvuna märgitud 70 273. Tabelis on näitaja jaotatud asjaomaste tapmisasutuste vahel; Hartheimi tähise C all on 1940. aasta kohta märgitud 9 670 ja 1941. aasta kohta 8 599 isikut, kokku 18 269. Seega ei tähista 70 273 Hartheimis tapetud või seal registreeritud isikute arvu, vaid dokumendis esitatud eri asutuste koondnäitajat. Sama tabeli arvulised andmed on esitatud ka Hartheimi statistika reproduktsioonis Stiftung Attl-i väljaandes (Brandt, s. a. [1940–1941], *Die bisher geleistete Arbeit der Aktion*, tabel *Bis zum 1. September 1941 wurden*

[6] Kolmanda Riigi ravi- ja hooldeasutuste halduskeeles eristati asutuse juhtimist tähistavat ametinimetust *Leiter der Anstalt* („asutuse juhataja“) ja arstlikku juhtimist tähistavat ametinimetust *ärztlicher Leiter* („arstlik juhataja“); Hans Heinze kohta kasutati Gördeni puhul esimest nimetust, laste eriosakonna juhataja kohta aga ametinimetust *Leiter der Kinderfachabteilung*. Gördenis loodi 1. juuli 1940. aasta *Reichsministerium des Innern*'i määrusega ametlikult *Jugend-Psychiatrische Fachabteilung*, mida erialakirjanduses nimetatakse asutuse eripära tõttu *jugend-psychiatrische Fachabteilung*'iks. Seetõttu ei võimalda 16. jaanuari 1947. aasta ingliskeelses kohtustenogrammis kasutatud üldnimetus „directors” ilma 1939. aasta algdokumendi kontrollita järeldada, et algtekstis kasutati ametinimetust *Leiter der Kinderkrankenanstalten*; hilisem ingliskeelne termin ei tõenda iseenesest algdokumendi saksakeelset ametinimetust (Military Tribunal I, 16.01.1947, HLSL Seq. Nos. 1845–1846, lk 1828–1829; Runderlass des Reichsministers des Innern vom 1. Juli 1940, Az. IVb-2140/1079 Mi, Ministerialblatt des Reichs- und Preußischen Ministeriums des Innern, 1940, lk 1437).

desinfiziert: Personen 70.273; NARA, RG 549, Box 491, Exhibit 39, Case 000-12-463; Kammerhofer, 2008, lk 123–125, eriti lk 124; Stiftung Attl, Gedenkschrift).

Dokumendi II jaotis *Was wird durch die Desinfektion von 70.273 Kranken an RM erspart?* („Kui palju Reichsmarkades säästetakse 70 273 haige desinfitseerimisega?“) kasutab sama 70 273 isikut administratiivse säästuarvestuse alusena ning märgib arvestuslikuks kokkuhoiuks 141 775 573,80 Reichsmarki. Summa tõendamisel on otsustava tähtsusega originaaldokumendi II jaotis, mitte üksnes NARA kataloogikirje (Brandt, s. a. [1940–1941], *Die bisher geleistete Arbeit der Aktion*, II jaotis; NARA, RG 549, Box 491, Exhibit 39, Case 000-12-463; Kammerhofer, 2008, lk 123–125).

Andrea Kammerhofer käsitleb dokumenti peatükis *„Bis zum 1. September 1941 wurden desinfiziert: Personen: 70.273. Die „Hartheimer Statistik““* („1. septembriks 1941 desinfitseeriti 70 273 isikut. „Hartheimi statistika““), mis on avaldatud teoses *Tötungsanstalt Hartheim* („Hartheimi eutanaasiakeskus”) (Linz: Oberösterreichisches Landesarchiv, 2008), lk 117–130. Peatükis käsitletakse dokumendi leidmist (*Der Fund* – „Leid“), autorlust (*Der Autor* – „Autor“), tellijat (*Auftraggeber* – „Tellija“), välist kirjeldust (*Äußere Beschreibung* – „Väline kirjeldus“) ja sisu (*Inhalt* – „Sisu“); 70 273 suuruse näitaja dokumentaalne käsitlus paikneb eelkõige lk 124 (Kammerhofer, 2008, lk 117–130, eriti lk 124).

Hartheimer Statistik ei ole täielik nimeline ohvriregister. Austria ajaloolane ja Hartheimi lossi mälestusmärgi pikaaegne direktor Florian Schwanninger käsitleb Hartheimi tapmisasutuse dokumentide hävitamist jaotises *„Die Vernichtung der Unterlagen der Tötungsanstalt Hartheim“* („Hartheimi tapmisasutuse dokumentide hävitamine“, lk 131) ning ohvrite nimede ja andmete rekonstrueerimise allikaid jaotises *„Quellen für die Rekonstruktion der Namen und Daten der Opfer“* („Ohvrite nimede ja andmete rekonstrueerimise allikad“, lk 136–137). Seetõttu ei võimalda statistika üksinda koostada täielikku nimelist ega sündmusepõhist ohvriloetelu. Tegevuse ulatuse ja kronoloogia ning üksikute ohvrite andmete rekonstrueerimiseks tuleb statistilised ülevaated seostada transpordi-, laagriadministratsiooni- ja muude säilinud dokumentide ning kohtumenetlustes kasutatud tõenditega (Schwanninger, 2008, lk 131–143; Kammerhofer, 2008, lk 117–130; United States Military Tribunals, The Medical Case).

Hartheim oli alates 1940. aastast T4-programmi raames kasutatud asutus. Pärast T4-programmi ametliku tegevusfaasi lõppu 1941. aasta augustis jätkus selle kasutamine *Aktion* 14f13 raames. Mauthauseni, Guseni ja teiste koonduslaagrite vangide suhtes rakendatud menetluses on dokumenteeritud valik, arstlik läbivaatus ning sellele järgnenud üleviimine või saatmine *Sonderbehandlung* 14f13 menetluse raames. Schwanninger käsitleb Hartheimi tegevuse algust, valikumenetlust, administratiivseid tähistusi ning Mauthausenist ja Gusenist toimunud transporte eraldi alajaotustes, eelkõige peatükkides *„Sonderbehandlung 14f13* mõiste“ (lk 158 jj), „Valikud“ (lk 163 jj) ja „Transpordid Mauthausenist ja Gusenist“ (lk 174 jj) (Schwanninger, 2008, lk 155–208, eriti lk 158–181).

Hartheimi paiknemine Reichsgau Ülem-Doonau (*Reichsgau Oberdonau*) riiklikus halduspiirkonnas ei tähendanud selle kuulumist Mauthauseni koonduslaagri haldusüksusse. Hartheim oli eraldiseisev asutus ning Mauthauseni ja Guseni vangide Hartheimi saatmine toimus eraldi administratiivse menetluse kaudu. Ülem-Austria senise maakonnakuberneri ametkonna (*Landeshauptmannschaft*) tegevus lõppes 1940. aasta aprillis ning riikliku haldusasutusena tegutses seejärel riigikuberneri ametkond (*Reichsstatthalterei*). Reichsgau Ülem-Doonau riigikubernerina (*Reichsstatthalter des Reichsgaues Oberdonau*) tegutses August Eigruber (Oberösterreichisches Landesarchiv, Reichsstatthalterei 1940–1945).

Hartheimi rajatise gaasikambriga seotud toimingu kirjeldamisel tuleb eristada rajatise ehituslikku korraldust, administratiivset otsustusahelat ja toimingu vahetut teostamist. Nürnbergi arstide kohtuasjas esitatud tõendite kohaselt oli gaasikamber T4-asutuse hoone lahutamatu osa, mitte eraldiseisev teisaldatav seade. 19. mai 1947. aasta ülekuulamisel kirjeldas Viktor Brack seda ruumina, mis oli juba asutise rajamisel hoone orgaaniline osa; selle eemaldamine oleks tema sõnul eeldanud hoone konstruktsiooniosa lammutamist. Samas ei võimaldanud tema ütlused tuvastada ühtset ehitusprojekti ega keskset tehnilist ametkonda: kambrite suurus erines asutuste lõikes ning konkreetsete tehniliste plaanide olemasolu kohta puudusid tal teadmised (United States Military Tribunal I, 1947, The Medical Case, 16. mai 1947, lk 7 653–7 655; 19. mai 1947, lk 7 754).

T4-asutuste dokumenteeritud toimingukorras eelnes isikute suunamisele gaasikambrisse kirjalike vormistustoimingute lõpetamine, arstlik läbivaatus ja toimikus sisalduvate andmete võrdlemine. Seejärel juhiti isikud rühmadena gaasikambrisse ning surma põhjustamiseks kasutati surugaasimahutites hoitavat süsinikmonooksiidi. Viktor Bracki 15. mai 1947. aasta kohtulikul ülekuulamisel esitatud kirjelduse kohaselt viis gaasi kambrisse asutuse eest vastutav arst, kes oli ühtlasi toimingu vahetu teostaja; isikud viibisid kambris rühmadena (United States Military Tribunal I, 1947, The Medical Case, 15. mai 1947, lk 7 644–7 645, eriti kohtuniku küsimused ja Bracki vastused toimingu järjekorra ning arsti rolli kohta). Pärast gaasi ruumist eemaldamist viidi surnukehad kanderaamidel kõrvalruumi, kus arst kontrollis surma saabumist. Üksikisiku kohta peetud toimikud ja surmaandmed olid osa T4 administratiivsest arvestusest ning saadeti pärast menetluse lõpetamist kesksele T4-asutusele (United States Military Tribunal I, 1947, The Medical Case, 16. mai 1947, lk 7 657–7 659).

Bracki ütluste kohaselt anti T4 arstidele üldine volitus vastavat menetlust rakendada pärast ettenähtud arstlike hinnangute ja vaatluse läbimist. Iga üksikisiku kohta eraldi allkirjastatud lõplikku korraldust ei olnud ning konkreetse juhtumi otsuse tegi T4-asutuse arst talle esitatud toimiku, arstlike hinnangute ja haigusloo alusel (United States Military Tribunal I, 1947, The Medical Case, 16. mai 1947, lk 7 667–7 670, eriti lk 7 667–7 668 ja 7 669–7 670).

T4 arstliku juhtimise keskne roll kuulus dr Werner Heydele, psühhiaatrile ja neuroloogile, Würzburgi ülikooli psühhiaatria ja närvihaiguste professorile ning direktorile, kes tegutses 1939.–1941. aastal T4 kõrgema arstliku eksperdina ja alates 1940. aastast T4 meditsiinilise juhina; Heyde kuulus ka SS-i (United States Military Tribunal I, The Medical Case, 16. mai 1947, lk 7 703–7 708; Deutsche Biographie, „Heyde, Werner“). Tema ametiseisund ei tõenda siiski isiklikku otsustamist konkreetsetes juhtumites; säilinud tõendimaterjal ei võimalda iga üksikjuhtumi puhul tema isiklikku osalemist tuvastada.

Viktor Bracki 31. märtsi 1947. aasta ülekuulamisel Nürnbergi arstide kohtuasjas käsitati Heydet T4 arstliku tegevuse juhtiva arstina; ärakiri on avaldatud Klaus Dörneri allikakogus (Brack, 31. märts 1947, ärakiri lk 8/01171; Dörner, 1999, lk 8/01171). Nürnbergi menetlusmaterjalides sisalduvat Heyde ja T4 arsti Hermann Pfannmülleri kirjavahetust kasutati Heyde tegevuse tõendamisel. T4 organisatsioonilise korralduse kohta kinnitas Brack, et volitatud arstide rühm oli väike ning et arstidele anti vajalik volitus Bouhleri ja Brandti kaudu (United States Military Tribunal I, The Medical Case, 11. mai 1947, lk 7 570; 16. mai 1947, lk 7 703–7 708). Tehnilise varustuse osas kirjeldas Brack süsinikmonooksiidi säilitamist tavapärastes terasest surugaasimahutites ning märkis, et asutused hankisid gaasi oma asutuse vahenditega. Tema ütluste kohaselt pärinesid T4-asutuste rahalised vahendid *Reich*'i siseministeeriumist ning neid vahendas partei varahoidja. Samas ei suutnud ta nimetada konkreetset ametkonda, kes oleks gaasi tarnimise või selle kasutamiseks vajaliku tehnilise prioriteedi eraldi kinnitanud (United States Military Tribunal I, The Medical Case, 16. mai 1947, lk 7 656–7 657).

Olemasolev tõendusmaterjal ei võimalda õiguslikult järeldada, et *Aktion* T4 üldine menetlus- ja toimimiskord tõendab iseenesest iga Hartheimis *Aktion* 14f13 raames toime pandud üksikjuhtumit. Tuvastatav on T4-asutuste tehniline ja administratiivne toimimiskord ning Hartheimi funktsioon selles süsteemis, kuid sellest ei tulene iseenesest konkreetse *Sonderbehandlung*'i otsustaja, korralduse andja ega vahetu täideviija isik ega nende individuaalne osalus konkreetses teos. Need asjaolud tuleb tuvastada konkreetset üksikjuhtumit puudutavate dokumentide ja muude individuaalsete tõenditega. Samuti tuleb tõenduslikult eristada vangide üleviimist (*Überstellung*) ja erikohtlemist (*Sonderbehandlung*) administratiivsete toimingutena nende toimingute alusel või nende järel rajatises toime pandud füüsilisest teost ja selle tagajärjest (Schwanninger, 2008, lk 155–208; United States Holocaust Memorial Museum, Gassing Operations, „Aktion 14f13: Gassing Concentration Camp Prisoners in T4 Killing Centers, 1941–1944“).

1.4. Ohvrite arv ja programmi teine tegevusperiood

Mauthauseni koonduslaagri ja Hartheimi dokumentatsiooni põhjal saadeti *Aktion* 14f13 raames Hartheimi tuhandeid koonduslaagrite vange. Guseni puhul on uurimustes nimetatud ligikaudu 2000 inimest. Täpset arvu ei ole võimalik kindlaks teha, sest see sõltub kasutatud arvestusmeetodist ning säilinud transpordi- ja statistilistest dokumentidest (Friedlander, 1995, lk 124–128; Hartheimer Statistik; KZ-Gedenkstätte Mauthausen, transport documentation).

Guseni vangide saatmine Hartheimi oli seotud Mauthauseni laagri vangide töövõime alusel selekteerimisega. Vanemaid, haigeid ja vigastatud vange käsitas SS-i haldusaparaat koormana, millest sooviti vabaneda. Vangide käsitamine töövõimetuse alusel selekteeritava koormana väljendus ka Kolmanda Riigi ametlikus haldusdokumentatsioonis, milles kasutati muu hulgas mõisteid *arbeitsunfähig* („töövõimetu“) ja *Sonderbehandlung* („erikohtlemine“) (Klee, 2010, lk 335–340; Orth, 1999, lk 245–248).

11. aprillil 1944 anti välja korraldused, mis muutsid *Aktion* 14f13 rakendamist. Hilisemas faasis ei toimunud valik enam samal viisil T4 arstlike komisjonide kaudu, vaid selle eest vastutasid sagedamini laagri administratsioon ja laagriarstid (Orth, 1999, lk 245–248; Klee, 2010, lk 340–342).

Hartheimi tegevus jätkus 1944. aasta lõpuni. 1944. aasta detsembris tegevus lõpetati ning osa rajatisi hävitati, et eemaldada tõendeid hoone varasema kasutuse kohta (Schloss Hartheim, Tötungsanstalt 1940–1944).

Aktion 14f13 dokumentatsioon oli seotud Ameerika Ühendriikide sõjatribunali menetlusega *United States v. Karl Brandt et al.* (*Medical Case, Case No. 1*). Kohtuistung toimus 9. detsembrist 1946 kuni 14. juulini 1947, otsus kuulutati välja 19. augustil 1947 ning karistused määrati 20. augustil 1947 (United States Military Tribunal, Medical Case, Judgment and Sentencing Documents). Kohtumenetluses käsitleti arstide rolli meditsiiniprogrammides, kus T4-programmi dokumentide, komisjonide materjalide ja tunnistajate ütluste põhjal ilmnes, et arstlikke teadmisi kasutati riikliku vägivallasüsteemi teenistuses patsientide valikuks, dokumenteerimiseks ja administratiivseks korraldamiseks (United States Military Tribunal, 1949–1953, The Medical Case).[7]

[7] Prof. Dr Paul Julian Weindling, meditsiiniajaloolane ja *Oxford Brookes University* meditsiiniajaloo professor, käsitleb Nürnbergi arstide kohtuasja eelkõige selle kaudu, kuidas inimkatsetes osalenud retsipientide tunnustamine, nende kogemuste dokumenteerimine ja kohtuasja raames kujunenud meditsiinieetiline pärand mõjutasid arusaamu uuritavate isikute autonoomiast, nõusolekust ja inimväärikusest (Weindling, 2014, lk 29–46). Kohtuasja tähendus ei piirdunud toimepandud tegude õigusliku käsitlemisega, vaid hõlmas ka retsipientidele tekitatud raskete kehavigastuste ja surmajuhtumite hilisemat mälestamist ning nende staatuse kujunemist meditsiinilise uurimistöö eetilises käsitluses (samas, lk 29–46).

1.5. Kolmanda Riigi dokumentaalne terminoloogia

Aktion 14f13 dokumentides kasutatud terminid ei olnud neutraalsed meditsiinilised mõisted. Sõnad *Gnadentod*, *Sonderbehandlung* ja *Erholungslager* kuulusid bürokraatliku varjamise süsteemi. Nende abil asendati otsesed kirjeldused administratiivsete väljenditega (Friedlander, 1995, lk 39–43; Klee, 2010, lk 104–110).

Hartheimi puhul on dokumentides tuvastatud ka kattenimetuse *Erholungslager* („taastusravilaager“) kasutamine vangide transpordi varjamiseks. Tegelikult suunati vangid asutusse, kus toimusid riiklikult korraldatud surmatoimingud (KZ-Gedenkstätte Mauthausen documentation; Schloss Hartheim).

1.6. *Aktion* 14f13 ja Hartheimi keskuse dokumentaalne tõendusbaas

Dokumenteeritud asjaolu ja väide	**Algallikas ja dokumentaalne alus**	**Digitaalne ligipääs / kontrollallikas**
Aktion 14f13 oli SS-i koonduslaagrite inspektsiooni (*Inspekteur der Konzentrationslager*, IKL) ja T4-programmi halduslik koostöövorm, mille käigus valiti koonduslaagrite vangide hulgast isikuid, kelle kohta koostati surmaga lõppenud erikohtlemise nimekirju.	**Bundesarchiv, R 179 – Zentraldienststelle T4 [T4 keskne teenistus]**. T4 haldusmaterjalid, vangide nimekirjad, kirjavahetus (1941–1944). Friedlander (1995), lk 118–128.	https://invenio.bundesarchiv.de/
Tähis „14f13” oli SS-i administratiivne registreerimiskood. Säilinud dokumentatsioon ei sisalda täielikku ametlikku koodide seletust, kuid kasutuspraktika seostab tähise koonduslaagrite surmajuhtumite haldamisega.	**Bundesarchiv, NS 19; Bundesarchiv, R 179.** Orth (1999), lk 245–248.	https://invenio.bundesarchiv.de/
Koodi „13” ei saa käsitleda konkreetse hukkamisviisi tähisena. Konkreetne meetod sõltus asutusest ja rakendatud praktikast. Hartheimi puhul tõendavad eraldi dokumendid	**Bundesarchiv R 179; Hartheimi dokumentatsioon; Friedlander (1995), lk 124–128.**	https://invenio.bundesarchiv.de/

süsinikmonooksiidi kasutamist.		
T4-programmi dokumentides kasutati väljendit *Gnadentod* („halastussurm”). Mõiste kuulus natsionaalsotsialistliku administratsiooni eufemistlikku keelde ning ei kirjeldanud tavapärast meditsiinilist tegevust.	**Bundesarchiv NS 19 – Kanzlei des Führers (Philipp Bouhler).** Klee (2010), lk 67–71.	https://invenio.bundesarchiv.de/
Sonderbehandlung („erikohtlemine”) oli SS-i haldustermin. Selle tähendus sõltus kasutuskontekstist ning *Aktion* 14f13 dokumentides viitas see vangide suhtes rakendatud erakorralistele meetmetele.	**Bundesarchiv R 179; Nürnbergi järelprotsesside NO-dokumentide kogu.**	https://invenio.bundesarchiv.de/
Hartheimi loss tegutses T4-programmi keskuse ja hiljem *Aktion* 14f13 rakenduskohana aastatel 1940–1944.	**Schloss Hartheim Lern- und Gedenkort. Tötungsanstalt Hartheim 1940–1944 [Hartheimi surmakeskus 1940–1944].**	https://www.schloss-hartheim.at/
Hartheimis kasutati süsinikmonooksiidi kambrit. Meetod oli seotud T4-programmi tehnilise infrastruktuuriga ning kasutati hiljem ka *Aktion* 14f13 raames.	**United States Holocaust Memorial Museum, Hartheim killing center; Schloss Hartheim dokumentatsioon.**	https://encyclopedia.ushmm.org/
Aktion 14f13 valikuprotsess hõlmas arstlikke komisjone, mille dokumentides kasutati kategooriaid nagu *arbeitsunfähig* („töövõimetu”).	**Bundesarchiv R 179 – Zentraldienststelle T4.** Friedlander (1995), lk 118–122.	https://invenio.bundesarchiv.de/
Mauthauseni ja Guseni vangid saadeti Hartheimi pärast valikuprotsessi,	**KZ-Gedenkstätte Mauthausen, Archiv und Sammlungen [Arhiiv ja kogud].**	https://www.mauthausen-memorial.org/

mille kohta koostati transpordinimekirjad.		
Esimesed dokumenteeritud Mauthauseni süsteemi vangide transpordid Hartheimi toimusid 14. augustil 1941. aastal.	**Mauthauseni transpordinimekirjad Hartheimi; Hartheimer Statistik.** Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes.	https://www.doew.at/
Täiendavad Hartheimi transpordid toimusid 1941. aasta lõpus ja 1942. aasta veebruaris.	**Mauthauseni transpordidokumentatsioon (1941–1942).**	https://www.mauthausen-memorial.org/
Säilinud dokumentatsioon ei kinnita Hartheimis *Aktion* 14f13 raames 1943. aastal toimunud süsinikmonooksiidi kasutamist.	**Hartheimer Statistik; Schloss Hartheim dokumentatsioon.**	https://www.schloss-hartheim.at/
11. aprillil 1944 jätkusid Hartheimi suunatud transpordid Mauthauseni süsteemist.	**KZ-Gedenkstätte Mauthausen, transpordidokumendid.**	https://www.mauthausen-memorial.org/
Hartheimer Statistik, Mauthauseni nimekirjad ja kohtudokumendid võimaldavad hinnata *Aktion* 14f13 ohvrite arvu. Guseni vangide puhul kasutatakse erialakirjanduses hinnangut ligikaudu 2000 inimese kohta.	**Hartheimer Statistik; Friedlander (1995), lk 124–128; USHMM.**	https://encyclopedia.ushmm.org/
Erholungslager („taastusravilaager”) oli mõnes Mauthauseni haldusdokumendis kasutatud kattenimetus. Termin ei kirjeldanud Hartheimi tegelikku funktsiooni.	**KZ-Gedenkstätte Mauthausen dokumentatsioon.**	https://www.mauthausen-memorial.org/
Arstide kohtuasjas (*United States v. Karl Brandt et al.*) kasutati T4-programmi dokumente ja tunnistajate	**United States Military Tribunal. Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals**	https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/llmlp/NT_war-criminals/

ütlusi arstide rolli hindamisel.	**Under Control Council Law No. 10, Vol. I–II: The Medical Case.**	
Arstide kohtuasja otsus kuulutati välja augustis 1947 ning see käsitles arstide individuaalset vastutust.	**Judgment in the Medical Case, United States Military Tribunal, 20 August 1947.**	https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/llmlp/NT_war-criminals/

Aktion 14f13 rakendamist alustati 1941. aastal Philipp Bouhleri ja Heinrich Himmleri koostöös. Koonduslaagrites võeti selle raames kasutusele *Aktion* T4 käigus kujundatud organisatsioonilised ja tehnilised menetlused.

Viktor Brack vastutas programmi administratiivse rakendamise eest ning koordineeris valikumenetlusi (*Aussonderungsverfahren*) ja asjaomaste isikute suunamist *Aktion* T4 raames kasutatud asutustesse. Tema 14. oktoobril 1946 antud vandetunnistus (*Affidavit*) kinnitab *Kanzlei des Führers*'i osalemist nn „eutanaasia" programmi administratiivses elluviimises ning Bracki ülesannet rakendada selleks vajalikke korralduslikke meetmeid (NMT, dokument NO-426, lk 1–7).

Karl Brandt kuulus programmi meditsiinilise juhtimise ringi. Hiljem nimetati ta Führeri volinikuks sanitaar- ja tervishoiuküsimustes (*Bevollmächtigter für das Sanitäts- und Gesundheitswesen*). Tema rolli *Aktion* T4 organisatsioonilises korralduses ning seda puudutavaid süüdistusmaterjale ja tõendeid käsitleti Nürnbergi Ameerika Ühendriikide sõjatribunali meditsiinilises kohtuasjas (*United States v. Karl Brandt et al.*, NMT 1, lk 525–529)

1.7. *Aktion* T4 ja *Aktion* 14f13 administratiivne rakendamine

Aktion T4 tsentraliseeritud rakendamise lõpetamine 24. augustil 1941 ei lõpetanud sellega seotud meetmeid. Koonduslaagrites jätkusid need *Sonderbehandlung* 14f13 raames, mille käigus toimus vangide *Aussonderung* („väljavalimine") ja nende suunamine selleks määratud asutustesse. Uurimustes on ohvrite arvuks hinnatud ligikaudu 15 000–20 000 vangi, sealhulgas haigeid ja töövõimetuks tunnistatuid. Nürnbergi Ameerika Ühendriikide sõjatribunali meditsiinilise kohtuasja materjalid kinnitavad *Aktion* T4 administratiivset korraldust ning selle seost *Sonderbehandlung* 14f13 meetmetega (NMT 1, lk 525–529; NMT 4, lk 197–198).

Aktion T4 ametlikus haldus- ja meditsiinidokumentatsioonis kasutati mõisteid *Euthanasie*, *Gnadentod* („armusurm") ja *Sonderbehandlung* („erikohtlemine"). Nendega esitati tapmismeetmed meditsiiniliste ja halduslike toimingutena. Programmi rakendamisse olid kaasatud *Kanzlei des Führers*, teised riigiasutused ning kohalikud tervishoiu- ja raviasutused. Menetlus põhines standardiseeritud dokumentatsioonil, sealhulgas *Meldebogen*'itel. Nende andmete alusel koostatud eksperdihinnangud olid aluseks isikute valikule ja edasistele toimingutele. Valikukriteeriumid hõlmasid muu hulgas diagnoosi, töövõimet, hooldusvajadust ja raviväljavaateid. Isiku individuaalne õiguslik seisund ei olnud seejuures määrav (Friedlander, 1995, lk 75–130; Burleigh, 1994, lk 132–170; Klee, 1983, lk 67–115).

Menetlusse kuulusid isikute registreerimine, haigusandmete läbivaatamine, eksperdihinnangute koostamine, ümberpaigutamine ja surmajuhtumite dokumenteerimine. Sugulastele ja eestkostjatele edastatud teave ning ametlikud diagnoosid ja surmapõhjused varjasid sageli toimingute tegelikku eesmärki. Ülesannete jaotamine ametkondade ja menetlusetappide vahel vähendas otsese vastutuse seostatavust konkreetsete toimingutega (Klee, 1983, lk 67–115; Friedlander, 1995, lk 96–130).

2. Õiguslik vastuseis *Aktion* T4 programmile

Aktion T4 rakendamisega seotud haldusmeetmed ei jäänud Saksamaal ja Austrias täielikult ilma dokumenteeritud õigusliku vastureaktsioonita. Saksamaal on selle kõige selgemalt dokumenteeritud näitena säilinud Brandenburgi linna (*Brandenburg an der Havel*) eestkostekohtu (*Vormundschaftsgericht*) kohtuniku Lothar Kreyssigi tegevus. Kreyssigi ametikoht ja esmane pöördumine ilmnevad tema 8. juuli 1940. aasta kirjas, kus ta märkis: „Eestkostekohtunikuna Brandenburg/Havelis teatan järgmist“ („Als Vormundschaftsrichter in Brandenburg/Havel berichte ich folgendes“) (Kreyssig, 8. juuli 1940, EZA 614/161, lk 5).

Eestkostekohtunikuna puutus Kreyssig kokku tema eestkoste all olnud patsientide järjestikuste ümberpaigutamiste ja surmateadetega. 8. juulil 1940 kirjutas ta *Reichi* justiitsministrile Franz Gürtnerile, et talle oli teatatud vaimuhaigete viimisest Lõuna-Saksamaale ja nende seal elu võtmise kohta ning et tema kätte oli jõudnud mitu teadet Hartheimis surnud hoolealuste kohta. Kirja vastavas osas kirjutas Kreyssig: „et haigeid massiliselt mõrvatakse“ („daß die Kranken massenhaft ermordet würden“). Sõnastus pärineb Kreyssigi enda 8. juuli 1940. aasta dokumendist, mitte üksnes hilisemast historiograafilisest käsitlusest (Kreyssig, 8. juuli 1940, EZA 614/161, lk 5–6; vt ka T4-Denkmal, Juristen; Struck, 2016, lk 179–180).

Kreyssigi tegevus ei piirdunud kirjaga justiitsministrile. Tema 16. oktoobril 1969 koostatud aruanne *Bericht des Amtsgerichtsrats i. R. Dr. Lothar Kreyssig* [Pensionil oleva ringkonnakohtuniku dr Lothar Kreyssigi aruanne] kirjeldab, kuidas ta vestles pärast *Aktion* T4 kohta saadud teavet Roland Freisleriga ning sai selle kaudu teada Philipp Bouhleri rollist Führeri kantseleis. Seejärel esitas Kreyssig Bouhleri vastu kuriteokaebuse ja pöördus Potsdami prokuratuuri poole, kus tema hilisema kirjelduse järgi võttis avalduse vastu vanemprokurör (*Oberstaatsanwalt*) (Kreyssig, 16. oktoober 1969, IfZ, ZS-1956, lk 6; Struck, 2016, lk 180). Kreyssigi hilisem kirjeldus on asjakohane, sest Bouhleri-vastase kuriteokaebuse täielikku originaali koos päise ja prokuratuuri registreerimisandmetega ei ole käesolevas kontrollitud avalikus allikakorpuses tuvastatud.[8] Kreyssigi kaebus suunati Führeri kantselei juhataja Philipp Bouhleri vastu, mida dokumentatsioon määratleb kuriteokaebusena mõrva tõttu (*Strafanzeige wegen Mordes*); seetõttu eristatakse kahte etappi, kus 8. juuli 1940. aasta kirjas kirjeldati patsientide massilist mõrvamist ning hiljem esitati Bouhleri vastu kuriteokaebus mõrva tõttu (Kreyssig, 8. juuli 1940, EZA 614/161, lk 5–6; Kreyssig, 16. oktoober 1969, IfZ, ZS-1956, lk 6; Klee, 1983, lk 203–205; Legerer, 2005, lk 467–468), mida käsitleb samamoodi ka T4-Denkmal.

2.1. Rottmanni ja Kreyssingi juhtumid

Kreyssigi juhtumist eraldi tuleb käsitada Günther Rottmanni surma Hartheimis. Selles asjas oli kaebuse esitaja tema isa Alfred Rottmann, mitte prokurör Ferdinand Eypeltauer. 9. oktoobril 1940 Welsi prokuratuurist Linzi vanemprokurör Ferdinand Eypeltauerile saadetud ametlikus teates on sõnaselgelt märgitud: „Alfred Rottmann esitas Berliinis kuriteokaebuse“ („Alfred Rottmann hat in Berlin Anzeige erstattet“). Dokumendis teatatakse, et Günther Rottmann oli kohtu korralduse alusel viibinud Berlin-

[8] Jochen Teuffeli 7. oktoobril 2025 avaldatud käsitlus kinnitab Kreyssigi hilisema aruande faktilist põhisisu: Kreyssigi sõnul teatas Roland Freisler talle, et Führeri kantselei oli kinnitanud meetme pärinemise Führerilt; seejärel nimetas Freisler *Reichsleiter* Philipp Bouhleri meetme läbiviimisega seotud isikuna ning soovitas Kreyssigil esitada kuriteokaebus ja pöörduda Potsdami peaprokuratuuri. Kreyssigi enda tunnistuse järgi esitas ta Bouhleri vastu kaebuse mõrva tõttu (*wegen Mordes*) ning Potsdami peaprokuratuuris võttis selle vastu vanemprokurör (*Oberstaatsanwalt*). (Kreyssig, 1963, tsiteeritud Teuffel, 2025, 7. oktoober, lõigud 20–29; Klee, 1985, lk 204–207.)

Buchi ravi- ja hooldusasutuses, viidud sealt Hartheimi ning surnud seal ootamatult; Alfred Rottmann väljendas kahtlust, et tema poeg ei surnud loomulikku surma (Staatsanwaltschaft beim Landgericht Wels, 9. oktoober 1940; DÖW, 1982, lk 513). IMEW avaldatud dokumentatsioon kinnitab sama dokumendi sisu ja viitab originaalile DÖW väljaandes, lk 513.

9. oktoobri 1940. aasta dokumenti tuleb allikakriitiliselt käsitleda Rottmanni Berliinis esitatud kaebuse kohta koostatud ametliku teatena, mitte tema algse kaebuse originaalina. Seetõttu saab selle põhjal otseselt kinnitada, et Alfred Rottmann esitas Berliinis kuriteokaebuse ja et tema kahtlus puudutas poja surma loomulikkust; algse kaebuse täpset sõnastust saab väita üksnes juhul, kui algdokument ise on säilinud ja kontrollitud (Staatsanwaltschaft beim Landgericht Wels, 9. oktoober 1940; DÖW, 1982, lk 513; Matzek, 2002, lk 286, joonealune märkus 5). IMEW dokumentatsioon märgib samuti, et Rottmanni juhtumi kohta säilis ulatuslik allikmaterjal ning et juristlikud dokumendid puudutasid tema ootamatut surma.

Rottmanni kaebus jõudis Austria prokuratuuris sisulise uurimiseni. Linzi vanemprokurör Ferdinand Eypeltauer tegeles juhtumiga ning säilinud menetlusmaterjalid seostavad uurimist Hartheimis tegutsenud arsti Georg Renno võimaliku vastutusega. Juhtumiga seotud kirjavahetus jõudis Reichi võimukeskuste tasandile. 24. septembri 1941. aasta telegrammis märgiti: „Palun mitte esitada vastuväiteid Welsi vanemprokuröri kavandatud menetluskäigule“ („Ich bitte, der vom Oberstaatsanwalt [in Wels] […] beabsichtigte Sachbehandlung nicht entgegenzutreten“). Telegramm näitab, et kõrgemal võimutasandil ei esitatud Welsi vanemprokuröri kavandatud menetluskäigule vastuväidet. IMEW dokumentatsioon seostab sama telegrammi Rottmanni juhtumit puudutanud ligi aasta kestnud õigusliku kirjavahetusega (DÖW, 1982, lk 514; Matzek, 2002, lk 168, 289).

Rottmanni juhtumi puhul tuleb seega eristada kolme rolli: Alfred Rottmann oli kaebuse esitaja, Ferdinand Eypeltauer prokurör ning Georg Renno isik, kelle tegevust uurimine puudutas. T4-Denkmal kirjeldab Eypeltaueri puhul samuti, et 1940. aastal jõudis temani perekonna kaebus Hartheimis tapetud poja kohta, et ta alustas uurimist ja kavatses muu hulgas Renno üle kuulata ning et 1941. aastal tuli menetlus korralduse alusel lõpetada. DÖW dokumentatsiooni põhjal ulatus menetlusega seotud kirjavahetus 1941. aasta septembrini (DÖW, 1982, lk 514; Matzek, 2002, lk 168, 289).

Kontrollitud primaarallikad võimaldavad eristada kahte õiguslikult erineva algatajaga juhtumit. Lothar Kreyssig oli ametis olnud Saksamaa kohtunik, kes algatas ise Philipp Bouhleri vastu kuriteokaebuse ja pöördus selleks Potsdami prokuratuuri. Seda kinnitab eelkõige Kreyssigi 16. oktoobri 1969. aasta enda aruanne, millele vastav historiograafia tugineb (Kreyssig, 16. oktoober 1969, IfZ, ZS-1956, lk 6; Klee, 1983, lk 203–205; Legerer, 2005, lk 467–468). Tema 8. juuli 1940. aasta kiri kinnitab seejuures, et ta tegutses asja suhtes juba enne kuriteokaebuse esitamist oma ametikohast lähtudes (Kreyssig, 8. juuli 1940, EZA 614/161, lk 5–6).

Alfred Rottmann oli seevastu eraisik ja ohvri isa, kes esitas Berliinis kuriteokaebuse. Selle kaebuse kohta saadeti 9. oktoobril 1940 ametlik teade Austria prokuratuurile ning juhtum jõudis Ferdinand Eypeltaueri menetlusse (Staatsanwaltschaft beim Landgericht Wels, 9. oktoober 1940, DÖW, 1982, lk 513). Eypeltauer oli prokurör, mitte kohtunik, mistõttu ei saa tema tegevust käsitada teise kohtuniku esitatud kaebusena. 24. septembri 1941. aasta dokument kinnitab, et tema kavandatud menetluskäigule ei esitatud kõrgemal tasandil vastuväidet (DÖW, 1982, lk 514; Matzek, 2002, lk 168, 289).

Käesoleva uurimuse läbi vaadatud allikakorpuses ei ole tuvastatud teist kohtunikku – ei Saksamaa territooriumil ega Saksamaa kontrolli all olnud jurisdiktsioonides –, kes oleks aastatel 1939–1945 Kreyssigiga võrreldaval viisil esitanud T4-ga seotud kuriteokaebuse õiguskaitseasutusele. Seda järeldust tuleb metodoloogiliselt mõista üksnes uuritud allikakorpuse piires tehtud

uurimistulemusena, mitte absoluutse väitena kõigi aastatel 1939–1945 säilinud arhiivide kohta. Samuti tuleb eristada seda negatiivset järeldust positiivselt dokumenteeritud Rottmanni–Eypeltaueri juhtumist, milles kaebuse esitas eraisik ning sisulise menetluse teostas Austria prokurör (Kreyssig, 16. oktoober 1969, IfZ, ZS-1956, lk 6; Staatsanwaltschaft beim Landgericht Wels, 9. oktoober 1940, DÖW, 1982, lk 513–514).

Kreyssigi ajalooline erandlikkus seisneb ametis olnud kohtuniku enda algatatud kuriteokaebuses T4-ga seotud juhtiva isiku vastu. Sellest ei saa tuletada, et Kreyssig oli ainus jurist või õiguskaitseasutuse ametnik, kes Aktion T4 vastu õiguslikult tegutses. Rottmanni juhtum jõudis samuti õiguskaitseasutuse sisulisse menetlusse ning selles osales prokurör Ferdinand Eypeltauer.

Juhtumite peamine erinevus seisnes menetluse algataja ja ametikohas: Kreyssig oli ühtaegu kaebuse esitaja ja kohtunik, Rottmann kaebuse esitaja ning Eypeltauer menetlev prokurör (Kreyssig, 8. juuli 1940, EZA 614/161, lk 5–6; Kreyssig, 16. oktoober 1969, IfZ, ZS-1956, lk 6; Staatsanwaltschaft beim Landgericht Wels, 9. oktoober 1940, DÖW, 1982, lk 513–514).

3. Kiriklik vastuseis ja *Aktion* T4 avaliku rakendamise peatamine

Kohtuliku vastuseisu kõrval kujunes vastuseis ka kiriklike institutsioonide kaudu. Münsteri katoliku piiskop Clemens August Graf von Galen käsitles 1941. aasta jutlustes haigete tahtlikku elu lõpetamist tegevusena, mis oli vastuolus nii kristliku õiguskäsitluse kui ka kehtiva õiguskorraga. Tema argumentatsioon tugines elu kaitsvatele karistusõiguslikele normidele ning seisukohale, et riigivõim ei või anda korraldusi, mis muudavad süütute inimeste tapmise seaduslikuks (Predigt des Bischofs Dr. Clemens August Graf von Galen am 3. August 1941 in der St.-Lamberti-Kirche zu Münster; Friedlander, 1995, lk 139–152).

Von Galeni 3. augustil 1941 peetud jutlus hoiatas, et sellise praktika lubamine seab ohtu kogu õiguskorraga seotud põhimõtted. Jutluste ärakirju levitati Saksamaal kiriklike kontaktide, kleerikute ja eraisikute kaudu ning need jõudsid ka väljapoole Saksamaad. Gestapo olukorraaruandes *Meldung aus dem Reich Nr. 316* (24. august 1941, lk 4–5) märgiti, et von Galeni jutlused olid põhjustanud elanikkonnas tugevat rahulolematust ning nende ärakirju levitati kogu *Reichis* (Friedlander, 1995, lk 147–152).

Theophil Wurm väljendas *Aktion* T4 vastuseisu ametlike kirjade ja kiriklike pöördumiste kaudu. 6. juulil 1940 pöördus ta *Reichi* kirikuministri Hanns Kerrli ning 19. juulil *Reichi* siseministri Wilhelm Fricki poole. Viimati nimetatud kiri edastati ka *Reichi* Kantselei juhile Hans Heinrich Lammersile ja Württembergi riigikubernerile Wilhelm Murrile. Wurm käsitles pöördumistes eutanaasiameetmete õiguslikke, eetilisi ja teoloogilisi aluseid ning viitas Grafenecki asutuses toimunud tapmistele (Brief des Landesbischofs Theophil Wurm an den Reichsminister des Innern Wilhelm Frick vom 19. Juli 1940; Landeskirchliches Archiv Stuttgart, D1/103; Klee, 1985, dok. 60, lk 162–167).

Pöördumised jätkusid 1940. aasta sügisel. Wurm saatis 5. septembril kirja Wilhelm Frickile, 6. septembril Hans Heinrich Lammersile ja 29. septembril *Reichi* tervisejuhile (*Reichsgesundheitsführer*) Leonardo Contile. 27. juuli 1940 ringkirjas kutsus ta Württembergi praostkondi üles toetama koguduseliikmete kirjalikke pöördumisi *Reichi* Siseministeeriumi poole juhtudel, mil perekonnaliige oli langenud eutanaasiaprogrammi ohvriks. Säilinud dokumentatsioon seostab Wurmi vastuseisu luterliku kiriku valveameti (*Wächteramt*) käsitlusega (Landeskirchliches Archiv Stuttgart, D1/103; Theophil Wurm und der Protest gegen die „Euthanasie“).

Wurmi tegevus erines von Galeni omast eelkõige vormi poolest: säilinud allikates ei ole tõendeid avalike jutluste kohta, milles Wurm oleks käsitlenud *Aktion* T4 programmi von Galeniga võrreldaval

viisil. Tema vastuseis hõlmas lisaks eutanaasiaprogrammile ka muid natsionaalsotsialistliku riigikorra meetmeid. 16. juulil 1943 *Reichi* juhile (*Führer und Reichskanzler*) saadetud kirjas „Im schärfsten Widerspruch zu dem Gebot Gottes" [Kõige teravamas vastuolus Jumala käsuga] käsitles ta juutide tagakiusamist, riiklikku vägivalda ja õiguse aluspõhimõtete rikkumist (Landeskirchliches Archiv Stuttgart, D1, Bd. 109).

3. märtsil 1944 kehtestas Gestapo Wurmile avalike esinemiste ja kirjaliku tegevuse piirangu. Säilinud dokumentatsioon ei võimalda siiski järeldada, et meede kehtestati üksnes tema *Aktion* T4 vastaste pöördumiste tõttu; see kuulus laiemasse repressiivsesse tegevusse, millega piirati tema avalikku tegevusruumi ja kiriklikku mõju (Der nationalsozialistische Krankenmord [Natsionaalsotsialistlik haigete mõrvamine]; Württembergische Kirchengeschichte Online; Landeskirchliches Archiv Stuttgart, D1/103; Gedenkstätte Deutscher Widerstand, Theophil Wurm).

Kiriklike protestide, elanikkonna suurenenud rahulolematuse ja *Aktion* T4 programmi avalikuks muutumise tingimustes andis *Reichi* juht (*Führer*) 24. augustil 1941 korralduse lõpetada programmi avalik rakendamine senisel kujul. Korraldus ei lõpetanud eutanaasiapoliitikat, vaid muutis selle rakendusviise: pärast 24. augustit 1941 jätkusid eutanaasiaga seotud halduslikud ja meditsiinilised menetlused kuni 1945. aastani, sealhulgas hajutatumate otsustuspraktikate kaudu. Neid tegusid käsitleti hiljem Nürnbergi Ameerika Ühendriikide sõjatribunali meditsiinilise kohtuasja (*United States of America v. Karl Brandt et al.*) raames süüdistatavate individuaalse vastutuse hindamisel (Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP, 1983, dok. 34–35; Friedlander, 1995, lk 150–152).

Kolmanda Riigi riigiõiguslikus käsitluses ei kuulunud *Führerbefehl* tavapäraste seaduste, määruste ega haldusaktide kategooriasse, vaid seda käsitati vahetu võimuaktina (*originärer Hoheitsakt*, *unmittelbarer Führerakt*), mille siduvus tulenes *Führergewalt*'i ehk juhi kõrgeima riigivõimu kontseptsioonist. 24. augusti 1941. aasta korralduse täitmine põhines natsionaalsotsialistliku riigikorra sisemises käsitluses *Reichi* juhi otsesel käsul (Huber, 1939/1943; Stolleis, 1998, lk 92–98). Hilisemas ajalookirjutuses käsitatakse korraldust eelkõige poliitilise ja administratiivse otsusena, mille eesmärk oli piirata programmi avalikku nähtavust ja võimaldada eutanaasiapoliitika jätkumist muudetud vormides. Selle õiguslik staatus ei tulenenud üldtunnustatud õigusnormist, vaid natsionaalsotsialistliku võimukorralduse eripärast (Friedlander, 1995, lk 150–152; Kershaw, 2008, lk 468–470).

Kiriklik ja religioosne vastupanu ei olnud ühtne institutsionaalne rinne, vaid hõlmas piiskoppide avalikke proteste ja jutlusi, proteste ametliku kirikukorralduse kaudu ning üksikisikute ja vaimulike praktilist vastutegevust. Kogumik rõhutab piiskoppide kõhkluste, konfessionaalsete keskkondade ja üksikisikute erinevate tegutsemisvõimaluste tähtsust (Böhm, 2021, lk 13–34; Schmoller & Lorber, 2021, lk 35–72). Katoliiklikus kontekstis kujunesid eriti mõjukaks Clemens August Graf von Galeni 3. augusti 1941. aasta jutlus ja Michael Memelaueri 31. detsembri 1941. aasta jutlus, kuid Hartheimi-keskne uurimus osutab, et avalikud piiskoplikud protestid olid vaid üks osa palju mitmekesisemast reaktsioonide spektrist (Lorber jt, 2021, lk 73–160). Protestantlikus keskkonnas tõstetakse esile Lothar Kreyssigi, Paul Gerhard Braune ja Walter Schadebergi tegevust, mis näitab, et vastupanu võis toimida ka administratiivsete kanalite, hoolekandeasutuste kaitsmise ja ametliku kirikliku asjaajamise kaudu, mitte üksnes avaliku protestina (Böhm, 2021, lk 13–34).

Seetõttu on kõige põhjendatum käsitada kiriklikku ja religioosset vastupanu *Aktion* T4-le mitmetasandilise nähtusena, mis hõlmas moraalset ja teoloogilist vastuseisu, institutsionaalset protesti, praktilist kaitsetegevust ning üksikisikute otsuseid. Selle mõju ei saa taandada lihtsale põhjuslikule väitele, et kirik lõpetas *Aktion* T4; uurimus sõnastab küsimuse ettevaatlikumalt kui küsimuse kirikute tähendusest T4 lõpetamisele kaasaaitamisel (Lorber jt, 2021, lk 5–10).

4. *Aktion* T4 õiguslik käsitlus Nürnbergi arstide kohtuasjas

Aktion T4 aluseks olnud korraldus anti õiguslikus keskkonnas, mida kujundasid 28. veebruari 1933. aasta *Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat* [*Reichi* presidendi määrus rahva ja riigi kaitseks] ning 24. märtsi 1933. aasta *Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich* [Rahva ja riigi hädaolukorra kõrvaldamise seadus]. Esimene piiras Weimari põhiseadusest tulenenud põhiõiguste teostamist. Teine võimaldas valitsusel kehtestada seaduse jõuga õigusakte tavapärasest parlamentaarsest menetlusest sõltumatult. Sellega vähenesid põhiõiguste kohtulikud tagatised ning kohtute võimalused kontrollida *Reichi* juhi otseseid riigivõimuakte (*Führerentscheidungen*) (Evans, 2005, lk 333–343; Mommsen, 1991, lk 83–96; Stolleis, 1998, lk 92–98).

Aktion T4 avalik jätkamine muutus 1941. aastal kiriklike protestide ja eelkõige Münsteri piiskopi Clemens August Graf von Galeni jutluste tõttu poliitiliselt raskemaks. Von Galen käsitas haigete riiklikult korraldatud elu lõpetamist vastuolus olevana nii kristliku õiguskäsituse kui ka kehtiva õiguse põhimõtetega. 24. augusti 1941. aasta korraldus lõpetas *Aktion* T4 tsentraliseeritud rakendamise, kuid mitte sellega seotud tegevust. Eutanaasiameetmed jätkusid muudetud vormides, sealhulgas laste suhtes ning koonduslaagrite vangide suhtes *Aktion* 14f13 raames. Seejuures kasutati osaliselt *Aktion* T4 käigus kujunenud ametnikke, asutusi ja halduslikke töövõtteid (von Galen, 1941; Friedlander, 1995, lk 139–170; Kershaw, 2008, lk 468–470; Burleigh, 1994, lk 176–210; Longerich, 2010, lk 233–238).

Nürnbergi Ameerika Ühendriikide sõjatribunali meditsiinilises kohtuasjas (*United States of America v. Karl Brandt et al.*) väitis kaitse, et *Aktion* T4 oli riiklik tervishoiumeede ning süüdistatavad tegutsesid riigivõimu korralduste alusel. Tribunal lükkas selle käsitluse tagasi. Kohus leidis, et programmi raames võeti isikutelt elu ilma nende nõusolekuta ja rahvusvahelise õiguse kohaselt kehtiva õigusliku aluseta (United States of America v. Karl Brandt et al., Vol. II, 1949, lk 169–181).

Süüdistatavad, sealhulgas arstid Karl Brandt ja Karl Gebhardt ning ametnikud Viktor Brack, Rudolf Brandt ja Wolfram Sievers, eitasid oma seost ebaseadusliku elu lõpetamise programmiga. Tribunal lähtus iga süüdistatava tegelikust tegevusest ja rollist. Riiklik korraldus, ametlik eesmärk, halduslik volitus, ametikoht ega erialane pädevus ei välistanud individuaalset kriminaalvastutust, kui isik osales rahvusvahelise õiguse põhimõtteid rikkuvas tegevuses (United States of America v. Karl Brandt et al., 1949, Vol. II, lk 171–181; Judgment upon the Defendant Karl Brandt, lk 286–287; Judgment upon the Defendant Viktor Brack, lk 545–547).

5. Süüdistatavate individuaalne kriminaalvastutus Nürnbergi arstide kohtuasjas

Järgnev tabel on allikapõhine rekonstruktsioon, mitte Tribunal I 19. augusti 1947. aasta kohtuotsuses ega 20. augusti 1947. aasta karistuse määramise dokumendis sisalduva tabeli ümberkirjutus. Nürnbergi arstide kohtuasjas (*United States of America v. Karl Brandt et al.*, NMT kohtuasi nr 1) oli 23 süüdistatavat. Tribunal I kuulutas kohtuotsuse 19. augustil 1947 ja määras karistused 20. augustil 1947. Harvardi Õigusteaduskonna Raamatukogu Nürnbergi kohtuprojektis säilitatavad ärakirjad sisaldavad vastavaid menetlusdokumente. Kohtuotsus paikneb ärakirja lehekülgedel 11 359–11 531 ja karistuste määramine lehekülgedel 11 532–11 538.

Tabeli õiguslik lähtekoht on Kontrollnõukogu seaduse nr 10 artikkel II. Selle lõige 1 sätestas rahuvastased kuriteod, sõjakuriteod, inimsusvastased kuriteod ning kuritegelikuks tunnistatud organisatsiooni liikmelisuse eraldi vastutuse alustena. Lõige 2 määratles individuaalse kriminaalvastutuse vormid, hõlmates muu hulgas toimepanija, kaasosalise, käsuandja, kihutaja,

abistaja ja teadliku osaleja vastutust ning seotust kuritegeliku plaani või ettevõtmisega. Lõike 4 kohaselt ei välistanud ametipositsioon kriminaalvastutust.

5.1. I süüdistuspunkti õiguslik tähendus

I süüdistuspunkt käsitles vandenõud sõjakuritegude ja inimsusvastaste kuritegude toimepanemiseks. Tribunal I leidis 14. juuli 1947. aasta otsuses, et Kontrollnõukogu seadus nr 10 ega Rahvusvahelise Sõjatribunali harta ei sätestanud sellist vandenõud iseseisva materiaalõigusliku kuriteona. Seetõttu ei saanud I süüdistuspunkt olla selles osas iseseisvaks süüdimõistmise aluseks (Nürnbergi arstide kohtuasi, *United States of America v. Karl Brandt et al.*, NMT kohtuasi nr 1, Tribunal I ärakiri, 14. juuli 1947, HLSL-i järjestusnr 10 717–10 718).

Samas võisid I süüdistuspunktis kirjeldatud plaanid ja ettevõtmised olla asjakohased II ja III süüdistuspunkti alusel tuvastatud individuaalse kriminaalvastutuse puhul. Tribunal I märkis, et otsust ei tohi käsitada Kontrollnõukogu seaduse nr 10 artikli II lõike 2 toime piiramisena. Samuti ei välistanud kohus enne või pärast 1939. aasta septembrit aset leidnud asjaolude kasutamist tõendina, kui need võisid kinnitada või ümber lükata süüdistatava vastutust sõja- või inimsusvastaste kuritegude eest (samas, HLSL-i järjestusnr 10 718).

Tabelis kasutatakse sellest tulenevalt järgmist eristust:

- „süüdi II ja III süüdistuspunkti alusel“ tähistab süüdimõistmist sõja- ja inimsusvastastes kuritegudes;
- „süüdi IV süüdistuspunkti alusel“ tähistab eraldi vastutust SS-i või muu Rahvusvahelise Sõjatribunali poolt kuritegelikuks tunnistatud organisatsiooni liikmesuse eest;
- I süüdistuspunkti ei käsitata iseseisva materiaalõigusliku süüdimõistmise alusena;
- I süüdistuspunktis kirjeldatud asjaolusid võib käsitada II ja III süüdistuspunkti alusel tuvastatud vastutuse seisukohast asjakohastena.

III süüdistuspunkt hõlmas inimsusvastaseid kuritegusid, sealhulgas Saksa tsiviilelanike ja teiste riikide kodanike vastu toime pandud tegusid. Tribunal I käsitles II ja III süüdistuspunkti suures osas koos, kuid nende õiguslik eristatavus on tabelis säilitatud.

5.1.1. Varasemad koondtabelid ja käesoleva tabeli erinevus

Nürnbergi sõjaväetribunalide süüdistatavate kohta on varem koostatud koondtabeleid. Kevin Jon Helleri 2011. aastal avaldatud teose *The Nuremberg Military Tribunals and the Origins of International Criminal Law* lisa A „Table of Defendants“ sisaldab tribunalide süüdistatavaid, neile esitatud süüdistusi, kohtuotsuseid ja karistusi (Heller, 2011, lk 403–464).

Landsbergi vangide hilisema karistuste muutmise ja vabastamise kohta on oluline Thomas Alan Schwartzi 1990. aasta uurimus *Die Begnadigung deutscher Kriegsverbrecher: John J. McCloy und die Häftlinge von Landsberg*. Selle lehekülgedel 405–407 esitatud tabel kajastab muu hulgas süüdimõistmise alust, algset karistust, karistuse muutmist ja vabastamise kuupäeva (Schwartz, 1990, lk 405–407).

Seetõttu ei seisne käesoleva tabeli uudsus koondtabeli kasutamises iseenesest. Eripära seisneb eri allikatest pärinevate õiguslike, faktiliste ja karistuse täitmist puudutavate andmete ühendamises ühe isikupõhise tabeli raames.

Tabel hõlmab 23 süüdistatavat ning kajastab iga isiku puhul:

- konkreetset süüdistuspunkti ja selle tulemust;
- Tribunal I kohtuotsuse lehekülge ning Harvardi Õigusteaduskonna Raamatukogu järjestusnumbrit;
- tuvastatud tegu ja individuaalse kriminaalvastutuse alust;
- Kontrollnõukogu seaduse nr 10 asjakohast õiguslikku alust;
- esialgset karistust ning selle hilisemat muutmist;
- vabastamise kuupäeva või kontrollitavat ajavahemikku;
- karistuse muutmise või vabastamise põhjust või õiguslikku alust, kui see on allikast tuvastatav.

Selline ülesehitus võimaldab eristada ametlikku süüdistust, süüdimõistmist, individuaalse vastutuse õiguslikku alust ning hilisemaid karistuse täideviimisega seotud toiminguid. Samuti võimaldab see siduda primaarallikates sisalduvad andmed Helleri ja Schwartzi varasemate koondandmetega.

5.1.2. Nürnbergi arstide kohtuasja 23 süüdistatava individuaalne kriminaalvastutus

Süüdistatav	Süüdistuspunktid, tuvastatud teod ja individuaalse vastutuse õiguslik alus	Karistus, karistuse hilisem muutmine ja tegelik täitmine / vabastamine
Karl Brandt	**II ja III:** süüdi seoses inimkatsete ning nn eutanaasiaprogrammiga seotud kuritegeliku tegevusega. **IV:** süüdi SS-i liikmesuse tõttu. *Count* I vandenõud eraldi substantiivse kuriteona ei arvestatud. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), (d) ning individuaalse vastutuse osas art II(2). Tribunal käsitles tema keskset juhtimis- ja koordineerimisrolli (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 396, HLSL Seq. No. 11545*; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	**Surmanuhtlus poomise läbi.** Määratud 20. augustil 1947 (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 532, HLSL Seq. No. 11682*). **Täide viidud 2. juunil 1948** Landsbergis. Landsbergi vangla administratsiooni aruanne kinnitab, et seitse Tribunal I surma mõistetud isikut hukati samal kuupäeval (*United States High Commissioner for Germany, 1950*).
Siegfried Handloser	**II ja III:** süüdi. Tribunal leidis, et tema ametipositsioonist tulenes kohustus teostada nõuetekohast kontrolli tema alluvussfääris toimunud katsete üle ning et ta jättis selle kohustuse täitmata. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), art II(2)(a)–(e). Tribunal I tuletas tema kriminaalvastutuse järelevalvekohustuse rikkumisest (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 408, HLSL Seq. No.*	**Eluaegne vangistus**, 20. august 1947 (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 532–11 533, HLSL Seq. Nos. 11682–11683*). **31. jaanuaril 1951 vähendati 20 aastale.** Vabastati **detsembris 1953** tervislikel põhjustel; täpset päeva Schwartzi tabel ei anna. Hilisemate allikate kohaselt toimus vabastamine terviseseisundi olulise halvenemise tõttu ning meditsiinilise

	11557; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	või tingimisi vabastamise korras (*Schwartz, 1990, lk 405–407*). Järelkontroll kinnitab terviseprobleemidest tingitud vabastamist ka institutsionaalses andmebaasis (*Stichting WO2Net, s. a.*).
Paul Rostock	**II ja III:** õigeks mõistetud. Tribunal leidis, et tema kontrolli- ja juhtimispositsioonist tulenev piisav individuaalne osalus kuritegelikes katsetes ei olnud nõutud tõendamisastmel tõendatud (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 411, HLSL Seq. No. 11560*).	**Õigeksmõistmine ja vabastamine** menetluse lõppedes (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 411, HLSL Seq. No. 11560*). Tribunal I sõnastas otseselt korralduse vabastada Rostock vahi alt pärast kohtuistungi lõppemist.
Oskar Schröder	**II ja III:** süüdi seoses kõrgmäestiku-, külmutamis-, sulfoonamiidi-, merevee-, kollatõve-, tüüfuse- ja muude katsetega. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), art II(2) (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 420–11 421, HLSL Seq. Nos. 11569–11570*; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	**Eluaegne vangistus** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 533, HLSL Seq. No. 11683*); **1951 vähendati 15 aastale**. Vabastamine **1. aprillil 1954**. Schwartzi 1990. aasta tabel annab kuu ja aasta; hilisemad koondallikad täpsustavad päeva (*Schwartz, 1990, lk 405–407*).
Karl Genzken	**II ja III:** süüdi seoses tüüfusekatsete toetamise ja abistamisega. **IV:** süüdi SS-i liikmesuse tõttu. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), (d), art II(2) (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 431, HLSL Seq. No. 11580*; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	**Eluaegne vangistus** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 533, HLSL Seq. No. 11683*); **31. jaanuaril 1951 vähendati 20 aastale**. Vabastamine **17. aprillil 1954**. Schwartzi algses tabelis on „April 1954“, hilisem allikas täpsustab kuupäeva (*Schwartz, 1990, lk 405–407*; *Stichting WO2Net, s. a.*). Stichting WO2Net kinnitab 31. jaanuari 1951 karistuse muutmise ja 17. aprilli 1954 vabastamise.
Karl Gebhardt	**II–IV:** süüdi. Tribunal tuvastas tema vastutuse inimkatsete eest ning **IV** osas SS-i liikmesuse. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), (d), art II(2). Tribunal leidis, et ta oli vastutav, abistas ja võttis teadlikult osa katsetest, mille tagajärjeks olid surm, sandistamine ja muu ebainimlik kohtlemine (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 431–11 439; järeldus lk 11 439, HLSL Seq. Nos. 11580–*	**Surmanuhtlus poomise läbi** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 533, HLSL Seq. No. 11683*). **Täide viidud 2. juunil 1948** Landsbergis (*United States High Commissioner for Germany, 1950*).

	11589; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	
Kurt Blome	**II ja III:** õigeks mõistetud. Tribunal leidis, et prokuratuuri tõendid ei tõendanud tema individuaalset kriminaalvastutust nõutud tasemel (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 454–11 455, HLSL Seq. Nos. 11604–11605*).	**Õigeksmõistmine; vabastamine** menetluse lõppedes (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 455, HLSL Seq. No. 11605*). Tribunal I määras otseselt Blome vabastamise pärast menetluse lõppemist.
Rudolf Brandt	**II, III ja IV:** süüdi. Tribunal tuvastas tema rolli Himmleri administratiivse abina ning seosed inimkatsete, skeletikogu, tuberkuloossete poolakate tapmise ja nn eutanaasiaprogrammiga. **IV:** SS. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), (d), art II(2) (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 456, HLSL Seq. No. 11606*; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	**Surmanuhtlus poomise läbi** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 534, HLSL Seq. No. 11684*). **Täide viidud 2. juunil 1948** Landsbergis (*United States High Commissioner for Germany, 1950*).
Joachim Mrugowsky	**II–IV:** süüdi. Seosed tüüfuse-, mürgi- ja sulfoonamiidikatsetega ning SS-i liikmesus. Tribunal kirjeldas teda muu hulgas katsesüsteemi aktiivse osalisena. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), (d), art II(2) (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 463, HLSL Seq. No. 11610*; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	**Surmanuhtlus poomise läbi** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 534, HLSL Seq. No. 11684*). **Täide viidud 2. juunil 1948** Landsbergis (*United States High Commissioner for Germany, 1950*).
Helmut Poppendick	**II ja III:** õigeks mõistetud; **IV:** süüdi SS-i liikmesuse tõttu (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 473, HLSL Seq. No. 11623*). Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(d). Tema süüdimõistmise õiguslik alus tuleb eristada inimkatsetes osalemise väitest: süüdimõistmine IV süüdistuspunkti alusel tulenes liikmesusest kuritegelikuks tunnistatud organisatsioonis, mitte inimkatsetes osalemise tõendamisest (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 473, HLSL Seq. No. 11623*; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	**10 aastat vangistust** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 534–11 535, HLSL Seq. Nos. 11684–11685*). **31. jaanuaril 1951 muudeti karistus ärakantud karistusajaks**; vabastamine toimus **1. veebruaril 1951** (*Schwartz, 1990, lk 405–407*).
Wolfram Sievers	**II–IV:** süüdi seoses inimkatsete, juudi vangide tapmisega skeletikogu programmi raames ja SS-i liikmesusega. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), (d), art II(2) (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk*	**Surmanuhtlus poomise läbi** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 536, HLSL Seq. No. 11686*). **Täide viidud 2. juunil 1948** Landsbergis (*United States High Commissioner for Germany, 1950*).

	11 487, HLSL Seq. No. 11637; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	
Gerhard Rose	**II ja III:** süüdi. Tribunal tuvastas tema individuaalse osaluse tüüfuse- ja malaariakatsetes. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), art II(2) (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 499, HLSL Seq. No. 11649*; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	**Eluaegne vangistus** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 536, HLSL Seq. No. 11686*); **1951 vähendati 15 aastale**. Vabastamine **3. juunil 1955** (*Schwartz, 1990, lk 405–407*).
Siegfried Ruff	**II ja III:** õigeks mõistetud. Tribunal leidis individuaalse osaluse ebapiisavalt tõendatuks (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 505, HLSL Seq. No. 11655*).	**Õigeksmõistmine; vabastamine** menetluse lõppedes (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 505, HLSL Seq. No. 11655*). Tribunal I korraldas otseselt Ruffi vabastamise vahi alt pärast menetluse lõppemist.
Hans Wolfgang Romberg	**II ja III:** õigeks mõistetud. Individuaalse kriminaalvastutuse tõendatus ei ületanud nõutud piiri (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 505, HLSL Seq. No. 11655*).	**Õigeksmõistmine; vabastamine** menetluse lõppedes (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 505, HLSL Seq. No. 11655*). Tribunal I korraldas otseselt Rombergi vabastamise vahi alt pärast menetluse lõppemist.
Georg August Weltz	**II ja III:** õigeks mõistetud. Individuaalne osalus jäi tõendamata (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 505, HLSL Seq. No. 11655*).	**Õigeksmõistmine; vabastamine** menetluse lõppedes (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 505, HLSL Seq. No. 11655*). Tribunal I korraldas otseselt Weltzi vabastamise vahi alt pärast menetluse lõppemist.
Viktor Brack	**II–IV:** süüdi. Tribunal tuvastas tema rolli eutanaasiaprogrammi administratiivsel korraldamisel ja SS-i liikmesuse. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), (d), art II(2) (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 509, HLSL Seq. No. 11660*; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	**Surmanuhtlus poomise läbi** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 536–11 537, HLSL Seq. Nos. 11686–11687*). **Täide viidud 2. juunil 1948** Landsbergis (*United States High Commissioner for Germany, 1950*).
Hermann Becker-Freyseng	**II ja III:** süüdi. Tribunal käsitles muu hulgas kõrgmäestiku-, külmutamis-, merevee- ja tüüfusekatseid. Prokuratuur loobus osast algsetest süüdistustest. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), art II(2) (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 509–11 517, HLSL Seq. Nos. 11660–11668*; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	**20 aastat vangistust** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 537, HLSL Seq. No. 11687*); **1951 vähendati 10 aastale**. Vabastamine **20. novembril 1952** (*Schwartz, 1990, lk 405–407*).

Konrad Schäfer	**II ja III:** õigeks mõistetud. Tribunal leidis, et tema osalemine katsete kavandamises või elluviimises jäi tõendamata (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 505, HLSL Seq. No. 11655*).	**Õigeksmõistmine; vabastamine** menetluse lõppedes (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 505, HLSL Seq. No. 11655*).
Waldemar Hoven	**II–IV:** süüdi. Tribunal tuvastas tema seose Buchenwaldi tüüfuse- ja vaktsiinikatsete, eutanaasiaprogrammi ning SS-i liikmesusega. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), (d), art II(2) (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 521, HLSL Seq. No. 11671*; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	**Surmanuhtlus poomise läbi** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 538, HLSL Seq. No. 11688*). **Täide viidud 2. juunil 1948** Landsbergis (*United States High Commissioner for Germany, 1950*).
Wilhelm Beiglböck	**II ja III:** süüdi seoses Dachau mereveekatsetega. Tribunal leidis, et katsed olid kriminaalse iseloomuga ning et mitte-Saksa kodanikest katsealuseid kasutati ilma nõusolekuta. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), art II(2) (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 524, HLSL Seq. No. 11674*; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	**15 aastat vangistust** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 539, HLSL Seq. No. 11689*); **1951 vähendati 10 aastale**. Vabastamine **15. detsembril 1951**. Schwartz annab algselt „December 1951“; hilisem institutsionaalne allikas täpsustab päeva (*Schwartz, 1990, lk 405–407*; *Deutsche Gesellschaft für Innere Medizin, s. a.*).
Adolf Pokorny	**II ja III:** õigeks mõistetud. Tribunal leidis, et kirjas esitatud ettepanekute tegelik elluviimine inimkatsetena ei olnud tõendatud (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 527, HLSL Seq. No. 11677*).	**Õigeksmõistmine; vabastamine** menetluse lõppedes (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 527, HLSL Seq. No. 11677*).
Herta Oberheuser	**II ja III:** süüdi. Tribunal tuvastas aktiivse osaluse Ravensbrücki sulfoonamiidikatsetes ning luu-, lihase- ja närvikoe regeneratsiooni ja siirdamise katsetes. Steriliseerimissüüdistusest loobuti. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), art II(2) (*United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 528–11 529, HLSL Seq. Nos. 11678–11679*; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	**20 aastat vangistust** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 539, HLSL Seq. No. 11689*); **1951 vähendati 10 aastale**. Vabastamine **4. aprillil 1952** (*Schwartz, 1990, lk 405–407*).
Fritz Fischer	**II–IV:** süüdi. Tribunal tuvastas aktiivse osaluse sulfoonamiidikatsetes ning luu-, lihase- ja närvikoe regeneratsiooni ja siirdamise katsetes; **IV:** SS-i liikmesus. Õiguslik alus: CCL No. 10 art II(1)(b), (c), (d), art II(2) (*United States Military*	**Eluaegne vangistus** (*United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 542, HLSL Seq. No. 11692*); **1951 vähendati 15 aastale**. Vabastamine **1. aprillil 1954** (*Schwartz, 1990, lk 405–407*).

	Tribunal I, 1947a, lk 11 531, HLSL Seq. No. 11681; *Allied Control Council for Germany, 1946*).	

5.1.3. Tabeli allikapõhimõtted ja õigusajalooline täpsustus

Tabeli koostamisel on esmane tõenduslik kaal antud Tribunal I kohtuotsusele (*Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10*, 1949–1953, Vol. IV), samas kui hilisemad karistuse muudatused ja vabastamise andmed toetuvad kontrollitavatele okupatsioonivõimu ja USA Kõrgeima Komissari (HICOG) dokumentidele (National Archives and Records Administration [NARA], Record Group 266, U.S. High Commissioner for Germany).

Karistuse muutmist ja tegelikku kandmise lõppu käsitletakse eraldiseisvate sündmustena, mis võivad mõjutada täitmise arvestust, ilma et need tühistaksid Tribunal I algset otsust (Schwartz, 1990, lk 405–407; NARA, RG 266, Clemency Board Petitions). Näiteks Friedrich Poppendicki puhul asendati kümneaastane vangistus USA okupatsioonivõimu armuandmis- ja läbivaatamiskomisjoni 31. jaanuari 1951. aasta otsusega kantud vangistusajaga (Schwartz, 1990, lk 410–412; NARA, RG 59, Records of Department of State, War Criminals Clemency Files), mis muudab karistuse tegeliku kestuse käsitlemise aluseid. Metoodiliselt seob tabel iga isikupõhise kande kaudu süüdimõistva kohtuotsuse, õigusliku kvalifikatsiooni ja karistuse hilisema täitmise ühtsesse verifitseeritavasse tõendikogumisse (vt nt NARA, M1073, *Records of the United States Nuernberg War Crimes Trials*, Roll 35–38). Süsteemne viitestruktuur tagab ajaloolis-õiguslike andmete täpse ja kontrollitava esituse (Schwartz, 1990, lk 405–420; Telford Taylor, *Final Report to the Secretary of the Army on the Nuernberg War Crimes Trials Under Control Council Law No. 10*, 1949, lk 245–250).

6. Oberheuseri kutsealane vastutus Nürnbergi ja I.G. Farbeni järelpraktika valguses

Võrdlusgrupp ja õiguslik lähtekoht	**Dokumenteeritud kohtlemine pärast süüdimõistmist / menetlust**	**Õiguslik-ajalooline tähendus Oberheuseri suhtes**
Oberheuser – Nürnbergi arstide kohtuasi (Tribunal I). 20.08.1947 mõisteti Herta Oberheuser süüdi II ja III süüdistuspunktis seoses Ravensbrücki sulfoonamiidi- ning luu-, lihase- ja närvikoekatsetega; steriliseerimissüüdistusest loobuti. Karistuseks määrati 20 aastat, 1951. aastal vähendati karistus kümnele aastale. (United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 528–11 529; United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 539.)	Oberheuser vabastati 04.04.1952. Pärast vangistust jätkas ta arstina Stocksees ja Johanniter-Heilstätte Plönis; hilisemates allikates seostatakse vabastamist hea käitumisega. (Schwartz, 1990, lk 405–407; Taake, 1998, lk 94–99.)	Nürnbergi otsus ei toonud iseenesest kaasa Oberheuseri püsivat arstikutse keeldu. Hilisem *Approbationi* küsimus kujunes eraldi Saksa haldusmenetluses.

Oberheuser – Saksa kriminaalmenetlused 1956–1961. 1956. aastal algatati Kielis menetlus 2 Js 327/56. Aastatel 1958 ja 1959 lisandusid menetlused 2 Js 480/58 ja 2 Js 20/59.	2 Js 327/56 taasavati kaks korda ning lõpetati 1961. aastal *Verbrauch der Strafklage* alusel ehk varasema menetluse tagajärjel ammendunud menetlusvõimaluse tõttu. Samuti lõpetati 2 Js 480/58 ja 2 Js 20/59. (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 352 Kiel, Nr. 1141 ja Nr. 880; Frei, 2017, viide 180.)	Uut kriminaalkorras süüdimõistmist ei järgnenud. Kriminaalmenetlused ja *Approbation*'i küsimust käsitlenud haldusmenetlus kulgesid õiguslikult teineteisest eraldiseisvate menetlustena.
Oberheuser – *Approbationi* äravõtmine 1958. aastal. Schleswig-Holsteini siseminister Helmut Lemke kohaldas *Reichsärzteordnung*'i § 5 ning võttis Oberheuserilt *Approbationi* Ravensbrücki tegevuse tõttu. (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 05.12.1960; *Die Zeit*, 09.12.1960.)	Oberheuser esitas *Anfechtungsklage*. Kaebusel oli *aufschiebende Wirkung*, mistõttu jätkus tema arstlik tegevus Stocksees kuni kohtuliku lahendini. (*Die Zeit*, 09.12.1960.)	Kutsealase loa äravõtmine ei kujutanud endast uut kriminaalmenetlust ega kriminaalõiguslikku meedet. Põhiküsimuseks jääb 1958. aastal tehtud haldusotsuse konkreetne õiguslik ja faktiline alus.
Schleswig-Holsteinisches Verwaltungsgericht, 8. Kammer, 1960.	Ligikaudu 12-tunnise istungi järel jäeti Oberheuseri kaebus rahuldamata. Menetlust kajastasid *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 05.12.1960, ja *Die Zeit*, 09.12.1960. (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 05.12.1960; *Die Zeit*, 09.12.1960.)	Uuriva ajakirjanduse artiklid kui sekundaarallikad kajastavad *Approbation*'i äravõtmise jõussejäämist.
Oberheuser – enda loobumine 28.06.1961.	*Landesarchiv Schleswig-Holsteini* pressiteade kandis pealkirja „Frau Dr. Oberheuser verzichtet auf Approbation“. (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761 Nr. 9588.)	1961. aastal loobus Oberheuser *Approbation*'ist; tegemist ei olnud uue haldusaktiga, millega oleks *Approbation* ära võetud. 1958. aasta *Approbation*'i äravõtmist, 1960. aastal toimunud kohtulikku menetlust ja 1961. aastal toimunud *Approbation*'ist loobumist tuleb käsitleda teineteisest õiguslikult eraldiseisvate menetlus- ja otsustusetappidena.

Otsene võrdlusmaterjal – Nürnbergi arstide kohtuasjas süüdimõistetud arstid. Handloser, Schröder, Genzken, Rose, Becker-Freyseng, Beiglböck ja Oberheuser. (United States Military Tribunal I, 1947b; Schwartz, 1990, lk 405–407.)	Mitme süüdimõistetu suhtes vähendati neile mõistetud karistust ning pärast vangistusest vabanemist asusid nad taas tegutsema meditsiini, arstitegevuse või muu tervishoiuga seotud valdkonnas.	Rühm võimaldab võrrelda Nürnbergi kohtuotsusest tulenenud süüdimõistmist ja sellele järgnenud arstikutsealast staatust. Nürnbergi kohtuotsusest ei tulenenud iseenesest üldist ega eluaegset kutsealase tegevuse keeldu; isikute hilisem õiguslik ja kutsealane seisund võis erineda.
Lähedane võrdlusmaterjal – Hamburgi arstid, 1961. Hamburgi Tervishoiuamet ja *Ärztekammer* ei algatanud 1941–1943 laste tapmises osalenud arstide suhtes kutsemenetlust. (*Die Zeit*, 20.01.1961.)	Põhjendustena nimetati tegude toimepanemise asjaolusid ja möödunud aega ning leiti, et *Reichsärzteordnung*'i § 5 alusel puudus alus *Approbation*'i äravõtmiseks.	Hamburgi juhtumid on Oberheuseri juhtumiga võrreldavad sama arstikutse regulatsiooni ja *Reichsärzteordnung*'i § 5 kohaldamise ning ajaliselt lähedase perioodi tõttu. Tegude, tõendite ja menetluslike asjaolude erinevused eeldavad eraldi toimikupõhist kontrolli.
Kaudne võrdlusgrupp – I.G. Farben, Tribunal VI. Süüdimõistetute hulka kuulusid Ambros, Bürgin, Bütefisch, Dürrfeld, Haefliger, Ilgner, Jähne, Krauch, Kugler, Oster, Schmitz, von Schnitzler ja ter Meer. Tribunal VI tegi süüdimõistvad otsused eri süüdistuspunktides, sh *spoliatsiooni* ning orjastamise ja sunnitööga seotud süüdistustes. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1205–1207.)	Pärast vangistusest vabanemist jätkasid mitmed süüdimõistetud tegevust tööstuse ja ravimitööstuse juhtivatel ametikohtadel. Ter Meer oli Farbenfabriken Bayer AG nõukogu esimees aastatel 1956–1964. (BASF, s. a.; Bayer AG, 2025; Deutsche Biographie, s. a.; Chemie-Schule, s. a.; Wollheim Memorial, s. a.) Bayer AG enda ajalookäsitlus kajastab ter Meeri asumist sellele ametikohale aastatel 1956–1964.	I.G. Farbeni järelpraktika annab võrdlusmaterjali Nürnbergi süüdimõistmise pikaajaliste ametialaste tagajärgede kohta. Kutsealane staatus ja õiguslik regulatsioon erinesid Oberheuseri omast; *Approbation*'i õiguspärasuse kohta sellest rühmast otsest järeldust teha ei saa.
I.G. Farben – kaudne võrdlusgrupp Oberheuseri *Approbation*'i tühistamisega seoses. Ambros, ter Meer ja Bütefisch jätkasid pärast vangistusest vabanemist tegevust farmaatsia- ja	Bayer AG enda käsitluse kohaselt jätkas ter Meer tegevust ettevõtte juhtorganis ning 1951. aastal asutatud Farbenfabriken Bayer AG oli liitlasvõimude korraldatud I.G. Farbeni lagundamise käigus uus	Need isikud laiendavad kaudse võrdluse ravimi- ja keemiatööstuse institutsionaalsesse keskkonda. Võrdlus ei loo *Approbation*'i suhtes otsest õiguslikku paralleeli, vaid

keemiatööstuses. (BASF, s. a.; Bayer AG, 2026; *Fritz Bauer Institut*, 2023.)	juriidiline ettevõte. Uuele ettevõttele määrati endised I.G. Farbeni Niederrheini tootmiskohad ning LVR-i käsitluse kohaselt jätkas uus ettevõte muu hulgas I.G. Farbeni seniseid organisatsioonilisi struktuure ja tugines varasemale teadus- ja arendustegevusele. (Bayer AG, 2025; LVR, 2023.)[9]	osutab erinevusele arstikutse ja tööstusliku juhtimispositsiooni õigusliku staatuse vahel.
Normatiivne raamistik – GG art 3 lg 1 ja art 12. BVerwG käsitles *Gleichheitssatz*'i muu hulgas 09.11.1957 ja 24.03.1961. (BVerwG, 1957; BVerwG, 1961.)	BVerwG 24.03.1961 tugines BVerfGE 1, 14 (23.10.1951) põhimõttele, mille kohaselt võrreldavaid olukordi ei tohi ilma asjakohase aluseta erinevalt kohelda. BVerfG 11.06.1958 *Apotheken-Urteil* (1 BvR 596/56, BVerfGE 7, 377–444) käsitles kutsevabadust ja proportsionaalsust ning kujundas *Drei-Stufen-Theorie*. (BVerwG, 1957; BVerwG, 1961.)	Aastatel 1958–1960 kehtinud põhiseaduslik raamistik tõstatab GG art 3 ja art 12 võimaliku kohaldamise küsimuse Oberheuseri haldus- ja kohtuasjas. *Apotheken-Urteil* käsitles küll apteegipidamist, kuid selles käsitletud kutsevabaduse põhimõtted moodustavad ühe põhiseadusliku lähtekoha kutsealase staatuse ja võrdse kohtlemise küsimuste käsitlemisel.
Võrdlusmaterjali üldine liigitus.	Nürnbergi arstide juhtumid moodustavad esmase võrdlusrühma, Hamburgi arstide juhtumid teise võrdlusrühma ning I.G. Farbeni süüdimõistetud juhtivtöötajad kaudse võrdlusgrupi. Rühmade võrdlemisel tuleb esmalt tuvastada võrreldavad õiguslikud ja faktilised tunnused ning seejärel kontrollida erineva	Oberheuseri *Approbation*'i küsimust ei saa taandada Nürnbergi süüdimõistmisele. Õiguslikult keskse tähtsusega on *Reichsärzteordnung*'i § 5, 1958. aasta haldusakti põhjendus, 1960. aasta kohtumenetluses käsitletud asjaolud ning võrreldavate

[9] Tuvastatav on konkreetne õiguslik üleandmine: New Yorgi Lõunaringkonna Kohus (*United States District Court for the Southern District of New York*) ehk Kolmepoolne I.G. Farbeni kontrollrühm (*Tripartite I.G. Farben Control Group*) leidis 10. veebruaril 1954, et I.G. Farbeni 1923. ja 1926. aasta lepingutest tulenenud õigused ja kohustused olid üle läinud Farbenfabriken Bayer Aktiengesellschaftile (*United States v. Bayer Company*, 135 F. Supp. 65, 72–73 (S.D.N.Y. 1955)). Lisaks tuvastas Austraalia Ülemkohus (*High Court of Australia*), et I.G. Farbeni Saksamaal asunud Bayeri farmaatsiaüksus anti Farbenfabriken Bayer Aktiengesellschaftile üle Liitlasvägede Kõrge Komisjoni korralduse *Order No. 77* alusel 23. märtsil 1953 ning I.G. Farbenindustrie AG (likvideerimisel) 24. märtsi 1953. aasta üleandmisaktiga (*Bayer Pharma Pty. Ltd. v. Farbenfabriken Bayer Aktiengesellschaft*, (1965) 120 CLR 285, 339).

	kohtlemise õiguslikku alust ja põhjendatust vastavalt tollal kujunenud GG art 3 Abs. 1 võrdõiguslikkuse käsitlusele. Kutsealase staatuse puhul lisandub GG art 12 Abs. 1 raamistik, mille piirangute põhiseadusliku kontrolli kolmeastmelise ülesehituse sätestas *Bundesverfassungsgericht* 11. juuni 1958. aasta *Apotheken-Urteil*'is (BVerfGE 7, 377, 405–415; 1 BvR 596/56).	arstide suhtes kujunenud haldus- ja kohtupraktika. I.G. Farbeni süüdimõistetud juhtivtöötajate hilisem ametialane staatus jääb seejuures kontekstuaalseks võrdlusmaterjaliks ega moodusta *Approbation*'i suhtes õiguslikult võrreldavat rühma.

6.1. Herta Oberheuseri *Approbationi* hilisema loobumise ja menetluste kronoloogiatabel

Kuupäev / ajavahemik	Sündmus ja menetlus	Tõendusallikas ja märkus
20.08.1947	Nürnbergi arstide tribunal määras Herta Oberheuserile 20-aastase vangistuse seoses Ravensbrücki inimkatsetega.	United States Military Tribunal I (1947b), *Judgment and sentence in the Medical Case*, lk 11 539.
04.04.1952	Oberheuser vabastati pärast karistuse vähendamist kümnele aastale.	Schwartz (1990), lk 405–407.
1952–1956	Pärast vanglast vabanemist jätkas ta arstina Stocksees ja Johanniter-Heilstättes Plönis.	Taake (1998), lk 94–99.
05.12.1956	Uues Schleswig-Holsteini kriminaalmenetluses kuulati Oberheuser süüdistatavana üle; toimik 2 Js 327/56.	Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 352.3 Kiel, Nr. 1141; sama arhiividokumenti kasutab hilisem uurimiskirjandus.
1957	Menetlus ei jõudnud uue kohtumenetluseni; Nürnbergi otsuse tõttu käsitati süüteo suhtes menetlusvõimalust ammendununa (*Verbrauch der Strafklage*).	Jacobczyk; LSH, LGB Kiel, „Konzentrationslager“, lfd. Nr. 8, 2 Js 327/56, Bl. 417.
1958	Siseminister dr Lemke võttis Oberheuserilt *Approbationi* ära. Oberheuser esitas halduskohtule *Anfechtungsklage*.	*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 05.12.1960; *Die Zeit*, 09.12.1960. Kaasaegne ajakirjandus seostas otsust Ravensbrücki tegevusega.
1958–1959	Algatati täiendavad kriminaalmenetlused 2 Js 480/58 ja 2 Js 20/59.	Frei (2017), viide 180; Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 352 Kiel, Nr. 1141 ja Nr. 880. Frei märgib mõlema menetluse hilisema lõpetamise.

1958–1960	*Anfechtungsklage* peatav toime (*aufschiebende Wirkung*) võimaldas Oberheuseril Stocksees arstina jätkata kuni kohtuvaidluse lahendamiseni.	*Die Zeit*, 09.12.1960: ajaleht kirjeldab kahe aasta pikkust jätkunud praktiseerimist.
04.12.1960	Schleswig-Holsteini halduskohtu 8. koda jättis *Anfechtungsklage* rahuldamata pärast ligikaudu 12-tunnist istungit.	*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 05.12.1960; *Die Zeit*, 09.12.1960.
09.12.1960	*Die Zeit* avaldas kohtuasjast käsitluse pealkirjaga „‚Randfigur' oder nicht – sie ist unwürdig" ning kajastas kaebuse rahuldamata jätmist.	*Die Zeit*, Nr. 50/1960, 09.12.1960.
28.06.1961	Oberheuser loobus ise *Approbation*'ist; Landesarchivi pressiteade kandis pealkirja „Frau Dr. Oberheuser verzichtet auf Approbation".	Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761, Nr. 9588; dokumenti tsiteerib ka *Oxford Academicus* avaldatud uurimus.
1961	Pärast kahekordset taasavamist lõpetati lõplikult 2 Js 327/56; samuti lõpetati 2 Js 480/58 ja 2 Js 20/59. Põhjendusena kasutati *Verbrauch der Strafklage* („kriminaalmenetluse võimaluse ammendumine").	Frei (2017), viide 180; Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 352 Kiel, Nr. 1141 ja Nr. 880. Frei märgib 2 Js 327/56 lõpetamist 1961. aastal pärast kahekordset taasavamist.
1961 – menetluslik seos	*Approbation*'ist loobumine 28.06.1961 ja kriminaalasjade lõplik lõpetamine langesid samasse aastasse.	Menetlus- ja arhiivimaterjalid kajastavad mõlemat sündmust; nende ajaline kokkulangevus põhjendab menetlus- ja arhiivitoimikute täiendavat kontrollimist.
Pärast 1961	Oberheuser ei jätkanud senises vormis arstina; 1965. aastal lahkus ta Stockseest ja asus Bad Honnefi.	Taake (1998), lk 99; Taake'i töö lisas viidatud Bornhövedi *Einwohnermeldeamti* teatis 06.02.1996.

6.2. Herta Oberheuseri asjas võrdse kohtlemise õiguslik-ajalooline käsitlus

6.2.1. Otsustaja poliitiline taust ja kutsealase kohustuse haldusõiguslik käsitlemine

Schleswig-Holsteini siseministri dr Helmut Lemke 1958. aasta otsus võtta Herta Oberheuserilt arstikutse tegevusluba (*Approbation*) toimus tema ametiajal (25. oktoober 1955 – 1963) (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761 Nr. 9588). Lemke poliitiline elulugu hõlmab liikmesust Saksamaa Natsionaalsotsialistlikus Töölisparteis (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP) alates 1932. aastast ja rünnakrühmituses (*Sturmabteilung*, SA) alates 1933. aastast (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761 Nr. 9588). Ta töötas Eckernförde linnapeana (1933) ning Schleswigi linnapeana (1937), liitus sõja järel Kristlik-Demokraatliku Liiduga (*Christlich Demokratische Union Deutschlands*, CDU) ja oli kultusminister aastatel 1954–1955 (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761 Nr. 9588). Mainitud asjaolud kujundavad juhtumi institutsionaalset tausta. Varasem poliitiline kuuluvus iseenesest ei tõenda selle mõju konkreetse otsuse tegemisele. Õigusliku käsitluse keskmes on 1958.

aasta haldusakti õiguslik alus, selle põhjendused ning kutseõiguslikud kriteeriumid, millele otsuse tegemisel tugineti. Nende asjaolude tuvastamisel on määrava tähtsusega 1958. aasta haldusakti ärakiri, mida säilitatakse Landesarchiv Schleswig-Holsteinis (Abt. 761 Nr. 9588).

Juhtumi tausta täiendavalt dokumenteerib Landesarchiv Schleswig-Holsteini fondis (Abt. 761 Nr. 9588) säilitatud Schleswig-Holsteini liidumaa valitsuse pressiteade, milles kajastatakse Oberheuseri 28. juuni 1961. aasta formaalset loobumist *Approbation*'ist. Pressiteatest ei nähtu loobumise sisulised põhjused ega selle võimalik seos varasemate haldusaktidega (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761 Nr. 9588). Samal aastal lõpetati Oberheuseri suhtes algatatud kriminaalmenetlused (2 Js 327/56, 2 Js 480/58 ja 2 Js 20/59). Nende menetluste täpne käik selgub vastavatest kriminaaltoimikutest, mida säilitatakse Landesarchiv Schleswig-Holsteinis (Abt. 761 Nr. 9588).

Võrdleva õigusliku käsitluse normatiivseks lähtekohaks on Saksamaa Liitvabariigi põhiseaduse (*Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*) artikli 3 lõige 1, mis sätestab võrdsuse seaduse ees (Saksamaa Liitvabariik, 23. mai 1949, *Grundgesetz*). Võrdlus toetub õiguslikult võrreldavatele isikutele ja meetmetele. Esmase võrdlusrühma moodustavad Nürnbergi arstide kohtuasjas (Ameerika Ühendriigid vs. Karl Brandt jt, kohtuasi nr 1, otsus 19. augustil 1947, karistused 20. augustil 1947) süüdimõistetud või õigeks mõistetud arstid, kelle sõjajärgne kutsealane staatus on dokumenteeritud (United States Military Tribunal I, 1947). Teise rühma moodustavad I.G. Farbeni kohtuasjas (Ameerika Ühendriigid vs. Carl Krauch jt, kohtuasi nr 6, otsus 29. juulil 1948, karistused 30. juulil 1948) süüdimõistetud juhtivtöötajad, sealhulgas Fritz ter Meer, Carl Krauch, Otto Ambros, Heinrich Bütefisch, Walter Dürrfeld, Friedrich Jähne ja Hans Kugler (United States Military Tribunal VI, 1948). Need isikud ei kuulu *Approbation*'i otsesesse esemelisse kohaldamisalasse, kuid nende sõjajärgne ametialane tegevus toimib kaudse võrdlusmaterjalina süüdimõistetud isikute kutsealase ja institutsionaalse reintegratsiooni uurimisel (United States Military Tribunal VI, 1948). Keskne õiguslik küsimus seisneb selles, millistel konkreetsetel alustel võeti Oberheuserilt 1958. aastal *Approbation* ning kas sarnaste asjaolude esinemisel rakendati teiste isikute suhtes järjepidevat kutseõiguslikku praktikat (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761 Nr. 9588).

6.2.2. Oberheuseri menetluse sõjajärgne institutsionaalne ja põhiseaduslik raamistik

Oberheuseri juhtumi kohtulikku tausta kujundas sõjajärgne Schleswig-Holsteini keskkond. Piirkond kuulus Briti okupatsioonitsooni (Briti sõjaväevalitsus, 23. august 1946, Verordnung Nr. 46). Briti sõjaväevalitsuse 23. augusti 1946. aasta määruse nr 46 (*Verordnung Nr. 46*, art I–IV) alusel kujundati Preisi provints iseseisvaks liidumaaks ning säilitati senised ametiasutused ja õiguskord (Briti sõjaväevalitsus, 23. august 1946, Verordnung Nr. 46). Poliitilist fooni mõjutas Lõuna-Schleswigi territoriaalne staatus ja Taani-Saksa diplomaatiline suhtlus (Office of the Historian, 1946, dokument 361; Office of the Historian, 1947, dokument 76, joonealune märkus 10). Mainitud tegurid ei loonud iseseisvat alust Lõuna-Schleswigi küsimuse seostamiseks *Approbation*'i vaidluse tulemusega, kuid paigutasid haldusmenetluse laiemasse õigusloomelisse konteksti (Office of the Historian, 1946, dokument 361).

Põhiseadusliku raamistiku moodustavad Saksamaa Liitvabariigi põhiseaduse (*Grundgesetz*) artikli 3 lõige 1, artikli 12 lõige 1 ja artikli 19 lõige 4 (Saksamaa Liitvabariik, 23. mai 1949, *Grundgesetz*). 1958. aasta haldusotsuse vaidlustamine toimus tühistamiskaebuse (*Anfechtungsklage*) vormis (Schleswig-Holsteinisches Verwaltungsgericht, 1960). Schleswig-Holsteini halduskohtu 8. koda jättis kaebuse 4. detsembri 1960. aasta otsusega rahuldamata (Schleswig-Holsteinisches Verwaltungsgericht, 1960). Kaebuse peatava toime tõttu jätkas Oberheuser menetluse vältel arstina Stocksees (Schleswig-

Holsteinisches Verwaltungsgericht, 1960). Meediakajastust esines *Frankfurter Allgemeine Zeitung*is (5. detsember 1960) ja *Die Zeit*is (9. detsember 1960).

Haldusakti (1958), kohtuotsust (1960) ja hilisemat loobumist (1961) käsitletakse eraldiseisvate sündmustena (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761 Nr. 9588; Schleswig-Holsteinisches Verwaltungsgericht, 1960). 1960. aasta kohtuotsusele ei omistata tagajärgi, mis tulenesid Oberheuseri iseseisvast hilisemast loobumisest (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761 Nr. 9588). Võrdleva õigusliku käsitluse tarbeks tuvastatakse eraldi 1958. aasta haldusakti põhjendused, 1960. aasta kohtuotsuse õiguslikud alused ning 1961. aasta loobumise menetluslik taust (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761 Nr. 9588; Schleswig-Holsteinisches Verwaltungsgericht, 1960).

Kronoloogiliselt tuleb Oberheuseri kutsealase staatuse kujunemisel eristada kolme õiguslikku sündmust: Schleswig-Holsteini siseministri dr Helmut Lemke 1958. aasta otsust võtta Oberheuserilt arstikutse tegevusluba (*Approbation*), Schleswig-Holsteini halduskohtu (*Schleswig-Holsteinisches Verwaltungsgericht*) 8. koja 4. detsembri 1960. aasta otsust jätta tema tühistamiskaebus (*Anfechtungsklage*) rahuldamata ning Oberheuseri 28. juuni 1961. aasta formaalset loobumist *Approbation*'ist.

6.2.3. Oberheuseri kutsealase staatuse võrdlev õiguslik käsitlus

Käesoleva võrdleva käsitluse lähtekohaks on Herta Oberheuseri kutsealane staatus ja selle muutumise õiguslikud etapid. Nürnbergi arstide kohtuasjas mõisteti Oberheuser 20. augustil 1947 süüdi II ja III süüdistuspunktis seoses osalemisega Ravensbrücki sulfoonamiidi- ning luu-, lihase- ja närvikoekatsetes (United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 528–11 539). Talle määrati 20-aastane vangistus, mida vähendati 31. jaanuaril 1951 kümnele aastale (United States Military Tribunal I, 1947b; Schwarz, 1990, lk 405–407). Pärast vabanemist 4. aprillil 1952 jätkas ta arstina Stocksees ja Johanniter-Heilstätte Plönis (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761, Nr. 9588). Nürnbergi sõjaväetribunali süüdimõistmine ei välistanud seega automaatselt tema arstikutse jätkamist Saksamaal (Taake, 1998, lk 94–99).

Oberheuseri osalus Ravensbrücki katsetes oli tihedalt seotud Karl Gebhardti ja Fritz Fischeriga (Nuremberg Trials Project, 1946). Nürnbergi menetlusmaterjalides kirjeldas Oberheuser end Gebhardti assistendina ning kinnitas osalemist Gebhardti, Fischeri ja Ludwig Stumpfeggeri korraldatud operatsioonides ja katsetes (United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 528). Fischeri 1. novembril 1946 vande all antud seletus käsitles Oberheuseri osalemist sulfoonamiidikatsetes ja abi kirurgiliste operatsioonide läbiviimisel (Nuremberg Trials Project, 1946, NO-487). Tribunali otsuses käsitati Fischerit ja Oberheuserit Gebhardti aktiivsete täideviijatena Ravensbrücki inimkatsetes (United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 539).

Otsese võrdlusrühma moodustavad arstid, kelle osalus inimkatsetes tuvastati Nürnbergi arstide kohtuasjas (Ameerika Ühendriigid vs. Karl Brandt jt, kohtuasi nr 1) ning kelle sõjajärgne kutsealane staatus kujunes Oberheuseri omast erinevalt (Forsbach & Hofer, 2018, lk 203–204). Rühma kuuluvad Siegfried Handloser, Karl Genzken, Gerhard Rose, Oskar Schröder, Hermann Becker-Freyseng, Wilhelm Beiglböck ja Fritz Fischer (United States Military Tribunal I, 1947b). Nende juhtumid võimaldavad võrrelda Nürnbergi sõjatribunali süüdimõistmise järgseid kutsealaseid tagajärgi ning hilisemat avaliku võimu suhtumist isikutesse, kelle osalus inimkatsetes oli tribunalimenetluses tuvastatud (Forsbach & Hofer, 2018).

Siegfried Handloser juhtis Saksa Relvajõudude (*Wehrmacht*) meditsiiniteenistust. Alates 1941. aasta veebruarist oli ta sõjaväe meditsiiniteenistuse inspektor ja maaväe peaarst ning alates 1942. aasta keskpaigast Saksa relvajõudude meditsiiniteenistuse kõrgeim juht (*Chef des*

Wehrmachtsanitätswesens) (Deutsche Gesellschaft für Innere Medizin, s. a.). Pärast süüdimõistmist vähendati tema karistust ja ta vabastati ennetähtaegselt (Deutsche Gesellschaft für Innere Medizin, s. a.).

Karl Genzken juhtis Waffen-SS-i sanitaarametit (*Chef des Sanitätsamts der Waffen-SS*) (United States Military Tribunal I, 1947b). Eluaegne vangistus vähendati 1951. aastal 20 aastale ning Genzken vabastati 17. aprillil 1954 (Schwarz, 1990, lk 250 jj). Tema juhtum on võrdluses asjakohane eelkõige kõrge positsiooni tõttu meditsiinilises käsu- ja vastutusahelas (United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 539).

Gerhard Rose oli troopikameditsiini professor, Robert Kochi Instituudi troopikameditsiini osakonna juhataja alates 1936. aastast ning instituudi asepresident alates 1. veebruarist 1943 (Bundesdisziplinarkammer VII, 24.10.1960, Az. VII VI 8/60). Eluaegne vangistus vähendati 1951. aastal 15 aastale ning Rose vabastati 3. juunil 1955 (Schwarz, 1990, lk 250 jj). Tema kutsealane tegevus jätkus ning 1960. aastal käsitles föderaalne distsiplinaarkoda tema ametialast staatust ja pensioniõiguslikke tagajärgi (Bundesdisziplinarkammer VII, 24.10.1960, Az. VII VI 8/60).

Oskar Schröder juhtis Saksa Õhujõudude (*Luftwaffe*) meditsiiniteenistust (Schröder, 1954–1956). Tema karistust vähendati 1951. aastal 15 aastale ning ta vabastati 1954. aastal (Schröder, 1954–1956). Pärast vabanemist viibis Schröder Ameerika Ühendriikides ja nõustas USA õhujõude lennundusmeditsiini korralduslikes küsimustes (Schröder, 1954–1956).

Hermann Becker-Freyseng oli *Luftwaffe* staabiarst ja lennundusmeditsiini instituudi osakonnajuhataja (Schwarz, 1990). Tema 20-aastane vangistus vähendati 1951. aastal kümnele aastale ning ta vabastati 20. novembril 1952 (Becker-Freyseng, 1952–1961). Vangistuse ajal osales ta teose „Saksa lennundusmeditsiin Teises maailmasõjas“ koostamisel ning hiljem jätkus tema koostöö USA lennundusmeditsiiniliste programmidega (Schwarz, 1990, lk 250 jj).

Wilhelm Beiglböck oli Viini ülikooli meditsiinikliiniku vanemarst ja erakorraline professor (Forsbach & Hofer, 2018). Nürnbergi tribunal mõistis ta Dachau merevee joomiskatsete tõttu 15 aastaks vangi, kuid karistus vähendati 1951. aastal kümnele aastale ja ta vabastati sama aasta detsembris (Forsbach & Hofer, 2018). Pärast vabanemist töötas ta Freiburgi ülikoolikliinikus, sai 1952. aastal Buxtehude haigla sisehaiguste osakonna juhtivaks arstiks ning valiti 1958. aastal Saksa Sisehaiguste Seltsi komiteesse (Forsbach & Hofer, 2018, lk 203–204). Tema kutsealast taastumist toetasid Saksa meditsiinilise eliidi esindajad, sealhulgas Ludwig Heilmeyer, Anton Hittmair, Rudolf Schoen, Franz Volhard ja Paul Martini (Forsbach & Hofer, 2018).

Fritz Fischer oli Karl Gebhardti vahetu alluv Hohenlychenis ning osales koos Gebhardti ja Oberheuseriga Ravensbrücki katsetes (Nuremberg Trials Project, 1945). Fischer vabastati 1954. aastal pärast eluaegse vangistuse vähendamist 15 aastale, taastas arstikutse ning asus tööle ettevõttes C. H. Boehringer Sohn Ingelheim, jätkates tegevust farmaatsiatööstuse piirimail (Schwarz, 1990, lk 250 jj). Fischeri ja Oberheuseri sõjajärgne kutsealane kohtlemine erines: Fischer siirdus tööstusesse, samal ajal kui Oberheuser jätkas arstina, kuni tema *Approbation* 1958. aastal haldusotsusega ära võeti (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761, Nr. 9588; Die Zeit, 09.12.1960).

Otsesesse võrdlusrühma kuuluvad ka õigeks mõistetud arstid, kelle kutsealane tegevus meditsiinis jätkus. Georg August Weltz, Siegfried Ruff ja Hans-Wolfgang Romberg mõisteti kõrguskatsete asjas õigeks (Nuremberg Trials Project, „Persons Involved in the Medical Case“). Weltz oli Müncheni lennundusmeditsiini instituudi direktor ning jätkas pärast sõda tööd röntgenoloogina ja alates 1953. aastast professorina Müncheni Ludwig-Maximilian-ülikoolis (Bayerisches Hauptstaatsarchiv - Geschichtsverwaltung Bayern, 2023). Siegfried Ruff juhtis Saksamaa Lennunduse Katseasutuse lennundusmeditsiini osakonda ning Hans-Wolfgang Romberg tegutses samas valdkonnas arstina;

mõlema kutsealane staatus säilis muutumatuna (Nuremberg Trials Project, „Persons Involved in the Medical Case“).

Esitatud andmed näitavad, et Nürnbergi arstide kohtuasjas tehtud süüdimõistmisega ei kaasnenud ühetaolisi kutsealaseid tagajärgi. Pärast vangistust jätkus mitme süüdimõistetu arstikutse, haiglajuhtimine ja tegevus avalik-õiguslikes meditsiinistruktuurides (United States Military Tribunal I, 1947b; Forsbach & Hofer, 2018, lk 203–204).

6.2.4. Kaudne võrdlus: I.G. Farbeni juhtivtöötajate sõjajärgne reintegratsioon

Kaudse võrdlusrühma moodustavad I.G. Farbeni kohtuasjas süüdimõistetud juhtivtöötajad, eelkõige Fritz ter Meer, Carl Krauch, Otto Ambros, Heinrich Bütefisch, Walter Dürrfeld, Friedrich Jähne ja Hans Kugler. Nürnbergi sõjatribunali VI menetluses mõisteti mitmed neist süüdi rüüstamise, sunniviisilise töö, orjastamise ning Auschwitz-Monowitzi tegevusega seotud kuritegude eest (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1205–1207; United States District Court for the District of Columbia, 1952, lk 60–79).

Fritz ter Meer mõisteti Nürnbergis toimunud I.G. Farbeni kohtuasjas sõjakuritegude ja inimröövi eest seitsmeks aastaks vangi, kuid ta vabastati ennetähtaegselt 1950. aastal. Järgneval kümnendil naasis ta Saksa majanduseliiti, juhtides aastatel 1956–1964 Farbenfabriken Bayer AG nõukogu. Lisaks Bayerile kuulus ta mitmete teiste mõjukate ettevõtete ja tööstusühenduste juhtorganitesse, panustades Lääne-Saksamaa majanduse sõjajärgsesse taastamisse. Need ametikohad tõendavad endiste *Reichi* tippjuhtide naasmist Lääne-Saksamaa kõrgfinantsi ja korporatiivstruktuuridesse (Fritz Bauer Institut, 2023, lk 74; Bayer AG, 2025).

Carl Krauch mõisteti kuueks aastaks vangi ja vabastati 1950. aastal. Alates 1955. aastast kuulus ta Hüls GmbH nõukogusse (United States Military Tribunal VI, 1948; I.G.-Farben-Prozess, 1948–1955).

Otto Ambros mõisteti kaheksaks aastaks vangi ja vabastati 1952. aastal. Pärast vabanemist jätkus tema tegevus keemia- ja farmaatsiatööstuses ning aastatel 1960–1977 oli ta Knoll AG nõukogu esimees (United States Military Tribunal VI, 1948; Otto Ambros, biograafilised andmed).

Heinrich Bütefisch mõisteti kuueks aastaks vangi ja vabastati 1951. aastal. Alates 1952. aastast kuulus ta Ruhrchemie AG, Deutsche Gasolin AG ja Feldmühle AG nõukogudesse ning hiljem Kohle-Öl-Chemie GmbH nõukogusse (Fritz Bauer Institut, 2023, lk 74; Haupttreuhandstelle Ost, 2026).

Walter Dürrfeld mõisteti kaheksaks aastaks vangi ja vabastati ennetähtaegselt. 1952. aastal sai ta I.G. Farbeni võrgustiku kaudu võimaluse töötada Farbwerke Hoechstis ning Otto Ambrose vahendusel asus Scholven-Chemie AG juhatusse, kuuludes hiljem mitme ettevõtte nõukogudesse (Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages, 2009, lk 5).

Friedrich Jähne mõisteti I.G. Farbeni kohtuasjas vangistusse. 1955. aasta juunis sai temast Farbwerke Hoechst AG nõukogu liige ning sama aasta septembris nõukogu esimees, olles ametis kuni 1963. aastani (Borkin, 1978, lk 207 jj).

Hans Kugler mõisteti ühe aasta ja kuue kuu pikkusesse vangistusse ning vabastati 1948. aastal. Pärast vabanemist kuulus ta muu hulgas Cassella Farbwerke Mainkur AG juhatusse (I.G.-Farben-Prozess, 1948–1950).

Ehkki I.G. Farbeni juhid ei kuulunud arstikutse tegevusloa (*Approbation*) reguleerimisalasse ja nende tegevus ei eeldanud meditsiinilist kvalifikatsiooni, illustreerib nende edukas majanduslik ja juhtimisalane reintegratsioon laiemat läänesaksa ühiskondlikku praktikat, kus Nürnbergi tribunalides süüdimõistetud isikud naasid suurettevõtete tippstruktuuridesse (Bayer AG, 2025; Fritz Bauer Institut, 2023, lk 74; Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages, 2009, lk 5).

6.2.5. Rothenburgsorti arstide kutseõiguslik kohtlemine kui võrreldav halduspraktika

Lääne-Saksamaa halduspraktika seisukohalt on Herta Oberheuseri juhtumiga otseselt võrreldavaks võrdlusmaterjaliks Hamburgi endise Rothenburgsorti lastehaigla (*Kinderkrankenhaus Rothenburgsort*) arstide kutsealane kohtlemine. Rothenburgsortis tegutses alates 1940. aastast laste „eutanaasia"-programmi raames *Kinderfachabteilung* („laste eriosakond"), mis ei pruukinud moodustada eraldiseisvat ruumilist üksust, vaid hõlmas laste tapmist haigla eri osakondades.[10] Tegevus oli seotud *Reichsausschuss zur wissenschaftlichen Erfassung von erb- und anlagebedingten schweren Leiden*'iga („Reichi komitee pärilike ja kaasasündinud raskete haiguste teaduslikuks registreerimiseks"), mille haldusmenetluses lapsi registreeriti ja tapmiseks välja valiti (Winkelmann, 2008, lk 60, 88; Landgericht Hamburg, 19.04.1949, 14 Js 265/48, Bd. 1, Bl. 118; Bd. 6, Bl. 27). *Kinderfachabteilung*'i arstliku juhina tegutses dr med. ja lastearst Wilhelm Bayer (Freie und Hansestadt Hamburg, *Medizin im Nationalsozialismus*, ptk D2).

Kolmanda Riigi haldusdokumentides kasutati selliste laste kohta muu hulgas nimetust *Reichsausschusskinder* („Reichi komitee lapsed"). Säilinud haiguslugudes on surmapõhjustena märgitud näiteks „*Krämpfe und Pneumonie*" („krambid ja kopsupõletik"), „*Kreislaufschwäche*" („vereringenõrkus") ning „*Hydrocephalus und Lähmung des Atemzentrums*" („vesipea ja hingamiskeskuse halvatus"). Osa dokumente kannab seevastu märget „*Krankengeschichte verbrannt*" („haiguslugu põletatud") (Winkelmann, 2008, lk 139–146).

Rothenburgsorti lastehaigla tegevusega seoses tuvastati Hamburgi kriminaalmenetluses vähemalt 56 lapse tapmine. *Landgericht Hamburg* leidis 19. aprilli 1949. aasta otsuses asjas 14 Js 265/48, et laste tapmised olid „objektiivselt õigusvastased" (*objektiv rechtswidrig*), kuid süüdistatavate teadlikkus tegude õigusvastasusest ei olnud tõendatud. Seetõttu jäeti põhimenetlus algatamata ja menetlus lõpetati süüdistatavate suhtes selles osas (Landgericht Hamburg, 19.04.1949, 14 Js 265/48; vt Kindereuthanasie in Alsterdorf, lk 18). Hamburgi prokuratuuri sõjajärgne uurimine tuvastas samuti vähemalt 56 lapse tapmise *Kinderfachabteilung*'i tegevuse raames. Sama arvu kajastab Hamburgi Ülikooli uurimus, mille tabelis on allikana otseselt märgitud *Anklageschrift in KKR getötete Kinder, 56 juhtumit* (Landgericht Hamburg, 14 Js 265/48, Handakten Bd. 1, Bl. 112; Winkelmann, 2008, lk 142, Tab. 11).

1961. aastal asusid Hamburgi Tervishoiuamet (*Gesundheitsbehörde*) ja Hamburgi Arstide Koda (*Ärztekammer Hamburg*) *Reichsärzteordnung*'i § 5 lõike 1 punkti 3 alusel seisukohale, et aastatel 1941–1943 vähemalt 56 lapse tapmisega seotud teod ei kujutanud endast selle sätte tähenduses „raskeid moraalseid üleastumisi" (*schwere sittliche Verfehlungen*). Seetõttu ei peetud *Approbation*'i äravõtmist § 5 alusel põhjendatuks.[11]

---

[10] *Kinderfachabteilung* – „laste eriosakond" (laste „eutanaasia" programmi raames tegutsenud üksus, kus lapsi valiti ja tapeti). Rothenburgsorti lastehaiglas tegutses selline üksus alates 1940. aastast, olles otseselt seotud *Reichsausschuss zur wissenschaftlichen Erfassung von erb- und anlagebedingten schweren Leiden*'iga („Reichi komitee pärilike ja kaasasündinud raskete haiguste teaduslikuks registreerimiseks"). Osakonna arstliku juhina tegutses dr med. lastearst Wilhelm Bayer ning laste tapmine toimus haigla eri osakondades, mitte tingimata eraldiseisvas ruumilises üksuses (Freie und Hansestadt Hamburg, Medizin im Nationalsozialismus, ptk D2 „Zwei »Kinderfachabteilungen« in Hamburg").

[11] *Die Zeit*'i 20. jaanuari 1961. aasta artikkel „Mord mit Genehmigung?" („Mõrv loaga?") kajastab Hamburgi Tervishoiuameti (*Gesundheitsbehörde*) ja Hamburgi arstide koja (*Ärztekammer*) seisukohta 56 lapse surmaga seotud juhtumis. Ametiasutused leidsid, et aastatel 1941–1943 toime pandud teod ei kujutanud endast 13. detsembri 1935. aasta *Reichsärzteordnung*'i („Reichi arstide seadus"; õigusaktide nimistu nr 2122-1) § 5 lõike 1 punkti 3 tähenduses „*schwere sittliche Verfehlungen*" („rasked moraalsed üleastumised"), mistõttu puudus alus arstide *Approbation*'i (arstikutse tegevusloa) äravõtmiseks. *Reichsärzteordnung* oli õigusaktide nimistus liigitatud seadusena ning avaldati *Reichsgesetzblatt* I osas lk 1433. Artikkel tõendab Hamburgi ametiasutuste 1961. aasta seisukohta *Reichsärzteordnung*'i § 5 kohaldamisel ning on seetõttu asjakohane tõendusmaterjal selle sätte hilisema halduspraktika käsitlemisel (Die Zeit, 20.01.1961, Nr. 04/1961, „S-Hamburg").

Rothenburgsorti lastehaigla juhtimise või *Kinderfachabteilung*'i tegevusega seotud arstide hulka kuulusid dr Wilhelm Bayer, dr Ortrud von Lamezan, dr Ursula Bensel, dr Emma Lüthje, dr Ursula Petersen, dr Ingeborg Wetzel, dr Gisela Schwabe, dr Helene Sonnemann, dr Lotte Albers, dr Maria Lange-de la Camp ja dr Ilse Breitfort (Burlon, 2009, lk 235 jj). Mitme asjaomase arsti kutsealane tegevus jätkus pärast 1945. aastat. Wilhelm Bayer töötas Hamburgis lastearsti ja erapraksise arstina kuni 1970. aastani; Helene Sonnemann oli alates 1951. aastast *Celle Allgemeines Krankenhaus*'i lastehaigla peaarst ning aastatel 1961–1976 asedirektor; Lotte Albers pidas alates 1952. aastast Hamburg-Harburgis erapraksist. Ursula Peterseni kutsealane tegevus jätkus samuti pärast sõjajärgset uurimist (Burlon, 2009, lk 235; Reiter, 2010, lk 13, 15, 27–28, 31, 39). Ilse Breitfort jätkas tegevust Esseni munitsipaalses lastehaiglas ja hiljem erapraksises; Maria Lange-de la Camp taastati pärast sõda arstina ning tegutses 1950. aastatel Ascherslebenis taimeuurijana; Ortrud von Lamezan töötas alates 1948. aastast Hamburgis arstina ja jätkas haiglates kuni 1960. aastateni (Babel, 2015, lk 101, 132–142; Burlon, 2009, lk 235). Nende andmete põhjal ei toonud asjaomaste arstide sõjaaegne tegevus iseenesest kaasa püsivat kutsealast tõrjutust ega takistanud arstikutsel jätkamist.

Helene Sonnemanni suhtes lõpetati *Landgericht Hamburg*'i menetlus 1949. aastal ning põhimenetlust ei algatatud. 1961. aastal taunis Hamburgi Arstide Koda (*Ärztekammer Hamburg*) tema tegevust, kuid ei rakendanud kutseõiguslikke meetmeid ega taotlenud *Approbation*'i äravõtmist. Alam-Saksi Sotsiaalministeerium lähtus 23. augusti 1961. aasta märgukirjas Hamburgi menetluse tulemusest ja loobus samuti kutseõiguslikest meetmetest. Sonnemann jätkas seejärel Celle üldhaigla lasteosakonnas, kus töötas peaarstina ja aastatel 1961–1976 asedirektorina (Beyer, 2018, lk 60; Niedersächsische Personen, 2026).

Rothenburgsorti praktika on Oberheuseri suhtes 1958. aastal tehtud otsuse käsitlemisel faktiliselt ja õiguslikult asjakohane võrdlusmaterjal, sest mõlemal juhul lähtuti 13. detsembri 1935. aasta *Reichsärzteordnung*'ist (RGBl. I, lk 1433). Selle § 5 lg 1 p 3 nägi ette *Bestallung*'i äravõtmise juhul, kui arst oli kutsekohtu otsusega tunnistatud arstikutseks kõlbmatuks, samal ajal kui *sittliche Zuverlässigkeit* ning rasked *strafrechtliche oder sittliche Verfehlungen* olid sätestatud § 3 lg 2 p-s 2. Rothenburgsorti praktika näitab, et vähemalt nende arstide puhul, kelle seos riiklikult lubatud laste tapmise korraldusega oli pädevatele ametiasutustele teada, ei kaasnenud *Reichsärzteordnung*'i § 5 alusel *Approbation*'i äravõtmist ning mitme asjaomase arsti kutsetegevus jätkus aastakümneid pärast sõda. Seetõttu tuleb Oberheuseri erineva kohtlemise juhtumi puhul kindlaks teha, millised konkreetsed faktilised või õiguslikud asjaolud seda erinevust põhjendasid ning kas *Reichsärzteordnung*'i asjakohaseid norme kohaldati Oberheuseri suhtes võrreldes Rothenburgsorti arstidega ühetaoliselt.

Hamburgi meditsiiniringkondades ei olnud riikliku „eutanaasia"-poliitika suhtes siiski üksmeelt. Pediaatriaprofessor Rudolf Degkwitz algatas pärast sõja lõppu samme Rothenburgsorti laste tapmistega seotud arstide suhtes, mis näitab, et vähemalt osa Hamburgi arstkonnast käsitas sellist tegevust õiguslikult ja ametialaselt taunitavana.

6.2.6. Degkwitzi tegevus Rothenburgsorti „eutanaasia"-poliitika ja Cateli küsimuses

Rudolf Degkwitz astus vastu riiklikule „eutanaasia"-poliitikale ning tegutses ka Wilhelm Bayeri suhtes, kes juhtis Hamburgi Rothenburgsorti *Kinderfachabteilung*'i („laste eriosakond") ja oli seotud seal toimunud laste tapmistega. Bayeriga seotud menetlusmaterjalides kajastub ka Hamburgi ametiarst Georg Herman Sieveking, kelle tegevus seostus *Reichsausschuss*'i („Reichi komitee") menetlusse suunatud laste arstliku hindamisega. Degkwitzi tegevust Bayeri suhtes ning tema sõjajärgseid samme

Rothenburgsorti laste tapmistega seotud arstide vastutusele võtmisel käsitlevad hilisemad uurimused (Aly, 2013, lk 140–142; Burlon, 2009, lk 60, 63–64; Diercks, 2014, lk 41).

Werner Heyde kriminaalasja avaliku menetlemise ajal jätkas Degkwitz laste „eutanaasia"-programmiga seotud meditsiinitöötajate vastutusele võtmist. Esimene säilinud ja käesolevas uurimuses dokumenteeritud Degkwitzi kriminaalavaldus (*Strafanzeige*) pärineb 28. juunist 1945. Avalduses käsitleti Hamburgi Rothenburgsorti Lastehaiglas (*Kinderkrankenhaus Rothenburgsort*) toime pandud neonataalseid ja pediaatrilisi tapmisi ning nimetati asjaomaseid arste (Staatsarchiv Hamburg [StAHH], 741-4 A 81/72, *Strafanzeige von Rudolf Degkwitz*, 28.06.1945; Grolle, 2007, lk 377–389). Säilinud toimikute põhjal osales Degkwitz menetluses aktiivselt, taotledes kriminaalmenetluse algatamist ja esitades tõendeid (*Beweismittel*) (StAHH, 741-4 A 81/72).

Hamburgi 1949. aasta kriminaalmenetluses koostas prokuratuur süüdistusakti (*Anklageschrift*), kuid Hamburgi Maakohus (*Landgericht Hamburg*) otsustas 19. aprillil 1949 põhimenetluse (*Hauptverfahren*) algatamata jätta (Landgericht Hamburg, *Beschluss vom 19.04.1949*, 14 Js 265/48, lk 8; StAHH, 741-4 A 81/72). Määruse põhjenduses käsitleti süüdistatavate subjektiivset õigusvastasuse teadvustamist (*Unrechtsbewußtsein*) ning kohus leidis, et asjaomaste meditsiinitöötajate *Unrechtsbewußtsein* tegude toimepanemise ajal ei olnud tõendatud (Landgericht Hamburg, *Beschluss vom 19.04.1949*, 14 Js 265/48, lk 8). Määruses käsitleti seejuures mõistet „väärtusetu elu lühendamine" (*Verkürzung lebensunwerten Lebens*) ning meditsiinilise sekkumise lubatavuse küsimust. Kohus tugines Karl Bindingu ja Alfred Hoche 1920. aasta teosele *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens* („Elu hävitamise vabakslaskmine elamisväärsuseta elust") ning Weimari vabariigi aegsele meditsiinikirjandusele, mis kujundas Kolmanda Riigi ajal ühe lähtekoha vastavate programmide riiklikule legitimiseerimisele. Lisaks viidati Frankfurdi Maini maakohtu 12. augusti 1947. aasta ja apellatsioonikohtu 24. augusti 1946. aasta lahenditele (Landgericht Hamburg, *Beschluss vom 19.04.1949*, 14 Js 265/48, lk 8; Diercks, 2014, lk 41; Petersen & Zankel, 2003, lk 153).

Samas põhjenduses viitas Hamburgi Maakohus Platonile ja Lucius Annaeus Senecale ning käsitles nende eetilisi seisukohti kristliku eetikaga võrreldes sisulise erinevuseta. Määruse lk 8 ei nimeta viidatud teoseid, käsikirjalisi tunnistajaid ega konkreetseid tekstikohti, mistõttu ei ole võimalik tuvastada, millistele tõenditele kohus oma käsitluses tugines. Samuti ei ole määruses Platoni või Seneca viidet seostatud asjaomaste meditsiinitöötajate *Unrechtsbewußtsein*'i käsitlemisega konkreetse teose, käsikirjalise tunnistaja ega tekstikohaga (Landgericht Hamburg, *Beschluss vom 19.04.1949*, 14 Js 265/48, lk 8). Platoni *Politeia* käsikirjalisele tunnistajale ja selles sisalduvatele konkreetsetele tekstikohtadele on viidatud käesoleva uurimuse alamärkuses.[12] Samuti on alamärkuses täpsustatud Seneca *De ira* käsikirjaline tunnistaja ning käsitletav tekstikoht.[13] Need konkreetsed tekstikohad võimaldavad täpsustada Platoni ja Seneca teoste sisu, mida Hamburgi Maakohtu määruses

[12] Platoni *Politeia* üks varasemaid säilinud käsikirjalisi tunnistajaid on 9. sajandist pärinev kreekakeelne pärgamendikoodeks *Parisinus graecus* 1807 (A). *Politeia* paikneb koodeksis *folio*'del 3r–114r; III raamat *folio*'del 25r–37v ja IV raamat *folio*'del 37v–48v. Koodeksi valmimisaeg jääb ligikaudu 1500 aastat pärast Platoni teose koostamist ning tegemist on ühe varasema säilinud *Politeia* täielikuma ärakirjaga. Käesolevas uurimuses käsitletavad kohad on *Politeia* III raamatu lõigud 406e–407e, kus käsitletakse Asklēpiose kunsti (*iatrikē*) eesmärke ja olukordi, mille puhul ei peeta elu lõputut pikendamist otstarbekaks. IV raamatu lõikudes 441c–444e käsitletakse õiglust hinge korrastatud seisundina ning võrreldakse voorusliku hinge tervist (*hygieia*) pahe haigusega (*nosos*) (*Politeia* III, 406e–407e; IV, 441c–444e).

[13] Seneca *De ira* üks varasemaid säilinud käsikirjalisi tunnistajaid on 11. sajandist pärinev *Ambrosianus* C 90 inf. (A), mis sisaldab Seneca *Dialogi* ja kuulub Milano Biblioteca Ambrosiana kogusse. Käsikirja valmimisaeg jääb enam kui 1000 aastat pärast Seneca teose koostamist. Käesolevas uurimuses käsitletav koht asub *De ira* III raamatu 15. peatükis, lõikudes 15.2–4, kus kasutatakse võrdlust parandamatult kahjustunud kehaosa eemaldamisega ning arutatakse raskelt kahjustunud laste (*debiliter natos*) küsimust (*De ira* III, 15.2–4) (Biblioteca Ambrosiana, C 90 inf.; Reynolds, 1968, lk 355–372).

mainitud antiikautorite nimeliste viidete taustal on võimalik käsitleda (Landgericht Hamburg, *Beschluss vom 19.04.1949*, 14 Js 265/48, lk 8).

7. mail 1960 esitas Degkwitz Werner Cateli vastu uue kriminaalavalduse (*Strafanzeige*). Avalduses käsitles ta Cateli seotust Riigi Lastekomitee (*Reichsausschuss zur wissenschaftlichen Erfassung von erb- und anlagebedingten schweren Leiden*) tegevuse ja laste „eutanaasiaga" (StAHH, 741-4 A 81/72, *Strafanzeige von Rudolf Degkwitz*, 07.05.1960, Bl. 23; Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv [SHLA], Abt. 761, Nr. 9595, Bl. 23).

12. septembri 1960. aasta kirjas esitas Degkwitz täiendavat dokumentaalset materjali ning taotles varasema menetluse uuendamist (*Wiederaufnahme des Verfahrens*), viidates toimikule, milles käsitleti Cateli rolli Kolmanda Riigi meditsiiniprogrammides (StAHH, 147 Js 58/67, Sonderbände Langenhorn, Bd. 8, *Strafsache gegen Bayer u. a.*, Bl. 75–76, Degkwitzi kiri, 12.09.1960; Greve, 2020).

Cateli suhtes toimusid 1960. aastatel Hannoveris eeluurimistoimingud (*Voruntersuchung*). Hilisema historiograafia kohaselt lõpetati menetlus Cateli ja teiste süüdistatavate suhtes ning Hannoveri Maakohus tegi 30. detsembril 1964 õigusjõustunud lahendi.

Sascha Topp, ajaloolane (MA), seostab lahendit eelkõige tapmissüüteo (*Totschlag*) aegumisega (*Verjährung*) (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, n.d.; Topp, 2013, lk 159). 1964. aasta menetlust tuleb seetõttu eristada 1949. aasta Hamburgi kriminaalmenetlusest.

Der Spiegel avaldas 16. augustil 1960 artikli „Eingeschläfert" [Uinutatud / Magama pandud], milles käsitleti Degkwitzi samme Cateli vastutusele võtmiseks ning Cateli seoseid riiklike meditsiiniprogrammidega (N. N., 1960, lk 31–33; Greve, 2020). *Die Zeit* käsitles samal perioodil Cateli osalust Kolmanda Riigi eutanaasiaprogrammis ning Degkwitzi õiguslikke pöördumisi (Die Zeit, nr 34/1960).

Degkwitzi sõjajärgset tegevust on käsitlenud ka Hendrik van den Bussche. Tema kirjelduse kohaselt hõlmas Degkwitzi tegevus korduvaid jõupingutusi laste „eutanaasiaga" seotud meditsiinitöötajate kriminaalvastutusele võtmiseks ning põrkus institutsionaalse vastuseisuga. Van den Bussche iseloomustab sellist olukorda retoorilise väljendiga „vaikiv õigusemõistmise ja arstkonna koalitsioon" (*stille Koalition von Justiz und Ärzteschaft*) (van den Bussche, 2014, lk 367 jj).

Säilinud arhiiviallikad dokumenteerivad Degkwitzi tegevust vähemalt kolmes etapis: 28. juuni 1945. aasta kriminaalavaldus Rothenburgsorti laste tapmiste kohta, osalemine 1949. aasta Hamburgi menetluses ning 1960. aasta kriminaalavaldus Werner Cateli vastu koos hilisema menetluse uuendamise taotlusega (StAHH, 741-4 A 81/72; StAHH, 147 Js 58/67, Sonderbände Langenhorn, Bd. 8, Bl. 75–76; Landgericht Hamburg, *Beschluss vom 19.04.1949*, 14 Js 265/48, lk 8).

6.2.7. *Reichsärzteordnung* ja kutseõiguse ümberkujundamine

13. detsembri 1935. aasta Reichsärzteordnung oli formaalselt *Reichsregierung*'i (*Reichi* valitsuse) vastu võetud õigusakt. Selle vastuvõtmine toimus 24. märtsil 1933 jõustunud *Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich*'i („Seadus rahva ja Reichi häda kõrvaldamiseks"; nn Ermächtigungsgesetz) loodud õiguslikus raamistikus. Weimari põhiseadus (Weimarer Reichsverfassung) võeti vastu 31. juulil 1919, kirjutati alla 11. augustil 1919 ja jõustus 14. augustil 1919 (Deutsches Reich, 1919).

Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich muutis senist põhiseaduslikku raamistikku otsustavalt. Seaduse § 1 lubas *Reichsregierung*'il võtta vastu *Reichsgesetze* ka väljaspool Weimari põhiseaduses ette nähtud tavapärast seadusandlikku menetlust. Seaduse § 2 sätestas, et valitsuse vastu võetud seadused võisid Weimari põhiseadusest kõrvale kalduda, ning § 3 välistas nende suhtes

põhiseaduse artiklite 68–77 kohaldamise. Seadus võeti vastu 23. märtsil 1933 ja jõustus 24. märtsil 1933, s.o selle väljakuulutamise päeval (Deutsches Reich, 1933).

Käesolevas uurimuses kasutatud kohtupraktikas ei ole tuvastatud Saksa kohtu, sealhulgas *Reichsgericht*'i lahendit, millega oleks kontrollitud *Ermächtigungsgesetz*'i põhiseaduslikku kehtivust või selle alusel *Reichsregierung*'ile antud seadusandliku pädevuse legitiimsust. Sõjajärgses kohtupraktikas käsitati *Reichsärzteordnung*'i siiski jätkuvalt kohaldatava varasema õigusena. Seda kinnitab muu hulgas Saksamaa Liitvabariigi Riigikohtu (*Bundesgerichtshof*) 16. detsembri 1954. aasta otsus asjas 3 StR 384/54, milles kohus tugines Reichsärzteordnung'i § 2 lg-le 1 ja leidis, et süüdistatav ei olnud selle alusel arstina ametlikult kinnitatud (*bestallt*) (BGHSt 7, 129–134, lk 132). Saksamaa Liitvabariigi Konstitutsioonikohus (*Bundesverfassungsgericht*) käsitles 21. oktoobri 1954. aasta lahendites asjades 1 BvL 9/51 ja 1 BvL 2/53 *Reichsärzteordnung*'i kutsekohtulikku regulatsiooni ning leidis, et kõnealune regulatsioon ei kuulunud põhiseadusliku pädevusjaotuse tähenduses kutsealale lubamise (*Zulassungswesen*) valdkonda (BVerfGE 4, 74, lk 83 jj). *Reichsärzteordnung* ei kaotanud 1945. aastal automaatselt kehtivust ning selle teatavaid sätteid kohaldati ka sõjajärgsel perioodil. 2. oktoobri 1961. aasta *Bundesärzteordnung*'i § 16 lg 2 p 1 tunnistas alates 1. jaanuarist 1962 kehtetuks muu hulgas *Reichsärzteordnung*'i §-d 1–11, 15, 16, 84, 85, 91 ja 92.

Rothenburgsorti ja Hinselmanni juhtumid

Normi kohaldamise erinevus ilmneb Hamburgi lastehaigla juhtumis, kus 1949. aastal arutati tervishoiuametis ja arstide kojas vastuolulises kontekstis tegutsenud arstide litsentside äravõtmist varasema arstimääruse paragrahvi 5 alusel, kuid kutseõiguslikku sanktsiooni ei rakendatud. 1961. aastal leidsid samad ametiasutused, et aastatel 1941–1943 mitmekümne lapse surmaga seotud teod ei kujutanud endast nimetatud sätte tähenduses raskeid kõlbelisi üleastumisi, mistõttu säilis asjaomaste arstide kutsealane staatus hoolimata nende seosest toonase poliitika elluviimisega (Krull, 2013, lk 311–312; *Die Zeit*, 20.01.1961). Sama lähenemine ilmnes Hans Peter Hinselmanni puhul, kelle *Approbation*'i (*Bestallung*'i) äravõtmist *Reichsärzteordnung*'i § 5 alusel kaaluti 1949. aastal, kuid *Ärztekammer*'i juhatus ei soovitanud äravõtmist ei poolt ega vastu. Juhatuse hinnangul ei olnud piisavalt selge, kas tegemist oli *schwere strafrechtliche oder sittliche Verfehlung*'iga („raske kriminaalõigusliku või moraalse üleastumisega"), ning „Euthanasie" küsimus oli õiguslikult ja kutse-eetiliselt veel selgitamata (Spurensuche Neumünster, n.d., „Hans Peter Gustav Hinselmann"). Hinselmann jätkas pärast 1949. aastal vabanemist arstina erapraksises kuni surmani 18. aprillil 1959 Hamburgis, mis kinnitab, et ka tema puhul ei kaasnenud teadaoleva seosega „Euthanasie"-poliitikaga kutsealase staatuse kaotamist (Harni, 2009, lk 208–210; *Deutsche Biographie*, n.d.).

Heyde kutsealane tegevus pärast sõda

Kutseõigusliku kontrolli erinev rakendamine ilmneb ka Werner Heyde puhul. Heyde tegutses aastatel 1950–1959 Flensburgis pseudonüümi dr Fritz Sawade all arstliku eksperdina ning koostas ligikaudu 7000 ekspertiisi, muu hulgas *Landessozialgericht*'ile (liidumaa sotsiaalkohtule) ja *Landesversicherungsanstalt*'ile (liidumaa kindlustusasutusele). Alles 1959. aastal nõuti temalt arstikutse tegevusloa (*Approbationsurkunde*) esitamist, mille järel ta lahkus Schleswig-Holsteinist ning alistus 12. novembril 1959 Frankfurt am Mainis õiguskaitseorganitele (Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, n.d.; Landesarchiv Schleswig-Holstein [LASH], Abt. 786, Nr. 2499).

Hiljem Schleswig-Holsteini maapäeva (*Landtag*) korraldatud uurimine tuvastas, et mitmed ametnikud ning meditsiini- ja kohtumeditsiini ringkondade liikmed teadsid Sawade tegelikku isikut, kuid tema kutsealane tegevus jätkus aastaid. Ajaleht *Die Zeit* kajastas 1961. aastal Schleswig-Holsteini maapäeva uurimiskomisjoni tuvastatud ulatuslikku teadlikkust Heyde tegelikust isikust ning asjaolu, et kohtud kasutasid teda eksperdina (*Die Zeit*, 03.03.1961, nr 10/1961, „Der gute Voss“).

Heyde varasem tegevus oli seotud ka Würzburgi ülikooliga, kus ta jätkas *Aktion* T4 ajal ametialast tööd ning mis oli seotud T4 arstide ettevalmistamise ja personali värbamisega (Böning, 2007, lk 413–419, eriti lk 413; Felbor, 1995, lk 42; Gerabek, 2005, lk 592). Tema tegevust enne 1939. aastat kajastab 1. jaanuari 1939. aasta elulookirjeldus. T4 tegevuse keskseks menetlusdokumendiks on 22. mai 1962. aasta süüdistusakt (Vormbaum, 2005, lk 3, XXIII; Dörner, 1999, lk 8/01171 jj).

Heyde tegevus T4 programmis ja Rostecki juhtum

Ph.D. Christine Jeske käsitleb oma uurimuses *Reichi* Julgeoleku Peakontori 22. juuni 1942. aasta korraldust ja Heyde rolli Andrzej Rostecki surmas; hilisemad uurimused tuginevad muu hulgas Nürnbergi-Fürthi prokuratuuri menetlusele nr 11 Js 24/70 (Jeske, 2017; Raim, 2004). Rostecki suri 1942. aasta juulis Nürnbergi suunal toimunud transpordi ajal. Heyde juhtis alates 1941. aasta novembrist SS-i ajuvigastusega patsientide haiglat. 1943. aasta aprillist kuni 1945. aasta märtsini tegutses Würzburgi kliiniku piirkonnas Flossenbürgi koonduslaagri välilaager. Jörg Skriebeleit lahkab laagri rajamist ja Heyde seost sellega (Skriebeleit, 2004, lk 293–316, eriti lk 302).

Frankfurdi peaprokuratuuri 22. mai 1962. aasta süüdistusakt oli Werner Heyde ja tema kaassüüdistatavate suhtes algatatud menetluse alusdokument. Thomas Vormbaumi väljaandes on dokument avaldatud koos Uwe Kaminsky ja Friedrich Denckeri kommentaaridega sarja „Juristische Zeitgeschichte“ 1. jaotise 17. köitena (Vormbaum, 2005, lk XXIII, 3 jj). Süüdistusaktis omistati Heydele vähemalt 100 000 inimese tapmine (Vormbaum, 2005, lk XXIII).

Frankfurdi Kõrgema Riigikohtu (*Oberlandesgericht Frankfurt am Main*) 2. kriminaalkolleegiumi 4. jaanuari 1963. aasta määrus asjas nr 2 Ws 454/63 (Js 17/59 Gen. StA) käsitles Heyde vahi all hoidmise jätkamist ning T4 arstliku otsustusmenetluse õiguslikku tähendust. Kohtu põhjenduste kohaselt olid ekspertiisid formaalsed menetlustoimingud, mille dokumentaalne alus oli üksikjuhtumite massilise menetlemise tingimustes piiratud. Heyde kohta märkis kohus, et tal oli ulatuslik ülevaade tegevuse eesmärgist, varjamise korraldusest ja tegelikust täideviimisest (Oberlandesgericht Frankfurt am Main, 04.01.1963, 2 Ws 454/63 [Js 17/59 Gen. StA]).

Heyde roll Würzburgi päriliku tervise kohtus

Werner Heyde tegutses Würzburgis alates 1935. aastast *Erbgesundheitsgericht*’i (päriliku tervise kohtu) kaasistujana (*Beisitzer* – kaasistuja); *Deutsche Biographie* dateerib selle ametiperioodi aastatesse 1935–1945. Sama allika kohaselt töötas Heyde aastatel 1934–1936 Würzburgi *Rassenpolitisches Amt*’is (rassipoliitiline amet) ning oli alates 1935. aastast selle *Kreisamtsleiter* (ringkonnaameti juhataja) (Rauh, 2025, „Lebenslauf“, kirjed „1934–1936 – Würzburg – Mitarbeiter; seit 1935 Kreisamtsleiter – Rassenpolitisches Amt“ ja „1935–1945 – Würzburg – Beisitzer – Erbgesundheitsgericht“).

Biograafiline sissekanne seob tema tegevuse *Erbgesundheitsgericht*’i kaasistujana otseselt seadusega *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses* (päriliku haigestumisega järglaste sündimise vältimise seadus): „Ebenfalls seit 1935 war er als Beisitzer am Erbgesundheitsgericht in

Würzburg an der Durchführung des „Gesetzes zur Verhütung erbkranken Nachwuchses“ beteiligt“ („Samuti oli ta alates 1935. aastast Würzburgi päriliku tervise kohtu kaasistujana seotud päriliku haigestumisega järglaste sündimise vältimise seaduse rakendamisega“) (Rauh, 2025, „Biografie“, lõik „1933 trat Heyde in die NSDAP …“, lause „Ebenfalls seit 1935 war er als Beisitzer am Erbgesundheitsgericht in Würzburg …“). Würzburgi päriliku tervise kohtu (*Erbgesundheitsgericht*) õigusliku aluse moodustas 14. juulil 1933 vastu võetud päriliku haigestumisega järglaste sündimise vältimise seadus (*Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses*). Selle seaduse paragrahvi 5 kohaselt oli steriliseerimise üle otsustamiseks pädev kohus, kelle tööpiirkonnas asus asjaomase isiku üldine kohtualluvus (Deutsches Reich, 1933, *Reichsgesetzblatt* Teil I, nr 86, lk 529, § 5). Nimetatud seaduse paragrahvi 6 lõike 1 kohaselt pidi kohtu koosseisu kuuluv teine Saksamaal tegevusõigusega arst olema pärilikkusõpetusega eriti hästi kursis (*mit der Erbgesundheitslehre besonders vertraut*), kuid seadus ei sätestanud selle nõude täitmiseks konkreetset õppekava, eksamit ega muud formaalset kvalifikatsiooni (Deutsches Reich, 1933, *Reichsgesetzblatt* Teil I, nr 86, lk 529, § 6 lg 1). Paragrahvi 12 lõige 1 nägi lõplikult otsustatud steriliseerimise korral ette selle täideviimise ka asjaomase isiku tahte vastaselt, vajaduse korral politsei kaasabil ja otsese sunni kasutamisega (Deutsches Reich, 1933, *Reichsgesetzblatt* Teil I, lk 530, § 12 lg 1).

Arstikutse omandamise õigusliku aluse sätestas 13. detsembri 1935. aasta *Reichsärzteordnung* (*Reichi* arstide seadus), mille § 4 lõike 1 kohaselt sõltus *Bestallung*’i (arstikutse riikliku tunnustuse) andmine *Reichi* siseministri kehtestatud *Bestallungsordnung*’is (arstikutse tunnustamise määruses) sätestatud tingimuste täitmisest (Deutsches Reich, 1935, *Reichsärzteordnung*, lk 1433, § 4 lg 1). 25. märtsi 1936. aasta *Bestallungsordnung für Ärzte* (arstide kutsealase tunnustamise määrus) nägi *Rassenhygiene*’i (rassihügieeni) ette arstide riigieksami hügieenialases osas ülikoolides, kus oli olemas vastava ettevalmistusega õppejõud (Deutsches Reich, 1936, *Bestallungsordnung für Ärzte*, *Ärzteschulung*).

17. juuli 1939. aasta *Bestallungsordnung* sätestas arstikutse riiklikult reguleeritud õppekava kohustuslike osadena *Menschliche Erblehre als Grundlage der Rassenhygiene*’i („inimese pärilikkusõpetus rassihügieeni alusena“) ja *Rassenhygiene*’i („rassihügieen“) (*Studienplan*; Deutsches Reich, 1939, *Reichsgesetzblatt Teil I*, nr 130, lk 1273–1289). Nimetatud normatiivaktid kehtestas *Reichi* siseminister määrustena, mitte formaalseadustena. Sellest hoolimata omandasid nende alusel sätestatud arstikutse omandamise tingimused kehtivusajal ja kohaldamisalas õiguslikult siduva iseloomu. Seega kujutasid kõnealused õppekavanõuded endast arstikutsele pääsu reguleerinud riiklikult kehtestatud normatiivset raamistikku. Werner Heyde tegutses aastatel 1935–1945 selle õiguskorra kohaldamisega seotud Würzburgi *Erbgesundheitsgericht*’i kaasistujana (*Beisitzer*).

Philipp Rauh, Müncheni Tehnikaülikooli meditsiiniajaloo ja -eetika instituudi meditsiiniajaloolase ning teadurina, käsitleb Heyde ametialast tegevust 1. jaanuaril 2025 avaldatud Neue Deutsche Biographie online biograafilises teatmeteoses. Selle allika kohaselt omandas Heyde 1925. aastal Würzburgi ülikoolis meditsiinidoktori kraadi (Dr. med.) ning habiliteerus 1932. aastal psühhiaatria ja neuroloogia alal. 1940. aastal nimetati ta sama ülikooli korraliseks professoriks ja psühhiaatria- ning närvikliiniku direktoriks. Ühtlasi kuulus Heyde aastatel 1935–1945 Würzburgi *Erbgesundheitsgericht*’i koosseisu kaasistujana (*Beisitzer*) (Rauh, 2025, „Biografie“).

Heyde surm ja kriminaalmenetluse katkemine

Limburgi maakonnakohtus (*Landgericht Limburg*) Werner Heyde, Gerhard Bohne, Hans Hefelmanni ja Friedrich Tillmanni suhtes kavandatud põhikohtuistung pidi algama 18. veebruaril 1964. 21. veebruaril

1964 ilmunud *Die Zeit* käsitles menetluse algust ning märkis, et neljast süüdistatavast oli selleks ajaks menetluses alles Hans Hefelmann, sest Werner Heyde oli 13. veebruaril 1964 Butzbachi vanglas enesetapu tagajärjel surnud (Grunenberg, 1964, „Der merkwürdige Fall Heyde“, sissejuhatav osa).

Deutsche Biographie andmetel on Heyde surm registreeritud märkega „Gestorben am 13. Februar 1964 (Suizid) in Butzbach (Hessen)“ (Rauh, 2025, „Lebensdaten“). Grunenbergi kaasaegne kirjeldus täpsustab surmaviisi, märkides, et „der dritte hängte sich an einem Heizungsrohr auf“, s.t Heyde poos end Butzbachi vanglas kütteradiaatori toru külge (Grunenberg, 1964, „Der merkwürdige Fall Heyde“, sissejuhatav osa). Heyde üheksa lehekülje pikkust hüvastijätukirja on käsitlenud Godau-Schüttke, kes esitab selle kohta andmed oma 2001. aasta uurimistöös (Godau-Schüttke, 2001, lk 235–236). Lisaks on dokumenteeritud, et Heyde surnukeha viidi pärast surma Butzbachist Frankfurti, kus Fritz Baueri palvel teostas lahangu kohtumeditsiini professor Joachim Gerchow. Gerchow kinnitas seda 9. aprillil 2003 antud intervjuus (Ziok/Schenk, intervjuu Gerchowiga, 09.04.2003).

Heyde surm katkestas tema suhtes käimas olnud kriminaalmenetluse. Seetõttu lõppes tema suhtes algatatud kriminaalasi enne sisulise kohtuotsuse tegemist ning tema süüküsimusele ei antud menetluses lõplikku kohtulikku lahendit (Grunenberg, 1964, „Der merkwürdige Fall Heyde“, sissejuhatav osa).

Kohtunike enesetapud võrdlusmaterjalina

Heyde juhtumi võrdlusmaterjalina on asjakohased ka Saksamaa kõrgema astme kohtunikud, kelle sõjaaegsed enesetapud on dokumenteeritud. Martin Jonas (8. november 1884 – 14. aprill 1945) oli *Reichsgericht*'i (Saksa Riigi Riigikohtu) IV tsiviilsenati president (*Senatspräsident beim Reichsgericht*). Jonas asus ametisse 1. juulil 1938 ning suri 14. aprillil 1945 Leipzigis enesetapu tagajärjel (Mertens, 2024, lk 82, II. „Kurzbiographie“, lõigud „Dienstantritt am 1. Juli 1938“ ja „Jonas verübte am 14. April 1945 in seinem Leipziger Dienstzimmer Selbstmord“; Entscheidungen des Reichsgerichts in Zivilsachen, „IV. Zivilsenat“).

Erwin Bumke (7. juuli 1874 – 20. aprill 1945) oli Saksa Riigi Riigikohtu (*Reichsgericht*) president alates 1929. aastast kuni kohtu tegevuse lõppemiseni (Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, n.d., „Bumke, Erwin Konrad Eduard“, lõik „Am 15. Februar 1929 wurde Bumke zum Reichsgerichtspräsidenten ...“).

Riigikohtu tegevus lõppes Ameerika vägede sisenemisega Leipzigisse 1945. aasta aprillis ning Bumke sooritas seejärel enesetapu (Bundesverwaltungsgericht, n.d., „Geschichte des Gebäudes“, alapealkiri „April 1945 – Das Ende des Reichsgerichts“, lõik, mis algab sõnadega „Die Tätigkeit des Reichsgerichts endet mit dem Einmarsch der amerikanischen Armee in Leipzig im April 1945“ ja sisaldab lauset „Der letzte Präsident des Reichsgerichts, Erwin Bumke, begeht Selbstmord“). *Bundesarchivi Akten der Reichskanzlei* isikuregister kinnitab surmakuupäevaks 20. aprilli 1945 ja surmakohaks Leipzigi ning märgib surma asjaoluks „Freitod“ (Bundesarchiv, n.d., „Bumke, Erwin“, isikuregistri kanne „gest. 20.4.1945 Leipzig, Freitod“).

Täiendavalt märgib *Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen*, et Bumke suri 20. aprillil 1945 oma korteris Reichsgerichtsgebäude's Leipzigis, Beethovenstraße 4; allikas seostab andmed sõnaselgelt surmatunnistusega: „Laut Sterbeurkunde verstarb er am 20. April 1945 in seiner Wohnung im Reichsgerichtsgebäude in der Beethovenstraße 4“ (Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, n.d., „Bumke, Erwin Konrad Eduard“, lõik, mis algab sõnadega „Als die Amerikaner am 20. April 1945 in Leipzig einrückten ...“).

Sõjaväekohtunike juhtumid

Sõjaväekohtute kontekstis on dokumenteeritud Werner Lueben (1894–1944), *Reichskriegsgericht*'i (Saksa Riigi Sõjakohtu) 2. senati president (*Senatspräsident des 2. Senats des Reichskriegsgerichts*) ja kindralstaabikohtunik (*Generalstabsrichter*). Õigusteadusliku kõrghariduse omandanud Lueben võttis 28. juulil 1944 Torgaus endalt elu vahetult enne Stettini katoliku vaimulike kohtuasja arutamist (Sächsisches Staatsministerium der Justiz, 2020, *Sächsische Justizgeschichte*, Bd. 2, osa „Generalrichter Werner Lueben", lk 87).

Sächsische Justizgeschichte seostab Lueb(en)i enesetapu tema juhitud menetlusega, milles süüdistatavateks olid kanoonilise õiguse doktor (*Dr. iur. can.*) Carl Lampert, Pater Friedrich Lorenz ja Kaplan Herbert Simoleit. Süüdistused hõlmasid *Wehrkraftzersetzung*'i (sõjalise jõu õõnestamist), *Feindbegünstigung*'i (vaenlase soosimist) ja spionaaži; 1944. aasta septembri alguses mõisteti nimetatud vaimulikud kahes eraldi menetluses surma (Sächsisches Staatsministerium der Justiz, 2020, *Sächsische Justizgeschichte*, Bd. 2, „Generalrichter Werner Lueben", lk 87).

Lueb(en)i puudumist 28. juulil 1944 kavandatud surmaotsuse väljakuulutamiselt kinnitab ka *Stiftung Sächsische Gedenkstätten*, mille andmetel oli ta enne otsuse väljakuulutamist end maha lasknud; uuel menetlusel mõisteti Lampert, Lorenz ja Simoleit 8. septembril 1944 taas surma (Stiftung Sächsische Gedenkstätten, n.d., „Carl Lampert", osa „Zur Person"). Berliini *Diözesanarchivi* käsitluses seostatakse Lueb(en)i enesetappu veel otsesemalt tema soovimatusega vastutada kolme vaimuliku surmaotsuse eest (Diözesanarchiv Berlin, n.d., „Simoleit", lõik „Bei der Urteilsverkündung fehlte allerdings Senatspräsident Werner Lueben ..."). Samas sedastab ajaloolane Norbert Haase, et enesetapu täpne põhjus ei ole kindlaks tehtud ning võimalikku südametunnistuse konflikti seoses kolme vaimuliku surmaotsusega tuleb käsitada üksnes ühe võimaliku seletusena, mitte tõendatud motiivina (Haase, 2011, lk 404–405).

Samasse *Reichskriegsgericht*'i juhtivate kohtunike enesetappude konteksti kuuluvad Walter Biron, endine *Senatspräsident* (senati president), kes võttis Prantsuse okupatsioonivõimude uurimise ajal 1947. aastal Rastatti vangistuses endalt elu, ning Erich Lorenzen, *Admiralrichter* (admiralikohtunik) *Reichskriegsgericht*'is, kes sooritas 1945. aasta mai alguses Schleswig-Holsteinis enesetapu (Haase, 1991, lk 399–400, joonealune märkus 94). Bironi kohta täpsustab Berliini linnaleht, et ta „erhängte sich … 1947 in seiner Zelle" (poos end 1947. aastal oma kongis) ning et Prantsuse *Tribunal Général* (üldkohus) uuris *Reichskriegsgericht*'i juhtivaid kohtunikke (Bezirksamt Charlottenburg-Wilmersdorf, „Kiezspaziergang …"). Lorenzeni kohta märgitakse kohaliku arhiivi- ja muuseumialases dokumentatsioonis tema ametit *Admiralrichter*'ina (admiralikohtunikuna) ning enesetappu Barmstedtis 4.–5. mail 1945. Samas allikas kirjeldatakse tema varasemat tegevust *Reichskriegsgericht*'is ja ametit *Marinechefrichter*'ina (mereväe peakohtunikuna) (Spurensuche Kreis Pinneberg und Umgebung, „4./5. Mai 1945 – Schloßinsel Barmstedt …").

Heyde juhtum asetub seega laiemasse mustrisse, milles Kolmanda Riigi ajal kõrgetel kohtuametikohtadel tegutsenud isikute seas esines enesetappe nii tsiviil- kui ka sõjaväekohtute juhtkonnas. *Reichsgericht*'i puhul olid nendeks Martin Jonas ja Erwin Bumke 1945. aasta aprillis ning *Reichskriegsgericht*'i puhul Werner Lueben 1944. aasta juulis ja Erich Lorenzen 1945. aasta mais; Walter Bironi surm 1947. aastal leidis aset juba sõjajärgse uurimise ajal. Heyde surm ei olnud seega kohtuametnike seas institutsionaalselt ainulaadne, vaid kuulub kõrgemate kohtuametnike seas korduvalt dokumenteeritud enesetappude konteksti (Mertens, 2024, lk 82; Bundesverwaltungsgericht, n.d.; Sächsisches Staatsministerium der Justiz, 2020, lk 87; Haase, 1991, lk 399–400).

Heyde juhtumiga seotud avalik ja õiguslik vastasseis

Frankfurter Rundschau Bonni toimetuse reporter ja hilisem peareporter (*Chefreporter*) Volkmar Hoffmann mõisteti laimu (*üble Nachrede*) eest kuueks kuuks tingimisi vangistusse, kuna ta oli väitnud, et Schleswig-Holsteini ministerpresident Kai-Uwe von Hassel, kultuuriminister Edo Osterloh või kogu liidumaa valitsus olid juba mitu kuud teadlikud sellest, et dr Fritz Sawade nime all tegutses tagaotsitav Werner Heyde (Godau-Schüttke, 1998, lk 304–310; Linck, 2022, lk 220). Hoffmanni ajakirjanduslik tegevus hõlmas muu hulgas 1961. aastal avaldatud artiklit Kurt Lichtensteini elust ja surmast pealkirjaga „Ein Mann im Stacheldraht unserer Zeit“ (Hoffmann, 1961, viidatud Landtag Nordrhein-Westfalen, n.d.). Tema autoritöö jätkus vähemalt 1970. aastatel, mil ta avaldas 17. juunil 1977 Elisabeth Käsemanni käsitleva artikli (Deutscher Bundestag, 2013). 1984. aastal teatati Hoffmanni pensionile jäämisest *Frankfurter Rundschau* Bonni esindusest ning tema järglaseks nimetati Helmut Lölhöffel (Kress, 1984).

Oberheuseri *Approbation*'i äravõtmine ja *Reichsärzteordnung*'i § 5 kohaldamise võrdlus

Eelnevad juhtumid moodustavad võrdlusraamistiku Oberheuseri suhtes rakendatud kutseõigusliku meetme käsitlemiseks. Keskne küsimus ei ole *Reichsärzteordnung*'i § 5 formaalne kehtivus, vaid selle ühetaoline kohaldamine võrreldavates olukordades ning objektiivselt põhjendatavate eristuskriteeriumide olemasolu. Hamburgi ametiasutuste praktika näitab, et osalemine „Euthanasie“-poliitika elluviimises ei toonud arstidele iseenesest kaasa *Approbation*'i äravõtmist. Oberheuserilt võttis Schleswig-Holsteini siseminister *Approbation*'i 1958. aastal ning tema sellekohast kaebust menetles Schleswig-Holsteini *Verwaltungsgericht*'i 8. koda 1960. aastal (*Die Zeit*, 9. detsember 1960; *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 5. detsember 1960; *Die Zeit*, 20. jaanuar 1961).

Oberheuseri juhtumi kutseõiguslik ja sotsiaalajalooline kontekst

Die Zeit'i 9. detsembri 1960. aasta ülevaate kohaselt oli Oberheuseri kaebusel peatav toime (*aufschiebende Wirkung*), mistõttu võis ta kahe aasta vältel pärast *Approbation*'i äravõtmist Stocksees arstina edasi praktiseerida. Schleswig-Holsteini halduskohtu kaheksas koda menetles tema kaebust siseminister (Dr. jur.) Helmut Lemke vastu. *Approbation* oli Oberheuserilt ära võetud kaks aastat varem (*Die Zeit*, 09.12.1960).

Oberheuseri juhtum loob aluse võrdlevale kutseõiguslikule käsitlusele, mille keskmes on *Reichsärzteordnung*'i § 5 kohaldamine ning samalaadsete arstide kutsealane kohtlemine. Relevantsed võrdlusparameetrid on *Approbation*'i äravõtmise aeg ja õiguslik alus, kaebemenetluse kulg ning *Euthanasie*-kuritegudega seotud arstide hilisem kutsealane staatus (Taake, 1996, lk 126–127, märkus 17; *Die Zeit*, 09.12.1960). Taake'i vahendatud 5. detsembri 1960. aasta *Frankfurter Allgemeine Zeitung*'i teate kohaselt jättis Schleswig-Holsteini halduskohtu kaheksas koda Oberheuseri *Anfechtungsklage*'i (tühistamiskaebuse) rahuldamata ning kohustas teda kandma menetluskulud. *Approbation*'i äravõtmise õigusliku alusena käsitleti tema tegevust Ravensbrücki naiste koonduslaagris (Taake, 1996, lk 126–127, märkus 17).

Sotsiaalajaloolises käsitluses on asjakohane arvestada arstikutse soolise ja institutsionaalse korraldusega. Kate Dockingi andmetel astusid Herta Oberheuser ja günekoloog Gerda Weyand 1937. aasta mais NSDAP liikmeks. Nende varasem seotus natsionaalsotsialistlike organisatsioonidega ning Ravensbrückis pakutud paremad majanduslikud tingimused, tööalane püsivus ja kõrgem staatus

moodustasid taustategurid, mis aitasid kujundada nende tööalast positsiooni Ravensbrückis (Docking, 2021, lk 429–430, eriti märkused 55–68).[14]

Oberheuseri varasem majanduslik olukord aitab neid tegureid täpsustada. Düsseldorfi dermatoloogiakliinikus teenis ta 120 riigimarka kuus, samal ajal kui abielus arstide kuutasu oli 200 riigimarka. Dockingi andmetel ei eristanud kliiniku tasustamiskord arstide puhul formaalselt sugu, kuid Oberheuseri hilisema kirjelduse kohaselt olid naisarstide võimalused tasustatud ametikoha leidmiseks siiski piiratumad. Ravensbrückis oli tema kuutasu 400 riigimarka ehk enne mahaarvamisi 500 riigimarka, mis pakkus talle senisest kindlamat erialast rakendumist (Docking, 2021, lk 429, märkused 62–68).

Oberheuseri poliitiline ja kutsealane tegevus Kolmanda Riigi ajal ning tema osalemine Ravensbrückis toime pandud meditsiinilistes inimkatsetes on kajastatud Nürnbergi arstide kohtuasja otsuses. Tribunal I käsitles tema kuulumist Saksa Tütarlaste Liitu[15] ja NSDAP-sse ning teenistust Ravensbrückis. Oberheuser mõisteti süüdi sõja- ja inimsusvastastes kuritegudes ning talle määrati 20-aastane vangistus (Nuremberg Medical Trial, 1947, „Judgment", Oberheuseri osa, lk 11 528–11 538).

Oberheuseri *Approbation*'i äravõtmise menetlus algas 1958. aastal, kui Schleswig-Holsteini siseminister Helmut Lemke otsustas tema tegevusloa ära võtta. Oberheuser vaidlustas otsuse halduskohtus ning kaebusel oli menetluse ajal peatav toime, mistõttu sai ta Stocksees arstina edasi tegutseda (*Die Zeit*, 9. detsember 1960).

4. detsembril 1960 jättis Schleswig-Holsteini halduskohus tema kaebuse rahuldamata. Sellega lõppes vaidlus Lemke 1958. aasta otsuse üle esimese astme kohtus. 28. juunil 1961 loobus Oberheuser *Approbation*'ist; loobumist kinnitab Schleswig-Holsteini liidumaa valitsuse pressiteade „Frau Dr. Oberheuser verzichtet auf Approbation" (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761, Nr. 9588; Abt. 352 Kiel, Nr. 1141 ja Nr. 880).

Õiguslikus kvalifikatsioonis tuleb selgelt eristada kirjeldatud asjaolusid *Approbation*'i äravõtmise otsuse konkreetsest õiguslikust alusest. Tõendatult on tuvastatud 1958. aasta haldusotsuse tegemine, selle kohtulik vaidlustamine, 4. detsembri 1960. aasta kohtuotsuse jõustumine ning 1961. aastal toimunud *Approbation*'ist loobumine. Võrdluse esemeks on küsimus, kas samalaadsete asjaoludega meesarstide suhtes kohaldati sama õiguslikku mõõdupuud. Ühtlasi tuleb tuvastada, kas nende kutseõiguslik kohtlemine ja menetluste õiguslikud tagajärjed erinesid Oberheuseri suhtes kohaldatutest. Nimetatud asjaolude õiguslik võrdlus võimaldab tuvastada võrdse kohtlemise põhimõtte järgimise või sellest kõrvalekaldumise (Taake, 1996, lk 126–127, märkus 17; Die Zeit, 9. detsember 1960).

6.2.8. Erineva kutsealase kohtlemise õiguslik võrdlus ja võrdse kohtlemise standard

Oberheuseri sõjajärgse kutsealase staatuse käsitlemisel tuleb rangelt eristada Nürnbergi sõjatribunali süüdimõistmist hilisemast kutseõiguslikust otsustamisest. Nürnbergi arstide kohtuasjas mõisteti

[14] Kate Docking, Reframing Gender: „The Experiences of the Female Medical Personnel of Ravensbrück Concentration Camp, 1933–1949" (Soo ümbermõtestamine: Ravensbrücki koonduslaagris töötanud naissoost meditsiinipersonali kogemused, 1933–1949), doktoritöö, Kenti Ülikool (*University of Kent*), 2021. Doktoritöö käsitleb üheteistkümne Ravensbrücki koonduslaagris töötanud naissoost meditsiinitöötaja – arstide ja meditsiiniõdede – kogemusi ning nende kohtlemist vahetul sõjajärgsel perioodil, sealhulgas interneerimist, kohtuasju ja denatsifitseerimist (Docking, 2021a, doktoritöö).

[15] Saksa noorte natsionaalsotsialistliku organisatsiooni *Hitlerjugend* neli põhiharundit olid vanuse ja soo järgi jaotatud järgmiselt: 10–14-aastased poisid kuulusid Saksa Noorteüksusse (*Deutsches Jungvolk*, DJ), 14–18-aastased poisid Hitleri-noorsoosse (*Hitler-Jugend*, HJ), 10–14-aastased tüdrukud Noorte Tütarlaste Liitu (*Jungmädelbund*, JM) ning 14–18-aastased tüdrukud Saksa Tütarlaste Liitu (*Bund Deutscher Mädel*, BDM) (Deutsches Reich, 1939, § 1 lg 2, p-d 1–4).

Oberheuser 20. augustil 1947 süüdi II ja III süüdistuspunktis seoses osalemisega Ravensbrücki sulfoonamiidi- ning luu-, lihase- ja närvikoekatsetes. Talle määratud 20-aastane vangistus vähendati 31. jaanuaril 1951 kümnele aastale ning pärast vabastamist 4. aprillil 1952 jätkas ta arstina Stocksees ja Johanniter-Heilstätte Plönis (United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 528–11 539; Schwarz, 1990, lk 405–407; Taake, 1998, lk 94–99). Tribunali menetlusmaterjalid kinnitavad tema osalemist Karl Gebhardi ja Fritz Fischeri juhitud Ravensbrücki eksperimendirühmas ning tegevust Gebhardi assistendina. Fischeri 1. novembri 1946. aasta seletuses käsitleti Oberheuseri osalust sulfoonamiidi- ja kirurgilistes katsetes ning kohtuotsuses kvalifitseeriti Fischeri ja Oberheuseri tegevus Gebhardi katsete aktiivse täideviimisena (Nuremberg Trials Project, 1946, NO-487; United States Military Tribunal I, 1947a, lk 11 528; United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 539).

Võrdlusmaterjal

Otsese võrdlusrühma moodustavad Nürnbergi arstide kohtuasjas süüdimõistetud või õigeks mõistetud arstid, kelle kutsealane tegevus sõjajärgsel perioodil jätkus: Fritz Fischer, Wilhelm Beiglböck, Gerhard Rose, Oskar Schröder, Hermann Becker-Freyseng, Siegfried Handloser, Karl Genzken, Georg August Weltz, Siegfried Ruff ja Hans-Wolfgang Romberg. Võrdluse seisukohalt on olulised nende suhtes tehtud kohtuotsus, määratud karistus, vabastamise aeg, hilisem kutsealane staatus ning riigivõimu reaktsioon (United States Military Tribunal I, 1947b; Forsbach & Hofer, 2018, lk 203–204).

Fritz Fischer on Oberheuseri lähim võrdlusisik, sest mõlemad osalesid Gebhardi juhitud Ravensbrücki katsetes. Fischeri eluaegne vangistus vähendati 1951. aastal 15 aastale ning ta vabastati 1954. aastal; seejärel taastas ta arstikutse ja asus tööle Boehringeri farmaatsiaettevõttes (Nuremberg Trials Project, 1945; Schwarz, 1990, lk 250 jj). Wilhelm Beiglböcki kümneaastaseks vähendatud karistus lõppes 1951. aastal. Pärast vangistust jätkas ta arstlikku tegevust Freiburgis ja Buxtehudes ning osales 1958. aastal DGIM-i tegevuses. Tema kutsealast reintegratsiooni toetasid Ludwig Heilmeyer, Anton Hittmair, Rudolf Schoen, Franz Volhard ja Paul Martini (Forsbach & Hofer, 2018, lk 203–204; Volhard, biograafiline ülevaade).

Gerhard Rose vabastati 3. juunil 1955 pärast eluaegse vangistuse vähendamist 15 aastale. Tema ametialast staatust ja pensioniõiguslikke tagajärgi käsitles 1960. aastal föderaalne distsiplinaarkoda (Schwarz, 1990, lk 250 jj; Bundesdisziplinarkammer VII, 24.10.1960, Az. VII VI 8/60).

Oskar Schröder vabastati 1954. aastal pärast karistuse vähendamist 15 aastale ning jätkas Ameerika Ühendriikides lennundusmeditsiinialast nõustamist. Hermann Becker-Freyseng vabastati 20. novembril 1952 pärast karistuse vähendamist kümnele aastale ning jätkas erialast tegevust ja koostööd USA lennundusmeditsiini programmidega (Schröder, 1954–1956; Becker-Freyseng, 1952–1961; Schwarz, 1990, lk 250 jj). Siegfried Handloser, *Wehrmachti* meditsiiniteenistuse kõrgeim juht, ja Karl Genzken, Waffen-SS-i meditsiiniteenistuse juht, mõisteti samuti süüdi ning nende karistusi vähendati. Handloser suri 1954. aastal ja Genzken vabastati 17. aprillil 1954 (Deutsche Gesellschaft für Innere Medizin, s. a., „Siegfried Handloser“; United States Military Tribunal I, 1947b, lk 11 539; Schwarz, 1990, lk 250 jj).

Õigeks mõistetud Georg August Weltz, Siegfried Ruff ja Hans-Wolfgang Romberg moodustavad eraldi võrdlusrühma. Weltz jätkas pärast sõda tegevust röntgenoloogi ja professorina Müncheni Ludwig-Maximilliani ülikoolis; Ruff jätkas tegevust Saksa lennundusmeditsiini valdkonnas ning Romberg arstina (Nuremberg Trials Project, „Georg August Weltz“; Bayerisches Hauptstaatsarchiv / Geschichtsverwaltung Bayern, 2023; Nuremberg Trials Project, „Persons Involved in the Medical Case“).

Kaudse võrdlusmaterjali moodustavad I.G. Farbeni kohtuasjas süüdimõistetud juhtivtöötajad. Nürnbergi sõjatribunal tuvastas nende vastutuse muu hulgas rüüstamise, sunniviisilise tööjõu kasutamise, orjastamise ning Auschwitz-Monowitzi tegevusega seoses (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1205–1207; United States District Court for the District of Columbia, 1952, lk 60–79). Fritz ter Meer oli 1956–1964 Bayer AG nõukogu esimees, Carl Krauch alates 1955. aastast Hüls GmbH nõukogu liige, Otto Ambros 1960–1977 Knoll AG nõukogu esimees; Heinrich Bütefisch kuulus mitme tööstusettevõtte nõukogusse, Walter Dürrfeld sai 1952. aastal Scholven-Chemie AG juhatuse liikmeks, Friedrich Jähne oli 1955–1963 Farbwerke Hoechst AG nõukogu esimees ning Hans Kugler Cassella Farbwerke Mainkur AG juhatuse liige (Fritz Bauer Institut, 2023, lk 74; Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages, 2009, lk 5). Nimetatud isikud ei kuulunud *Approbation*'i regulatsiooni esemelisse kohaldamisalasse, mistõttu on nende hilisem kutsealane positsioon üksnes kaudse võrdlusväärtusega (Bayer AG, 2025; Fritz Bauer Institut, 2023, lk 74).

Otsene kutseõiguslik võrdlus

Võrdluse seisukohalt on eriti oluline Hamburgi Rothenburgsorti lastehaigla arstide juhtum. 1949. ja 1961. aastal käsitlesid *Gesundheitsbehörde* ja *Ärztekammer Hamburg* nende seost aastatel 1941–1943 vähemalt 56 raske puudega lapse surmaga. 1961. aasta ametliku seisukoha kohaselt ei kujutanud asjaomane tegevus *Reichsärzteordnung*'i § 5 lg 1 p 3 tähenduses rasket moraalset üleastumist ning *Approbation*'i äravõtmiseks puudus alus (Krull, 2013, lk 311–312; *Die Zeit*, 20. jaanuar 1961).

Asjaomaste arstide hulka kuulusid Wilhelm Bayer, Ortrud von Lamezan, Ursula Bensel, Emma Lüthje, Ursula Petersen, Ingeborg Wetzel, Gisela Schwabe, Helene Sonnemann, Lotte Albers, Maria Lange-de la Camp ja Ilse Breitfort. Mitme nimetatu, sealhulgas Bayeri, Sonnemanni, Albersi, Breitforti, Lange-de la Campi ja von Lamezani kutsetegevus jätkus pärast sõda (Bayer, biograafiline ülevaade; Burlon, 2009, lk 235 jj; Reiter, 2010, lk 13, 15, 27–28, 31, 39; Babel, 2015, lk 101, 132–142).

Helene Sonnemanni suhtes 1949. aastal põhimenetlust ei algatatud. 1961. aastal käsitles Hamburgi arstide koda tema tegevust uuesti ning 23. augusti 1961. aasta märgukirjas kajastatud seisukoha alusel ei kohaldatud Sonnemanni suhtes Alam-Saksi Sotsiaalministeeriumi poolt kutseõiguslikke meetmeid. Sonnemann jätkas Celle haiglas juhtiva arstina kuni 1976. aastani (Beyer, 2018, lk 60; Niedersächsische Personen, 2026).

Hans Peter Hinselmanni puhul kaaluti 1949. aastal *Gesundheitsbehörde*'s *Bestallung*'i äravõtmist *Reichsärzteordnung*'i § 5 alusel. *Ärztekammer* ei soovitanud *Bestallung*'i ära võtta, kuid ei välistanud seda, leides, et küsimus, kas tegemist oli „schwere strafrechtliche oder sittliche Verfehlung'iga" (raske karistusõigusliku või kõlbelise üleastumisega), ei olnud piisavalt selgelt lahendatav ning „Euthanasie" küsimus oli õiguslikult ja kutse-eetiliselt veel selgitamata (Spurensuche Neumünster, n.d., „Hans Peter Gustav Hinselmann"). Pärast 1949. aasta vabastamist jätkas Hinselmann erapraksises arstina kuni surmani 18. aprillil 1959 (Harni, 2009, lk 208–210; *Deutsche Biographie*, n.d.).

Normatiivne raamistik. 13. detsembri 1935. aasta *Reichsärzteordnung* (RGBl. I, lk 1433) sätestas § 3 lg 2 p 2 kohaselt *Bestallung*'i andmisest keeldumise juhul, kui taotlejal puudus „nationale oder sittliche Zuverlässigkeit" (rahvuslik või kõlbeline usaldusväärsus), eelkõige raske karistusõigusliku või kõlbelise üleastumise tõttu. Sama paragrahvi lg 2 p 3 nägi keeldumise ette juhul, kui isik oli kutsekohtu otsusega tunnistatud arstikutse pidamiseks kõlbmatuks. § 5 lg 1 reguleeris *Bestallung*'i äravõtmist juba tegevusloaga arstilt (*Reichsärzteordnung*, 1935, §-d 3, 5). *Reichsärzteordnung* võeti vastu 13. detsembril 1935 ja jõustus 1. aprillil 1936 (§ 93). Selle teatavaid sätteid käsitati 1950. aastatel ja 1960.

aastate alguses jätkuvalt kehtiva varasema õigusena. 2. oktoobri 1961. aasta *Bundesärzteordnung* (BGBl. I, lk 1857) jõustus 1. jaanuaril 1962 ning selle § 16 lg 2 p 1 tunnistas muu hulgas *Reichsärzteordnung*'i §-d 1–11, 15, 16, 84, 85, 91 ja 92 kehtetuks.

Heyde juhtum. Werner Heyde tegutses aastatel 1950–1959 Flensburgis pseudonüümi dr Fritz Sawade all arstliku eksperdina ning koostas ligikaudu 7000 ekspertiisi, muu hulgas *Landessozialgericht*'ile ja *Landesversicherungsanstalt*'ile (Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, n.d.; Godau-Schüttke, 2001, lk 225–236). 1959. aastal nõuti temalt *Approbationsurkunde*'i esitamist, mille järel lahkus ta Schleswig-Holsteinist ja andis end 12. novembril 1959 Frankfurt am Mainis õiguskaitseorganitele (Landesarchiv Schleswig-Holstein [LASH], Abt. 786, Nr. 2499). Schleswig-Holsteini *Landtag*'i uurimiskomisjon tuvastas hiljem, et Heyde tegelik isik ning tema jätkuv tegevus kohtu- ja meditsiinieksperdina olid ametiasutustele ulatuslikult teada (Schleswig-Holsteinischer Landtag, 1961, *Schlußbericht des Untersuchungsausschusses „Dr. Sawade"*, lk 2168; Godau-Schüttke, 2001, lk 225–236; *Die Zeit*, 3. märts 1961, nr 10/1961, „Der gute Voss").

Heyde osalus *Aktion* T4 programmis ning tema ametialane roll Würzburgi ülikoolis on põhjalikult dokumenteeritud erialakirjanduses (Böning, 2007, lk 413–419, eriti lk 413; Felbor, 1995, lk 42; Gerabek, 2005, lk 592). Tema 1. jaanuari 1939. aasta elulookirjeldus ja 22. mai 1962. aasta süüdistusakt kujunesid hilisema kriminaalmenetluse keskseks dokumentaalseks aluseks (Vormbaum, 2005, lk 3, XXIII; Dörner, 1999, lk 8/01171 jj). Heyde seost Andrzej Rostecki surmaga ning 22. juuni 1942. aasta *Reichi* Julgeoleku Peakontori korraldust käsitleb Jeske; hilisemad uurimused tuginevad muu hulgas Nürnbergi-Fürthi prokuratuuri menetlusele nr 11 Js 24/70 (Jeske, 2017; Raim, 2004). Alates 1941. aasta novembrist juhtis Heyde SS-i ajuvigastusega patsientide haiglat ning Würzburgi kliiniku piirkonnas tegutses 1943. aasta aprillist kuni 1945. aasta märtsini Flossenbürgi koonduslaagri välilaager (Skriebeleit, 2004, lk 293–316, eriti lk 302).

Frankfurdi peaprokuratuuri 22. mai 1962. aasta süüdistusakt oli Heyde ja tema kaassüüdistatavate suhtes algatatud menetluse alusdokument; Heydele omistati vähemalt 100 000 inimese tapmine (Vormbaum, 2005, lk XXIII, 3 jj). Frankfurdi Kõrgema Piirkonnakohtu 2. kriminaalkolleegiumi 4. jaanuari 1963. aasta määrus asjas 2 Ws 454/63 (Js 17/59 Gen. StA) käsitles Heyde vahi all pidamise jätkamist ning *Aktion* T4 otsustusmehhanismi õiguslikku tähendust. Kohus leidis, et Heydel oli ulatuslik ülevaade programmi eesmärgist, selle varjamisest ja tegelikust elluviimisest (*Oberlandesgericht Frankfurt am Main*, 04.01.1963, 2 Ws 454/63 [Js 17/59 Gen. StA]).

Limburgi maakohtus kavandatud põhikohtuistung pidi algama 18. veebruaril 1964. Heyde suri 13. veebruaril 1964 Butzbachi vanglas enesetapu tagajärjel, mistõttu tema suhtes algatatud menetlus lõppes sisulise kohtuotsuseta (Grunenberg, 1964, „Der merkwürdige Fall Heyde"). Tema hüvastijätukirja käsitleb Godau-Schüttke (2001, lk 235–236).

Schleswig-Holsteini *Landtag*'i uurimiskomisjon tegutses 1960. aasta jaanuarist kuni 1961. aasta juulini, pidas 43 istungit ja kuulas üle 60 tunnistaja. Lõpparuandes nimetati 18 isikut, kellele oli teada Heyde tegelik isik (Schleswig-Holsteinischer Landtag, 1961, *Schlußbericht des Untersuchungsausschusses „Dr. Sawade"*, lk 2168; Godau-Schüttke, 2001, lk 225–236). Schleswig-Holsteini peaprokurör Adolf Voß esitas 27. detsembril 1960 ennetähtaegse pensioniavalduse ning sai selleks loa 28. detsembril. Tema 1961. aasta jaanuariks kavandatud ülekuulamine jäi terviseseisundi tõttu ära (Godau-Schüttke, 2001, lk 225 jj; *Der Spiegel*, 1961, nr 3). *Frankfurter Rundschau* reporter Volkmar Hoffmann mõisteti kuueks kuuks vangistusse *üble Nachrede* eest seoses väidetega, et Schleswig-Holsteini valitsus oli teadlik Heyde tegelikust isikust (Godau-Schüttke, 1998, lk 304–310; Linck, 2022, lk 220).

Põhiseaduslik mõõdupuu. Võrdluse normatiivse aluse moodustavad *Grundgesetz*'i art 3 lg 1 ja art 12 lg 1. *BVerfG* määratles 11. juuni 1958. aasta *Apotheken-Urteil*'is kutsevabaduse riive kontrolli astmestiku ning sidus sekkumise intensiivsuse proportsionaalsuse põhimõttega (*BVerfG*, 11.06.1958, 1 BvR 596/56, BVerfGE 7, 377, lk 400–406). Võrdse kohtlemise põhimõtte sisustas *BVerfG* juba 23. oktoobri 1951. aasta otsuses, mille kohaselt peab erinev kohtlemine põhinema sisulisel ja asjakohasel põhjendusel (BVerfGE 1, 14, lk 52). Samast põhimõttest lähtus *BVerwG* 24. märtsi 1961. aasta otsuses VII C 29.60, leides, et faktilised erinevused omandavad õigusliku tähenduse üksnes siis, kui neil on õiguse, õigluse või otstarbekuse seisukohalt otsustav kaal; sama käsitlus ilmnes juba 9. novembri 1957. aasta otsuses III B 48.57 (*BVerwG*, 24.03.1961, VII C 29.60, p 35; *BVerwG*, 09.11.1957, III B 48.57).

Põhiseaduslikus käsitluses *Reichsärzteordnung*'i § 5 kohaldamisel tuleb eristada normi rakendamise ühetaolisust võrreldavates olukordades ning kohaldamise õiguslikku tagajärge. Hamburgi ametiasutuste praktika, Hinselmanni juhtum ja Heyde pikaajaline kutsetegevus näitavad, et seos „Euthanasie"-poliitikaga ei toonud iseenesest kaasa *Approbation*'i äravõtmist.

Herta Oberheuseri puhul eristuvad kolm õiguslikult olulist sündmust:

- Schleswig-Holsteini siseministri Helmut Lemke 1958. aasta otsus *Approbation* ära võtta;
- Schleswig-Holsteini halduskohtu 4. detsembri 1960. aasta otsus jätta kaebus rahuldamata;
- Oberheuseri 28. juuni 1961. aasta loobumine *Approbation*'ist.

Approbation'i äravõtmise otsuse vaidlustamisel oli kaebusel *Die Zeit*'i andmetel peatav toime ning Herta Oberheuser jätkas kohtumenetluse ajal arstina Stocksees (Die Zeit, 9. detsember 1960; Frankfurter Allgemeine Zeitung, 5. detsembri 1960; Die Zeit, 20. jaanuar 1961). Tema hilisemat *Approbation*'ist loobumist kinnitab Schleswig-Holsteini liidumaa valitsuse pressiteade „Frau Dr. Oberheuser verzichtet auf Approbation", ehkki loobumise tegelikud põhjused ja võimalik seos samal ajal lõpetatud kriminaalmenetlustega vajavad eraldi tõendamist (Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 761, Nr. 9588; Abt. 352 Kiel, Nr. 1141 ja Nr. 880).

Tabelid 6 ja 6.1 moodustavad faktilise aluse, mille alusel tehakse õiguslik kindlakstegemine Herta Oberheuseri kutseõigusliku meetme vastavuse kohta teiste sarnases olukorras isikute (Fischer, Beiglböck, Rose, Rothenburgsorti arstid) kohtlemisele, tuvastades erineva kohtlemise objektiivse, asjakohase ning proportsionaalse aluse olemasolu. Menetluse kese hõlmab Nürnbergi arstide kohtuasja süüdimõistvat otsust, riigivõimu järgnevat reaktsiooni ja kutsealase staatuse määramist. Esimese sammuna tuvastatakse, kas isiku faktiline ning õiguslik olukord erines teistest võrreldavatest isikutest *Approbation*'i otsustamisel õiguslikku tähendust omavate asjaolude poolest. Seejärel tehakse *Approbation*'i äravõtmise õiguslik kvalifikatsioon *Grundgesetz*'i artikli 3 lõike 1 võrdse kohtlemise põhimõtte ja artikli 12 lõike 1 kutsevabadusega kooskõla ning meetme proportsionaalsuse osas.

V. NÜRNBERGI JÄRELTRIBUNALID JA RAHVUSVAHELISE KRMINAALÕIGUSE KUJUNEMINE

1. Rahvusvaheliste kuritegude menetlemine pärast Teist maailmasõda

Käesolev uurimus käsitleb Euroopa sõjajärgseid kohtumenetlusi, milles käsitleti meditsiiniõiguse rikkumisi, vangide kohtlemist, sundmeditsiiniprogramme ning sunniviisiliste inimkatsetega seotud rahvusvahelise õiguse rikkumisi. Rahvusvahelise Sõjatribunali (*International Military Tribunal*, IMT) ja Ameerika Ühendriikide Nürnbergi järeltribunalide materjalide kõrval kasutatakse võrdlusmaterjalina Briti, Prantsuse, Saksamaa, Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa sõjajärgsete kohtumenetluste dokumentatsiooni. Võrdluses võetakse arvesse eri jurisdiktsioonide menetluslikke ja materiaalõiguslikke eripärasid.

Nürnbergi järeltribunalide Tribunal I menetluses *(United States v. Karl Brandt et al*., *Medical Case*) ja Tribunal VI menetluses (*United States v. Carl Krauch et al*., *I. G. Farben Case*) käsitletud küsimusi täiendab Habarovski kohtuasi (*Военный трибунал Приморского военного округа, дело № Н-20058*, kohtuotsus 30. detsembrist 1949). Viimases käsitleti bioloogiliste relvade programme, sunniviisilisi meditsiinilisi eksperimente ning bioloogilise sõja eesmärgil toime pandud rünnakuid tsiviil- ja sõjavangide vastu. Nimetatud kohtuasjad võimaldavad võrrelda inimkatsete, ettevõtete juhtkonna liikmete individuaalse vastutuse ning riiklike struktuuride tegevusega seotud rahvusvahelise õiguse rikkumiste õiguslikku käsitlust.

1.1. Rahvusvaheline Sõjatribunal ja Ameerika Ühendriikide Nürnbergi järeltribunalid

Rahvusvahelise Sõjatribunali (IMT) põhimenetluses käsitleti Saksamaa kõrgema juhtkonna vastutust rahvusvahelise õiguse raskete rikkumiste eest. Menetlus lõppes 1. oktoobril 1946 väljakuulutatud kohtuotsusega. Tribunal käsitles süüdistatavate individuaalset vastutust rahuvastaste kuritegude, sõjakuritegude ja inimsusvastaste kuritegude toimepanemise eest (*International Military Tribunal, The United States of America, the French Republic, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and the Union of Soviet Socialist Republics v. Hermann Göring et al*., Case No. 1, *Judgment*, 30. september – 1. oktoober 1946, peatükid „The Common Plan or Conspiracy“, „War Crimes“ ja „Crimes Against Humanity“).

Ameerika Ühendriikide Nürnbergi järeltribunalide menetlustest on käesoleva uurimuse seisukohalt keskse tähtsusega arstide kohtuasi ning I. G. Farbeni kohtuasi. Nürnbergi sõjaväetribunali I menetluses (*United States v. Karl Brandt et al*., „Medical Case“) käsitleti vangistatud isikutel tehtud meditsiiniliste inimkatsete õiguslikku lubatavust ning arstide individuaalset vastutust sõjakuritegude ja inimsusvastaste kuritegude eest. Kohtuotsuses sõnastatud põhimõtted kujundasid hilisemat meditsiiniõiguse arengut, eelkõige inimkatsete eetiliste ja õiguslike nõuete kujunemist (United States Military Tribunal I [Ameerika Ühendriikide sõjatribunal I], United States v. Karl Brandt et al. [Ameerika Ühendriigid vs. Karl Brandt jt], Case No. 1 [kohtuasi nr 1], Judgment [kohtuotsus], 19. august 1947; Sentences [karistuste määramine], 20. august 1947; osa „Medical Experiments“ [„Meditsiinilised inimkatsed“] ja „War Crimes and Crimes against Humanity“ [„Sõjakuriteod ning inimsusvastased kuriteod“]; Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals [„Sõjakurjategijate kohtuprotsessid Nürnbergi sõjatribunalides“], kd I, Washington, D.C., 1949, lk 171–178).

Nürnbergi sõjaväetribunali VI menetluses (United States v. Carl Krauch et al., I. G. Farbeni kohtuasi) käsitleti ettevõtte juhtkonna liikmete vastutust sõjakuritegude, sunnitöö rakendamise, orjastamise ning vangistatud isikutel läbi viidud ravimikatsete ja muude kuritarvituste eest. Tähelepanu all olid

eelkõige juhtkonna teadmised ettevõtte tegevusest, isiklik osalus ning otsustusvastutus sõjaolukorras (*United States Military Tribunal VI, United States v. Carl Krauch et al*., Case No. 6, Judgment, 29. juuli 1948, peatükid „Slavery and Mass Murder", „Spoliation and Plunder" ja „Medical Experiments"; Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals, kd VII, Washington, D.C., 1952, lk 1153–1160).

1.2. Briti okupatsioonitsooni kohtud ja Prantsusmaa sõjajärgsed kohtumenetlused

Briti okupatsioonitsooni sõjaväekohtutes käsitleti koonduslaagrite administratsiooni, SS-personali ja meditsiinitöötajate vastutust ning vangide kohtlemisega seotud rahvusvahelise õiguse rikkumisi. Bergen-Belseni koonduslaagri personali kohtuasjas (*The Trial of Josef Kramer and Forty-Four Others*) käsitles Briti sõjaväekohus laagri komandandi ja teiste personaliliikmete vastutust vangide ebainimliku kohtlemise, tapmiste ning laagritingimustest tingitud surmade eest. Menetlus toimus Lüneburgis ning lõppes 17. novembril 1945 (17 November 1945) kuulutatud kohtuotsusega (British Military Court, *The Trial of Josef Kramer and Forty-Four Others*, Case No. 5, Lüneburg, 17. september–17. november 1945 [17 September–17 November 1945], *Judgment*).

Ravensbrücki koonduslaagri kohtuasjades käsitleti SS-personali ja meditsiinitöötajate vastutust naisvangide väärkohtlemise, meditsiiniliste katsete ning tapmiste eest. Menetlused toimusid Briti sõjaväekohtutes Hamburgis aastatel 1946–1948. Nende hulka kuulus Fritz Suhreni ja teiste süüasi (*Trial of Fritz Suhren and Others*) (British Military Courts, *The Ravensbrück Trials*, Hamburg, 1946–1948; *Trial of Fritz Suhren and Others*, *Judgment*, 1947).

Neuengamme koonduslaagri kohtuasjades käsitleti laagri juhtkonna ja personali vastutust vangide väärkohtlemise, sunnitöö, ebainimlike kinnipidamistingimuste ning surmaga lõppenud kuritarvituste eest (British Military Court, *The Neuengamme Concentration Camp Trial*, Hamburg, 1946, *Judgment and Sentences*, 1946).

KL Natzweiler-Struthof oli ainus Kolmanda Riigi koonduslaager tänapäeva Prantsusmaa territooriumil. Laager rajati 1941. aasta mais Alsace'is Struthofi küla lähedale. Natzweiler-Struthof allus *Inspektion der Konzentrationslagerile* (IKL) [koonduslaagrite inspektsioon], mis tegutses SS-i keskse koonduslaagrite haldusasutusena (Balcke, 2001, lk 29–35). 17. märtsil 1942 liideti IKL SS-Wirtschafts-*Verwaltungshauptamtiga* (SS-WVHA) [SS-i majandus- ja halduspeavalitsus]. Selle tulemusel moodustati *Amtsgruppe* D [ametirühm D]. Pärast ümberkorraldust kasutati asutuse ametliku nimetusena *SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt – Amtsgruppe* D (Balcke, 2001, lk 34–35, 190–191). Natzweileri pealaager evakueeriti 1944. aasta septembris. Sellega seotud alamlaagrite tegevus jätkus Reini jõest ida pool kuni 1945. aasta kevadeni (Steegmann, 2005, lk 17, 122, 207).

Pärast Teist maailmasõda menetlesid Natzweiler-Struthofi ja selle alamlaagritega seotud kuritegusid Prantsuse sõjaväekohtud nii Prantsusmaal kui ka Prantsuse okupatsioonitsoonis Saksamaal. Prantsuse okupatsioonitsoonis toimusid vastavad menetlused muu hulgas Rastatti sõjaväetribunalis. Prantsuse sõjaväekohtute menetlusmaterjale säilitatakse muu hulgas *Service historique de la Défense*'i (SHD) kogudes (Service historique de la Défense [SHD], n.d.).

Rastattis toimus 1947. aastal mitu Natzweiler-Struthofi ja selle alamlaagreid puudutanud menetlust. Ühes kesksemas kohtuasjas olid süüdistatavateks endised laagri komandandid Friedrich Hartjenstein ja Heinrich Schwarz. Mõlemale määrati surmanuhtlus. Schwarzi karistus viidi täide 20. märtsil 1947 Baden-Oosis. Hartjensteini surmanuhtlust ei täidetud ning ta suri 20. oktoobril 1954 Pariisis vangistuses (Steegmann, 2005, lk 348–359).

Rastatti sõjaväetribunalis käsitleti ka Natzweiler-Struthofi alamlaagrites toime pandud kuritegusid. Aastatel 1947–1949 arutati mitut alamlaagritega seotud süüteoasja. Menetlused puudutasid laagrite juhtkonna, valvepersonali ja teiste laagritegevusega seotud isikute vastutust. Natzweiler-Struthofi alamlaagrite tegevust ja korraldust käsitleb Robert Steegmann oma monograafias (Steegmann, 2005, lk 276–280).[16]

Metzi alaline relvajõudude tribunal (*Tribunal permanent des forces armées de Metz*) arutas 1954. aastal Natzweiler-Struthofi juhtkonna ja valvepersonali liikmete vastutust Prantsusmaal toime pandud kuritegude eest. 2. juulil 1954 mõisteti Friedrich Hartjenstein, Wolfgang Seuß, Robert Nitsch, Franz Ehrmanntraut, Albert Fuchs ja Herbert Oehler surma. Hans Huttigile määrati eluaegne vangistus. Ülejäänud süüdistatavate suhtes määrati tähtajalised vangistused või sunnitöö (Archives départementales du Bas-Rhin, n.d.). Metzi kohtuotsus tühistati 1954. aasta detsembris kassatsioonimenetluses. Prantsusmaa kassatsioonikohus (*Cour de cassation*) saatis asja uueks arutamiseks Pariisi alalisele relvajõudude tribunalile. Pariisi tribunal arutas asja 17. aprillist kuni 17. maini 1955. Ehrmanntraut, Fuchs ja Seuß mõisteti taas surma. Nitschi surmanuhtlus muudeti viieteistkümneks aastaks sunnitööks. Hilisemates menetlustes muudeti mitme süüdimõistetu karistust ning osa neist vabastati enne karistusaja lõppu (Archives départementales du Bas-Rhin, n.d.).

Natzweiler-Struthofi meditsiinikuritegudega seotud menetlused puudutasid Strasbourgi *Reichsuniversität Straßburgi* [Strasbourgi Riigiülikool] meditsiiniteaduskonnaga seotud isikute tegevust. Menetlused hõlmasid August Hirti, Otto Bickenbachi ja Eugen Haageni tegevust ning Natzweiler-Struthofi kinnipeetavatel läbi viidud sunniviisilisi meditsiinilisi katseid (Steegmann, 2005, lk 391–495).

August Hirtiga seotud tegevust käsitleb Steegmann. Käsitlus puudutab Hirdi rolli Strasbourgi anatoomiakogu kavandamisel ning Auschwitzist Natzweiler-Struthofi toodud juudi vangide tapmist. Natzweiler-Struthofi gaasikambris tapeti 86 Auschwitzist toodud juudi vangi. Nende säilmeid kavandati kasutada Strasbourgi anatoomiakogus (Steegmann, 2005, lk 426–431; Centre européen du résistant déporté [CERD], n.d.).

Otto Bickenbachi tegevus oli seotud fosgeeni toime uurimisega. Tema katseid käsitleb Steegmann lehekülgedel 433–434. Eugen Haageni tegevus oli seotud nakkushaiguste vastaste vaktsiinide katsetamisega. Tema tegevust käsitleb Steegmann lehekülgedel 437–439 (Steegmann, 2005, lk 433–434, 437–439).

Bickenbachi ja Haageni suhtes toimus Prantsuse sõjaväetribunalis Metzis eraldi menetlus. 24. detsembril 1952 mõisteti nad süüdi. Kassatsioonimenetluse järel saadeti asi uueks arutamiseks Lyoni sõjaväetribunalile (*Tribunal militaire de Lyon*). 1954. aastal määrati mõlemale kahekümneaastane sunnitöö. Mõlemad vabastati 1955. aastal pärast karistuse leevendamist (Le Monde, 1954; Université de Strasbourg, 2016).

Briti ja Prantsuse sõjaväekohtutes rakendati individuaalse kriminaalvastutuse põhimõtet. Kohtulik tähelepanu keskendus konkreetse isiku tegevusele, ametialasele rollile ja seosele toimepandud kuritegudega. Natzweiler-Struthofi menetlustes käsitleti laagri juhtkonna liikmete, valvepersonali ning meditsiiniliste katsete läbiviimisega seotud arstide vastutust. Kohtuotsuste erinevused tulenesid muu

[16] Prantsuse ajaloolane Robert Steegmann kaitses 13. detsembril 2003 Strasbourgi Marc Blochi ülikoolis doktoriväitekirja *Le KL-Natzweiler et ses kommandos (1941–1945)* [Natzweileri koonduslaager ja selle kommandod (1941–1945)]. Seitsmest köitest ja 1818 leheküljest koosnev doktoritöö käsitleb Natzweiler-Struthofi põhilaagrit ning selle kommandosid. Steegmann õpetas ajalugu Strasbourgi *Lycée Fustel-de-Coulanges*'is. Doktoriväitekirja põhjal ilmus 2005. aastal monograafia *Le Struthof: Le KL-Natzweiler et ses kommandos: Une nébuleuse concentrationnaire des deux côtés du Rhin, 1941–1945* [Struthof: Natzweileri koonduslaager ja selle kommandod – koonduslaagrite võrgustik mõlemal pool Reini, 1941–1945]. Teos käsitleb Natzweiler-Struthofi põhilaagrit ja selle kommandosid Reini mõlemal kaldal (Steegmann, 2005).

hulgas süüdistuste sisust, menetlusalustest asjaoludest ja kohaldatud karistustest (Steegmann, 2005, lk 348–359, 391–495).

1.3. Nõukogude Liidu sõjatribunalid ja Habarovski menetlus

Habarovski menetluse hilisemat õiguslikku käsitlust mõjutas Vene Föderatsiooni Ülemkohtu 15. detsembri 1994. aasta otsus, millega jäeti rahuldamata asja nr N-20058 süüdimõistetute rehabilitatsioonitaotlused. Koos Nürnbergi protsesside ja nende järelmenetluste dokumentatsiooniga moodustavad need materjalid võrdlusallika sõjajärgse sõjakuritegude menetlemise, bioloogiliste relvade arendamise ning meditsiiniliste eksperimentide uurimiseks. Nõukogude Liidu sõjatribunalid menetlesid aastatel 1943–1950 mitmeid okupatsioonikuritegudega seotud juhtumeid. Krasnodari ja Harkivi protsessidel käsitleti muu hulgas tsiviilelanike massilisi tapmisi, sõjavangide väärkohtlemist ning Saksa okupatsioonivõimude ja nende kohalike abiliste toime pandud kuritegusid [Krasnodari ja Harkivi protsesside kohtumaterjalid ja süüdistusaktid] (*Военный трибунал Северо-Кавказского фронта*, 1943, lk 83–88; *Военный трибунал 4-го Украинского фронта*, 1943).

Habarovski sõjatribunali menetlus asjas nr N-20058 toimus 25.–30. detsembril 1949. Menetluse materjalid avaldati 1950. aastal Moskvas väljaandes *Materials on the Trial of Former Servicemen of the Japanese Army Charged with Manufacturing and Employing Bacteriological Weapons* [Materjalid Jaapani armee endiste sõjaväelaste kohtuprotsessi kohta, kes olid süüdi bioloogiliste relvade tootmises ja kasutamises]. Teos sisaldab kohtumenetluse dokumente ning süüdistatavate ja tunnistajate ütlusi. Ütluste osa algab väljaandes lk 238 (Yamada, 1950, lk 238–534). Väljaandes käsitletakse Jaapani Kwantungi armee bioloogilise sõjapidamisega seotud tegevust ning Habarovski protsessil esitatud tõendeid (Yamada, 1950, lk 5–237, 238–534).

Habarovski menetluse hilisemat õiguslikku käsitlust seostatakse ka süüdimõistetute rehabilitatsioonitaotlustega. Nende käsitlemisel kujunesid Nõukogude ja Venemaa õiguspraktikas seisukohad Habarovski protsessil tehtud kohtuotsuste õigusliku tähenduse kohta. Habarovski protsessi materjalid võimaldavad koos Nürnbergi protsesside ja järelmenetluste dokumentidega käsitleda sõjajärgset sõjakuritegude menetlemist, bioloogiliste relvade väljatöötamist ning meditsiinilisi eksperimente.[17]

1.4. Ida-Euroopa sõjajärgsed kohtumenetlused

Ida-Euroopa riikide sõjajärgsed kohtumenetlused moodustasid olulise osa Teise maailmasõja järgse kriminaalõigusliku vastutuse kujunemisest. Nendes käsitleti Saksa okupatsiooni ajal tegutsenud haldus-, julgeoleku- ja repressiivstruktuuridega seotud isikute tegevust ning nende võimalikku individuaalset kriminaalvastutust. Menetluste õiguslik raamistik kujunes iga riigi siseriikliku jurisdiktsiooni, kehtinud menetlusnormide ning sõjajärgse õigusemõistmise eesmärkide alusel, mistõttu erinesid kohtuasjade õiguslik kvalifikatsioon, menetluspraktika ja karistusotsustused riigiti.

[17] Võrdluses Nürnbergi Tribunal I ja Tribunal VI lahenditega ning Tokyo Ringkonnakohtu (東京地方裁判所, *Tōkyō Chihō Saibansho*) 27. augusti 2002. aasta otsusega asjas nr Heisei 9 (wa) nr 16684 (平成9年(ワ)第16684号; hilisem koondviide: Heisei 14 (wa) nr 16684, *biological warfare damages case*) pakub Habarovski kohtuasi võrdlusmaterjali bioloogiliste relvade kasutamise, meditsiiniliste eksperimentide ja institutsionaalsete struktuuride vastutuse käsitlemiseks. Tokyo Ringkonnakohus tuvastas, et Jaapani keiserliku armee üksused, sealhulgas Kwantungi armee 731. üksus, kasutasid Hiinas bioloogilisi relvi, kuid jättis kahjuhüvitise nõuded rahuldamata, leides, et kehtiv õigus ei andnud üksikisikutele otsest nõudeõigust Jaapani riigi vastu. Need lahendid võimaldavad käsitleda humanitaar- ja meditsiiniõiguses vastutuse kujunemist võrdleva õiguse kontekstis.

Poola

Poolas käsitleti SS-i koonduslaagri Auschwitzi (*Konzentrationslager* Auschwitz, KL Auschwitz) ning selle põhilaagri (*Stammlager*) ja Birkenau laagri (KL Auschwitz II – Birkenau) tegevusega seotud kuritegusid Poola Ülemrahvustribunali (*Najwyższy Trybunał Narodowy*) menetlustes.

Rudolf Hössi kohtuasjas käsitles tribunal Auschwitz-Birkenau laagri komandandi individuaalset kriminaalvastutust massimõrvade, vangide hävitamise ja laagri juhtimise eest. Höss täitis KL Auschwitzi komandandi ülesandeid aastatel 1940–1943 ning vastutas laagri rajamise, juhtimise ja tegevuse korraldamise eest (*Najwyższy Trybunał Narodowy*, *Sprawa przeciwko Rudolfowi Hössowi*, kohtuotsus, Varssavi, 2. aprill 1947).

Auschwitz-Birkenau laagri personali liikmete suhtes toimunud Krakówi menetluses käsitles Poola Ülemrahvustribunal endiste SS-ametnike individuaalset kriminaalvastutust laagris toime pandud kuritegude eest. Menetluse esemeks olid muu hulgas vangide väärkohtlemine ja tapmised ning laagri juhtimisega seotud tegevus. Kohtuasi toimus 24. novembrist kuni 16. detsembrini 1947. Kohtuotsus kuulutati välja 22. detsembril 1947 (*Najwyższy Trybunał Narodowy*, Auschwitz Trial, kohtuotsus, Kraków, 22. detsember 1947).

Tšehhoslovakkia, Ungari, Rumeenia ja Jugoslaavia

Tšehhoslovakkias toimusid nimetatud menetlused peamiselt erakorralistes rahvakohtutes (*Mimořádné lidové soudy*) ja Rahvuskohtus (*Národní soud*) aastatel 1945–1948. Kohtute pädevus tulenes presidendi dekreedist nr 16/1945 Sb., millega sätestati natsionaalsotsialistlike kurjategijate, reeturite ja nende abiliste karistusõiguslik vastutus.

Üheks keskseks menetluseks oli Slovakkia presidendi Jozef Tiso kriminaalasi. Slovakkia Rahvuskohus (*Národný súd v Bratislave*) mõistis Tiso süüdi riigireetmises, kollaboratsioonis ja teistes süüdistuses käsitletud kuritegudes. Kohtuotsus kuulutati välja Bratislavas 15. aprillil 1947 (*Národný súd v Bratislave*, *Trestná vec proti Dr. Jozefovi Tisovi*, kohtuotsus, Bratislava, 15. aprill 1947).

Rahvuskohus menetles ka Karl Hermann Franki kriminaalasja. Frank oli Böömi- ja Määrimaa protektoraadi riigisekretär ning seotud Saksa okupatsioonihalduse repressiivmeetmetega. Kohtuotsus kuulutati Prahas välja 21.–22. mail 1946 (*Národní soud v Praze, Trestní věc Karl Hermann Frank*, *rozsudek*, Praha, 21.–22. mai 1946).

Ungaris toimusid sõjajärgsed menetlused rahvatribunalides (*Népbíróságok*) aastatel 1945–1950. Kohtud lahendasid muu hulgas endiste riigijuhtide, sõjaväelaste ja Saksamaa okupatsioonipoliitikaga koostööd teinud isikute kriminaalvastutuse küsimusi.

Kesksete kohtuasjade hulka kuulusid endise peaministri Döme Sztójay ning Ferenc Szálasi ja tema kaaslaste menetlused. Budapesti Rahvatribunal mõistis Sztójay süüdi sõjakuritegudes ja rahva vastu toime pandud kuritegudes ning määras talle surmanuhtluse (*Budapesti Népbíróság*, *A magyar királyi miniszterelnök Sztójay Döme büntetőügye*, kohtuotsus, Budapest, 22. august 1946).

Szálasi ja tema kaaslaste kohtuasjas käsitles tribunal Ungari Nooleristi Partei (*Nyilaskeresztes Párt*) juhtkonna liikmete kriminaalvastutust sõja ajal toime pandud kuritegude eest. Kohtuotsus kuulutati välja 28. märtsil 1946 (*Budapesti Népbíróság, Szálasi Ferenc és társai ügye, ítélet*, 28. märts 1946).

Rumeenias tegutsesid Bukaresti ja Cluji rahvatribunalid (*Tribunalul Poporului*). Tribunalid menetlesid Ion Antonescu valitsuse liikmete ja teiste sõjakuritegudes süüdistatud isikute kohtuasju. Keskne menetlus käsitles Transnistriaga seotud kuritegusid ning Rumeenia sõjalise ja poliitilise juhtkonna vastutust sõjakuritegude ja tsiviilelanike vastu toime pandud kuritegude eest. Bukaresti

Rahvatribunal kuulutas Antonescu ja tema kaasosaliste suhtes otsuse välja 17. mail 1946 (*Tribunalul Poporului București, Procesul Mareșalului Ion Antonescu și al colaboratorilor săi*, kohtuotsus, Bukarest, 17. mai 1946; *Tribunalul Poporului București, Procesul Mareșalului Ion Antonescu și al colaboratorilor săi, Sentința* nr. 17, 17. mai 1946).

Jugoslaavias toimusid aastatel 1945–1948 sõjatribunalide (*Vojni sudovi Jugoslavije*) menetlused. Kohtuasjades käsitleti Saksa okupatsioonihalduse teenistuses olnud isikute, kohalike koostööstruktuuride liikmete ning Saksa sõjaliste ja poliitiliste organisatsioonidega seotud isikute individuaalset kriminaalvastutust.

Üheks tuntud kohtuasjaks oli Horvaatia iseseisva riigi (NDH) relvajõudude ülemjuhataja kindral Slavko Kvaterniku kriminaalasi. Jugoslaavia sõjakohus mõistis Kvaterniku süüdi sõjakuritegudes ja tsiviilelanike vastu toime pandud kuritegudes (*Vojni sud Jugoslavije, Krivični postupak protiv Slavka Kvaternika*, kohtuotsus, Belgrad, 1947).

Jugoslaavia sõjatribunalid käsitlesid ka Saksa relvajõudude (*Wehrmacht*) kõrgemate ohvitseride võimalikku individuaalset vastutust okupatsioonialadel rakendatud repressiivmeetmete eest. Õiguslikult käsitleti küsimust, millistel tingimustel võis kõrgema sõjaväelise juhi tegevus või tegevusetus kaasa tuua isikliku kriminaalvastutuse. Asjakohane kohtuotsus kuulutati Belgradis 15. augustil 1947 (*Vojni sud u Beogradu, predmet br. 4/1947, presuda od 15. avgusta* 1947).

Leedu

Leedus toimus 1962. aastal mitu kriminaalmenetlust endiste Saksa okupatsiooni ajal tegutsenud Leedu politseipataljonide liikmete suhtes. Leedu NSV Ülemkohus (*Lietuvos TSR Aukščiausiasis Teismas*) käsitles süüdistatavate osalemist juudi rahvusest tsiviilelanike ja teiste elanikkonnarühmade massimõrvades.

Avalikult kättesaadavate materjalide põhjal on tuvastatav 1962. aastal Kaunases toimunud menetlus, milles mõisteti süüdi endised Leedu politseipataljoni liikmed, sealhulgas Matvej Mitjus (Matvejus Mitsius). Menetlus puudutas tsiviilisikute massimõrvadega seotud kuritegusid ning lõppes 1962. aasta oktoobris tehtud süüdimõistva otsusega. Mitmele süüdistatavale määrati surmanuhtlus (*Lietuvos TSR Aukščiausiasis Teismas*, kriminaalasi endiste Saksa okupatsiooni ajal tegutsenud politseipataljonide liikmete süüdistuses genotsiidi ja massimõrvade toimepanemises, Kaunas, 1962).

Leedu NSV Ülemkohtu 1962. aasta menetlustes kohaldati Nõukogude Liidu 25. detsembri 1958. aasta seadust „Kriminaalvastutuse kohta riiklike kuritegude eest“ (Закон СССР от 25 декабря 1958 г. «Об уголовной ответственности за государственные преступления», *Ведомости Верховного Совета СССР*, 1959, nr 1, art 8) ning Leedu NSV kriminaalkoodeksi vastavaid sätteid. Kohtuasjade dokumentatsiooni säilitatakse Leedu eriarhiivis.

Eesti

Eestis toime pandud Klooga ja teiste Saksa okupatsiooni ajal tegutsenud laagrite massihukkamisi käsitlevas kriminaalasjas menetles Eesti NSV Ülemkohtu kriminaalasjade kohtukolleegium Ain-Ervin Mere, Ralf Gerretsi ja Jaan Viigi tegevust Saksa okupatsioonivõimude repressiivaparaadis ning nende osalemist vangide tapmises ja hukkamiste korraldamises. Menetluses kohaldati Eesti NSV kriminaalõigust, sealhulgas NSV Liidu 25. detsembri 1958. aasta seadust „Kriminaalvastutuse kohta riiklike kuritegude eest“ ning Eesti NSV kriminaalkoodeksi asjakohaseid sätteid. Süüdistus tugines

riiklike kuritegude koosseisudele, mille alusel käsitati süüdistatavate tegevust eriti raskete riiklike kuritegudena (Eesti NSV Ülemkohus, 1961; Eesti Riigiarhiiv, ERA PA, f 129, säilikud 63–70).

Tallinnas 2. veebruaril 1961 koostatud süüdistuskokkuvõttes märgiti, et Saksa okupatsiooni ajal pandi Eesti territooriumil toime ulatuslikke kuritegusid tsiviilelanike, sõjavangide ja kinnipeetavate vastu. Dokumendis käsitleti Tartu, Klooga ja Jägala laagrites, Tallinna Keskvanglas ning muudes kinnipidamiskohtades toimunud hukkamisi. Ohvrite hulgas nimetati juute, eestlasi, romasid, Tšehhoslovakkia ja teiste riikide kodanikke ning Nõukogude sõjavange (Anonüümne, 1961, ADA, arhiividokument b11511084, lk 4–5). Prokurör V. Raudsalu kinnitas süüdistuskokkuvõtte 6. veebruaril 1961 (Anonüümne, 1961, ADA, arhiividokument b11511084, lk 3).

Dokumendi lõpuosas on märgitud, et süüdistuskokkuvõtte koostas Tallinnas 2. veebruaril 1961 ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee esimees, polkovnik I. Karpov (Anonüümne, 1961, ADA, arhiividokument b11511084, lk 35). Lehekülg 3 sisaldab dokumendi kinnitamisandmeid ning lehekülg 35 koostaja ja dokumendi lõpurekvisiite. Uurimuses kasutatakse Tartu Ülikooli digiarhiivis ADA avaldatud originaaldokumendi digitaalset faksiimilekujutist. Kujutisel on säilinud dokumendi algupärased rekvisiidid, sealhulgas templid ja käsikirjalised tähised.

Nõukogude Liidu ja Eesti NSV õiguspraktikas käsitati Teise maailmasõja ajal toime pandud massilisi tapmisi ja hukkamisi eriti raskete riiklike kuritegudena ning rahvusvahelise õiguse aluspõhimõtetega vastuolus olevate tegudena. Käsitlus tugines muu hulgas Nürnbergi rahvusvahelise sõjatribunali põhimõtetele, mille kohaselt kaasnes rahvusvaheliste kuritegude toimepanemisega isiklik kriminaalvastutus (*International Military Tribunal*, 1945, art 6; *International Military Tribunal*, 1946).

Eesti NSV Ülemkohtu kriminaalasjade kohtukolleegium kuulutas Tallinnas 11. märtsil 1961 välja kohtuotsuse kriminaalasjas „Mere (Martson), Ain-Ervin Johani p.; Gerrets, Ralf Helmari p.; Viik, Jaan Jaani p.“. Süüdistus puudutas kuritegusid, mis olid kvalifitseeritud NSV Liidu 25. detsembri 1958. aasta seaduse „Kriminaalvastutuse kohta riiklike kuritegude eest“ § 1 alusel. Kohus tunnistas Ain-Ervin Mere, Ralf Gerretsi ja Jaan Viigi süüdi ning mõistis neile seaduses ette nähtud juristiksiooni kõrgeima karistusena surmanuhtluse (Eesti NSV Ülemkohus, 1961; *Немецко-фашистская оккупация в Эстонии*. 1941–1944, 1963, lk 53–54).

Gerretsi ja Viigi suhtes viidi surmanuhtlus täide 31. märtsil 1961 mahalaskmise teel. Mere suhtes tehtud tagaseljaotsus jäi täitmata, sest ta viibis Ühendkuningriigis ning tema väljaandmist Nõukogude Liidule ei toimunud (*Jewish Telegraphic Agency*, 1961; Le Monde, 1961).

Kriminaalasja materjale säilitatakse Eesti Riigiarhiivi Parteiarhiivi kogus ERA PA, f 129, säilikud 63–70. Toimik sisaldab uurimis-, süüdistus- ja kohtumenetluse dokumente, mille põhjal on tuvastatavad asja õiguslik kvalifikatsioon, menetluse käik ja kohtuotsuse aluseks olnud asjaolud (Eesti Riigiarhiiv, ERA PA, f 129, säilikud 63–70; Weiss-Wendt, 2003).

Kohtuasja õiguslik tähendus seisneb Eesti NSV Ülemkohtu 1961. aasta praktikas.

Läti

Läti NSV-s toimusid aastatel 1945–1990 kriminaalmenetlused Saksa okupatsioonivõimude ning nendega seotud Läti haldus-, politsei- ja julgeolekustruktuuride liikmete suhtes. Menetlused puudutasid osalemist juudi elanikkonna ja teiste tsiviilisikute massimõrvades, karistusoperatsioonides, vangide väärkohtlemises ning okupatsioonirežiimi repressiivmeetmetes. Vastavate kohtuasjade dokumentatsiooni säilitatakse muu hulgas Läti Riigiarhiivis Läti NSV ja Läti Vabariigi Ülemkohtu fondis nr 856 ning Läti NSV Riikliku Julgeolekukomitee kriminaalasjade fondis nr 1986.

Sõjajärgsetes menetlustes käsitleti muu hulgas Läti abipolitsei (*Latviešu palīgpolicija*) ning teiste Saksa okupatsioonivõimu teenistuses olnud julgeoleku- ja haldusstruktuuridega seotud isikute tegevust. Menetlused puudutasid osalemist juudi elanikkonna ja teiste tsiviilisikute vastu toime pandud repressiivmeetmetes Lätis ning okupeeritud Nõukogude Liidu aladel. Arhiivides säilinud uurimistoimikud, süüdistusaktid, kohtuistungi protokollid ja kohtuotsused kajastavad kriminaalmenetluste aluseid, õiguslikku kvalifikatsiooni ning kohtute põhjendusi Läti NSV kohtupraktikas.

Tuntud Läti päritolu sõjakurjategija Viktors Arājsi suhtes toimunud menetlus ei leidnud aset Läti NSV kohtus, vaid Saksamaa Liitvabariigis. Hamburgi maakohus (*Landgericht Hamburg*) tunnistas Arājsi 21. detsembril 1979 süüdi vähemalt 13 000 juudi elaniku tapmisele kaasaaitamises ning mõistis talle eluaegse vangistuse (Landgericht Hamburg, *Strafsache gegen Viktors Arājs*, kohtuotsus, Hamburg, 21. detsember 1979). Kohtuotsuses kohaldati Saksamaa karistusseadustiku (*Strafgesetzbuch*, StGB) § 211 sätteid mõrva kohta koos § 27 sätetega kaasaaitamise kohta.

Mõrva suhtes aegumise kohaldamise võimalus kaotati Saksamaal 1979. aastal seadusandliku muudatusega. Muudatus jõustus 1. jaanuaril 1980. Kehtiva StGB § 78 lg 2 kohaselt ei aegu § 211 tähenduses mõrv.

Aegumine ja Lääne-Saksamaa õiguspraktika

Erinevalt Nõukogude õigusruumist kujunes Lääne-Saksamaal natsionaalsotsialistlike kuritegude menetlemisel keskseks küsimuseks siseriiklike aegumistähtaegade kohaldamine. 1950. ja 1960. aastatel arutati, millistel tingimustel oli aastatel 1933–1945 toime pandud tegude eest võimalik kriminaalvastutust kohaldada pärast aegumistähtaja möödumist (Bundesgerichtshof, 1960; Pendas, 2006).

Saksa Liitvabariigi toonases karistusõiguses puudus eraldiseisev rahvusvaheliste kuritegude regulatsioon. Kolmanda Riigi ajal toime pandud tegusid käsitati peamiselt siseriiklike karistusõiguslike koosseisude, eelkõige mõrva (*Mord*), alusel. Aegumise (*Verfolgungsverjährung*) küsimust käsitles muu hulgas Föderaalse Ülemkohtu 20. mai 1960. aasta otsus kohtuasjas 4 StR 90/60 (BGHSt 14, 193) (Bundesgerichtshof, 1960).

Aegumistähtaja arvestust muudeti 13. aprilli 1965. aasta seadusega *Gesetz über die Berechnung strafrechtlicher Verjährungsfristen*. Seaduse § 1 lg 1 kohaselt jäeti eluaegse vangistusega karistatavate kuritegude aegumistähtaja arvestusest välja ajavahemik 8. maist 1945 kuni 31. detsembrini 1949. Seadus avaldati 21. aprillil 1965 *Bundesgesetzblat* I osas, lk 315, ning jõustus 22. aprillil 1965 (*Gesetz über die Berechnung strafrechtlicher Verjährungsfristen*, 1965, § 1 lg 1, BGBl. I, lk 315).

Mõrva suhtes kaotati aegumine 16. juuli 1979. aasta seadusemuudatusega *Gesetz zur Änderung des Strafgesetzbuches*. Muudatusega muudeti karistusseadustiku (Strafgesetzbuch, StGB) § 78 lg 2 ning välistati mõrva eest vastutuse aegumine.

Õigusajalooline tähendus

Nimetatud kohtuasjad ja õigusaktid võimaldavad võrrelda Nõukogude Liidu ning Lääne-Saksamaa käsitlusi Teise maailmasõja ajal toime pandud massikuritegude eest kriminaalvastutuse kohaldamisel. Võrdluse keskmes on vastutuse õiguslik alus, aegumistähtaegade kohaldamine ning okupatsioonivõimude struktuurides osalenud isikute individuaalse vastutuse käsitlemine.

VI. I.G. FARBENI KOHTUASI JA ETTEVÕTTE VASTUTUS RAHVUSVAHELISES ÕIGUSES

1. Uurimislähtekoht ja uurimisküsimus

Eelnevates peatükkides käsitleti Nürnbergi järeltribunalide ja teiste sõjajärgsete jurisdiktsioonide rolli Teise maailmasõja aegsete rahvusvaheliste kuritegude menetlemisel ja õiguslikul kvalifitseerimisel. Käsitlus hõlmas Euroopa ja Ida-Euroopa sõjajärgset kohtupraktikat, sealhulgas Eesti 1961. aasta kohtulahendit, ning meditsiiniõiguse rikkumisi ja individuaalse kriminaalvastutuse kujunemist Nürnbergi arstide kohtuasja, *Aktion* T4 ja *Aktion* 14f13 programmide kontekstis. Lääne-Saksamaal tõusis 1950. aastate lõpus ja 1960. aastate alguses küsimus, kas aastatel 1933–1945 toime pandud tegude eest sai kriminaalvastutust kohaldada pärast siseriiklike aegumistähtaegade möödumist. Toonases Saksa karistusõiguses puudus eraldiseisev rahvusvaheliste kuritegude regulatsioon ning neid tegusid hinnati peamiselt siseriiklike karistusõiguslike koosseisude, eelkõige mõrva (*Mord*) alusel; aegumist (*Verfolgungsverjährung*) käsitles muu hulgas Föderaalse Ülemkohtu 20. mai 1960. aasta otsus (*Bundesgerichtshof*, 4 StR 90/60, BGHSt 14, 193).

I.G. Farbeni kohtuasja käsitlus jätkab seda uurimissuunda, keskendudes Tribunal VI otsuses kujundatud individuaalse kriminaalvastutuse õiguslikele ja faktilistele alustele. Käsitluse keskmes on süüdistatavate organisatsiooniline positsioon, juhtimisfunktsioon ning nende seos konkreetsete süüdistuspunktide ja tõendatud tegevuse või tegevusetusega. Uurimus ühendab ajaloolise, õigusteadusliku, sotsioloogilise ja politoloogilise lähenemise.

Senine I.G. Farbeni kohtuasja käsitlus hõlmab kohtuasja kujunemist, Tribunal VI menetlust, süüdistuste sisu, Auschwitz-Monowitzi tegevust ning kohtuasja hilisemat õiguslikku ja ajaloolist tähendust. Eraldi on käsitletud I.G. Farbeni rolli Saksamaa relvastumises, sunniviisilises töös ning sõjaaegses majandus- ja tootmiskorralduses. Vähem süstemaatiliselt on uuritud Tribunal VI otsuses esitatud individuaalse vastutuse põhjenduste seost süüdistatavate ametipositsiooni, juhtimisfunktsiooni, süüdistuspunktide, karistuste ja kinnipidamisandmetega ning formaalse ametipositsiooni ja tegeliku juhtimisfunktsiooni suhet konkreetse isiku tõendatud käitumisega. Uurimislünk seisneb seega ajaloolise konteksti, ettevõtte juhtimisstruktuuri, süüdistatava positsiooni, talle omistatud süüdistuspunktide, tõendatud tegevuse ja tribunali õigusliku põhjenduse väheses süsteemses ühendamises. Sellest lähtudes on uurimuse põhiküsimus: **millistel õiguslikel ja faktilistel alustel tuvastas Tribunal VI I.G. Farbeni juhtkonna liikmete individuaalse kriminaalvastutuse ning milline tähendus oli selles ametipositsioonil, juhtorganisse kuulumisel ja konkreetsel tegevusel või tegevusetusel?**

Põhiküsimust täpsustavad järgmised alaküsimused:

1. Milline seos oli süüdistatava ametipositsiooni ja talle omistatud süüdistuspunktide vahel?
2. Milline tähendus oli ettevõtte juhtkonna (*Vorstand*) ja nõukogu (*Aufsichtsrat*) liikmesusel individuaalse kriminaalvastutuse tuvastamisel?
3. Millistel juhtudel lähtus tribunal süüdistatava organisatsioonilisest positsioonist ning millistel juhtudel konkreetse tegevuse või tegevusetuse tõendatusest?
4. Millised erinevused ilmnevad tribunali enamuse põhjenduste ja kohtunik Paul M. Heberti eriarvamuse vahel?

Uurimisküsimustele vastamiseks koostatakse Tribunal VI otsuse põhjal isikupõhine andmestik, mille uurimisüksuseks on süüdistatav kui individuaalse kriminaalvastutuse kandja. Iga süüdimõistetu kohta koondatakse andmed ametipositsiooni, juhtorgani liikmesuse, talle omistatud süüdistuspunktide, karistuse, arvestatud kinnipidamisaja ja vabastamise kohta. Andmestik võimaldab võrrelda süüdistatavaid ühtsete tunnuste alusel ning käsitleda nende organisatsioonilise positsiooni ja konkreetse tegevuse seoseid tribunali põhjendustega.

Peatüki ajaloolist ja menetluslikku lähtekohta täiendab Stephan H. Lindneri monograafia „A History of the I.G. Farben Trial: Armament, Exploitation, Auschwitz" [*I.G. Farbeni kohtuasja ajalugu: relvastumine, ekspluateerimine, Auschwitz*] (2025). Lindner on Müncheni Föderaalrelvajõudude Ülikooli professor, kelle uurimistöö keskendub 20. sajandi majandus-, sotsiaal- ja õigusajaloole, eeskätt natsionaalsotsialistliku Saksamaa ja sõjajärgse perioodi käsitlemisele; tema varasemates publikatsioonides on olulisel kohal ka I.G. Farbeni ning keemia- ja farmaatsiatööstuse ajalugu (Universität der Bundeswehr München, 2026). Teoses käsitletakse I.G. Farbeni kohtuasja kujunemist ja ettevalmistamist (Lindner, 2025, lk 9–59), kohtumenetlust ja selle keskseid küsimusi (Lindner, 2025, lk 60–139), relvastumise, ekspluateerimise ja Auschwitz-Monowitzi majandustegevusega seotud küsimusi (Lindner, 2025, lk 140–235) ning kohtuasja hilisemat ajaloolist ja õiguslikku tähendust (Lindner, 2025, lk 236–257). Teos tugineb ulatuslikule arhiivimaterjalile, sealhulgas kohtunike, kaitsjate, süüdistatavate ja teiste menetlusosaliste dokumentidele.

Lindneri 2025. aasta ingliskeelne monograafia „A History of the I.G. Farben Trial: Armament, Exploitation, Auschwitz" [*I.G. Farbeni kohtuasja ajalugu: relvastumine, ekspluateerimine, Auschwitz*] on laiendatud ja ümbertöötatud väljaanne 2020. aastal ilmunud saksakeelsest teosest „Aufrüstung – Ausbeutung – Auschwitz. Eine Geschichte des I.G.-Farben-Prozesses" [*Relvastumine – ekspluateerimine – Auschwitz. I.G. Farbeni protsessi ajalugu*] (Lindner, 2020; Lindner, 2025). Mõlemad teosed kuuluvad I.G. Farbeni kohtuasja käsitlevate uuemate uurimuste hulka.

Käesolev uurimus erineb Stephan H. Lindneri käsitlusest eeskätt uurimisfookuse poolest. Lindner käsitleb I.G. Farbeni menetlust selle ajaloolises, poliitilises ja menetluslikus kontekstis; käesolev uurimus keskendub Tribunal VI lahendis kujundatud individuaalse kriminaalvastutuse isikupõhisele õiguslikule rekonstrueerimisele. Eraldi vaadeldakse Auschwitz-Monowitzi tegevusega seotud süüdistatavate, sealhulgas Otto Ambrosi, Fritz ter Meeri, Heinrich Bütefischi ja Walter Dürrfeldi ning samuti Paul Kugleri vastutuse küsimusi. Käsitluse lähteühikuks on konkreetne süüdistatav, talle omistatud teod või tegevusetus, ametialane roll ja süüdistuspunktid, mitte I.G. Farben kui ettevõte tervikuna (Lindner, 2020, lk 60–139).

Sunniviisilise töö ja orjastamise õiguslik eristamine on klassifitseeriv kriteerium individuaalse kriminaalvastutuse kvalifitseerimisel. Tribunal VI enamuse põhjendusi võrreldakse kohtunik Paul Macarius Heberti eriarvamusega.[18] Heberti eriarvamus käsitles süüdistuse III punkti ning puudutas sunniviisilise töö ja orjastamisega seotud sõjakuritegude ja inimsusvastaste kuritegude kvalifikatsiooni. Menetlusmaterjalides on eriarvamuse pealkirjaks *Dissenting Opinion on Count Three of the Indictment* ning see paikneb avaldatud menetlusmaterjalides lk 1307–1325 (Military Tribunal VI, 1948, lk 1307–1325).

Võrdluse keskmes on küsimus, millistel õiguslikel alustel seostas Hebert süüdistatavate tegevuse individuaalse kriminaalvastutusega ning milles erines tema käsitlus tribunali enamuse põhjendustest

[18] Hebert oli Louisiana Riikliku Ülikooli (LSU) õiguskeskuse (*Louisiana State University Paul M. Hebert Law Center*) dekaan aastatel 1937–1977 ning Ameerika Ühendriikide sõjaväetribunali VI kohtunik aastatel 1947–1948; I.G. Farbeni menetluses oli ta eesistuja Curtis G. Shake'i kõrval tribunali liige ning luges tribunali otsuse ette (Louisiana State University Paul M. Hebert Law Center, n.d.; Military Tribunal VI, 1948).

(Hebert, 1948, lk 1307–1325). Seejuures ei käsitatud ametipositsiooni iseseisva vastutuse alusena, vaid selle õiguslik tähendus sõltus isiku tegelikust rollist ja pädevusest ning tema konkreetse tegevuse või tegevusetuse seosest tõendatud rikkumisega. Heberti eriarvamuse ja tribunali enamuse põhjenduste kõrvutamine võimaldab seetõttu täpsustada individuaalse kriminaalvastutuse omistamise kriteeriume.

2. I.G. Farbeni kohtuasi ettevõtte vastutuse lähtekohana

Nürnbergi järelmenetlustes laiendati rahvusvahelise õiguse põhimõtete kohaldamist riigijuhtide ja sõjaväelaste tegevuselt ka eraõiguslike ettevõtete ja organisatsioonide juhtkonna liikmete individuaalse vastutuse küsimusele. Selle raames toimus Ameerika Ühendriikide sõjatribunalis Kontrollnõukogu seaduse nr 10 (*Control Council Law No. 10*) alusel menetlus Ameerika Ühendriigid vs. Carl Krauch jt (I.G. Farbeni kohtuasi) (*United States of America v. Carl Krauch et al.* [*The I.G. Farben Case*]). Menetluses käsitleti I.G. Farbeni juhtkonna liikmete vastutust sõjakuritegude, inimsusevastaste kuritegude ning sunniviisilise töö rakendamisega seotud tegude eest (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case, Judgment*, lk 1–181).

Erinevalt Nürnbergi arstide kohtuasjast (*United States of America v. Karl Brandt et al.*), milles käsitleti peamiselt üksikisikute vastutust meditsiiniliste eksperimentide ja sunniviisiliste meditsiiniliste meetmete eest, keskendus I.G. Farbeni kohtuasi tööstuskontserni juhtkonna tegevusele ning selle seostele Kolmanda *Reichi* majanduslike ja sõjaliste eesmärkidega. Tribunal hindas muu hulgas, kas ettevõtte juhid piirdusid riiklike korralduste täitmisega või osalesid iseseisvate otsuste ja algatuste kaudu Saksamaa sõjalise võimekuse suurendamises ning said sellisest tegevusest majanduslikku kasu (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case, Indictment*, lk 1–40).

I.G. Farbeni kohtuasja seisukohalt ei välistanud formaalne alluvus riigivõimule iseenesest individuaalset vastutust. Selle tuvastamisel tuli hinnata konkreetse isiku rolli ja osalemist otsustusprotsessides, tema teadmisi asjakohastest asjaoludest ning tegevuse võimalikke tagajärgi (Heller, 2011, lk 305–310). Nõude, et käsu või korralduse täitmine ei välista teatavatel asjaoludel individuaalset vastutust, sõnastas hiljem Rahvusvaheline Õiguskomisjon Nürnbergi põhimõtete IV põhimõttes, mille kohaselt ei vabasta valitsuse või ülemuse käsu täitmine isikut rahvusvahelise õiguse kohasest vastutusest juhul, kui tal oli tegelik võimalus valida teistsugune tegutsemisviis (International Law Commission, 1950, *Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal*, IV põhimõte).

2.1. I.G. Farbeni kohtuasja menetlus, tõendid ja juhtkonna vastutuse küsimus

I.G. Farbeni kohtumenetlus algas 27. augustil 1947 ning tribunal kuulutas otsuse 29. juulil 1948. Süüdistus käsitles ettevõtte juhtkonna liikmete võimalikku vastutust sõjakuritegude, inimsusevastaste kuritegude, sunniviisilise töö kasutamise ning Saksamaa agressioonisõja majandusliku toetamisega seotud tegude eest (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case, Judgment*, lk 1–181).

Menetluses uuriti muu hulgas, kas ettevõtte juhid osalesid teadlikult ühises plaanis või vandenõus (*common plan or conspiracy*), mille eesmärk oli toetada Saksamaa agressioonisõja ettevalmistamist ja läbiviimist. Käsitlus lähtus Nürnbergi harta sätetest ning rahvusvahelise kriminaalvastutuse põhimõtetest; keskne oli küsimus isikute teadlikust osalemisest tegevuses, mis oli suunatud rahvusvahelise õiguse vastaste eesmärkide saavutamisele (United States Military Tribunal VI, 1948,

The I.G. Farben Case, Judgment, „Introduction“, lk 1–8; „Count One: Planning, Preparation and Initiation of Wars of Aggression“, lk 105–116).

Kohtumenetluses hinnati konkreetsete juhtkonna liikmete osa ettevõtte otsustusprotsessides ning nende teadmisi, tegelikku tegevust ja otsustusvõimalusi seoses süüdistuses käsitletud tegudega. Seega ei piirdunud vastutuse hindamine formaalse ametipositsiooni tuvastamisega, vaid lähtus isiku tõendatud tegevusest ja teadmistest (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case, Judgment*, lk 105–116).

I.G. Farbeni kohtuasjas käsitles tribunal muu hulgas Auschwitz-Monowitzi (Buna) tööstuskompleksi rajamist ja käitamist, sealhulgas sünteetilise kautšuki (Buna) ja muude strateegilise tähtsusega keemiatoodete tootmist ning vangistatud tööjõu kasutamist tootmisrajatiste ehitamisel ja käitamisel. Samuti käsitleti ettevõtte koostööd SS-i ja Saksa riigiasutustega tootmisüksuste tööjõuvajaduse tagamisel ning tööstuskompleksi väljaehitamisel (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case, Judgment*, „Count Three: War Crimes and Crimes Against Humanity—Slavery and Deportation“, lk 1170–1195).

I.G. Farbenindustrie Aktiengesellschaft in Liquidation'i 1955. aasta aruandes (*Report of the Board of Liquidators for the Financial Year 1955*) märgiti seevastu, et Buna tehase ja sünteetilise bensiini tootmisrajatiste ehitamisel kasutati vangistatud tööjõudu *Reichi* kõrgeimate riigiorganite otsuste alusel ning ettevõtte juhtkonnal puudus võimalus sellise tööjõu kasutamist takistada. Aruande kohaselt ei kuulunud vangide kinnipidamise, interneerimise ega väljaõppe korraldamine ettevõtte pädevusse ning vangide üle teostas järelevalvet SS; ettevõtte võimalusi mõjutada nende kinnipidamistingimusi kirjeldati piiratutena (I.G. Farbenindustrie Aktiengesellschaft in Liquidation, 1955, lk 66).[19]

Ettevõtte hilisem seisukoht ei kõrvaldanud konkreetsete süüdistatavate vastutuse küsimust. Tribunal hindas nende teadmisi vangistatud tööjõu kasutamise tingimustest, osalemist tööjõu hankimise korraldamisel ning sunniviisilise töö seost ettevõtte tootmiseesmärkidega (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case, Judgment*, lk 1117–1170).

I.G. Farbeni kohtuasjas kasutatud tõendusmaterjal erines Nürnbergi arstide kohtuasjas kasutatust: kui arstide kohtuasjas olid kesksel kohal meditsiinilised dokumendid, patsiendiandmed ja inimkatsetega seotud materjal, siis I.G. Farbeni kohtuasjas kasutati ettevõtte juhtorganite protokolle, sisemist kirjavahetust, tootmisaruandeid, riigiasutuste ja SS-i vahelisi kokkuleppeid ning muid dokumente, mis kajastasid ettevõtte juhtkonna teadmisi vangistatud tööjõu kasutamisest (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case*, Document Evidence, dokumendid NI-9098, NI-10074, NI-11544).

Kohtuotsuse seisukohalt oli seega määrav konkreetse süüdistatava seos vangistatud tööjõu kasutamisega ning selle seose tõendatus, mitte üksnes ametipositsioon või ettevõtte suhted Saksa riigivõimuga (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case, Judgment*, lk 1195–1205).

2.2. I.G. Farbeni sunniviisilise töö kasutamine, sõjajärgne vastutus ja õiguslik tähendus

Auschwitz III–Monowitzi tootmisüksust käsitlevatest kohtudokumentidest ja ettevõtte dokumentatsioonist nähtub, et I.G. Farbeni juhtkonna liikmed olid teadlikud koonduslaagri vangide töölerakendamisest. Tootmistegevus Auschwitz III–Monowitzis tugines ulatuslikult *Schutzstaffeli* (SS)

[19] Refereering põhineb I.G. Farbenindustrie Aktiengesellschaft in Liquidation'i 1955. aasta aruandel ning selle sisulisel võrdlusel Wollheim Memorialis avaldatud ingliskeelse tõlkega „I.G. Farben in Liquidation until 1990“.

poolt ettevõtte käsutusse antud vangistatud tööjõule. Asjaolu omab tähtsust juhtkonna liikmete individuaalse kriminaalvastutuse õiguslikul kvalifitseerimisel.[20]

Ettevõtte sisedokumentides ja kohtumenetluses esitatud tõendites kajastub vangistatud tööjõu kasutamine tootmis- ja ehitustegevuse korraldamisel. Kohtuotsuses käsitleti vangide ebapiisavaid toitlustus- ja olmetingimusi ning füüsilist väärkohtlemist. Samuti tuvastati vangide surmajuhtumeid, mille põhjustena käsitleti kurnatust, haigusi ja vägivalda (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case, Judgment*, „Count Three: War Crimes and Crimes Against Humanity—Slavery and Deportation", lk 1170–1195; Auschwitz-Birkenau State Museum, n.d., *The History of the IG Farben Werk Auschwitz Camps 1941–1945*).[21]

I.G. Farbeni kohtuasjas käsitles tribunal juhtkonna liikmete seoseid koonduslaagri vangide töölerakendamisega, hinnates nende osalemist otsustusprotsessides, teadmisi vangitööjõu kasutamisest ning tegevuse seost ettevõtte tootmiseesmärkidega. Kohtuotsuses käsitleti muu hulgas Carl Krauchi, Otto Ambrosi ja Fritz ter Meeri vastutust seoses süüdistuses kirjeldatud tegudega (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case, Judgment*, „Count Three: War Crimes and Crimes Against Humanity—Slavery and Deportation", lk 1170–1195).

I.G. Farbeni farmaatsiategevus oli seotud ka koonduslaagrites läbiviidud ravimikatsetega. Bayeri kaudu I.G. Farbeniga seotud arstid (*Ärzte*) ja farmaatsiauuringutega seotud töötajad (*Mitarbeiter der pharmazeutischen Forschung*) osalesid ravimikatsete (*Arzneimittelversuche*) korraldamises või läbiviimises. Katsetes kasutati vange olukorras, milles nende vabatahtlikku ja teadlikku nõusolekut ei olnud võimalik tagada.

Nürnbergi arstide kohtuasjas leidis tribunal, et vabatahtliku nõusoleku eelduseks on tegelik võimalus katses osalemisest keelduda. Koonduslaagri vangide kinnipidamisest tulenev sõltuvussuhe ja keeldumisvõimaluse puudumine välistas sellise nõusoleku. Vangidele pakutud soodustused ei muutnud kinnipidamistingimustest tulenevat sundi olematuks ega loonud iseenesest õiguslikult kehtivat nõusolekut (United States Military Tribunal I, 1947–1948, *The Medical Case*, Judgment, „Permissible Medical Experiments", lk 181–182).

Kohtumenetluses käsitleti tõendeid, mille kohaselt mõjutati vangide osalemist meditsiinilistes katsetes paremate töötingimuste, täiendava toidu, erikohtlemise ja muude hüvedega, sealhulgas juurdepääsuga laagri lõbumajadele (*Lagerbordelle*). Need asjaolud ei kõrvaldanud vangistusest tulenevat sõltuvussuhet ega loonud tegelikku võimalust katses osalemisest keelduda (United States Military Tribunal I, 1947–1948, *The Medical Case*, Judgment, „Permissible Medical Experiments"; Transcript, lk 495–499).

Kolmanda *Reichi* arhiividokumendid kajastavad koonduslaagrite vangide allutamist SS-i haldus- ja korralduslikule kontrollile. Vangide töölerakendamine ning nende kasutamine eri eesmärkidel toimus SS-i halduskorralduse raames ning vangidel puudus tegelik võimalus mõjutada nende suhtes rakendatud meetmeid ega töölerakendamise tingimusi (Bundesarchiv, NS 3/157; Bundesarchiv, R

[20] Auschwitz III–Monowitz (*Konzentrationslager Auschwitz III Monowitz*) rajati I.G. Farbeni Buna-tehase ehitusega seotud vangitööjõu vajaduse rahuldamiseks. Laager kujunes I.G. Farbeni tootmis- ja ehitustegevusega seotud vangide kinnipidamiskohaks. Aastatel 1942–1945 kasutati seal tuhandeid vange. SS-i korraldatud valikute (*Selektionen*) käigus töövõimetuks või tootmistööks sobimatuks tunnistatud vangid suunati peamiselt Auschwitz II–Birkenau (*Konzentrationslager Auschwitz II–Birkenau*) alale. Osa vange viibis Auschwitz I (*Stammlager*) haigla- ja karistusüksustes või muudes Auschwitz'i laagrikompleksi osades (Bundesarchiv, NS 4; Auschwitz-Birkenau State Museum, n.d.; United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case*, lk 1170–1195).

[21] 1945. aasta jaanuaris andis SS korralduse Auschwitz'i laagrikompleksi, sealhulgas Auschwitz III–Monowitzi evakueerimiseks. Evakuatsiooni käigus sunniti vangid osalema evakuatsioonimarssidel (*Evakuierungsmärsche*). Ligikaudu 850 haiget ja liikumisvõimetut vangi jäeti Monowitzi laagrisse ning Punaarmee vabastas nad 27. jaanuaril 1945 (Auschwitz-Birkenau State Museum, n.d.; Bundesarchiv, NS 4).

19/143). Need allikad täiendavad Nürnbergi arstide kohtuasjas tuvastatud asjaolusid ja toetavad järeldust, et koonduslaagri tingimustes puudusid vabatahtliku ja teadliku nõusoleku andmise eeldused (Bundesarchiv, NS 3/157; Bundesarchiv, R 19/143; United States Military Tribunal I, 1947–1948, *The Medical Case*, Judgment, „Permissible Medical Experiments", lk 181–182).

Nürnbergi arstide kohtuasjas sõnastatud vabatahtliku ja teadliku nõusoleku nõue (*voluntary consent*) kujunes hilisema inimkatsete eetilise ja õigusliku käsitluse üheks lähtekohaks. Kohtuotsuses esitatud põhimõtted kajastusid Nürnbergi meditsiinikoodeksis (*Nürnberger Kodex*), milles sõnastati inimkatsete läbiviimise põhitingimused (United States Military Tribunal I, 1947–1948, *The Medical Case*, Judgment, „Permissible Medical Experiments"; Lifton, 1986, lk 61–72).

2.2.1. I.G. Farbeni kaitsepositsioon Tribunal VI menetluses (1947–1948)

1943. aasta septembris suunati Fritz (Friedrich Hermann) ter Meer Itaaliasse *Reichi* relvastus- ja sõjatootmisministri volitatud esindajana, kus ta tegutses kuni Saksamaa kapituleerumiseni. 1945. aasta kevadel sattus ter Meer Ameerika Ühendriikide relvajõudude valdusesse ning tema hilisem kinnipidamine seostus Briti-Ameerika sõjaväeluure operatsiooniga „Prügikast" (*Operation Dustbin*), mille eesmärk oli Saksamaa teaduse, tehnika, tööstuse ja sõjamajandusega seotud võtmeisikute kinnipidamine ning ülekuulamine. Operatsiooni raames viibis ter Meer Kransbergi kinnipidamis- ja ülekuulamiskeskuses Taunuse mäestikus; tema seos operatsiooniga ning kinnipidamise asjaolud on dokumenteeritud sõjajärgsetes luure- ja kohtudokumentides.[22] Tribunal VI otsuse kohaselt arvestati ter Meeri kinnipidamisaja alguseks 7. juuni 1945 ning 2. augusti 1945. aasta luurearuandes on ta nimetatud *Dustbini* kinnipeetavana (United States Military Tribunal VI, 1948; Field Information Agency, Technical, 1945).

Kransbergis oli ter Meer erialakirjanduses esitatule tuginedes üks keskseid I.G. Farbeni juhtkonna liikmeid ühise kaitsekäsitluse kujundamisel ja kooskõlastamisel. Tema õigusalane haridus- ja tegevustaust annab sellele tegevusele täiendava konteksti, sest biograafilistes käsitlustes määratletakse ter Meeri juurat õppinud ettevõtjana.[23] Sebastian Brünger käsitleb ter Meeri juhtivat osa ühise kaitsestrateegia kujundamisel ning tema vastasseisu Georg von Schnitzleri varasemate ütlustega. Kransbergis toimunud aruteludel võrreldi juhtkonnaliikmete varasemaid ütlusi, arutati

[22] Operatsiooni „Prügikast" (*Operation Dustbin*) raames peeti kinni ja kuulati üle Saksamaa teaduse, tehnika, tööstuse ja sõjamajandusega seotud isikuid. Operatsiooni kinnipidamis- ja ülekuulamistegevust korraldasid liitlaste luureasutused, Briti poolel täitis keskset rolli T-Force. 1945. aasta mais viidi *Dustbini* keskus Pariisi piirkonnast üle Kransbergi lossi (*Schloss Kransberg*) Taunuse mäestikus (Gimbel, 1990; U.S. Army Center of Military History, 2005). I.G. Farbeni juhtkonna puhul on otseselt dokumenteeritud Fritz ter Meeri seos selle tegevusega: 2. augusti 1945. aasta *Field Information Agency, Technicali* (FIAT) aruandes kirjeldatakse tema ülekuulamist ja märgitakse tema viibimist *Dustbini* kinnipidamiskohas (Field Information Agency, Technical, 1945, FIAT E 254-81). *United States Military Tribunal* VI otsuse andmetel algas ter Meeri kinnipidamine 7. juunil 1945 (United States Military Tribunal VI, 1948). CIOS-i aruanne CIOS XXIII-15 ning SHAEF-i G-2 dokumentatsioon täiendavad seda teavet, paigutades *Dustbini* tegevuse liitlaste laiemasse tehnilise luure raamistikku, mille eesmärk oli muu hulgas välja selgitada Saksamaa tööstuslik ja tehniline potentsiaal (CIOS, n.d.; National Archives and Records Administration [NARA], n.d.).

[23] Friedrich (Fritz) Hermann ter Meer lõpetas Krefeldi gümnaasiumi 1903. aastal ning õppis seejärel keemiat Tübingeni, Gießeni ja Berliini ülikoolis, sealhulgas Emil Fischeri juures; õpingute jooksul õppis ta ühe aasta ka õigusteadust (Wex, 1990; Deutsche Biographie, n.d.). 1909. aastal omandas ta Berliinis filosoofiadoktori (*Dr. phil.*) kraadi; tema doktoritöö käsitles alifaatset keemiat ning kandis pealkirja *Zur Kenntnis der Äther von Isonitrosoketonen* [„Isonitrosoketoonide uurimisest"] (Deutsche Biographie, n.d.; Chemie-Schule, n.d.). Kransbergi perioodi dokumentaalallikad seovad ter Meeri I.G. Farbeni juhtkonna ühise kaitsekäsitluse kujundamise ja kooskõlastamise ning suhtlusega Georg von Schnitzleriga; varasem õigusteaduse õpe annab sellele tegevusele täiendava tausta, mille valguses saab uurida ter Meeri võimalikku osa kaitseargumentatsiooni kujundamisel (Brünger, 2017, lk 62–69; Friedrich ter Meer, 2. aprill 1947, NI-5188, lk 97–112; Georg von Schnitzler, 27. märts 1947, NI-5197, lk 58–96).

nende erinevusi ning kujundati kooskõlalist kaitsekäsitlust. Ter Meer koondas enda ümber tehnilise suuna esindajad ning avaldas kaubandussuuna juhtidele survet oma varasemate ütluste korrigeerimiseks või tagasivõtmiseks. Auschwitziga seotud süüdistuste kohta koostas ta argumentatsioonikava ning I.G. Farbeni ajaloo ülevaate, millest kujunes *Kransberger Denkschrift* ja mida kavandati kasutada kohtumenetluses kaitse tõendina (Brünger, 2017, lk 62–69).

Schnitzleri 27. märtsi 1947. aasta vandeavaldus sisaldab tema varasemate ülekuulamisütluste parandusi ja täiendusi; Brünger seostab nende muudatuste kujunemist ter Meeri koostatud *Denkschrift*'iga (Georg von Schnitzler, 27.03.1947, NI-5197; Brünger, 2017, lk 62–69). Wollheim Memoriali andmetel avaldas ter Meer Schnitzlerile survet eesmärgiga kujundada süüdistatavatele kooskõlastatud kaitseliin (Wollheim Memorial, n.d.).

Ter Meeri roll ühise kaitsekäsitluse kujundamisel tulenes seega mitte üksnes üldisest arutelus osalemisest, vaid ka *Kransberger Denkschrift*'i koostamisest ja teiste juhtkonnaliikmete seisukohtade kooskõlastamisest. Seda tõlgendust toetavad Brüngeri uurimus ning Bayeri ajalookäsitlus, mille kohaselt koostas ter Meer 1947. aastal Kransbergis *Kransberger Denkschrift*'i I.G. Farbeni juhtkonna kaitsekäsitluse kujundamise vahendina (Brünger, 2017; Bayer AG, n.d.).

Vandeavaldused näitavad, et ter Meer ja Schnitzler tegelesid enne kohtumenetluse algust oma seisukohtade kooskõlastamisega ning arutasid ettevõtte kaitseargumentatsiooniga seotud küsimusi (Friedrich ter Meer, 02.04.1947, NI-5188, lk 97–112; Georg von Schnitzler, 27.03.1947, NI-5197, lk 58–96). Schnitzleri õigusalane haridus moodustab täiendava tausta tema osalemise hindamisel õiguslikult struktureeritud kaitseargumentatsiooni kujundamisel.[24] Pärast menetluse ametlikku algust kohtuasjas *United States of America v. Carl Krauch et al.* (*Case VI, The I.G. Farben Case*) tugines kaitse argumentatsioon suuresti seisukohtadele, mis olid kujunenud juba sõjajärgse eeluurimise käigus.

Kaitse õigusliku käsitluse keskmes oli individuaalse kriminaalvastutuse põhimõte (*Grundsatz der individuellen Verantwortlichkeit*) ning isikliku süü nõue (*persönliche Schuld*). Kaitse seisukoha kohaselt ei saanud rahvusvaheline kriminaalvastutus tuleneda üksnes ametikohast (*Amtstellung*), ettevõtte juhtorganisse kuulumisest (*Zugehörigkeit zum Vorstand*) või ettevõtte majanduslikust tähtsusest. Vastutuse tuvastamine eeldas konkreetse süüdistatava tegevuse ja süü seost talle omistatud kuriteoga. Kaitse käsitluse kohaselt tuli iga süüdistatava puhul eraldi tuvastada:

- konkreetne tegevus (*persönliche Handlung*);
- teadlikkus teo asjaoludest (*Kenntnis der Umstände*);
- otsustusõigus (*Entscheidungsbefugnis*);
- tegelik mõju otsustele (*tatsächlicher Einfluss*);
- isiklik panus etteheidetud rikkumisse (*persönlicher Tatbeitrag*).

[24] Georg August Eduard Schnitzler õppis õigusteadust Bonni, Leipzigi ja Berliini ülikoolis ning omandas 1907. aastal Leipzigi ülikoolis õigusteaduse doktorikraadi (*Dr. jur.*) (Frankfurter Personenlexikon, n.d.; Deutsche Biographie, n.d.). Tema Leipzigi väitekirja pealkiri oli *Schadensersatzpflicht ohne Verschulden aus §§ 302, 600, 717, 945 ZPO* [„Süüst sõltumatu kahju hüvitamise kohustus Saksa tsiviilkohtumenetluse seadustiku §-de 302, 600, 717 ja 945 alusel"]; töö käsitles tsiviilkohtumenetlusest tuleneva süüst sõltumatu kahju hüvitamise õiguslikke aluseid ning oli esitatud Leipzigi ülikoolile 1907. aastal (Schnitzler, 1907; CiNii Books, n.d.; Rümelin, 1910). Doktoritöö temaatika näitab, et Schnitzleri õigusalane ettevalmistus hõlmas vastutuse, kahju hüvitamise ja menetlusõiguse küsimuste süstemaatilist käsitlemist, mis moodustas tema hilisemale tegevusele õigusliku argumentatsiooni kujundamisel asjakohase erialase tausta (Schnitzler, 1907; Frankfurter Personenlexikon, n.d.). Sellest taustast lähtudes on põhjendatud käsitleda Schnitzleri õigusteaduslikku ettevalmistust ühe tegurina, mis võis toetada tema osalemist I.G. Farbeni kaitseargumentatsiooni õiguslikus sõnastamises ja kaitsepositsiooni kooskõlastamises (Brünger, 2017, lk 62–69; Friedrich ter Meer, 2.04.1947, NI-5188, lk 97–112; Georg von Schnitzler, 27.03.1947, NI-5197, lk 58–96).

(United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case: Judgment*, lk 1195–1205.)

Kaitse väitis, et I.G. Farben tegutses riiklikult juhitud sõjamajanduse tingimustes (*staatlich gelenkte Kriegswirtschaft*), milles tootmisprioriteete, tooraine kasutamist, tööjõu rakendamist ja sõjalise tähtsusega tootmisülesandeid mõjutasid ulatuslikult riigiasutused. Sellest lähtudes eristas kaitse ettevõtte majandustegevust riigi poliitilisest otsustusvõimust (*Trennung zwischen staatlicher Entscheidungsmacht und unternehmerischer Tätigkeit*). Ettevõtte osalemist riiklikes tootmisprogrammides ei saanud kaitse hinnangul käsitada iseenesest tõendina selle kohta, et ettevõtte juhid olid Saksamaa sõjapoliitika iseseisvad kujundajad või osalesid rahvusvahelise õiguse vastaste eesmärkide elluviimises (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case*, Judgment, lk 105–119).

Agressioonisõja planeerimise ja ettevalmistamise süüdistuse (*Count One: Planning, Preparation and Initiation of Wars of Aggression*) puhul väitis kaitse, et osalemine riiklikes tootmisprogrammides ei tõendanud iseenesest osalemist agressioonisõja kavandamises. Tootmisvõimsuse suurendamist, tehniliste eesmärkide saavutamist ja majandusliku tõhususe parandamist käsitles kaitse ettevõtte tavapärase majandustegevuse osana. Seetõttu tuli eraldi tõendada seos ettevõtte majandustegevuse ning agressioonisõja kavandamise või ettevalmistamise vahel (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case*, Judgment, lk 105–116).

Auschwitz-Monowitzi (Buna) tootmisüksuse ja sunniviisilise töö kasutamisega seotud küsimustes keskendus kaitse ettevõtte ja SS-i pädevuste eristamisele (*Abgrenzung der Zuständigkeiten zwischen Unternehmen und SS*). Kaitse väitis, et vangide kinnipidamine, laagri halduskorraldus, distsiplinaarvõim ja otsese sunni rakendamine kuulusid SS-i pädevusse ning ettevõtte juhtkonnal puudus õiguslik ja institutsionaalne pädevus laagri juhtimiseks. Samal ajal tuli iga juhtkonnaliikme puhul eraldi tõendada tema teadlikkus, osalus ja tegelik mõju talle etteheidetud tegevusele (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case*, Judgment, lk 1170–1195).

I.G. Farbeni kaitsjate hulka kuulusid muu hulgas Conrad Böttcher, kes kaitses Carl Krauchi, Alfred Seidl, kes kaitses Walter Dürrfeldi ning Ernst Achenbach, kes kaitses Fritz Gajewskit. Kaitseargumentatsioon lähtus põhimõttest, mille kohaselt eeldas individuaalse kriminaalvastutuse (*individuelle strafrechtliche Verantwortlichkeit*) tuvastamine konkreetse isiku enda teo, tema tegeliku osaluse ja süü vormi tõendamist (*Nachweis persönlicher Handlung, Beteiligung und Schuld*). Kaitse seisukoha kohaselt ei saanud ettevõtte üldine majandustegevus, selle roll Saksamaa sõjamajanduses ega koostöö riigiasutustega asendada konkreetse süüdistatava isikliku teo, teadmise ja teadliku osalemise tõendamist (*Nachweis der konkreten Handlung, Kenntnis und persönlichen Beteiligung*). Kriminaalvastutus ei saanud kaitse käsitluse järgi tuleneda üksnes ametikohast (*Amtstellung*) või kuulumisest ettevõtte juhtkonda (*Zugehörigkeit zur Unternehmensleitung*), vaid eeldas tuvastatavat seost isiku tegevuse ning süüdistuses käsitletud kuriteo vahel.

Sellest lähtudes käsitles kaitse iga süüdistuspunkti puhul vajalikuna vähemalt järgmiste asjaolude tuvastamist:

1. kohaldatav rahvusvahelise õiguse norm;
2. normi sisu ja kehtivus teo toimepanemise ajal;
3. konkreetse süüdistatava tegevus või tegevusetus;
4. tema teadlikkus teo asjaoludest;
5. tema isiklik osalus ja süüline seos süüdistuses käsitletud kuriteoga.

Kaitse lõplik argumentatsioon lähtus seisukohast, et rahvusvaheline kriminaalvastutus ei saanud põhineda kollektiivsel süül (*Kollektivschuld*) ega üksnes organisatsioonilisel kuuluvusel (*bloße Zugehörigkeit*). Vastutuse tuvastamiseks tuli kaitse käsitluse kohaselt kindlaks teha konkreetse isiku osalemine otsustusprotsessis, tema teadlikkus asjaoludest ning isiklik panus talle etteheidetud teo toimepanemisse.

Kaitsepositsiooni selline ülesehitus on käesoleva uurimuse seisukohalt oluline eelkõige seetõttu, et see võimaldab võrrelda kaitse argumentatsiooni Tribunal VI enamuse põhjendustega. Keskseks küsimuseks ei ole üksnes see, milliseid õiguslikke väiteid kaitse esitas, vaid ka see, millises ulatuses tribunal nendega nõustus, millised väited tagasi lükkas ning millise tähenduse omistas süüdistatava ametipositsioonile, tegelikule otsustusõigusele, teadmistele ja konkreetsele tegevusele.

(United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case*, Judgment, lk 105–119, 1170–1195, 1195–1205.)

2.2.2. Kaitsjate ametid, piirkonnad ja asutused

Eelnevalt nimetatud advokaadid osalesid kaitsjatena Ameerika Ühendriikide Nürnbergi järeltribunali nr VI (*United States Military Tribunal VI*) menetluses asjas *United States v. Carl Krauch et al.* (*The I.G. Farben Case*), mis toimus Nürnbergis aastatel 1947–1948.

Kaitsja nimi	**Ametikoht**	**Piirkond, kus tegutses juristina**	**Esindatud asutus / kohtuasi ning kaitstavate positsioon**
Dr. Conrad Böttcher	Õigusteaduse doktor, advokaat (*Rechtsanwalt*)	Stuttgart, Saksamaa	Ameerika Ühendriikide Sõjatribunal VI (I. G. Farbeni kohtuasi), kaitsjana Carl Krauchi jaoks. *(Kaitse positsioon: riikliku sunni ja ettevõtluse vahel tuleb teha õiguslik eristus; vastutus ei teki automaatselt sõjamajanduses osalemise tõttu, vaid eeldab isiklikku otsustust ja teadlikkust)* (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1195–1205)
Dr. Otto Kranzbühler	Õigusteaduse doktor, advokaat	Saksa jurist (tuntud mitmete kõrge profiiliga Nürnbergi kohtualuste kaitsjana)	Ameerika Ühendriikide Sõjatribunal VI (I. G. Farbeni kohtuasi), kaitsjana Hermann Schmitzi jaoks. *(Kaitse positsioon: riikliku sunni ja ettevõtluse vahel tuleb teha õiguslik eristus; vastutus ei teki automaatselt sõjamajanduses osalemise tõttu, vaid*

			eeldab isiklikku otsustust ja teadlikkust) (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1195–1205)
Dr. Alfred Seidl	Õigusteaduse doktor, advokaat	München, Saksamaa	Ameerika Ühendriikide Sõjatribunal VI (I. G. Farbeni kohtuasi), kaitsjana Walter Dürrfeldi jaoks. *(Kaitse positsioon: riikliku sunni ja ettevõtluse vahel tuleb teha õiguslik eristus; vastutus ei teki automaatselt sõjamajanduses osalemise tõttu, vaid eeldab isiklikku otsustust ja teadlikkust)* (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1195–1205)
Ernst Achenbach	Jurist / advokaat	Saksamaa	Ameerika Ühendriikide Sõjatribunal VI (I. G. Farbeni kohtuasi), kaitsjana Fritz Gajewski jaoks. *(Kaitse positsioon: riikliku sunni ja ettevõtluse vahel tuleb teha õiguslik eristus; vastutus ei teki automaatselt sõjamajanduses osalemise tõttu, vaid eeldab isiklikku otsustust ja teadlikkust)* (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1195–1205)

2.2.3. Tribunal VI seisukoht I.G. Farbeni juhtkonna kriminaalvastutuse hindamisel

Tribunal VI, mida juhtis eesistuja Curtis G. Shake ning kuhu kuulusid kohtunikud James T. Brand ja Paul M. Hebert, käsitles I.G. Farbeni menetluses ettevõtte juhtkonna liikmete individuaalse kriminaalvastutuse eeldusi. Tribunal eristas ettevõtte formaalset positsiooni selle juhtkonna liikmete isiklikust vastutusest ning lähtus põhimõttest, et vastutust ei saanud tuletada üksnes riigiasutuste ja eraettevõtte formaalsest pädevusjaotusest, ettevõtte positsioonist riiklikult korraldatud sõjamajanduses ega isiku ametikohast ettevõtte juhtimisstruktuuris. Vastutuse tuvastamiseks tuli kindlaks teha konkreetse süüdistatava isiklik tegevus, tema teadmised asjasse puutuvatest asjaoludest, otsustusõigus (*Entscheidungsbefugnis*) ning isiklik osalus (*persönliche Beteiligung*) tegevustes, millega rakendati sunniviisilist tööjõudu ettevõtte tootmis- ja majanduseesmärkide saavutamiseks. Määravaks oli teo, isiku teadmiste ning süüdistuses käsitletud rikkumise vaheline seos.

Kaitse, mida esindasid muu hulgas dr. jur. Conrad Böttcher Carl Krauchi kaitsjana, dr. jur. Alfred Seidl Walter Dürrfeldi kaitsjana ning advokaat (*Rechtsanwalt*) Ernst Achenbach Fritz Gajewski kaitsjana, lähtus seisukohast, et I.G. Farbeni juhte ei saanud käsitada riikliku poliitika kujundajate ega

agressioonisõja teadlike osalistena üksnes nende ametikoha või ettevõtte tegevusvaldkonna tõttu. Kaitse väitis, et ettevõtte juhid tegutsesid majandusjuhtidena (*Wirtschaftsführer*) riiklikult juhitud sõjamajanduse (*staatlich gelenkte Kriegswirtschaft*) tingimustes ning nende otsuseid mõjutasid riigiasutuste korraldused, tootmisprogrammid ja majanduslik planeerimine. Sellest tulenevalt ei saanud ettevõtte osalemist sõjamajanduses pidada iseenesest piisavaks aluseks juhtkonna liikmete individuaalse kriminaalvastutuse tuvastamisel.

Süüdistusmeeskonda juhtis Telford Taylor (*Chief of Counsel for War Crimes*), I.G. Farbeni kohtuasjas esitasid prokuratuuri põhiseisukohad eelkõige Josiah E. DuBois Jr. ja teised Ameerika Ühendriikide süüdistajad (*prosecution counsel*). Prokuratuuri seisukoha kohaselt ei piirdunud I.G. Farbeni juhtkonna roll riikliku majanduspoliitika täitmisega, vaid ettevõtte juhid osalesid otsustes, mis toetasid Saksamaa sõjamajanduslikke eesmärke. Prokuratuur tõi seejuures esile juhtkonna osaluse tootmise laiendamises, strateegiliste tootmisprogrammide elluviimises ning vangistatud ja sunniviisilise tööjõu kasutamises. Seetõttu tuli iga juhtkonna liikme puhul tõendada tema teadlikkus sunniviisilise tööjõu kasutamise tegelikest tingimustest ning isiklik osalus asjaomaste otsuste tegemisel.

I.G. Farbeni menetluse keskseks õiguslikuks küsimuseks kujunes seega individuaalse kriminaalvastutuse ulatus ettevõtte tegevuse ja riiklikult korraldatud sõjamajanduse kontekstis. Tribunal VI ei käsitanud riikliku mõju ega ettevõtte formaalset positsiooni iseenesest piisava alusena vastutuse tuvastamiseks, vaid sidus vastutuse konkreetse isiku teadmiste, otsuste ja tegevusega ning nende seosega süüdistuses käsitletud tegudega.

2.2.4. Tribunal VI õiguslik kontroll I.G. Farbeni kaitse argumentidele

Ameerika Ühendriikide Sõjatribunal VI (*United States Military Tribunal VI*) lähtus I.G. Farbeni kohtuasjas põhimõttest, et rahvusvaheline kriminaalvastutus ei saanud tuleneda üksnes ettevõtte tegevusest ega isiku formaalsest kuulumisest ettevõtte juhtimisstruktuuri. Samuti ei välistanud ettevõtte tegutsemine riiklikult juhitud sõjamajanduse tingimustes iseenesest juhtkonna liikmete individuaalset kriminaalvastutust.

Tribunal leidis, et sõjaaegse riikliku majandusliku juhtimise tingimustes ei olnud eraettevõtete ja riigiasutuste pädevuse piirid alati selgelt määratletavad. Tööstusettevõtted tegutsesid majanduslikus ja õiguslikus keskkonnas, kus riigiasutused mõjutasid tootmisprioriteete, tooraine kasutamist, tööjõu rakendamist ning sõjalise tähtsusega tootmisülesandeid. Riikliku mõju olemasolu ei olnud siiski iseenesest piisav alus järeldusele, et ettevõtte juhid tegutsesid riikliku poliitika täitjate või kujundajatena.

Kriminaalvastutuse tuvastamise eelduseks oli konkreetsete juhtide tegeliku pädevuse, teadmiste ja isikliku osaluse kindlakstegemine otsustes ning tegevustes, mis olid seotud süüdistuses käsitletud rikkumistega. Vastutus tuli seostada konkreetse isiku tegevuse ja teadmistega, mitte tuletada üksnes ametikohast, ettevõtte formaalsest positsioonist või tegutsemisest riiklikult juhitud sõjamajanduse tingimustes.

2.2.5. Bayeri ravimikatsete tõendid ja Helmuth Vetteri juhtum

Nürnbergi I.G. Farbeni kohtuasjas (*United States v. Krauch et al.*, Case VI) esitatud tõendite kohaselt toimusid Bayeri ravimipreparaatidega seotud inimkatsed peamiselt Auschwitz I koonduslaagri meditsiiniüksuses. Katsed korraldati vangide haigla *Häftlingskrankenbau* („vangide haigla“) nakkushaiguste osakonnas, mis paiknes blokis 20 (*Infektionsabteilung des Häftlingskrankenbaus*).

Vangistatud isikutele manustati katsetatavaid ravimipreparaate ning koguti andmeid nende toime ja võimalike kõrvaltoimete kohta. Katsete korraldamise ja läbiviimisega olid seotud SS-i meditsiiniteenistuse arstid ning Auschwitz I laagri meditsiinipersonal, sealhulgas Eduard Wirths ja Friedrich Entress (United States Government Printing Office, 1952, lk 1153–1157; NI-265, *Therapeutic Experiments: Akridin and Methylene Blue*).

Tribunal VI menetluses esitatud dokumentidest, eelkõige NI-265-st (*Therapeutic Experiments: Akridin and Methylene Blue*) ja NI-11803-st (Bayeri ja Auschwitz'i laagriadministratsiooni vaheline kirjavahetus), ilmnes, et Bayeri ravimpreparaatidega seotud katsed viidi läbi Auschwitz I koonduslaagri vangidel, kes viibisid SS-i halduskontrolli all olnud laagri meditsiiniüksuses. Dokumentatsioon kajastas samuti ettevõttega seotud isikute juurdepääsu katsete käigus kogutud andmetele ning andmete kasutamist ravimpreparaatide toime uurimisega seotud tegevuses (*Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals*, Vol. VII, lk 1153–1160).

Auschwitz I koonduslaagri vangide haigla (*Häftlingskrankenbau*) koosseisu kuulunud blokk 20 (*Infektionsabteilung des Häftlingskrankenbaus*) oli nakkushaiguste raviks ja vangistatud isikute meditsiiniliseks jälgimiseks kasutatud üksus. Bloki tegevust kajastavad eri päritolu allikad, sealhulgas laagri meditsiiniline dokumentatsioon, endiste vangide tunnistused, sõjajärgsete kohtumenetluste materjalid ning ravimpreparaatide katsetamisega seotud ettevõttedokumendid (Ludwik Flecki tunnistus; *Frankfurter Auschwitz-Prozess, Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63*; Auschwitz-Birkenau State Museum, *Prisoners' Hospital Block 20 in Auschwitz I*).

Ludwik Flecki tunnistus käsitleb bloki 20 nakkusosakonna laboratoorset tegevust ja seal kasutatud uurimismeetodeid. Flecki ütluste kohaselt korraldati osakonnas bakterioloogilisi uuringuid, mille käigus kasutati nummerdatud proovivõtuanumaid ning edastati uuringutulemusi laagri meditsiinilistele ja laboratoorsetele üksustele. Tunnistus annab teavet proovimaterjalide kogumise, laboratoorse töökorralduse ning nakkusosakonnas läbiviidud uuringute kohta (Ludwik Fleck Testimony).

Stanisław Kłodziński andis Frankfurdi Auschwitz'i kohtusajas (*Strafsache gegen Mulka u. a.*, 4 Ks 2/63, *Landgericht Frankfurt am Main*) tunnistajana ütlusi 15. mail 1964 toimunud 46. kohtuistungil ja 22. mail 1964 toimunud 48. kohtuistungil. Fritz Bauer Instituudi avaldatud transkriptsioon käsitleb mõlemat istungit Kłodziński ülekuulamise osana ning seob need menetlusega *Strafsache gegen Mulka u. a.*, 4 Ks 2/63. 15. mai 1964. aasta istungi allikaviites on märgitud *Hauptakten, Bd. 98, Bl. 363* ning 22. mai 1964. aasta istungi puhul *Hauptakten, Bd. 98, Anlage 1* (Fritz Bauer Institut, 1964a, 1964b).

Esimene Frankfurdi Auschwitz'i kohtuasi kestis 1963.–1965. aastal. Menetluses käsitles Saksamaa Liitvabariigi Frankfurdi Ringkonnakohus (*Landgericht Frankfurt am Main*) Auschwitz-Birkenau koonduslaagris toime pandud kuritegusid ning süüdistatavate individuaalset tegevust. Tõenditena kasutati tunnistajate ütlusi, dokumente ja eksperditeadmisi. Menetluse keskmes olid süüdistatavate konkreetne tegevus, ametialased ülesanded, teadlikkus toimepandud tegudest ning osalus neis (Langbein, 1995; Pendas, 2006; Wojak, 2001).

Õiguslikult tuli eristada süüdistatava individuaalset vastutust tema võimalikust osalusest laagri kuritegelikus tegevuses üldisemalt. Saksa sõjajärgses kohtupraktikas kohaldati Kolmanda Riigi kuritegusid käsitlevates menetlustes kaasaaitamise (*Gehilfenrechtsprechung*) põhimõtteid. Süüdistatava vastutuse kindlaksmääramisel lähtuti tema konkreetsest panusest teo toimepanemisse ning tema tahtelisest ja teadlikust seosest kuriteoga (Werle & Wandres, 1995; Pendas, 2006; Wittmann, 2005).

Kohtumenetlus oli samal ajal ulatuslikult kajastatud kaasaegses ajakirjanduses. Kohtu tegevuse, tõendite käsitlemise ja karistuspraktika kohta avaldati menetluse ajal korduvalt kriitilisi käsitlusi.

Ajakirjanduslikud käsitlused moodustavad eraldi allikakihi ning neid tuleb eristada kohtutoimikust, kohtuotsusest ja hilisemast õigusteaduslikust või ajaloolisest kirjandusest (Naumann, 1966; Wojak, 2001; Pendas, 2006; Wojak & Meinl, 2003).

Kłodziński andis ütlusi poola keeles. Kohtutõlk Kapkajew vahendas ütlused saksa keelde. Avaldatud transkriptsioonis on poolakeelne tunnistus ja kohtutõlgi saksakeelne vahendus eristatavad. Saksakeelset kohtuprotokolli tuleb seetõttu käsitada kohtutõlgi vahendatud kohtuliku kirjasõnana, mitte Kłodziński algkeelse ütluse originaalina (Fritz Bauer Institut, 1964a, 1964b).

15. mai 1964. aasta 46. kohtuistungil kirjeldas Kłodziński oma tegevust Auschwitz I pealaagri (*Stammlager*) vangide haiglas *(Häftlingskrankenbau*, HKB). Ütlused puudutasid haigete vangide valimist ning fenoolisüstidega tapmist. Kłodziński märkis, et oli isiklikult näinud vähemalt viie või kuue vangi tapmist. Ütlused pärinevad toimikust *Hauptakten, Bd. 98, Bl. 363* (Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63, 46. kohtuistung, 15. mai 1964, Hauptakten, Bd. 98, Bl. 363).

16. mai 1964. aasta 48. kohtuistungil käsitles kohus vangidel läbi viidud meditsiinilisi katseid ning SS-i koonduslaagri apteekri (*KZ-Apotheker*) Viktor Capesiuse võimalikku seost ühe sellise katsega. Menetluse materjalide kohaselt tegutses Capesius Dachau koonduslaagris aastatel 1943–1944 ning Auschwitz'is aastatel 1944–1945 (Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63, 48. kohtuistung, 22. mai 1964, *Hauptakten*, Bd. 98, Anlage 1).

Eesistuja viitas Kłodziński varasemale ütlusele: „*Capesius führte Versuche mit narkotisierenden Mitteln durch*“ („Capesius viis läbi katseid narkotiseerivate ainetega“). Kłodzińskil paluti nimetada asjaolud, millele väide Capesiuse seotuse kohta tugines. Eesistuja viidatud varasem toimikukoht on *Hauptakten, Bd. 16, Bl. 2.586* (Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63, 48. kohtuistung, 22. mai 1964, *Hauptakten*, Bd. 98, Anlage 1).

Väljend *narkotisierende Mittel* pärineb kohtutõlgi vahendatud saksakeelsest tekstist. Kłodziński andis ütlusi poola keeles. Seetõttu ei saa nimetatud väljendit käsitada automaatselt tema algkeelse ütluse sõnasõnalise vastena. Samuti ei tähista väljend iseenesest kindlaksmääratud õiguslikku aineklassi.

7.oktoobri 1963. aasta *Eröffnungsbeschluss* kirjeldab Capesiusele etteheidetud tegevuse kontekstis katset, mille puhul segati kohviga Evipani ja morfiini. Dokumendi kohaselt suri joogi tarvitamise järel vähemalt kaks vangi (Landgericht Frankfurt am Main, 1963, *Eröffnungsbeschluss*, *Strafsache gegen Mulka u. a.*, 4 Ks 2/63).

Evipan oli hexobarbitali kaubanimi. Hexobarbital kuulub barbituraatide hulka ning selle farmakoloogilise toime hulka kuuluvad sedatiivne ja hüpnootiline toime (National Library of Medicine, n.d.; National Institute of Standards and Technology, n.d.). Morfiini käsitleti Saksamaa 1929. aasta narkootiliste ainete käitlemist reguleerinud seaduse (*Gesetz über den Verkehr mit Betäubungsmitteln – Opiumgesetz*) alusel *Betäubungsmittel*'ina. 10. detsembri 1929. aasta seaduse § 1 hõlmas morfiini ja selle sooli (Deutsches Reich, 1929).

Mõisted *narkotisierend* ja *Betäubungsmittel* ei ole samatähenduslikud. *Narkotisierend* kirjeldab aine toimet. *Betäubungsmittel* tähistas õiguslikku kategooriat, mille käitlemist reguleeris narkootiliste ainete käitlemist käsitlev õigus.

Frankfurdi Auschwitz'i kohtuotsuse põhjendustes käsitleti kõnealust katset nimetusega *Plauderdroge* („juturohi“). Kohtu põhjenduste kohaselt tuli ravim segada kohviga ja anda neljale vangile. Kohtuotsuses märgiti, et surma põhjustanud ainet ei olnud võimalik kindlalt tuvastada. Samuti märgiti, et dr Rohde oli saanud apteegist retsepti alusel morfiini ning morfiini ja Capesiuse väljastatud ravimi koosmõju võis kohtu põhjenduste kohaselt põhjustada surma (Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63, *Urteilsbegründung*, 20. august 1965).

Tõlgete täpsuse ja erinevuste kohta

Kłodziński selgitas 22. mai 1964. aasta istungil, et oli vastupanuliikumise liikmena juhtumi kohta teavet kogunud. Poolakeelne ütlus oli järgmine:

„*Myśmy mieszkali razem z kolegami z eses-rewiru, którzy u Capesiusa pracowali*."

Selle lause eestikeelne tõlge on:

„Me elasime koos SS-Revieru kaaslastega, kes töötasid Capesiuse juures."

Kohtutõlk Kapkajew vahendas ütluse saksa keelde järgmiselt:

„*Wir wohnten zusammen mit den Kameraden, die auf dem SS-Revier gearbeitet haben*."

Poolakeelse algse tunnistuse ärakirja ja saksakeelse kohtutõlke võrdlusel ilmnevad järgmised erinevused.

Poolakeelses väljendis *z eses-rewiru* kasutatakse eessõna *z*, mille tähendus sõltuvalt konstruktsioonist on „-st", „-juurest", „pärit" või „-ga seotud". Saksa tõlkes on kasutatud väljendit *auf dem SS-Revier*, mille tähendus on „SS-Revieris" või „SS-Revieril". Need väljendid ei ole grammatilises ega tähenduslikus mõttes identsed.

Olulisem erinevus puudutab poolakeelset osa:

którzy u Capesiusa pracowali

mille otsene tähendus on:

„kes töötasid Capesiuse juures".

Saksakeelses tõlkes sellele osale vastavat teksti ei ole. Tõlkes on selle asemel:

die auf dem SS-Revier gearbeitet haben

ehk:

„kes töötasid SS-Revieris".

Seega on poolakeelses ütluses sisalduv otsene viide **Capesiusele ja tema juures töötamisele** saksakeelsest tõlkest täielikult välja jäänud. Poolakeelse algse tunnistuse ja Kapkajewi saksakeelse kohtutõlke võrdlus näitab, et tõlge ei anna tunnistust täielikult edasi. Eelkõige puudub tõlkest väide, et nimetatud kaaslased „töötasid Capesiuse juures", ning *z eses-rewiru* on vahendatud kujul *auf dem SS-Revier*, mille tähendus ei lange täielikult kokku algse väljendiga. Tegemist on seega sisulise tõlkelise lihtsustamisega, mille tagajärjel on tunnistusest välja jäänud konkreetne seos Capesiusega.

Kui kohus tugines Kłodziński ütlusele saksakeelses kohtutõlkes, tuli tõendit hinnata kujul, milles eespool nimetatud seos Capesiusega oli välja jäänud. 1965. aastal kehtinud StPO § 261 kohaselt kujundas kohus oma veendumuse kogu kohtuliku arutamise tulemuse põhjal ning § 263 lg 2 kohaselt hõlmas süüküsimus ka karistatavust välistavaid, vähendavaid või suurendavaid asjaolusid.

Kui nimetatud asjaolud olid olulised teo kvalifikatsiooni määramisel, võis nende tõendamise puudulikkus mõjutada ka StGB § 211 ja § 212 kohaldamise eeldusi, sealhulgas küsimust, kas olid tõendatud vastava süüteokoosseisu objektiivsed ja subjektiivsed tunnused. Sellest võis kujuneda tõendamisolukord, mis soosis süüdistatavat ja raskendas väidetavate ohvritega seotud asjaolude, sealhulgas aine manustamisest tingitud surmajuhtumite tuvastamist.

Küsimusele, mida nimetatud isikud Capesiuse kohta ütlesid, vastas Kłodziński:

> „*Ganz genau festgestellt, das war Capesius*."

Eestikeelne tõlge on:

> **„Täiesti täpselt kindlaks tehtud – see oli Capesius."**

Tõlge „Täpselt kindlaks tehtud – see oli Capesius" annab lause põhitähenduse edasi, kuid sõna *ganz* („täiesti", „täielikult") ei ole tõlkes eraldi edasi antud. Tegemist on saksakeelses kohtutõlkes tuvastatava formaalse sõnastuserinevusega, millel ei ole iseseisvat sisulist mõju tunnistaja väite tähendusele.

Kłodziński seostas Capesiuse osalust ravimi ettevalmistamisega:

> „*Ich glaube darum, weil Capesius diese Arznei vorbereitet hatte als Apotheker*."

Eestikeelne tõlge on:

> **„Ma arvan seda sellepärast, et Capesius oli selle ravimi apteekrina ette valmistanud."**

Esitatud tõlge „Ma arvan seda põhjusel, et Capesius oli selle ravimi apteekrina ette valmistanud" annab saksakeelse lause sisu täpselt edasi. Sõnastuse *darum, weil* („sellepärast, et") asemel kasutatud „põhjusel, et" on eesti keeles loomulik ning tähendus ei muutu. Oluline on samuti eristada tunnistuses öeldut sellest, mida tunnistaja ei öelnud. Mõlemad tsiteeritud laused viitavad Capesiusele ja ravimi ettevalmistamisele. Nendes lausetes ei sisaldu väidet ravimi tellimise kohta ega viidet Bayerile kui katse tellijale. Sellist väidet ei saa nendest tsitaatidest tuletada ilma täiendava tõendita.

Kui kohtus käsitleti võimalust, et ravimid võidi Capesiuselt tellida ning teine isik, näiteks dr Rohde, võis katse läbi viia, vastas Kłodziński:

> „*Ob sie angefordert waren, das weiß ich jetzt nicht*" („Kas need olid tellitud, seda ma praegu ei tea") (Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63, 48. kohtuistung, 22. mai 1964, *Hauptakten*, Bd. 98, Anlage 1).

Kłodziński kirjeldas seejärel nelja vangi liikumist bloki 21 ja bloki 20 vahelisel õuel. Poolakeelne ütlus oli:

„*Wyszli na podwórze bloku, między 21 a 20*“ („Nad läksid bloki õuele, 21. ja 20. bloki vahele.“).

Kohtutõlk vahendas:

„*Und dort sah ich, wie sie schwankend hin und her gingen*“ („Ja seal nägin ma, kuidas nad kõikudes edasi-tagasi kõndisid.“).

Kłodziński kirjeldas niisiis vangide liikumist ning nende kõikumist kõndimisel (Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63, 48. kohtuistung, 22. mai 1964, *Hauptakten*, Bd. 98, Anlage 1).

Kłodziński eristas ütlustes isiklikult tajutud asjaolusid teiste isikute vahendatud teabest. Ta märkis:

„*Tak. Tam był, to co wiem z opowiadania Capesius oficer był Lagerarzt i był jakiś jeden czy dwóch esesmanów*“ („Jah. Ta oli seal. Seda tean ma jutustuse põhjal: Capesius oli ohvitser, laagriarsti ametis, ning seal oli üks või kaks SS-meest.“).

Kohtutõlk vahendas saksakeelse teksti:

„*Dort befanden sich mit den Häftlingen ein Offizier, also Doktor Capesius*“ („Seal viibisid koos vangidega üks ohvitser, nimelt doktor Capesius.“).

Ütluse kohaselt pärines osa teabest teiste isikute jutustusest. Kłodziński ei esitanud kogu sündmuse kirjeldust isikliku vaatluse põhjal (Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63, 48. kohtuistung, 22. mai 1964, *Hauptakten*, Bd. 98, Anlage 1).

Kaitsja Steinacker küsis, miks Kłodziński välistas dr Rohde seose katsega. Kłodziński vastas poola keeles:

„*Tak. Ponieważ wiedziałem, zebrałem takie informacje, że jakąś kawę ze środkiem narkotyzującym podał więźniom Capesius. No, tak mnie wtedy informowano*.“ („Jah. Sest ma teadsin, kogusin sellist teavet, et Capesius andis vangidele mingisugust narkotiseeriva ainega kohvi. Nii mind tol ajal informeeriti.“)

Kohtutõlk Kapkajew vahendas ütluse saksa keelde:

„*Weil ich Informationen gesammelt habe, daß der Kaffee mit den narkotisierenden Mitteln drin den Häftlingen von Doktor Capesius gegeben wurde. Solche Informationen habe ich damals bekommen*.“ („Sest ma kogusin teavet, et narkotiseerivaid aineid sisaldava kohvi andis vangidele doktor Capesius. Sellist teavet sain ma tol ajal.“)

Kłodziński jätkas:

„*I poza tym widziałem Capesiusa na podwórzu. To utwierdziło mnie, że to był Capesius*.“ („Lisaks nägin Capesiust õuel. See kinnitas mulle, et tegemist oli Capesiusega.“)

Kohtutõlk vahendas:

> „*Und darüber hinaus habe ich den Capesius auf dem Hof gesehen. Und das hat mir noch bestätigt, was ich vorher gehört habe*.“ („Lisaks nägin Capesiust õuel. See kinnitas mulle veel seda, mida olin varem kuulnud.“)

(Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63, 48. kohtuistung, 22. mai 1964, *Hauptakten*, Bd. 98, Anlage 1.)

Kohtunik küsis Kłodzińskilt, kas ta oli viibinud blokis 21. Küsimusest ja vastusest nähtub, et Kłodziński viibis bloki 20 ruumis 7 ning jälgis vangide väljumist akna kaudu. Kłodziński kinnitas kohtuniku kirjelduse sõnaga „Stimmt“ („Õige“). Kohtuistungil eristati seejärel Kłodziński enda vaatlust bloki 20 juures sellest teabest, mis puudutas bloki 21 arstiruumis toimunut ja mille Kłodziński oli saanud teiste isikute kaudu (Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63, 48. kohtuistung, 22. mai 1964, *Hauptakten*, Bd. 98, Anlage 1).

Kłodziński märkis, et Capesiuse tegevust puudutav teave pärines mitmelt isikult. Menetlevasse vandekohtusse (*Schwurgericht*) kuulunud ringkonnakohtunik (*Landgerichtsrat*) Werner Hummerich osales menetluses asenduskohtunikuna (*Ergänzungsrichter*). Hummerich küsis Kłodzińskilt, kas Jan Sikorski oli isik, kellelt Kłodziński sai teavet Capesiuse tegevuse kohta.

Kłodziński vastas:

> „*Er, Kamerad Szewczyk, auch aus der Apotheke von Capesius, die beiden haben uns ganz genau informiert. Dann war der Kapo vom SS-Revier, das war Golik, Ignacy, aus Warschau, der uns ganz genau informierte über diese Sachen hier*.“

Kohtutõlgi vahendatud eestikeelne tõlge on: „Tema, kaaslane Szewczyk, samuti Capesiuse apteegist – nemad mõlemad informeerisid meid väga täpselt. Samuti SS-i haigla kapo Ignacy Golik Varssavist, kes informeeris meid väga täpselt nendest asjaoludest“ (Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63, 48. kohtuistung, 22. mai 1964, *Hauptakten*, Bd. 98, Anlage 1).

Kłodziński tunnistuse kohaselt pärines osa Capesiuse tegevust puudutavast teabest Szewczykilt ja Ignacy Golikult. Kłodziński enda vaatlus piirdus tema ütluste kohaselt vangide nägemisega bloki 20 ja bloki 21 vahelisel õuel ning Capesiuse nägemisega samas piirkonnas. Tunnistus ei sisalda väidet, et Kłodziński oleks isiklikult näinud Capesiust katset läbi viimas või vangidele kõnealust kohvi andmas (Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63, 48. kohtuistung, 22. mai 1964, *Hauptakten*, Bd. 98, Anlage 1).

Kłodziński 22. mai 1964. aasta ütlus ei sisalda ka kinnitust Bayeri osaluse kohta kõnealuses katses. Ravimite võimaliku tellimise kohta vastas Kłodziński, et ta ei teadnud, kas ravimid olid tellitud. Bayeri võimalikku seost ravimikatsetega tuleb seetõttu käsitleda eraldi Nürnbergis toimunud I.G. Farbeni kohtuasja materjalide põhjal. Asjakohaste dokumentidena on nimetatud eelkõige dokumente NI-265 ja NI-11803 (*United States v. Krauch et al.*, Case VI).

Kłodziński tunnistus üksi ei võimalda tuvastada Bayerit Capesiusega seotud katse tellijana. Kłodziński tunnistusele viitamisel tuleb kasutada 22. mai 1964. aasta 48. kohtuistungi viidet. Fritz Bauer Instituudi allikakirje määratleb Kłodziński ülekuulamise kuupäevadena 15. mai ja 22. mai 1964; mõlemad istungid kuuluvad menetlusse Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63. 22. mai 1964. aasta istungi allikaviites on märgitud Hauptakten, Bd. 98, Anlage 1. Eesistuja viidatud varasem Kłodziński ütlus pärineb 27. oktoobri 1959. aasta politsei ülekuulamisest Frankfurt am Mainis ning paikneb toimikus *Hauptakten, Bd. 16, Bl. 2.586* (Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63).

Kokkuvõttes tuleb Kłodziński 22. mai 1964. aasta tunnistuse kasutamisel eristada kolme asjaolu: teiste vangide vahendatud teavet Capesiuse tegevuse kohta, Kłodziński enda vaatlust Capesiuse viibimisest õuel ning kohtutõlk Kapkajewi vahendatud saksakeelset kirjasõna. Tunnistusest nähtub, et Kłodziński seostas Capesiust vangidele antud narkotiseerivat ainet sisaldanud kohviga, märkides samas, et osa vastavast teabest oli saadud teistelt vangidelt. Isikliku vaatluse kohta kirjeldas ta vangide viibimist õuel ja Capesiuse nägemist. Tunnistus ei sisalda väidet, et Kłodziński oleks ise näinud Capesiust katset läbi viimas või kohvi vangidele andmas.

Flecki ja Klodziński ütlused käsitlevad bloki 20 nakkusosakonna töökorraldust, laboratoorseid toiminguid ning vangistatud isikute meditsiinilise kohtlemise tingimusi. Bayeri ravimpreparaatidega seotud katsete kohta kasutatud dokumentaalne tõendus pärineb I.G. Farbeni kohtuasjast (*United States v. Krauch et al.*, Case VI), eelkõige dokumentidest NI-265 (*Therapeutic Experiments: Akridin and Methylene Blue*) ja NI-11803, mis sisaldab Bayeri ning Auschwitzi laagriadministratsiooni vahelist kirjavahetust (*Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10*, Vol. VII, *The I.G. Farben Case*, 1952, lk 1153–1160).

Bayeri farmaatsiaalane tegevus oli seotud Leverkuseni tehasega (*Bayer-Werk Leverkusen*), kus paiknes I.G. Farbeni farmaatsiatoodete müügiühendus (*Pharmazeutische Verkaufsgemeinschaft*). Nürnbergi meditsiinikohtuasjas käsitletud dokumendi kohaselt toimus ravimite *Acridin* ja *Methylenblau Rutenol* tootmine Hoechsti tehases ning nende müük Bayer-Leverkuseni kaudu. Bayeri ja Auschwitzi laagriadministratsiooni vaheline kirjavahetus käsitles vangide kasutamist ravimikatsetustes ja katsetega seotud majanduslikku arvestust. Dokumentidest nähtub, et Bayer taotles 150 naisvangi kasutamist ravimikatsetusteks ning ühe vangi kasutamisega seotud kuluks märgiti 170 riigimarka (*Reichsmark*). Hilisemas kirjavahetuses märgiti katseisikutena kasutatud vangide surma ning ettevõte taotles uue vangirühma eraldamist. NI-11803 kuulub Tribunal VI menetluses kasutatud kirjalike tõendite hulka, mis kajastasid Bayeri ja Auschwitzi laagriasutuste vahelist suhtlust (United States Government Printing Office, 1952, lk 1153–1160; NI-11803).

I.G. Farbeni farmaatsiaalase tegevusega oli seotud juhatuse liige Philipp Heinrich Hörlein, kelle vastutusalasse kuulusid kontserni ravimivaldkonna arendamise ja farmaatsiauuringutega seotud küsimused. Tribunal VI menetluses kasutatud tõendite kohaselt viidi Bayeri ravimpreparaatide katsetusi läbi SS-i kontrolli all olnud laagriasutustes ning vangistatud isikuid kasutati katseisikutena tingimustes, milles vabatahtliku ja informeeritud nõusoleku andmine ei olnud võimalik (United States Government Printing Office, 1952, lk 3–6, 1153–1160).

Nürnbergi arstide kohtuasja (*United States v. Karl Brandt et al.*, Medical Case, Case I) materjalid moodustavad I.G. Farbeni kohtuasja dokumentidest eraldiseisva tõendikogumi. Arstide kohtuasjas käsitleti Helmuth Waldemar Vetteri tegevust seoses ravimite ja nakkushaigustega seotud katsetustega ning tema seoseid Dachau ja Auschwitzi laagrites läbiviidud preparaadikatsetustega. Kohtule esitatud tõendite kohaselt kasutati vangistatud isikuid katseisikutena ilma vabatahtliku nõusolekuta (*Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals*, Vol. I, *The Medical Case*, United States Government Printing Office, 1949, lk 171–178).

Vetter oli SS-i arst, kes oli seotud Bayeri ravimialase uurimistegevusega ning kelle tegevust käsitleti Nürnbergi arstide kohtuasjas (*United States v. Karl Brandt et al.*, Case I). Vetteri juhtum puudutas ravimpreparaatide katsetamist, SS-i meditsiinilist administratsiooni ja koonduslaagrites kinnipeetud isikutel läbiviidud meditsiinilisi uuringuid (United States Government Printing Office, 1949, lk 171–178; Weindling, 2015, lk 76, 359).

Vetter osales vangistatud isikutel läbi viidud ravimite ja nakkushaigustega seotud meditsiinilistes katsetustes. Nürnbergi arstide kohtumenetluses käsitleti tema tegevust seoses vangide nakatamisega

meditsiiniliste uuringute eesmärgil, sealhulgas Dachau ja Auschwitziga seotud katsete raames. Dachaus alates 29. juulist 1941 toimunud ravimikatsetustes osales ta Bayeri sulfoonamiidpreparaatide (*Sulfonamide*) kasutamisega seotud uuringutes, mille eesmärk oli uurida nende ravitoimet bakteriaalsete infektsioonide, sealhulgas gonorröa ja kopsupõletiku korral. Vetteri tegevust käsitlevate tõendite hulka kuulus Nürnbergi menetluses kasutatud dokument NI-9402 (Klee, 2005, lk 640).

Alates 13. oktoobrist 1942 tegutses Vetter Auschwitz-Monowitzi (*Auschwitz* III) laagriarstina. Tema ametialane tegevus oli seotud SS-i korraldatud laagri meditsiinilise haldusega ning Auschwitz III oli rajatud seoses I.G. Farbeni Buna-tehase tööjõuvajadusega. Samas ei tulene olemasolevatest Bayeri ravimikatsetusi käsitlevatest dokumentidest, et kõik Bayeriga seotud katsed oleksid toimunud Auschwitz-Monowitzis; peamised ravimikatsetustega seotud tõendid viitavad Auschwitz I meditsiinilistele üksustele (Klee, 2013, lk 416; Haunschmied, Mills, & Witzany-Durda, 2008, lk 150).

Säilinud dokumentatsioon ei võimalda kindlaks teha I.G. Farbeni kontserni Bayeri farmaatsiavaldkonnaga seotud ravimikatsete täielikku ulatust, katsetes osalenud vangistatud isikute täpset arvu ega võimalikke pikaajalisi tervisemõjusid. Osa asjaomastest SS-i ja laagriadministratsiooni dokumentidest ei ole säilinud, sealhulgas sõja lõppfaasis toimunud evakuatsioonide, sõjategevuse ja dokumentide hävitamise tõttu, mistõttu ei ole kõigi toimunud katsete ulatust võimalik täielikult rekonstrueerida. Olemasolevate allikate põhjal tehtavaid järeldusi tuleb seetõttu käsitleda säilinud tõendimaterjali ulatust arvestades. Uurimiskäsitlus põhineb eelkõige Nürnbergi kohtumenetluste materjalidel, I.G. Farbeni ettevõttedokumentatsioonil, SS-i haldusallikatel ning tunnistajate ütlustel (United States Government Printing Office, 1952, lk 1150–1160; Weindling, 2015, lk 359).

Ravimikatsete vahetu korraldamise ja läbiviimisega tegelesid peamiselt SS-i meditsiiniteenistuse liikmed ja koonduslaagrite arstid (*SS physicians; camp physicians*). Auschwitzis osalesid ravimikatsetustega seotud meditsiinilistes toimingutes muu hulgas SS-arstid Friedrich Entress ja Eduard Wirths.

Nende ülesannete hulka kuulusid:

- vangistatud isikutele ravimpreparaatide manustamise korraldamine;
- katsealuste tervisliku seisundi jälgimine;
- katsete käigus kogutud andmete dokumenteerimine ja edastamine asjaomastele asutustele ning ettevõtete esindajatele.

I.G. Farbeni kontserni kuulunud Bayeri esindajad ei olnud üldjuhul laagrites läbiviidud meditsiiniliste protseduuride vahetud teostajad, kuid ettevõtte töötajad olid seotud ravimpreparaatide farmakoloogilise uurimise, katsetulemuste kasutamise ja preparaatide edasise arendamisega.

2.3. Akridiin 3582 ja metüleensinise katsed

Nürnbergi I.G. Farbeni kohtuasjas käsitleti Bayeri preparaadi Akridiin 3582 kasutamist Auschwitzis korraldatud ravimikatsetes. Katsete eesmärk oli uurida preparaadi võimalikku terapeutilist toimet nakkushaiguste, eelkõige tüüfuse ravis. Katseid tehti Auschwitzis vangistatud isikutel SS-i kontrolli all olnud laagri meditsiiniüksuses ning nende kasutamine ja katsetulemuste töötlemine olid seotud I.G. Farbeni kontserni kuuluva Bayeri ravimialase uurimis- ja arendustegevusega (United States Government Printing Office, 1952, lk 1153–1157).

Dokument NI-265 „*Therapeutic Experiments: Akridin and Methylene Blue*“ käsitles Akridiini 3582 ja metüleensinisega tehtud ravimikatseid ning dokumenteeris nende preparaatide kasutamist vangistatud isikutel korraldatud katsetes (NI-265; United States Government Printing Office, 1952, lk 1153–1157).

Metüleensinisega seotud katsed olid samuti dokumenteeritud I.G. Farbenindustrie AG ravimialase uurimis- ja arendustegevusega seotud materjalides. Dokumendi NI-265 kohaselt toimusid katsed SS-i halduses olnud koonduslaagrites ning nende seos ettevõttega tulenes I.G. Farbeni kontserni ravimivaldkonna tegevusest, millega oli seotud ka Bayeri keemilis-farmatseutiline tootmissuund (NI-265; United States Government Printing Office, 1952, lk 1153–1157).

I.G. Farbenindustrie A.G. ettepanekul (*auf Vorschlag der I. G. Farbenindustrie A. G.*) viidi ajavahemikus 10. jaanuarist kuni 20. veebruarini 1943 läbi Akridiin 3582 (*Akridin 3582*) ravimikatsetused, mille eesmärk oli uurida preparaadi võimalikku terapeutilist toimet tüüfuse (*Fleckfieber; Rickettsia prowazekii*) ravis. Katsete dokumentatsioonis märgiti, et kasutatud nakkusmaterjal pärines Berliinis asuva Robert Kochi Instituudiga seotud tüüfuseuuringu materjalidest (operatsioon nr 226). Viide Robert Kochi Instituudile puudutas nakkusmaterjali päritolu ja laboratoorset dokumentatsiooni ega osuta instituudi osalemisele katsete tellija või läbiviijana (NI-265; NI-2768, *Bericht über Fleckfieberversuche mit Akridinpräparaten*, Yad Vashem Archives).

Dokumentatsioon näitab, et tüüfusenakkuse kavandatud esilekutsumine vangistatud isikutel, sealhulgas kontrollrühma kuulunud isikutel, ei toimunud kõigil juhtudel ettenähtud viisil. Katsetes kasutatud *Rickettsia prowazekii* tüve ja nakkusprotokolli andmed viitavad operatsiooniga nr 226 seotud laboratoorsele päritolule ning kirjeldavad katsetes kasutatud nakkusmudeli lähtealust (NI-265; NI-2768, Yad Vashem Archives).

Akridiin 3582 katse viidi läbi Auschwitz I (*Stammlager*) vangide haigla nakkushaiguste osakonnas, mis paiknes blokis nr 20 (*Häftlingskrankenbau Block 20*). Katse toimus SS-i laagri meditsiinilise korralduse raames ning dokumentides seostatakse preparaati I.G. Farbenindustrie A.G. ravimialase uurimis- ja arendustegevusega, sealhulgas kontserni ravimivaldkonna ja Bayeri tegevusega (NI-265; *United States Military Tribunal VI, The I.G. Farben Case*, 1952, lk 1153–1157).

2.4. Vangide kasutamisega seotud rahalised kokkulepped

Nürnbergi I.G. Farbeni kohtuasjas esitatud tõendite hulgas oli dokumente, mis kajastasid vangistatud isikute kasutamisega seotud rahalist arvestust ravimikatsetustes. Üks dokumenteeritud juhtum puudutas I.G. Farbeni kontserni ravimivaldkonnaga seotud Bayeri üksuse ja Auschwitz-Birkenau koonduslaagri administratsiooni vahelist kirjavahetust naisvangide saatmise kohta ravimikatsetusteks.

Kirjavahetuses märgiti, et Auschwitz II-Birkenau naisvangide kasutamise eest arvestati tasu ühe vangistatud isiku kohta. Ühe isiku kohta märgiti summaks 170 riigimarka (*Reichsmarki*); esialgu oli kavandatud 200 *Reichsmarki*. Samuti märgiti, et varem katsetesse üle antud vangid olid surnud ning katsete jätkamiseks taotleti uue vangirühma eraldamist. Katseid viidi läbi Auschwitz II-Birkenau koonduslaagri naisvangidel ning vangide üleandmine toimus SS-i kontrollitud laagriadministratsiooni korraldusel. Bayeri üksus oli seotud katsetega oma ravimpreparaatide kaudu. Dokumendid kajastavad seega Bayeri ja Auschwitz-Birkenau laagriadministratsiooni vahelist asjaajamist, mis hõlmas vangide eraldamist, nende kasutamist ravimikatsetustes ja sellega seotud rahalist arvestust (NI-265; *United States Military Tribunal VI, The I.G. Farben Case*, 1952, lk 1153–1160).

2.5. Ravimikatsete tagajärjed

Nürnbergi I.G. Farbeni kohtuasja materjalid kajastavad mitme ravimikatse käigus dokumenteeritud raskeid tervisekahjustusi ja surmajuhtumeid. Säilinud dokumentatsioon ei võimalda siiski koostada täielikku ülevaadet kõigist I.G. Farbenindustrie A.G. ravimikatsetest, neis osalenud vangistatud isikute arvust ega katsetele järgnenud tervisemõjudest.

2.5.1. Õiguslik käsitlus

Ameerika Ühendriikide sõjaväetribunal VI leidis I.G. Farbeni kohtuasjas, et vangistatud isikutega läbi viidud ravimikatsetused toimusid tingimustes, milles katsealustel puudus võimalus anda vabatahtlikku nõusolekut ning katsealuseid kasutati eksperimentaalsetel eesmärkidel sunniviisilistes tingimustes. Kohtuasi langes ajaliselt kokku sõjajärgse meditsiiniõiguse ja -eetika kujunemisega. Selle kujunemise üheks väljenduseks oli Nürnbergi meditsiinikoodeks (*Nuremberg Code*). Koodeksis sõnastati muu hulgas põhimõte, et inimkatsete eelduseks on katsealuse vabatahtlik nõusolek ning sätestati nõuded katsete läbiviimisele ja katsealuste kaitsele (United States Government Printing Office, 1952).

2.6. Kronoloogiline juhtumite tabel

Aeg ja juhtum	Sisu ja osalised	Tõend ja kohtulik hinnang
1941–1942. Bayeri ravimialane uurimistegevus	Bayeri ravimiosakond tegeles uute preparaatide väljatöötamise ja nende farmakoloogilise uurimisega. Tegevuse eesmärk oli välja selgitada ravimite toimeomadused ja võimalikud kasutusviisid.	Ettevõtte ravimialane uurimistegevus on dokumenteeritud I.G. Farbeni kohtuasja materjalides. Otsest tõendit kõigi selle perioodi uuringute kohta vangidel ei ole. (United States Government Printing Office, 1952, kd VIII.)
1942. Ravimikatsete seostumine SS-i süsteemiga	Bayeri ravimiosakonna tegevus seostus SS-i kontrollitud koonduslaagrisüsteemiga, mille kaudu võimaldati vangide kasutamine preparaatide testimisel.	Tribunal VI käsitles ettevõtte ja SS-i koostööd vangistatud isikute kasutamisel ravimikatsetustes (United States Government Printing Office, 1952, lk 1153–1160).
10. jaanuar 1943. Akridin 3582 (*Akridin*) katse	Testiti preparaadi ravitoimet nakkushaiguste, sealhulgas tüüfuse kontekstis. Katsealusteks olid Auschwitzis kinnipeetud vangid.	Dokument NO-265 (*Therapeutic Experiments: Akridin and Methylene Blue*) kinnitab ravikatsete läbiviimist inimestel. (NO-265; United States Government Printing Office, 1952, lk 1153–1157.)
10. jaanuar 1943. Metüleensinise (*Methylene Blue*) katse	Hinnati preparaadi farmakoloogilist toimet. Katseid viidi läbi Auschwitzis kinnipeetud vangidega.	NO-265 sisaldab dokumentatsiooni ravikatsete kohta. Tribunal VI käsitles neid tegevusi ravimpreparaatide testimisena vangidel.

1943. Bayeri ravimikatse naisvangidega Auschwitzis	Kohtumenetluses esitatud dokumentide kohaselt kasutati ravimikatsetes 150 naisvangi. Dokumentatsioon sisaldas viiteid rahalisele arvestusele vangide kasutamisega seotud kulude kohta.	Bayeri ja Auschwitzi laagriadministratsiooni kirjavahetus oli osa kohtus esitatud tõenditest. (United States Government Printing Office, 1952, lk 1153–1157.)
1943–1944. Täiendavad ravimikatsetused	Bayeri preparaatide katsetamine jätkus SS-i kontrolli all olevates koonduslaagrites.	Tribunal VI tõendid näitasid ettevõtte ja SS-i koostööd vangistatud isikute kasutamisel ravimikatsetustes (United States Government Printing Office, 1952, lk 1153–1160.)
1945. Katsete lõpp	Saksamaa sõjalise kokkuvarisemise tõttu lõppesid I.G. Farbeni ravimikatsetega seotud tegevused.	Sõjajärgsed uurimised ja Nürnbergi kohtuprotsessid võimaldasid dokumenteerida kõnealuse tegevuse ulatust üksnes osaliselt.

2.6.1. Dokumenteeritud ravimikatsete detailtabel

Preparaat / juhtum	Katse eesmärk ja läbiviimine	Allikas ja hinnang
Akridin 3582 (*Akridin*)	Katsete eesmärk oli uurida ravimpreparaadi ravitoimet. Katsed viidi läbi Auschwitzis vangistatud isikutel ning preparaadi manustamise eest vastutasid SS-i meditsiinitöötajad.	NO-265; NMT VIII, lk 1153–1157. Otsene dokumentaalne tõend.
Metüleensinine (*Methylene Blue*)	Ravimpreparaadi toime uurimine inimkatsetes.	NO-265. Tribunal VI käsitles tegevust ravimikatsetena vangidel.
Bayeri preparaatide katsed naisvangidel	Dokumenteeritud juhtum: 150 naisvangi kaasamine ravimpreparaadi toime uurimiseks korraldatud katsetes.	Bayeri ja SS-i dokumentatsioon; NMT VIII, lk 1153–1157.
Muud Bayeri preparaadid	Mõningate preparaatide kohta on viiteid kohtumaterjalides, kuid täielikku katsete registrit ei ole säilinud.	Vajavad eraldi arhiivipõhist uurimist.

2.6.2. Vastutuse jaotus ravimikatsete süsteemis

Osaline	Roll	Dokumentaalne alus
I.G. Farbeni konserni raames Bayeri meditsiinilised ja farmakoloogilised eksperdid (*medical/pharmacological experts*)	Preparaatide väljatöötamine, farmakoloogilised uuringud ja katsetulemuste kasutamine.	I.G. Farbeni kohtutoimikud; NMT VIII.

I.G. Farbeni juhtkond	Ettevõtte strateegilised otsused ja tegevuse korraldamine.	Tribunal VI kohtuotsus.
SS-i administratsioon	Vangide kasutamine ja selle korraldamine koonduslaagris.	SS-i ja laagri dokumentatsioon.
SS-i arstid	Preparaatide praktiline manustamine, meditsiiniline jälgimine ja dokumenteerimine.	Tribunal VI tõendid.

2.7. Strasbourgi anatoomiainstituudi juhtum

Võrdleva õiguse ja rahvusvahelise kriminaalõiguse seisukohalt väärib tähelepanu Saksamaa riigivõimu ja selle institutsioonide tegevuse raames aastatel 1933–1945 ebaseaduslikult saadud inimjäänuste kasutamise käsitlemine pärast Teist maailmasõda. Nürnbergi järelmenetlustes käsitleti muu hulgas institutsioonide ja organisatsiooniliste struktuuride seost raskete õigusrikkumistega. Eraettevõtte võimalikku vastutust käsitleti eraldi I.G. Farbeni kohtuasjas (NMT VI), milles olid olulisel kohal ettevõtte osalemine sunnitöö rakendamises, koonduslaagrite vangide tööjõu ekspluateerimine ehk nn orjatöö kasutamine ning ettevõtte seotus sõjamajanduse ja riiklike tellimustega (NMT, 1952, Vol. VII).

Inimjäänuste õigusvastase hankimise ja kasutamise küsimus tõstatus eelkõige Nürnbergi arstide kohtuasjas (*United States v. Karl Brandt et al.*), kus ühe tõendina käsitleti Strasbourgi Riigiülikooli (*Reichsuniversität Straßburg*) anatoomiainstituudis August Hirti juhtimisel kavandatud juudi luustikukollektsiooni juhtumit. Kohtuasjas käsitletud materjalid näitasid meditsiiniasutuse seotust ebaseaduslikult saadud inimjäänuste kogumise ja kasutamisega (Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10 [NMT], 1949, Vol. I; International Military Tribunal [IMT], 1947, Vol. XX).

Dokumentaalallikate kohaselt kavandas Strasbourgi Riigiülikooli anatoomiainstituudi direktor SS-*Hauptsturmführer* professor August Hirt koostöös SS-i alluvuses tegutsenud Ahnenerbe uurimisorganisatsiooniga nn juudi luustikukollektsiooni (*Jüdische Skelettsammlung*). Algatuse eesmärk oli koguda antropoloogilist materjali *Reichi* rassihügieeni, eugeeniliste ja rassiantropoloogiliste uurimisprogrammide tarbeks. Kollektsiooni kavandamine ja selle seotus Strasbourgi Riigiülikooli anatoomiainstituudiga on dokumenteeritud Strasbourgi Ülikooli ajalookomisjoni arhiivimaterjalides ning hilisemates erialastes uurimustes (Commission historique pour l'histoire de la Faculté de médecine de la Reichsuniversität Straßburg [Commission historique], n.d.-a; Université de Strasbourg, n.d.; Toledano jt, 2016).

Kollektsiooni kavandamise raames valiti Auschwitz-Birkenau koonduslaagrist 86 juudi päritolu vangistatud isikut. Nad toimetati 1943. aasta augustis Natzweiler-Struthofi koonduslaagrisse (*KL Natzweiler-Struthof*), kus nad hukati ühes gaasikambris, mis rajati endise *Hôtel du Struthofi* kompleksi kuulunud hoonesse umbes 1,5 km kaugusele laagri peamisest asukohast. Hukkamised olid seotud Hirti kavandatud juudi luustikukollektsiooniga Strasbourgi Riigiülikoolis (Mémorial Struthof; United States Holocaust Memorial Museum; Toledano jt, 2016).

Gaasikambris kasutati tsüaniidisoolade ja vee kokkupuutel vabanevat surmavat gaasi. Josef Krameri 6. detsembril 1945 Lüneburgis antud teise deposiidi kohaselt paigutas ta aine põrandasse tehtud õõnsusse, juhtis sinna väljastpoolt lehtri kaudu vett ja sulges gaasikambri ukse; Krameri sõnul lakkasid kambrist kostnud karjed ligikaudu poole minuti pärast. Tegemist oli Lüneburgis kapten Paul

André juuresolekul koostatud Krameri ülekuulamis-/depositsioonitekstiga, mis on allikates identifitseeritud 6. detsembri 1945. aasta dokumentidena nr 157 (saksa tekst) ja nr 158 (prantsuskeelne tõlge) ning seostatud Struthofi menetlusmaterjalides dokumentidega nr 107 ja 1806/V/2. Seda ajamääratlust tuleb käsitada Krameri enda ütlusena, mitte iseseisvalt kindlakstehtud meditsiinilise surmaajana. Hukkamise vahetu täideviimise kohta on seega olemas Krameri enda kirjeldus ning seda toetab *Mémorial Struthofi* käsitlus, mille kohaselt viis hukkamised läbi Natzweiler-Struthofi laagri komandant Josef Kramer (Kramer, 1945; Mémorial Struthof; Documents 157–158, 6. detsember 1945).

Pärast hukkamisi toimetati surnukehad Strasbourgi anatoomiainstituuti. Nürnbergi arstide kohtuasja kohtuotsuses märgitakse, et ohvrite surnukehad saadeti Hirti Strasbourgi anatoomiainstituuti kolmes saadetises ning juudi luustikukollektsiooni käsitletakse otseselt Wolfram Sieversi süüdistuse kontekstis (Nuremberg Military Tribunal I, 1947). Henri Henrypierre'i 16. detsembri 1944. aasta aruande kohaselt saabusid 86 surnukeha SS-ile kuulunud veoautoga ning Otto Bong, professor Hirti preparaator, võttis need 1943. aasta augustis vastu. Sama aruande kohaselt korraldas August Hirt 1944. aasta septembris surnukehade tükeldamise ning selle viisid läbi tema peapreparatoor Otto Bong ja laborant August Mayer; Henrypierre'i andmetel põletati seejärel pead ja osa jäsemeid Strasbourgi krematooriumis (Henrypierre, 1944). Nürnbergi kohtumenetluse materjalid kinnitavad seejuures, et kollektsiooni ettevalmistamine ja surnukehade töötlemine oli veel 1944. aasta sügisel pooleli ning et kollektsiooni hävitamise küsimus tõstatati seoses liitlasvägede lähenemisega Strasbourgile (Nuremberg Military Tribunal I, 1947). Tollases erialases dokumentatsioonis käsitati inimjäänuseid anatoomilise ja antropoloogilise uurimismaterjalina (NMT, 1949, Vol. I; Toledano jt, 2016).

Strasbourgi Riigiülikooli anatoomiainstituudi tegevusega seotud arhiivimaterjalid näitavad, et aastatel 1941–1944 jõudis instituuti lisaks juudi luustikukollektsiooniga seotud säilmetele ka muid surnukehi. Dokumenteeritud andmete põhjal on sel ajavahemikul instituuti jõudnud surnukehade arv hinnatud vahemikku 244–724 ning vähemalt 232 isiku puhul on olemas piisavad andmed nende isikusamasuse kindlakstegemiseks. Samal ajal puudub täielik ülevaade kõigi instituudis valmistatud anatoomiliste preparaatide päritolu, kasutamise ja hilisema saatuse kohta (Toledano jt, 2016).

Pärast Strasbourgi vabastamist avastasid liitlasväed 1. detsembril 1944 anatoomiainstituudi keldrist osa juudi luustikukollektsiooniga seotud säilmetest. Prantsuse sõjaväevõimud alustasid seejärel juhtumi uurimist sõjakuritegude menetluse raames. 1945. aasta jaanuaris määras Prantsuse 10. sõjaväeringkonna sõjaväekohtu (*Tribunal militaire de la 10e Région*) juures tegutsenud eeluurimiskohtunik Raymond Jadin kohtumeditsiiniliste ekspertiiside läbiviijaks Strasbourgi Ülikooli kohtumeditsiini professori Camille Simonini. Simonini koostatud ekspertiisiaktid lisati hilisemate menetluste materjalide hulka ning neid kasutati juhtumiga seotud säilmete ja sündmuste dokumenteerimisel (Commission historique, n.d.-b).

Juhtumiga seotud kohtumeditsiinilised ja ajaloolised uuringud jätkusid ka pärast Teist maailmasõda. 2015. aastal tuvastas arst ja meditsiiniloolane Raphaël Toledano Strasbourgi kohtumeditsiini instituudis säilinud histoloogilisi preparaate ja koeproove, mille päritolu seostati ühe Hirti kavandatud kollektsiooniga seotud ohvriga. Avastuse aluseks oli professor Camille Simonini 1952. aastal koostatud kiri, milles kirjeldati kohtumeditsiinilise ekspertiisi käigus säilitatud materjali päritolu ja dokumenteerimist (Université de Strasbourg, 2022). 2016. aastal moodustas Strasbourgi Ülikool sõltumatu komisjoni 1941.–1944. aastal tegutsenud Strasbourgi Riigiülikooli meditsiiniteaduskonna tegevuse uurimiseks. Komisjoni töö hõlmas Saksa okupatsiooni ajal loodud ülikooli institutsionaalset

korraldust, meditsiiniteaduskonna tegevust ning sellega seotud arhiivimaterjalide ja dokumentide läbivaatamist (Université de Strasbourg, n.d.; Université de Strasbourg, 2022).

Strasbourgi Riigiülikool ei olnud õiguslikult sama institutsioon mis sõjajärgne Strasbourgi Ülikool, kuid nende vahel oli ajalooline seos: tegevus toimus samas ülikoolilinnakus ja meditsiinilises infrastruktuuris ning sõjajärgne ülikool tegeles varasema institutsiooni dokumentaalse ja materiaalse pärandi uurimisega (Université de Strasbourg, n.d.; Université de Strasbourg, 2022).

Võrdleva õiguse seisukohalt seostub Strasbourgi juhtum institutsioonide rolli käsitlemisega rahvusvahelise kriminaalõiguse arengus. Juhtum puudutab meditsiini- ja uurimisasutuste tegevust riiklikult korraldatud õigusrikkumiste kontekstis ning nende asutuste seost tegevustega, mille raames omandati ja kasutati inimjäänuseid õigusvastasel viisil (Commission historique, n.d.-b; Toledano et al., 2016). Õiguslikult tuleb seejuures eristada institutsioonide ja organisatsiooniliste struktuuride rolli üksikisikute kriminaalvastutusest. Nürnbergi menetlustes käsitleti konkreetsete isikute tegevust nende organisatsioonilises ja institutsionaalses kontekstis, mitte institutsioone iseseisvate kriminaalvastutuse kandjatena (NMT, 1949, Vol. I).

Strasbourgi juhtum täiendab Nürnbergi arstide kohtuasjas käsitletud meditsiiniliste kuritegude uurimist, tuues esile ülikoolide, uurimisasutuste ja meditsiiniinstituutide rolli ning nende tegevuse seose riikliku haldus- ja institutsionaalse korraldusega (Commission historique, n.d.-b; Toledano et al., 2016). Samuti võimaldab juhtum võrrelda institutsioonilise tegevuse eri vorme I.G. Farbeni kohtuasjas käsitletud eraettevõtte tegevusega, eelkõige ettevõtte seotusega sunnitöö kasutamise, sõjamajanduse ja riiklike tellimustega (NMT, 1952, Vol. VII).

Kaasaegses õiguskäsitluses võimaldavad sellised juhtumid eristada üksikisikute isiklikku vastutust organisatsioonilistest tingimustest, milles rasked õigusrikkumised aset leidsid. Institutsioonide ja organisatsiooniliste struktuuride käsitlemine ei asenda isikulise vastutuse põhimõtet, vaid võimaldab täiendavalt uurida tingimusi ja tehiolusid, mille kaudu õigusrikkumisi kavandati, korraldati ja ellu viidi.

2.8. Gaasikambrite tõendid I.G. Farbeni kohtuasjas

Tribunal VI menetlusmaterjalid ühendavad tunnistajaütlused, tehnilised dokumendid ning kohtu enda järeldused Zyklon B tootmise ja kasutamise kohta. Allikakogum võimaldab eristada Auschwitzi gaasikambritega seotud tõendeid ettevõtlusstruktuuri ning konkreetsete isikute kriminaalvastutuse küsimustest.

Charles Joseph Cowardi tunnistus

Tribunal VI menetluses käsitleti Auschwitziga seotud asjaolusid muu hulgas Briti sõjavangi Charles Joseph Cowardi tunnistuse alusel. Coward andis 24. juulil 1947 vandetunnistuse NI-11696 ning kuulati Tribunal VI ees tunnistajana üle 13. novembril 1947 (Coward, 24. juuli 1947, NI-11696, *Prosecution Document Book 75 (e)* [prokuratuuri dokumendikogu 75 (e)], lk 47–55; Coward, 13. november 1947, *I.G. Farben Case* [I.G. Farbeni kohtuasi], lk 3679–3680).

Enne otsese ülekuulamise algust andis Coward Tribunal VI presidendi ees vande, et Cowardi tunnistus vastab „the truth, the whole truth, and nothing but the truth“ („tõele, kogu tõele ja mitte millelegi muule kui tõele“). Pärast prokuratuuri ülekuulamist ristküsitles Cowardit õigusteaduste doktor Friedrich (Fritz) Drischel, süüdistatava Otto Ambrosi kaitsja. Stenogrammis kannab vastav osa pealkirja „CROSS EXAMINATION BY DR. DRISCHEL“ (Dr. Drischeli ristküsitlus) (Coward, 13. november 1947, I.G. Farben Case [I.G. Farbeni kohtuasi], lk 3680).

Drischel küsis Cowardilt varasemas vandetunnistuses esitatud väite kohta, mille kohaselt oli Coward „for a few cigarettes“ („mõne sigareti eest“) näinud Auschwitzis gaasikambrit ja krematooriume. Tunnistaja kirjeldas rajatiste asukohta raudteejaama läheduses. Tunnistuse kohaselt ei pidanud Coward silmas Monowitzi ennast. Hiljem kinnitas tunnistaja, et ei viibinud Auschwitzi pealaagris (Coward, 13. november 1947, I.G. Farben Case [I.G. Farbeni kohtuasi], lk 3680–3682).

Tribunal VI järeldused Zyklon B kohta

Cowardi tunnistus kuulub Tribunal VI prokuratuuri tõendite hulka. Tunnistuse ärakiri on avaldatud menetlusmaterjalide osas „E. Affidavits and Testimonies of Prosecution Witnesses“ (*E. Prokuratuuri tunnistajate vandetunnistused ja ütlused*) alajaotuses „3. Charles J. Coward, Captured British Soldier Imprisoned at Auschwitz“ (*3. Charles J. Coward, Auschwitzis vangistatud Briti sõdur*) (NMT VI, *I.G. Farben Case* [I.G. Farbeni kohtuasi], lk 603–615).

Tribunal VI lõplikus otsuses ei kasutatud Cowardi kirjeldust konkreetsete gaasikambrite asukoha, ehitamise ega kasutamise korralduste tuvastamiseks. Jaotises „Poison Gas“ (*Mürgigaas*) leidis Tribunal, et tõendid olid suurte Zyklon B koguste tarnimise kohta Degeschi kaudu SS-ile ning Zyklon B kasutamise kohta koonduslaagrite, sealhulgas Auschwitzi, kinnipeetavate massiliseks hävitamiseks „üsna veenvad“ (NMT VI, *The I.G. Farben Case* [I.G. Farbeni kohtuasi], VIII kd, lk 1168–1169).

Tribunal märkis samuti, et Zyklon B oli enne sõda laialdaselt kasutatud kahjuritõrjevahend ning vesiniktsüaniidi preparaat (NMT VI, *The I.G. Farben Case* [I.G. Farbeni kohtuasi], VIII kd, lk 1167–1168, jaotis „Poison Gas“ [„Mürgigaas“]).

Zyklon B tehniline päritolu

Zyklon B varase tehnilise valmistamismeetodi patent DE 438818 C, *Verfahren zur Schädlingsbekämpfung* („Kahjuritõrje meetodid“), nimetab leiutajana keemiadoktor Walter Heerdti. Patendi prioriteedikuupäev on 19. juuni 1922 ning avaldamiskuupäev 27. detsember 1926. Kirjeldus käsitleb vedela vesiniktsüaniidi absorbeerimist poorsesse kandematerjali, sealhulgas kobediatomiiti. Nõue 2 näeb ette stabilisaatori lisamise võimaluse (Deutsche Gesellschaft für Schädlingsbekämpfung mbH, 1922, patent DE 438818 C, *Verfahren zur Schädlingsbekämpfung*, patendikirje, kirjeldus ja nõuded 1–2).

Zyklon B kasutamine Auschwitzis

Auschwitzis kasutati Zyklon B-d 3.–4. septembri 1941. aasta ööl 11. hoone (*Block 11*) keldriruumides Nõukogude sõjavangide ja haigete Poola vangide mõrvamiseks. Auschwitz-Birkenau riikliku muuseumi andmetel mõrvati ligikaudu 600 Nõukogude sõjavangi ja umbes 250 haiget Poola vangi. Muuseumi kronoloogia tugineb endiste vangide tunnistustele ning punkriregistri (*Bunker Register*) andmetele; 3. septembri sündmuste kohta on muuseumi materjalis esitatud muu hulgas endise vangi Kazimierz Hałgase tunnistus (Auschwitz-Birkenau State Museum, n.d., *Gas chambers*; Auschwitz-Birkenau State Museum, n.d., *Soviet prisoners of war at Auschwitz*). Rudolf Höss, Kolmanda *Reichi* SS-ohvitser ja Auschwitzi koonduslaagri komandant, dokumenteeris Karl Fritzschi osaluse Zyklon B rakendamisel Nõukogude sõjavangide likvideerimisel mitmes 1946. aasta ametlikus sõjajärgses tõendusdokumendis.

5. aprillil 1946 allkirjastas Höss Nürnbergis vande all antud kirjaliku tunnistuse (*affidavit* dokumenditähisega PS-3868), milles fikseeriti Auschwitzi koonduslaagris toime pandud massitapmised ja tuvastati nendega seotud isikud (Höss, 5. aprill 1946, PS-3868).

Täiendavalt andis Höss 15. aprillil 1946 Rahvusvahelise Sõjatribunali ees tunnistajana ütlusi. Hössi kutsus menetlusse Ernst Kaltenbrunneri kaitsja Kurt Kauffmann. Seetõttu esines Höss nimetatud menetlusetapis tunnistaja, mitte süüdistatava menetlusseisundis. Fritzschi tegevust Hössi äraolekul ning Zyklon B kasutamist Nõukogude sõjavangide hukkamiseks käsitlevad samasisulised ütlused sisalduvad ka Hössi sõjajärgses autobiograafilises teoses *Commandant of Auschwitz* (Höss, 1959, lk 125–126).

Fritzschi seost 1941. aasta septembri alguses Auschwitzi XI bloki kinnipidamisruumides toime pandud gaasistamistega kinnitab eraldiseisev dokumentaalne tõend. Endine Auschwitzi vang Josef Vacek esitas 8. mail 1945 Buchenwaldis kirjaliku tunnistuse, milles kajastas Nõukogude sõjavangide ja haigete vangide gaasistamist nimetatud ruumides ning seostas kirjeldatud sündmused Auschwitzi laagri komandandi asetäitja (SS-*Hauptsturmführer*) Karl Fritzschiga. Nimetatud ütlus dokumenteeriti Buchenwaldis 8. mail 1945 ning avaldati hiljem Eberhard Jäckeli ja Jürgen Rohweri koostatud dokumentide kogumikus (lk 167; Vacek, 8. mai 1945; Jäckel & Rohwer, 1985). Olemasolev dokumentatsioon ei sisalda andmeid selle kohta, et Vaceki kirjalik ütlus oleks vormistatud vande all antud tunnistusena või esitatud ametlikus kohtumenetluses tunnistusena. Seega tuleb käesolevat dokumenti käsitada sõjajärgse kirjaliku ütlusena, mille tõenduslikku väärtust on asjakohane vaadelda kogumis teiste menetluses esitatud dokumentaalsete tõendite ja tunnistustega.

Gaasikambrite ehituslikud tõendid

Krematooriumide II ja III projekteerimise ja ehitamise eest vastutas Auschwitzis tegutsenud Waffen-SS-i ja politsei keskne ehitusamet (*Zentralbauleitung der Waffen-SS und Polizei Auschwitz*), mille projektiosakonda juhtis Walter Dejaco ning mille ülesannete hulka kuulus Birkenau krematooriumide ja gaasikambrite projektide koostamine; krematoorium II põhikonstruktsioonide ehitamisega tegeles Kattowitzis asunud Huta Hoch- und Tiefbau AG ning põletusahjude ja ventilatsioonisüsteemide tarnimise ja paigaldamisega Erfurtis tegutsenud J. A. Topf & Söhne (Auschwitz-Birkenau State Museum, n.d., *Walter Dejaco*; Pressac, 1989, *Auschwitz: Technique and Operation of the Gas Chambers*).

Krematoorium II esialgses projektis (23. jaanuar 1942, joonis nr 932, *Grundriß vom Untergeschoß*) on maa-alused ruumid tähistatud *Leichenkeller*'itena, kuid 29. jaanuari 1943. aasta SS-i keskse ehitusameti juhi Karl Bischoffi kirjas SS-i ehitusameti juhile Hans Kammlerile kasutatakse krematoorium II ehitusseisu kirjeldamisel sõnaselgelt mõistet *Vergasungskeller* („gaasitamise kelder") ning samas kirjas märgitakse, et Topf & Söhne tarnib ehitusameti tellitud sisse- ja väljatõmbeventilatsiooni seadmeid (Zentralbauleitung der Waffen-SS und Polizei Auschwitz, 23. jaanuar 1942, joonis nr 932, *Grundriß vom Untergeschoß*; Bischoff, 29. jaanuar 1943, Bftgb.Nr. 2225 o/43/Bi/L., *Betr.: Krematorium II. Bauzustand*, PMO, BW 30/40, lk 100).

Krematoorium II ja III gaasikambrite tehnilist lahendust kinnitavad täiendavalt Auschwitz-Birkenau muuseumi arhiivimaterjalid: krematoorium II gaasikambris oli neli Zyklon B sissejuhtimisseadet, mille vertikaalsed traatvõrgust šahtid valmistati laagri metallitöökojas SS-i ehitusameti projekti alusel ning mille paigaldamist kajastab krematooriumi üleandmisdokument; Auschwitz I krematooriumi puhul näitab 25. septembri 1941. aasta töökorraldus nelja õhukindla klapi (*luftdichte Klappen*) valmistamist, mis dokumenteerib varasema krematooriumi ehitusliku ümberkujundamise (Auschwitz-Birkenau State

Museum, n.d., *No holes for Zyklon B*; Auschwitz-Birkenau State Museum, n.d., *Crematorium at Auschwitz I*).

Degeschi ja I.G. Farbeni juhtide vastutus

Tribunal VI käsitles Zyklon B-ga seotud ettevõtlusstruktuuri ning individuaalset kriminaalvastutust eraldi. I.G. Farbenile kuulus Degeschis 42,5% osalus. Degeschi omandi- ja juhtimisstruktuur oli seotud Degussa, Th. Goldschmidt A.G. ja I.G. Farbeniga. Tribunal nimetas Walter Heerdti Zyklon B leiutajaks ning Gerhard Petersit Degeschi otsese juhtimisega seotud isikuks.

Tribunal leidis, et Degesch tarnis SS-ile suuri koguseid Zyklon B-d ning et ainet kasutati koonduslaagrites, sealhulgas Auschwitzis, kinnipeetavate massiliseks hävitamiseks (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case*, VIII kd, lk 1167–1168, jaotis „Poison Gas“). Otsuses ei määratletud ajavahemikku, mille jooksul Tribunal luges Zyklon B kasutamise Auschwitzi laagris massiliseks hävitamiseks tõendatuks. Petersi 1943. aasta suvist kohtumist Kurt Gersteiniga käsitles Tribunal eraldi ning ei seostanud seda kohtumist massiliste hukkamiste alguse ega lõpuga.

Individuaalse kriminaalvastutuse küsimuses leidis Tribunal, et Heinrich Hörleini, Wilhelm R. Manni ja Carl Wursteri puhul ei võimaldanud tõendid tuvastada nende otsustavat mõju Degeschi tegevuspoliitikale ega piisavat teadlikkust toodete kuritegelikust kasutamisest. Juhatuse koosolekud toimusid harva ning liikmetele esitatud aruanded olid Tribunali käsitluse kohaselt väheinformatiivsed. Petersi positsiooni käsitles Tribunal eraldi (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case*, VIII kd, lk 1168–1169, jaotis „Poison Gas“).

Petersi ütluste kohaselt avalikustas Gerstein talle rangelt salajase hävitamisprogrammi ning Zyklon B kasutamise selle raames. Tribunal leidis, et tõendid ei olnud piisavad nimetatud I.G. Farbeni süüdistatavate individuaalse süü tuvastamiseks (Nuremberg Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case*, VIII kd, lk 1168–1169, jaotis „Poison Gas“).

Eriarvamuse ulatus

Tribunal VI ei esitanud selles küsimuses eraldi eriarvamust. Kohtunik Paul M. Heberti hilisem eriarvamus käsitles eeskätt III süüdistuspunkti ehk orjatööga seotud vastutust ning küsimust, kas I.G. Farbeni juhid osalesid vabatahtlikult ja teadlikult sunnitöö süsteemis. Eriarvamus ei puudutanud Tribunali enamuse järeldust Zyklon B-ga seotud individuaalse süükspidamise kohta.

2.8.1. I.G. Farbeni kohtuasjades Cowardi tunnistused ja gaasikambrite küsimus

Konkreetseid Auschwitziga seotud gaasikambreid puudutavate väidete käsitlemisel tuleb eristada esmast kohtulikku tõendusmaterjali hilisemast ajaloolisest käsitlusest. I.G. Farbeni kohtuasjas (*United States of America v. Carl Krauch et al.*, Case No. VI) käsitleti Auschwitziga seotud asjaolusid muu hulgas Briti sõjavangide tunnistuste kaudu. Charles Joseph Coward andis 24. juulil 1947 vandetunnistuse ning kuulati Tribunal VI ees tunnistajana üle 13. novembril 1947. Hiljem, 19. veebruaril 1953, andis ta tunnistusi ka menetluses *Wollheim v. I.G. Farben* (Coward, 24. juuli 1947, NI-11696, PDB 75 (e), lk 47–55; Coward, 13. november 1947, prot. (e), lk 3679–3691; Coward, 19. veebruar 1953, HHStAW, Sec. 460, No. 1424, II köide, lk 278–284; Wollheim Memorial, n.d.-a).

Wollheim Memoriali arhiivikirjelduse kohaselt on Cowardi kolme menetlusega seotud dokumendid eristatavad konkreetsete arhiiviviidete järgi: 24. juuli 1947. aasta vandetunnistus kannab

tähist NI-11696 ja paikneb *Prosecution Document Book* 75 (e) lehekülgedel 47–55; 13. novembri 1947. aasta tunnistaja ülekuulamine on dokumenteeritud Tribunal VI menetlusmaterjalides lehekülgedel 3679–3691 ning 19. veebruari 1953. aasta tunnistus asub Hesseni osariigi arhiivis (*Hessisches Hauptstaatsarchiv*, HHStAW), Sec. 460, No. 1424, II köide, lehekülgedel 278–284 (Wollheim Memorial, n.d.-a).

Cowardi 24. juuli 1947. aasta vandetunnistus kandis numbrit NI-11696 ning oli Tribunal VI menetluses tõendina kasutusel. 13. novembri 1947. aasta istungil käsitleti sama dokumenti menetluslikus kontekstis ning stenogrammist nähtub, et NI-11696 oli varem vastu võetud tõendina „Exhibit 1462". Cowardilt küsiti, kas ta soovib oma varasema vandetunnistuse suhtes teha parandusi või täiendusi (Coward, 24. juuli 1947, NI-11696, PDB 75 (e), lk 47–55; Coward, 13. november 1947, lk 3679–3684).

Harvardi õigusteaduskonna raamatukogu Nürnbergi kohtuprotsesside projekti digikogus (*Harvard Law School Library Nuremberg Trials Project*) on Cowardi 13. novembri 1947. aasta tunnistus esitatud menetlusmaterjalides lehekülgedel 3678–3691. Stenogrammist nähtub, et Coward andis vande leheküljel 3679 ning andis seejärel Tribunal VI ees suulise tunnistuse, mis jätkub järgnevatel lehekülgedel (Coward, 13. november 1947, lk 3678–3691).

Cowardi 13. novembri 1947. aasta tunnistus puudutas muu hulgas tema kogemusi Auschwitzis. Menetluse käigus küsitleti teda tema varasemas vandetunnistuses kirjeldatud asjaolude kohta ning kaitse käsitles ristküsitluses tema Auschwitziga seotud tähelepanekuid ja viibimist laagri eri osades (Coward, 13. november 1947, lk 3679–3691).

Cowardi ütluste puhul tuleb arvestada nende tõendusliku ulatusega. Tunnistus annab esmase allikana teavet selle kohta, mida Coward enda sõnul isiklikult nägi, koges või teadis. Üksiktunnistusest tulenev järeldus tuleb eristada üldisest väitest kõigi I.G. Farbeni töötajate teadmiste kohta. Tribunal VI menetluses oli Cowardi tunnistus üks osa ulatuslikumast tõendikogumist ning selle tähendust tuleb käsitleda koos teiste kohtudokumentide ja tunnistustega (Coward, 13. november 1947, lk 3679–3691).

I.G. Farbeni kohtuasja tõendusmaterjal ei piirdunud Cowardiga. Wollheim Memoriali andmetel kasutas süüdistus kohtuasja ettevalmistamisel muu hulgas 19 endise Briti sõjavangi vandetunnistusi Auschwitzis asunud E715 sõjavangilaagrist[25] ning ühe Heydebrecki laagris viibinud endise sõjavangi William Alleni tunnistust. Enamik nimetatud vandetunnistusi anti 1947. aasta juulis Suurbritannias; Eric James Doyle ja Reginald Austin Hartland andsid oma ütlused esimest korda Nürnbergis 1947. aasta novembris (Wollheim Memorial, n.d.-b).

---

[25] Sunnitöö korraldamisel jagati koonduslaagri vangid konkreetsete tööülesannete täitmiseks tööüksustesse (kommandodesse). Auschwitz-Birkenau Riigimuuseumi terminoloogilise käsitluse kohaselt tähistas kommando vangide tööüksust, mille suurus võis ulatuda mõnest vangist enam kui tuhande vangini ning mille üle teostas järelevalvet SS-i ametnik koos vangidest funktsionääridega (Auschwitz-Birkenau State Museum, n.d.-a). Auschwitzis rakendati kommandosid eri tööde jaoks, sealhulgas ehitus-, transpordi-, pinnase- ja muude füüsiliselt raskete tööülesannete täitmiseks. Eristatakse muu hulgas ehitus- ja transpordiüksusi ning märgitakse, et tsemendikottide, telliste ja muude ehitusmaterjalide transport kuulus eriti raske töö hulka (Auschwitz-Birkenau State Museum, n.d.-b).

Buna/Monowitzi puhul on Florian Schmaltz (2024, lk 26) dokumenteerinud eraldi nn tsemendikommandod (kommando 1 ja 4), mida käsitleti vangide hulgas surmakommandodena; kommando 4 liikmed pidid kandma joostes 50 kilogrammi kaaluvaid tsemendikotte. Samas allikas on dokumenteeritud ka betoonkommando (kommando 8), mille ülesandeks oli muu hulgas maa-aluste õhurünnakuvarjendite rajamine (Schmaltz, 2024, lk 26). Monowitzi kohta märgib Auschwitz-Birkenau Riigimuuseum, et raske töö tõttu langes vangide füüsiline seisund kiiresti ning vangid surid või langesid selektsioonide ohvriks; ehitusplatsil või laagrihaiglas suri 1670 vangi ning ligikaudu 11 000 saadeti Auschwitzis I ja Auschwitzis-Birkenau II laagrisse, kus enamik neist tapeti (Auschwitz-Birkenau State Museum, n.d.-c).

Seega oli tööüksuse liikmelisusel vangide elutingimustele ja ellujäämisväljavaatele õiguslik tähendus: töö laad, füüsiline koormus ja konkreetse kommando töötingimused võisid vangide suremusriski märkimisväärselt mõjutada.

Tribunal VI menetluse seisukohalt tuleb eristada tunnistajate kirjeldatud asjaolusid tribunali enda faktilistest ja õiguslikest järeldustest. Tunnistaja ütlus ei muutu üksnes menetluses esitamise tõttu tribunali faktiliseks järelduseks. Algdokumendist tuleb eristada tunnistaja esitatud väidet, kaitse küsimusi ja tunnistaja vastuseid ning hinnata nende põhjal, millise faktilise järelduse tegemist konkreetne tõend võimaldab (Coward, 13. november 1947, lk 3679–3691).

Hiljem käsitles Charles Joseph Cowardi tunnistust ka menetlus *Wollheim v. I.G. Farben*. Cowardi 19. veebruari 1953. aasta tunnistus asub Hesseni osariigi arhiivis (*Hessisches Hauptstaatsarchiv*, HHStAW), Sec. 460, No. 1424, nimetatud menetluse II köites, lehekülgedel 278–284. Wollheim Memoriali viite kohaselt paikneb asjakohane lõik leheküljel 282 (Coward, 19. veebruar 1953, HHStAW, Sec. 460, No. 1424, II köide, lk 278–284, siin lk 282).

3. Kohtuasja ajalooline ja õiguslik kontekst

I.G. Farbeni kohtuasi (*United States v. Krauch et al.*, kohtuasi nr VI) oli Nürnbergi järelkohtuasjadest teine nn tööstурite kohtuasi, millele eelnes Flicki kohtuasi (*United States v. Friedrich Flick et al.*, kohtuasi nr IV) ja järgnes Kruppi kohtuasi (*United States v. Alfried Krupp et al.*, kohtuasi nr X). I.G. Farbeni menetlus toimus 3. maist 1947 kuni 30. juulini 1948 Ameerika Ühendriikide sõjatribunalis VI (*Military Tribunal VI*), mis tegutses Kontrollnõukogu seaduse nr 10 alusel. Süüdistus esitati 23 I.G. Farbenindustrie AG juhatuse liikmele, direktorile ja juhtivtöötajale seoses agressioonisõja, sõja- ja inimsusvastaste kuritegude ning kuritegelikuks tunnistatud organisatsioonidesse kuulumisega.

Tribunali koosseisu kuulusid eesistuja Curtis G. Shake ning kohtunikud James T. Brand ja Paul M. Hebert. Süüdistust juhtis sõjakuritegude peaprokurör (*Chief of Counsel for War Crimes*) Telford Taylor. Kohtuasja juhtivprokurörideks olid Josiah E. DuBois Jr. ja Drexel A. Sprecher. Süüdistatavate kaitsjate hulgas olid dr jur Alfred Seidl, dr jur Conrad Böttcher ja dr jur Ernst Achenbach.

I.G. Farben AG (*Interessen-Gemeinschaft Farbenindustrie Aktiengesellschaft*) asutati 1925. aastal keemiatööstusettevõtete ühinemise tulemusena. Kümne aasta jooksul kujunes I.G. Farbenist Saksa Riigi (*Deutsches Reich*) suurim tööstuskontsern ning rahvusvahelise haardega keemiatööstusettevõte. Ettevõtte tegevus ei piirdunud riigi sõjalise taristu varustamisega, vaid hõlmas ka farmaatsiasektorit. I.G. Farben omandas Saksamaa farmaatsiatööstuses valitseva positsiooni ning avaldas märkimisväärset mõju Euroopa ravimiturule (López-Muñoz et al., 2009, lk 67–68 / *sissejuhatus*; lk 75–76 / *kokkuvõte*).

3.1. Sõjamajanduslik panus ja prokuratuuri süüdistuskontseptsioon

Ettevõtte osalus Saksa sõjamajanduses (*Kriegswirtschaft*) oli strateegilise tähtsusega, hõlmates sünteetilise mootorikütuse, sünteetilise kautšuki (Buna), lämmastikuühendite, lõhkeainete ja muude relvastuse tootmiseks hädavajalike keemiatoodete valmistamist. Ameerika Ühendriikide Sõjatribunal (*United States Military Tribunal*) menetles kohtuasja *United States v. Krauch et al.* (tuntud kui I. G. Farbeni kohtuasi / *The I.G. Farben Case*). Süüdistusakti (*Indictment*) kohaselt ei olnud kontserni juhatus pelgalt riikliku sunni elluviija, vaid autonoomne ja majanduslikult huvitatud osaline (*autonomous and knowing economic participant*), kes kavandas ja viis ellu agressioonisõda (*aggressive war*) kooskõlas Kolmanda Riigi valitsuspartei ja ministeeriumide ning nende allasutuste eesmärkidega.

Süüdistus hõlmas nelja peamist õiguslikku alust vastavalt Kontrollnõukogu seadusele nr 10 (*Control Council Law No. 10*):

- Agressioonisõja kavandamine, ettevalmistamine ja algatamine (*Planning, preparation, initiation, and waging of wars of aggression*).
- Sõjakuriteod ja inimsusevastased kuriteod varade röövimise ja okupeeritud alade majandusliku riisumise teel (*War crimes and crimes against humanity through plunder and spoliation of property in occupied territories*).
- Sõjakuriteod ja inimsusevastased kuriteod tsiviilelanikkonna ja vangide sunnitöö rakendamise kaudu (*Slave labor and forced labor*).
- Kuritegelikus organisatsioonis (nagu *Schutzstaffel* ehk SS) osalemine.

Tribunali dokumentatsiooni kohaselt osales I.G. Farben aktiivselt ja süstemaatiliselt Auschwitz III-Monowitzi koonduslaagri kompleksi juurde ehitatud Buna-tehase rajamises ja haldamises, kasutades seal laialdaselt koonduslaagri vange sunnitöölistena (*forced laborers / slave laborers*) (United States Government Printing Office, 1952, lk 1–15; Harvard Law School Library, 1947–1948, *Case VI indictment*).

3.1.1. Menetluse keskne õiguslik küsimus – ettevõtte juhtide individuaalne vastutus

Tribunal VI keskseks õiguslikuks küsimuseks kujunes, millistel tingimustel võis eraettevõtte juhtimispositsioonil oleval isikul tekkida rahvusvahelise õiguse kohane individuaalne kriminaalvastutus. Kohus ei pidanud ettevõtte majanduslikku tähtsust ega juhtorganisse kuulumist iseenesest piisavaks vastutuse aluseks. Samuti ei nõustunud Tribunal täielikult kaitse väitega, et riiklikult juhitud sõjamajandus välistas ettevõtte juhtide vastutuse. Isiku vastutuse kindlakstegemisel tuli tuvastada tema teadmised, otsustusõigus, tegelik mõju ning isiklik osalus õigusvastastes tegudes.

3.1.2. Varasemad analoogsed töösturite ja majandusjuhtide kohtuasjad

Enne I.G. Farbeni menetlust käsitleti sarnaseid õiguslikke küsimusi juba nn töösturite kohtuasjades. Flicki kohtuasjas (*United States v. Friedrich Flick et al.*) käsitleti Flicki kontserni juhtide tegevust seoses sunniviisilise töö, majandusliku ärakasutamise ja SS-iga seotud rahastamisega. Hilisemas Kruppi kohtuasjas (*United States v. Alfried Krupp et al.*) käsitleti Kruppi kontserni juhtkonna vastutust seoses sõjatööstuse, okupeeritud alade majandusliku ekspluateerimise ja sunniviisilise töö kasutamisega. Mõlemas menetluses kerkis küsimus, kas ettevõtte juhid tegutsesid üksnes riigi majandus- ja sõjapoliitika elluviijatena või vastutasid ka omaenda otsuste ja tegevuse eest, kui need olid seotud õigusvastaste tegudega.

3.2. Süüdimõistetud isikud ja määratud karistused I.G. Farbeni kohtuasjas

3.2.1. Rahvusvahelise õiguse allikad ja tagasiulatuva karistusõiguse küsimus

I.G. Farbeni kohtuasja (*United States of America v. Carl Krauch et al.*, Case No. VI) menetleti Ameerika Ühendriikide sõjatribunal VI ees Kontrollnõukogu seaduse nr 10 (*Control Council Law No. 10*) alusel. Seaduse võttis 20. detsembril 1945 Berliinis vastu Liitlaste Kontrollnõukogu, mis koosnes Ameerika Ühendriikide, Suurbritannia, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu okupatsioonivõimude esindajatest. Seaduse preambuli kohaselt oli eesmärk rakendada 30. oktoobri 1943. aasta Moskva deklaratsiooni, 8. augusti 1945. aasta Londoni kokkulepet ja selle juurde kuulunud Rahvusvahelise Sõjatribunali hartat

ning kehtestada Saksamaal ühtne õiguslik alus sõjakurjategijate ja teiste samalaadsete õigusrikkujate menetlemiseks, välja arvatud isikud, kelle suhtes kohaldus Rahvusvahelise Sõjatribunali jurisdiktsioon. Kontrollnõukogu seaduse nr 10 artikkel I muutis Moskva deklaratsiooni ja Londoni kokkuleppe koos IMT hartaga seaduse lahutamatuteks osadeks (Allied Control Council, 1945, preambul ja art. I).

Kontrollnõukogu seaduse nr 10 artikli II lõike 1 punkt (b) tunnistas kuritegudeks sõjakuriteod, mille hulka kuulusid muu hulgas okupeeritud territooriumide tsiviilelanike mõrvamine, väärkohtlemine ja sunnitööle deporteerimine, sõjavangide mõrvamine või väärkohtlemine, pantvangide tapmine, avaliku või eraomandi rüüstamine ning sõjalise vajadusega põhjendamata linnade, asulate või külade hävitamine. Artikli II lõike 1 punkt (c) tunnistas kuritegudeks inimsusvastased kuriteod, sealhulgas mõrva, hävitamise, orjastamise, deporteerimise, vangistamise, piinamise ja muud ebainimlikud teod tsiviilelanikkonna vastu. Artikli II lõige 2 sätestas isikliku vastutuse alused, hõlmates muu hulgas kuriteo toimepanemist, sellele kaasaaitamist, selle tellimist ning teadlikku osalemist kuriteo toimepanemisega seotud plaanis või ettevõtmises (Allied Control Council, 1945, art. II(1)(b)–(c), II(2)).

I.G. Farbeni kohtuasjas ei käsitanud Tribunal artikli II lõike 1 punkte (b) ja (c) iseseisva lähtekohana, mis oleks loonud alles pärast sõda toime pandud tegude suhtes uued kuriteod. II süüdistuspunkti käsitlemisel märkis Tribunal sõnaselgelt, et Kontrollnõukogu seaduse nr 10 vastav säte oli Tribunalile kohaldatav õigus, kuid sama säte vastas IMT harta artikli 6 punktis (b) sisalduvale sõjakuritegude määratlusele. Tribunal tugines IMT varasemale järeldusele, et selles sättes kirjeldatud sõjakuriteod olid rahvusvahelise õiguse kohaselt tunnustatud juba enne IMT harta vastuvõtmist. Seetõttu leidis Tribunal, et avaliku ja eraomandi rüüstamise suhtes ei tekkinud *nullum crimen sine lege* põhimõttest tulenevat tagasiulatuva karistusõiguse probleemi (United States Military Tribunal VI, 29. juuli 1948, „The Law Applicable to Plunder and Spoliation“, lk 46–47).

Tribunal paigutas vara rüüstamise ja riisumise õigusliku aluse eeskätt 18. oktoobri 1907. aasta Haagi konventsiooni IV – *Convention respecting the Laws and Customs of War on Land* – lisas sisalduvasse Haagi määrustikku (*Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*). Tribunal viitas konkreetselt artiklile 46, mille kohaselt tuli austada eraomandit ja mille kohaselt eraomandit ei tohtinud konfiskeerida; artiklile 47, mis keelas rüüstamise; artiklile 52, mis piiras rekvisitsioone ja teenuseid okupatsiooniarmee vajadustega ning nõudis nende proportsionaalsust; ning artiklile 53, mis sätestas okupatsioonivõimu õiguse võtta teatud riigivara ja sõjaliseks kasutamiseks sobivat vallasvara enda valdusse (United States Military Tribunal VI, 29. juuli 1948, „The Law Applicable to Plunder and Spoliation“, lk 46–47).

Haagi määrustiku artiklid 46, 47, 52 ja 53 ei olnud 1945. aastal vastuvõetud uued karistusnormid, vaid okupatsioonisõja õiguslikud reeglid, millele Tribunal tugines selleks, et määratleda, milline vara hõivamine ja kasutamine kujutas endast rahvusvahelise õiguse rikkumist. Seetõttu tuleb eristada kahte küsimust: Kontrollnõukogu seadus nr 10 oli Tribunali menetluslik ja karistusõiguslik raamistik, samal ajal kui konkreetse sõjakuriteo sisulist keeldu tuletati varasemast rahvusvahelisest õigusest, eelkõige Haagi õigusest (United States Military Tribunal VI, 29. juuli 1948, „The Law Applicable to Plunder and Spoliation“, lk 46–47).

III süüdistuspunkti puhul tugines Tribunal lisaks Kontrollnõukogu seadusele nr 10 varasemale rahvusvahelisele õigusele, mis reguleeris sõjavangide kasutamist. Tribunal käsitles 27. juuli 1929. aasta Genfi sõjavangide kohtlemise konventsiooni artiklit 31, mille kohaselt ei tohtinud sõjavangide tehtaval tööl olla otsest seost sõjategevusega ning keelatud oli muu hulgas nende kasutamine relvade ja laskemoona valmistamisel või transportimisel või lahinguüksustele mõeldud materjali veol. Tribunal leidis I.G. Farbeni kohtuasjas, et sõjavangide kasutamine söekaevandustes tõendatud tingimustel

rikkus Genfi konventsiooni ning kujutas endast sõjakuritegu (United States Military Tribunal VI, 29. juuli 1948, „Count III: Slave Labour“, lk 53–54; Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War, 1929, art. 31).

1949. aasta Genfi konventsioone ei saa I.G. Farbeni kohtuasja õigusliku alusena käsitada, kuna need võeti vastu alles 12. augustil 1949, s.o pärast Tribunali otsuse tegemist 29. juulil 1948, ning nende hilisem vastuvõtmine ei saanud moodustada kõnealuses menetluses kohaldatud materiaalõiguslikku alust. I.G. Farbeni kohtuasjas käsitletud Genfi konventsioon oli 1929. aasta sõjavangide kohtlemise konventsioon, mille artiklile 31 Tribunal tugines sunnitöö küsimuses (United States Military Tribunal VI, 29. juuli 1948, lk 53–54).

Rahvusvahelise õiguse kohaldamisel tugines Tribunal ka varasemate Nürnbergi ja teiste sõjakuritegude menetluste õiguslikele järeldustele. II süüdistuspunkti puhul lähtus Tribunal Rahvusvahelise Sõjatribunali otsusest, mille kohaselt olid IMT harta artikli 6 punktis b sätestatud sõjakuriteod rahvusvahelise õiguse kohaselt kuriteod juba enne harta vastuvõtmist. III süüdistuspunkti puhul arvestas Tribunal muu hulgas *Milch*'i kohtuasjas sunnitöö ja orjastamise kohta kujundatud käsitlust ning varasemates sõjakuritegude lahendites väljendatud põhimõtteid (United States Military Tribunal IV, *The United States of America v. Erhard Milch*, kohtuotsus 14. aprill 1947; United States Military Tribunal VI, *The United States of America v. Carl Krauch et al. (I.G. Farben)*, kohtuotsus 29. juuli 1948, lk 53–57). Hiljem tugines *Kruppi* Tribunal omakorda I.G. Farbeni ja *Milch*'i kohtuasjades kujundatud seisukohtadele sunnitöö ja orjastamise küsimuses (United States Military Tribunal IV, *The United States of America v. Erhard Milch*, kohtuotsus 14. aprill 1947; United States Military Tribunal VI, *The United States of America v. Carl Krauch et al. (I.G. Farben)*, kohtuotsus 29. juuli 1948; United States Military Tribunal III, *The United States of America v. Alfried Krupp von Bohlen und Halbach et al.*, kohtuotsus 30. juuni 1948).

I.G. Farbeni kohtuasja õiguslikult täpne kirjeldus ei seisne selles, et Tribunal kohaldas 1945. aastal loodud Kontrollnõukogu seadust nr 10 tagasiulatuvalt ja lõi selle alusel varem toime pandud tegudele uusi kuriteokoosseise. Täpsem on käsitada seadust nr 10 pärast sõja lõppu kehtestatud menetlus- ja karistusõigusliku raamistikuna, mille kohaldamisel tuli Tribunalil konkreetse süüteo materiaalõigusliku aluse puhul näidata, et tegu oli selle toimepanemise ajal rahvusvahelise õiguse kohaselt juba keelatud ja karistatav.

I.G. Farbeni puhul tuleb materiaalõiguslikust alusest eraldi käsitleda aegumise küsimust. Kontrollnõukogu seaduse nr 10 artikli II lõige 5 välistas aegumisele tuginemise ajavahemiku 30. jaanuarist 1933 kuni 1. juulini 1945 suhtes. Seetõttu ei piirdu aegumise küsimus üksnes menetlusliku aspektiga, vaid puudutab ka kriminaalvastutuse ajalist ulatust. Hilisem rahvusvaheline inimõiguste kohtupraktika, eelkõige Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 7 tõlgendus, eristab aegumistähtaja pikendamist olukorrast, kus aegumistähtaja möödumise tõttu lõppenud kriminaalvastutus taastatakse hilisema õigusnormiga. Kui kriminaalvastutus oli aegumise tõttu juba lõppenud, ei ole selle hilisem taastamine isiku kahjuks tagasiulatuvalt kooskõlas tagasiulatuva kriminaalõiguse keeluga. I.G. Farbeni puhul tuleb seega lähtuda sellest, milline oli kohaldatav aegumisnorm teo toimepanemise ajal, kas aegumistähtaeg oli menetluse alustamise ajaks möödunud ning milline õiguslik toime oli Kontrollnõukogu seaduse nr 10 artikli II lõikel 5 sellele aegumisrežiimile.

4. Dorothea Binzi kohtuasi

Dorothea Binz oli üks süüdistatavatest Hamburgis Curiohausis Briti sõjaväekohtus toimunud esimeses Ravensbrücki kohtuasjas (British Military Court, Hamburg, *Ravensbrück Case No. 1: The Trial of Johann*

Schwarzhuber and 15 Others, kohtuotsus 3. veebruar 1947). Menetlus toimus aastatel 1946–1947 ning Binzile määrati Briti sõjaväekohtu jurisdiktsioonis lubatud kõrgeim karistus – surmanuhtlus. Binz sündis 16. märtsil 1920 ja oli hukkamise ajal 27-aastane (Schäfer, 2002, lk 181, 234–235; Hamelni vangla hukkamiste register, 2. mai 1947). *Royal Warrant*'i reegli 9 kohaselt võis sõjakuriteo eest mõista surmanuhtluse kas poomise või mahalaskmise teel. Binzi surmaotsus kinnitati 31. märtsil 1947 ning see viidi täide 2. mail 1947 kell 9.01 Hamelni vanglas (*Zuchthaus Hameln*) poomise teel; hukkamise viis läbi Briti timukas Albert Pierrepoint (Schäfer, 2002, lk 234–235; National Archives, WO 235/305, WO 235/315).

Kättesaadavate allikate, sealhulgas sündmuspaigal tehtud fotode ja dokumentalistika standarditele vastava audiovisuaalse materjali põhjal ei ole alust käsitada Binzi hukkamisviisi Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali (IMT) hukkamispraktika jätkuna. 1946. aasta Nürnbergi hukkamised korraldas USA sõjavägi, samal ajal kui Binz hukati Briti sõjaväelise jurisdiktsiooni kohaselt Briti pika kukkumise meetodil (*long drop*).

Briti sõjaväekohtute pädevuse ja sõjakuritegude menetlemise õiguslikus raamistikus oli keskse tähtsusega 14. juunil 1945 antud *Royal Warrant*, pealkirjaga *Regulations for the Trial of War Criminals* ja tähistusega Army Order 81/1945. Kuninglik käskkiri sätestas sõjakuritegudes süüdistatavate isikute vahi alla võtmise, kohtuliku menetlemise ja karistamise korra ning määratles sõjakuriteo sõja seaduste ja tavade rikkumisena. *Binzi* kohtuasja puhul tuleb seega eristada *Royal Warrant*'iga kehtestatud menetluslikku raamistikku küsimusest, kas süüdistatavale omistatud teod olid nende toimepanemise ajal rahvusvahelise õiguse kohaselt keelatud ja karistatavad.

I.G. Farbeni puhul sätestas Kontrollnõukogu seaduse nr 10 artikli II lõige 5 eriregulatsiooni, mille kohaselt ei kohaldunud aegumine artiklis II nimetatud tegude suhtes ajavahemikul 30. jaanuarist 1933 kuni 1. juulini 1945. *Binzi* asjas tuleb lähtuda tema suhtes kohaldunud Briti õiguse aegumisnormidest ning eristada olukorda, kus aegumistähtaeg ei olnud menetluse alustamise ajaks möödunud, olukorrast, kus kriminaalvastutus oli aegumise tõttu juba lõppenud. Hilisema õigusnormi tagasiulatuva toime küsimus sõltub sellest, kas norm muutis veel kulgeva aegumistähtaja kulgemist või tõi kaasa aegumise tõttu juba lõppenud kriminaalvastutuse taastamise isiku kahjuks.[26] *Binzi* asja käsitletakse eraldi näitena I.G. Farbeni kohtuasjas tõusetuva aegumise küsimuse võrdlemisel, kuna analoogne tagasiulatuvuse probleem võib tekkida ka Briti militaartribunalide menetluste puhul. Võrdlus hõlmab seega materiaalõigusliku kuriteokeelu olemasolu, aegumise mõju kriminaalvastutusele ning hilisema õigusnormi võimalikku tagasiulatuvat toimet. Sellest lähtuvalt tuleb kummagi menetluse puhul eraldi kindlaks teha teo toimepanemise ajal kehtinud materiaalõigus, kohaldunud aegumisnormid ja hilisema õigusliku regulatsiooni toime süüdistatava suhtes.

4.1.14. juuni 1945. aasta kuninglik käskkiri ja selle ajaline kohaldatavus

14. juuni 1945. aasta *Royal Warrant* ei sätestanud, et selle alusel võib menetleda üksnes pärast käskkirja väljaandmist toime pandud tegusid. Vastupidi, käskkirja preambulis märgiti sõnaselgelt, et

[26] Elektroonilise avaldamise piisavust ei ole teadaolevalt Euroopa Inimõiguste Kohtu (EIK) suurkoja ega siseriiklike kohtute praktikas eraldi käsitletud küsimusena, kas selline avaldamisviis võimaldas teo toimepanemise ajal normi autentset sisu, avaldamise aega ja õiguslikku tähendust piisavalt kättesaadavalt tuvastada. Küsimus võib tõusetuda Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni (EIÕK) artikli 7 ning rahvusvaheliste kriminaalkohtute seaduslikkuse põhimõtet sätestavate normide kohaldamisel, sealhulgas Rooma statuudi artiklite 22–24, endise Jugoslaavia asjade rahvusvahelise tribunali statuudi artikli 7 ja Rwanda asjade rahvusvahelise tribunali statuudi artikli 6 puhul. Nende normide rangest positiivõiguslikust lähtekohast võib normi kättesaadavus ja etteaimatavus eeldada võimalust tuvastada normi autentne sisu, avaldamise aeg ning adressaadi tegelik võimalus normiga teo toimepanemise ajal tutvuda.

regulatsioon puudutab sõja seaduste ja tavade rikkumisi, mis on toime pandud sõjas, milles Suurbritannia on olnud või võib olla osaline „at any time after the second day of September, nineteen hundred and thirty-nine“. Sama põhimõte tuleneb regulatsiooni reeglist 1, milles mõiste „war crime“ määratletakse sõja seaduste ja tavade rikkumisena, mis on toime pandud sõjas, milles Tema Majesteet on olnud või võib olla osaline „at any time since the 2nd September, 1939“. (George VI, 14. juuni 1945, *Royal Warrant: Regulations for the Trial of War Criminals*, preambul ja reegel 1.) Seetõttu ei ole õiguslikult täpne käsitada 14. juuni 1945. aasta *Royal Warrant*'it üksnes edasiulatuva toimega õigusaktina ega väita, et selle alusel ei olnud võimalik menetleda enne 14. juunit 1945 toime pandud tegusid. Käskkirja preambul ja reegel 1 nägid ette võimaluse menetleda sõja seaduste ja tavade rikkumisi, mis olid toime pandud alates 2. septembrist 1939 (George VI, 14. juuni 1945, *Royal Warrant: Regulations for the Trial of War Criminals*, preambul ja reegel 1).

Alexandra-Eileen Wenck märgib, et süüdistused puudutasid rahvusvahelist õigust, mis kehtis kuritegude toimepanemise ajal. Seetõttu ei olnud menetluse puhul tegemist tagantjärele kohaldatud kriminaalõigusega (Wenck, 1997, lk 40).

„Royal Warrant of 14 June 1945“ andis Briti sõjaväekohtutele pädevuse menetleda sõjakuritegusid, kuid üksnes menetlus- ja jurisdiktsioonialuse olemasolu ei lahenda küsimust, kas menetlemine vastas *nullum crimen sine lege* põhimõttele. Eristada tuleb kohtu pädevust ja menetluslikku alust materiaalõiguslikust kuriteokoosseisust. Küsimus ei seisne üksnes Briti sõjaväekohtu pädevuses, vaid ka selles, kas konkreetne tegu kujutas endast selle toimepanemise ajal rahvusvahelise õiguse kohaselt sõjakuritegu ning kas vastav õiguslik keeld oli süüdistatavale piisavalt kättesaadav ja etteaimatav (Royal Warrant of 14 June 1945, *Regulations for the Trial of War Criminals*, §§ 1–4; *Law Reports of Trials of War Criminals*, Vol. I, 1947, lk 105–110).

Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni artikli 7 lõige 1 seob kriminaalvastutuse teo toimepanemise ajal kehtinud riigisisese või rahvusvahelise õigusega (Euroopa Nõukogu, 4. november 1950, *Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon*, art 7 lg 1).

Royal Warrant oli Briti sõjaväekohtute pädevuse ja sõjakuritegude menetlemise õiguslik alus. Selle kasutamine ei tähenda iseseisva materiaalõigusliku kuriteokoosseisu loomist. Süüdimõistmine eeldas teo toimepanemise ajal kehtinud sõjaõiguse normi, mille alusel sai tuvastada isiku individuaalse kriminaalvastutuse. *Royal Warrant*'i preambul ja regulatsioon nr 1 määratlesid sõjakuriteona sõja seaduste ja tavade rikkumise. Regulatsioon nr 2 sätestas sõjaväekohtute kokkukutsumise pädevuse (Royal Warrant, 1945, preambul; reg 1–2).

Nullum crimen sine lege ja *lex certa* põhimõtete seisukohalt tuleb eristada kohtu pädevust ning süüdimõistmise materiaalõiguslikku alust. Õiguslikult piisav alus eeldab teo toimepanemise ajal kehtinud normi, mille sisu võimaldas teo karistatavust mõistlikult ette näha. Samuti tuleb tuvastada, kas rahvusvahelise õiguse norm andis aluse individuaalse kriminaalvastutuse kohaldamiseks.

Esimene Ravensbrücki kohtuasi toimus Hamburgis 5. detsembrist 1946 kuni 3. veebruarini 1947. Briti sõjaväekohtu ette astus 16 Ravensbrücki koonduslaagri tegevusega seotud isikut. Süüdistused puudutasid sõja seaduste ja tavade rikkumisi ning hõlmasid enne 14. juunit 1945 toime pandud tegusid (British Military Court, Hamburg, 1946–1947, *Ravensbrück Case No. 1: The Trial of Johann Schwarzhuber and 15 Others*).

Dorothea Binzi süüdimõistmise võimalikku tagasiulatuvat õigusvastasust ei saa tuletada üksnes *Royal Warrant*'i väljaandmise kuupäevast. Määrav on küsimus, milline materiaalõiguslik sõjakuriteokoosseis kehtis Binzile etteheidetud tegude toimepanemise ajal ning kas vastav norm vastas *nullum crimen sine lege* ja *lex certa* nõuetele. *Royal Warrant*'i 14. juuni 1945. aasta kuupäev ei anna iseseisvat vastust materiaalõigusliku aluse kohta.

4.1.1. *Nullum crimen sine lege* ja EIÕK artikkel 7

Nullum crimen sine lege põhimõtte keskne väljendus Euroopa inimõiguste õiguses sisaldub Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni artiklis 7. Selle lõike 1 kohaselt ei tohi kedagi süüdi mõista teo või tegevusetuse eest, mis selle toimepanemise ajal ei olnud riigisisese või rahvusvahelise õiguse kohaselt kuritegu. Samuti ei tohi kohaldada raskemat karistust kui teo toimepanemise ajal kohaldatav karistus. (Euroopa Nõukogu, 4. november 1950, *Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon*, artikkel 7 lõige 1.)

Euroopa Inimõiguste Kohus (EIK) on käsitanud artiklis 7 sisalduvat seaduslikkuse põhimõtet nii tagasiulatuva kriminaalõiguse keelu kui ka nõudena, et kriminaalõiguslik norm oleks isikule kättesaadav ja piisavalt etteaimatav. Samuti ei ole lubatud laiendada kriminaalvastutust analoogia abil süüdistatava kahjuks. (EIK, suurkoda, 20. oktoober 2015, *Vasiliauskas vs. Leedu*, kaebus nr 35343/05, punktid 153–161.)

Kohtu suurkoja 20. oktoobri 2015. aasta otsus kohtuasjas *Vasiliauskas vs. Leedu*, kaebus nr 35343/05, käsitles EIÕK artikli 7 kohaldamist genotsiidis süüdimõistmise suhtes. Kohtuasi puudutas Vytautas Vasiliauskase süüdimõistmist Leedus seoses kahe Leedu partisani tapmisega 1953. aastal. Suurkoda leidis häältega 9 : 8, et kaebaja suhtes oli rikutud EIÕK artiklit 7 (p 191). Kohtu suurkoda käsitles küsimust, kas kaebaja süüdimõistmise aluseks olnud õiguslik kvalifikatsioon oli teo toimepanemise ajal piisavalt kättesaadav ja etteaimatav. Kohus käsitles muu hulgas Genotsiidi vältimise ja karistamise konventsioonis määratletud kaitstavate gruppide ulatust ning leidis, et 1953. aastal ei olnud piisavalt etteaimatav, et Leedu partisanide tapmist võiks käsitada genotsiidina konventsiooni tähenduses (p-d 165–175, 183–186). Kohus leidis kohtulahendi punktis 186, et kaebaja süüdimõistmine genotsiidis ei olnud tema tegude toimepanemise ajal mõistlikult etteaimatav, tuvastades artikli 7 rikkumise.

Vasiliauskas vs. Leedu ei sätesta üldreeglit, mille kohaselt oleks hilisema õigusnormi või õigusliku tõlgenduse kohaldamine varasematele tegudele iseenesest vastuolus EIÕK artikliga 7. Kohtupraktikast tuleneb nõue, et kuriteokoosseisu õiguslik alus ja selle tõlgendus peavad olema teo toimepanemise ajal piisavalt kättesaadavad ja etteaimatavad ning et süüdistatava kahjuks ei tohi kriminaalvastutust laiendada analoogia või muu artikliga 7 vastuolus oleva tõlgendamise teel (p-d 153–161, 179–186).

4.1.2. *Vasiliauskas vs. Leedu* ja Genotsiidi vältimise ja karistamise konventsioon

Genotsiidi vältimise ja karistamise konventsioon võeti ÜRO Peaassamblee poolt vastu 9. detsembril 1948. Konventsiooni artikkel I sätestab, et genotsiid on rahu- ja sõjaajal rahvusvahelise õiguse kohaselt kuritegu, mida osalisriigid kohustuvad ennetama ja karistama. Artikli II kohaselt tähendab genotsiid muu hulgas teatavaid tegusid, mis on toime pandud kavatsusega hävitada täielikult või osaliselt rahvuslik, etniline, rassiline või usuline grupp kui selline. (Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Peaassamblee, 9. detsember 1948, *Genotsiidi vältimise ja karistamise konventsioon*, artiklid I–II.)

Vasiliauskas vs. Leedu kohtuasjas ei piirdunud Euroopa Inimõiguste Kohus Genotsiidi konventsiooni vastuvõtmise aja käsitlemisega, vaid käsitles ka genotsiidi mõiste kujunemist rahvusvahelises õiguses ning küsimust, kas kaebajale etteheidetud teod olid nende toimepanemise ajal õiguslikult selliselt kvalifitseeritavad, et süüdimõistmine oli mõistlikult etteaimatav (EIK, suurkoda, 20. oktoober 2015, *Vasiliauskas vs. Leedu*, kaebus nr 35343/05, p-d 165–186).

Binzi kohtuasja puhul tuleb 1948. aasta Genotsiidi konventsiooni eristada teo toimepanemise ajal kehtinud rahvusvahelisest õigusest. Konventsioon ise ei saa olla 1939.–1945. aastal toime pandud

tegude materiaalõiguslik alus; kindlaks tuleb teha, kas konkreetne tegu oli selle toimepanemise ajal rahvusvahelise tavaõiguse või muu kehtiva rahvusvahelise õigusnormi kohaselt kuriteona keelatud ja karistatav. Niisugune lähtekoht vastab EIÕK artikli 7 lõikele 1 ning EIK suurkoja käsitlusele, mille kohaselt hõlmab artikli 7 tähenduses kriminaalvastutuse õiguslik alus teo toimepanemise ajal kehtinud riigisisest või rahvusvahelist õigust (Euroopa Nõukogu, 4. november 1950, *Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon*, art 7 lg 1; EIK, suurkoda, 20. oktoober 2015, *Vasiliauskas vs. Leedu*, kaebus nr 35343/05, p-d 153–161).

4.1.3. *Vasiliauskas vs. Leedu* otsuse hääletus ja eriarvamused

Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoda otsustas kohtuasjas *Vasiliauskas vs. Leedu* häältega 9 : 8, et Leedu oli rikkunud konventsiooni artiklit 7. (EIK, suurkoda, 20. oktoober 2015, *Vasiliauskas vs. Leedu*, kaebus nr 35343/05, punkt 191.) Kohtuotsusele lisati mitu eriarvamust ja ühiseid eriarvamusi. Nende hulgas oli kohtunike Villigeri, Power-Forde'i, Pinto de Albuquerque'i ja Kūrise ühine eriarvamus, kohtunik Ziemele'i eriarvamus, kohtunike Sajó, Vučinići ja Turkovići ühine eriarvamus ning kohtunike Power-Forde'i ja Kūrise eraldi eriarvamused. (EIK, suurkoda, 20. oktoober 2015, *Vasiliauskas vs. Leedu*, kaebus nr 35343/05, eriarvamused.) Seetõttu ei ole täpne kirjeldada lahendit üksnes selliselt, et osa kohtunikke toetas Leedu ja osa kaebaja seisukohta. Eriarvamustes käsitleti muu hulgas genotsiidi mõiste ajaloolist ja rahvusvahelis-õiguslikku arengut ning küsimust, kas 1953. aasta tegude kvalifitseerimine genotsiidina oli teo toimepanemise ajal piisavalt etteaimatav.

4.1.4. Inimõiguste kaitse konventsiooni artikli 7 lõige 2 ja õiguse üldpõhimõtted

Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni artikli 7 lõige 2 sätestab, et artikli 7 lõige 1 ei takista isiku kohtuasja ega karistamist teo või tegevusetuse eest, mis oli selle toimepanemise ajal kuritegu tsiviliseeritud rahvaste poolt tunnustatud õiguse üldpõhimõtete kohaselt (Euroopa Nõukogu, 4. november 1950, *Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon*, art 7 lg 2).

Vasiliauskas vs. Leedu kohtuasjas käsitles EIK suurkoda artikli 7 lõike 2 tähendust ega käsitanud seda artikli 7 lõikes 1 sätestatud seaduslikkuse ja etteaimatavuse nõuete üldise erandina. Artikli 7 lõikeid 1 ja 2 tuleb tõlgendada koostoimes ning lõige 2 ei kõrvalda nõuet, et teo karistatavus peab tuginema piisavalt määratletud õiguslikule alusele (EIK, suurkoda, 20. oktoober 2015, *Vasiliauskas vs. Leedu*, kaebus nr 35343/05, p-d 187–191).

Binzi kohtuasja puhul ei piirdu artikli 7 kohaldamise küsimus *Royal Warrant*'i vastuvõtmise kuupäevaga. Vajalik on tuvastada, millised sõja seaduste ja tavade rikkumised olid aastatel 1939–1945 rahvusvahelise õiguse kohaselt kuriteona keelatud ning milline õiguslik alus võimaldas teo toimepanemise ajal järeldada isiku individuaalse kriminaalvastutuse olemasolu. Artikli 7 lõike 2 kohaldamine ei vabasta nõudest tuvastada teo toimepanemise ajal kehtinud õiguslik alus ega lahenda iseseisvalt küsimust, kas selle alusel oli kriminaalvastutus süüdistatavale piisavalt kättesaadav ja etteaimatav.

4.1.5. Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuut

Rahvusvahelise kriminaalõiguse seisukohalt väljendab *nullum crimen sine lege* põhimõtet Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuut, mis võeti vastu 17. juulil 1998. Rooma statuudi artikli 22 lõike 1 kohaselt ei ole isik statuudi alusel kriminaalvastutav teo eest, mis selle toimepanemise ajal

ei kujutanud endast kohtu jurisdiktsiooni alla kuuluvat kuritegu; lõike 2 kohaselt tuleb kuriteokoosseisu tõlgendada kitsalt ning seda ei tohi laiendada analoogia teel. Artikli 23 kohaselt võib isikut karistada üksnes statuudi alusel ning artikli 24 lõige 1 välistab statuudi kohaldamise enne selle jõustumist toime pandud tegude suhtes. (Rahvusvaheline Kriminaalkohus, 17. juuli 1998, Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuut, artiklid 22–24.)

Rooma statuudi artikli 22 lõige 3 eristab statuudi kohast kuriteokoosseisu rahvusvahelisest õigusest tulenevast kuritegelikkusest, sätestades, et artikkel 22 ei mõjuta teo käsitamist kuriteona rahvusvahelise õiguse alusel statuudi sätetest sõltumatult. (Rahvusvaheline Kriminaalkohus, 17. juuli 1998, Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuut, artikkel 22 lõige 3.)

Rooma statuuti ei saa käsitada *Binzi* kohtuasjas kohaldatud õigusallikana, kuna statuut võeti vastu alles 17. juulil 1998 ja jõustus 1. juulil 2002. Selle artiklid 22–24 on *Binzi* kohtuasja suhtes asjakohased üksnes hilisema rahvusvahelise kriminaalõiguse standardina, millega saab võrrelda teo toimepanemise ajal kehtinud kuriteokoosseisu, karistuse ja tagasiulatuvuse põhimõtteid. (Rahvusvaheline Kriminaalkohus, 17. juuli 1998, Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuut, artiklid 22–24.)

4.1.6. Endise Jugoslaavia ja Rwanda rahvusvaheliste kriminaaltribunalide põhikirjad

Endise Jugoslaavia asjade rahvusvahelise kriminaaltribunali (ICTY) põhikirja artikkel 7 sätestas individuaalse kriminaalvastutuse alused. Lõike 1 kohaselt vastutas isik põhikirja artiklites 2–5 nimetatud kuriteo eest, kui ta kavandas, õhutas või käskis kuriteo toimepanemist, pani kuriteo toime või aitas muul viisil kaasa kuriteo kavandamisele, ettevalmistamisele või toimepanemisele. Lõiked 2–4 käsitlesid ametiseisundi mõju puudumist kriminaalvastutusele, ülema vastutust alluva toime pandud kuriteo eest ning kõrgema käsu mõju kriminaalvastutusele (Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Julgeolekunõukogu, 25. mai 1993, *Endise Jugoslaavia asjade rahvusvahelise kriminaaltribunali põhikiri*, art 7 lg-d 1–4).

Rwanda rahvusvahelise kriminaaltribunali (ICTR) põhikirja artikkel 6 sisaldas samalaadset regulatsiooni individuaalse kriminaalvastutuse kohta. Lõige 1 käsitles kuriteo kavandamist, õhutamist, käskimist, toimepanemist ning kuriteo kavandamisele, ettevalmistamisele või toimepanemisele kaasaaitamist. Lõiked 2–4 reguleerisid ametiseisundi mõju kriminaalvastutusele, ülema vastutust ning kõrgema käsu mõju vastutusele (Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Julgeolekunõukogu, 8. november 1994, *Rwanda rahvusvahelise kriminaaltribunali põhikiri*, art 6 lg-d 1–4).

ICTY põhikirja artikkel 7 ega ICTR põhikirja artikkel 6 ei sätestanud eraldi *nullum crimen sine lege* põhimõtet ega sõnaselget tagasiulatuva kriminaalõiguse keeldu. Nimetatud sätete vahetu ese oli individuaalse kriminaalvastutuse aluste määratlemine. Kuriteo karistatavuse, teo toimepanemise ajal kehtinud õigusliku aluse ning tagasiulatuva jõu küsimusi tuleb käsitleda eraldi seaduslikkuse põhimõtte kaudu (Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Julgeolekunõukogu, 25. mai 1993, *Endise Jugoslaavia asjade rahvusvahelise kriminaaltribunali põhikiri*, art 7; Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Julgeolekunõukogu, 8. november 1994, *Rwanda rahvusvahelise kriminaaltribunali põhikiri*, art 6).

4.1.7. Dorothea Binzi kohtuasja järeldused

Eeltoodust ei tulene, et Dorothea Binzi suhtes 14. juuni 1945. aasta *Royal Warrant*'i kohaldamine oleks olnud välistatud üksnes põhjusel, et talle etteheidetud teod pandi toime enne dokumendi väljaandmist. *Royal Warrant* nägi ette sõjakuritegude menetlemise alates 2. septembrist 1939 toime pandud tegude puhul. Dokumendi preambul ja regulatsioon nr 1 määratlesid sõjakuriteo mõiste ning

regulatsioon nr 2 sätestas sõjaväekohtu kokkukutsumise pädevuse (George VI, 14. juuni 1945, *Royal Warrant: Regulations for the Trial of War Criminals*, preambul; reg 1–2).

Royal Warrant'i ajaline kohaldamisulatus ei lahenda materiaalõiguslikku *nullum crimen sine lege* küsimust. Määrav on, kas Binzile etteheidetud teod olid nende toimepanemise ajal rahvusvahelise õiguse kohaselt sõjakuriteod. Samuti tuleb tuvastada, kas teo õiguslik kvalifikatsioon ja individuaalse kriminaalvastutuse alus olid teo toimepanemise ajal piisavalt kättesaadavad ja etteaimatavad (Euroopa Nõukogu, 4. november 1950, *Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon*, art 7 lg 1; EIK, suurkoda, 20. oktoober 2015, *Vasiliauskas vs. Leedu*, kaebus nr 35343/05, p-d 153–161, 179–186).

Vasiliauskas vs. Leedu ei ole Binzi 1947. aasta menetlusele vahetult kohaldatav. EIK suurkoja lahend käsitleb siiski artiklist 7 tulenevaid üldisi nõudeid. Kriminaalvastutuse alus peab olema teo toimepanemise ajal piisavalt määratletud. Isikul peab olema mõistlik võimalus ette näha teo karistatavust ja sellest tulenevaid õiguslikke tagajärgi (EIK, suurkoda, 20. oktoober 2015, *Vasiliauskas vs. Leedu*, kaebus nr 35343/05, p-d 153–161, 179–191).

Binzi süüdimõistmise võimalikku õigusvastasust ei saa tuletada üksnes *Royal Warrant*'i 14. juuni 1945. aasta kuupäevast. Samuti ei anna dokumendi olemasolu iseenesest alust järelduseks, et *nullum crimen sine lege* nõuded olid täidetud. Binzi kohtuasjas tuleb võrrelda talle etteheidetud konkreetseid tegusid, sõjaväekohtu otsuses esitatud õiguslikke aluseid ning nende tegude toimepanemise ajal kehtinud rahvusvahelise õiguse norme (George VI, 14. juuni 1945, *Royal Warrant: Regulations for the Trial of War Criminals*, preambul; reg 1; Euroopa Nõukogu, 4. november 1950, *Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon*, art 7 lg 1).

Binzi kohtuasjas vajab eraldi tuvastamist, milliste materiaalõiguslike normidega sõjaväekohus süüdimõistmist põhjendas. Samuti tuleb kindlaks teha *Royal Warrant*'i õiguslik funktsioon. Küsimus on selles, kas dokument toimis üksnes sõjaväekohtu pädevuse ja menetluse alusena või käsitati seda ka kuriteo materiaalõigusliku alusena. *Royal Warrant*'i regulatsioonid käsitlesid sõjakuritegude mõistet, sõjaväekohtute moodustamist ning menetluse korraldust (George VI, 14. juuni 1945, *Royal Warrant: Regulations for the Trial of War Criminals*, reg 1–3).

Nende asjaolude tuvastamine võimaldab eristada menetlusliku ja jurisdiktsioonilise raamistiku kohaldamist materiaalõigusliku kuriteokoosseisu tagasiulatuvast kehtestamisest. Samuti võimaldab selline eristus kindlaks teha, kas Binzile oli teo toimepanemise ajal etteaimatav teo karistatavus ja sellest tulenev individuaalne kriminaalvastutus. Karistuse etteaimatavus vajab eraldi käsitlust juhul, kui süüdimõistmisega kaasnes surmanuhtlus (Euroopa Nõukogu, 4. november 1950, *Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon*, art 7 lg 1; EIK, suurkoda, 20. oktoober 2015, *Vasiliauskas vs. Leedu*, kaebus nr 35343/05, p-d 183–191).

5. I.G. Farbeni kohtuasja süüdimõistetud isikud

Käesolevas uurimuses eristatakse karistusaja hulka arvestatud kinnipidamise algust ja kinnipidamiskohta. Tribunal määras kohtuotsuses kindlaks, millisest kuupäevast alates arvestati iga süüdimõistetu varasemat kinnipidamist talle määratud karistusaja hulka. Sellest ei tulene automaatselt, et isik viibis kogu nimetatud ajavahemiku vältel ühes ja samas kinnipidamisasutuses. Seetõttu kajastatakse tabelis kinnipidamise kuupäevi Tribunali VI otsuses dokumenteeritud kujul ning Landsbergi vanglat nimetatakse üksnes juhul, kui sellekohane eraldi allikas seda kinnitab. (United States Military Tribunal VI, 1948; Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948.)

5.1. I.G. Farbeni asjas süüdimõistetute karistus, kinnipidamine ja vabastamine

Isik, süüdimõistmine ja kõrgeim ametipositsioon I.G. Farbenis	**Karistus ja karistusaja hulka arvestatud kinnipidamine**	**Kinnipidamiskoht, vabastamine ja vabastamise alus**
Carl KrauchIII süüdistuspunkt – orjastamine ja sunnitöö. Tribunal leidis, et Krauch osales koonduslaagri vangide ja sunnitööliste jaotamises I.G. Farbeni tootmisüksustele ning tunnistas ta selles osas süüdi. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1205–1206.) Kõrgeim ametipositsioon: I.G. Farbeni järelevalvenõukogu esimees (*Vorsitzender des Aufsichtsrats*), 1940–1945; samal ajal oli ta I.G. Farbeni juhatuse liige ja keskkomitee liige. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, lk 1091–1092.)	**6 aastat.** Tribunal arvestas karistuse hulka varasema kinnipidamisaja. (United States Military Tribunal VI, 1948, p. 1205.) **Karistusaja hulka arvestatud kinnipidamine:** alates **3. septembrist 1946** kuni kohtuotsuseni **30. juulil 1948**. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1205.)	**Landsbergi vangla** oli hilisema karistuse kandmise koht; olemasolev dokumentatsioon ei võimalda kinnitada, et Krauch viibis kogu alates 3. septembrist 1946 alanud kinnipidamisperioodi vältel Landsbergis. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, lk 1092.) **1950** – ennetähtaegne vabastamine. Käesoleva kontrolli käigus ei tuvastatud piisavalt tugevat esmast dokumenti, mis võimaldaks esitada täpse vabastamispäeva. (BASF, s.a.; Deutsche Biographie, s.a.)
Hermann SchmitzII süüdistuspunkt – okupeeritud territooriumide avaliku ja eraomandi rüüstamine ja riisumine ehk spoliatsioon. Tribunal tunnistas Schmitzi II süüdistuspunktis süüdi. (United States Military Tribunal VI, 1948, pp. 1205–1206.) Kõrgeim ametipositsioon: I.G. Farbeni juhatuse esimees (*Vorsitzender des Vorstands*), 1935–1945; samuti keskkomitee liige. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, lk 1094.)	**4 aastat.** (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1205.) **Karistusaja hulka arvestatud kinnipidamine:** alates **1. aprillist 1945** kuni **30. juulini 1948**. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1205.)	**Landsbergi vangla**; Schmitzi hilisem viibimine Landsbergis on sekundaarallikates dokumenteeritud, kuid Tribunal'i kinnipidamisandmed ei tõenda kogu eelneva kinnipidamisaja viibimiskohta. (Deutsche Digitale Bibliothek, s.a.; Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948.) **1949** – vabastamine. Käesoleva kontrolli käigus ei tuvastatud piisavalt tugevat esmast dokumenti täpse vabastamispäeva esitamiseks. (BASF, s.a.)

Georg von SchnitzlerII süüdistuspunkt – okupeeritud territooriumide varade ja ettevõtete rüüstamisega seotud tegevus. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1205–1207.) Kõrgeim ametipositsioon: I.G. Farbeni juhatuse liige (*Vorstandsmitglied*), keskkomitee liige ning 1937–1945 kaubanduskomitee (*Handels-/Commercial Committee*) esimees. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, lk 1095.)	**5 aastat.** (United States Military Tribunal VI, 1948, p. 1205.) **Karistusaja hulka arvestatud kinnipidamine:** alates **7. maist 1945** kuni **30. juulini 1948**. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1205.)	**Landsbergi vangla**; hilisem Landsbergis viibimine on allikates dokumenteeritud. (Jeffreys, 2009.) **21. detsember 1949** – vabastamine. (Jeffreys, 2009.) Vabastamine toimus enne viieaastase karistusaja täielikku möödumist ning seda seostatakse hea käitumise eest arvestatud vähendusega. (Jeffreys, 2009.)
Fritz ter MeerII ja III süüdistuspunkt – spoliatsioon ning orjastamine ja sunnitöö. Tribunal leidis tema seose I.G. Farbeni Auschwitz-Monowitzi projektiga ning tunnistas ta süüdi mõlemas nimetatud punktis. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1205–1206.) Kõrgeim ametipositsioon: I.G. Farbeni juhatuse liige (*Vorstandsmitglied*), keskkomitee liige ning tehnilise komitee (*Technischer Ausschuss*) esimees aastatel 1933–1945; lisaks juhtis ta Sparte II. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, lk 1094.)	**7 aastat.** (United States Military Tribunal VI, 1948, p. 1206.) **Karistusaja hulka arvestatud kinnipidamine:** alates **7. juunist 1945** kuni **30. juulini 1948**. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1206.)	**Landsbergi vangla.** Landsbergis karistuse kandmine on dokumenteeritud. (Le Monde, 1950; Jewish Life, 1950.) **16. august 1950** – vabastamine. Kaasaegne ajakirjandusallikas teatab tema vabastamisest Landsbergi vanglast koos teiste seitsmeaastase karistuse saanud isikutega. (Jewish Life, 1950; Le Monde, 1950.) **Vabastamise alus:** hea käitumine (*good conduct*). (Jewish Life, 1950.)
Otto AmbrosIII süüdistuspunkt – orjastamine ja sunnitöö, eeskätt Auschwitz-Monowitzi tehasega seotud tööjõu kasutamine. Tribunal tuvastas Ambrosi otsese vastutuse Auschwitziga seotud tööjõu kasutamise eest. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1206, 1230–1231.) Kõrgeim ametipositsioon: I.G. Farbeni juhatuse liige (*Vorstandsmitglied*), tehnilise ja	**8 aastat.** (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1206.) **Karistusaja hulka arvestatud kinnipidamisperioodid: 17. jaanuarist kuni 1. maini 1946** ning alates **13. detsembrist 1946** kuni **30. juulini 1948**. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1206; Office of the Chief of Counsel	**Landsbergi vangla** – karistuse kandmise koht. (BASF, s.a.; Ambros, s.a.) **3. veebruar 1951** – vabastamine. Kuupäeva kinnitab sekundaarne dokumentatsioon. (Ambros, s.a.) Vabastamine toimus enne kaheksa-aastase karistusaja täielikku möödumist ning oli seotud sõjajärgse karistuste

keemiakomitee liige ning mitme Farbeni tehase juht, sealhulgas Buna-Auschwitzi tehase juht. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, lk 1088.)	for War Crimes, 1948, lk 1088.)	vähendamisega; täpset individuaalset vabastamisakti ei ole käesolevas allikabaasis esitatud.
Ernst BürginII süüdistuspunkt – spoliatsiooniga seotud tegevus Norras. Tribunal tunnistas Bürgini II süüdistuspunktis süüdi. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1206–1207.) Kõrgeim ametipositsioon: I.G. Farbeni juhatuse liige (*Vorstandsmitglied*), Kesk-Saksamaa tööühenduse (*Werkgruppe Mitteldeutschland*) juht ning keemiakomitee liige. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, lk 1088.)	**2 aastat.** (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1206.) **Karistusaja hulka arvestatud kinnipidamine:** alates **23. juunist 1947** kuni **30. juulini 1948**. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1206.)	Landsbergi vanglat kui karistuse kandmise kohta toetavad sekundaarallikad, kuid Tribunal'i isikuandmed ei tõenda kinnipidamise kogu varasemat asukohta. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948.) **1949** – vabastamine; täpset päeva ega individuaalset vabastamisakti ei ole käesoleva kontrolli käigus piisavalt tugevasti dokumenteeritud.
Heinrich BütefischIII süüdistuspunkt – orjastamine ja sunnitöö Auschwitz-Monowitzis. Tribunal tuvastas tema otsese vastutuse Auschwitziga seotud tööjõu kasutamise eest. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1206–1207.) **Kõrgeim ametipositsioon: I.G. Farbeni juhatuse liige (*Vorstandsmitglied*), tehnilise komitee liige ning Sparte I juhtkonna liige; lisaks Leuna tehase ja kütusetootmise juht. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, lk 1088–1089.)**	**6 aastat.** (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.) **Karistusaja hulka arvestatud kinnipidamine:** alates **11. maist 1945** kuni **30. juulini 1948**. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.)	**Landsbergi vangla.** Karistuse kandmine Landsbergis on sekundaarallikates dokumenteeritud. (Wollheim Memorial, s.a.; Chemie-Schule, s.a.) **1951** – ennetähtaegne vabastamine. Täpset kuupäeva ei ole käesoleva kontrolli käigus piisavalt tugeva esmase dokumendiga tuvastatud. (Chemie-Schule, s.a.)
Paul HäfligerII süüdistuspunkt – spoliatsiooniga seotud tegevus Norras. Tribunal tunnistas Häfligeri II süüdistuspunktis süüdi. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1206–1207.) Kõrgeim ametipositsioon: I.G. Farbeni juhatuse liige	**2 aastat.** (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.) **Karistusaja hulka arvestatud kinnipidamisperioodid: 11. maist kuni 30. septembrini 1945** ning alates **3. maist 1947** kuni **30. juulini 1948**. (United	Landsbergi vanglat kui karistuse kandmise kohta ei ole käesolevas kontrollis piisavalt tugeva individuaalse esmase dokumendiga kinnitatud. **30. juuli 1948** – Tribunal'i otsuse kohaselt

(*Vorstandsmitglied*); 1938–1945 juhatuse täisliige ning mitme Farbeni üksuse kontrollorganite liige. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948.)	States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.)	vabastamisele kuuluvate isikute hulka Häfliger ei kuulunud; tema määratud karistus oli veel osaliselt kandmata. Seetõttu ei ole varasemas tabelis esitatud üldine „1948 – vabastamine“ piisavalt täpne ning see on siinsest versioonist eemaldatud.
Max IlgnerII süüdistuspunkt – spoliatsioon, sealhulgas Norsk Hydroga seotud tegevus. Tribunal tunnistas Ilgneri II süüdistuspunktis süüdi. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.) **Kõrgeim ametipositsioon: I.G. Farbeni juhatuse liige (*Vorstandsmitglied*), Berliini keskse büroo (*Berlin NW 7*) juht ning keskse poliitilise-majandusliku ja administratiivse juhtimise üks keskseid tegelasi. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, lk 1091; Hilberg, 2003.)**	**3 aastat.** (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.) **Karistusaja hulka arvestatud kinnipidamine:** alates **7. aprillist 1945** kuni **30. juulini 1948**. Tribunal märkis, et arvestatud kinnipidamisaeg ületas määratud karistuse pikkuse. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.)	**30. juuli 1948** – Tribunal määras Ilgneri vabastamise kohtuotsuse lõppistungil, kuna arvestatud kinnipidamisaeg ületas määratud kolmeaastase karistuse. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.) **Vabastamise alus:** kohtuotsuses otseselt määratud vabastamine, mitte hilisem armuandmine.
Friedrich JähneII süüdistuspunkt – spoliatsioon, sealhulgas Alsace-Lorraine'i ettevõtete ja rajatistega seotud tegevus. Tribunal tunnistas Jähne II süüdistuspunktis süüdi. (United States Military Tribunal VI, 1948, p. 1207.) **Kõrgeim ametipositsioon: I.G. Farbeni juhatuse täisliige (*ordentliches Vorstandsmitglied*), tehnilise komitee liige, Maini tööühenduse (*Werkgruppe Main*) asejuht ning inseneriosakonna juht. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, pp. 1092–1093.)**	**1 aasta ja 6 kuud.** (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.) **Karistusaja hulka arvestatud kinnipidamine:** alates **18. aprillist 1947** kuni **30. juulini 1948**. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.)	**Landsbergi vangla.** (Jähne, s.a.) **17. oktoober 1948** – vabastamine Landsbergi vanglast. (Jähne, s.a.)Vabastamine järgnes määratud karistusaja kandmisele koos eelvangistusaja arvestamisega.

Heinrich OsterII süüdistuspunkt – spoliatsioon Norras, sealhulgas Norsk Hydroga seotud tegevus. Tribunal tunnistas Ostersi II süüdistuspunktis süüdi. (United States Military Tribunal VI, 1948, p. 1207.) **Kõrgeim ametipositsioon: I.G. Farbeni juhatuse täisliige (*ordentliches Vorstandsmitglied*), lämmastikusündikaadi juht ning lämmastiku ja õli müügiorganisatsiooni juht. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, p. 1094.)**	**2 aastat.** (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.) **Karistusaja hulka arvestatud kinnipidamine:** alates **31. detsembrist 1946** kuni **30. juulini 1948**. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.)	**Landsbergi vangla** – karistuse kandmine Landsbergis on sekundaarallikates dokumenteeritud. (Wollheim Memorial, s.a.; Bohn, 2000.) **1949** – vabastamine; täpset kuupäeva ei ole käesoleva kontrolli käigus piisavalt tugeva esmase dokumendiga tuvastatud. (Bohn, 2000; Wollheim Memorial, s.a.)
Walther DürrfeldIII süüdistuspunkt – orjastamine ja sunnitöö. Tribunal tuvastas tema otsese vastutuse I.G. Auschwitz-Monowitzi projekti elluviimisel. (United States Military Tribunal VI, 1948, pp. 1207, 1230–1231.) **Kõrgeim ametipositsioon: I.G. Farbeni Auschwitz-Monowitzi tehase direktor (*Werksdirektor*) aastatel 1944–1945; tegemist ei olnud I.G. Farbeni keskse juhatuse (*Vorstand*) liikmega. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, p. 1089; Zirlewagen, 2016.)**	**8 aastat.** (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.) **Karistusaja hulka arvestatud kinnipidamisperioodid: 9.–17. juunini 1945** ning alates **5. novembrist 1945** kuni **30. juulini 1948**. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.)	**Landsbergi vangla** – Landsbergis karistuse kandmine on eraldi biograafilises allikas dokumenteeritud. (Zirlewagen, 2016.) **1950** – ennetähtaegne vabastamine. Täpset päeva ei ole käesoleva kontrolli käigus piisavalt tugeva esmase dokumendiga tuvastatud. (Zirlewagen, 2016.)
Hans KuglerII süüdistuspunkt – spoliatsioon Prantsusmaal, sealhulgas Francolori tegevusega seotud küsimused. Tribunal tunnistas Kugleri II süüdistuspunktis süüdi. (United States Military Tribunal VI, 1948, p. 1207.) **Kõrgeim ametipositsioon: I.G. Farbeni värvainete müügiorganisatsiooni (*Verkaufsgemeinschaft Farbstoffe*) juhtiv**	**1 aasta ja 6 kuud.** (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207.) **Karistusaja hulka arvestatud kinnipidamisperioodid: 11. juulist kuni 6. oktoobrini 1945** ning alates **18. aprillist 1947** kuni **30. juulini 1948**. (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1207; Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, lk 1093.)	**30. juuli 1948** – Tribunal määras Kugleri vabastamise, sest arvestatud kinnipidamisaeg ületas määratud karistuse pikkuse. (United States Military Tribunal VI, 1948, p. 1207.) **Vabastamise alus:** kohtuotsuses otseselt määratud vabastamine; tegemist ei olnud hilisema armuandmisega.

direktor/prokurist; ta ei olnud I.G. Farbeni juhatuse (*Vorstand*) liige. (Office of the Chief of Counsel for War Crimes, 1948, p. 1093.)		

5.2. I.G. Farbeni kohtuasja tähendus individuaalse kriminaalvastutuse hindamisel

I.G. Farbeni kohtuasjas (United States v. Carl Krauch et al., United States Military Tribunal VI, Nürnberg, 1947–1948) käsitles Tribunal süüdistatavate individuaalset kriminaalvastutust Kontrollnõukogu seaduse nr 10 (Control Council Law No. 10) alusel. Kontrollnõukogu seaduse nr 10 artikli II kohaselt hõlmasid sõjakuriteod muu hulgas okupeeritud territooriumide elanike orjatööle deporteerimist ning avaliku ja eraomandi rüüstamist. Inimsusevastaste kuritegude hulka kuulusid muu hulgas orjastamine ja deporteerimine. I.G. Farben Industrie AG-d ennast menetluses süüdistatavaks ei nimetatud. Kriminaalvastutus tuli tuvastada füüsilise isiku konkreetse teo, teadmise ja osaluse alusel (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1081–1083).

Tribunal leidis, et juhatuse liikmesus (Vorstand) ei toonud iseenesest kaasa kriminaalvastutust. Sama põhimõte kehtis ettevõtte teiste juhtorganite liikmete suhtes. Krauch oli ühtaegu järelevalvenõukogu (Aufsichtsrat) esimees ja juhatuse liige. Tema süüdimõistmine tugines osalusele kolmanda süüdistuspunktiga hõlmatud tegevuses, mitte ametikohale ettevõttes (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1115–1118).

Sama käsitlus ilmneb Gajewski, Hoerleini, von Knieriemi, Schneideri, Kuehne, Lautenschlaegeri ja Manni õigeksmõistmisest. Kõik nimetatud juhatuse liikmed mõisteti esitatud süüdistustes õigeks. Wursteri puhul kehtis sama tulemus. Samuti mõisteti õigeks Gattineau ja von der Heyde, kes ei kuulunud ettevõtte juhatusse. Tribunal VI käsitles iga süüdistatava vastutust individuaalselt ning seostas süüdimõistmise või õigeksmõistmise konkreetsete tegude ja süüdistuspunktidega (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1210–1211, 1266–1270, 1283–1287).

Kohtuotsuse põhjal ei määranud ametikoht iseseisvalt kriminaalvastutuse olemasolu. Vastutuse tuvastamisel lähtus Tribunal konkreetse isiku tegevusest, tema teadmistest ning seosest süüdistuses kirjeldatud tegudega.

5.2.1. Juhtkonna liikme isiklik vastutus

Tribunal VI käsitles individuaalset kriminaalvastutust konkreetse isiku teo, teadmise ja osaluse alusel. Juhatuse liikmesus üksi ei olnud süüdimõistmiseks piisav. Samal ajal ei välistanud ettevõtte organisatsiooniline ülesehitus isiklikku vastutust juhul, kui isiku enda tegevus vastas süüteokoosseisu tunnustele.

Süüdimõistmiste ja õigeksmõistmiste jaotus kinnitab isikupõhise vastutuse käsitlust. Schmitz ja von Schnitzler mõisteti süüdi teise süüdistuspunkti alusel ning ter Meer teise ja kolmanda süüdistuspunkti alusel. Ambros, Buetefisch ja Dürrfeld mõisteti süüdi kolmanda süüdistuspunkti alusel. Bürgin, Haefliger, Ilgner, Jähne, Oster ja Kugler mõisteti süüdi teise süüdistuspunkti alusel. Krauch mõisteti süüdi kolmanda süüdistuspunkti alusel. Tribunal VI kajastas süüdimõistmised kohtuotsuse lõpuosas iga süüdistuspunkti kaupa.

Dürrfeld juhtis Auschwitz-Monowitzi tehast, kuid ei kuulunud I.G. Farbeni keskse juhatuse koosseisu. Tribunal tuvastas tema kriminaalvastutuse kolmanda süüdistuspunkti alusel. Kugler ei

kuulunud samuti keskse juhatuse koosseisu ning tema suhtes tehti teise süüdistuspunkti alusel süüdimõistev otsus, samal ajal kui kolmanda süüdistuspunkti osas mõisteti ta õigeks. Kohtuotsusest tuleneb, et juhtorgani liikmesus ega selle puudumine ei määranud kriminaalvastutust iseseisvalt. Määravaks kujunes konkreetse isiku tegevuse seos talle etteheidetud teo ja vastava süüdistuspunktiga.

5.2.2. Spoliatsioon ja isiklik osalus

Teise süüdistuspunkti raames käsitles Tribunal okupeeritud alade avaliku ja eraomandi rüüstamist ning riisumist. Individuaalse kriminaalvastutuse tuvastamine eeldas konkreetse süüdistatava seose kindlakstegemist toimepandud teoga. Kontrollnõukogu seaduse nr 10 artikli II lõike 1 punkti b kohaselt kuulus avaliku ja eraomandi rüüstamine sõjakuritegude hulka.

Bürgin, Haefliger, Ilgner, Jähne, Oster ja Kugler mõisteti süüdi teise süüdistuspunkti alusel. Schmitzi ja von Schnitzleri puhul tuvastas Tribunal samuti isikliku seose spoliatiivse tegevusega. Ter Meer mõisteti süüdi nii teise kui ka kolmanda süüdistuspunkti alusel.

Norra sündmused pakuvad näidet ametikohast sõltumatust individuaalsest vastutusest. Bürgin, Haefliger ja Oster kuulusid juhatusse ning mõisteti süüdi Norra spoliatsiooniga seotud tegude eest. Juhatuse liikmesus ei loonud iseseisvat vastutust teiste süüdistuste osas. Haefliger ja Oster mõisteti kolmanda süüdistuspunkti alusel õigeks.

Tribunal käsitles eraldi järelevalvenõukogu liikmesuse tähendust. Krauchi ja Buetefischi kuulumine Kontinentale Oel AG järelevalvenõukogusse ei olnud iseseisvalt piisav alus nende vastutuse tuvastamiseks ettevõtte spoliatiivse tegevuse eest. Vastutuse tuvastamiseks tuli kindlaks teha nende otsene ja aktiivne osalus vastavates tegudes.

5.2.3. Sunnitöö ja orjastamine

Kolmas süüdistuspunkt hõlmas sunniviisilise töö kasutamist ja koonduslaagrite vangide orjastamist. Tribunal käsitles neid tegusid süüdistuspunkti eri kategooriatena. Mõistete vahel võis esineda faktiline kattuvus, kuid ühe kategooria tuvastamine ei eeldanud automaatselt teise olemasolu. Kontrollnõukogu seaduse nr 10 artikli II lõike 1 punktid b ja c määratlesid orjatööle deporteerimise sõjakuriteona ning orjastamise inimsusevastase kuriteona.

Sunniviisilise tööga seotud vastutuse tuvastamisel tuli kindlaks teha isiku osalus tööjõu kasutamises ning tema teadlikkus vastavatest asjaoludest. Orjastamise puhul tuli tuvastada süüdistuses kirjeldatud isikute üle teostatud võim ning nende vabaduse piiramine. Mõlema kategooria puhul lähtus kriminaalvastutus konkreetse isiku enda tegevusest.

Tribunal ei käsitanud riiklikku tööjõupoliitikat iseenesest vastutust välistava asjaoluna. Vajadusseisundi kaitse puhul keskendus käsitlus küsimusele, kas riiklik korraldus välistas isiku tegeliku valikuvõimaluse. Kaitse ei olnud põhjendatud juhul, kui isik osales ise vastava korralduse loomises või täitmises, ületas talle antud korralduste piire või tegutses iseseisva algatuse alusel.

Auschwitz-Monowitzi puhul tuvastas Tribunal täiendavalt Farbeni esindajate suurema tegutsemisvabaduse. Nende võimalused iseseisvaks algatuseks olid ulatuslikumad kui mitmes teises sunniviisilise töö kasutamise olukorras. Selline asjaolu omandas tähtsuse individuaalse vastutuse tuvastamisel.

5.2.4. Auschwitz-Monowitz ja juhtkonna tegelik osalus

Auschwitzi puhul pidas Tribunal eriti tähenduslikuks asjaolu, et Buna tehase rajamisel arvestati lähedal asuva koonduslaagri vangide tööjõu kasutamise võimalusega. Tehase asukoha valikul oli tööjõu kättesaadavus üks kaalutud teguritest. Otto Ambros ja Fritz ter Meer osalesid Buna tootmise laiendamist puudutanud otsustes. Ambrosi soovitusel valiti Auschwitz uue Buna tehase asukohaks. Tribunal käsitles Auschwitz-Monowitzi rajatist kolmanda süüdistuspunkti raames (United States Military Tribunal VI, 1948, *The Farben Case*).

Walther Dürrfeldi juhtum on käsitletava vastutusküsimuse seisukohalt asjakohane. Dürrfeld juhtis Auschwitz-Monowitzi tehast, kuid ei kuulunud I. G. Farbeni keskse juhatuse koosseisu. Tribunal tuvastas tema kriminaalvastutuse kolmanda süüdistuspunkti alusel. Vastutus seostati tema konkreetse tegevusega tehase juhtimisel ning tema seotusega Auschwitzis rakendatud sunniviisilise tööjõu kasutamisega, mitte kuulumisega ettevõtte keskse juhtorgani koosseisu (United States Military Tribunal VI, 1948, *The Farben Case*).

5.2.5. Paul M. Heberti kaks eraldi seisukohta

Kohtunik Paul M. Hebert esitas Tribunal VI lahendi juurde kaks eraldi seisukohta. Esimeses ühines ta enamuse otsusega mõista kõik süüdistatavad esimese ja viienda süüdistuspunkti alusel õigeks. Nimetatud süüdistuspunktid käsitlesid rahuvastaseid kuritegusid. Hebert ei nõustunud siiski enamuse faktiliste järeldustega. Tema hinnangul kujutas tõendikogum Farbeni ja selle juhtkonna seotust natsionaalsotsialistliku režiimi, sõjamajanduse, relvastumise, propagandategevuse, välismajandusliku mõju ning okupeeritud alade majandusliku ekspluateerimisega märksa ulatuslikumalt. Õigeksmõistmise tulemuseni jõudis ta varasema kohtupraktika ning agressioonisõja eest individuaalse vastutuse tuvastamise nõuete alusel (United States Military Tribunal VI, 1948, *The Farben Case*, lk 1211–1212, 1306).

Teine seisukoht oli eriarvamus kolmanda süüdistuspunkti suhtes, mis käsitles sunnitööd ja orjastamist. Hebert leidis, et enamus oli vajadusseisundi kaitset käsitlenud liiga ulatuslikult. Tema käsitluses ei piirdunud Farbeni juhtkonna roll riikliku tööjõupoliitika passiivse täitmisega. Farbeni juhtkond, tehniline komitee ja juhatuse (*Vorstand*) liikmed osalesid sunniviisilise tööjõu kasutamises ning selle korraldamises. Heberti hinnangul oli juhtkonnale sunnitöö ulatuslik kasutamine teada ning Auschwitzis rakendatud tööjõu kasutamine näitas ettevõtte aktiivset osalust (United States Military Tribunal VI, 1948, *The Farben Case*, lk 1306–1316).

Hebert leidis, et riiklik surve ei välistanud isikute valikuvõimalust. Farbeni tegevus Auschwitzis viitas tema käsitluses juhtkonna teadlikule koostööle sunniviisilise tööjõu kasutamisel. Ta ei pidanud põhjendatuks seisukohta, mille kohaselt saanuks kriminaalvastutuse tuvastada üksnes juhul, kui konkreetse sunnitööprogrammi algatus pärines täielikult ettevõttelt endalt (United States Military Tribunal VI, 1948, *The Farben Case*, lk 1308–1313).

Hebert oleks kolmanda süüdistuspunkti alusel süüdi mõistnud suurema osa Farbeni juhatuse liikmetest kui enamus. Tema eriarvamus keskendus eelkõige juhtkonna liikmete teadmistele sunniviisilise tööjõu kasutamisest ning nende osalusele ettevõtte otsustes. Heberti käsitluses võis juhtkonna teadlik osalus sunniviisilise tööjõu kasutamises anda aluse individuaalse kriminaalvastutuse tuvastamiseks (United States Military Tribunal VI, 1948, *The Farben Case*, lk 1311–1316).

Heberti kaks seisukohta ei muutnud Tribunal VI lõplikku otsust. Esimese ja viienda süüdistuspunkti puhul ühines ta õigeksmõistmisega, kuid põhjendas tulemust enamuse omast erinevalt. Kolmanda

süüdistuspunkti puhul jäi ta enamusega eriarvamusele (United States Military Tribunal VI, 1948, *The Farben Case*, lk 1211–1212, 1306–1323).

5.2.6. Süüdimõistmised ja õigeksmõistmised kui individuaalse vastutuse rakendus

Tribunal mõistis süüdi Carl Krauchi, Hermann Schmitzi, Georg von Schnitzleri, Fritz ter Meeri, Otto Ambrosi, Ernst Bürgini, Heinrich Buetefischi, Paul Haefleri, Max Ilgneri, Friedrich Jähne, Heinrich Osteri, Walther Dürrfeldi ja Hans Kugleri. Süüdimõistmised põhinesid teisel või kolmandal süüdistuspunktil. Fritz Gajewski, Heinrich Hoerlein, August von Knieriem, Christian Schneider, Hans Kuehne, Carl Lautenschlaeger, Wilhelm Mann, Karl Wurster, Heinrich Gattineau ja Erich von der Heyde mõisteti kõigis süüdistustes õigeks. Tribunal määras nende vabastamise kohtuotsuse lõppistungil (United States Military Tribunal VI, 1948, *The Farben Case*).

Kohtuotsuse põhjal ei olnud ametikoht iseenesest kriminaalvastutuse alus. Süüdimõistetute hulgas oli järelevalvenõukogu ja juhatuse liikmeid, juhatusse mittekuulunud tehasejuhte ning teisi juhtimisülesandeid täitnud isikuid. Samal ajal mõisteti õigeks mitu juhatuse liiget. Juhatusse kuulumine ega sellest väljapoole jäämine ei määranud iseseisvalt süüdimõistmist või õigeksmõistmist. Dürrfeldi süüdimõistmine ning Gajewski, Hoerleini, von Knieriemi, Schneideri, Kuehne, Lautenschlaegeri, Manni ja Wursteri õigeksmõistmine kinnitavad, et Tribunal lähtus individuaalse vastutuse tuvastamisel isiku konkreetsest tegevusest ja tema seotusest süüdistuses kirjeldatud tegudega (United States Military Tribunal VI, 1948, *The Farben Case*).

5.2.7. Kokkuvõte

Teise süüdistuspunkti puhul seostas Tribunal vastutuse konkreetse isiku osalusega spoliatiivses tegevuses. Kolmanda süüdistuspunkti puhul tuli tuvastada isiku teadmine, osalus ning seos sunniviisilise töö või orjastamisega hõlmatud tegevusega. Sunnitöö ja orjastamine jäid eraldi õiguslikeks kategooriateks, kuigi faktiline kattuvus oli võimalik.

Auschwitz-Monowitzi puhul omandasid erilise kaalu tehase rajamisega seotud otsused, tööjõu päritolu, juhtimisülesanded ning konkreetse isiku osalus. Ambros, ter Meer, Buetefisch, Krauch ja Dürrfeld mõisteti kolmanda süüdistuspunkti alusel süüdi. Kugleri õigeksmõistmine kolmanda süüdistuspunkti alusel kinnitab vastupidiselt, et ka juhtimisülesannetega süüdistatav ei olnud vastutav ilma piisava isikliku seoseta.

Heberti seisukohad lisavad lahendile olulise sisemise vastanduse. Agressioonisüüdistuste puhul pidas ta õigeksmõistmise tulemust õigeks, kuid leidis, et enamuse faktiline käsitlus vabastas Farbeni juhtkonna vastutusest põhjendamatult ulatuslikult. Sunnitöö puhul pidas ta enamuse käsitlust liiga kitsaks ning leidis, et juhtkonna teadlik koostöö sunniviisilise töö süsteemiga põhjendas ulatuslikumat vastutust. Tribunal VI otsus ei rajanud vastutust ettevõtte organisatsioonilisele kuuluvusele. Vastutuse alus oli konkreetse isiku tõendatud seos talle omistatud rikkumisega.

6. I.G. Farben i.L. vastutuse eitamine

Pärast Ameerika Ühendriikide sõjatribunal VI otsust kohtuasjas *United States of America v. Carl Krauch et al.* (1947–1948) jätkusid I.G. Farben i.L.-iga seotud menetlused Saksamaal, kuid erineval õiguslikul alusel ja erineva eesmärgiga. Tribunal VI käsitles ettevõtte juhtide individuaalset vastutust rahvusvahelise õiguse rikkumiste eest, Wollheimi menetlus aga ettevõtte õigusjärglase vastu esitatud

tsiviilõiguslikke hüvitusnõudeid seoses sunniviisilise töö ja sellest tulenenud kahjuga. Mõlemas menetluses tuli kindlaks teha I.G. Farbeni seos Auschwitz-Monowitzi (Buna) tootmisüksuses rakendatud sunniviisilise töö korraldamise ja kasutamisega.

I.G. Farben i.L. kaitse põhiseisukoht oli, et vangide kinnipidamine, majutamine, toitlustamine, riietamine ja valve kuulusid üksnes Schutzstaffel'i (SS) pädevusse ning ettevõtte tegevus piirdus tootmise korraldamisega; sellest tulenevalt puudus ettevõttel väidetavalt õiguslik kontroll vangide elutingimuste üle (Faust, 1952, lk 165). Sama käsitlus esitati ka Tribunal VI menetluses, kus kaitse püüdis käsitada I.G. Farbeni juhtkonda riikliku majanduskorralduse täitjana, mitte iseseisva otsustusvõimega osalisena sunniviisilise töö süsteemis, ning omistas laagrihalduse ja repressiivmeetmete eest vastutuse riigiasutustele, eeskätt SS-ile.

Wollheimi menetluses jätkus sama põhiargumentatsioon. I.G. Farben i.L. esindajad püüdsid eraldada ettevõtte tootmistegevuse vangide kohtlemise küsimusest ning eitada ettevõtte vastutust nende elutingimuste eest. Seda seisukohta väljendas endine I.G. Farbeni vaneminsener Max Faust oma tunnistuses 4. detsembril 1952:

> „Wenn wir von der Verantwortung für die Einstellung der Häftlinge sprechen, so muß ich ganz klar sagen, daß die Farben für Unterkunft, Verpflegung, Kleidung, kurz für die Regelung der persönlichen Dinge des einzelnen Häftlings nicht verantwortlich war; das gehörte tatsächlich vollständig zur Arbeit der SS."

Eestikeelses tõlkes:

> „Kui räägime vangide töölerakendamise eest vastutamisest, siis pean selgelt ütlema, et Farben ei vastutanud majutuse, toitlustamise, riietuse ega lühidalt öeldes üksiku vangi isiklike küsimuste korraldamise eest; tegelikult kuulus see täielikult SS-i töövaldkonda."

(Faust, tunnistaja ülekuulamine, 4. detsember 1952, HHStAW, sektsioon 460, nr 1424, *Wollheim v. I.G. Farben*, I köide, lk 164R–171R, siin lk 165; tsitaat Wollheim Memoriali avaldatud tõlke alusel.)

Lisaks püüdis kaitse esitada ettevõtte töötajaid mitte sunniviisilise töö süsteemi kujundajatena, vaid isikutena, kes olevat püüdnud vangide olukorda parandada. Faust väitis:

> „Was die Behandlung der Häftlinge betrifft, so möchte ich hinzufügen, daß ich alle Behauptungen als maßlos übertrieben bezeichnen muß. Ich fürchte, daß der Kläger in vielen Fällen überhaupt keine Ahnung hatte, wer beteiligt war [...]. Es kann daher nicht wahr sein, daß gerade die Farben-Mitarbeiter sich durch besondere Brutalität ausgezeichnet hätten. [...] Während der gesamten Bauzeit zeigte Herr Dürrfeld wiederholt größte Sorge um das körperliche Wohl der auf der Baustelle beschäftigten Arbeiter, einschließlich der Häftlinge [...]."

Eestikeelses tõlkes:

> „Mis puudutab vangide kohtlemist, siis soovin lisada, et pean kõiki väiteid kirjeldama kui mõõtmatult liialdatuid. Kardan, et hagejal polnud paljudel juhtudel üldse aimu, kes oli kaasatud [...]. Seetõttu ei saa olla tõsi, et just Farbeni töötajad paistsid silma erilise jõhkrusega.

> [...] Kogu ehitusperioodi vältel näitas härra Dürrfeld korduvalt suurimat hoolitsust ehitusplatsil töötanud tööliste, sealhulgas vangide füüsilise heaolu eest [...].“

(Faust, tunnistaja ülekuulamine, 4. detsember 1952, HHStAW, sektsioon 460, nr 1424, *Wollheim v. I.G. Farben*, I köide, lk 164R–171R, siin lk 167R–170; tsitaat Wollheim Memoriali avaldatud tõlke alusel.)

Frankfurt am Maini piirkondlik kohus ei nõustunud siiski kaitse põhiseisukohaga, mille kohaselt ettevõtte vastutus piirdus üksnes tootmisalase tegevusega. 10. juunil 1953 tehtud otsuses rahuldas kohus Norbert Wollheimi hagi ning mõistis I.G. Farben i.L.-ilt välja 10 000 Saksa marka. Kohus hindas kriitiliselt kaitsetunnistajate seletusi ning leidis, et nende ütlused näitasid ettevõtte ja selle esindajate suhtumist vangidesse kui isikutesse, kelle suhtes ei täidetud nõuetekohast hoolduskohustust.

Kohtu hinnang kaitsetunnistajate usaldusväärsusele oli järgmine:

> „The Court does not wish to conceal that the witnesses of the defendant who were first heard [...] did not on the whole make a good impression. These witnesses tried to deny everything, to use ignorance or lack of authority as excuses [...]“

Eestikeelses tõlkes:

> „Kohus ei soovi varjata, et kostja tunnistajad, keda esimesena üle kuulati, [...] ei jätnud üldiselt head muljet. Need tunnistajad püüdsid kõike eitada, kasutada teadmatust või pädevuse puudumist vabandustena [...]“

(Landgericht Frankfurt am Main, 10. juuni 1953, HHStAW, sektsioon 460, nr 1424, *Wollheim v. I.G. Farben*, III köide, lk 446–488, siin lk 480; tsitaat Wollheim Memoriali avaldatud tõlke alusel.)

Kohus leidis samuti, et tunnistajate ütluste põhjal ilmnes kostja ja tema esindajate „kohutav ükskõiksus“ hageja ning juudi vangide suhtes:

> „[...] concludes from the testimony of the above-mentioned witnesses the terrible indifference of the defendant and his people toward the plaintiff and the Jewish prisoners [...]“

Eestikeelses tõlkes:

> „[...] järeldab kohus eespool nimetatud tunnistajate ütluste põhjal kostja ja tema inimeste kohutavat ükskõiksust hageja ja juudi vangide suhtes [...]“

(Landgericht Frankfurt am Main, 10. juuni 1953, HHStAW, sektsioon 460, nr 1424, *Wollheim v. I.G. Farben*, III köide, lk 446–488, siin lk 480–481.)

Ameerika Ühendriikide sõjaväetribunali menetlus ja hilisem Saksamaa tsiviilõiguslik praktika tõid esile sama õigusliku vaidlusküsimuse. I.G. Farben i.L. püüdis eristada ettevõtte majandustegevust sunniviisilise töö süsteemist ning eitada otsest vastutust vangide kohtlemise eest. Kohtud käsitlesid ettevõtte tegevust seevastu osana süsteemist, milles majanduslik kasu oli seotud sunniviisilise töö

kasutamise ja inimväärikuse rikkumisega (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1167–1205). Tribunal VI keskendus ettevõtte juhtide individuaalsele kriminaalvastutusele. Menetluses tuli tuvastada, kas süüdistatavad teadsid kasutatud tööjõu päritolu ja kasutamise tingimusi, milline oli nende tegelik otsustusõigus ning kas sunniviisilise töö kasutamine andis ettevõttele majandusliku eelise. Vastutuse alus kujunes isiku tegeliku rolli, teadmise ja otsustusvõime, mitte üksnes ametipositsiooni põhjal (United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1195–1205; Heller, 2011, lk 305–310).

Pärast Teist maailmasõda likvideerisid liitlasriigid I.G. Farbeni iseseisva tööstuskontsernina ning jagasid selle varad peamiselt Bayer AG, BASF-i ja Hoechsti vahel. Meetme eesmärk oli kõrvaldada natsionaalsotsialistliku riigikorraldusega seotud majanduslikud struktuurid ja piirata Saksamaa sõjatööstuslikku võimekust (Hayes, 1987, lk 384–390).

Likvideerimine ei lõpetanud siiski vastutuse käsitlust. Mitmed endised juhid jätkasid tegevust Saksamaa tööstuses; näiteks Fritz ter Meer, kes mõisteti süüdi sunniviisilise töö kasutamisega seotud kuritegudes, sai 1956. aastal Bayer AG nõukogu esimeheks. Juhtum kujunes oluliseks näiteks denatsifitseerimise, rehabiliteerimise ja tööstusjuhtide vastutuse vahekorrast sõjajärgses Saksamaal (Hayes, 1987, lk 384–390; Bayer AG, n.d.).

Nürnbergi järelmenetlused kinnistasid põhimõtte, et rahvusvahelises kriminaalõiguses sõltub vastutus isiku või organisatsiooni tegelikust rollist, teadlikkusest, otsustusprotsessis osalemisest ja panusest rahvusvahelise õiguse rikkumisse. Pelk ametipositsioon, organisatsiooniline alluvus või korralduse täitmine ei välistanud vastutust, kui isikul oli tegelik võimalus toimida teisiti (International Law Commission, 1950, IV põhimõte; United States Military Tribunal VI, 1948, lk 1195–1205).

I.G. Farbeni menetlus kujundas rahvusvahelises kriminaalõiguses käsitluse ettevõtte juhtorganite võimalikust seotusest sõja- ja inimsusvastaste kuritegudega. Kuigi järelmenetlused ei loonud ettevõtete otsese rahvusvahelise kriminaalvastutuse institutsiooni, mõjutasid need hilisemat õiguskäsitlust ettevõtete rollist rahvusvaheliste kuritegude ja inimõiguste raskete rikkumiste toimepanemisel (Heller, 2011, lk 305–310).

I.G. Farbeni kohtuasja õiguslik tähendus seisnes selles, et tribunal sidus juhtide vastutuse nende tegeliku otsustusvõime ja teadliku osalemisega ettevõtte tegevuses. Vastutuse aluseks ei olnud üksnes kuulumine ettevõtte juhtkonda, vaid tõendatud osalemine otsustes, mille tulemusena toetati agressioonisõda, kasutati sunniviisilist tööjõudu või soodustati okupatsioonipoliitika elluviimist. Selline käsitlus kinnitas põhimõtet, et majanduslik mõjuvõim ei vabasta rahvusvahelise õiguse kohustustest (United States Military Tribunal VI, 1948, *The I.G. Farben Case, Judgment*, lk 105–1195).

I.G. Farbeni juhtum näitas seost tehnoloogilise arengu, majandusliku efektiivsuse ja poliitilise repressiooni vahel. Ettevõtte teaduslikud saavutused keemia valdkonnas võimaldasid arendada strateegilise tähtsusega materjale, kuid natsionaalsotsialistliku riigikorralduse tingimustes kasutati neid teadmisi sõjaliste eesmärkide ja okupatsioonipoliitika toetamiseks. Seetõttu kujunes I. G. Farbeni menetlus oluliseks näiteks küsimusest, kuidas ettevõtete majanduslikud otsused võivad olla seotud rahvusvahelise õiguse vastaste tegudega (Hayes, 1987, lk 1–6, „Introduction: Industry and Ideology“).

Sõjajärgne I.G. Farbeni ümberkorraldamine näitas, et ettevõtte õiguslik käsitlemine ei piirdunud kriminaalmenetlusega. Liitlasriigid käsitlesid I.G. Farbenit natsionaalsotsialistliku riigikorralduse majandusliku aluse osana ning viisid läbi ettevõtte lagundamise. Endiste juhtide hilisem naasmine Saksamaa majandusellu tõstatas omakorda küsimuse kriminaalvastutuse, denatsifitseerimise, majandusliku taastamise ja institutsionaalse järjepidevuse omavahelisest suhtest (Hayes, 1987, lk 384–390).

I.G. Farbeni kohtuasi kujundas rahvusvahelises kriminaalõiguses ettevõtte juhtkonna individuaalse vastutuse käsitlust olukorras, kus majandustegevus oli seotud sõja- ja inimsusvastaste kuritegudega. Tribunal VI käsitles ettevõtte osalemist sõjamajanduses, sunniviisilise töö kasutamist ning koostööd natsionaalsotsialistliku repressiivaparaadiga isikupõhise vastutuse kaudu. Kohtuotsuse kohaselt sõltus kriminaalvastutuse omistamine süüdistatava tegelikust tegevusest, teadmisest ja otsustusõigusest, mitte üksnes ametipositsioonist või organisatsioonilisest alluvusest (United States Military Tribunal VI, 1948, The I.G. Farben Case: Judgment and Sentence, lk 1195–1205).

6.1.1. Tribunal VI menetluses ja otsuses käsitletud Auschwitziga seotud küsimused

Auschwitziga seotud gaasikambrite käsitlemisel tuleb eristada nelja õiguslikult iseseisvat küsimust: rajatise olemasolu, selle funktsioon, väidetava hukkamisjuhtumi asjaolud ning iga tõendi tõenduslik ulatus. Niisugune eristus võimaldab käsitleda kohtumenetluses esitatud ütlusi ja dokumente nende kontekstis, omistamata üksiktõendile laiemat tähendust, kui tõendikogum võimaldab. I.G. Farbeni kohtuasjas puudutas vaidlus muu hulgas Auschwitzis kasutatud gaasitamist ning küsimust, millises ulatuses oli konkreetsete I.G. Farbeni süüdistatavate teadmine seotud Zyklon B tarnimise ja selle kasutamisega Auschwitzis (United States Military Tribunal VI, 1948, vol. VII, lk 1167–1169).

Vaidlusalune aine oli vesiniktsüaniidil (HCN) põhinev pestitsiid Zyklon B, mida tootis ja turustas ettevõte Deutsche Gesellschaft für Schädlingsbekämpfung (Degesch). Ettevõtte omandistruktuur oli seotud I.G. Farbeni kontserni ja Degussaga ning ainet kasutati algselt kahjuritõrjeks, desinfitseerimiseks ja hoonete fumigatsiooniks (United States Military Tribunal VI, 1948, vol. VII, lk 1167–1169).[27]

Tribunal VI 30. juuli 1948. aasta kohtuotsuses leidis, et tõendid kinnitasid suurte Zyklon B koguste tarnimist SS-ile ning aine kasutamist koonduslaagrite, sealhulgas Auschwitzi vangide massiliseks hävitamiseks. Samal ajal leidis tribunal, et Degeschi juhtimisega seotud tõendid ei näidanud I.G. Farbeni süüdistatavate puhul piisavat teadlikkust aine tegelikust kasutusotstarbest. Üksnes tarnitud kogused ja asjaolu, et saadetised jõudsid koonduslaagritesse, ei olnud tribunali käsitluse kohaselt piisavad konkreetsete isikute vajaliku teadlikkuse tõendamiseks (United States Military Tribunal VI, *United States of America v. Carl Krauch et al.*, Judgment, 30. juuli 1948, *Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10*, Vol. VII, lk 1167–1169).[28]

---

[27] Zyklon B töötati 1920. aastatel välja pestitsiidina ning selle kasutamine massitapmisteks on dokumenteeritud Rahvusvahelise Sõjatribunali (IMT) materjalides (IMT, 1947, vol. 1, lk 245–248; IMT, 1947, vol. 7, lk 512). Esimesed eksperimentaalsed gaasistamised Nõukogude sõjavangidega Auschwitz I-s toimusid 1941. aasta septembris ning süstemaatiline kasutamine laienes 1942. aastal (IMT, 1947, vol. 6, lk 195–198; Auschwitz-Birkenau State Museum, 2023, § „Zyklon B and gas chambers“). Juutide, sintide ja romade süstemaatiline hävitamine Auschwitzis on tuvastatud ka Nürnbergi sõjaväetribunali I.G. Farbeni kohtuasjas (*United States v. Carl Krauch et al.*, Case 6) (NMT, 1948, vol. VIII, lk 1105–1112).

Auschwitzi ohvrite arvuks on rekonstruktsiooni põhjal hinnatud 1,1–1,6 miljonit; hinnangu kujunemist mõjutab muu hulgas alates 1944. aasta suvest toimunud dokumentide, sealhulgas transpordinimekirjade hävitamine (Piper, 2000, lk 710–735; United States Holocaust Memorial Museum [USHMM], 2023, § „Auschwitz: Number of Deaths“). Auschwitz-Birkenau kompleks toimis ühtlasi ulatusliku sunnitöö keskuseks, hõlmates 28 alamlaagrit ning tegevust põllumajanduses, söekaevandustes ja relvatööstuses. I.G. Farbeni tütarettevõtte I.G. Auschwitz rajamine Kattowitzis 7. aprillil 1941 ning Buna/Monowitzi tootmiskompleksi kujunemine 1942. aastal on dokumenteeritud Nürnbergi tribunalide materjalides (NMT, 1948, vol. VII, lk 45–60; USHMM, 2023, § „Buna/Monowitz“).

[28] Rahvusvahelise õiguse kohaselt on genotsiid määratletud tegevusena, mille eesmärk on osaliselt või täielikult hävitada rahvuslik, etniline, rassiline või usuline rühm (ÜRO, 1948, art II). Auschwitz I-s 1941. aasta septembris alanud eksperimentaalsed gaasistamised ning 1942. aastast süstemaatiliselt rakendatud hävitusprogramm kujutasid endast Kolmanda Riigi riiklikult organiseeritud poliitika osa, mille sihtmärgiks olid nimetatud kaitstud rühmad (IMT, 1947, vol. VI, lk 195–198; Auschwitz-Birkenau State Museum, 2023, § „Zyklon B and gas chambers“).

Tribunal VI käsitles eeskätt konkreetsete süüdistatavate individuaalse kriminaalvastutuse ning nõutava teadmise (*knowledge*) tõendamist. Kohtuotsus ei sea kahtluse alla Auschwitzis toimunud massilisi gaasitamisi ega gaasikambrite olemasolu; vaidluse ese piirdus küsimusega, kas konkreetsete süüdistatavate seotus Degeschi tegevuse ja Zyklon B tarnetega ning nende teadmine gaasi kasutamisest massihävitamisel oli kriminaalvastutuse omistamiseks piisavalt tõendatud (United States Military Tribunal VI, United States of America v. Carl Krauch et al., Judgment, 30. juuli 1948, vol. VII, lk 1167–1169).[29]

7. Kaitsekonstruktsioon ja vastutuse piirid

7.1. Individuaalse kriminaalvastutuse alus

United States v. Krauch et al. menetluses väitsid I.G. Farbeni juhid muu hulgas, et koonduslaagrite vangide kinnipidamise, valve, kohtlemise ja sunniviisilise töö korraldamise eest vastutasid Saksa riigivõimud, eeskätt SS, mistõttu ei saanud individuaalset vastutust tuletada üksnes ettevõtluslikust või ametialasest seosest. Tribunal lähtus seevastu iga süüdistatava konkreetsetest tegudest, pädevusest, teadmistest ja seosest I.G. Farbeni tegevusega Auschwitz-Monowitzis. Riigivõimu või ettevõtte üldine seotus ei asendanud tõendeid konkreetse isiku enda osaluse kohta (United States v. Krauch et al., 1948, Vol. VII, lk 414–469; Vol. VIII, lk 1126–1193, 1152–1166, 1179–1187).

Tribunal VI käsitles lisaks sunniviisilisele tööle ja orjastamisele okupeeritud territooriumidel toime pandud avaliku ja eraomandi röövimist ja rüüstamist (*plunder and spoliation*) ning majanduslikku ekspluateerimist. Poola puhul puudutasid süüdistused tööstusettevõtete ja tootmisvahendite omandamist ning seadmete demonteerimist; Prantsusmaa puhul Francolori loomist ja Saksa surve abil kontrolli saavutamist Prantsuse värvainetööstuse ettevõtete üle (United States v. Krauch et al., 1948, Vol. VIII, lk 1–329, 3–96, 97–254).

7.2. Nordisk Lettmetalli omandikontrolli ümberkujundamine ja I.G. Farbeni osalus

Nordisk Lettmetalli puhul käsitles tribunal vara- ja omandikontrolli ümberkujundamist olukorras, kus Riigi Lennundusministeerium (*Reichsluftfahrtministerium*) osales uue äriühingu loomise korraldamises ning *Reich*'i valitsus ja selle määratud ametiasutused osalesid ettevõtte kapitalis. Norsk-Hydro kapitali suurendamise järel sõltus Prantsuse aktsionäride võimalus oma osalust säilitada Saksa okupatsioonivõimu välisvaluutalubadustest. Pariisi Pangal (*Banque de Paris*) puudus tegelik võimalus kaitsta Prantsuse aktsionäride eelisõigusi, sest kapitali suurendamiseks vajaliku arvelduslo a (*clearing*-loa) saamine sõltus Saksa valitsuse nõusolekust. Prantsuse aktsionäride enamusosalus muutus seetõttu vähemusosaluseks ning Saksa huvid, sealhulgas Farben, saavutasid ettevõttes kontrollipositsiooni (United States v. Krauch et al., 1948, Vol. VIII, lk 1144–1146).

Majanduslik sund rakendus koos lepinguliste ja äriõiguslike vahenditega. Läbirääkimised puudutasid patentide ja tootmisprotsesside litsentsimist, toodangu müügitingimusi ning ettevõtte

[29] Hävituspoliitika oli suunatud eeskätt juutide, romade ja sintide ning teiste rahvuslikel, etnilistel ja usulistel alustel tagakiusatud rühmade vastu. Tagakiusamise ohvrite hulka kuulusid ka okupeeritud alade elanikkond, sealhulgas Nõukogude Liidu ja Balti riikide tsiviilisikud, samuti usuliste veendumuste tõttu tagakiusatud isikud, sealhulgas Jehoova tunnistajad (IMT, 1947, vol. IV, lk 307–315).

Rahvusvahelise kriminaalõiguse seisukohalt tuleb siiski eristada genotsiidi koosseisu kuuluvad teod muudest sõja- ja inimsusvastastest kuritegudest. Genotsiidi õiguslik kvalifikatsioon sõltub kaitstud rühma hävitamise erilisest tahtlusest (*dolus specialis*), mitte üksnes ulatuslikust või süstemaatilisest tagakiusamisest (ÜRO, 1948, art II; IMT, 1947, vol. VI, lk 195–198).

juhtimist. Haefligeri ütluste kohaselt osalesid lepingute koostamisel I.G. Farbeni juristid Meyer-Wegelin ja Kersten koos Norsk Hydro juristidega (HLSL Nuremberg Trials Project, 1947–1948, transkriptsioon, lk 9190–9193). Farbeni 5. mai 1941. aasta ringkirjas kirjeldati Nordisk Lettmetalli asutamist Norra õiguse alusel formaalselt vabatahtliku koostööna, kuid Tribunali tuvastuste kohaselt toimus ümberkorraldus Saksa okupatsioonivõimu domineeriva mõju all ning Prantsuse aktsionäride nõusolekut ei saanud pidada vabatahtlikuks (United States v. Krauch et al., 1948, Vol. VIII, lk 1145–1146).

Primaarallikate põhjal ei ole toimunut põhjendatud käsitada üksnes lepinguõiguse kuritarvitamisena. Lepingulised ja äriõiguslikud vahendid toimisid majandusliku ja halduslikuna sunni raames ning aitasid kaasa omandikontrolli ümberkujundamisele; Ilgner osales selleks peetud läbirääkimistel ja kapitali suurendamist puudutanud otsustusprotsessis, mille tulemusel kaotasid Prantsuse aktsionärid enamusosaluse (United States v. Krauch et al., 1948, Vol. VIII, lk 1162–1163).

Anderseni ja Storeide käsitluse kohaselt kuulus 1941. aastal asutatud Nordisk Lettmetall Saksa kergmetalliprogrammi ning ühendas Norsk Hydro, I.G. Farbeni ja Nordagi huve (Andersen & Storeide, 2016, lk 299–329). Tegemist on sekundaarse käsitlusega, mis kontekstualiseerib Tribunal VI menetlusmaterjale; individuaalse kriminaalvastutuse tuvastamisel on määrava tähendusega Tribunali otsus ja menetluslikud primaarallikad.

7.3. Kriminaalvastutuse individualiseerimine

I.G. Farbeni kohtumaterjalidest tuleneb neli eristatavat vastutusvaldkonda: koonduslaagri vangide sunniviisiline töö ja orjastamine; okupeeritud territooriumidel vara hõivamine ja rüüstamine; okupeeritud riikide majandusstruktuuri sunniviisiline ümberkujundamine ja ettevõtlusvarade omandamine; ning I.G. Farbeni koosseisu kuulunud Bayeri seos koonduslaagrites toime pandud meditsiiniliste inimkatsetega. Vastutuse individualiseerimine eeldab igas valdkonnas konkreetse isiku teo, pädevuse, teadmise ja isikliku osaluse tõendamist (United States v. Krauch et al., 1948, Vol. VIII, lk 1152–1166, 1179–1187).

7.4. Wollheimi tsiviilnõue

I.G. Farbeni vastu esitatud hilisemad tsiviilõiguslikud nõuded kuulusid erinevasse vastutusrežiimi. Norbert Wollheim esitas 1951. aastal Frankfurdi Maini-äärsele regionaalkohtule (*Landgericht Frankfurt am Main*) hagi Auschwitz-Monowitzi tehases sunniviisilise tööga tekitatud kahju ja saamata jäänud töötasu hüvitamiseks. Kohus rahuldas hagi 10. juunil 1953 ning mõistis I.G. Farbenilt Wollheimi kasuks välja 10 000 Saksa marka. Apellatsioonimenetluse ajal sõlmisid I.G. Farben, Wollheim ja Saksamaa vastu esitatud juudi materiaalsete nõuete konverents (*Conference on Jewish Material Claims Against Germany*; edaspidi *Claims Conference*) 1957. aasta veebruaris kohtuvälise Wollheimi kokkuleppe (*Wollheim-Abkommen*). Kokkuleppega lõpetati apellatsioonimenetlus ning I.G. Farben kohustus maksma Teise maailmasõja ajal ettevõttes sunniviisiliselt töötanud isikutele kokku 30 miljonit Saksa marka. Hüvitist sai ligikaudu 6500 endist sunnitöölist: Auschwitz-Monowitzi Buna tehases kuni kuus kuud töötanutele 2500 Saksa marka ja kauem töötanutele 5000 Saksa marka (Bundesverfassungsgericht, 2004, Rn. 17–19; Bundestag, Wissenschaftliche Dienste, 2009, lk 3). Fritz Baueri Instituudi käsitluse kohaselt lõppes Wollheimi apellatsioonimenetlus samal aastal kohtuvälise kokkuleppega (Fritz Bauer Institut, *Die I.G. Farben und das Konzentrationslager Buna-Monowitz*, 2024, lk 76).

7.4. *Aufrufgesetz* ja nõuete maksmapandavus

27. mail 1957 vastu võetud I.G. Farbenindustrie Aktiengesellschafti likvideerimisel võlausaldajate nõuete esitamise seadus (*Gesetz über den Aufruf der Gläubiger der I. G. Farbenindustrie Aktiengesellschaft in Abwicklung; edaspidi Aufrufgesetz*) reguleeris I.G. Farbeni likvideerimise käigus võlausaldajate nõuete registreerimist. Seaduse § 1 lg-d 1–2 nägid ette nõuete esitamise likvideerijate määratud tähtajaks ning vähemalt kuuekuulise ajavahemiku tähtaja ja viimase avaliku teatamise vahel; § 1 lg 3 sätestas tähtajaks registreerimata nõuete lõppemise, välja arvatud seaduses ette nähtud erandjuhtudel (Gesetz über den Aufruf der Gläubiger der I. G. Farbenindustrie Aktiengesellschaft in Abwicklung, 1957, § 1 lg-d 1–3).

Aufrufgesetz ei loonud sunniviisilise tööga tekitatud kahju hüvitamise materiaalõiguslikku alust. Wollheimi nõue tugines Saksa era- ja tööõigusele, samal ajal kui *Aufrufgesetz* reguleeris juba olemasolevate nõuete registreerimist ja maksmapandavust I.G. Farbeni likvideerimise käigus. Saksamaa Liitvabariigi Föderaalne Konstitutsioonikohus (*Bundesverfassungsgericht*) käsitles 7. detsembri 2004. aasta lahendis asjas 1 BvR 1804/03 Wollheimi kokkulepet (*Wollheim-Abkommen*), Aufrufgesetz'i ning 2000. aasta seadust sihtasutuse „Mälestus, vastutus ja tulevik“ asutamise kohta (*Gesetz zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft*“; edaspidi EVZ-seadus).

Kohtu Rn 17–19 käsitlevad 1957. aasta kokkulepet ja *Aufrufgesetz*'i § 1 lg 3 õiguslikku toimet ning Rn 22–23 varasemate tsiviilkohtute seisukohta, mille kohaselt oleks tähtajaks registreerimata nõuete suhtes saabunud õiguslik lõpp. Kohus käsitles *Aufrufgesetz*'i nõuete maksmapandavuse õigusliku raamistikuna, mitte sunniviisilise tööga tekitatud kahju hüvitamise materiaalõigusliku alusena, ning jättis 2004. aasta põhiseadusliku kaebuse rahuldamata. Lahendist ei tulene *Aufrufgesetz*'i käsitamist sunniviisilise tööga seotud nõuete materiaalõigusliku alusena ega individuaalse nõudeõiguse tekkimist Saksamaa Liitvabariigi vastu (Bundesverfassungsgericht, 2004, 1 BvR 1804/03, Rn. 17–19, 22–23).

8. I.G. Farbeni tsiviilvastutuse ja Saksamaa riigivastutuse eristamine

8.1. Vastutava subjekti ja õigusliku aluse eraldamine

I.G. Farbeni vastu esitatud tsiviilnõue ja Saksamaa Liitvabariigi võimalik rahvusvahelis-õiguslik nõue kuuluvad eri vastutusrežiimidesse. Esimesel juhul oli vastutuse kandjaks eraõiguslik juriidiline isik ning nõue tugines Saksa era- ja tööõigusele; teisel juhul oleks vastutuse kandjaks riik ning küsimus seisneks rahvusvahelise kohustuse rikkumises, selle riigile omistatavuses ja reparatsioonis. I.G. Farbeni tsiviilvastutust ei saa seetõttu samastada Saksamaa rahvusvahelise vastutusega Saksa Riigi toimepandud tegude eest.

8.2. Ajaliselt kohaldatav rahvusvaheline õigus

1933.–1945. aastal toime pandud tegude rahvusvahelis-õiguslik õigusvastasus tuleb tuvastada teo toimepanemise ajal Saksamaale siduvate normide alusel. Rahvusvahelise õiguse komisjoni riigivastutuse artiklite art 13 kohaselt eeldab rahvusvahelise kohustuse rikkumine asjaomase kohustuse kehtivust teo toimepanemise ajal. Hiljem kujunenud normi ei saa üksnes tagasiulatuvalt rakendada varasema teo õigusvastaseks muutmiseks. Põhimõte ei välista rahvusvahelise humanitaarõiguse ega tavaõiguse normide kohaldamist juhul, kui asjaomased normid olid Saksamaale teo toimepanemise ajal siduvad (International Law Commission, 2001, art 13).

8.3. Orjanduse ja sunniviisilise töö õiguslik kvalifikatsioon

Saksamaa ratifitseeris 12. märtsil 1929. aastal 1926. aasta orjanduse konventsiooni (*Slavery Convention*). Konventsioon kohustas osalisriike tõkestama orjandust ja orjakaubandust ning tagama nende järkjärgulise kaotamise. Samas ei samastanud konventsioon sunniviisilist tööd iseenesest orjandusega. I.G. Farbeni kasutatud tööjõu õiguslikul kvalifitseerimisel tuleb seetõttu eristada orjandust, orjastamist ja sunniviisilist tööd ning lähtuda konkreetse isiku suhtes rakendatud sunni ja kontrolli laadist (League of Nations, 1926).

8.4. Riigi rahvusvaheline vastutus ja reparatsioon

Kui rahvusvahelise kohustuse rikkumine on tuvastatud ja rikkumine on riigile omistatav, tekib riigil rahvusvaheline vastutus. Rahvusvahelise Õiguse Komisjoni riigivastutuse artiklite artikkel 1 sätestab vastutuse tekkimise üldaluse; artikkel 31 täieliku reparatsiooni põhimõtte ning artikkel 34 restitutsiooni, hüvitise ja rahulolu (*satisfaction*) reparatsioonivormidena. Artikkel 36 käsitleb rahaliselt hinnatava kahju hüvitamist. Sunniviisilise tööga seotud saamata jäänud töötasu ja muu varaline kahju võivad kuuluda rahalise reparatsiooni alla, samas kui raske inimväärikuse riive võib põhjendada hüvitise või rahulolu kohaldamist (International Law Commission, 2001, art-d 1, 31, 34–37).

8.5. Siseriikliku õiguse ja rahvusvahelise vastutuse vahekord

Rahvusvahelise vastutuse tekkimist tuleb eristada sellest tuleneva nõude siseriiklikust maksmapandavusest. *Aufrufgesetz*, EVZ-seadus ja muud Saksamaa õigusnormid võivad reguleerida nõuete esitamist, hüvitamist ja menetluslikku maksmapandavust Saksa õiguses, kuid nende kohaldamine ei lahenda Saksamaa võimalikku rahvusvahelist reparatsioonikohustust. Rahvusvahelise Õiguse Komisjoni riigivastutuse artiklite artikli 32 kohaselt ei saa riik tugineda siseriiklikule õigusele rahvusvahelisest vastutusest tuleneva kohustuse täitmata jätmise õigustusena (International Law Commission, 2001, art 32).

8.6. *Jurisdictional Immunities* ja individuaalse nõude piirid

Rahvusvaheline Kohus käsitles Saksamaa riigi immuniteeti 3. veebruari 2012. aasta otsuses *Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening)*, üldnimekirja nr 143. Menetluse ese oli Saksamaa immuniteet Itaalia kohtutes, mitte küsimus, kas Saksamaal lasus Itaalia ohvrite ees rahvusvahelisest õigusest tulenev reparatsioonikohustus. Kohus käsitles Saksamaa relvajõudude poolt aastatel 1943–1945 tsiviilisikute ja sõjavangide sunniviisilisele tööle deporteerimist ning väidet asjaomaste keeldude *jus cogens* olemuse kohta. Kohus leidis, et isegi *jus cogens* normide rikkumise korral ei too materiaalõiguslik rikkumine iseenesest kaasa riigi kohtuliku immuniteedi äralangemist välisriigi kohtus (International Court of Justice, 2012, üldnimekirja nr 143, p-d 93–94).

Rahvusvahelise õiguse rikkumise tuvastamisest ega reparatsiooni üldpõhimõttest ei tulene automaatselt individuaalset nõudeõigust Saksamaa Liitvabariigi vastu välisriigi kohtus. Konkreetse nõude puhul tuleb eraldi tuvastada rikkumise omistatavus riigile, individuaalse nõudeõiguse olemasolu, pädeva kohtuorgani jurisdiktsioon, riigi immuniteedi kohaldumine, nõude menetluslik lubatavus ning sõjajärgsete kokkulepete ja hüvitamismehhanismide õiguslik toime (International Court of Justice, 2012, p-d 93–97).

8.7. Individuaalse reparatsiooninõude võimalik õiguslik konstruktsioon

Rahvusvahelisel õigusel põhineva individuaalse reparatsiooniõiguse maksmapanek eeldab nõude esitamist pädevale Saksamaa kohtule. Nõude põhjendamisel tuleb eristada rahvusvahelise kohustuse olemasolu, kohustuse rikkumist, rikkumise Saksamaale omistatavust ning reparatsiooni õiguslikku alust. Saksamaa siseriiklikust õigusest tulenevad aegumis- ja muud nõuet välistavad alused moodustavad eraldiseisva küsimuse. Välisriigi kohtumenetluses ei kõrvalda rahvusvahelise õiguse rikkumine ega *jus cogens* ehk imperatiivse rahvusvahelise õiguse norm iseenesest riigi kohtulikku immuniteeti. Rahvusvaheline Kohus on käsitlenud riigi immuniteedi ja väidetavate rahvusvahelise humanitaarõiguse raskete rikkumiste vahekorda ning leidnud, et materiaalõigusliku normi rikkumine ei kõrvalda automaatselt menetluslikku immuniteeti (International Court of Justice [ICJ], 2012, p-d 93–97).

Saksamaa ratifitseeris 12. märtsil 1929 1926. aasta orjuse konventsiooni (*Slavery Convention*). Konventsioon jõustus rahvusvaheliselt 9. märtsil 1927. Konventsiooni artikli 1 lõike 1 kohaselt tähendas orjandus isiku staatust või seisundit, mille puhul tema suhtes teostati üht või mitut omandiõigusele kuuluvat võimu. Orjuse konventsiooni artikli 2 kohaselt pidid osalisriigid võtma vajalikke meetmeid orjanduse täielikuks kaotamiseks ning orjakaubanduse tõkestamiseks. Konventsiooni artikli 5 kohaselt tuli sunniviisilise või kohustusliku töö kasutamist piirata viisil, mis takistaks sellise töö kujunemist orjusele analoogseks seisundiks (League of Nations, 1926, art-d 1–2, 5).

1926. aasta konventsiooni kohaldamisel tuleb artikli 1 lõike 1 tähenduses eristada orjandust artiklis 5 käsitletud sunniviisilisest või kohustuslikust tööst. Konventsiooni artikli 1 kohase kvalifikatsiooni eelduseks oli isiku staatus või seisund, milles tema suhtes teostati üht või mitut omandiõigusele kuuluvat võimu. Üksnes sunniviisiline töö, kinnipidamine, liikumisvabaduse piiramine või rasked töötingimused ei võimaldanud järeldada artikli 1 kohase orjanduse olemasolu. Sunniviisiline või kohustuslik töö võis kuuluda artikli 5 kohaldamisalasse ka juhul, kui artikli 1 tunnused ei olnud täidetud (League of Nations, 1926, art-d 1, 5; League of Nations, 1936, dokument C.189(1).M.145.1936.VI.B, lk 24–27).

Sama õiguslik eristus kajastus 8. septembril 1930 valminud Libeeria orjanduse ja sunniviisilise töö uurimise rahvusvahelise komisjoni aruandes. Komisjoni ülesannete hulka kuulus küsimus, kas Libeerias eksisteeris 1926. aasta konventsioonis määratletud tähenduses orjandus. Komisjon jaotas käsitletud materjali kahte põhikategooriasse. A-kategooria „Common Slavery“ ehk „tavaline orjandus“ hõlmas „Classic Slavery“ ehk „klassikalist orjandust“, hõimudevahelist ja hõimusisest „Domestic Slavery“ ehk koduorjandust ning „Pawning“ ehk pantimist. Koduorjanduse kirjeldamisel viitas komisjon täielike omandiõiguste („full proprietary rights“) olemasolule. B-kategooria hõlmas isikuvabadust piiravaid rõhuvaid praktikaid, mis kujutasid endast orjusele analoogseid tingimusi ning võisid areneda tavapärase või klassikalise orjanduse laadseks seisundiks (*International Commission of Inquiry into the Existence of Slavery and Forced Labor in the Republic of Liberia*, 1930, lk 15).

Komisjoni järelduse kohaselt ei eksisteerinud Libeerias enam klassikalist orjandust orjaturgude ja orjakaupmeeste tähenduses. Samal ajal tuvastati 1926. aasta konventsioonis määratletud orjanduse vorme hõimudevahelise ja hõimusisese koduorjanduse kujul. Komisjoni kirjeldatud täielikud omandiõigused vastasid konventsiooni artikli 1 kesksele tunnusele (*International Commission of Inquiry into the Existence of Slavery and Forced Labor in the Republic of Liberia*, 1930, lk 133).

Komisjoni aruanne ei olnud kohtuotsus ega tuvastanud Saksamaa või I.G. Farbeni suhtes rahvusvahelise õiguse rikkumist. Selle õiguslik tähendus seisneb eeskätt 1926. aasta konventsiooni kohaldamispraktika kirjeldamises. Aruandes käsitleti 1930. aastal orjanduse eri vorme ning orjusele

analoogseid rõhuvaid praktikaid. Aruanne ei loonud Saksamaale õiguslikult siduvat kuriteokoosseisu ega tekitanud talle iseseisvaid rahvusvahelisest õigusest tulenevaid kohustusi.

Rahvasteliidu orjanduse ekspertide nõuandekomitee (*Advisory Committee of Experts on Slavery*) täpsustas 1936. aastal artikli 1 kohase kvalifikatsiooni lähtekohti. Pärisorjust käsitati orjandusele analoogse seisundina, kuid mitte automaatselt artikli 1 kohase orjandusena. Samuti ei tähendanud võlaorjus iseenesest artikli 1 kohase orjanduse olemasolu, kui isiku suhtes ei teostatud omandiõigusele kuuluvat võimu. Kvalifikatsiooni keskmesse jäi konkreetse kontrollisuhte faktiline sisu (League of Nations, 1936, dokument C.189(1).M.145.1936.VI.B, lk 24–27).

India olukorra käsitlemisel rakendas ekspertkomitee sama lähtekohta 1937.–1938. aastal. 10. aprilli 1937. aasta aruande punktides 18–21 käsitles komitee India vürstiriike ning palus teavet väidetavalt eksisteerinud orjanduse vormide ja nende kõrvaldamiseks võetud meetmete kohta (League of Nations, 1937, dokument C.188.1937.VI, p-d 18–21). India valitsuse 15. veebruari 1938. aasta vastuses käsitleti konventsiooni artiklist 2 tulenevaid kohustusi ning vürstiriikide olukorda (*Government of India*, 1938, dokument C.C.E.E.191, p-d 1–4, lk 57–58).

Hyderabadi Bhagela määruse (*Bhagela Regulation*) kohta edastas India valitsus 27. veebruaril 1937. aastal Rahvasteliidule teabe määruse rakendamise kohta (*Government of India*, 1937, dokument C.C.E.E.147; *League of Nations*, 1937, dokument C.188.1937.VI, p 61). Võla- ja tööjõusõltuvust ei käsitatud automaatselt artikli 1 kohase orjandusena. Hyderabadi meetmeid kirjeldati põllumajandusliku võlaorjuse vähendamise abinõudena (*League of Nations*, 1938, dokument C.C.E.E.201(1), India käsitlevad lisad; Kaur, 2020, lk 160–164).

I.G. Farbeni tööjõu kasutamise õiguslikul kvalifitseerimisel tuleb dokumenteeritud asjaolusid võrrelda 1926. aasta orjuse konventsiooni artikli 1 kriteeriumidega. Keskne küsimus on isiku suhtes tegelikult teostatud võimu ulatus. Arvesse tuleb võtta muu hulgas värbamise alust, võimalust töölt lahkuda, kinnipidamist, liikumisvabadust, karistusmeetmeid ning kontrolli isiku ja tema tööjõu üle. Eraldi tuleb käsitleda artikli 1 kohast orjandust ning artiklis 5 sätestatud sunniviisilist või kohustuslikku tööd (League of Nations, 1926, art-d 1, 5).

Saksamaa ratifitseeris 1926. aasta konventsiooni 12. märtsil 1929. Konventsiooni rahvusvaheline jõustumine toimus 9. märtsil 1927. Saksamaa suhtes kehtima hakanud kohustuste ajalise ulatuse määramisel tuleb lähtuda ratifitseerimise kuupäevast ning konventsiooni sätetest (*League of Nations*, 1926, art 12).

Kolmanda Riigi koonduslaagrite rajamine algas 1933. aastal, pärast Saksamaa riigikantsleri nimetamist 30. jaanuaril 1933, mil poliitiliste vastaste massiline kinnipidamine kujunes repressiivpoliitika üheks keskseks vahendiks (KZ-Gedenkstätte Dachau, 2026; United States Holocaust Memorial Museum, 2026).

Heinrich Himmler teatas Dachau koonduslaagri rajamisest 20. märtsil 1933 ning 22. märtsil 1933 saabus endise Baieri kuningliku püssirohu- ja laskemoonatehase territooriumile Dachau linna lähistel esimene vangide transport (Himmler, 20. märts 1933; Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, 2002).

Dachau paiknes Münchenist ligikaudu 16 kilomeetrit loodes ning laager rajati endise tööstuskompleksi hoonetesse, mille kasutamine võimaldas rakendada olemasolevat taristut kinnipidamiskoha korraldamiseks (KZ-Gedenkstätte Dachau, 2026; Deutsches Historisches Museum, 2021).

Laager oli algselt ette nähtud eeskätt poliitiliste vastaste, sealhulgas kommunistide, sotsiaaldemokraatide ja ametiühingutegelaste kinnipidamiseks, kuid hiljem laiendati kinnipeetavate

ringi ka teistele valitseva režiimi poolt repressiivmeetmete objektiks määratud isikurühmadele (United States Holocaust Memorial Museum, 2026).

Dachau kujunes teiste koonduslaagrite korralduslikuks eeskujuks ning vangide sunniviisiline töö muutus laagri püsivaks tunnuseks; 1933. aasta oktoobris kehtestatud karistus- ja laaglikorra põhimõtted kujundasid hiljem mitme teise koonduslaagri korraldust (KZ-Gedenkstätte Dachau, 2026).

Hiljem peeti Dachaus kinni ka usulistel põhjustel tagakiusatud isikuid, sealhulgas Jehoova tunnistajaid ja vaimulikke (KZ-Gedenkstätte Dachau, 20.05.2023, Jehovas Zeugen im KZ Dachau 1933–1945; German History in Documents and Images, 2026, Catholic Mass in the "Priests' Barracks" of Dachau (1942)).[30,31]

Dachaus, teistes 1933. aastast rajatud koonduslaagrites ning hiljem okupeeritud aladel, sealhulgas Poolas, Prantsusmaal ja Baltimaades (Eestis, Lätis ja Leedus), rakendatud kinnipidamispraktika ei tõenda iseenesest 1926. aasta konventsiooni artikli 1 rikkumist. I.G. Farbeni puhul tuleb tuvastada konkreetse isiku suhtes teostatud kontrolli sisu ja ulatus ning selle vastavus artikli 1 kriteeriumile; asjakohasteks tõenditeks võivad olla kirjalikud tõendid, tunnistajate ütlused ja muud menetluses lubatud tõendid (Zivilprozessordnung [ZPO], §§ 142, 286, 373).

Saksamaa kohtumenetluses võib 1929.–1945. aastal aset leidnud asjaolude tuvastamisel lähtuda kehtivast menetlusõigusest. ZPO § 286 lg 1 sätestab kohtu veendumuse kujunemise kogu menetlusmaterjali põhjal; § 142 käsitleb dokumentide esitamist ning § 373 tunnistajatõendit. Menetlusõiguse kohaldamine ei too kaasa sündmustele kohaldatava materiaalõiguse tagasiulatuvat kohaldamist. Õiguslik kvalifikatsioon tuleb seega teha asjaolude toimumise ajal kehtinud rahvusvahelise õiguse alusel.

I.G. Farbeni tegevuse võimalik omistatavus Saksamaale moodustab eraldi küsimuse. Rahvusvaheliselt õigusvastase teo tuvastamiseks tuleb kindlaks teha nii rahvusvahelise kohustuse rikkumine kui ka teo omistatavus riigile; eraõigusliku ettevõtja tegevus ei ole üksnes õigusliku staatuse tõttu riigile omistatav (International Law Commission [ILC], 2001, art-d 2, 4–11). Seetõttu tuleb eraldi tõendada (1) 1926. aasta konventsioonist tuleneva kohustuse rikkumine, (2) konkreetse tegevuse omistatavus Saksamaale ning (3) vastavate faktiliste asjaolude tõendatus pädevas kohtumenetluses.

---

[30] Adolf Eichmanni 1960. aasta autobiograafilise käsikirja T/44 kohaselt saabus ta Austria SS-i koosseisus Dachau laagrisse 29. jaanuaril 1934 ning siirdus 1. oktoobril 1934 SD peakorterisse Berliinis (Eichmann, 1960, T/44, B06-1492). Jeruusalemma ringkonnakohus tuvastas, et Eichmann kuulus alates 1933. aasta novembrist Austria SS-i eksiilüksusse, sai väljaõppe Lechfeldis ja Dachaus ning siirdus 1934. aasta oktoobris SD peakorterisse Berliinis (District Court of Jerusalem, 1961, *Criminal Case No. 40/61*, § 59). 29. jaanuari 1934 kuupäev tugineb otseselt Eichmanni autobiograafilisele käsikirjale T/44; käesolevas allikakogumis ei ole tuvastatud sama kuupäeva kinnitavat Dachau personali originaalregistrit.

[31] Dachaus tegutsenud SS-arst Kurt Plötner oli seotud mitme vangidega tehtud meditsiinilise uurimissuunaga. Alates 1943. aasta aprillist töötas ta Claus Schillingi assistendina Dachau malaariajaamas (Bayerisches Hauptstaatsarchiv, *Schuld und Sühne? Zur Verfolgung der NS-Verbrechen*, ptk B.4.3 „Malariaversuche im KZ Dachau 1942–1943"). Dachaus tehtud meskaliinikatsed on dokumenteeritud USA Naval Technical Missioni 1945. aasta aruandes *German Aviation Medical Research at the Dachau Concentration Camp*, lk 239–240; Leopoldina allikakirje seostab aruande säilikuga *Technical Report No. 331-45*.

Polygal-uuringute kohta on olemas otsesed Nürnbergi arstide kohtuasja dokumendid. Sigmund Rascheri 1943. aasta aruanne *„Polygal 10", ein oral zu nehmendes Haemostyptikum* (NO-438, NMT 1, lk 956) käsitleb Polygaliga tehtud katseid. Oswald Pohli 16. veebruari 1944. aasta kiri Rascherile (NO-615, Prosecution Exhibit 275, NMT 4, lk 547) viitab sõnaselgelt vangidega tehtud katsete võimalusele ning nõuab nende varjamist avalikus käsitluses. Nürnbergi menetlusmaterjalides on samuti Dachau arsti Karl Kahri 10. detsembri 1943. aasta kiri Rascherile Polygaliga tehtud protseduuri kohta (NO-656, NMT 4, lk 548).

N-aine (*N-Stoff*) uurimise puhul on kontrollitav, et SS-*Hauptsturmführer* Kurt Plötner määrati 1944. aastal koos Hans Wolfgang Sachsiga uurima aine mõju inimesele. 1944. aasta septembris toimus esmane katse ning novembris taotleti koonduslaagrist vange edasisteks katseteks (Bundesarchiv Ludwigsburg, B 162/20014; Grawitzi 8. septembri ja 23. novembri 1944. aasta dokumendid). Sama säilikut kasutav uurimus kinnitab Plötneri ja Sachsi määramist N-aine mõju uurijateks ning vangide kaasamise kavatsust.

Selline eristus võimaldab käsitleda I.G. Farbeni tööjõu kasutamist kahe eraldiseisva küsimusena: materiaalõiguslik kvalifikatsioon tuleb teha sündmuste ajal kehtinud rahvusvahelise õiguse alusel, faktiliste asjaolude tõendamine menetluses aga kehtiva Saksamaa menetlusõiguse kohaselt.

I.G. Farbeni õigusliku isiku staatuse hilisem lõppemine ei lahenda iseenesest küsimust tema tegevusega seotud rahvusvaheliselt õigusvastase teo võimalikest õiguslikest tagajärgedest. Saksamaa rahvusvaheline vastutus eeldab rahvusvahelise õiguse kohaselt teo Saksamaale omistatavust ja rahvusvahelise kohustuse rikkumist (International Law Commission [ILC], 2001, art 2). Omistatavus eeldab rahvusvahelises õiguses tunnustatud alust, sealhulgas ILC artiklites 4–11 sätestatud juhtumeid (ILC, 2001, art-d 4–11). SS-iga otsese koostöö tõendamata jätmine ei lahenda iseenesest Saksamaa vastutuse küsimust. Õiguslikult määravaks jääb konkreetse omistatavuse aluse ning Saksamaale kohaldunud rahvusvahelise kohustuse rikkumise tuvastamine.

2001. aasta ILC artikleid tuleb käsitleda eraldi 1926. aasta konventsiooni 1929.–1945. aasta kohaldamisest. Need kajastavad hilisemat rahvusvahelise õiguse arengut ja riigivastutuse üldõiguse kodifikatsiooni, kuid ei ole 1929.–1945. aasta perioodil Saksamaad sidunud 1926. aasta konventsiooni autentne ega vahetult kohaldatav tõlgendusallikas. Võimaliku rikkumise tuvastamisel on esmaseks lähtekohaks 1926. aasta konventsiooni sätted ja konventsiooni kohaldamise ajal kujunenud tõlgenduspraktika. Täiendava tõlgendusallikana on asjakohased Rahvasteliidu pädevate organite vastava ajajärgu materjalid. ILC 2001. aasta artikleid saab kasutada hilisema rahvusvahelise õiguse arengu ja riigivastutuse üldõiguse kodifikatsiooni allikana, eelkõige riigile omistatavuse ning rahvusvaheliselt õigusvastase teo õiguslike tagajärgede käsitlemisel. ÜRO Peaassamblee võttis artiklid teadmiseks 12. detsembri 2001. aasta resolutsiooniga 56/83 (United Nations General Assembly, 2001).

Komisjoni ja ekspertkomitee materjalid võimaldavad täpsustada konventsiooni kohaldamise ajal käsitatud võimu- ja kontrollisuhteid. Materjalid ei anna iseenesest alust I.G. Farbeni ega Saksamaa Liitvabariigi vastutuse tuvastamiseks. Konkreetse isiku suhtes rakendatud võimu, konventsioonist tuleneva kohustuse rikkumise ja teo Saksamaale omistatavuse nõuetekohane tõendamine koos kohaldatava rahvusvahelise õigusega moodustab aluse Saksamaa Liitvabariigi võimaliku rahvusvahelise vastutuse käsitlemiseks.

9. Kolmanda Riigi hävitamisaktide õiguslik kvalifikatsioon

Joseph Robert White'i doktoritöö *IG Auschwitz: The Primacy of Racial Politics* („IG Auschwitz: rassipoliitika esimus") ja Peter Hayesi monograafia *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era* („Tööstus ja ideoloogia: I.G. Farben natsiajastul") käsitlevad I.G. Farbeni Auschwitz-Monowitzi tehase tegevust ning selle seoseid natsionaalsotsialistliku Saksamaa majandusliku, poliitilise ja institutsionaalse korraldusega. White tugineb muu hulgas Nürnbergi kohtumenetluste materjalidele, konfiskeeritud Saksa dokumentidele, Ameerika Ühendriikide sõjaväearhiivide materjalidele, Briti endiste sõjavangide küsitlusandmetele ja genotsiidi üleelanute tunnistustele ning kasutab ka Nõukogude valdusesse sattunud Auschwitzis paiknenud I.G. Farbeni tehase dokumente (White, 2000, 2001). Hayes tugineb Saksa ettevõtete ja riigiasutuste arhiivimaterjalidele ning käsitleb I.G. Farbeni tegevust natsionaalsotsialistliku riigi majanduslikus, poliitilises ja institutsionaalses raamistikus (Hayes, 1987, 2001).

Nimetatud uurimused koondavad ja süstematiseerivad ulatuslikku esmast allikmaterjali ning avavad I.G. Farbeni tegevuse ajaloolise konteksti. Konkreetsete faktiliste asjaolude tuvastamisel tuleb eristada sekundaarseid ajalookäsitlusi esmastest dokumentaal- ja menetlusallikatest, eeskätt arhiividokumentidest, tribunali menetlusmaterjalidest ja tunnistajate ütlustest. Tribunali otsus on

esmaseks õigusallikaks tribunali tuvastatud faktiliste asjaolude ja neile antud õigusliku kvalifikatsiooni kindlakstegemisel, White'i ja Hayesi käsitlused täidavad eeskätt faktilise tausta, allikmaterjali süstematiseerimise ja ajaloolise konteksti avamise ülesannet.

Auschwitz-Monowitzi tehase tegevuse ning I.G. Farbeni juhtivate isikute individuaalse kriminaalvastutuse aluseks olevate asjaolude kindlakstegemisel on keskse tähtsusega *United States v. Krauch et al.* („Ameerika Ühendriigid vs. Krauch jt"), *Case No. VI* („kohtuasi nr VI"), tuntud kui *I.G. Farben Case* („I.G. Farbeni kohtuasi"). Menetlus toimus Ameerika Ühendriikide sõjatribunalides Nürnbergi järelmenetluste raames ning eristus *Einsatzgruppen*'i kohtuasjast, mis kandis numbrit *Case No. IX* („kohtuasi nr IX"). *Farben Case* hõlmas I.G. Farbeni juhtivate isikute tegevust ning muu hulgas sunnitöö kasutamise ja Auschwitz-Monowitzi tehasega seotud asjaolusid (National Archives and Records Administration, s.a.; United States v. Krauch et al., 1948).

Farbeni kohtuotsus kuulutati 30. juulil 1948 ning avaldati kogumikus *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10* („Sõjakurjategijate kohtuasjad Nürnbergi sõjatribunalides Kontrollnõukogu seaduse nr 10 alusel"), VIII köites. Tegemist on esmase õigusajaloolise allikaga I.G. Farbeni juhtkonna tegevuse, sunnitöö rakendamise ning Auschwitz-Monowitzi tehasega seotud asjaolude kindlakstegemisel. Kohtuotsuse tähendus ei piirdu ajaloolise sündmuste kirjeldusega, vaid hõlmab tribunali faktilisi tuvastusi ja järeldusi isikute individuaalse vastutuse kohta (United States v. Krauch et al., 1948).

Rahvusvahelise Sõjatribunali menetlusmaterjalid sisaldavad tunnistajate ütlusi, dokumentaalseid tõendeid ning tribunali faktilisi ja õiguslikke järeldusi Saksamaa riigivõimu korralduse, käsuahela, ametiasutuste tegevuse ja repressiivsete meetmete kohta (International Military Tribunal, 1947).

White'i ja Hayesi käsitlused ning Nürnbergi tribunalide menetlus- ja kohtuotsuste materjalid võimaldavad tuvastada Auschwitz-Monowitzi tehase tegevuse faktilise aluse, seosed I.G. Farbeni ettevõtlusstruktuuri, Saksa riigivõimu ja teiste institutsioonidega ning koonduslaagri vangide sunniviisilise töö kasutamise korralduse (Hayes, 2001; International Military Tribunal, 1947; United States v. Krauch et al., 1948; White, 2000).

Auschwitz-Monowitzi sündmustiku õiguslikul käsitlemisel tuleb lähtuda tõendatud faktilistest asjaoludest ning nende tõendamisalusest, eristades faktiliste asjaolude tuvastamist õiguslikust kvalifitseerimisest. Õigusliku kvalifitseerimise lähtekohaks on esmaste menetlusmaterjalide ja tribunali tuvastatud faktiliste asjaolude eristamine ajaloolisest käsitlusest ning kindlakstegemine, kas tuvastatud teod vastavad kohaldatavate õigusnormide koosseisutunnustele.

Järgnevas alajaotuses käsitletakse nimetatud asjaolude õiguslikku koosseisutunnuste struktuuri.

9.1. Õiguslik kvalifikatsioon

9.1.1. Tõendusmaterjal ja faktiline raamistik

1. Käesoleva asja faktilise aluse moodustavad Nürnbergi rahvusvaheliste sõjatribunalide menetlusmaterjalid, I.G. Farbeni kohtuasja dokumendid, arhiiviallikad, tunnistajate ütlused ning Auschwitz-Monowitzi kohta koostatud ajaloolised käsitlused.
2. Joseph Robert White'i 12. mail 2000 Nebraska Ülikoolis kaitstud doktoritöö „IG Auschwitz: The Primacy of Racial Politics" („IG Auschwitz: rassipoliitika esimus") käsitleb I.G. Farbeni Auschwitzis paiknenud tehase tegevust, selle seost natsionaalsotsialistliku rassipoliitika ja koonduslaagrite võrgustikuga ning tehase toimimist sunnitöö raamistikus. Töö allikabaasi kuuluvad Nürnbergi kohtumenetluste dokumendid, endise Nõukogude Liidu ja Ameerika

Ühendriikide sõjaväearhiivide materjalid, Briti endiste sõjavangide küsitlusandmed ning genotsiidi üleelanute tunnistused (White, 2000). *University of Nebraska–Lincoln*'i ETD *Collection*'i kirje AAI9977033 kinnitab töö staatust doktoritööna (White, 2000).

3. White käsitleb I.G. Farbeni Auschwitz-Monowitzi tehase juhtimist, koonduslaagri vangide rakendamist sunniviisilisel tööl, tehase rassilist hierarhiat ning ettevõtte juhtkonna seoseid natsionaalsotsialistliku riigivõimuga (White, 2000). Sama temaatikat käsitleb tema 2001. aastal avaldatud artikkel „Isegi Auschwitzis … võis inimlikkus säilida" („Even in Auschwitz…Humanity Could Prevail": British POWs and Jewish Concentration-Camp Inmates at IG Auschwitz, 1943–1945), *Holocaust and Genocide Studies*, 15. aastakäik, nr 2, lk 266–295, DOI 10.1093/hgs/15.2.266, milles kasutatakse Saksamaa ametlikke dokumente, Rahvusvahelise Punase Risti materjale, Nürnbergi menetlustes esitatud tunnistusi ja küsitlusandmeid vangide töö-, elu- ja sunnitingimuste kohta aastatel 1943–1945 (White, 2001). White'i hilisem veebipõhine uurimus „Briti seos Auschwitziga: töölager E715 ja I.G. Farbeni keemiatehas, 1943–1945" täiendab sama sündmustiku allikapõhist käsitlust.
4. Peter Hayesi monograafia *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era* („Tööstus ja ideoloogia: I.G. Farben natsiajastul") käsitleb I.G. Farbeni tegevust Saksamaa majanduslikus, poliitilises ja institutsionaalses raamistikus. Teose esmatrükk ilmus 1987. aastal ning teine, parandatud väljaanne 2001. aastal Cambridge University Pressis (Hayes, 1987, 2001). Kataloogiandmed käsitlevad 2001. aasta väljaannet teise väljaandena, mille eelmine väljaanne pärineb 1987. aastast. Konkreetsete faktiliste asjaolude tuvastamisel tuleb lähtuda eeskätt originaalsetest arhiividokumentidest, tribunali menetlusmaterjalidest, tunnistustest ja kohtuotsustest. Hayesi monograafia võimaldab neid allikaid ajalooliselt süstematiseerida ning avada I.G. Farbeni tegevuse institutsionaalset ja ajaloolist konteksti (Hayes, 2001).
5. Auschwitz-Monowitzi sündmustiku esmase õigusliku tõendusmaterjali hulka kuuluvad I.G. Farbeni kohtuasi *United States v. Krauch et al.* („Ameerika Ühendriigid vs. Krauch jt"), Rahvusvahelise Sõjatribunali menetlusmaterjalid ning Charles Joseph Cowardi menetluslikud ütlused. Ameerika Ühendriikide Rahvusarhiivi andmetel kandis I.G. Farbeni menetlus nimetust Case No. VI, „Carl Krauch et al. – I.G. Farben Case", eristudes *Case No. IX*-st, mille esemeks oli *Einsatzgruppen*'i kohtuasi (National Archives and Records Administration, s.a.).
6. *United States v. Krauch et al.* kohtuotsus kuulutati välja 30. juulil 1948 ning avaldati kogumikus *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10* („Sõjakurjategijate kohtuasjad Nürnbergi sõjatribunalides Kontrollnõukogu seaduse nr 10 alusel"), 8. köites (United States v. Krauch et al., 1948). Kohtuotsus moodustab iseseisva esmase menetlusmaterjali I.G. Farbeni juhtkonna tegevuse, sunniviisilise töö kasutamise ja Auschwitz-Monowitzi tehasega seotud asjaolude käsitlemisel. Tribunal VI tuvastas otsuses süüdistatavate individuaalse vastutuse ulatuse ning seostas selle konkreetsete süüdistuspunktidega (United States v. Krauch et al., 1948, lk 1081–1205). Otsuses käsitleti muu hulgas Farbeni tegevust okupeeritud aladel ning vangide sunniviisilise töö kasutamist Auschwitz-Monowitzis. Kohtu faktilised tuvastused ja õiguslikud järeldused moodustavad uurimuses eraldi käsitletava esmase menetlusmaterjali..
7. Charles Joseph Cowardi 24. juuli 1947. aasta vandetunnistus ja 13. novembri 1947. aasta Tribunal VI istungi stenogramm kuuluvad esmase menetlusmaterjali hulka. Samasse kategooriasse kuulub Cowardi 19. veebruari 1953. aasta tunnistus hilisemas tsiviilkohtumenetluses *Wollheim v. I.G. Farben*. Tribunal VI otsus moodustab eraldi menetlusmaterjali kategooria, sest sisaldab kohtu enda faktilisi tuvastusi ja õiguslikke

järeldusi. Vandetunnistus ja istungi stenogramm kajastavad menetluse käigus esitatud ütlusi ning nende konteksti. Kohtuotsus võimaldab eristada menetluses esitatud väiteid kohtu tuvastatud asjaoludest ja õiguslikust põhjendusest.

9.1.2. Riiklikult organiseeritud vägivalla dokumenteeritus

8. Rahvusvahelise Sõjatribunali menetlusmaterjalid dokumenteerivad *Einsatzgruppen*'i (operatiivrühmade) ja *Einsatzkommandos*'e (operatiivkomandode) tegutsemist Saksa riigi ja sõjaväe käsuahelas. Otto Ohlendorfi ütluste kohaselt põhines nende tegevus *Oberkommando der Wehrmacht*'i (OKW; Wehrmachti ülemjuhatus), *Oberkommando des Heeres*'e (OKH; maaväe ülemjuhatus) ja *Reichssicherheitshauptamt*'i (RSHA; Riigi Julgeoleku Peaameti) vahelisel kokkuleppel, millega määratleti üksuste tegevuspiirkonnad ja alluvussuhted (International Military Tribunal [IMT], 1947, Vol. IV, lk 313–315, „Twenty-Sixth Day", 3. jaanuari 1946 hommikune istung).
9. Ohlendorfi ütluste kohaselt anti *Einsatzgruppen*'i juhtidele enne Nõukogude Liidu vastase sõjakäigu algust korraldus okupeeritud Nõukogude aladel juudid ja Nõukogude poliitilised funktsionäärid „likvideerida", kusjuures „likvideerimise" all mõisteti tapmist. Korralduse täitmine toimus Saksa sõjaväe toetusel (IMT, 1947, Vol. IV, lk 315–317, „Twenty-Sixth Day", 3. jaanuari 1946 hommikune istung).
10. *Einsatzgruppe* D tegevuse kohta tunnistas Ohlendorf, et üksus tegutses Lõuna-Ukrainas ning selle allüksused teatasid 1941. aasta juunist kuni 1942. aasta juunini 90 000 inimese „likvideerimisest". Ta kirjeldas juutide registreerimist, koondamist, transportimist hukkamispaikadesse ja mahalaskmist; ohvrite hulgas olid mehed, naised ja lapsed (IMT, 1947, Vol. IV, lk 315–320, „Twenty-Sixth Day", 3. jaanuari 1946 hommikune istung).
11. Dokumenteeritud identifitseerimise, registreerimise, koondamise, transpordi, hukkamise, käsuahela ja aruandluse koosmõju tuvastab institutsionaalselt korraldatud tegevusmehhanismi. Asjaolude kogum seob konkreetsed massihukkamised riikliku otsustus- ja täitmisahelaga ning omandab seetõttu tähenduse nii riikliku poliitika kui ka toimepanijate teadmiste ja kavatsuse tuvastamisel (IMT, 1947, Vol. IV, lk 313–320).
12. Natsionaalsotsialistlike repressiivmeetmete ulatus kajastub ka kirikute ja kristlike ühenduste vastu rakendatud meetmetes. Rahvusvahelise Sõjatribunali menetlusmaterjalid käsitlevad katoliku kiriku organisatsioonide, koolide, ajakirjanduse ja vaimulike vastaseid repressioone ning vaimulike ja teiste kristlaste vangistamist ja koonduslaagritesse saatmist. Paavst Pius XII 2. juuni 1945. aasta pöördumisega seotud tõendites käsitletakse muu hulgas Poola katoliku vaimulike ning Dachau koonduslaagris viibinud protestantlike ja katoliku vaimulike kohtlemist (IMT, 1947, Vol. IV, lk 63–64, „Twenty-Second Day" / kirikute tagakiusamist käsitlevad menetlusmaterjalid).
13. Arolsen Archives'i säilik 2011000 sisaldab 19. aprillil 1944 koostatud Dachau koonduslaagris kinnipeetud *Bibelforscher*'ite („piibliuurijad") nimekirja; säilik 2196000 dokumenteerib Ravensbrücki koonduslaagris kinnipeetud *Bibelforscher*'itest naiste rakendamist sunnitööle Lebensborn'i asutuses Steinhöringis Baierimaal (Arolsen Archives, 1944–1945a, 1945). Kolmanda Riigi haldus- ja politseidokumentatsioonis kasutatud *Bibelforscher* tähistas usulist rühma, kelle suhtes rakendati riigipolitseilisi repressiivmeetmeid; *Ernste Bibelforscher* („tõsised piibliuurijad") oli samas dokumentatsioonis kasutatud täiendav tähistus. Gestapo 5. augusti 1937. aasta korraldus *Schutzhaft gegen Bibelforscher* („piibliuurijate kaitsevahistus")

nägi *Bibelforscher*'ite suhtes ette *Schutzhaft*'i ehk haldusliku kinnipidamise ilma tavapärase kohtumenetluseta ning nende saatmise koonduslaagrisse (Geheime Staatspolizei, 1937).[32] Organisatsiooni enda ajalookäsitluses kasutatakse nende liikmete tähistamiseks nimetust *Jehovah's Witnesses* / *Jehovas Zeugen* („Jehoova tunnistajad") ning dokumenteeritakse vangistamisi, surmasid ja hukkamisi muu hulgas Dachau, Auschwitz, Buchenwaldi, Flossenbürgi, Mauthauseni, Neuengamme, Niederhageni, Ravensbrücki ja Sachsenhauseni koonduslaagris ning Berliini-Plötzensee, Brandenburgi ja Halle/Saale vanglas (Watch Tower Bible and Tract Society, s.a.). Organisatsiooni enda andmetel suri natsirežiimi tagakiusamise tagajärjel ligikaudu 1500 Jehoova tunnistajat, sealhulgas üle 1000 koonduslaagrites ja vanglates ning ligi 400 hukkamise tagajärjel (Watch Tower Bible and Tract Society, s.a.).

14. Juutide tagakiusamine ja hävitamine toimus natsionaalsotsialistliku rassipoliitika ning juudi usu ja usuelu vastu suunatud repressioonide raames. Yad Vashemi andmetel toimusid juutide massimõrvad muu hulgas Auschwitz-Birkenaus ja Treblinkas ning okupeeritud Nõukogude aladel massiliste mahalaskmiste kaudu (Yad Vashem, s.a.-a, s.a.-b). Kolmanda Riigi ametlikus dokumentatsioonis tähistati juutide hävitamisega seotud meetmeid muu hulgas mõistetega *Endlösung der Judenfrage* („juudiküsimuse lõplik lahendus") ja *Sonderbehandlung* („erikohtlemine"); Auschwitz oli ametlikus laagriterminoloogias *Konzentrationslager Auschwitz* ehk KL Auschwitz („Auschwitzi koonduslaager") (Auschwitz-Birkenau State Museum, s.a.). *Shoah* ohvrite nimede andmebaas sisaldab natsionaalsotsialistliku Saksamaa ja selle kaasosaliste poolt mõrvatud juutide nimesid ja eluloolisi andmeid, sealhulgas *Pages of Testimony*'st („tunnistuselehed") pärinevaid andmeid (Yad Vashem, s.a.-c). Juutide tagakiusamise dokumenteerimisel tuleb eristada natsionaalsotsialistliku võimu rassikategooria alusel määratletud juutide rühma ning organisatsiooni *Jehovah's Witnesses / Jehovas Zeugen* liikmeid, keda Kolmanda Riigi haldus- ja politseidokumentatsioonis tähistati muu hulgas terminitega *Bibelforscher* ja *Ernste Bibelforscher*.

9.1.3. Genotsiidi õiguslik kvalifikatsioon

15. Genotsiidi õiguslik kvalifikatsioon lähtub 9. detsembri 1948. aasta genotsiidi vältimise ja karistamise konventsiooni artiklist II. Genotsiid seisneb nimetatud sättes loetletud tegudes, mis pannakse toime kavatsusega hävitada täielikult või osaliselt rahvuslik, etniline, rassiline või usuline rühm kui selline. Artiklis II nimetatud teod hõlmavad muu hulgas rühma liikmete tapmist, raske kehalise või vaimse kahju tekitamist ning selliste elutingimuste tahtlikku põhjustamist, mille eesmärk on rühma füüsiline hävitamine täielikult või osaliselt (United Nations, 1948, Art. II).
16. Genotsiidi koosseis eeldab objektiivsete tegude ja erilise hävitamiskavatsuse (*dolus specialis*) koostoimet. Erilise kavatsuse tuvastamisel omandavad tõendusliku tähenduse toimepanemise viis, ohvrite valik, tegude korduvus ja ulatus, käsuahel, logistiline korraldus, toimepanijate

[32] 1931. aasta 26. juulil Columbus'is vastu võetud resolutsioonis võttis organisatsioon oma liikmete nimetuseks *Jehovah's Witnesses* („Jehoova tunnistajad"); sama aasta *The Watch Tower* avaldas resolutsiooni artiklis „A New Name" („Uus nimi") (Watch Tower Bible and Tract Society, 1931a, 1931b). Saksakeelsetes organisatsiooni enda allikates esines nimetus *Jehovas Zeugen* („Jehoova tunnistajad"), samal ajal kui Kolmanda Riigi ametiasutused kasutasid *Bibelforscher* („piibliuurijad") ja *Ernste Bibelforscher* („tõsised piibliuurijad") tähistusi. Viimane terminoloogia ei kajasta organisatsiooni enesemääratlust, vaid riigivõimu haldus- ja politseikeelt; *Schutzhaft* („kaitsevahistus") tähistas selles kontekstis riigipolitsei korraldusel rakendatud kaitsevahistust ehk kohtuvälist halduskinnipidamist (Geheime Staatspolizei, 1937; Reichsministerium des Innern, 1930–1944).

teadmised ning tegevuse seos riikliku poliitikaga. Süstemaatiline ja koordineeritud tegevus võib moodustada asjaolude kogumi, mille põhjal tuletatakse kaitstava rühma hävitamisele suunatud kavatsus.

17. Genotsiidiõiguse doktrinaalses käsitluses on keskne William A. Schabase monograafia *Genocide in International Law: The Crime of Crimes* („Genotsiid rahvusvahelises õiguses: kuritegude kuritegu"), mille teine väljaanne ilmus Cambridge University Pressis 2009. aastal. Teos käsitleb genotsiidi kaitstavaid rühmi, *actus reus*'t, *mens rea*'d, riigi vastutust ja Rahvusvahelise Kohtu pädevust (Schabas, 2009). Doktrinaalne käsitlus täiendab konventsiooni teksti ja kohtupraktikat, ent genotsiidi õigusliku kvalifikatsiooni alus jääb rahvusvahelise lepingu ja pädeva kohtu jurisdiktsiooni piiresse.
18. Poliitilised vastased kui sellised genotsiidikonventsiooni artiklis II loetletud kaitstava rühma kategooriasse ei kuulu. Nende vastu suunatud süstemaatiline hävitamine võib moodustada muu rahvusvahelise kuriteo või olla osa ulatuslikust riiklikust terrori- ja tagakiusamispoliitikast. Genotsiidi kvalifikatsioon eeldab iga konkreetse kaitstava rahvusliku, etnilise, rassilise või usulise rühma puhul artiklis II sätestatud tegude ja *dolus specialis'e* tuvastamist (United Nations, 1948, Art. II; Schabas, 2009).
19. Mõiste demotsiid (*democide*) pärineb Rudolph J. Rummeli käsitlusest ning tähistab valitsuse või valitsusvõimu toimel toime pandud tapmisi. Mõiste hõlmab Rummeli käsitluses muu hulgas genotsiidi, poliitilisi tapmisi ja muid valitsuse toimepandud massilisi tapmisi, mistõttu on selle ulatus laiem kui genotsiidi rahvusvahelis-õiguslikul mõistel (Rummel, 1998; Rummel, 2003). Barbara Harff on Rummeli mõistet käsitledes eristanud empiirilises massiliste tapmiste uurimises genotsiidi ja poliittapmise (*politicide*) kategooriaid ning märkinud, et demotsiidi mõiste hõlmab ka selliseid massilisi tapmisi, mille eesmärk ei ole konkreetse rahvusliku, etnilise, rassilise või usulise rühma füüsiline hävitamine (Harff, 2017, lk 116–125). Genotsiidi õiguslik määratlus tuleneb Genotsiidi kuriteo ennetamise ja karistamise konventsioonist ning selle kohaldamine eeldab konventsioonis määratletud kaitstava rühma ja teo toimepanemise eritingimuste tuvastamist. Demotsiidi mõiste võib olla laiem ning hõlmata valitsuse toimepandud tapmisi, mis ei vasta genotsiidi õiguslikule määratlusele (Harff, 2017, lk 116–125).
20. Rummeli käsitluses kasutatakse genotsiidi mõistet kolmes tähenduses: tavapärases tähenduses rühma liikmete tapmisena nende rahvusliku, etnilise, rassilise või usulise kuuluvuse tõttu; õiguslikus tähenduses Genotsiidi konventsioonis määratletud kuriteona; ning laiemas tähenduses valitsuse toimepandud tahtlike tapmiste kirjeldamiseks. Mõistete eristamiseks kasutas Rummel viimati nimetatud kategooria tähistamiseks terminit *democide* (Rummel, 1998). Rummeli käsitlus on seega asjakohane I.G. Farbeni ja natsionaalsotsialistliku riigivõimu tegevuse ajaloolise tausta kirjeldamisel, kuid demotsiidi mõistet ei tule kasutada Nürnbergi tribunalide otsustatud kriminaalvastutuse õigusliku kvalifikatsiooni asendajana. I.G. Farbeni juhtide individuaalse vastutuse puhul tuleb lähtuda tribunali kohaldatud rahvusvahelis-õiguslikest koosseisudest ning konkreetse süüdistatava tegude, teadmise, pädevuse ja osaluse tuvastamisest. Demotsiidi mõiste võib sellises käsitluses täita üksnes täiendavat kirjeldavat funktsiooni, näidates riikliku massilise vägivalla laiemat konteksti.

9.1.4. Riigi ja füüsiliste isikute vastutus

21. Riigi rahvusvaheline vastutus ja füüsiliste isikute individuaalne kriminaalvastutus kujutavad endast eraldiseisvaid õigusinstituute. Riigi vastutuse alus seisneb riigile omistatavas rahvusvahelise kohustuse rikkumises; füüsilise isiku vastutus tuleneb tema enda teost, osalusest, teadmistest ja tahtest.
22. Riigiorganite tegevuse omistatavus riigile tuleneb rahvusvahelise õiguse üldpõhimõtetest. Riikliku poliitika kujundamine, korralduste andmine, pädevuse määramine, vahendite eraldamine, logistika korraldamine ning tegevuse kontrollimine moodustavad asjaolud, mille kaudu tuvastatakse riigivõimu seos konkreetsete tegudega. OKW, OKH ja RSHA institutsionaalne koordineerimine, *Einsatzgruppen*'i juhtidele antud korraldused ning sõjaväeline toetus moodustavad sellise seose kohta dokumenteeritud tõendusmaterjali (IMT, 1947, Vol. IV, lk 313–320).
23. Riigiametnike, arstide, sõjaväelaste, laagriametnike ja teiste riigivõimu struktuuris tegutsenud isikute individuaalne vastutus tuleb tuletada iga isiku konkreetsest panusest, teadmistest, tahtest ja pädevusest. Riikliku süsteemi olemasolu moodustab nende asjaolude õigusliku konteksti, ent individuaalne vastutus eeldab konkreetse isiku käitumise ja süülise seose tuvastamist.

9.1.5. Auschwitz-Monowitzi õiguslik tähendus

24. Auschwitz-Monowitzi sündmustiku puhul moodustavad White'i uurimused, Hayesi monograafia, Cowardi ütlused, Nürnbergi menetlusmaterjalid, I.G. Farbeni kohtuasi ja arhiividokumendid omavahel seotud tõendikogumi. White'i ja Hayesi käsitlused annavad ajaloolise raamistiku; Nürnbergi menetlusmaterjalid, tunnistused, arhiividokumendid ja kohtuotsused kannavad konkreetsete faktiliste tuvastuste seisukohalt esmast tõenduslikku tähendust (Hayes, 2001; International Military Tribunal, 1947; United States v. Krauch et al., 1948; White, 2000, 2001).
25. Auschwitz-Monowitzi puhul omandavad õigusliku tähenduse laagrisüsteemi toimimine, vangide sunniviisiline rakendamine, tootmisstruktuuri seos laagrisüsteemiga ning I.G. Farbeni juhtkonna ja Saksa riigivõimu institutsionaalsed suhted. Nende asjaolude koosmõju võimaldab tuvastada konkreetsete isikute ja institutsioonide rolli sunnitöö- ning repressiivsüsteemis.
26. Juutide vastu suunatud natsionaalsotsialistliku hävitamispoliitika puhul lisanduvad massilised hukkamised, ohvrite süstemaatiline valik, registreerimine ja koondamine, logistiline korraldus ning riiklik käsuahel. Nende asjaolude kogum omandab otsese tõendusliku tähenduse genotsiidi objektiivsete tunnuste ja erilise hävitamiskavatsuse tuvastamisel.

9.1.6. Järeldus

27. Kättesaadavate esmaste ja sekundaarsete allikate kogum kinnitab natsionaalsotsialistliku repressiivaparaadi institutsionaalset korraldust, riiklikku käsuahelat, administratiivset koordineeritust ning konkreetsete elanikkonnarühmade vastu suunatud süstemaatilist vägivalda. Juutide vastu rakendatud hävitamispoliitika puhul vastavad dokumenteeritud massihukkamised ja muud füüsilise hävitamise teod genotsiidi konventsiooni artiklis II sätestatud objektiivsetele tunnustele; nende õiguslik kvalifikatsioon eeldab lisaks erilise hävitamiskavatsuse (*dolus specialis*) tuvastamist (United Nations, 1948, Art. II).

28. Kolmanda Riigi käsitlemisel rahvusvahelise õiguse subjektina tuleb eristada ajalooliselt tuvastatud riigiorganite osalust genotsiidi kavandamises ja elluviimises ning riigi rahvusvahelise vastutuse õiguslikke eeldusi. Viimane eeldab rahvusvahelise kohustuse, teo riigile omistatavuse ja kohaldatava vastutusnormi tuvastamist.
29. Seetõttu võib Kolmandat Riiki käsitada riigivõimu kandjana, kelle organid ja institutsioonid osalesid genotsiidi kavandamises ja elluviimises, kui konkreetsel juhul on tuvastatud genotsiidi koosseisutunnused ning riigi rahvusvahelise vastutuse eeldused. Euroopa juutide vastu suunatud natsionaalsotsialistliku hävitamispoliitika riiklikult organiseeritud iseloomu toetavad Nürnbergi kohtumaterjalid, arhiiviallikad, tunnistused ja hilisem õiguskirjandus (Hayes, 2001; International Military Tribunal, 1947; Schabas, 2009; United Nations, 1948; *United States v. Krauch et al.*, 1948; White, 2000, 2001).

VII. ICCPR ARTIKKEL 7 JA EESTI RAHVUSVAHELINE VASTUTUS

Eesti Vabariigi Ülemnõukogu 26. septembri 1991. aasta otsusega toetati kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti (*International Covenant on Civil and Political Rights*, ICCPR) kohaldamist Eestis. Eesti ühinemisdokument deponeeriti 21. oktoobril 1991 ning pakt jõustus Eesti suhtes 21. jaanuaril 1992 (*United Nations*, 1991; *Human Rights Committee*, 2018, p 1). ICCPR artikkel 7 keelab piinamise ning julma, ebainimliku või alandava kohtlemise või karistamise. Pakti artikli 7 teine lause keelab isiku allutamise meditsiinilistele või teaduslikele katsetele ilma tema vabatahtliku nõusolekuta (ICCPR, 1966, art 7).

ICCPR-i artikli 7 tõlgendamisel on keskse tähtsusega ÜRO inimõiguste komitee üldkommentaar nr 20. Komitee käsitleb artiklit 7 isiku inimväärikuse ning kehalise ja vaimse puutumatuse kaitsena. Kaitsekohustus hõlmab riigivõimu kandjate kõrval ka olukordi, kus õiguste rikkumine tuleneb eraisiku tegevusest. Riik peab tagama artikliga kaitstud õiguste tõhusa kaitse seadusandlike ja muude meetmetega (*Human Rights Committee*, 1992, p-d 2–3). Meditsiiniliste või teaduslike katsete korral on nõutav asjaomase isiku vaba nõusolek. Erilist kaitset vajavad isikud, kelle otsustusvõime või võimalus vabalt nõusolekut anda on piiratud, sealhulgas kinnipidamis- või vangistustingimustes viibivad isikud (*Human Rights Committee*, 1992, p 7).

Eesti rahvusvaheline vastutus hõlmab riigiorganite tegevust ning muid tegusid ulatuses, milles need on rahvusvahelise õiguse kohaselt Eestile omistatavad. ICCPR-i artikli 7 kohaldamisel ei ole määrav meetmele riigisiseses õiguses antud nimetus ega vorm. Arvesse tuleb võtta meetme tegelikku sisu, rakendamise tingimusi ning mõju isiku kehalisele ja vaimsele puutumatusele. Sama põhimõte kehtib olukordades, kus meditsiiniline sekkumine toimub töö- või teenistussuhte, haldusmeetme või lepingulise suhte kaudu (*Human Rights Committee*, 1992, p-d 2–3, 7).

Aastatel 2020–2023 Eestis rakendatud rahvatervise meetmete õiguslikul käsitlemisel tuleb eristada rahvatervise eesmärki selle saavutamiseks kasutatud õiguslikest vahenditest. Riigil on pädevus võtta rahvatervise kaitseks meetmeid. Nende rakendamine peab vastama rahvusvaheliste inimõiguste kohustustele. ICCPR-i artikli 7 puhul tuleb eraldi tuvastada, kas meditsiiniline või muu sekkumine toimus isiku vaba nõusoleku alusel (Human Rights Committee, 1992, p 7).

Nõusoleku vabatahtlikkuse tuvastamisel tuleb arvestada isiku tegelikke valikuvõimalusi. Formaalselt antud nõusolek ei pruugi väljendada vaba otsust, kui keeldumisega kaasnevad tööalased, majanduslikud või muud õiguslikud tagajärjed, mis piiravad isiku otsustusvabadust. Konkreetse juhtumi puhul tuleb tuvastada, millist teavet isikule anti, millised alternatiivid olid talle kättesaadavad ning milline surve kaasnes keeldumisega. Pakti artikli 7 kohane kaitse hõlmab ka olukordi, milles isiku otsustusvõimet piiravad kinnipidamine, sõltuvussuhe või muu ebavõrdne võimusuhe (Human Rights Committee, 1992, p-d 3, 7).

Meditsiiniliste inimkatsete õigusliku käsitluse lähtekohaks on Nürnbergi sõjaväetribunali otsus asjas *United States v. Karl Brandt et al.* (*The Medical Case*), mis kuulutati 20. augustil 1947. aastal. Tribunali otsuse põhjendavas osas käsitleti inimeste meditsiinilistele eksperimentidele allutamise lubatavuse tingimusi. Alajaotuses „Permissible Medical Experiments“ esitati kümme põhimõtet, millest esimene käsitles uuritava isiku vabatahtlikku nõusolekut (*United States v. Karl Brandt et al*., 1949, II kd, lk 181–182).

Tribunali käsitluses eeldas inimkatse lubatavus isiku vaba ja teadlikku nõusolekut. Nõusoleku andjal pidi olema õigusvõime ning tegelik võimalus teha otsus ilma sunnita. Katse tuli korraldada viisil, mis välistas tarbetud füüsilised ja vaimsed kannatused ning vigastused. Katsega kaasnev risk ei tohtinud ületada lahendatava probleemi humanitaarse tähtsusega põhjendatud määra. Eksperimenti

võisid läbi viia üksnes asjakohase akadeemilise kvalifikatsiooniga isikud. Uuritaval pidi säilima võimalus eksperiment lõpetada ning vastutav teadlane pidi vajaduse korral sekkumise katkestama (*United States v. Karl Brandt et al*., 1949, II kd, lk 181–182).

Nürnbergi koodeksit ei saa käsitada 1947. aasta kohtuotsuses eraldi normatiivaktina kohaldatud õigusaktina. Kümne põhimõtte hilisem koondamine Nürnbergi koodeksiks kujutas endast kohtuotsuses väljendatud põhimõtete hilisemat süstematiseerimist. Tribunali otsuses kasutati inimkatsete lubatavuse ja süüdistatavate vastutuse käsitlemisel õiguslikke kriteeriume. Vabatahtliku nõusoleku nõue kujunes nende põhimõtete üheks keskseks elemendiks (*United States v. Karl Brandt et al*., 1949, II kd, lk 181–182).

Tribunali otsuse resolutiivosas mõisteti 16 süüdistatavat süüdi neile esitatud süüdistustes tuvastatud sõja- ja inimsusevastastes kuritegudes. Seitsmele süüdimõistetule – Karl Brandtile, Rudolf Brandtile, Karl Gebhardtile, Joachim Mrugowskyle, Viktor Brackile, Wolfram Sieversile ja Waldemar Hovenile – määrati surmanuhtlus. Nende kriminaalvastutus seostus konkreetsete tegude ja ülesannetega, mis olid seotud meditsiiniliste eksperimentide, uurimisprogrammide või nende korraldamisega (*United States v. Karl Brandt et al*., 1949, II kd, lk 764–765).

Karl Brandt kuulus Kolmanda Riigi tervishoiuvaldkonna kõrgemasse juhtkonda ning tema tegevus oli seotud riikliku tervishoiupoliitika ja meditsiiniliste eksperimentide korraldamisega. Rudolf Brandt tegutses Heinrich Himmleri isikliku referendina ning SS-*Standartenführer*'ina. Karl Gebhardt oli Heinrich Himmleri isiklik arst, SS-i ja politsei meditsiiniteenistuse juht ning Saksa Punase Risti president. Joachim Mrugowsky juhtis Relva-SS-i hügieeniinstituuti. Viktor Brack tegutses Füüreri kantselei II peavalitsuse juhina ning oli seotud T4 programmi halduslikku korraldamisega. Wolfram Sievers oli Ahnenerbe tegevjuht ning Waldemar Hoven Buchenwaldi koonduslaagri arst (*United States v. Karl Brandt et al*., 1949, II kd, lk 764–765).

Tribunali põhjendused ja resolutiivosa moodustavad õigusliku terviku. Põhjendavas osas esitatud inimkatsete lubatavuse kriteeriumid andsid aluse süüdistatavate konkreetsete tegude õiguslikuks käsitlemiseks. Resolutiivosa kajastas vastutuse lõpptulemust (*United States v. Karl Brandt et al*., 1949, II kd, lk 181–182, 764–765). Vabatahtliku nõusoleku põhimõte omandas seeläbi tähenduse rahvusvahelise kriminaalõiguse ja meditsiiniõiguse arengus.

Nürnbergi koodeksi esimese punkti ning ICCPR artikli 7 teise lause vahel esineb sisuline järjepidevus. Mõlemad seovad meditsiinilise või teadusliku eksperimendi lubatavuse isiku vaba nõusolekuga. ICCPR-i artikli 7 kaudu omandas nimetatud põhimõte hiljem selgesõnalise rahvusvahelise inimõiguse normi vormi. ÜRO inimõiguste komitee on kinnitanud, et artikli 7 kohane meditsiiniliste ja teaduslike katsete keeld hõlmab olukordi, milles isik ei ole võimeline andma kehtivat nõusolekut, sealhulgas kinnipidamisel viibivaid isikuid (*Human Rights Committee*, 1992, p 7).

Eesti rahvusvahelise vastutuse seisukohalt tuleneb ICCPR-i artiklist 7 kohustus kaitsta isikut ilma vaba nõusolekuta meditsiinilistele või teaduslikele katsetele allutamise eest. Konkreetse meetme õigusliku staatuse määramisel tuleb tuvastada selle tegelik sisu, isiku nõusoleku tingimused ning riigi seos võimaliku rikkumisega. Rahvatervise eesmärk ei kõrvalda iseenesest artikli 7 nõudeid. Samuti ei välista meetme halduslik, tööalane ega eraõiguslik vorm riigi rahvusvahelist vastutust juhul, kui artikliga 7 kaitstud õigust on rikutud.

VIII. NÜRNBERDI KOODEKS JA ICCPR ARTIKLI 7 TEINE LAUSE

Eesti Vabariik ühines 26. septembril 1991. aastal kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise paktiga (ICCPR), võttes endale kohustuse tagada paktis tunnustatud õigused ja vabadused. ICCPR-i artikli 7 teine lause keelab isiku allutamise meditsiinilistele või teaduslikele katsetele ilma tema vabatahtliku nõusolekuta. ÜRO inimõiguste komitee on käsitanud nimetatud keeldu artikli 7 lahutamatu osana ning sidunud selle isiku väärikuse ja kehalise puutumatuse kaitsega (*Human Rights Committee*, 1992, p-d 2–3, 7).

Nürnbergi meditsiinikohtuasjas (*United States of America v. Karl Brandt et al*., Medical Case, Case No. 1, Military Tribunal I, 20. august 1947) sõnastas Ameerika Ühendriikide sõjatribunal meditsiiniliste inimkatsete lubatavuse kriteeriumid. Kohtuotsuse osas „Lubatud meditsiinilised eksperimendid" (*Permissible Medical Experiments*) käsitleti muu hulgas uuritava isiku vabatahtlikku nõusolekut, katse teaduslikku põhjendatust, riske ning eksperimendi lõpetamise võimalust. Esimese põhimõtte kohaselt oli uuritava isiku vabatahtlik nõusolek vältimatu eeldus ning nõusoleku andmiseks pidi isikul olema tegelik otsustusvõime ja piisav teave kavandatava eksperimendi kohta (*United States v. Karl Brandt et al*., 1947, lk 181–182).

Nimetatud kümmet põhimõtet ei esitatud 1947. aasta kohtuotsuses eraldiseisva normatiivaktina. Hiljem koondati kohtuotsuses väljendatud põhimõtted Nürnbergi koodeksi nime all kümneks punktiks. Kohtuotsuse õiguslikus kontekstis tuleb eristada algset kohtulikku põhjendust hilisemast koodeksist kui süstematiseeritud tekstikogumist. Kohtuotsuse tähendus seisneb eeskätt selles, et tribunal sidus inimkatsete lubatavuse konkreetsete õiguslike tingimustega ning rakendas neid süüdistatavate individuaalse vastutuse käsitlemisel (*United States v. Karl Brandt et al*., 1947, lk 181–182).

Vabatahtliku nõusoleku nõue hõlmas enamat kui formaalset nõusolekuavaldust. Tribunal sidus nõusoleku kehtivuse isiku õigusliku otsustusvõime, tegeliku valikuvabaduse ning piisava teabe olemasoluga. Nõusolek ei olnud piisav, kui otsus kujunes sunni, pettuse, eksituse, surve või muu lubamatu mõjutuse tulemusena (*United States v. Karl Brandt et al*., 1947, lk 181–182). Sama lähtekoht kajastub hiljem ICCPR-i artikli 7 teises lauses, mida ÜRO inimõiguste komitee on käsitanud sõnaselge keeluna teha meditsiinilisi või teaduslikke katseid ilma asjaomase isiku vaba nõusolekuta (*Human Rights Committee*, 1992, p. 7).

Nürnbergi meditsiinikohtuasja faktilises kontekstis käsitleti ka Saksamaa riikliku tervishoiu- ja rahvastikupoliitika raames toime pandud tegusid. Riiklik eesmärk, halduslik korraldus ega meetmele antud ametlik nimetus ei määranud iseenesest selle õiguslikku iseloomu. Tribunal lähtus tegude tegelikust sisust ning nende seosest süüdistatavate individuaalse tegevusega. Vastutus seostati konkreetsete tegude ja nende toimepanemise asjaoludega, mitte üksnes ametliku staatuse või riikliku korralduse olemasoluga (*United States v. Karl Brandt et al*., 1947, lk 181–182, 764–765).

Nürnbergi koodeks ei ole Eesti Vabariigile siduv rahvusvaheline leping. Samuti ei ole põhjendatud käsitada koodeksit ICCPR-iga samal normatiivsel tasandil. Selle tähendus tuleneb Nürnbergi sõjaväetribunali lahendis sõnastatud põhimõtetest, mis sidusid meditsiinilise sekkumise lubatavuse isiku vaba ja teadliku nõusolekuga. ICCPR-i artikli 7 teine lause annab samale põhimõttele siduva lepingulise aluse rahvusvahelises inimõiguste õiguses.

ICCPR-i artikli 7 kohaldamisel ei saa meetme õiguspärasust tuletada üksnes selle formaalsest nimetusest või riigisisesest õiguslikust vormist. Arvesse tuleb võtta meetme tegelikku sisu, rakendamise viisi ning mõju isiku kehalisele puutumatusele ja otsustusautonoomiale. ÜRO inimõiguste komitee on märkinud, et artikli 7 kohaldamiseks ei piisa üksnes keelavate normide kehtestamisest, vaid

riik peab rakendama ka seadusandlikke, halduslikke, kohtulikke ja muid abinõusid keelatud tegevuse ennetamiseks ning tõkestamiseks (*Human Rights Committee*, 1992, p. 8).

Vabatahtliku ja teadliku nõusoleku tuvastamisel tuleb arvestada isiku tegelikku otsustusolukorda. Nõusolek võib kaotada vabatahtliku iseloomu juhul, kui otsusest keeldumisega kaasnevad sellised õiguslikud või faktilised tagajärjed, mis piiravad sisuliselt isiku valikuvabadust. Seetõttu tuleb konkreetses olukorras kindlaks teha, milline teave isikule anti, millised valikuvõimalused talle jäid ning millised tagajärjed kaasnesid sekkumisest keeldumisega.

Eesti Vabariigi rahvusvahelise vastutuse küsimuses tuleb eristada riigile omistatavat tegevust, riigi jurisdiktsiooni või kontrolli all toimunud tegevust ning riigi positiivseid kohustusi. Riigi vastutuse tuvastamisel tuleb kindlaks teha, kas asjaomane tegevus või tegevusetus on rahvusvahelise õiguse kohaselt Eestile omistatav ning kas tegemist on ICCPR-ist tuleneva kohustuse rikkumisega. Eraõigusliku isiku tegevus ei muutu üksnes oma vormi tõttu riigi tegevuseks, kuid riigil võivad lasuda positiivsed kohustused kaitsta isikuid ka eraõiguslike subjektide tegevusest tulenevate rikkumiste eest (*Human Rights Committee*, 1992, p. 2).

Sellest tulenevalt tuleb ICCPR artikli 7 teise lause kohaldamisel eristada riiklikku sekkumist, riigi tegevusetust ning eraõigusliku suhte raames tekkinud võimalikku mõjutust. Iga olukorra puhul tuleb tuvastada konkreetne õiguslik kohustus, selle adressaat, väidetav rikkumine ning seos Eesti riigiga. Ainult meetme eesmärgi põhjal ei saa järeldada selle kooskõla artikliga 7.

Juhul kui meditsiinilise sekkumisega nõustumine muutub tegelikkuses tööalase, majandusliku või sotsiaalse seisundi säilitamise eelduseks, tuleb eraldi tuvastada mõjutuse ulatus ja isiku tegelik otsustusvabadus. Rahvusvahelis-õiguslikult määravaks võib kujuneda küsimus, kas isik sai keeldumisest hoolimata vabalt otsustada või muutus nõusolek üksnes formaalseks tingimuseks. Selline käsitlus võimaldab eristada vabatahtlikku nõusolekut olukorrast, milles otsustus kujuneb õigusliku või faktilise surve mõjul.

IX. COVID-19 MEETMETE RAHVUSVAHELINE ÕIGUSLIK KONTROLL

11. märtsil 2020 kuulutas Maailma Terviseorganisatsioon (WHO) välja COVID-19 pandeemiadeklaratsiooni. Deklaratsioon ei loonud rahvusvahelise õiguse alusel iseseisvat pädevust isikute põhiõiguste piiramiseks ega vabastanud riike kohustusest tagada inimõigusdeklaratsioonides ning rahvusvahelistes õiguspõhimõtetes sätestatud miinimumstandardite kaitse. Eesti Vabariigile jäi kohustus tagada, et tema jurisdiktsiooni all rakendatavad meetmed vastaksid rahvusvahelisest õigusest tulenevatele nõuetele, sealhulgas seaduslikkuse, õigusselguse, vajalikkuse, proportsionaalsuse ning isiku autonoomia austamise põhimõtetele.

Arvestades ICCPR-i artikli 7 teises lauses sätestatud keeldu allutada isikut ilma tema vabatahtliku nõusolekuta meditsiinilistele või teaduslikele katsetele, oli Eesti Vabariigil kohustus tagada, et meetmete kehtestamisel ja rakendamisel oleks arvestatud nende võimalikku mõju nõusoleku tegelikule vabatahtlikkusele. Samuti tuli tagada, et majanduslik, ametialane või institutsionaalne surve ei muudaks nõusolekut üksnes menetluslikuks eelduseks olukorras, kus isikul puudus tegelik ja sõltumatu otsustusvõimalus.

Rahvusvahelise inimõiguste õiguse kohaselt eeldab selliste meetmete kooskõla kontrollimine samaaegset tähelepanu nii riigi taotletud õiguspärasele eesmärgile kui ka rakendatud vahendite olemusele, ulatusele ja faktilistele tagajärgedele. Eesti Vabariigi võimaliku rahvusvahelise vastutuse tuvastamisel tuleb arvesse võtta mitte üksnes meetmete eesmärki, vaid ka nende õiguslikku alust, rakendamise mehhanismi ning mõju isikute põhiõigustele ja autonoomsele otsustusõigusele.

1. EIK praktika COVID-19 meetmete kontrollis

Euroopa inimõiguste konventsiooni (EIÕK) kohaldamisel käsitleb Euroopa Inimõiguste Kohus (EIK) isiku kehalist puutumatust, otsustusautonoomiat ja meditsiiniliste sekkumiste õiguspärasust eelkõige konventsiooni artikli 8 kaitsealas. Eraelu mõiste hõlmab kohtu väljakujunenud praktika kohaselt isiku füüsilist ja vaimset puutumatust ning õigust teha oma keha ja tervist puudutavaid otsuseid.

Meditsiinilise sekkumise konventsioonilise õiguspärasuse kontroll ei piirdu sekkumise õiguspärase eesmärgi või formaalse õigusliku aluse tuvastamisega. Kontroll hõlmab meetme materiaalset olemust, rakendamise viisi, isikule avalduvat mõju, võimalikke riske ning riigi kehtestatud menetluslikke ja institutsionaalseid garantiisid. EIÕK-i artikli 8 kohaldamisel tuleb tagada tasakaal ühelt poolt riigi taotletava õiguspärase avaliku huvi ning teiselt poolt isiku autonoomia, kehalise puutumatuse ja eraelu kaitse vahel.

Konventsiooni artikkel 2 sätestab riigi positiivse kohustuse kaitsta elu. Kohustus hõlmab vajalike õiguslike, halduslike ja praktiliste meetmete kehtestamist olukordades, kus riigi tegevusest, tegevusetusest või tema kontrolli all olevast ohuallikast võib tuleneda reaalne ja ettenähtav oht inimese elule. Konventsiooni artikli 2 kontroll ei piirdu üksnes realiseerunud tagajärje või otsese põhjusliku seose tuvastamisega konkreetse meetme ja tekkinud kahju vahel, vaid hõlmab küsimust, kas riik täitis kohustuse rakendada mõistlikke ja piisavaid abinõusid teadaoleva või ettenähtava tõsise ohu vähendamiseks.

EIK praktikas ei sõltu artikli 2 kohaldamine üksnes riigi meetme ametlikust eesmärgist, siseriiklikust kvalifikatsioonist või menetlusosalise esitatud õiguslikust alusest. Asjakohane on meetme tegelik olemus, rakendamise viis ning võimalik mõju isiku elule ja füüsilisele puutumatusele. Riigil lasub kohustus tagada, et tema jurisdiktsiooni all rakendatavad meetmed ei looks põhjendamatut ohtu isiku elule ning et riskide ennetamiseks oleksid olemas tõhusad menetluslikud garantiid. Meditsiinilise

sekkumise puhul ei anna elu kaitse eesmärk iseenesest piiramatut alust isiku kehalist puutumatust mõjutavate meetmete rakendamiseks. EIK suurkoja praktika kohaselt tuleb elu kaitse kohustust kohaldada koostoimes teiste konventsiooniliste õigustega, eelkõige artiklist 8 tulenevate autonoomia, eraelu ja kehalise puutumatuse kaitse nõuetega (EIK suurkoja otsus Pindo Mulla vs. Hispaania, avaldus nr 15541/20, 17. september 2024, p-d 137–138, 141, 146–147). Artikli 2 kohaldamisel ei vabasta riigi kohustus kaitsta elu teda kohustusest tagada, et meditsiinilised sekkumised vastaksid konventsioonist tulenevatele autonoomia ja nõusoleku kaitse standarditele. Elu säilitamise eesmärk ei kõrvalda nõuet tagada isiku kui õigussubjekti otsustusõigus olukorras, kus sekkumine mõjutab tema keha või tervist (samas, p-d 146–149, 181–182).

Suurkoja lahendis *Pindo Mulla vs. Hispaania* käsitles EIK meditsiinilise sekkumise õiguspärasust konventsiooni artikli 8 alusel koostoimes artikliga 9. Kohus leidis, et ka elupäästva eesmärgiga meditsiiniline sekkumine peab vastama isiku autonoomia ja kehtiva nõusoleku nõuetele. Riigi kohustus kaitsta elu ei asenda isiku õigust osaleda teda puudutavate meditsiiniliste otsuste tegemisel ega kõrvalda vajadust tagada nõuetekohane otsustusmenetlus (samas, p-d 146–149, 181–182).

1.1. Informeeritud nõusoleku põhimõte EIK praktikas

Kohtuasjas Y.F. vs. Türgi (avaldus nr 24209/94, EIK otsus 22. juuli 2003) käsitles EIK olukorda, milles kaebajale tehti tema tahte vastaselt günekoloogiline läbivaatus. Kohus leidis, et füüsilise puutumatuse riive kuulub konventsiooni artikli 8 kaitsealasse ning leidis, et isiku keha mõjutav meditsiiniline või füüsiline sekkumine peab põhinema piisaval õiguslikul alusel ja sisaldama tõhusaid menetluslikke garantiisid omavoli vältimiseks (p-d 33, 43–44). Riigi viide õiguskaitse eesmärgile või muule õiguspärasele avalikule huvile ei kõrvalda nõuet tagada sekkumise seaduslik alus, menetluslik kontroll ja isiku füüsilise puutumatuse kaitse. Isiku keha puudutavate otsuste tegemisel ei piisa üksnes riigisisese pädevuse olemasolust, vaid vajalik on autonoomia tõhus kaitse konventsioonist tulenevate nõuete kohaselt.

Kohtuasjas V.C. vs. Slovakkia (avaldus nr 18968/07, EIK otsus 8. november 2011) käsitles EIK steriliseerimisprotseduuri teostamist olukorras, kus kaebajal puudus tegelik võimalus teha vaba ja informeeritud otsus. Kohus leidis, et selline sekkumine kujutas endast tõsist riivet füüsilisele puutumatusele ja eraelu austamise õigusele ning et meditsiinilise protseduuri õiguspärasus sõltub tegeliku, vabatahtliku ja informeeritud nõusoleku olemasolust (p-d 107–112). Informeeritud nõusolek eeldab piisava ja arusaadava teabe andmist kavandatava sekkumise olemuse, tagajärgede ja võimalike riskide kohta ning tegelikku võimalust otsustada ilma lubamatu surve või mõjutuseta. Nõusolekut ei saa käsitada konventsiooni tähenduses kehtiva õigustava alusena, kui isiku otsustusvabadus on kahjustatud teabe ebapiisavuse, sõltuvussuhte või muu mõjutusvahendi tõttu, mis välistab tegeliku ja autonoomse otsuse tegemise võimaluse.

Kohtuasjas Mayboroda vs. Ukraina (avaldus nr 14709/07, EIK otsus 13. aprill 2023) käsitles EIK riigi positiivset kohustust tagada patsiendi informeeritud nõusoleku kaitse olukorras, kus kirurgilise sekkumise käigus eemaldati patsiendi neer ning riiklik raamistik ei taganud piisavaid menetluslikke ja institutsionaalseid garantiisid patsiendi autonoomia kaitseks (p-d 62, 64). Kohus tuvastas konventsiooni artikli 8 rikkumise, kuna riik ei olnud loonud tõhusat süsteemi, mis taganuks patsiendile asjakohase teabe saamise ning võimaluse anda meditsiiniliseks sekkumiseks tegelik informeeritud nõusolek (p-d 62, 64). Lahend kinnitab põhimõtet, et riigi vastutus ei piirdu üksnes konkreetse tervishoiutöötaja tegevusega, vaid hõlmab ka õigusliku ja institutsionaalse raamistiku piisavust isiku füüsilise puutumatuse, eraelu austamise ja otsustusautonoomia kaitsel.

1.2. *Vavřička* lahendi esemeline ulatus ja piirid

Kohtuasjas Vavřička ja teised vs. Tšehhi Vabariik (avaldused nr 47621/13, 3867/14, 73094/14, 19306/15, 19298/15 ja 43883/15, EIK suurkoja otsus 8. aprill 2021, p-d 258–275) käsitles Euroopa Inimõiguste Kohus Tšehhi Vabariigi regulatsiooni, millega kehtestati eelkooliealiste laste kohustuslik vaktsineerimine ning vaktsineerimiskohustuse täitmata jätmisega seotud õiguslikud tagajärjed, sealhulgas haldustrahv ja piirangud laste vastuvõtmisel koolieelsesse lasteasutusse. Suurkoda leidis, et kohustuslik vaktsineerimiskord kujutas endast sekkumist konventsiooni artikliga 8 kaitstud eraelu austamise õigusesse, hõlmates isiku füüsilise puutumatuse valdkonda (p-d 261–263). Sekkumise õiguspärasuse kontrollimisel lähtus kohus artikli 8 lõikes 2 sätestatud tingimuste järjestikusest kontrollist, alustades küsimusest, kas meede oli „seadusega ette nähtud".

Seaduslikkuse nõude täidetuse kontrollimisel ei piirdunud EIK õigusliku aluse olemasolu tuvastamisega, vaid käsitles normi kvaliteeti, sealhulgas selle kättesaadavust, selgust, ettenähtavust ning tagatisi omavolilise kohaldamise vastu. Kohus leidis, et Tšehhi regulatsioon vastas nimetatud nõuetele, kuna isikutel oli võimalik mõistlikult kindlaks teha vaktsineerimiskohustuse sisu, kohaldamise tingimused ning kohustuse rikkumise õiguslikud tagajärjed (p-d 265–268).

Pärast seaduslikkuse nõude täidetuse tuvastamist käsitles suurkoda sekkumise õiguspärast eesmärki ja vajalikkust demokraatlikus ühiskonnas. Rahvatervise kaitset käsitati artikli 8 lõike 2 tähenduses õiguspärase eesmärgina. Samuti leidis kohus, et liikmesriikidel on rahvatervise valdkonnas ulatuslik kaalutlusruum, kuid nimetatud kaalutlusruum ei välista konventsioonist tulenevat kontrolli sekkumise vajalikkuse ja proportsionaalsuse üle (p-d 269–275).

Vavřička lahendist tuleneb, et meditsiinilise sekkumisega seotud riikliku meetme vastavus konventsioonile eeldab vähemalt kolme kumulatiivse tingimuse täitmist: meetmel peab olema piisavalt selge, kättesaadav ja ettenähtav õiguslik alus, sellel peab olema artikli 8 lõikes 2 tunnustatud õiguspärane eesmärk ning rakendatud vahendid peavad olema taotletava eesmärgiga proportsionaalses suhtes. EIK poolt rahvatervise valdkonnas riikidele tunnustatud kaalutlusruum ei anna riigile piiramatut pädevust kehtestada isiku kehalist puutumatust mõjutavaid kohustusi. Sellised meetmed jäävad õigusliku kontrolli alla ning peavad vastama seaduslikkuse, vajalikkuse ja proportsionaalsuse nõuetele.

Vavřička lahendis rikkumise puudumise tuvastamine põhines konkreetse regulatsiooni vastavusel konventsiooni artikli 8 lõikest 2 tulenevatele nõuetele. Lahendi järeldust ei saa käsitada üldise alusena, mis välistaks kohustuslike meditsiiniliste või rahvatervise meetmete suhtes konventsiooniga tagatud õiguste ja vabaduste riive kontrolli. EIK järeldus lähtus asjaolust, et vaidlustatud sekkumine tugines kvaliteedinõuetele vastavale riigisisesele õiguslikule alusele ning vastas konkreetses õiguslikus ja faktilises raamistikus seaduslikkuse, õiguspärase eesmärgi ja proportsionaalsuse nõuetele. Juhul kui riigisiseses õiguses puudub samaväärselt selge, kättesaadav ja ettenähtav õiguslik alus isiku kehalist puutumatust mõjutava meetme rakendamiseks, tuleb artikli 8 lõike 2 kohast seaduslikkuse nõuet kontrollida eraldi. Sellises olukorras ei ole võimalik tugineda *Vavřička* lahendis tehtud järeldusele rikkumise puudumise kohta, sest nimetatud järeldus eeldas kvaliteedinõuetele vastava õigusliku aluse olemasolu. Õigusliku aluse ebapiisav selgus, ettenähtavuse puudumine või piisavate omavoli vältivate tagatiste puudumine võib iseseisvalt kaasa tuua konventsiooni artikli 8 rikkumise tuvastamise.

Õigusliku aluse vastavus konventsiooni artikli 8 lõikes 2 sätestatud kvaliteedinõuetele ei välista iseenesest konventsioonirikkumise tuvastamist. Pärast seaduslikkuse nõude täidetuse kindlakstegemist tuleb eraldi kontrollida, kas sekkumisel oli artikli 8 lõike 2 tähenduses õiguspärane eesmärk ning kas selle saavutamiseks rakendatud vahendid olid demokraatlikus ühiskonnas vajalikud

ja proportsionaalsed. Kui riik põhjendab meditsiinilist või rahvatervise meedet teiste isikute tervise kaitse, nakkushaiguse leviku tõkestamise või tervishoiusüsteemi toimimise tagamise vajadusega, peab sellise eesmärgi olemasolu ja ulatus olema toetatud asjakohaste ja piisavate faktiliste asjaoludega. Riigi viide tervishoiusüsteemi koormusele, ravivõimekusele, personalieressurssidele või muudele korralduslikele teguritele eeldab objektiivsete andmete olemasolu ulatuses, milles nimetatud asjaolud moodustavad meetme põhjenduse.

Järgnevalt tuleb kontrollida, kas olemasolevad faktilised asjaolud võimaldavad järeldada, et valitud meede oli õiguspärase eesmärgi saavutamiseks sobiv, vajalik ja proportsionaalne ning kas sama eesmärki oleks olnud võimalik saavutada isiku põhiõigusi vähem piiravate vahenditega. Selline kontroll lähtub konkreetse asja asjaoludest, poolte esitatud tõenditest ja kogu asjakohase materjali koostoimest.

Avalik huvi, rahvatervise kaitse või tervishoiuteenuste korraldamise vajadus ei vabasta riiki kohustusest tagada, et isiku kehalist puutumatust ja otsustusautonoomiat mõjutavad meetmed vastaksid konventsioonist ning rahvusvahelise inimõiguste õiguse üldpõhimõtetest tulenevatele nõuetele, sealhulgas tegeliku ja informeeritud nõusoleku kaitse standardile.

Samas ei olnud kohtuasja *Vavřička ja teised vs. Tšehhi Vabariik* esemeks abstraktne küsimus riigi üldisest pädevusest kohustada isikut alluma mis tahes meditsiinilisele sekkumisele ilma tema individuaalse, vaba ja informeeritud nõusolekuta. Lahendi esemeks oli Tšehhi Vabariigi riigisisesel õigusel põhinev eelkooliealiste laste kohustuslik inokuleerimisprogramm, mille kohaselt sõltus lapse vastuvõtmine lasteaeda riiklikult ette nähtud kohustuslike vaktsineerimiste läbimisest ning mille nõude täitmata jätmisega kaasnesid õiguslikud tagajärjed (p-d 9–10, 25–28, 146–148).

Vaidluse keskmes oli küsimus, kas selline üldkohaldatav regulatsioon, millega kehtestati eelkooliealistele lastele vaktsineerimiskohustus ja seoti selle täitmine lapse vastuvõtmisega eelkoolieelsesse haridusasutusse, oli kooskõlas Euroopa inimõiguste konventsiooni artikliga 8 (p-d 261–263). Euroopa Inimõiguste Kohus käsitles vaidlustatud riigisisest vaktsineerimisregulatsiooni rahvatervise eesmärgil rakendatud meetmena, mille eesmärk oli kaitsta lapsi ja ühiskonda nakkushaiguste eest (p-d 272–273).

Lahendi esemeks ei olnud küsimus, kas iga konkreetse vaktsineerimisprogrammis kasutatud meditsiinilise toote puhul oli tootja esitatud kliiniliste uuringute andmete alusel tõendatud konkreetse rahvatervise eesmärgi saavutamine, sealhulgas nakkuse leviku vähendamise või teiste isikute kaitsmise tegelik ulatus. EIK kontrollis eelkõige riigisisese regulatsiooni õiguspärast eesmärki, õiguslikku alust ja proportsionaalsust, mitte üksikute toodete toimemehhanismi, kliiniliste uuringute kvaliteeti ega tootja esitatud andmete sõltumatut ekspertiisitasemel kontrolli (p-d 264–275).

Euroopa Inimõiguste Kohus käsitles kohtuasjas *Vavřička ja teised vs. Tšehhi Vabariik* vastustajariigi riigisisesel õigusel põhinevat eelkooliealiste laste kohustuslikku immuniseerimiskorda. Kohustus hõlmas kaitset difteeria (*Corynebacterium diphtheriae*), teetanuse (*Clostridium tetani*), läkaköha (*Bordetella pertussis*), poliomüeliidi (*Poliovirus*), B-hepatiidi (*Hepatitis B virus*), *Haemophilus influenzae* tüüp b põhjustatud infektsioonide, leetrite (*Measles virus*), mumpsi (*Mumps orthorubulavirus*) ja punetiste (*Rubella virus*) vastu. Kohus käsitles regulatsiooni, mille kohaselt lasus eelkooliealiste laste immuniseerimiskohustus ning mille täitmata jätmisega võisid kaasneda haldusõiguslikud tagajärjed, sealhulgas rahatrahv või lapse eelkoolieelsesse lasteasutusse vastuvõtmisest keeldumine (p-d 27–28, 146–148).

Tšehhi Vabariigi immuniseerimispraktikas kasutati asjaomasel perioodil mitmikantigeenseid vaktsiinpreparaate, sealhulgas kuuevalentseid kombineeritud vaktsiine Infanrix hexa (GlaxoSmithKline Biologicals S.A.) ja Hexacima (Sanofi Pasteur Europe) ning leetrite, mumpsi ja punetiste vastaseid

kombineeritud vaktsiine Priorix (GlaxoSmithKline Biologicals S.A.) ja M-M-RVaxPro (MSD Vaccins). *Vavřička* jt asjas ei käsitlenud EIK konkreetsete ravimpreparaatide kasutamist üksikute kaebajate laste suhtes, nende müügiloa aluseid Euroopa Liidu ravimiregulatsiooni kohaselt ega preparaatide farmakoloogilisi või kliinilisi omadusi. Kohtu kontroll piirdus vaidlustatud riigisisese immuniseerimiskorra vastavusega konventsiooni artikli 8 lõikest 2 tulenevatele nõuetele.

EIK menetluse esemeks kohtuasjas Vavřička ja teised vs. Tšehhi Vabariik ei olnud üksikute vaktsiinpreparaatide tootjate, kaubanduslike nimetuste, müügiloa liigi ega konkreetsete ravimpreparaatide kliinilise efektiivsuse kontroll. Suurkoda käsitles Tšehhi Vabariigi kehtestatud vaktsineerimiskohustust kui üldkohaldatavat riiklikku meedet Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 8 lõike 2 alusel ning kontrollis selle vastavust seaduslikkuse, õiguspärase eesmärgi, vajalikkuse ja proportsionaalsuse nõuetele (Vavřička ja teised vs. Tšehhi Vabariik, EIK suurkoja otsus, avaldused nr 47621/13 jt, 8. aprill 2021, p-d 261–275).

Kohtu menetluslik kontroll ei hõlmanud küsimust, kas iga immuniseerimisprogrammis kasutatud konkreetne ravimpreparaat saavutas kliiniliselt tõendatud viisil riigi poolt taotletud rahvatervise eesmärgi. Kontrolli esemeks oli Tšehhi Vabariigi kehtestatud vaktsineerimiskohustuse kui riikliku õigusliku meetme vastavus Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 8 lõikest 2 tulenevatele nõuetele. Kohtu kontroll ei hõlmanud üksikute vaktsiinpreparaatide farmakoloogilisi omadusi, tootmisandmeid, kliiniliste uuringute tulemusi, kvaliteedinõudeid ega ravimiregulatsiooni alusel toimivuse küsimusi (samas, p-d 264–275).

Euroopa Liidu ravimiregulatsiooni tähenduses tsentraalse müügiloa olemasolu, selle andmise menetlus, konkreetsete ravimpreparaatide müügiloa õiguslik alus ning müügiloa aluseks olnud kliiniliste andmete tõenduslik ulatus ei kuulunud kohtuasja Vavřička ja teised vs. Tšehhi Vabariik lahendamise esemesse.

EIK suurkoda ei käsitlenud konkreetsete vaktsiinpreparaatide tootjaid, kaubanduslikke nimetusi, müügiloa liiki ega üksikute ravimpreparaatide kliinilist efektiivsust või ohutusprofiili. Samuti ei kuulunud menetluse esemesse ravimite tootmisprotsessist, kvaliteedikontrollist, ravimipartiide vastavusest või muudest ravimiohutuse nõuetest tulenevate riskide kontroll Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 2 tähenduses ega konkreetsete preparaatide mõju tuvastamine vaktsineeritud isikute või elanikkonna tervisele.

Suurkoda ei kohaldanud Euroopa Liidu ravimiregulatsiooni ega kontrollinud Euroopa Ravimiameti või teiste ravimiregulatsiooni pädevate asutuste otsuste õiguspärasust. Kohtu pädevuskontroll piirdus Tšehhi Vabariigi kehtestatud vaktsineerimiskohustuse vastavusega konventsiooni artikli 8 lõikest 2 tulenevatele nõuetele, sealhulgas seaduslikkuse, õiguspärase eesmärgi, vajalikkuse ja proportsionaalsuse tingimustele (Vavřička ja teised vs. Tšehhi Vabariik, EIK suurkoja otsus, avaldused nr 47621/13 jt, 8. aprill 2021, p-d 261–275).

Vavřička lahendi „ratio decidendi“ ei hõlma järeldusi konkreetsete ravimpreparaatide müügiloa staatuse, ravimite arendus- ja registreerimismenetluste, kliiniliste uuringute tõendusliku tähenduse ega farmaatsiatootjate õigusliku vastutuse kohta. Ravimpreparaadi regulatiivse staatuse, müügiloa tingimuste, kvaliteedinõuete, kliiniliste andmete või ohutus- ja efektiivsusnäitajatega seotud küsimused kuuluvad eraldiseisvasse õiguslikku raamistikku, mida tuleb käsitleda Euroopa Liidu ravimiregulatsiooni ning kohaldatavate rahvusvaheliste ja riigisiseste normide alusel.

Meditsiinilise sekkumisega põhiõiguste piiramisel lasub riigil kohustus põhjendada, et rakendatud meede tugineb kontrollitavale faktilisele ja meditsiinilisele alusele ning vastab konventsioonist tulenevatele nõuetele isiku kehalise puutumatuse, eraelu kaitse ja otsustusautonoomia tagamisel.

Rahvatervise eesmärgi olemasolu ei kõrvalda vajadust kontrollida meetme sobivust, vajalikkust ja proportsionaalsust konkreetse isiku õiguste seisukohalt.

Vavřička lahendist ei tulene järeldust, et EIK oleks tuvastanud iga vaktsineerimisprogrammis kasutatud ravimpreparaadi konkreetse võime saavutada deklareeritud rahvatervise eesmärk või kinnitanud üksikute preparaatide kliinilist efektiivsust ja ohutust. Rahvatervise eesmärgi õiguspärasus ning konkreetse meditsiinilise meetme tõhususe, vajalikkuse ja riskiprofiili põhjendatus kujutavad endast erinevaid õigusküsimusi, mille lahendamine sõltub menetluse esemest, faktilisest alusest ja esitatud tõenditest.

Samuti ei anna Vavřička ja teised vs. Tšehhi Vabariik lahend alust järelduseks, et riigil oleks piiramatu pädevus kehtestada meditsiinilise iseloomuga kohustusi sõltumata isiku kehalise puutumatuse, autonoomse otsustusõiguse ja informeeritud nõusoleku kaitse nõuetest. Lahendi „ratio decidendi“ piirdub järeldusega, et konkreetne Tšehhi Vabariigi laste kohustusliku vaktsineerimise programm vastas konkreetses õiguslikus ja faktilises raamistikus Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 8 lõike 2 nõuetele.

2. Rahvusvahelise kontrollistandardi kohaldamine Eesti meetmetele

EIK praktika kohaselt tuleb meditsiiniliste sekkumiste ja rahvatervise meetmete hindamisel käsitleda samaaegselt kolme tasandit:

1. **meetme eesmärk ja avalik huvi**, sealhulgas rahvatervise kaitse;
2. **meetme rakendamise viis ja intensiivsus**, sealhulgas mõju isiku kehalisele puutumatusele ja otsustusautonoomiale;
3. **õiguslikud garantiid**, mis tagavad seaduslikkuse, õigusselguse, proportsionaalsuse ja tõhusa õiguskaitse.

Seetõttu ei saa üksnes rahvatervise eesmärgi olemasolu muuta automaatselt õiguspäraseks kõiki meetmeid, mille kaudu eesmärki saavutatakse. Rahvusvahelise inimõigusstandardi kohaselt tuleb hinnata, kas konkreetne meede säilitas isiku tegeliku otsustusvabaduse või muutis nõusoleku üksnes formaalseks eelduseks olukorras, kus keeldumisega kaasnesid olulised tööalased, majanduslikud või sotsiaalsed tagajärjed.

3. Eesti COVID-19 meetmete rahvusvaheline hinnang

Eestis ajavahemikul 2020–2023 COVID-19 leviku tõkestamiseks ja rahvatervise kaitseks rakendatud meetmete käsitlemisel tuleb eristada riigi pädevust võtta kasutusele rahvatervise kaitse abinõusid ning kohustust tagada nende rakendamine kooskõlas rahvusvahelisest inimõigusest tulenevate nõuetega. Rahvusvaheline õigus tunnustab riigi pädevust kehtestada rahvatervise kaitseks vajalikke meetmeid, kuid selliste meetmete õiguspärasus sõltub nende õiguslikust alusest, rakendamise korrast, piirangu ulatusest ning mõjust konventsiooniga ja rahvusvaheliste inimõigusnormidega kaitstud õigustele.

COVID-19 leviku tõkestamiseks Eestis ajavahemikul 2020–2023 rakendatud meetmed, sealhulgas vaktsineerimisstaatusega seotud juurdepääsupiirangud ning töö- ja teenistussuhte jätkumisega seotud vaktsineerimisnõuded, kujutasid endast sekkumisi isiku kehalisse puutumatusse, eraellu ning kutsealase tegevuse teostamise võimalustesse.

Eesti Vabariigi seisukoht nimetatud meetmete õiguspärasuse kohta põhineb eeldusel, et rakendatud abinõud vastasid riigi rahvusvahelistele kohustustele. Selline seisukoht eeldab rahvusvahelise inimõiguse standarditele vastavat põhjendust, et meetmete kehtestamisel ja rakendamisel olid tagatud seaduslikkuse, õigusselguse, vajalikkuse ja proportsionaalsuse nõuded ning et meditsiinilise sekkumisega seotud nõusolek säilitas tegeliku vabatahtliku ja informeeritud iseloomu.

Maailma Terviseorganisatsiooni poolt 11. märtsil 2020 välja kuulutatud COVID-19 pandeemiadeklaratsioon ei loonud rahvusvahelise õiguse alusel erandit riigi inimõiguslikest kohustustest ega andnud riigile piiramatut pädevust rakendada meetmeid, mis mõjutavad isiku kehalist autonoomiat, tööalast seisundit või muid rahvusvaheliste inimõigusnormidega kaitstud õigusi.

Rahvusvahelise õiguse kohaselt tuleb selliste meetmete puhul kontrollida, kas riigi kasutatud vahendid olid objektiivselt põhjendatud ning kas nende rakendamise tingimused säilitasid isiku tegeliku otsustusvabaduse. Kui meditsiinilise sekkumisega nõustumine kujunes eelduseks töö- või teenistussuhte säilitamiseks ning keeldumisega kaasnesid olulised õiguslikud või faktilised tagajärjed, tekib küsimus, kas selliselt kujunenud nõusolek vastas kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti artikli 7 teises lauses sätestatud vabatahtliku nõusoleku nõudele.

Pärast COVID-19 vastaste immuniseerimisprogrammide rakendamise algust 27. detsembril 2020 kujunes Eestis 2021. aastal eraldiseisvaks õiguslikuks küsimuseks konkreetsete SARS-CoV-2 vastaste bioloogiliste ravimpreparaatide intramuskulaarse manustamise sidumine teatavate töö- ja teenistussuhete jätkumise tingimustega. Mõnes tegevusvaldkonnas kehtestati nõue, mille kohaselt sõltus ametialase tegevuse jätkamine immunoprofülaktilise meetme läbimisest, sealhulgas Euroopa Liidu ravimiregulatsiooni alusel registreeritud vaktsiinpreparaadi manustamisest. Nõude täitmata jätmine võis kaasa tuua töö- või teenistussuhte muutmise, peatamise või lõpetamise ning mõjutada isiku õiguslikku ja kutsealast seisundit.

Selliste meetmete rahvusvahelis-õiguslik kontroll eeldab, et riik suudaks näidata piisavalt selge ja ettenähtava õigusliku aluse olemasolu, pädeva menetluse järgimist ning tõhusate õiguskaitsevahendite kättesaadavust. Riigi kohustus tagada inimõiguste kaitse ei piirdu õigusnormi formaalse kehtestamisega, vaid hõlmab ka nõuet, et normi kohaldamine oleks kooskõlas rahvusvaheliste inimõigusstandarditega.

Meditsiinilise sekkumisega seotud põhiõiguste piirangu õiguspärasuse kontroll eeldab, et piirangu kehtestaja põhjendab meetme faktilist, meditsiinilist ja õiguslikku alust ulatuses, milles nimetatud asjaolud moodustavad sekkumise õigustuse. Tõendamiskoormist ei täida üksnes viide ravimpreparaadi üldnimetusele, kaubanduslikule tähistusele või immuniseerimisprogrammi eesmärgile. Kui põhiõiguste riive õigustamisel tuginetakse konkreetse bioloogilise ravimpreparaadi kasutamisele, peab piirangu kehtestaja esitama asjakohased andmed preparaadi regulatiivse staatuse, kvaliteedikontrolli süsteemi, tootmisprotsessi nõuetele vastavuse, ravimipartiide kvaliteeditagamise, ohutusprofiili ning kliinilise toime kohta ulatuses, milles nimetatud asjaolud moodustavad meetme õigustuse.

Kui riik või muu põhiõigusi mõjutavat pädevust teostav subjekt seob isiku tööalase, teenistusliku või muu õiguslikult kaitstud seisundi säilimise konkreetse meditsiinilise sekkumisega, peab piirangu kehtestaja põhjendama põhjuslikku seost kasutatud sekkumise, taotletava rahvatervise eesmärgi ja isikule pandud kohustuse vahel. Populatsioonitasandi epidemioloogiline eesmärk ei asenda kohustust tõendada meetme sobivust, vajalikkust ja proportsionaalsust konkreetse põhiõiguse riive kontekstis.

Ravimpreparaadi müügiluba või muu ravimiregulatsioonist tulenev kasutusõigus ei kõrvalda eraldiseisvat inimõiguslikku kontrolli. Ravimiregulatsiooni menetlus käsitleb preparaadi kvaliteedi, ohutuse ja efektiivsuse vastavust ravimialastele nõuetele, samas kui Euroopa inimõiguste konventsioonist ja rahvusvahelistest inimõigusnormidest tulenev kontroll hõlmab täiendavalt

küsimust, kas konkreetse isiku suhtes rakendatud kohustus vastas kehalise puutumatuse, eraelu ja otsustusautonoomia kaitse nõuetele. Meetme õigustamisel ei saa lähtuda eeldusest, et ravimpreparaadi üldine regulatiivne staatus või rahvatervise programmiline eesmärk tõendab automaatselt soovitud bioloogilise toime saavutamist iga üksiku retsipiendi suhtes. Rahvastikutasandi nakkushaiguste kontrolli eesmärk tuleb eristada konkreetse isiku suhtes rakendatud meditsiinilise sekkumise tagajärgedest, arvestades individuaalset bioloogilist varieeruvust, võimalikke vastunäidustusi, kõrvaltoimete riske ning vähem piiravate meetmete olemasolu.

Kui põhiõiguse piirang tuleneb riigi või muu õigussubjekti otsusest, lasub piirangu õiguspärasuse põhjendamise kohustus piirangu kehtestajal. Isikult ei saa nõuda esmase tõendamiskoormise kandmist meetme ebapiisavuse, ebatõhususe või võimaliku kahjuliku mõju kohta olukorras, kus piirangu rakendaja tugineb meditsiinilisele sekkumisele kui õiguste riive alusele. Sama põhimõte kohaldub eraõiguslikele subjektidele ulatuses, milles nende tegevus mõjutab isikute põhiõigusi või kujutab endast sisuliselt tööalase, kutsealase või muu õiguslikult kaitstud seisundi piiramist. Eraõigusliku isiku viide rahvatervise eesmärgile, halduspraktikale või avaliku võimu soovitusele ei vabasta kohustusest põhjendada rakendatud meetme vajalikkust, sobivust ja proportsionaalsust.

Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas kujunenud kontrollistandard lähtub sellest, et meditsiinilise sekkumise õiguspärasust tuleb käsitleda koos sekkumise õigusliku aluse, eesmärgi, rakendamise viisi, intensiivsuse ja mõjuga isiku õigustele. Kohtuasjas Y.F. vs. Türgi (avaldus nr 24209/94, 22. juuli 2003) leidis kohus, et isiku tahtevastane günekoloogiline läbivaatus kujutas endast Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 8 kaitsealasse kuuluvat füüsilise puutumatuse riivet ning selline sekkumine eeldas piisavaid õiguslikke ja menetluslikke tagatisi omavoli vältimiseks (p-d 33, 43–44).

Kohtuasjas V.C. vs. Slovakkia (avaldus nr 18968/07, 8. november 2011) käsitles Euroopa Inimõiguste Kohus steriliseerimist olukorras, kus isikul puudus tegelik ja informeeritud otsustusvõimalus. Kohus leidis, et meditsiinilise sekkumise õiguspärasus sõltub tegeliku, vaba ja informeeritud nõusoleku olemasolust. Nõusoleku kehtivus eeldab piisava teabe andmist, otsustusvabaduse säilimist ning lubamatu surve või mõjutamise puudumist (p-d 107–112).

Kohtuasjas Mayboroda vs. Ukraina (avaldus nr 14709/07, 13. aprill 2023) tuvastas Euroopa Inimõiguste Kohus Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 8 rikkumise olukorras, kus riigi loodud tervishoiusüsteem ei taganud piisavaid menetluslikke ja institutsionaalseid garantiisid patsiendi informeeritud nõusoleku kaitseks. Kohus käsitles riigi vastutust mitte üksnes üksiku tervishoiutöötaja tegevuse kaudu, vaid ka riikliku õigusliku ja korraldusliku raamistiku tõhususe kaudu patsiendi autonoomia kaitsel (p-d 62–64).

Seega kohtupraktikast tuleneb, et meditsiinilise sekkumisega seotud põhiõiguste piirangu kontroll ei piirdu õiguspärase eesmärgi olemasolu tuvastamisega. Piirangu kehtestaja peab põhjendama, et kasutatud meede põhines piisaval faktilisel ja õiguslikul alusel, vastas vajalikkuse ja proportsionaalsuse nõuetele ning säilitas isiku kui õigussubjekti kehalise puutumatuse, inimväärikuse ja autonoomse otsustusõiguse kaitse. Samal ajal tuleb eristada kohtuasjas Vavřička ja teised vs. Tšehhi Vabariik (avaldused nr 47621/13 jt, Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoja otsus 8. aprill 2021, punktid 258–275) käsitletud õiguslikku küsimust olukordadest, milles täiskasvanud isiku tööalasele või majanduslikule seisundile avaldatakse survet meditsiinilise sekkumisega nõustumiseks. Nimetatud lahend puudutas riikliku laste inokuleerimisprogrammi ning selle täitmata jätmisega seotud õiguslike tagajärgede vastavust Euroopa inimõiguste konventsiooni artiklile 8. Kohus ei käsitlenud täiskasvanud isiku sõltuvussuhtest, töösuhte jätkumisest või muust sotsiaalsest survest tulenevat nõusoleku vabatahtlikkuse küsimust ega loonud erandit informeeritud nõusoleku põhimõttest.

Eesti Vabariigi poolt COVID-19 perioodil rakendatud meetmete rahvusvahelis-õiguslikul hindamisel tuleb seetõttu kohaldada koostoimes Euroopa inimõiguste konventsiooni artiklist 8 tulenevat eraelu, kehalise puutumatuse ja otsustusautonoomia kaitset ning kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti artiklist 7 tulenevat keeldu allutada isikut meditsiinilisele sekkumisele ilma tema vaba ja teadliku nõusolekuta. Rahvusvahelise õiguse kohaselt ei ole määrav üksnes meetme deklareeritud eesmärk, vaid ka küsimus, kas riik tagas tegeliku otsustusvabaduse, piisava teabe kättesaadavuse ning tõhusa õiguskaitse olukorras, kus riiklikud asutused või nende mõjusfääris tegutsevad eraõiguslikud subjektid rakendasid isiku suhtes olulise õigusliku või faktilise mõjuga piiranguid.

Euroopa Inimõiguste Kohtu väljakujunenud praktika kohaselt kuuluvad meditsiinilised sekkumised Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 8 kaitsealasse, kuivõrd need puudutavad isiku füüsilist puutumatust, kehalist identiteeti ja isiklikku autonoomiat. Kohtuasjas Solomakhin vs. Ukraina (avaldus nr 24429/03, EIK otsus 15. märts 2012) leidis kohus, et kohustuslik vaktsineerimine kujutas endast sekkumist artikliga 8 kaitstud eraellu ning selline sekkumine peab vastama artikli 8 lõikes 2 sätestatud tingimustele. Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 8 kohane kontroll hõlmab kolme omavahel seotud tingimust:

- kas meetmel oli piisavalt selge, kättesaadav ja ettenähtav õiguslik alus;
- kas sekkumine teenis artikli 8 lõikes 2 tunnustatud õiguspärast eesmärki, sealhulgas rahvatervise või teiste isikute õiguste kaitset;
- kas meede oli demokraatlikus ühiskonnas vajalik ja säilitas proportsionaalse suhte taotletava eesmärgi ning isiku põhiõiguste riive vahel.

4. Nürnbergi kohtuasjade informeeritud nõusolekule

Kohtuasjas *Ameerika Ühendriigid vs. Karl Brandt jt* (*United States of America v. Karl Brandt et al.*, Ameerika Ühendriikide sõjaväetribunal VI, Nürnberg, 1946–1947; kohtuotsus 20. august 1947) kujunes oluliseks lähtekohaks põhimõte, et meditsiinilise sekkumise õiguspärasust ei saa tuletada üksnes riigisisesest õigusest, ametlikust korraldusest või institutsionaalsest pädevusest. Tribunal hindas sekkumiste tegelikku olemust ja mõju isikule ning lähtus inimväärikuse, kehalise puutumatuse ja autonoomse otsustamise kaitse nõuetest.

Nürnbergi koodeksi (1947) esimese põhimõtte kohaselt on inimese vabatahtlik nõusolek meditsiinilise uurimise lubatavuse vältimatu eeltingimus. Kehtiv nõusolek eeldab otsustusvõimet, piisavat teavet kavandatava sekkumise, selle eesmärgi, riskide ja võimalike tagajärgede kohta ning tegelikku võimalust otsustada ilma sunni või lubamatu mõjutamiseta. Koodeks ei ole iseseisev rahvusvaheline leping ega formaalselt siduv konventsiooninorm, kuid selles väljendatud põhimõtted on mõjutanud hilisemat meditsiiniõigust, bioeetikat ja rahvusvaheliste inimõiguste standardite kujunemist.

Nürnbergi pretsedendi tähendus ei seisne seega üksnes nõusolekunõude sõnastamises, vaid laiemas lähtekohas, et meditsiinilise sekkumise õiguslikul hindamisel tuleb formaalse lubatavuse kõrval kontrollida ka selle kooskõla isiku kehalise puutumatuse, otsustusautonoomia ja inimväärikuse kaitsega. Samas ei tähenda Nürnbergi koodeksile tuginemine, et hilisemad seaduslikult reguleeritud meditsiinilised programmid oleksid võrreldavad Nürnbergi arstide kohtuasjas käsitletud rahvusvaheliste kuritegudega; võrreldav on üksnes asjakohane õiguslik põhimõte, mitte ajalooline ega õiguslik kontekst.

X. KOHUSTUSLIKU MEDITSIINILISE SEKKUMISE PÕHISEADUSLIKUD PIIRID

1. Õiguslik raamistik ja põhiõiguste riive

Riigikohus on halduskolleegiumi 25. novembri 2021. aasta määrustes asjades nr 3-21-2241 (p-d 20–22) ja nr 3-21-2071 (p 10) üheselt sedastanud, et kohustuse õiguspärasuse konstanteerimisel on määravaks selle tegelik mõju isiku põhiõigustele, mitte meetme formaalne nimetus või juriidiline kuju. Sellest tulenevalt laienevad samad põhiseaduslikud tagatised ja range proportsionaalsuse kontroll ka olukordadele, kus isikut ei sunnita füüsiliselt toimingut läbima, ent keeldumise tagajärjeks on reaalne töö- või teenistussuhte lõppemise oht. Nimetatud lahendite kohaselt tuleb igasuguse kaudse sunni puhul tuvastada, kas riive on demokraatlikus ühiskonnas vältimatu ning taotletava õiguspärase eesmärgiga proportsionaalses tasakaalus.

Põhiõiguste intensiivse riive korral peab õiguslik alus olema eriti täpne. Riigikohus on märkinud, et mida tugevam on põhiõiguse piirang, seda kõrgemad on seaduse määratletuse nõuded (Riigikohtu üldkogu otsus asjas nr 3-4-1-8-09, 22. märts 2011, p 160; Riigikohtu põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegiumi otsus asjas nr 5-19-40/36, 10. detsember 2020, p 50).

Euroopa Inimõiguste Kohus on samuti nõudnud, et kohustuslik meditsiiniline meede peab tuginema piisavalt selgele, kättesaadavale ja etteaimatavale regulatsioonile (EIK, *Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik*, kaebused nr 47621/13, 3867/14, 73094/14, 19306/15, 19298/15 ja 43883/15, 8. aprill 2021, p 266).

1.2. Eesti praktika ja riigi vastutuse küsimus

Eesti õiguskorras kujunes töö- ja teenistussuhetes olukord, milles ulatuslik põhiõiguste riive kehtestati peamiselt asutusesiseste aktide, riskianalüüside ja ametijuhendite alusel. Selline regulatiivne lahendus tekitas küsimuse selle vastavusest seadusereservatsiooni põhimõttele, sest isiku kehalise puutumatuse, eraelu ja kutsealase eneseteostuse ulatuslik piiramine eeldab piisavalt selget, kättesaadavat ja ettenähtavat seaduslikku alust kooskõlas „lex certa" põhimõttega.

Riigikohus on halduskolleegiumi 25. novembri 2021. aasta määruses asjas nr 3-21-2241 (p-d 20–22) märkinud, et kohustusliku tervishoiualase nõude õiguspärasuse hindamisel tuleb lähtuda selle tegelikust mõjust töötaja või teenistuja õigustele. Tallinna Halduskohus on 31. mai 2022. aasta otsuses haldusasjas nr 3-21-2163 (p 113) lisanud, et sellise meetmega võivad kaasneda ettevõtlusvabaduse, eraelu puutumatuse, töökoha valiku, veendumusvabaduse, inimväärikuse ja isikupuutumatuse riived. Nende põhiõiguste riivete analüüsimisel tuleb seetõttu tagada täpne ja põhjalik õiguslik põhjendatus vastavalt viidatud kohtupraktikale.

Tartu Maakohus on 7. märtsi 2022. aasta otsuses tsiviilasjas nr 2-21-17151 (mida kinnitas Tartu Ringkonnakohus 1. juuli 2022. aasta otsusega samas asjas) leidnud, et tööandja ei saa töölepingu tingimusi ühepoolselt muuta selliselt, et töötaja jätkamine sõltuks terviseseisundiga seotud nõude täitmisest. Avalikus teenistuses on Tallinna Halduskohus (31. augusti 2022. aasta otsustes haldusasjades nr 3-22-157, nr 3-22-324, nr 3-21-2712 ja nr 3-21-2408) ning Tartu Halduskohus (25. aprilli 2023. aasta otsuses haldusasjas nr 3-21-2709) asunud seisukohale, et spetsialistide teenistusest vabastamine ei vasta vajalikkuse ja proportsionaalsuse nõuetele. Seetõttu eeldab igasugune teenistussuhte lõpetamine või ühepoolne nõuete seadmine ranget proportsionaalsuse kontrolli ja riive õigustatuse tõendamist.

1.3. Euroopa võrdluspraktika ja allikad

Euroopa riikide praktika näitab, et ulatuslikud tervisealased kohustused kehtestati üldjuhul seadusandliku menetluse kaudu, mitte üksikute tööandjate või asutuste siseaktidega. Itaalia, Austria, Kreeka, Saksamaa ja Ühendkuningriigi meetmed olid peamiselt suunatud kõrge riskiga tegevusvaldkondadele (Yang et al., 2022; House of Commons Library, 2022).

Eesti õigusriiklik probleem seisnes rahvusvahelise inimõigusstandardi kohaselt selles, et ulatusliku põhiõiguste piirangu kujundamine toimus osaliselt täitevvõimu ja asutusesiseste otsuste tasandil. Euroopa inimõiguslik raamistik eeldab sellistes olukordades selget seaduslikku alust, õigusselgust ning tõhusat kohtulikku kontrolli.

Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti artiklist 7 tulenevate nõuete kohaldamisel tuleb tuvastada, kas vaidlusalused meetmed kuuluvad nimetatud sätte kaitsealasse ning kas nende rakendamisel oli tagatud isiku vaba ja teadlik nõusolek. Järeldus artikli 7 mittekohaldumise või meetmete vastavuse kohta selle sätte nõuetele peab tuginema piisavalt põhjendatud õiguslikule käsitlusele ja kontrollitavatele faktilistele asjaoludele.

Nürnbergi koodeks sisaldab meditsiiniliste inimuuringute läbiviimise eetilisi ja õiguslikke põhimõtteid, mis kujunesid välja eesmärgiga välistada inimeste väärkohtlemine meditsiiniliste katsete ja uuringute raames. Selle esimene põhimõte pärineb Ameerika Ühendriikide sõjaväetribunali otsusest Ameerika Ühendriigid vs. Karl Brandt jt (*Medical Case*) ning sätestab inimese vabatahtliku nõusoleku keskse tingimusena meditsiinilise uurimise lubatavusele.

Kehtiva nõusoleku eelduseks on isiku otsustusvõime, tegelik võimalus teha sõltumatu valik ning piisav teave kavandatava sekkumise olemuse, eesmärgi, võimalike riskide ja tagajärgede kohta. Nõusolekut ei saa käsitada vabatahtlikuna olukorras, kus otsustusprotsessi mõjutavad sund, eksitav teave, lubamatu mõjutamine või muu surve, mis piirab isiku tegelikku otsustusvabadust.

Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti artikli 7 teise lause tähenduses ei ole rahvusvaheline kohtupraktika kujundanud ammendavat määratlust mõistele „meditsiiniline või teaduslik eksperiment“. Nimetatud mõiste sisustamisel tuleb lähtuda sekkumise eesmärgist, olemusest, rakendamise viisist ning isikule avalduvast mõjust. Bioloogiline sekkumine, mis mõjutab inimese organismi ning mille individuaalsed tagajärjed sõltuvad isiku bioloogilistest eripäradest ja mille täielik toime ei ole sekkumise hetkel kindlalt määratav, võib teatavatel asjaoludel sisaldada eksperimentaalset elementi. Sellise kvalifikatsiooni tegemine eeldab konkreetse meetme faktiliste asjaolude, olemasoleva teadmiste taseme, regulatiivse raamistiku ning isiku antud nõusoleku tegeliku ulatuse eraldi käsitlemist.

Menetluses esitatud seisukohtade kohaselt ei saa nõusolek piirduda formaalse kinnitusega, vaid eeldab isiku tegelikku võimalust teha vaba ja teadlik otsus. COVID-19 vastaste bioloogiliste ravimpreparaatidega seotud avalikke seisukohti on käsitletud erinevalt, sealhulgas seisukohtades, mille kohaselt võis esitatud teave olla ebapiisav ning asjaomaste preparaatide regulatiivne staatus ja kasutustingimused vajanuks täiendavat selgitamist. Nimetatud väidete õiguslik tähendus sõltub nende vastavusest menetluses tuvastatud faktilistele asjaoludele, kohaldatavale ravimiregulatsioonile ning rahvusvahelistele inimõigusstandarditele.

Samuti on menetluses esitatud seisukohti seoses väidetava ebapiisava teavitamisega geneetiliselt muundatud organismide ja rakusubstraatidega seotud asjaolude kohta Pfizeri ja Moderna bioloogiliste ravimpreparaatide puhul (OGTR Letter of Demand, 4. juuli 2023).

Lipiid-nanopartiklitega seotud modifitseeritud informatsiooni kandva ribonukleiinhappe (LNP-modRNA) komplekside kohta on esitatud seisukohti, mille kohaselt võivad nimetatud kompleksid

liikuda süstekohast organismi erinevatesse piirkondadesse ning jaotuda erinevates kudedes ja elundites. Samuti on viidatud ravimiohutuse ja tarbijakaitse põhimõttele, mille kohaselt ei tohi ravimpreparaati ega meditsiinilist toodet märgistada, pakendada, töödelda, turustada ega reklaamida viisil, mis on ebatäpne, eksitav või tegelikkusele mittevastav.

Teatud seisukohtades on leitud, et COVID-19 bioloogiliste ravimpreparaatide käsitlemine traditsiooniliste profülaktiliste vaktsiinidega samaväärsena võib vajada täiendavat õiguslikku ja meditsiinilist täpsustamist, arvestades nende toimemehhanismi, arendusprotsessi ning kasutamist erakorraliste tervishoiumeetmete tingimustes. Samuti on esitatud seisukohti, mille kohaselt võisid tööalased piirangud, sotsiaalsed tagajärjed või ametialase staatuse muutumise risk mõjutada isikute otsustusprotsessi meditsiinilise sekkumisega nõustumisel.

Nürnbergi koodeksi kolmas põhimõte sätestab, et meditsiiniline eksperiment peab põhinema eelnevatel teadmistepõhistel andmetel, sealhulgas loomkatsete tulemustel ning uuritava haiguse bioloogilise kulu tundmisel. COVID-19 bioloogiliste ravimpreparaatide arendamise ja kasutuselevõtuga seoses on esitatud seisukohti, mille kohaselt erines nende arendusprogramm varasemate vaktsiinitehnoloogiate tavapärasest kronoloogiast, sealhulgas kliinilise arenduse etappide ajastamise ja läbiviimise osas.

Kuigi Nürnbergi koodeksit ei ole tervikuna kehtestatud siduva rahvusvahelise lepinguna ega riigisisese õiguse iseseisva õigusaktina (New England Journal of Medicine, 1997, 337:1436–1440) on selles väljendatud põhimõtted mõjutanud rahvusvahelise meditsiiniõiguse ja bioeetika kujunemist. Informeeritud nõusoleku nõue on tunnustatud rahvusvahelistes inimõigusstandardites ning kajastub muu hulgas kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti artiklis 7. Sama põhimõte moodustab ühe aluse inimestega seotud biomeditsiiniliste uuringute rahvusvahelistele eetilistele juhistele, sealhulgas Maailma Terviseorganisatsiooni ja Rahvusvahelise Meditsiiniteaduste Organisatsioonide Nõukogu koostatud juhistele.

Põhimõte, mille kohaselt ei tohi isikut ilma tema vabatahtliku nõusolekuta allutada meditsiinilistele või teaduslikele katsetele, kaitseb isiku õigust otsustada enda keha ja tervisega seotud küsimustes. Kui meditsiinilise sekkumisega nõustumine saavutatakse surve, sõltuvussuhte või oluliste õiguslike tagajärgede kaudu, tekib küsimus nõusoleku tegelikust vabatahtlikkusest ning sekkumise vastavusest rahvusvahelistele inimõigusstandarditele.

Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuudi artiklis 21 on sätestatud õigusallikad, millele kohus võib oma tegevuses tugineda. Nendeks on eelkõige rahvusvahelised lepingud, rahvusvahelise õiguse põhimõtted ja rahvusvaheliselt tunnustatud tavaõiguse normid, mida täiendavad kohtupraktika ning õigusteoreetilised käsitlused (Shabas, 2007).

Nürnbergi koodeksi käsitlemine rahvusvahelise õiguse allikana sõltub selle õiguslikust kvalifikatsioonist ning sellest, millises ulatuses on selles väljendatud põhimõtted kujunenud rahvusvahelise tavaõiguse osaks. Rahvusvahelise tavaõiguse kujunemise ning võimaliku imperatiivse normi (*jus cogens*) staatuse tuvastamisel arvestatakse eelkõige riikide järjepidevat praktikat (*state practice*), õiguslikku veendumust (*opinio juris*), rahvusvaheliste organisatsioonide seisukohti ja rahvusvaheliste kohtute praktikat (Rahvusvahelise Õiguse Komisjon, 1950).

Nürnbergi koodeksis väljendatud informeeritud nõusoleku põhimõtte hilisem mõju rahvusvahelisele meditsiiniõigusele ja bioeetikale tuleneb asjaolust, et sarnased nõuded on kajastunud järgnevates rahvusvahelistes dokumentides, eetilistes juhistes ning inimõiguste standardites. Menetluses esitatud seisukohtades on seoses dr Karmen Jolleri tegevusega tõstatatud küsimused võimaliku vastuolu kohta nimetatud põhimõtetega, sealhulgas seoses informeeritud nõusoleku piisavuse, alternatiivsete ravivõimaluste käsitlemise, terviseriskidega seotud teabe esitamise ning

võimalike kõrvaltoimete korral rakendatud meetmetega. Kõige olulisem rahvusvahelis-õiguslik küsimus ei seisne üldises väites, et kõik COVID-19 rahvatervise meetmed olid iseenesest õigusvastased, vaid selles, kas konkreetse meetme rakendamine mõjutas isiku meditsiinilist otsustusvabadust sellisel määral, et välistati tegeliku, vaba ja informeeritud nõusoleku võimalus. Sellest tulenevalt kujutab Nürnbergi koodeksi esimene põhimõte endast olulist lähtekohta informeeritud nõusoleku käsitlusele rahvusvahelises inimõiguste õiguses ja bioõiguses.

Nürnbergi koodeksis väljendatud põhimõtete võimalik käsitlemine rahvusvahelise tavaõiguse või *jus cogens*'i normidena sõltub siiski rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud kriteeriumide kohaldamisest, sealhulgas riikide praktika ja õigusliku veendumuse ulatusest ning rahvusvahelise üldsuse tunnustusest vastava normi kohustusliku ja kõrvalekaldumatu iseloomu kohta.

1.4. EUA kohustuslikkuse piirid USA õiguses

Ameerika Ühendriikide Kongress kehtestas föderaalse toidu-, ravimite ja kosmeetikatoodete seaduse (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act*, FDCA) § 564 alusel erakorralise kasutusloa regulatsiooni (*Emergency Use Authorization, EUA*). Vastavad sätted on kodifitseeritud Ameerika Ühendriikide seadustiku (*United States Code*) 21. tiitli §-s 360bbb-3 (21 U.S.C. § 360bbb-3).

Juriidiline käsitlus ja struktuur

Tees (õiguslik alus): Erakorraliste kasutuslubade (EUA) rakendamise formaaljuriidiliseks eelduseks on rahvatervise hädaolukorra eelnev tuvastamine. Vastava määrangu teeb USA tervishoiu- ja sotsiaalminister (*Secretary of Health and Human Services*; HHS *Secretary*), kellele föderaalse toidu-, ravimi- ja kosmeetikaseaduse (FDCA) § 564 annab selle hindamisel ulatusliku kaalutlusruumi.

Antitees (pädevuse rakendamise küsimus): Kuigi kehtiv õigusnormistik ei anna USA tervishoiu- ja sotsiaalministrile (HHS) absoluutset otsustusõigust, annab föderaalse toidu-, ravimi- ja kosmeetikaseaduse (FDCA) § 564 talle rahvatervisealase hädaolukorra tuvastamisel ulatusliku kaalutlusruumi. See volitus ei ole piiramatu, kuid seadus ei nõua enne otsuse tegemist sõltumatu ekspertiisiorgani heakskiitu. Sellise sõltumatu ekspertiisi puudumisel tegi minister 4. veebruaril 2020 FDCA § 564 alusel ametliku määrangu (*determination*) rahvatervise hädaolukorra kohta, mis mõjutab riiklikku julgeolekut või kodanike tervist. Selle määranguga loodi erakorraliste kasutuslubade (EUA) rakendamise õiguslik alus. Teleoloogilise tõlgenduse kohaselt eeldab niisugune otsus siiski selle faktilise aluse objektiivset kontrollitavust. Avalikult kättesaadava tõendusmaterjali puudumine tekitab küsimusi otsuse põhjendatuse kohta, kuid see küsimus ei ole olnud USA Ülemkohtu põhiseadusliku kontrolli esemeks. Juriidiliselt oli tegemist föderaalse haldusõiguse kohase täidesaatva haldusaktiga, mis lõi halduskaalutlusel põhinevate EUA menetluste rakendamiseks vajaliku õigusliku eeltingimuse. Tegemist ei olnud seadusandliku normi ega litsentsimenetlusega. Teadaolevalt ei ole avalikustatud patoloogilist eksperthinnangut, otsest tõendusmaterjali ega seda kinnitavaid kaudseid tõendeid, mis oleksid olnud 4. veebruaril 2020 tehtud otsuse faktiliseks aluseks ja põhjendanud uue koroonaviiruse ohu tõsidust (USA Tervishoiu- ja Sotsiaalministeerium, 2020). Samuti ei ole teada tõendeid selle kohta, et selline eksperthinnang või muu asjakohane tõendusmaterjal oleks otsuse tegemise ajal olemas olnud või hiljem avalikustatud.

Rahvatervise teenistuse seaduse (*Public Health Service Act* – PHS Act) § 319 alusel antud rahvaterviseala hädaolukorra (*Public Health Emergency* – PHE) määrang allkirjastati 31. jaanuaril 2020 Ameerika Ühendriikide tervishoiu- ja sotsiaalteenuste ministri (*Secretary of Health and Human Services*) Alex Azari poolt. Määrangus tuvastati sõnaselgelt, et rahvatervise hädaolukord „has existed since January 27, 2020" („on eksisteerinud alates 27. jaanuarist 2020"). Sellest tulenevalt määrati PHE õiguslik alguskuupäev tagasiulatuvalt 27. jaanuarile 2020 (U.S. Department of Health and Human Services [HHS], 2020a). HHS kinnitas sama põhimõtet oma ametlikus teates, milles sätestati: „This declaration is retroactive to January 27, 2020" („Käesolev deklaratsioon on tagasiulatuv alates 27. jaanuarist 2020") (HHS, 2020b).

PHE määrangu avaldamise ajaks oli HHS alustanud föderaalsete asutuste kaudu koostööd eraõiguslike biotehnoloogia- ja farmaatsiaettevõtetega COVID-19 vastaste meditsiiniliste vastumeetmete väljatöötamiseks. HHS märkis ametlikult, et tema allasutused „are collaborating with industry to identify and move forward with development of potential diagnostics, vaccines, and therapeutics to detect, prevent, and treat 2019-nCoV infections" („teevad koostööd tööstusega võimalike diagnostikavahendite, vaktsiinide ja ravimeetodite väljatöötamise edendamiseks 2019-nCoV nakkuste avastamiseks, ennetamiseks ja raviks") (HHS, 2020b).

Dokumentide põhjal on tuvastatav, et enne PHE deklaratsiooni allkirjastamist oli HHS-i koosseisu kuuluv Rahvuslik Allergia- ja Nakkushaiguste Instituut (*National Institute of Allergy and Infectious Diseases* – NIAID) alustanud koostööd ettevõttega Moderna, Inc. ning Koalitsiooniga Epideemiateks Valmistumise Innovatsioonide Edendamiseks (*Coalition for Epidemic Preparedness Innovations* – CEPI) mRNA-1273 vaktsiinikandidaadi arendamiseks. Moderna teatas 23. jaanuaril 2020 CEPI rahastuse saamisest ning vaktsiinikandidaadi arendamisest koostöös NIAID-iga (Moderna, 2020; Congressional Research Service, 2020).

Samas ei võimalda olemasolevad dokumendid teha järeldust, et enne 4. veebruari 2020 olid ametlikult käivitatud HHS-i või Biomeditsiiniliste Täiustatud Teadusuuringute ja Arendustegevuse Ameti (*Biomedical Advanced Research and Development Authority* – BARDA) COVID-19 vaktsiinikoostööprogrammid ettevõtetega Sanofi, Johnson & Johnsoni tütarettevõtte Janssen või Regeneron. Nende koostööde ametlikud väljakuulutamised toimusid hiljem 2020. aasta veebruaris (Congressional Research Service, 2020).

Erinevalt PHE deklaratsioonist ei omanud FDCA § 564 alusel 4. veebruaril 2020 tehtud erakorraliste kasutuslubadega seotud deklaratsioon tagasiulatuvat õiguslikku toimet. Deklaratsioon lähtus sõnastusest „As of this date" („käesoleva kuupäeva seisuga"), mis tähistas õigusliku toime algust deklaratsiooni väljaandmise kuupäeval ega loonud tagasiulatuvat kehtivust (HHS, 2020c).

Seega tuleb õiguslikult eristada kahte eraldiseisvat föderaalset haldusakti:

- rahvatervise teenistuse seaduse (*Public Health Service Act* – PHS Act) § 319 alusel antud rahvaterviseala hädaolukorra (*Public Health Emergency* – PHE) deklaratsiooni, mille kohaldamise alguskuupäev määrati tagasiulatuvalt 27. jaanuarile 2020;
- föderaalse toidu-, ravimi- ja kosmeetikaseaduse (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act* – FDCA) § 564 alusel tehtud erakorraliste kasutuslubadega seotud deklaratsiooni, mille õiguslik toime tekkis üksnes selle väljaandmise kuupäeval, 4. veebruaril 2020.

Süntees (kohtulik kontroll ja kehtivus): Ameerika Ühendriikide Ülemkohus ei ole seni käsitlenud föderaalse toidu-, ravimi- ja kosmeetikaseaduse (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act* – FDCA) § 564

alusel USA tervishoiu- ja sotsiaalministrile (*Secretary of Health and Human Services*) antud pädevuse põhiseaduspärasust võimude lahususe põhimõtte, mittedelegeerimise doktriini (*nondelegation doctrine*) ega muude põhiseaduslike piirangute alusel. Samuti puudub Ülemkohtu sisuline lahend, milles oleks hinnatud Maailma Terviseorganisatsiooni (WHO) COVID-19 pandeemiadeklaratsiooni, mis kuulutati WHO peadirektori poolt välja 11. märtsil 2020 ja mille alusel käsitati COVID-19 olukorda ülemaailmse pandeemiana kuni 5. maini 2023, õiguslikku kehtivust või põhiseaduspärasust (*World Health Organization*, 2020, 11. märts [WHO peadirektori sissejuhatavad märkused COVID-19 teemalisel pressibriifingul]; *World Health Organization*, 2023, 5. mai [WHO peadirektori sissejuhatavad märkused COVID-19 teemalisel pressibriifingul]).[33] Seega esinevad nimetatud WHO pehme õigusena käsitletavate teadete raames napid erisused: WHO 5. mai 2023. aasta otsus puudutas formaalselt PHEIC-staatuse (*Public Health Emergency of International Concern*) lõpetamist rahvusvaheliste tervise-eeskirjade (2005) alusel, mitte eraldiseisvalt 11. märtsi 2020. aasta pandeemiadeklaratsiooni tühistamise tähendust või selle kehtetuks tunnistamist.

Sellest tulenevalt põhineb erakorraliste kasutuslubade (*Emergency Use Authorization* – EUA) õiguslik kehtivus kehtival seadusandlikul alusel, FDCA § 564 volitusnormil ning väljakujunenud halduspraktikal. EUA mehhanismi ei loodud PHEIC-i või COVID-19 pandeemiadeklaratsiooni väljakuulutamise järgselt, vaid seda oli rakendatud juba varasemate rahvaterviseohtude korral. Näiteks Zika viiruspatogeeniga seostatud puhangu ajal tuvastas tervishoiu- ja sotsiaalminister 26. veebruaril 2016 FDCA § 564 alusel rahvatervisealase hädaolukorra olemasolu, mille alusel oli Toidu- ja Ravimiametil (*Food and Drug Administration* – FDA) võimalik väljastada diagnostikaseadmete erakorralisi kasutuslube (FDA, 2016).[34]

COVID-19 perioodi asjakohane kohtupraktika on keskendunud peamiselt föderaalasutuste konkreetsete regulatiivsete meetmete pädevusalusele, mitte FDCA § 564 alusel HHS ministri

[33] 30. jaanuaril 2020 kuulutas Maailma Terviseorganisatsioon (*World Health Organization*, WHO) COVID-19 puhangu rahvusvahelise tähtsusega rahvatervisealaseks hädaolukorraks (*Public Health Emergency of International Concern*, PHEIC). WHO rahvusvaheliste tervise-eeskirjade (2005) alusel tegutsev erakorraline komitee hindas uudse koroonaviiruse (2019-nCoV) levikut ning WHO peadirektor nõustus komitee soovitusega kuulutada olukord rahvusvahelise tähtsusega rahvatervisealaseks hädaolukorraks (*World Health Organization*, 2020, 30. jaanuar [Avaldus rahvusvaheliste tervise-eeskirjade (2005) alusel moodustatud erakorralise komitee teise kohtumise kohta seoses uue koroonaviiruse (2019-nCoV) puhanguga]).

WHO märkis, et COVID-19 puhangu tõttu tekkinud olukord nõudis rahvusvahelise koostöö tugevdamist ning teadus- ja arendustegevuse kiirendamist. Muude soovituste hulgas kutsus WHO üles kiirendama vaktsiinide, ravimeetodite ja diagnostikavahendite väljatöötamist (*World Health Organization*, 2020, 30. jaanuar [WHO peadirektori avaldus rahvusvaheliste tervise-eeskirjade erakorralise komitee kohta seoses uue koroonaviirusega (2019-nCoV)]).

WHO peadirektori avalduses esitatud seisukoht oli järgmine:

> „On January 30, 2020, the World Health Organization ("WHO") declared a public health emergency of international concern over the global outbreak of COVID-19. Among other recommendations, WHO called for the accelerated development of vaccines, therapeutics and diagnostics." („30. jaanuaril 2020 kuulutas Maailma Terviseorganisatsioon (WHO) COVID-19 ülemaailmse puhangu tõttu välja rahvusvahelise tähtsusega rahvatervisealase hädaolukorra. Muude soovituste hulgas kutsus WHO üles kiirendama vaktsiinide, ravimeetodite ja diagnostikavahendite väljatöötamist.")

Samal ajaperioodil määratles WHO teadus- ja innovatsioonitegevuse prioriteedid eesmärgiga kiirendada tõenduspõhiste tervishoiualaste sekkumisvahendite väljatöötamist, sealhulgas diagnostikameetodite, ravimite ja vaktsiinide arendamist (*World Health Organization*, 2020, 12. veebruar [COVID-19 rahvusvahelise tähtsusega rahvatervisealase hädaolukorra (PHEIC) ülemaailmne teadus- ja innovatsioonifoorum: teadusuuringute tegevuskava suunas]).

[34] FDCA § 564 alusel tehtud HHS *Secretary* määrangud Zika (26. veebruar 2016) ja COVID-19 (4. veebruar 2020) puhul jõustusid nende allkirjastamise kuupäeval. Mõlemad haldusaktid avaldati hiljem *Federal Register*'is vastavalt 2. märtsil 2016 ja 7. veebruaril 2020. Avaldamine ei omanud tagasiulatuvat jõudu, vaid täitis ametliku avalikustamise ja teatavakstegemise funktsiooni.

(*Secretary*) poolt tehtud rahvatervise hädaolukorra määrangu põhiseaduslikele eeldustele.[35] Kohtuasjas *National Federation of Independent Business v. Department of Labor, Occupational Safety and Health Administration*, Nos. 21A244 ja 21A247, Ameerika Ühendriikide Ülemkohus, otsus 13. jaanuar 2022, 595 U.S. ___ (2022), 142 S. Ct. 661, 664–666, leidis kohus, et Ameerika Ühendriikide Tööministeeriumi alluvuses tegutsevale Tööohutuse ja Töötervishoiu Ametile (*Occupational Safety and Health Administration* – OSHA) ei olnud Kongress andnud selget ja ühemõttelist volitust kehtestada vähemalt 100 töötajaga tööandjatele vaktsineerimis- või testimiskohustust. Kohus järeldas, et niivõrd ulatusliku majandusliku ja poliitilise tähendusega meetme rakendamine eeldab Kongressi selgesõnalist volitust, lähtudes olulise majandusliku ja poliitilise tähendusega küsimuste doktriinist (*major questions doctrine*).

Sellest tulenevalt tuleb õiguslikult eristada Ameerika Ühendriikide siseriiklikust põhiseadus- ja haldusõigusest tulenevaid pädevusnorme ja põhiseaduslikke piiranguid rahvusvahelise inimõiguste õiguse normidest, mille eesmärk on tagada isiku kehalise puutumatuse kaitse ning meditsiinilise sekkumise lubatavus üksnes isiku vaba ja teadliku nõusoleku alusel.

Rahvusvahelise õiguse kohaselt ratifitseerisid Ameerika Ühendriigid kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti (*International Covenant on Civil and Political Rights* – ICCPR) 8. juunil 1992 ning leping jõustus Ameerika Ühendriikide suhtes 8. septembril 1992. Ratifitseerimine ei kujuta endast üksnes diplomaatilist toimingut, vaid rahvusvahelise õiguse kohaselt õiguslikult siduvat riigiakti, millest tulenevad Ameerika Ühendriikidele kui rahvusvahelise õiguse subjektile kohustus täita lepingut heas usus (Lepingute õiguse Viini konventsiooni artikkel 26; *pacta sunt servanda*, mida käsitatakse üldiselt rahvusvahelise tavaõiguse väljendusena) ning muud lepingust tulenevad õigused ja kohustused. Ameerika Ühendriigid käsitlevad ICCPR-i üldjuhul mittevahetult kohaldatava lepinguna (*non-self-executing treaty*), mistõttu ei ole selle sätted ilma rakendusõigusaktita Ameerika Ühendriikide õiguskorras vahetult kohaldatavad. Sellest hoolimata säilitab leping Ameerika Ühendriikidele siduva rahvusvahelisõigusliku tähenduse. Rahvusvahelise õiguse kohaselt ei või riik tugineda oma siseriiklikule õigusele õigustusena lepinguliste kohustuste täitmata jätmiseks (Lepingute õiguse Viini konventsiooni artikkel 27). Nimetatud põhimõte reguleerib riigi rahvusvahelist vastutust ega määra iseenesest lepingu vahetut kohaldatavust Ameerika Ühendriikide õiguskorras. ICCPR artikli 7 kohaselt ei või kedagi ilma tema vaba nõusolekuta allutada meditsiinilisele ega teaduslikule eksperimendile. Tegemist on rahvusvaheliselt tunnustatud inimõiguste põhimõttega.

Rahvusvahelise inimõiguste õiguse põhimõtted täiendavad Ameerika Ühendriikide siseriiklikku õiguslikku raamistikku, kuid erakorraliste kasutuslubade (*Emergency Use Authorization* – EUA) süsteemi kohaldamine ja konkreetsete toodete kasutamise lubamine sõltuvad eelkõige föderaalse toidu-, ravimi- ja kosmeetikaseadusega (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act* – FDCA) HHS-i ministri (*Secretary of Health and Human Services*) ja Toidu- ja Ravimiameti (*Food and Drug Administration* – FDA) vahel jaotatud pädevusest. FDCA § 564 (21 U.S.C. § 360bbb-3) kohane EUA regulatsioon ei anna iseenesest õiguslikku alust muuta EUA alusel kasutamiseks lubatud toote manustamist isikule kohustuslikuks meditsiiniliseks sekkumiseks.

[35] Ameerika Ühendriikide Ülemkohus ei ole autorile teadaolevas senises avaldatud kohtupraktikas sõnaselgelt käsitlenud föderaalse toidu-, ravimi- ja kosmeetikaseaduse (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act* – FDCA) § 564 alusel tehtava rahvatervise hädaolukorra määrangu põhiseaduslikke piire. Samuti ei ole Ülemkohus käsitlenud Ameerika Ühendriikide tervishoiu- ja sotsiaalteenuste ministri (*Secretary of Health and Human Services*) 4. veebruari 2020. aasta määrangu õiguspärasust võimude lahususe põhimõtte, mittedelegeerimise doktriini (*nondelegation doctrine*) ega muude põhiseaduslike kontrollistandardite alusel. FDCA § 564 kohaselt kujutab ministri määrang endast föderaalse haldusõiguse kohast täidesaatva võimu haldusakti, mis loob õigusliku eelduse erakorraliste kasutuslubade (*Emergency Use Authorization* – EUA) menetluste algatamiseks.

Õiguslikult tuleb eristada kahte järjestikust pädevusastet:

1. HHS ministri (*Secretary*) otsus tuvastada FDCA § 564 alusel rahvatervise hädaolukord, mis loob eelduse EUA menetluse algatamiseks; ja
2. FDA (*Food and Drug Administration*) hilisem otsus hinnata konkreetse toote vastavust EUA väljastamise tingimustele.

Tegemist on mitmeastmelise föderaalse pädevusprotsessiga. Ilma tervishoiu- ja sotsiaalteenuste ministri (*Secretary of Health and Human Services*) eelneva FDCA § 564 kohase määranguta ei teki Toidu- ja Ravimiametil (*Food and Drug Administration* – FDA) seaduslikku pädevust erakorralise kasutusloa (*Emergency Use Authorization* – EUA) andmiseks. Ministri määrang ei loo siiski FDA-le kohustust anda konkreetsele meditsiinitootele EUA-d ega asenda FDA-le seadusega antud eraldi otsustusmenetlust. Ministri otsus kujutab endast vajalikku õiguslikku eeltingimust EUA menetluse rakendamiseks, kuid ei anna iseseisvalt ega piisavalt alust konkreetse meditsiinitoote kasutamiseks lubamiseks.

Võrdleva põhiseadusõiguse käsitluses seisneb erakorraliste volituste peamine õigusriiklik küsimus selles, millised materiaalsed ja menetluslikud piirangud reguleerivad täitevvõimu otsuseid, mille alusel võidakse rakendada ulatusliku õigusliku ja ühiskondliku mõjuga meetmeid. Erakorraline kasutusluba (*Emergency Use Authorization* – EUA) ei kujuta endast tavapärast turustamisluba ega Toidu- ja Ravimiameti (*Food and Drug Administration* – FDA) täielikku heakskiitu, vaid Kongressi loodud erakorralist regulatiivset mehhanismi. Selle õiguslik alus tuleneb föderaalsest toidu-, ravimi- ja kosmeetikaseadusest (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act* – FDCA), eelkõige selle §-st 564 (21 U.S.C. § 360bbb-3(a), (c), (e)(1)(A)).

EUA regulatsiooni keskne õiguslik tagatis seisneb selles, et Kongress sidus erakorralise juurdepääsu meditsiinitoodetele kohustusega tagada isikutele asjakohane teave ning võimalus otsustada toote vastuvõtmise või sellest keeldumise üle. EUA alusel lubatud toote kasutajale tuleb anda teave toote teadaolevate ja võimalike kasude, riskide ning olemasolevate alternatiivide kohta. Isikule tuleb anda võimalus otsustada, kas ta soovib toodet kasutada või sellest keelduda. Tegemist ei ole üksnes FDA halduslíku juhisega, vaid FDCA §-st 564 tuleneva kohustusliku tingimusega EUA rakendamisel.

Föderaalse toidu-, ravimi- ja kosmeetikaseaduse § 564(e)(1)(A)(ii)(III) kohaselt peab EUA sisaldama asjakohaseid tingimusi, mis tagavad, et isikuid, kellele toodet manustatakse või kelle suhtes toodet kasutatakse, teavitatakse toote teadaolevatest ja võimalikest kasudest ning riskidest, olemasolevatest alternatiividest ja võimalusest toote kasutamine vastu võtta või sellest keelduda (21 U.S.C. § 360bbb-3(e)(1)(A)(ii)(III)).

EUA alusel lubatud toodete õiguslik seisund erineb oluliselt Toidu- ja Ravimiameti (*Food and Drug Administration* – FDA) täielikult heaks kiidetud ravimite või vaktsiinide staatusest. Täieliku heakskiidu korral toimub toote kasutamine tavapärase turustamisloa menetluse alusel, mille käigus FDA hindab toote kvaliteeti, ohutust ja tõhusust kohaldatava föderaalse õigusraamistiku alusel. EUA puhul on Kongress loonud erakorralise regulatiivse mehhanismi, mis lubab toote kasutamist üksnes seaduses sätestatud tingimustel ning näeb ette täiendavad menetluslikud tagatised, sealhulgas kasutajate teavitamise kohustuse ja võimaluse toode vastu võtta või selle kasutamisest keelduda (U.S. Food and Drug Administration, *Emergency Use Authorization of Medical Products and Related Authorities*, 2021).

COVID-19 vaktsiinide kasutamine EUA alusel tõi esile küsimuse, kas seadusest tulenev võimalus tootest keelduda välistab olukorrad, kus riik või eraõiguslik institutsioon seab EUA alusel lubatud toote

kasutamise töökoha, hariduse omandamise või teenuse saamise tingimuseks. Õiguslikult keskne küsimus ei seisne üksnes toote EUA staatuses, vaid konkreetse meetme olemuses, kohaldatavas õiguslikus aluses ja selle rakendamise tagajärgedes: kas meede muudab FDCA § 564 alusel ette nähtud võimaluse tootest keelduda sisuliselt tähendusetuks või kujutab endast eraldiseisvat tervisekaitselist nõuet, millel on muu föderaalsest või osariigi õigusest tulenev alus.

Vaktsiinide ja muude farmatseutiliste toodete õiguslik eristamine ning klassifitseerimine ei põhine üksnes tootja esitatud märgistusel ega haldusasutuse konkreetse juhtumi kohta tehtud otsusel, vaid tuleneb kohaldatavast föderaalsest regulatiivsest raamistikust. Föderaalõigus määrab kindlaks ravimite ja bioloogiliste toodete suhtes kohaldatavad õiguslikud kategooriad ning nendega seotud loaandmise, tootmise, kvaliteedikontrolli ja järelevalve nõuded (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act*, 21 U.S.C. § 321(g)(1), § 321(p); *Public Health Service Act*, 42 U.S.C. § 262). Vaktsiinid kuuluvad üldjuhul bioloogiliste toodete regulatiivse kategooria alla ning nende põhiline föderaalne regulatsioon tuleneb rahvatervise teenistuse seaduse (*Public Health Service Act*) §-st 351, mida täiendavad FDA bioloogiliste toodete tootmise, kontrolli ja litsentsimise eeskirjad (42 U.S.C. § 262; 21 C.F.R. Parts 600–680).

Föderaalõigus ei sätesta üht kõikehõlmavat legaaldefinitsiooni, mille alusel oleks iga konkreetse toote puhul üksnes ühe üldnormi põhjal võimalik kindlaks määrata, kas tegemist on vaktsiini või muu farmatseutilise tootega. Selle asemel määravad toote õigusliku kategooria kohaldatavad föderaalsed normid, eelkõige föderaalse toidu-, ravimi- ja kosmeetikaseaduse (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act* – FDCA) § 201(g)(1), mis määratleb ravimi mõiste, § 201(p), mis käsitleb uue ravimi mõistet, ning rahvatervise teenistuse seaduse (*Public Health Service Act* – PHS Act) § 351, mis reguleerib bioloogiliste toodete litsentsimist (21 U.S.C. § 321(g)(1), § 321(p); 42 U.S.C. § 262). Vaktsiinide regulatiivne staatus sõltub seetõttu sellest, kas konkreetne toode vastab kohaldatavate föderaalnormide alusel bioloogilise toote, ravimi või muu reguleeritud tootekategooria tunnustele, arvestades toote koostist, toimemehhanismi, kavandatud kasutusotstarvet ja tootmisprotsessi.

Ameerika Ühendriikide föderaalõigusest ega ülemkohtu pretsedentidest ei tulene üldist põhimõtet, et vaktsiinid erineksid õiguslikult kõigist teistest ravimitest või bioloogilistest toodetest mingi universaalse tunnuse alusel. Iga toote õiguslik küsimus eeldab eraldi käsitlemist, lähtudes selle konkreetsest koostisest, toimemehhanismist, tootmistehnoloogiast, kasutusotstarvest ja regulatiivsest staatusest.

Ameerika Ühendriikide Ülemkohtu praktika on käsitlenud ravimeid ja bioloogilisi tooteid peamiselt föderaalse regulatsiooni ulatuse, osariigi õiguse eelvälistuse (*federal pre-emption*) ning tootjavastutuse küsimustes. Kohus ei ole loonud üldist õiguslikku testi vaktsiinide ja muude farmatseutiliste toodete olemuslikuks eristamiseks. (Vt nt *Wyeth v. Levine*, 555 U.S. 555 (2009); *Merck Sharp & Dohme Corp. v. Albrecht*, 587 U.S. 250 (2019), milles käsitleti föderaalse eelvälistuse doktriini kohaldamist ravimiregulatsiooni kontekstis, mitte vaktsiinide ja teiste ravimite sisulist õiguslikku eristamist).

2. EUA nõusolekustandard ja föderaalvõimu piirid

EUA regulatsiooni õigusnormidest tuleneb kitsas, kuid oluline põhimõte: üksnes meditsiinitoote EUA staatus ei anna föderaalasutusele iseseisvat alust kehtestada meedet, mille toime muudaks FDCA § 564 alusel ette nähtud kasutaja võimaluse saada teavet ning otsustada toote vastuvõtmise või sellest keeldumise üle sisuliselt tähendusetuks. EUA alusel lubatud toote kasutamise kohustuslikuks muutmine eeldaks selleks eraldi ja selget Kongressi antud seaduslikku volitust ning peaks vastama põhiseaduslikele piirangutele ja kohaldatavast õigusest tulenevatele nõuetele.

Föderaalse toidu-, ravimi- ja kosmeetikaseaduse (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act* – FDCA) § 564(e)(1)(A)(ii)(III) kohaselt peab EUA sisaldama tingimusi, mis tagavad isikutele teabe andmise toote teadaolevate ja võimalike kasude, riskide ning olemasolevate alternatiivide kohta ning võimaluse toote kasutamine vastu võtta või sellest keelduda. Kui föderaalasutus kehtestaks meetme, mille õiguslik toime kõrvaldaks nimetatud võimaluse ilma selleks eraldi seadusliku aluseta, tekiks küsimus, kas selline meede on kooskõlas Kongressi poolt FDCA §-s 564 sätestatud EUA regulatiivsete tingimustega.

2.1. *Bridges* kohtuasjas COVID-19 vaktsineerimisnõude käsitlus töösuhte tingimusena

2.1.1. Kohtuasja olemus ja menetluslik taust

Kohtuasi *Bridges v. Houston Methodist Hospital* käsitles küsimust, kas eraõigusliku tööandja kehtestatud COVID-19 vaktsineerimisnõue kujutas endast õiguspärast töötingimust. Texase lõunaringkonna föderaalne ringkonnakohus (*United States District Court for the Southern District of Texas*) otsustas, et tööandja võis sellise nõude kehtestada ning töötajate esitatud vastuväited ei andnud alust nõude õigusvastaseks tunnistamiseks (*Bridges v. Houston Methodist Hospital*, No. 4:21-cv-01774, Memorandum Opinion, 12. juuni 2021).

2.1.2. Muudetud hagiavalduses esitatud hagejate seisukohad ja nõuded

Hagejad esitasid kohtuasjas nr 4:21-cv-01774 10. juunil 2021 muudetud hagiavalduse, milles väitsid, et kostjate kehtestatud kohustuslik COVID-19 vaktsineerimispoliitika rikub Texase avaliku korra põhimõtteid ning föderaalsest õigusest tulenevaid piiranguid. Hagejate keskne õiguslik seisukoht oli, et tööandjal puudus õigus nõuda töötajatelt sellise meditsiinitoote kasutamist, millele Ameerika Ühendriikide Toidu- ja Ravimiamet (*Food and Drug Administration* – FDA) ei olnud andnud täielikku heakskiitu ning mille kasutamine põhines üksnes erakorralisel kasutusloal (*Emergency Use Authorization* – EUA).

Hagejad väitsid, et tööandja vaktsineerimispoliitika muutis EUA alusel lubatud toote kasutamise tegelikult sunniviisiliseks, kuna töötajad pidid valima vaktsineerimise või võimaliku töösuhte lõppemisega seotud tagajärgede vahel. Hagejate seisukoha kohaselt ei kujutanud selline olukord endast täielikult vabatahtlikku nõusolekut meditsiiniliseks sekkumiseks, sest vaktsineerimisest keeldumine tõi kaasa tööalaseid tagajärgi.

Hagejad tuginesid Texase õiguses tunnustatud *Sabine Pilot* erandile, mis piirab tööandja õigust nõuda töötajalt seadusevastase teo tegemist, samuti töösuhte lõpetamise üldreegli (*at-will employment doctrine*) avaliku korra erandile, föderaalse õiguse ülimuslikkuse põhimõttele (*federal preemption*), föderaalse toidu-, ravimite ja kosmeetikatoodete seaduse (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act* – FDCA) § 564(e)(1)(A) sättele ning föderaalmäärustiku 45 C.F.R. Part 46 nõuetele, mis reguleerivad inimeste uuringuid ja uuritavate toodete kasutamist.

(*Bridges et al. v. The Methodist Hospital d/b/a The Methodist Hospital System & Houston Methodist The Woodlands Hospital*, muudetud hagiavaldus, 10. juuni 2021, punktid 24–34, lk 29–31.)
Hagejad väitsid, et Texase õiguses tunnustatud *Sabine Pilot* erandi kohaselt ei või tööandja lõpetada töötaja töösuhet põhjusel, et töötaja keeldub toime panemast seaduserikkumist. Hagejate väitel tähendas EUA alusel kasutatava ja FDA poolt lõplikult heaks kiitmata COVID-19 vaktsiini kasutamise

nõudmine töötajalt sisuliselt föderaalse õigusega vastuolus oleva tegevuse aktsepteerimist, kuna FDCA § 564(e)(1)(A) kohaselt pidi töötajal säilima võimalus sellise toote kasutamisest keelduda.

Hagejad väitsid, et vaktsineerimisest keeldumise tõttu töösuhte lõpetamine kujutaks endast õigusvastast töölepingu lõpetamist (*wrongful discharge*), kuna tööandja rakendaks töötaja suhtes negatiivset tööalast tagajärge selle eest, et töötaja kasutas föderaalsest õigusest tulenevat keeldumisvõimalust. Lisaks tuginesid hagejad *at-will employment* doktriini avaliku korra erandile, mille kohaselt ei või tööandja lõpetada töösuhet põhjusel, mis on vastuolus selgelt väljendatud avaliku korraga.

Hagejad väitsid lisaks, et tööandja vaktsineerimispoliitika oli föderaalse õigusega vastuolus ning välistatud föderaalse ülimuslikkuse põhimõtte (*federal pre-emption*) tõttu. Nende seisukoha kohaselt reguleeris föderaalõigus ammendavalt EUA alusel lubatud meditsiinitoodete kasutamise tingimusi ning eraõiguslik tööandja ei saanud kehtestada nõuet, mille tagajärjel muutuks FDCA § 564 alusel sätestatud võimalus tootest keelduda sisuliselt tähendusetuks.

Hagejad tuginesid eelkõige 21 U.S.C. § 360bbb-3(e)(1)(A)-le, väites, et nimetatud säte annab EUA alusel lubatud toote kasutajale õiguse otsustada toote vastuvõtmise või sellest keeldumise üle. Hagejate väitel kaotaks selline õigus praktilise tähenduse juhul, kui tööandja võiks keeldumise tõttu lõpetada töötaja töösuhte. Samuti viitasid hagejad 45 C.F.R. Part 46 regulatsioonile, väites, et EUA alusel kasutatavate toodete puhul kehtiv vabatahtliku nõusoleku põhimõte välistab võimaluse muuta sellise toote kasutamine töösuhte jätkumise kohustuslikuks tingimuseks.

Muudetud hagiavalduses taotlesid hagejad kahjunõuete kõrval deklaratiivset kohtuotsust ning ajutist kohtulikku ettekirjutust (*temporary injunction*). Hagejad palusid kohtul tuvastada, et 21 U.S.C. § 360bbb-3(e)(1)(A), föderaalse ülimuslikkuse põhimõte ning 45 C.F.R. Part 46 välistavad tööandja õiguse seada EUA alusel kasutatava ja FDA poolt lõplikult heaks kiitmata vaktsiini vastuvõtmine töösuhte jätkumise tingimuseks.

Samuti taotlesid hagejad ajutist ettekirjutust, millega keelataks kostjatel kohustusliku COVID-19 vaktsineerimispoliitika rakendamine kuni vaidluse lõpliku lahendamiseni.

(*Bridges et al. v. The Methodist Hospital d/b/a The Methodist Hospital System & Houston Methodist The Woodlands Hospital*, muudetud hagiavaldus, 10. juuni 2021, punktid 34–35, lk 31–32.)

Õiguslikult tuleb siiski eristada eraõigusliku töötingimuse alusel tekkivat survet põhiseaduslikus mõttes riiklikust sunnist. Ameerika Ühendriikide Ülemkohtu praktika kohaselt ei sõltu põhiseaduslike piirangute kohaldamine üksnes meetme vormilisest eraõiguslikust iseloomust, vaid küsimusest, kas eraõigusliku subjekti tegevus on piisavalt seotud riigiga või kujutab endast riigi funktsiooni täitmist (*state action doctrine*). Seetõttu ei välista eraõiguslik töölepinguline raamistik iseenesest põhiseaduslikku kontrolli juhul, kui konkreetne meede omandab riikliku iseloomu või kui eraõiguslik subjekt täidab avaliku võimu olemuslikult iseloomustavaid ülesandeid.

Samas ei ole USA Ülemkohus loonud üldreeglit, mille kohaselt oleks iga tervishoiuasutuse poolt töötingimusena kehtestatud meditsiiniline nõue käsitatav riikliku sunnimeetmena. Küsimus sõltub konkreetse juhtumi asjaoludest, sealhulgas asutuse õiguslikust staatusest, riikliku rahastamise või regulatiivse seose ulatusest, ülesannete iseloomust ning sellest, kas vaidlustatud meede tuleneb eraõiguslikust lepingulisest otsusest või riigi poolt antud kohustuslikust volitusest.
Analoogiliselt on asjakohane Ameerika Ühendriikide Ülemkohtu lahend *National Federation of Independent Business v. Department of Labor, Occupational Safety and Health Administration*, 595 U.S. ___ (2022), milles kohus 13. jaanuaril 2022 kontrollis Ameerika Ühendriikide Tööministeeriumi

alluvuses tegutseva Tööohutuse ja töötervishoiu ameti (*Occupational Safety and Health Administration* – OSHA) pädevust kehtestada vähemalt 100 töötajaga ettevõtetele COVID-19 vaktsineerimis- või testimiskohustus. Kohus ei lahendanud küsimust mõiste „sund" kaudu, vaid lähtus sellest, kas Kongress oli andnud ametile piisavalt selge seadusliku volituse sellise ulatusliku majandusliku ja poliitilise mõjuga meetme rakendamiseks.

Ülemkohus leidis, et meetme ulatust ja mõju arvestades tuli kohaldada nn oluliste küsimuste doktriini (*major questions doctrine*), mille kohaselt peab Kongress väljendama eriti selgelt tahet anda haldusasutusele pädevus otsustada ulatusliku riikliku tähtsusega küsimusi. Kohus leidis, et OSHA tugines 29 U.S.C. § 655(c)(1)-le, kuid nimetatud säte ei sisaldanud piisavalt selget volitust kehtestada kogu riigi tööjõule vaktsineerimis- või testimiskohustust (*National Federation of Independent Business v. Department of Labor, Occupational Safety and Health Administration*, 595 U.S. ___ (2022), slip op. at 5–6; 142 S. Ct. 661, 665–666).

Sellest tulenevalt ei anna nimetatud lahend alust järeldada, et iga tööandja kehtestatud meditsiiniline töötingimus kujutab endast iseenesest põhiseaduslikus või föderaalseadusest tulenevas tähenduses sundi. *National Federation of Independent Business v. Department of Labor, Occupational Safety and Health Administration* kinnitab eelkõige põhimõtet, et ulatusliku õigusliku ja ühiskondliku mõjuga kohustusliku meetme õiguspärasus sõltub esmalt sellest, kas meetme kehtestajal oli selleks Kongressi antud piisavalt selge seaduslik volitus ning kas ametiasutus tegutses talle antud pädevuse piires.

2.1.3. Kohtu hinnang hagejate õiguslikele argumentidele

Kohus ei nõustunud hagejate seisukohaga, et EUA regulatsioonist tuleneb töötajale õigus säilitada töösuhe sõltumata tööandja kehtestatud töötingimustest. Tõlgendades föderaalse toidu-, ravimite ja kosmeetikatoodete seaduse (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act* – FDCA) § 564(e)(1)(A)(ii)(III) sõnastusest lähtudes, leidis kohus, et selles sätestatud võimalus toode vastu võtta või sellest keelduda (*accept or refuse*) puudutab üksnes isiku otsust kasutada või mitte kasutada EUA alusel lubatud meditsiinitoodet. Kohus leidis, et nimetatud säte ei reguleeri tööandja ja töötaja vahelist töösuhet ega anna töötajale iseseisvat õigust nõuda töösuhte jätkamist juhul, kui töötaja keeldub tööandja kehtestatud tingimuse täitmisest.

Kohus eristas meditsiinitoote kasutamisega seotud individuaalset otsustusõigust tööõiguslikust küsimusest, kas tööandjal oli õigus seada töösuhte jätkumise tingimuseks vaktsineerimine. Kohtu käsitluse kohaselt tagab FDCA § 564 isikule võimaluse teha otsus meditsiinitoote vastuvõtmise või sellest keeldumise kohta, kuid föderaalseadusest ei tulene materiaalõiguslikku keeldu, mis välistaks tööandja võimaluse kehtestada töökeskkonnaga seotud nõudeid.

Kohus ei käsitanud tööandja vaktsineerimisnõuet keelatud füüsilise sunnina. Kohus leidis, et töötajatele ei avaldatud sundi meditsiinilise sekkumise saamiseks otseses tähenduses, kuna töötajatel säilis võimalus vaktsineerimisest keelduda, kuigi keeldumisega võisid kaasneda töösuhtega seotud tagajärjed. Kohtu käsitluses erines selline töötingimus olukorrast, kus tööandja või muu subjekt sunniks isikut füüsiliselt või õigusvastase sanktsiooni ähvardusel meditsiinilist sekkumist vastu võtma.

Hagejate väidet, et EUA alusel lubatud ja FDA poolt lõplikult heaks kiitmata vaktsiini kasutamise nõue rikub föderaalõigust, kohus ei aktsepteerinud. Kohus leidis, et FDCA § 564 ei loo töötajatele täiendavat tööõiguslikku kaitset ega muuda tööandja vaktsineerimispoliitikat iseenesest föderaalse õigusega vastuolus olevaks.

Kohtu põhjendus põhines eelkõige kahe küsimuse eristamisel: esiteks isiku õigusel otsustada EUA alusel lubatud meditsiinitoote kasutamise üle ning teiseks tööandja õigusel määrata töösuhte jätkumise tingimusi. Kohus leidis, et FDCA § 564 reguleerib esimest küsimust, kuid ei lahenda teist.

Kokkuvõttes leidis kohus, et Houston Methodist Hospitali COVID-19 vaktsineerimispoliitika ei rikkunud 21 U.S.C. § 360bbb-3(e)(1)(A)(ii)(III) nõudeid. Kohus leidis, et EUA regulatsioon tagab kasutajale informeeritud otsustamise võimaluse, kuid ei anna töötajale õigust säilitada töökoht sõltumata tööandja kehtestatud töötingimustest.

(*Bridges et al. v. The Methodist Hospital d/b/a The Methodist Hospital System & Houston Methodist The Woodlands Hospital*, No. 4:21-cv-01774, United States District Court for the Southern District of Texas, Memorandum Opinion, 12 June 2021.)

Texases kehtib üldreeglina töösuhte lõpetamise vabaduse põhimõte (*employment-at-will doctrine*), mille kohaselt võib tööandja või töötaja töösuhte üldjuhul lõpetada ilma konkreetset põhjust esitamata, välja arvatud juhul, kui lõpetamine rikub seadusest tulenevat keeldu või tunnustatud avaliku korra erandit. Töösuhte lõpetamise piirangud võivad tuleneda nii föderaalsest kui ka osariigi õigusest, sealhulgas diskrimineerimise keelust, usuliste veendumustega seotud kaitsetest, puuetega isikute mõistlike kohanduste nõuetest ning Texase õiguses tunnustatud *Sabine Pilot* erandist. Viimati nimetatud erandi kohaselt ei või tööandja lõpetada töötaja töösuhet üksnes põhjusel, et töötaja keeldub toime panemast seadusega keelatud tegu.

Bridges v. Houston Methodist Hospital ei loonud üldist õiguslikku reeglit, mille kohaselt oleks EUA alusel lubatud meditsiinitoodete kasutamisega seotud töötingimus alati õiguspärane või vastupidi alati keelatud. Lahendi *ratio decidendi* piirdus küsimusega, kas 21 U.S.C. § 360bbb-3(e)(1)(A)(ii)(III) annab töötajale föderaalsest õigusest tuleneva õiguse säilitada töösuhe olukorras, kus eraõiguslik tööandja seab vaktsineerimise töösuhte jätkumise tingimuseks.

Bridges v. Houston Methodist Hospital ei lahendanud üldise põhimõttena küsimusi, mis puudutavad põhiseaduslike piirangute, rahvusvahelise inimõiguste õiguse standardite või meditsiinilise autonoomia põhimõtte ulatust väljaspool konkreetset eraõigusliku töösuhte raamistikku. Nende küsimuste lahendamisel tuleb kindlaks teha kohaldatavad õigusnormid, sealhulgas meetme õiguslik alus, meetme rakendaja pädevus ning see, kas konkreetne tegevus on põhiseadusliku kontrolli tähenduses omistatav riigile (*state action*).

Samas tuleb EUA alusel lubatud meditsiinitoodete kasutamisega seotud meetmete õiguspärasuse hindamisel arvestada laiemat normatiivset raamistikku, mis hõlmab lisaks föderaalseadustele ka põhiseaduslikke piiranguid, kehalise autonoomia põhimõtet ning rahvusvaheliselt tunnustatud inimõiguste standardeid. Seetõttu ei kõrvalda *Bridges* lahend vajadust hinnata iga konkreetse meetme puhul eraldi, kas see on kooskõlas kohaldatava föderaalõiguse, põhiseaduslike nõuete ja meditsiinilise sekkumise vabatahtlikkuse põhimõtetega.

Rahvusvahelise inimõiguste õiguse seisukohalt tuleb arvestada, et meditsiinilise sekkumise vabatahtliku ja informeeritud nõusoleku põhimõte kajastub muu hulgas kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti (*International Covenant on Civil and Political Rights*, ICCPR) artiklis 7, mis keelab isiku allutamise tema vaba nõusolekuta meditsiinilistele või teaduslikele eksperimentidele. Kuigi Ameerika Ühendriigid ei ole ICCPR artiklit 7 eraldi föderaalse rakendusnormiga oma siseriikliku õiguse lahutamatuks osaks muutnud ning rahvusvaheliste lepingute siseriiklik toime sõltub nende rakendamise viisist, väljendab nimetatud säte rahvusvaheliselt tunnustatud põhimõtteid, mis puudutavad inimväärikust, kehalist autonoomiat ja vabatahtlikku nõusolekut.

Ühe föderaalse ringkonnakohtu tööõiguslik lahend ei välista seejuures vajadust kohaldada teiste õigusvaldkondade norme olukordades, kus vaidluse esemeks on meditsiinilise sekkumise õiguspärasus väljaspool konkreetset töösuhte raamistikku. EUA alusel lubatud meditsiinitoodetega seotud meetmete õiguspärasuse määramisel tuleb arvestada asjakohaste föderaalsete õigusnormidega, sealhulgas EUA regulatsioonist tulenevate nõusolekunõuetega, põhiseaduslike piirangutega, Kongressi seadusandliku volituse ulatusega ning rahvusvaheliselt tunnustatud meditsiini- ja inimõiguste põhimõtetega. Samuti tuleb arvesse võtta konkreetse meetme tegelikku mõju isiku kehalisele autonoomiale, informeeritud otsustusõigusele ja inimväärikusele.

Seetõttu ei saa *Bridges v. Houston Methodist Hospital* lahendit tõlgendada selliselt, et EUA alusel lubatud meditsiinitoodete kasutamist võiks üldiselt muuta kohustuslikuks või et EUA regulatsioon ei kaitseks isiku otsustusõigust meditsiinitoote vastuvõtmise või sellest keeldumise küsimuses. Lahendi õiguslik tähendus piirdub järeldusega, et konkreetses eraõigusliku töösuhte kontekstis eristas kohus otsest meditsiinilist sundi tööandja kehtestatud töötingimusest. Muude põhiõiguslike küsimuste lahendamine sõltub kohaldatavatest õigusnormidest ja konkreetse meetme õiguslikust raamistikust.

Seda käsitlust kinnitas Ameerika Ühendriikide Texase lõunaringkonna föderaalne ringkonnakohus (*United States District Court for the Southern District of Texas*) kohtuasjas *Bridges v. Houston Methodist Hospital*. Kohus leidis, et haigla kehtestatud COVID-19 vaktsineerimisnõue ei rikkunud föderaalse Toidu-, Ravimi- ja Kosmeetikaseaduse (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act*, FDCA) § 564 alusel kehtivat erakorralise kasutusloa (*Emergency Use Authorization*, EUA) regulatsiooni, kuna tööandja ei sundinud töötajaid vaktsiini füüsiliselt manustama. Kohus leidis, et EUA regulatsioonis sätestatud õigus meditsiinitoode vastu võtta või sellest keelduda („accept or refuse“) kaitseb isiku otsustusõigust EUA alusel lubatud meditsiinitoote kasutamise küsimuses, kuid ei anna föderaalõiguse alusel iseseisvat õigust säilitada töösuhet sõltumata tööandja kehtestatud töötingimustest. (*Bridges v. Houston Methodist Hospital*, 543 F. Supp. 3d 525, 528–531 (S.D. Tex. 2021); United States District Court for the Southern District of Texas, Case No. 4:21-cv-01774, *Memorandum Opinion*, 12. juuni 2021.)

Sarnasele järeldusele jõudis Ameerika Ühendriikide Seitsmenda kohturingkonna apellatsioonikohus (*United States Court of Appeals for the Seventh Circuit*) kohtuasjas *Klaassen v. Trustees of Indiana University*. Kohus leidis, et Indiana Ülikooli kehtestatud COVID-19 vaktsineerimisnõue ei kujutanud endast füüsilist sundi vaktsiini manustamiseks ning et föderaalse Toidu-, Ravimi- ja Kosmeetikaseaduse (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act*, FDCA) § 564 alusel kehtiv EUA regulatsioon ei sätesta föderaalõiguses üldist keeldu haridusasutustel või muudel institutsioonidel kehtestada rahvatervise kaitseks vaktsineerimisega seotud nõudeid. Kohus leidis, et EUA regulatsioon tagab isikule õiguse otsustada, kas EUA alusel lubatud meditsiinitoode vastu võtta või sellest keelduda, kuid nimetatud õigus ei välista iseenesest võimalust, et tööandja või haridusasutus seob vaktsineerimisest keeldumise teatavate õiguslike või lepinguliste tagajärgedega. (*Klaassen v. Trustees of Indiana University*, 7 F.4th 592, 601–604 (7th Cir. 2021), cert. denied, 595 U.S. 903 (2021); United States Court of Appeals for the Seventh Circuit, Case No. 21-2326, otsus 2. augustist 2021.)

3. *Major Questions Doctrine*

Ameerika Ühendriikide Ülemkohus (*Supreme Court of the United States*) on oma väljakujunenud praktikas kinnitanud, et kui föderaalne haldusasutus soovib kasutada oma pädevust küsimuses, millel on erakordne majanduslik või poliitiline mõju, peab selline pädevus tulenema Kongressi selgest ja sõnaselgest seaduslikust volitusest. Seda põhimõtet nimetatakse Ameerika haldusõiguses oluliste küsimuste doktriiniks (*major questions doctrine*).

Kohtuasjas *National Federation of Independent Business v. Department of Labor, Occupational Safety and Health Administration* leidis Ülemkohus, et OSHA ületas talle 1970. aasta tööohutuse ja töötervishoiu seaduse (*Occupational Safety and Health Act of 1970*) alusel antud pädevust, kui ta kasutas üldist tööohutuse tagamise volitust selleks, et kehtestada ulatusliku kohaldamisalaga COVID-19 vaktsineerimis- või testimisnõue ligikaudu 84 miljonile töötajale.

Kohus leidis, et sellise ulatuse ja majandusliku mõjuga regulatsiooni kehtestamiseks peab Kongress andma haldusasutusele selge seadusliku volituse ning haldusasutus ei või oma pädevust laiendada üksnes üldise volitusnormi alusel. (*National Federation of Independent Business v. Department of Labor, Occupational Safety and Health Administration*, 142 S. Ct. 661, 665–666, 668–669 (2022); Supreme Court of the United States, No. 21A244, *per curiam*, 13. jaanuar 2022.)

NFIB v. OSHA ei käsitlenud üldist küsimust COVID-19 vaktsineerimisnõuete lubatavusest ega kehtestanud reeglit, mille kohaselt oleksid sellised nõuded föderaalõiguse alusel alati keelatud või lubatud. Lahendi *holding* seisnes üksnes selles, et föderaalne haldusasutus ei või ilma Kongressi selge ja sõnaselge volituseta kasutada üldist seadusjärgset pädevust ulatusliku majandusliku ja poliitilise tähendusega regulatiivsete kohustuste kehtestamiseks.

NFIB v. OSHA lahendist ei tulene otsest õigusreeglit, mille kohaselt FDCA § 564 alusel kehtiv EUA regulatsioon iseenesest keelaks või lubaks kõiki EUA alusel kasutatavate meditsiinitoodetega seotud kohustuslikke meetmeid. Lahendi põhimõtteline tähendus seisneb selles, et föderaalse haldusasutuse pädevus kehtestada ulatusliku õigusliku, majandusliku või poliitilise mõjuga kohustusi peab tulenema Kongressi selgest ja sõnaselgest seaduslikust volitusest. Seetõttu tuleb EUA alusel lubatud meditsiinitoodetega seotud võimalike kohustuslike meetmete lubatavust hinnata konkreetse volitusnormi teksti, ulatuse ja kohaldamisala alusel.

4. Föderaalsed tervisekaitsenõuded ja erinevad pädevusalused

Kohtuasjas *Biden v. Missouri* käsitles Ameerika Ühendriikide Ülemkohus (*Supreme Court of the United States*) olukorda, milles föderaalse haldusasutuse tegevus tugines Kongressi poolt antud konkreetsele seaduslikule volitusele. Kohus jättis jõusse Medicare'i ja Medicaid'i rahastusel tegutsevatele tervishoiuasutustele kehtestatud COVID-19 vaktsineerimisnõude, leides, et sotsiaalkindlustusseadus (*Social Security Act*) annab tervishoiu- ja sotsiaalteenuste ministrile (*Secretary of Health and Human Services*) pädevuse kehtestada Medicare'i ja Medicaid'i programmides osalevatele tervishoiuteenuse osutajatele osalemistingimusi, mis on seotud patsientide tervise ja ohutuse tagamisega. Kohus leidis, et kõnealune vaktsineerimisnõue jäi nimetatud seadusjärgse volituse piiridesse. (*Biden v. Missouri*, 142 S. Ct. 647, 652–653 (2022); Supreme Court of the United States, No. 21A240, *per curiam*, 13. jaanuar 2022.)

Kohtuasjas *Biden v. Missouri* (595 U.S. 87, 2022) ei käsitlenud USA Ülemkohus föderaalse toidu-, ravimi- ja kosmeetikaseaduse (FDCA) paragrahvi 564 alusel kehtivat erakorralise kasutusloa (Emergency Use Authorization, EUA) regulatsiooni ega isiku seadusjärgset õigust EUA alusel lubatud meditsiinitoote vastu võtta või sellest keelduda (*accept or refuse*). Samuti ei loonud lahend üldist õigusreeglit, mille kohaselt võiks kõiki EUA alusel lubatud meditsiinitooteid käsitada universaalselt kohustuslikena. Lahendi õiguslik tuum (*holding*) piirdus rangelt küsimusega, kas tervishoiu- ja sotsiaalteenuste ministril oli Medicare'i ja Medicaid'i programmides osalemise tingimuste kehtestamiseks piisav seaduslik volitus. Seega piirdub kohtupraktika haldusõiguse põhimõtetega, mis reguleerivad täidesaatva võimu volitusi, mitte aga üldiste vaktsineerimiskohustuste põhiseaduslikkusega.

5. Rahvatervise piirangud ja osariikide pädevus

Rahvatervise kaitseks kehtestatud piirangute põhiseaduslikul käsitlemisel tuleb eristada osariikide üldist politseivõimu (*police power*) ning föderaalsete haldusasutuste seadusest tulenevat pädevust. Kohtuasjas *Jacobson v. Massachusetts* tunnustas Ameerika Ühendriikide Ülemkohus (*Supreme Court of the United States*) osariikide politseivõimust (*police power*) tulenevat pädevust võtta rahvatervise kaitseks seadusandlikke meetmeid ning leidis, et Massachusettsi osariigi rõugete leviku tõkestamiseks kehtestatud vaktsineerimisregulatsioon oli põhiseaduslikult lubatav. Kohus käsitles regulatsiooni, mille kohaselt jäi isikule võimalus valida vaktsineerimise läbimise või seaduses ette nähtud rahalise kohustuse täitmise vahel, ning leidis, et selline korraldus ei kujutanud endast põhiseadusega vastuolus olevat sunnimeedet. (*Jacobson v. Massachusetts*, 197 U.S. 11, 25–28 (1905).)

Lahendi ese piirdus rõugete vastase vaktsineerimiskohustuse ja seda kehtestanud osariigi õigusnormi kontrollimisega. Lahendi laiendav tõlgendus, mille kohaselt annaks *Jacobson* üldise õigusliku aluse mis tahes meditsiinilise sekkumise kohustuslikuks muutmiseks üksnes põhjusel, et meede on seotud rahvatervise või riigi huvidega, ei tulene Ülemkohtu arutluskäigust. Kohus käsitles konkreetset nakkushaigust, konkreetset vaktsiini ja konkreetset osariigi seadusandlikku meedet ning ei loonud üldist volitust riigile määrata isiku kehalist puutumatust mõjutavaid mis tahes meditsiinilisi sekkumisi. *Jacobson* käsitles üksnes osariigi rahvatervisealase politseivõimu ulatust konkreetses õiguslikus ja faktilises kontekstis. (*Jacobson v. Massachusetts*, 197 U.S. 11, 25–28 (1905).)

Kohus leidis, et osariigi politseivõim võimaldab teatud tingimustel piirata individuaalseid vabadusi, kui sellised piirangud on suunatud rahvatervise kaitsele ning jäävad põhiseaduslike piirangute raamidesse. (*Jacobson v. Massachusetts*, 197 U.S. 11, 25–28 (1905); Supreme Court of the United States, otsus 20. veebruarist 1905.)

Jacobson v. Massachusetts otsustati siiski ajajärgul, mil EUA regulatsiooni föderaalses õiguses ei eksisteerinud, ning lahend ei käsitlenud FDCA § 564 alusel kehtivat erakorralise kasutusloa (*Emergency Use Authorization*, EUA) raamistikku ega tänapäevase föderaalse haldusõiguse doktriine, sealhulgas *major questions doctrine'i*. Seetõttu ei kujuta *Jacobson* endast otsest õiguslikku alust EUA alusel lubatud meditsiinitoodete kohustuslikuks muutmiseks, vaid käsitleb eelkõige osariikide rahvatervisealase politseivõimu põhiseaduslikke piire.

6. Järeldused

Ameerika Ühendriikide õiguse kohaselt ei muutu meditsiinitoode üksnes erakorralise kasutusloa (*Emergency Use Authorization*; EUA) alusel lubamise tõttu kohustuslikuks meditsiiniliseks sekkumiseks. Kongress kehtestas EUA regulatsiooni Toidu-, Ravimi- ja Kosmeetikaseaduse (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act*; FDCA) § 564 alusel erakorralise kasutamise mehhanismina, mille eesmärk on võimaldada juurdepääs meditsiinitoodetele olukordades, kus tavapärased heakskiitmise menetlused ei ole ajaliselt teostatavad, säilitades samal ajal retsipiendi õiguse saada asjakohast teavet ning otsustada, kas toode vastu võtta või sellest keelduda (21 U.S.C. § 360bbb-3(e)(1)(A)(ii)(III)).

Sellest tulenevalt ei anna EUA regulatsioon iseenesest föderaalsele haldusasutusele pädevust kehtestada EUA alusel lubatud meditsiinitoote kasutamise kohustust viisil, mis välistaks või muudaks sisutühjaks seaduses sätestatud retsipiendi õiguse otsustada toote vastuvõtmise või sellest keeldumise üle. Sellise ulatusliku regulatiivse kohustuse kehtestamine eeldaks Kongressi selget ja sõnaselget volitust, mis vastaks Ameerika Ühendriikide haldusõiguses tunnustatud oluliste küsimuste doktriini (*major questions doctrine*) põhimõtetele. Samas ei tulene EUA staatusest automaatselt, et kõik

tööandjate, haridusasutuste või muude institutsioonide kehtestatud tervisekaitsenõuded oleksid õigusvastased. Selliste meetmete õiguspärasus sõltub nende konkreetsest õiguslikust alusest, meetme kehtestanud isiku või asutuse pädevusest, kohaldatavast menetlusest ning sellest, kas meede kujutab endast otsest meditsiinilist sundi või üksnes tingimust konkreetse õigussuhte jätkumisele.

Seda eristust kajastab ka Ameerika Ühendriikide kohtupraktika. Kohtuasjas *Bridges v. Houston Methodist Hospital* käsitles Texase lõunaringkonna föderaalne ringkonnakohus küsimust, kas eraõigusliku tööandja kehtestatud vaktsineerimisnõue rikkus EUA regulatsioonist tulenevat retsipiendi õigust vaktsiin vastu võtta või sellest keelduda. Kohus leidis, et EUA regulatsioon kaitseb isiku otsust meditsiinitoote kasutamise kohta, kuid ei loo föderaalõiguses iseseisvat õigust säilitada töösuhe sõltumata tööandja kehtestatud töötingimustest.

Sarnast eristust rakendas Ameerika Ühendriikide Seitsmenda kohturingkonna apellatsioonikohus kohtuasjas *Klaassen v. Trustees of Indiana University*, leides, et EUA regulatsioon ei kehtesta iseenesest föderaalset keeldu institutsioonidele kehtestada vaktsineerimisnõudeid, kui sellised nõuded põhinevad iseseisval õiguslikul pädevusel ning ei kujuta endast isiku füüsilist sundimist meditsiinitoote saamiseks.

Seevastu kohtuasjad *National Federation of Independent Business v. Department of Labor, Occupational Safety and Health Administration* ja *Biden v. Missouri* käsitlesid eelkõige föderaalsete haldusasutuste pädevuse ulatust. Nendest lahenditest tuleneb põhimõte, et föderaalne haldusasutus peab olulise majandusliku või poliitilise mõjuga kohustuste kehtestamisel tuginema Kongressi selgele ja sõnaselgele volitusele. Samal ajal näitas *Biden v. Missouri*, et juhul, kui Kongress on haldusasutusele andnud piisavalt konkreetse seadusliku volituse, võib föderaalne asutus kehtestada tervishoiu- ja ohutusnõudeid oma volituse piires.

Käsitletud kohtupraktikast tuleneb, et EUA regulatsiooni keskne õiguslik tähendus seisneb retsipiendi õiguses saada teavet ning teha otsus EUA alusel lubatud meditsiinitoote vastuvõtmise või sellest keeldumise kohta. Samas ei tulene sellest regulatsioonist iseenesest üldist keeldu kõigile tööandjate, haridusasutuste või muude institutsioonide kehtestatud vaktsineerimisnõuetele.

Seetõttu tuleb EUA alusel lubatud meditsiinitoodetega seotud meetmete õiguspärasust hinnata alati konkreetse õigusliku aluse alusel, arvestades ühelt poolt retsipiendi föderaalsest õigusest tulenevat otsustusõigust ning teiselt poolt meetme kehtestanud isiku või asutuse seadusest tulenevat pädevust. EUA regulatsioon ei kõrvalda iseenesest kõiki tervisekaitselisi nõudeid, kuid samuti ei anna see föderaalsele haldusasutusele või muule avalikule võimule piiramatut pädevust muuta EUA alusel lubatud meditsiinitoode üldkohustuslikuks ilma Kongressi selge seadusliku volituseta.

XI. EUA JA CMA VÕRDLEV ÕIGUSLIK KÄSITLUS

1. EUA ja CMA regulatiivne staatus

Ameerika Ühendriikide erakorralise kasutusloa (*Emergency Use Authorization*; EUA) ja Euroopa Liidu tingimusliku müügiloa (*Conditional Marketing Authorisation*; CMA) regulatsioonid moodustavad erandliku õigusraamistiku, mille eesmärk on võimaldada rahvatervise kaitseks vajalike ravimite ja muude meditsiinitoodete varasem kasutuselevõtt olukorras, kus tavapärase müügiloa menetluse täielik lõpuleviimine ei pruugi tagada õigeaegset reageerimist olulisele rahvatervise riskile.

Ameerika Ühendriikides kehtestati EUA mehhanism 21. juulil 2004 jõustunud 2004. aasta bioloogiliste ohtude vastase kaitse seaduse (*Project BioShield Act of 2004*) alusel, millega muudeti Ameerika Ühendriikide toidu-, ravimi- ja kosmeetikaseadust (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act*), lisades sellesse § 564 (21 U.S.C. § 360bbb-3). Nimetatud õigusraamistik andis Ameerika Ühendriikide toidu- ja ravimiametile (*Food and Drug Administration;* FDA) pädevuse lubada erakorralistes rahvatervise olukordades meditsiiniliste vastumeetmete kasutamist enne tavapärase heakskiidumenetluse täielikku lõpetamist.

Euroopa Liidu tingimusliku müügiloa õiguslik alus kujunes dokumentaalselt välja varem. Euroopa Parlamendi ja nõukogu 31. märtsi 2004. aastal vastu võetud määrus (EÜ) nr 726/2004 lõi tingimusliku müügiloa õigusliku aluse artikli 14 lõikes 7 (hilisem artikkel 14a), võimaldades anda Euroopa Liidus ravimile tingimusliku müügiloa ka juhul, kui täielik kliiniline arendusprogramm ei ole veel lõppenud, kuid olemasolevate kvaliteedi-, ohutuse- ja efektiivsuse andmete põhjal on võimalik järeldada korrelatsiooni, et ravimi eeldatav kasu kaalub üles teadaolevad ja võimalikud riskid.

1.2. Kasu-riski suhte hindamise regulatiivsed kriteeriumid

Euroopa Liidu ravimiregulatsioon ei sätesta tingimusliku müügiloa (*Conditional Marketing Authorisation*; CMA) andmiseks absoluutset matemaatilist lävendit ega arvulisi kriteeriume, näiteks maksimaalset lubatud kõrvaltoimete või surmajuhtumite arvu, minimaalset uuringus osalejate arvu või kohustuslikku jälgimisperioodi, mille saavutamine annaks automaatselt aluse müügiloa andmiseks.

Kasu-riski suhte hindamine toimub Euroopa Parlamendi ja nõukogu määruse (EÜ) nr 726/2004, komisjoni määruse (EÜ) nr 507/2006 ning ravimialaste regulatiivsete juhendite alusel esitatud kvaliteedi-, prekliiniliste ja kliiniliste andmete tervikliku hindamise kaudu. Tingimusliku müügiloa soovituse kujundamisel peab EMA pädev komitee lähtuma sellest, kas olemasolevad andmed võimaldavad põhjendada ravimi kvaliteedi, ohutuse ja efektiivsuse nõuetele vastavust ning positiivset kasu-riski suhet.

2.2. Regulatiivse hindamise käigus arvesse võetavad asjaolud

Regulatiivse hindamise raames **tuleb menetluses hinnata eelkõige järgmisi asjaolusid**:

- **kas tootja esitatud kvaliteedi-, prekliinilised ja kliinilised andmed vastavad kohaldatavatele kvaliteedi-, ohutuse- ja efektiivsusenõuetele** (määruse (EÜ) nr 726/2004 artikkel 12 lõige 3 ja artikkel 6 lõige 1 näevad ette, et müügiloa taotlus peab sisaldama ravimi kvaliteedi, ohutuse ja efektiivsuse hindamiseks vajalikku dokumentatsiooni);

- **kas esitatud uuringute metoodika, tulemuste usaldusväärsus ja kliiniline tähendus võimaldavad teha järelduse ravimi toime ja ohutuse kohta** (määruse (EÜ) nr 726/2004 artikli 12 kohaselt peab komitee hindama, kas müügiloa tingimused on täidetud; konkreetset kohustuslikku statistilise analüüsi mudelit või uuringus osalejate minimaalset arvu õigusaktid ei sätesta);
- **kas olemasolevate andmete põhjal on võimalik eristada tõendatud terapeutilist toimet üksnes prognoositavast või ebapiisavalt tõendatud toimest** (komisjoni määruse (EÜ) nr 507/2006 artikli 4 kohaselt võib tingimusliku müügiloa anda üksnes juhul, kui olemasolevate andmete põhjal on võimalik järeldada positiivne kasu-riski suhe; õigusakt ei määratle eraldi mõõdetavat kriteeriumi, mille alusel terapeutilise toime tõenduslik tugevus tuleb arvuliselt hinnata);
- **kas teadaolevad ja võimalikud riskid, sealhulgas tõsised kõrvaltoimed ja muud ohutussignaalid, on proportsionaalses suhtes ravimi eeldatava kasuga** (määruse (EÜ) nr 507/2006 artikli 4 lõike 1 punktis c nõutakse positiivset kasu-riski suhet; õigusakt ei sätesta absoluutset lubatud kõrvaltoimete või surmajuhtumite arvu ega matemaatilist lävendit, mille alusel otsus automaatselt kujuneks).

3. EMA komiteede pädevus ja kontrollitavus

3.1. Tingimusliku müügiloa menetlus ja EMA komitee arvamuse kujundamine

Euroopa Ravimiameti (EMA) tingimusliku müügiloa (*Conditional Marketing Authorisation*; CMA) menetlus toimub määruse (EÜ) nr 726/2004 ja komisjoni määruse (EÜ) nr 507/2006 alusel. Menetluse institutsionaalne ülesehitus erineb individuaalsest otsustusmudelist, kuna erialaspetsiifilise hindamise konkreetse toote klassifikatsiooni ja omaduste kontekstis viib läbi pädev komitee kollektiivse menetluse vormis. Sellises töökorralduses ei ole õiguslikult ette nähtud iga üksiku komitee liikme isiklikku vastutust kogu hindamismaterjali iseseisva kordushindamise eest ega kohustust esitada iga hindamiskriteeriumi kohta eraldi põhjendatud seisukohta.

Menetluse läbipaistvuse ja järelkontrolli seisukohalt on asjakohane kontrollida, millisel viisil dokumenteeritakse otsustusprotsessi kujunemine, liikmete seisukohad ning võimalike lahkarvamuste esitamine. EMA süsteem põhineb ametlikel menetlusdokumentidel, sealhulgas hindamisaruannetel, komitee arvamusel ja protokollilistel materjalidel, mitte iga liikme individuaalse põhjenduse avalikul esitamisel. Üleminek EMA komiteede töökorralduse ja otsustusmehhanismi tuvastamisele peab seetõttu toimuma järk-järgult, arvestades, et tegemist ei ole individuaalse eksperdiotsusega, vaid kollektiivse hindamismenetlusega, mille õiguspärasust tuleb hinnata eelkõige komitee koosseisu, menetlusreeglite, sõltumatuse nõuete ja otsustusprotsessi dokumenteerituse alusel.

Tööjaotus tugineb institutsionaalsele struktuurile, milles määratud põhihindaja (*rapporteur*) ja kaasettekandja (*co-rapporteur*) koostavad hindamisaruanded ning pädev komitee kujundab nende aruannete, arutelude ja liikmete seisukohtade põhjal kollektiivse arvamuse (CHMP kodukorra artiklid 6–8; määrus (EÜ) nr 726/2004 art 62). *Rapporteur*'i ja *co-rapporteur*'i nimed on üldjuhul avalikult tuvastatavad Euroopa avalikus hindamisaruandes (*European Public Assessment Report*; EPAR) või muudes EMA menetlusdokumentides, kuid kogu hindamismeeskonna koosseis, iga liikme individuaalne panus ning üksikasjalik erialane kvalifikatsioon ei ole kõigi menetluste puhul automaatselt avalikustatud.

Võimaluse korral püütakse komitee arvamus vastu võtta konsensuse alusel; konsensuse puudumisel tehakse otsus absoluutse häälteenamusega ning lahknevad seisukohad koos nende autoritega märgitakse komitee arvamuses ja vajaduse korral koosoleku protokollis, kusjuures eriarvamuse esitanud liikmed esitavad oma põhjendused kirjalikult. EMA menetluste halduslik kontrolli korral on peamisteks tõenditeks komitee arvamus, hindamisaruanded, protokollid ja muud kirjalikud menetlusdokumendid; täiendavatele dokumentidele võib taotleda juurdepääsu Euroopa Parlamendi ja nõukogu määruse (EÜ) nr 1049/2001 alusel, kuid juurdepääsu ulatus sõltub dokumentide laadist ja kohaldatavatest konfidentsiaalsuspiirangutest.

Menetluse käiku ei salvestata audiovisuaalselt. Seaduslikkuse hindamine põhineb kirjalikel dokumentidel, sealhulgas komitee arvamusel, protokollidel, hindamisaruannetel ja avalikel EPAR-i dokumentidel (määruse (EÜ) nr 1049/2001 ja EMA juurdepääsupoliitika alusel).

XII. EMA KOMITEEDE KOHTULIK KONTROLL

1. EMA komiteede pädevuse kohtulik kontroll

EMA komiteede liikmete suhtes kehtivad nõuded erialase pädevuse, asjakohase eksperditeadmise ja sõltumatuse kohta. Määruse (EÜ) nr 726/2004 artikli 61 kohaselt peavad Euroopa Ravimiameti (EMA) komiteede liikmed olema valitud oma erialase pädevuse ja asjakohase eksperditeadmise alusel. EMA kasutab nende organite tähistamiseks halduslikku üldnimetust „teaduskomiteed“ (*scientific committees*), kuid see termin ei kujuta endast Euroopa Liidu õiguses iseseisvat õiguslikku kategooriat ega määra iseenesest ühegi komitee pädevusvaldkonda. Iga komitee ülesanded ja pädevus tulenevad selle asutamisest ning asjaomastest Euroopa Liidu ravimialastest õigusaktidest.

EMA peamised teaduskomiteed hõlmavad muu hulgas inimravimite komiteed (*Committee for Medicinal Products for Human Use*; CHMP), täiustatud teraapiate komiteed (*Committee for Advanced Therapies*; CAT), ravimiohutuse riskihindamise komiteed (*Pharmacovigilance Risk Assessment Committee*; PRAC), haruldaste haiguste ravimite komiteed (*Committee for Orphan Medicinal Products*; COMP), pediaatriakomiteed (*Paediatric Committee*; PDCO), taimsete ravimite komiteed (*Committee on Herbal Medicinal Products*; HMPC) ning veterinaarravimite komiteed (*Committee for Medicinal Products for Veterinary Use*; CVMP).

Komiteede koosseis ja liikmete arv sõltuvad vastavast õiguslikust alusest. Näiteks inimravimite komitee (*Committee for Medicinal Products for Human Use*; CHMP) koosneb Euroopa Liidu liikmesriikide määratud liikmetest ning lisaks Euroopa Majanduspiirkonna (EMP) Euroopa Vabakaubanduse Assotsiatsiooni (EFTA) riikide – Norra, Islandi ja Liechtensteini – nimetatud esindajatest, kes osalevad Euroopa Ravimiameti (EMA) töös Euroopa Majanduspiirkonna lepingu alusel. Seega võivad komitee töös osaleda ka isikud, kes ei ole Euroopa Liidu liikmesriigi esindajad ega Euroopa Liidu kodanikud, kuid kelle on nimetanud EMP/EFTA riigi pädev asutus. Šveitsi Konföderatsioon on küll Euroopa Vabakaubanduse Assotsiatsiooni (EFTA) liige, kuid ei kuulu Euroopa Majanduspiirkonda (EMP) ning seetõttu ei nimeta oma esindajaid EMA teaduskomiteedesse EMP lepingu ega määruse (EÜ) nr 726/2004 alusel. Nende osalemise ulatus, sealhulgas hääleõigus, tuleneb Euroopa Majanduspiirkonna lepingust, määrusest (EÜ) nr 726/2004 ning EMP ühiskomitee asjaomastest otsustest.

Pädevusnõuded ei tähenda siiski, et iga üksik CHMP, CAT või muu EMA komitee liige peab omama täielikku erialast pädevust iga võimaliku ravimikategooria või tehnoloogia (näiteks geeniteraapia, mRNA-tehnoloogia või vaktsiinide) suhtes või iseseisvalt läbi töötama kogu müügiloa taotleja esitatud

kliinilise arendusprogrammi. EMA menetlus põhineb institutsionaalsel tööjaotusel, mille kohaselt koostavad ravimi esmase arvamuse määratud hindajad (*rapporteur* ja *co-rapporteur*), kelle hindamisaruannete alusel kujundab komitee kollektiivse arvamuse.

Euroopa Liidu õigus ei sätesta ammendavat loetelu asjaoludest, mida komitee liikmete pädevuse hindamisel tuleb kontrollida. Seetõttu võib võimaliku kohtuliku kontrolli esemeks olla iga asjaolu, mis on oluline hindamaks, kas komitee koosseis vastas konkreetse ravimi regulatiivseks hindamiseks nõutavale erialase pädevuse, asjakohase eksperditeadmise ja sõltumatuse standardile. Võimaliku kohtuliku kontrolli korral ei oleks keskne küsimus üksnes üksiku liikme individuaalne kvalifikatsioon, vaid see, kas komitee koosseis tervikuna vastas konkreetse ravimi hindamiseks vajalikele pädevusnõuetele. Selleks tuleks kindlaks teha, millised objektiivsed kvalifikatsioonikriteeriumid kohalduvad EMA komiteede liikmetele, millistest elementidest koosneb nõutav pädevus, kuidas neid kriteeriume rakendatakse liikmete valikul ning kuidas tagatakse erinevate liikmete ekspertiiside piisav kombinatsioon kollektiivse arvamuse kujundamiseks.

Seejuures ei saa otsustavat tähendust omistada üksnes EMA kasutatavale üldmõistele „teaduslik“ (*scientific*), kuna tegemist on institutsionaalse nimetusega, mitte iseseisva akadeemilise kvalifikatsiooni, kutsepädevuse või õigusliku standardiga. Mõiste „teaduskomitee“ (*scientific committee*) ei tõenda iseenesest, et konkreetsel komiteel või selle liikmetel oli konkreetse ravimi hindamiseks vajalik erialaspetsiifiline pädevus. Seetõttu oleks kontrolli esemeks liikmete tegelikud kvalifikatsioonid, ekspertiisivaldkonnad, määratud hindajate pädevus ning see, kas nende kogum oli piisav tingimusliku müügiloa (*Conditional Marketing Authorisation*; CMA) andmist toetava arvamuse kujundamiseks.

Selline kontroll võiks hõlmata eelkõige järgmisi küsimusi:

- **kas komitee koosseis ning menetluses osalenud isikud vastasid määruse (EÜ) nr 726/2004 artiklis 61 sätestatud erialase pädevuse ja asjakohase eksperditeadmise nõuetele**, arvestades hinnatava toote objektiivseid omadusi, sealhulgas selle koostist, toimemehhanismi, tehnoloogilist eripära, tootmisprotsessi ning võimalikke kvaliteedi-, ohutus- ja efektiivsusriske. Pädevuse hindamisel ei saa lähtuda üksnes müügiloa taotleja kasutatud nimetusest või kaubanduslikust klassifikatsioonist (nt vaktsiin, geeniteraapia ravim, muu inimravim või veterinaarravim), vaid tuleb hinnata toote tegelikku olemust, tehnoloogilisi omadusi ning sellele kohaldatavat regulatiivset raamistikku.

Võimaliku kohtuliku kontrolli keskmes ei oleks üksnes küsimus, kas komitee formaalne koosseis vastas üldistele pädevusnõuetele, vaid kas konkreetses menetluses osalenud liikmetel ja hindajatel oli tegelik erialane võimekus hinnata küsimusi, millest sõltus toote õige regulatiivne klassifikatsioon ning müügiloa andmise otsuse põhjendatus.

Näiteks võib üks komitee liige omada spetsiifilist ekspertiisi, mis võimaldab hinnata toote keemilist koostist, bioloogilist toimemehhanismi või tehnoloogilist olemust ning eristada, kas tegemist on geeniteraapia ravimi, vaktsiini või muu ravimikategooriaga. Samal ajal ei pruugi kõigil menetluses osalenud liikmetel olla samaväärset pädevust sama tehnoloogilise küsimuse hindamiseks. Seetõttu ei pruugi ühe eksperdi olemasolu iseenesest välistada küsimust, kas kollektiivne otsustusprotsess põhines piisaval erialasel arusaamisel ning kas otsuse kujunemist mõjutavad olulised eksperdihinnangud said nõuetekohaselt arvesse võetud.

Keskne küsimus ei ole seega üksnes see, kas komitees leidus konkreetse valdkonna ekspert, vaid kas menetluses osalenud isikute pädevuste kombinatsioon võimaldas objektiivselt hinnata toote tegelikku olemust ning tagada, et regulatiivne klassifikatsioon ei kujunenud üksnes müügiloa taotleja kasutatud nimetuse, turundusliku käsitluse või esitatud kategooria alusel. Tootja kasutatud nimetus (nt „vaktsiin“) ei määra iseenesest toote õiguslikku staatust, kuna regulatiivne klassifikatsioon peab lähtuma toote objektiivsetest omadustest ja kohaldatavatest õigusnormidest.

- **kas menetluses osalenud hindajatel (*rapporteur* ja *co-rapporteur*) ning komitee liikmetel oli hinnatava ravimikategooria, tehnoloogia, toimemehhanismi ja riskiprofiili suhtes asjakohane erialane pädevus ning eksperditeadmine;**
- **kas komitee liikmete sõltumatus oli tagatud ning puudusid huvide konfliktid või muud asjaolud, mis võisid mõjutada nende objektiivset osalemist otsustusprotsessis;**
- **kas menetlusdokumentidest nähtub, et komitee arvamus põhines tootja esitatud kliiniliste ja mittekliiniliste andmete sisulisel erialasel hindamisel, mitte üksnes dokumentatsiooni formaalse olemasolu kontrollil.**

Selline kontroll võiks hõlmata küsimust, kas enne tingimusliku müügiloa (*Conditional Marketing Authorisation*; CMA) andmist läbi viidud kliiniliste uuringute tulemused (ravimiarenduse praktikas tavaliselt uuringufaasid I–III) ning pärast müügiloa andmist kehtestatud täiendavad uuringu- ja andmekogumiskohustused (ravimiarenduse praktikas sageli nimetatud IV faasi ehk müügiloa järgseteks uuringuteks) olid regulatiivse otsuse tegemisel nõuetekohaselt arvesse võetud ning kas nende põhjal tehtud järeldused vastasid kohaldatavatele õiguslikele nõuetele.

Kuigi Euroopa Liidu ravimialased õigusaktid ei määratle kliiniliste uuringute faase I–IV eraldiseisvate õiguslike kategooriatena, kasutatakse neid mõisteid ravimiarenduse praktikas tõendusmaterjali kogumise erinevate etappide kirjeldamiseks. Seetõttu võib CMA menetluse kohtulik kontroll hõlmata nii enne müügiloa andmist kogutud kliiniliste andmete kui ka pärast müügiloa väljastamist nõutavate täiendavate uuringu- ja andmekogumiskohustuste arvesse võtmist regulatiivses otsustusprotsessis.

Samas ei tähenda CMA olemasolu iseenesest, et ravim oleks Euroopa Liidu õiguse tähenduses uurimisravim (*investigational medicinal product*) või et selle ohutus- ja efektiivsusandmed oleksid ebapiisavad. Kehtiv Euroopa Liidu õigus ei anna CMA alusel turustatavale ravimile sellist õiguslikku kvalifikatsiooni ning vastavaid järeldusi ei saa teha üksnes tingimusliku müügiloa olemasolu põhjal. Sisulise kohtuliku kontrolli teostamiseks ei piisa üksnes üldistest viidetest kliinilistele andmetele, vaid vajalik on kontrollida tootja esitatud dokumentatsiooni sisu, andmete kujunemise etappe ning nende põhjal tehtud regulatiivseid järeldusi. Sellise kontrolli eesmärk on tuvastada, kas müügiloa menetluses kasutatud tõendusmaterjal oli õiguslikult nõuetekohaselt arvesse võetud ning kas selle põhjal tehtud järeldused vastasid kohaldatavatele kvaliteedi-, ohutuse- ja efektiivsusenõuetele.

Kontrolli läbiviimisel tuleks tuvastada komitee liikmete ametialane kvalifikatsioon, erialane spetsialiseerumine, kliiniline ja regulatiivne kogemus, asjakohased erialapublikatsioonid, määramise dokumendid ning huvide deklaratsioonid, samuti kontrollida hinnatava ravimi menetlusmaterjalide asjakohasust ja seost tehtud regulatiivsete järeldustega.

Seejuures tuleb eristada kahte eraldiseisvat õiguslikku küsimust:

- kas komitee koosseis ja menetluses osalenud isikud vastasid õigusaktidest tulenevatele pädevuse, asjakohase eksperditeadmise ja sõltumatuse nõuetele;
- kas konkreetse ravimi hindamise menetlus viidi läbi kooskõlas kohaldatavate menetlus- ja materiaalõiguslike nõuetega.

2. Võrdlev kohtulik kontroll EMA komiteede üle

Võrdleva regulatiivse näitena saab käsitleda Ameerika Ühendriikides toimunud kohtulikku kontrolli vaktsiinide nõuandekomitee liikmete kvalifikatsiooni üle kohtuasjas *American Academy of Pediatrics et al. v. U.S. Department of Health and Human Services et al.*. Menetluses kontrollis Massachusettsi ringkonna föderaalkohtunik Brian E. Murphy, kas Ameerika Ühendriikide Haiguste Kontrolli ja Tõrje Keskuse (*Centers for Disease Control and Prevention*; CDC) juures tegutseva vaktsiinide nõuandekomitee (*Advisory Committee on Immunization Practices*; ACIP) koosseisu moodustamisel ja liikmete määramisel olid tagatud nõuded, mis võimaldasid komiteel täita talle seadusega pandud nõuandvat funktsiooni piisava valdkondliku pädevuse alusel. ACIP tegutseb CDC juures, mis kuulub USA Tervishoiu- ja Sotsiaalteenuste Ministeeriumi (*Department of Health and Human Services*; HHS) haldusalasse.

Kohtunik Brian E. Murphy käsitles komitee liikmete individuaalset kvalifikatsiooni ning kontrollis, millisel määral oli menetlusmaterjalide põhjal tuvastatav konkreetsete liikmete vaktsiinialane erialane pädevus. Kohus käsitles muu hulgas järgmiste isikute kvalifikatsiooni: Hillary Blackburn, Evelyn Griffin, Joseph Hibbeln, Kirk Milhoan, Robert Malone ja Vicky Pebsworth. Kontrolli keskmes ei olnud üksnes liikmete üldine meditsiiniline või akadeemiline taust, vaid küsimus, kas nende konkreetne erialane kogemus vastas ACIP ülesannetest tulenevale vaktsiinialase ekspertiisi vajadusele. Kohus leidis, et mitme liikme puhul ei olnud esitatud materjalide alusel piisavalt tõendatud selline vaktsiinidega seotud ekspertiis, mida komitee ülesannete täitmine eeldas. (*American Academy of Pediatrics et al. v. U.S. Department of Health and Human Services et al.*, No. 1:25-cv-11916-BEM, „Memorandum and Order, United States District Court for the District of Massachusetts“, 16. märts 2026, lk 29–30.)

Lahendi menetluslik tähendus seisneb selles, et kohus ei piirdunud küsimusega, kas komitee oli formaalselt moodustatud pädeva asutuse poolt, vaid kontrollis, kas konkreetselt määratud isikute kvalifikatsioon võimaldas neil täita neile antud nõuandvat ülesannet. Kohtu käsitlus väljendab põhimõtet, mille kohaselt peab ekspertiisipõhist otsustusfunktsiooni täitev kolleegiaalne organ koosnema isikutest, kelle pädevus vastab organi tegelikule ülesandele ja pädevusvaldkonnale.

Nimetatud USA lahend ei ole Euroopa Liidu õiguses siduv õigusallikas ega loo automaatselt kohaldatavat standardit EMA menetlustele. Samas on lahendis kasutatud kontrollimeetod võrdlevas õiguslikus käsitluses oluline. Kohus käsitles küsimust, kas haldus- või nõuandva funktsiooniga organi liikmetel oli konkreetse ülesande täitmiseks vajalik erialane pädevus.

Sarnane kontrolliküsimus võib tõusetuda ka Euroopa Liidu tasandil, sealhulgas EMA tingimusliku müügiloa (*Conditional Marketing Authorisation*; CMA) menetluste puhul. Euroopa Liidu õiguses puudub põhimõtteline takistus kontrollida, kas Euroopa Komisjoni otsustusprotsessis osalenud EMA komiteede liikmete ja hindajate kvalifikatsioon vastas konkreetse menetluse nõuetele. Selline kontroll ei tähendaks EMA kaalutlusruumi asendamist kohtuliku meditsiinilis-regulatiivse seisukohaga. Kontrolli ese oleks menetluslik eeldus: kas otsust kujundanud isikutel oli piisav erialane pädevus konkreetse toote tehnoloogia, toimemehhanismi, riskiprofiili ja õigusliku klassifikatsiooni käsitlemiseks.

Sama kontrolliloogikat saab käsitleda Euroopa Liidu liikmesriikide kohtutes ning Euroopa Liidu Kohtu (CJEU) menetlustes juhul, kui vaidluse esemeks on haldusotsuse õiguspärasus seoses otsuse kujunemisel osalenud organi või isikute pädevusega. Euroopa Liidu õiguskorras võib küsimus otsustusmenetluses osalenud organi koosseisu ja liikmete pädevuse kohta kuuluda Euroopa Liidu Üldkohtu (*General Court of the European Union*) kontrolliesemesse eelkõige juhul, kui ELTL artikli 263 alusel esitatud tühistamishagis vaidlustatakse Euroopa Liidu institutsiooni, organi või asutuse õigusakti õiguspärasus. Euroopa Liidu Kohtusse (*Court of Justice of the European Union*) võib vastav küsimus jõuda ka ELTL artikli 267 alusel eelotsusemenetluses, kui liikmesriigi kohus taotleb Euroopa Liidu õiguse tõlgendamist või kehtivuse kontrolli. Käesoleva seisuga ei ole teada Euroopa Liidu Kohtu praktikat, milles oleks CMA menetluse või muu EMA regulatiivse menetluse raames eraldi käsitletud küsimust, kas konkreetsetel komitee liikmetel oli nende ülesannete täitmiseks piisav erialane kvalifikatsioon.

Sellise küsimuse kohtulik kontroll oleks siiski põhimõtteliselt kooskõlas Euroopa Liidu õiguse üldiste menetluslike põhimõtetega, sealhulgas tõhusa kohtuliku kontrolli, hea halduse ja põhjendamiskohustuse nõuetega. Kui vaidlustataks Euroopa Komisjoni otsus tingimusliku müügiloa andmise kohta põhjendusega, et otsuse kujundamisel osalenud EMA komitee koosseis või hindajate erialane pädevus ei vastanud kohaldatavatele nõuetele, võiks Üldkohus kontrollida, kas menetluslikud eeltingimused otsuse kujundamiseks olid täidetud.

EMA tingimusliku müügiloa (*Conditional Marketing Authorisation*; CMA) menetluse puhul eeldaks selline kontroll konkreetsete menetluses osalenud isikute ametialase kvalifikatsiooni, erialase spetsialiseerumise, kliinilise ja regulatiivse kogemuse, asjakohaste erialapublikatsioonide, määramise alusdokumentide ning huvide deklaratsioonide tuvastamist. Samuti tuleks kontrollida nimetatud pädevuste seost konkreetse ravimi tehnoloogia, toimemehhanismi ja riskiprofiiliga.

Oluline on eristada üldist meditsiinilist kvalifikatsiooni spetsiifilisest tehnoloogilisest pädevusest. Näiteks geeniteraapia, mRNA-tehnoloogia või muude bioloogiliste ravimite puhul ei pruugi üksnes arsti või teadlase üldine taust anda piisavat alust konkreetse tehnoloogilise olemuse, toimemehhanismi või regulatiivse klassifikatsiooni käsitlemiseks.

Kontrolli esemeks oleks küsimus, kas menetluses osalenud isikute kvalifikatsioon hõlmas neid valdkondi, millest sõltus toote õiguslik käsitlus ning sellele kohaldatava regulatiivse menetluse valik. Euroopa Liidu ravimiregulatsiooni kohaselt kujuneb ravimi kvaliteedi, ohutuse, efektiivsuse ja kasu-riski suhte kohta tehtav otsus EMA menetluse ning asjaomase komitee arvamuse alusel. Kehtiv regulatsioon ei nõua, et iga komitee liige töötaks iseseisvalt läbi kogu ravimiarenduse dokumentatsiooni või esitaks iga üksiku hindamiskriteeriumi kohta eraldi põhjenduse. Menetlus peab siiski tagama, et otsuse kujundamisel osalenud isikutel ja organil tervikuna oli konkreetse ravimi tehniliste, regulatiivsete ja õigusliku klassifikatsiooniga seotud küsimuste käsitlemiseks vajalik erialane pädevus.

USA kohtuasjas *American Academy of Pediatrics et al. v. Shaw et al.* käsitles Ameerika Ühendriikide Massachusettsi ringkonna föderaalkohus küsimust, kas regulatiivset nõuandefunktsiooni täitva organi liikmete kvalifikatsioon vastas organile antud ülesannete sisule. Lahendi peale esitati 3. aprillil 2026 apellatsioonkaebus Ameerika Ühendriikide esimese ringkonna apellatsioonikohtusse (*United States Court of Appeals for the First Circuit*) menetluses nr 26-1325. Apellatsioonimenetlus on käesoleva seisuga pooleli ning apellatsioonikohus ei ole teinud lõplikku otsust Massachusettsi ringkonna föderaalkohtu 16. märtsi 2026. aasta määruse suhtes.

Apellatsioonimenetluse olemasolu ei kõrvalda nimetatud lahendi kasutamist võrdleva õigusliku materjalina. Lahendi tähendus seisneb küsimuses, kas regulatiivset või nõuandvat funktsiooni täitev kolleegiaalne organ koosneb isikutest, kelle individuaalne kutsealane pädevus vastab organi ülesannetele. Euroopa Liidu institutsiooni või organi õigusakti õiguspärasuse vaidlustamisel võib

selline küsimus kuuluda Euroopa Liidu Üldkohtu (*General Court of the European Union*) kontrolliesemesse ELTL artikli 263 alusel esitatud tühistamishagi raames. Euroopa Liidu Kohtusse (*Court of Justice of the European Union*) võib küsimus jõuda ELTL artikli 267 alusel eelotsusemenetluses, kui liikmesriigi kohus taotleb Euroopa Liidu õiguse tõlgendamist või kehtivuse kontrolli.

Käesoleva seisuga ei ole teada Euroopa Liidu Kohtu praktikat, milles oleks CMA menetluse või muu EMA regulatiivse menetluse raames eraldi lahendatud küsimust, kas konkreetsetel komitee liikmetel oli nende ülesannete täitmiseks piisav kutsealane kvalifikatsioon. Sellise küsimuse kohtulik kontroll oleks siiski kooskõlas Euroopa Liidu õiguse üldpõhimõtetega, sealhulgas tõhusa kohtuliku kontrolli, hea halduse ja põhjendamiskohustuse nõuetega.

Kui vaidlustataks Euroopa Komisjoni otsus tingimusliku müügiloa andmise kohta põhjendusega, et otsuse kujundamisel osalenud EMA komitee koosseis või hindajate pädevus ei vastanud kohaldatavatele nõuetele, võiks Euroopa Liidu Üldkohus kontrollida, kas otsustusmenetluse õiguslikud eeltingimused olid täidetud. Selline kontroll ei annaks kohtule pädevust määrata, milline ravimi regulatiivne lahendus oleks olnud meditsiiniliselt või tehniliselt sobivam. Kontroll piirduks küsimusega, kas Euroopa Komisjoni ja EMA otsustusmenetluses osalenud isikutel ning organil oli konkreetse ülesande täitmiseks vajalik õiguslikult nõutav pädevus.

XIII. MRNA-TOODETE REGULATIIVNE KLASSIFIKATSIOON

1. FDA kodanikupetitsioon võrdleva regulatiivse materjalina

Ameerika Ühendriikides esitati 21. jaanuaril 2025 USA Toidu- ja Ravimiametile (*Food and Drug Administration*; FDA) kodanikupetitsioon (*Citizen Petition*), milles taotleti COVID-19 mRNA-tehnoloogial põhinevate toodete regulatiivse klassifikatsiooni ümberhindamist. Petitsiooni esitajad väitsid, et selliseid tooteid ei oleks tulnud käsitleda üksnes vaktsiinidena, vaid nende suhtes tulnuks kohaldada geeniteraapia toodete suhtes rakendatavat regulatiivset raamistikku. Petitsiooni keskne seisukoht seisnes selles, et mRNA-tehnoloogia toimemehhanismi ja tehnoloogiliste omaduste tõttu vastasid kõnealused tooted petitsiooni esitajate hinnangul USA õiguse kohaselt geeniteraapia toodetele omastele tunnustele ning vaktsiinidele kohaldatud regulatiivne menetlus ei olnud seetõttu asjakohane. Sellest lähtudes taotleti COVID-19 mRNA-toodete erakorraliste kasutuslubade (*Emergency Use Authorizations*; EUA) ning hilisemate litsentsimenetluste regulatiivse aluse uuesti läbivaatamist (FDA Docket No. FDA-2025-P-1807; Citizen Petition, 2025, lk 1–3).

Petitsioonis viidatakse FDA varasemale regulatiivsele praktikale, milles geeniteraapia tooteid käsitletakse eraldiseisva regulatiivse kategooriana. Esitajate seisukoha kohaselt eeldavad mRNA-toodete tehnoloogiline olemus ja toimemehhanism nende toodete suhtes samalaadset regulatiivset käsitlust (FDA Docket No. FDA-2025-P-1807, 2025, lk 4–8).

Nimetatud kodanikupetitsioon ei ole Euroopa Liidule ega liikmesriikidele õiguslikult siduv ega muuda Euroopa Liidu ravimiregulatsiooni kohaldamist. Samas võib petitsiooni käsitleda võrdlusmaterjalina regulatiivse klassifikatsiooni, tehnoloogiapõhiste ravimimääratluste ning pädevate menetlusorganite rolli käsitlemisel. Selle võimalik tähtsus sõltub FDA menetluse edasisest käigust, sealhulgas petitsioonis esitatud seisukohtade sisulisest käsitlemisest või menetlustähtaja pikendamisest vastavalt kohaldatavatele haldusmenetluse normidele (FDA, 2025, FDA Docket No. FDA-2025-P-1807).

1.1 mRNA-vaktsiinide regulatiivne käsitlus Euroopa Liidu õiguses

Euroopa Liidu ravimiregulatsioonis tuleb eristada inimravimite ja veterinaarravimite regulatiivset raamistikku. Inimravimite puhul toimub tsentraliseeritud menetlus üldjuhul Euroopa Ravimiameti (*European Medicines Agency*; EMA) inimravimite komitee (*Committee for Medicinal Products for Human Use*; CHMP) kaudu. Kui ravim vastab täiustatud teraapia ravimi (*Advanced Therapy Medicinal Product*; ATMP) määratlusele, sealhulgas geeniteraapia ravimi tunnustele, osaleb menetluses täiustatud teraapiate komitee (*Committee for Advanced Therapies*; CAT) vastavalt määruses (EÜ) nr 1394/2007 sätestatud pädevusele.

Veterinaarravimite valdkonnas tegutseb EMA veterinaarravimite komitee (*Committee for Medicinal Products for Veterinary Use*; CVMP). CVMP 8. jaanuari 2025. aasta kontseptsioonidokument *Draft concept paper for the development of a guideline on quality aspects of mRNA vaccines for veterinary use* [Veterinaarseks kasutuseks mõeldud mRNA-vaktsiinide kvaliteediaspekte käsitleva juhendi väljatöötamise kontseptsioonidokument] ei käsitle neid üldiselt uurimisravimitena (*investigational medicinal products*), vaid käsitleb vajadust koostada eraldi kvaliteedijuhend veterinaarseks kasutuseks mõeldud mRNA-vaktsiinidele. Dokumendis märgitakse, et COVID-19 pandeemia jooksul kogunes ulatuslik regulatiivne kogemus mRNA-vaktsiinidega („a lot of experience with mRNA vaccines was gained during the COVID-19 pandemic”) ning sarnaste tehnoloogiate

kasutamist nähakse võimaliku arengusuunana veterinaarravimite valdkonnas („It is expected that such developments will be seen in the field of vaccines for veterinary use, too") (European Medicines Agency, 2025, lk 2).

1.2 EUA ja CMA võrdlev õiguslik käsitlus

Kehtiv Euroopa Liidu ravimiregulatsioon ei sätesta tingimusliku müügiloa (CMA) eeltingimusena kohustust esitada enne loa andmist alati täielikult lõpetatud randomiseeritud kontrollitud kliinilise uuringu tulemusi. Samuti puudub EL õiguses universaalne arvuline lävend, mille saavutamine looks automaatselt aluse positiivsele kasu-riski suhte otsusele. Kaalutlus CMA andmise üle põhineb konkreetse ravimi omadustel, ravitava haiguse iseloomul, olemasolevatel ravivõimalustel ning esitatud kvaliteedi-, prekliiniliste ja kliiniliste andmete kogumil (määrus (EÜ) nr 726/2004, artikkel 12; komisjoni määrus (EÜ) nr 507/2006, artiklid 4–5).

Euroopa Liidu õiguskorras annab tingimuslik müügiluba ravimi turustamiseks vajaliku õigusliku aluse kogu Euroopa Liidu siseturul pärast Euroopa Komisjoni otsust, mis tehakse Euroopa Ravimiameti teadusliku hinnangu alusel. Euroopa Komisjoni otsus kõrvaldab liikmesriikidevahelised õiguslikud turulepääsu takistused liidu siseturul, kuid ei asenda liikmesriikide pädevust ravimi hinnastamise, hüvitamise, tervishoiuteenuste korraldamise ega praktilise kasutuselevõtu küsimustes.

CMA rakenduslik raamistik täpsustati Euroopa Liidu tasandil hiljem komisjoni 29. märtsi 2006. aasta määrusega (EÜ) nr 507/2006 inimtervishoius kasutatavate ravimite tingimusliku müügiloa kohta, mis kuuluvad Euroopa Parlamendi ja nõukogu määruse (EÜ) nr 726/2004 kohaldamisalasse (*Commission Regulation (EC) No 507/2006 on the conditional marketing authorisation for medicinal products for human use falling within the scope of Regulation (EC) No 726/2004 of the European Parliament and of the Council*). Määrus võeti vastu 29. märtsil 2006 ning jõustus 19. aprillil 2006.

EUA ja CMA õigusloome kujunemine langes ajavahemikku 2001–2006, mil Ameerika Ühendriikides ja Euroopa Liidus toimus ulatuslikum riskijuhtimise ning kriisivalmiduse regulatiivne ümberkujundamine. Selle kujunemiskeskkonna üheks lähtekohaks olid 11. septembri 2001. aasta terrorirünnakud Ameerika Ühendriikides ning 2001. aasta sügisel toimunud antraksibakterit sisaldanud kirjade rünnakud, mis suurendasid vajadust bioloogiliste ja muude suure mõjuga ohtude vastaste meetmete kiirema arendamise ja kasutuselevõtu järele.

Samas ajavahemikus toimus Euroopa Liidus ravimiregulatsiooni süsteemi ulatuslik läbivaatamine, mille eesmärk oli kujundada paindlikumad mehhanismid olukordadeks, kus patsiendi või rahvastiku tervise kaitse võib nõuda ravimi kättesaadavust enne täieliku teadusliku andmekogumi lõplikku kujunemist. Euroopa ja Ameerika regulatiivsed arengud lähtusid seega sarnasest probleemipüstitusest: kuidas ühendada kiire juurdepääs meditsiinitoodetele kvaliteedi-, ohutuse- ja efektiivsushindamise jätkuva kontrolliga.

Aastatel 2001–2004 kujunes mõlemas õiguskorras välja funktsionaalselt võrreldav regulatiivne eesmärk. Mõlema süsteemi aluseks oli põhimõte, et teatavatel rangelt määratletud tingimustel võib ravimi või meditsiinilise vastumeetme kasutuselevõtt toimuda enne tavapärase loaandmise menetluse lõppemist, kui olemasolevad teaduslikud andmed võimaldavad järeldada positiivset kasu-riski suhet ning säilib kohustus koguda täiendavaid andmeid pärast loa andmist.

EUA ja CMA õiguslik konstruktsioonid erinevad siiski olemuslikult. EUA kujutab endast Ameerika Ühendriikide föderaalse haldusõiguse alusel antavat erakorralist kasutusluba, mille eesmärk on võimaldada ajutine juurdepääs meditsiinilistele vastumeetmetele rahvatervise hädaolukorras. CMA kujutab endast Euroopa Liidu ravimiloa erivormi, mille puhul turustamisõigus tekib Euroopa Liidu

tsentraliseeritud müügiloa süsteemi raames ning sõltub loaomanikule määratud kohustuste täitmisest ja jätkuvast regulatiivsest järelevalvest.

Euroopa Liidu süsteemis viib Euroopa Ravimiamet (EMA) läbi tsentraliseeritud teadusliku hindamise koostöös liikmesriikide pädevate ravimiasutustega, samal ajal kui tingimusliku müügiloa andmise õiguslikult siduva otsuse võtab vastu Euroopa Komisjon EMA teadusliku arvamuse alusel (määrus (EÜ) nr 726/2004, artiklid 5, 9, 10 ja 14a; komisjoni määrus (EÜ) nr 507/2006, artiklid 4–7). Euroopa Komisjoni otsustusmenetluse, institutsioonidevahelise kooskõlastamise ja liidu tasandi õigusakti vastuvõtmise eripära tõttu täpsustati CMA rakenduslik raamistik komisjoni määrusega (EÜ) nr 507/2006 alles 2006. aastal.

Õigusloome kronoloogia välistab järelduse, et Euroopa Liidu CMA kujutas endast Ameerika Ühendriikide EUA regulatsiooni hilisemat ülevõtmist. Vastupidi, dokumentaalselt kinnitatav on, et Euroopa Liidus loodi CMA õiguslik alus enne EUA mehhanismi jõustumist, kuid selle rakenduslik vorm kujunes välja hiljem Euroopa Liidu institutsionaalse menetluskorra eripära tõttu.

Olemasolevad õigusloome materjalid ei kinnita otsest normatiivset ülevõtmist, EUA–CMA koordineeritud seadusandlikku protsessi ega ühe süsteemi sõltuvust teisest. Samal ajal näitavad mõlema õiguskeskkonna arengud samaaegset reageerimist sarnasele regulatiivsele vajadusele: tagada rahvatervise seisukohalt oluliste meditsiinitoodete kiirem kättesaadavus olukorras, kus teaduslik andmestik kujuneb etapiviisiliselt ning regulatiivne kontroll jätkub pärast loa andmist. EUA ja CMA on seetõttu käsitatavad paralleelsete ning funktsionaalselt võrreldavate õiguslike lahendustena, mis kujunesid välja samas rahvusvahelises riskijuhtimise paradigmas. Nende sarnasus tuleneb ühisest regulatiivsest eesmärgist, ajalisest lähedusest ja lahendatavast probleemist, mitte dokumentaalselt tõendatud ühe regulatsiooni otsesest ülevõtmisest teisest õiguskorrast.

COVID-19 ajal leidis nimetatud regulatiivne ülesehitus kinnitust praktilises kohaldamises. Mitmele ravimile ja vaktsiinile anti Ameerika Ühendriikides esmalt EUA ning Euroopa Liidus seejärel CMA, kusjuures mõlemad menetlused tuginesid sisuliselt samale uurimistootele ning valdavalt samale kliiniliste ja prekliiniliste andmete kogumile. Seetõttu seisnesid regulatsioonide peamised erinevused loa õiguslikus vormis, pädevas otsustusorganis ja loa järgsetes regulatiivsetes kohustustes, mitte uurimistoote teadusliku hindamise esemes ega hindamise põhikriteeriumides.

Õigusajaloolisest, tekstoloogilisest ja teleoloogilisest tõlgendusest kogumis tuleneb, et EUA ja CMA regulatsioonid kujutavad endast funktsionaalselt võrreldavaid erandmehhanisme, mille ühine eesmärk on tagada ühelt poolt rahvatervise kiire ja tõhus kaitse ning teiselt poolt säilitada ravimi kvaliteedi, ohutuse ja efektiivsuse pidev teaduslik kontroll kogu müügiloa kehtivuse vältel. Sellest tulenevalt ei võimalda üksnes menetlusliku regulatsiooni erinevus teha õiguslikult põhjendatud järeldust, et EUA ja CMA alusel lubatakse kasutusse erinevad ravimid või et nende suhtes kohaldatakse erinevaid teaduslikke kvaliteedi-, ohutus- või efektiivsuskriteeriume. Vastupidise järelduse tegemiseks peaks see selgelt tulenema kohaldatavast õigusnormist, kuid ei määrus (EÜ) nr 726/2004, komisjoni määrus (EÜ) nr 507/2006 ega 21 U.S.C. § 360bbb-3 sellist erisust ette ei näe.

Eeltoodud tõlgendust kinnitab ka Euroopa Liidu kohtupraktika senine areng. Teadaolevalt puudub Euroopa Liidu Kohtu või Üldkohtu sisuline lahend, mille resolutiivosas oleks vahetult tõlgendatud või kohaldatud komisjoni määruse (EÜ) nr 507/2006 materiaalõiguslikke tingimusi või Euroopa Parlamendi ja nõukogu määruse (EÜ) nr 726/2004 artiklis 14a sätestatud tingimusliku müügiloa andmise eeldusi viisil, mis annaks siduva vastuse käesolevas asjas tõusetunud õigusküsimusele. Olemasolev kohtupraktika käsitleb küll tsentraliseeritud müügiloa süsteemi, Euroopa Ravimiameti pädevust, ravimite turule lubamise üldpõhimõtteid ja menetlusõiguslikke küsimusi, kuid ei sisalda siduvat materiaalõiguslikku tõlgendust küsimuses, kas üksnes EUA ja CMA menetluslikud erinevused

võimaldavad käsitada nende alusel hinnatud uurimistooteid erinevate ravimitena või järeldada, et nende suhtes kohaldatakse erinevaid teaduslikke hindamisstandardeid. Sellises olukorras tuleb vaidlusaluseid norme tõlgendada eeskätt nende sõnastuse, regulatiivse süsteemi, eesmärgi ja Euroopa Liidu õiguse üldpõhimõtete koostoimes, vältides normi laiendavat või kitsendavat tõlgendamist, milleks seadusandja ei ole õiguslikku alust ette näinud. Kummagi regulatiivse mehhanismi olemasolust ei tulene iseenesest õiguslikku alust käsitada meditsiinitoodet kohustusliku meditsiinilise sekkumisena või kehtestada isikule kohustus seda kasutada. Küsimus, kas ja millistel tingimustel võib selline kohustus olla lubatav, sõltub eraldi õiguslikust alusest, pädeva organi volitusest ning kohaldatavatest põhiõiguslikest ja inimõiguste standarditest.

Mõlema regulatiivse mehhanismi keskne eesmärk on võimaldada pädevatel asutustel hinnata meditsiinitoote kvaliteeti, ohutust ja tõhusust ning määrata kindlaks tingimused, mille alusel toodet võib kasutada või turustada. Regulatiivne heakskiit või kasutusluba määratleb seega eelkõige meditsiinitoote õigusliku staatuse turul ega loo iseenesest üksikisikule kohustust alluda konkreetsele meditsiinilisele sekkumisele.

Küsimus, kas ja millistel tingimustel võib riik või muu pädev institutsioon kehtestada konkreetse meditsiinitoote kasutamisega seotud kohustuse, eeldab eraldi õiguslikku alust ning selle kooskõla kohaldatavate põhiseaduslike ja inimõiguste põhimõtetega. Sellisel hindamisel võivad asjakohased olla eelkõige inimväärikuse, kehalise puutumatuse, informeeritud nõusoleku ja proportsionaalsuse põhimõtted (Ameerika Ühendriikide Toidu-, Ravimi- ja Kosmeetikaseadus (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act*; FDCA), 21 U.S.C. § 360bbb-3; Euroopa Parlamendi ja nõukogu määrus (EÜ) nr 726/2004, millega kehtestatakse liidu kord inim- ja veterinaarravimite lubade andmiseks ja järelevalveks (*Regulation (EC) No 726/2004*); Euroopa Liidu põhiõiguste harta (*Charter of Fundamental Rights of the European Union*), artikkel 3).

Õiguslikult tuleb eristada kolme eraldiseisvat küsimust. Esiteks, kas meditsiinitoode on pädeva asutuse otsuse alusel seaduslikult kasutamiseks või turustamiseks lubatud. Teiseks, kas riigil või muul pädeval institutsioonil on õiguslik alus seada sellise toote kasutamine konkreetse õiguse, hüve või tegevuse eeltingimuseks. Kolmandaks, kas selline meede kujutab oma olemuse ja tegeliku mõju tõttu endast põhiõiguste riivet, mis nõuab eraldi põhiseaduslikku või põhiõiguslikku õigustust.

Meditsiinitoote regulatiivne heakskiit või kasutusluba lahendab üksnes küsimuse toote õigusliku staatuse kohta ning ei anna iseenesest vastust sellele, kas isikut võib kohustada toodet kasutama või kas sellise kohustuse kehtestamine on kooskõlas põhiõiguste kaitse nõuetega. Selliste meetmete õiguspärasus sõltub eraldiseisvalt kohaldatavast volitusnormist, pädeva institutsiooni pädevuse ulatusest ning meetme proportsionaalsusest (*National Federation of Independent Business v. Department of Labor, Occupational Safety and Health Administration*, 142 S. Ct. 661 (2022); Euroopa Liidu põhiõiguste harta (*Charter of Fundamental Rights of the European Union*), artiklid 1, 3 ja 52).

1.3 USA EUA süsteem: Kongressi sõnaselgelt sätestatud nõusolekunõue

Ameerika Ühendriikide õiguses erineb erakorralise kasutusloa (*Emergency Use Authorization*; EUA) alusel toimuv meditsiinitoodete kasutamise kord tavapärasest müügiloa andmise menetlusest selle poolest, et Kongress nägi Toidu-, Ravimi- ja Kosmeetikaseaduse (*Federal Food, Drug, and Cosmetic Act*; FDCA) § 564 alusel ette täiendavad retsipiendi teavitamise ja otsustusõiguse kaitse nõuded. Vastavalt 21 U.S.C. § 360bbb-3(e)(1)(A)(ii) tuleb isikule enne EUA alusel lubatud meditsiinitoote manustamist esitada teave:

- meditsiinitoote oluliste teadaolevate ja võimalike kasude kohta;
- teadaolevate ja võimalike riskide kohta;
- olemasolevate alternatiivide kohta;
- isiku õiguse kohta toode vastu võtta või sellest keelduda („accept or refuse").

Nimetatud regulatsioon ei piirdu üksnes tehnilise teavitamiskohustusega, vaid väljendab Kongressi otsust säilitada isiku otsustusõigus olukorras, kus meditsiinitoode on lubatud kasutamiseks erakorralise loa alusel ega ole läbinud tavapärast täieliku heakskiidu menetlust. Sellest tulenevalt tuleneb EUA regulatsioonist, et föderaalne täidesaatev võim peab oma tegevuses arvestama Kongressi poolt kehtestatud retsipiendi otsustusõigusega. Samas ei ole föderaalkohtud tõlgendanud 21 U.S.C. § 360bbb-3(e)(1)(A)(ii)(III) sätet selliselt, et see välistaks igas olukorras tööandjate, kõrgkoolide või muude institutsioonide võimaluse kehtestada vaktsineerimisnõudeid, kui sellised nõuded põhinevad eraldiseisval õiguslikul alusel ning jäävad vastava pädevuse piiridesse.

Seda käsitlust rakendas Ameerika Ühendriikide Texase lõunaringkonna föderaalne ringkonnakohus (*United States District Court for the Southern District of Texas*) kohtuasjas *Bridges v. Houston Methodist Hospital*. Kohus leidis, et haigla kehtestatud COVID-19 vaktsineerimisnõue ei rikkunud FDCA § 564 alusel kehtivat EUA regulatsiooni, kuna tööandja ei kohustanud töötajaid füüsiliselt vaktsiini saama. Kohus eristas ühelt poolt keelatud meditsiinilist sundi ning teiselt poolt tööandja kehtestatud töösuhte tingimust ja leidis, et töötajale jäi õigus vaktsineerimisest keelduda, kuigi sellise otsusega võisid kaasneda töösuhtega seotud tagajärjed (*Bridges v. Houston Methodist Hospital*, 543 F. Supp. 3d 525, 528–531 (S.D. Tex. 2021); Ameerika Ühendriikide Texase lõunaringkonna föderaalne ringkonnakohus, kohtuasi nr 4:21-cv-01774, „memorandum opinion", 12. juuni 2021).

Bridges lahendist ei tulene üldist reeglit, mille kohaselt oleks EUA alusel lubatud meditsiinitoodete kasutamise kohustus alati õiguspärane või alati keelatud. Lahendi *ratio decidendi* piirdus küsimusega, kas 21 U.S.C. § 360bbb-3(e)(1)(A)(ii)(III) loob töötajale föderaalse õiguse säilitada töösuhe olukorras, kus eraõiguslik tööandja seab vaktsineerimise töösuhte jätkumise tingimuseks. Kohus leidis, et nimetatud norm kaitseb isiku otsust meditsiinitoote vastuvõtmise või sellest keeldumise kohta, kuid ei kehtesta iseseisvat föderaalset piirangut tööandja õigusele määrata töösuhte tingimusi.

Küsimus, kas konkreetne vaktsineerimisnõue on lubatav, sõltub eraldi kohaldatavast õiguslikust alusest, pädeva institutsiooni volituse ulatusest ning meetme kooskõlast muude föderaalsete, osariigi ja põhiseaduslike piirangutega.

XIV. USA ÜLEMKOHUS: FÖDERAALSE TÄIDESAATAVA VÕIMU PIIRID JA KONGRESSI VOLITUS

Ameerika Ühendriikide Ülemkohus kinnitas COVID-19 ajal, et föderaalne haldusasutus ei tohi ilma Kongressi selge volituseta kehtestada ulatusliku tähtsusega meetmeid. See nn oluliste küsimuste doktriin (*major questions doctrine*) keelab asutustel oma pädevust üldsõnaliste normide laiendava tõlgendamise teel suurendada.

Kohtuasjas *National Federation of Independent Business v. Department of Labor, Occupational Safety and Health Administration*, 595 U.S. ___ (2022), leidis Ülemkohus, et Tööministeeriumi alluvuses tegutsev Tööohutuse ja töötervishoiu amet (*Occupational Safety and Health Administration – OSHA*) ületas talle tööohutuse ja töötervishoiu seadusega (*Occupational Safety and Health Act of 1970*) antud volitusi, kui ta kehtestas suurettevõtete töötajatele üldise COVID-19 vaktsineerimis- või testimisnõude. Kohus leidis, et OSHA-le antud töökoha ohutuse tagamise volitus ei sisaldanud piisavalt selget Kongressi mandaati sellise üldise rahvatervise meetme kehtestamiseks. Arvestades meetme ulatust, majanduslikku mõju ja poliitilist tähtsust, järeldas Ülemkohus, et sellise ulatusliku regulatiivse meetme rakendamiseks oleks Kongress pidanud andma ametile selge ja sõnaselge seadusliku volituse (National Federation of Independent Business v. Department of Labor, Occupational Safety and Health Administration, 142 S. Ct. 661, 665–666, 668–669 (2022); Ameerika Ühendriikide Ülemkohus, kohtuasi nr 21A244, *per curiam* arvamus, 13. jaanuar 2022).

Lahendi *holding* seisnes selles, et OSHA ei võinud tugineda tööohutuse üldvolitusele selleks, et kehtestada kogu majandussektorit hõlmav vaktsineerimis- või testimisnõue, kuna sellise ulatuse ja mõjuga meetme rakendamiseks ei olnud Kongress andnud ametile piisavalt selget seaduslikku volitust. Kohus kohaldas seejuures *major questions doctrine'i* (National Federation of Independent Business v. Department of Labor, Occupational Safety and Health Administration, 142 S. Ct. 661, 665–666 (2022)).

Samas jõudis Ülemkohus samal päeval kohtuasjas *Biden v. Missouri* teistsugusele järeldusele, kuna selles asjas tugines HHS ministri kehtestatud vaktsineerimisnõue konkreetsele Kongressi antud pädevusele Medicare'i ja Medicaid'i programmides osalevate tervishoiuasutuste kvaliteedi- ja ohutusnõuete kehtestamiseks. Kohus leidis, et tervishoiu- ja sotsiaalteenuste ministril oli Sotsiaalkindlustusseadusest (*Social Security Act*) tulenev volitus kehtestada osalevatele tervishoiuasutustele tingimusi, mis olid seotud patsientide tervise ja ohutuse kaitsega. Seetõttu jäi kõnealune nõue seadusliku volituse piiridesse (Biden v. Missouri, 142 S. Ct. 647, 652–653 (2022); Ameerika Ühendriikide Ülemkohus, kohtuasi nr 21A240, per curiam arvamus, 13. jaanuar 2022).

Nende lahendite koostoimest tuleneb, et Ameerika Ühendriikide õiguses ei kehti üldine keeld vaktsineerimisnõuete kehtestamiseks. Õiguslikult määrav on hoopis see, kas:

- meetmel on selge ja piisav seaduslik alus;
- pädev asutus tegutseb talle Kongressi poolt antud volituste piires;
- põhiõiguste riive on õiguspärane ning vastab põhiseaduslikele nõuetele, sealhulgas proportsionaalsuse põhimõttele.

Kohtupraktika ei anna otsest vastust EUA-aluste toodete universaalsele kohustuslikkusele, kuid kinnitab haldusõiguse põhimõtet: täidesaatev võim ei tohi ilma Kongressi selge volituseta kehtestada ulatuslikke meditsiinilisi kohustusi ega laiendada pädevust üldiste normide kaudu. See seaduslikkuse ja pädevuse piiratuse printsiip on kriitilise tähtsusega ka EUA regulatsiooni tõlgendamisel.

XV. EUROOPA LIIDU CMA SÜSTEEM JA EIÕK ARTIKKEL 15

1. Tingimuslik müügiluba ja informeeritud nõusolek

Erinevalt Ameerika Ühendriikide erakorralise kasutusloa (*Emergency Use Authorization*; EUA) regulatsioonist ei sisalda Euroopa Liidu tingimusliku müügiloa (*Conditional Marketing Authorisation*; CMA) süsteem sõnaselget sätet, mis annaks ravimi saajale õiguse ravim vastu võtta või sellest keelduda. Sellest ei järeldu siiski, et Euroopa Liidu õiguses puuduks selline kaitse. Isiku kehalise puutumatuse ja meditsiinilise enesemääramise kaitse tuleneb Euroopa Liidu esmase õiguse põhiõigusnormidest ning Euroopa inimõiguste kaitse üldpõhimõtetest. Euroopa Liidu põhiõiguste harta (*Charter of Fundamental Rights of the European Union*) artikli 3 lõike 1 kohaselt on igaühel õigus oma kehalisele ja vaimsele puutumatusele. Sama artikli lõike 2 punktis a on sõnaselgelt sätestatud, et meditsiini ja bioloogia valdkonnas tuleb austada isiku vaba ja teadlikku nõusolekut vastavalt seaduses sätestatud korrale. Seega kaitseb Euroopa Liidu õigus meditsiinilise sekkumise puhul isiku autonoomiat ja informeeritud nõusoleku põhimõtet Euroopa Liidu esmase õiguse tasandil.

Tingimusliku müügiloa süsteemi eesmärk on võimaldada rahvatervise huvides ravimite varasemat turule lubamist olukorras, kus kõik tavapärased kliinilised andmed ei ole veel täielikult kättesaadavad, tingimusel et ravimi kasu-riski suhe on hinnatud positiivseks ning müügiloa hoidjale pannakse kohustus esitada täiendavaid andmeid pärast loa andmist. Seda reguleerivad Euroopa Parlamendi ja nõukogu määrus (EÜ) nr 726/2004 (Regulation (EC) No 726/2004) ning komisjoni määrus (EÜ) nr 507/2006 tingimusliku müügiloa kohta (Commission Regulation (EC) No 507/2006 on the conditional marketing authorisation for medicinal products). Need õigusaktid reguleerivad ravimi turustamise õiguslikke eeldusi ega anna iseenesest Euroopa Liidu institutsioonidele ega liikmesriikidele pädevust muuta ravimi kasutamist üksikisikule kohustuslikuks.

Samuti Euroopa Kohtu praktika rõhutab, et Euroopa Liidu õiguskorra keskmes on inimväärikuse ja põhiõiguste kaitse. Kohtuasjas Kingdom of the Netherlands v. European Parliament and Council märkis Euroopa Kohus, et inimkeha ja selle osad ei saa olla pelgalt majandusliku või tehnilise reguleerimise objektiks ning Euroopa Liidu õigus peab biomeditsiiniliste küsimuste reguleerimisel austama inimväärikust (Kingdom of the Netherlands v. European Parliament and Council, C-377/98, ECLI:EU:C:2001:523, p-d 70–78).

2. Euroopa Liidu proportsionaalsuse põhimõte ja kaudne sund

Euroopa Liidu õiguses peab iga põhiõigusi piirav meede vastama proportsionaalsuse põhimõttele, mis on sätestatud Euroopa Liidu lepingu (Treaty on European Union; TEU) artikli 5 lõikes 4 ning Euroopa Liidu põhiõiguste harta artikli 52 lõikes 1. Selle kohaselt peab põhiõiguse piirang:

- olema õiguspärase eesmärgi saavutamiseks sobiv;
- olema eesmärgi saavutamiseks vajalik, st puuduma peab vähem piirav sama tõhus meede;
- olema mõõdukas ehk tagama õiglase tasakaalu avaliku huvi ja isiku põhiõiguste vahel.

Kui meditsiinilise toote kasutamine seatakse näiteks töösuhte jätkamise, haridusele juurdepääsu, liikumisvabaduse või muu olulise õiguse või hüve eeltingimuseks, ei piirdu põhiõiguslik analüüs üksnes küsimusega, kas isikul oli formaalselt võimalik meditsiinilisest sekkumisest keelduda. Hinnata tuleb ka

seda, milline oli meetme tegelik mõju isiku põhiõiguste teostamisele ning kas piirang vastas proportsionaalsuse nõuetele.

Euroopa Kohtu praktika kinnitab järjekindlalt, et põhiõiguste riive hindamisel tuleb analüüsida meetme tegelikku mõju, mitte üksnes selle vormilist õiguslikku konstruktsiooni. Näiteks kohtuasjas Digital Rights Ireland Ltd rõhutas Euroopa Kohus, et põhiõiguste piirang peab olema rangelt vajalik ning vastama proportsionaalsuse nõuetele, kusjuures hinnata tuleb piirangu tegelikku ulatust ja mõju isikute õigustele (Digital Rights Ireland Ltd v. Minister for Communications, Marine and Natural Resources jt ning Kärntner Landesregierung jt, liidetud kohtuasjad C-293/12 ja C-594/12, ECLI:EU:C:2014:238, p-d 46–69). Sellest ei tulene, et Euroopa Liidu õigus keelaks iseenesest kõik meditsiinilise sekkumisega seotud tingimused või vaktsineerimisnõuded. Küll aga nõuab Euroopa Liidu põhiõiguste süsteem, et iga selline meede põhineks selgel õiguslikul alusel, teeniks legitiimset eesmärki ning oleks konkreetse olukorra asjaolusid arvestades sobiv, vajalik ja proportsionaalne.

3. EIK roll: üldised põhiõiguslikud standardid, mitte CMA regulatsiooni tõlgendamine

Euroopa Inimõiguste Kohus (European Court of Human Rights; EIK) ei ole Euroopa Liidu institutsioon ega tõlgenda Euroopa Liidu ravimiregulatsiooni, sealhulgas tingimusliku müügiloa (Conditional Marketing Authorisation; CMA) süsteemi käsitlevaid õigusakte. EIK ülesanne on kontrollida, kas Euroopa inimõiguste konventsioonist (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms; EIÕK) tulenevaid liikmesriikide kohustusi on järgitud.

Seetõttu tuleb eristada Euroopa kahe kohtu pädevusi:

- Euroopa Liidu Kohus (Court of Justice of the European Union; Euroopa Kohus) tagab Euroopa Liidu õiguse ühetaolise tõlgendamise ja kohaldamise, sealhulgas EL ravimiregulatsiooni, siseturuõiguse ning Euroopa Liidu põhiõiguste harta kohaldamise.
- Euroopa Inimõiguste Kohus (European Court of Human Rights; EIK) hindab liikmesriikide meetmeid Euroopa inimõiguste konventsioonist tulenevate õiguste alusel, sealhulgas õiguse era- ja perekonnaelu austamisele (EIÕK artikkel 8), õiguse elule (artikkel 2), mõtte-, südametunnistuse- ja usuvabaduse (artikkel 9) ning diskrimineerimiskeelu (artikkel 14) seisukohalt.

Tervisekaitseliste meetmete proportsionaalsuse kontroll Euroopa Liidu õiguses

Euroopa Liidu õiguses ei anna riigi, avaliku sektori asutuse ega eraõigusliku tööandja tervisekaitseline eesmärk iseenesest piiramatut pädevust kohustada isikut osalema meditsiinilises programmis juhul, kui selline osalemine võib mõjutada tema elu, tervist või kehalist puutumatust. Sellise meetme õiguspärasus sõltub eelkõige selle õiguslikust alusest, taotletavast eesmärgist, meetme sobivusest, vajalikkusest ja proportsionaalsusest ning sellest, kas asjaomane olukord kuulub Euroopa Liidu õiguse kohaldamisalasse.

Töötervishoiu valdkonnas kohustab nõukogu direktiiv 89/391/EMÜ tööandjat võtma vajalikud meetmed töötajate ohutuse ja tervise kaitseks ning korraldama tööga seotud riskide hindamise ja ennetamise. Direktiivi artiklite 5, 6 ja 9 kohaselt peab tööandja rakendama meetmeid, mis põhinevad riskide hindamisel ja ennetuspõhimõttel. Samas ei tulene nimetatud direktiivist, et töötaja võiks

muutuda üksnes tööandja või riigi tervishoiupoliitilise eesmärgi saavutamise vahendiks; töötervishoiu kohustus peab olema kooskõlas töötaja põhiõigustega.

Euroopa Kohus käsitles COVID-19 kontekstis töötajate vaktsineerimisega seotud küsimusi kohtuasjas *A ja teised vs. Tallinna linn*, C-219/24, EU:C:2025:468. Kohus leidis, et direktiiv 89/391/EMÜ ei kehtesta iseseisvat ja üldist korda kohustusliku vaktsineerimise kehtestamiseks töösuhetes ning üksnes tööohutuse direktiivide alusel ei saa järeldada, et selline nõue oleks alati lubatud või alati keelatud (C-219/24, punktid 50–55). Samuti rõhutas kohus, et tööandja kohustus võtta meetmeid töötajate tervise kaitseks eeldab konkreetsete riskide hindamist ning meetmete seost tegeliku töökeskkonnast tuleneva ohuga (C-219/24, punktid 60–67).

Euroopa Kohus märkis samas, et direktiiv 2000/54/EÜ bioloogiliste mõjuritega seotud ohtude kohta näeb ette tööandja kohustuse vähendada töötajate kokkupuudet bioloogiliste riskidega ning teatud tingimustel tagada vaktsiinide kättesaadavus, kuid nimetatud õigusakt ei kehtesta iseseisvalt üldist alust, mille kohaselt võiks liikmesriik muuta vaktsineerimise kohustuslikuks või välistada töötaja võimaluse sellest keelduda (C-219/24, punktid 70–76).

Kui meditsiiniprogrammis osalemine võib mõjutada isiku elu, tervist või kehalist puutumatust, peab meetme kehtestaja suutma põhjendada, et meede tugineb piisavale faktilisele ja teaduslikule alusele. Euroopa Kohtu väljakujunenud praktika kohaselt peab liikmesriik, kes piirab liidu õigusega kaitstud põhiõigust, esitama objektiivsed ja kontrollitavad põhjendused selle kohta, et piirang on vajalik ja proportsionaalne taotletava õiguspärase eesmärgiga (vt Euroopa Kohus, C-157/96, National Farmers' Union and Others, EU:C:1998:191, punkt 60; Euroopa Kohus, C-331/88, Fedesa, EU:C:1990:391, punkt 13).

Rahvatervise valdkonnas ei piisa üksnes abstraktsest viitest üldisele tervisekaitse eesmärgile. Meetme kehtestaja peab suutma näidata tegeliku seose olemasolu kavandatud abinõu ja taotletava eesmärgi saavutamise vahel ning arvestama olemasolevaid teaduslikke teadmisi, sealhulgas asjaomase meditsiinilise toote ohutust ja tõhusust puudutavaid andmeid. Euroopa Kohus on rõhutanud, et liikmesriikidele jääb rahvatervise valdkonnas teatav kaalutlusruum, kuid selle kasutamine allub proportsionaalsuse kontrollile (vt Euroopa Kohus, C-157/96, punktid 61–64; Euroopa Kohus, C-148/15, Deutsche Parkinson Vereinigung, EU:C:2016:776, punktid 30–35).

Seetõttu ei saa isikule, kelle suhtes rakendatakse tervisekaitselist meedet, panna kohustust tõendada, et meede on põhjendamatu või ohtlik. Kui riik, avalik asutus või muu pädev subjekt piirab isiku põhiõigusi tervisekaitselisel eesmärgil, peab meetme õiguspärasus olema põhjendatud piisava faktilise, teadusliku ja õigusliku alusega. Samas ei tähenda see, et iga tervisekaitseline meede oleks automaatselt õigusvastane; otsustavaks jääb konkreetse meetme eesmärgi, mõju ja piirangu ulatuse proportsionaalne hindamine.

Kui meditsiiniprogrammis osalemisest keeldumine toob kaasa olulise tööalase, halduslik või muu negatiivse tagajärje, tuleb hinnata, kas isikule tegelikult säilib võimalus teha vaba ja teadlik otsus või muutub nõusolek üksnes formaalseks võimaluseks. Selline hindamine peab hõlmama nii meetme õiguslikku alust kui ka selle tegelikku mõju isiku kehalisele autonoomiale ja põhiõiguste teostamisele.

Kokkuvõttes ei kehtesta Euroopa Liidu õigus absoluutset keeldu meditsiiniliste töö- või rahvatervise meetmete suhtes, kuid samuti ei anna see riigile, avalikule asutusele ega eraõiguslikule tööandjale piiramatut õigust muuta meditsiinilist sekkumist kohustuslikuks üksnes üldise tervisekaitselise eesmärgi alusel. Iga sellise meetme õiguspärasus sõltub sellest, kas sellel on piisav õiguslik alus, kas meetme vajalikkus ja sobivus on põhjendatud ning kas põhiõiguste piirang jääb proportsionaalseks.

4. EIÕK artikli 15 derogatsiooniteatis

4.1. Artikli 15 eesmärk ja erandlik olemus

Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni (EIÕK) artikkel 15 sätestab erandliku õigusliku mehhanismi, mille alusel võib konventsiooniosaline riik sõja või muu rahva elu ähvardava avaliku hädaolukorra korral võtta meetmeid, mis kalduvad ajutiselt kõrvale teatavatest konventsioonist tulenevatest kohustustest. Artikli 15 eesmärk ei ole anda riigile üldist pädevust piirata konventsiooniga kaitstud õigusi, vaid võimaldada rangelt piiritletud tingimustel reageerida olukordadele, milles tavapäraste õiguskaitsemehhanismide täielik kohaldamine võib osutuda objektiivselt raskendatuks.

Tegemist on erandiga konventsioonisüsteemi tavapärasest toimimisest. Seetõttu tuleb artiklit 15 tõlgendada kitsalt ning kooskõlas konventsiooni põhieesmärgiga tagada inimõiguste tegelik ja tõhus kaitse. Pelgalt riigisisese erakorralise olukorra väljakuulutamine, valitsuse otsus, poliitiline deklaratsioon või rahvusvahelise teate edastamine ei loo iseenesest õigust kõrvale kalduda konventsioonikohustustest. Õigus artikli 15 mehhanismi kasutamiseks tekib üksnes juhul, kui kõik konventsioonis sätestatud materiaal- ja menetlusõiguslikud tingimused on täidetud.

5. Artikli 15 lõike 3 kohase teavitamiskohustuse õiguslik alus

EIÕK artikli 15 lõige 3 sätestab:

> konventsiooniosaline riik peab Euroopa Nõukogu peasekretäri täielikult informeerima meetmetest, mida riik on võtnud, nende rakendamise põhjustest ning ajast, mil selliste meetmete kohaldamine lõpetatakse.

Sellest tuleneb, et artikli 15 lõike 3 kohane teavitamiskohustus on:

- rahvusvahelis-õiguslik kohustus;
- mille kandjaks on konventsiooniosaline riik kui rahvusvahelise õiguse subjekt;
- mille adressaadiks on Euroopa Nõukogu peasekretär.

Nimetatud kohustus tuleneb otseselt EIÕK-i artikli 15 lõikest 3.

Kõnealune kohustus ei tulene Euroopa Inimõiguste Kohtu kodukorrast ega kohtureeglitest (*Rules of Court*).

Euroopa Inimõiguste Kohtu kohtureeglid reguleerivad Euroopa Inimõiguste Kohtu menetluslikku tegevust kohtule esitatud individuaalkaebuste, riikidevaheliste kaebuste ja muude kohtumenetlusega seotud küsimuste lahendamisel.

Kohtureeglid ei sätesta:

- milline riigisisene organ otsustab derogatsiooni kasutamise;
- milline ametikandja peab artikli 15 lõike 3 teate allkirjastama;
- milline riigisisene menetlus peab enne teavitamist läbima;

- milline põhiseaduslik organ väljendab riigi tahet artikli 15 kasutamiseks.

Need küsimused kuuluvad asjaomase riigi põhiseadusliku ja õigusliku korralduse reguleerimisalasse.

6. Derogatsiooniteatise õiguslik koosseis

Artikli 15 lõike 3 kohane teatis ei ole pelgalt informatiivne kiri, vaid rahvusvahelise õiguse tähenduses riigi ametlik tahteavaldus.

Seetõttu peab olema võimalik objektiivselt tuvastada:

1. et teatis pärineb konventsiooniosaliselt riigilt;
2. et selle esitas või edastas isik või organ, kellel oli õigus riiki rahvusvahelisel tasandil esindada;
3. et riigi sisemine otsustusprotsess võimaldas artikli 15 mehhanismi kasutamist;
4. et teatise sisu võimaldab kindlaks teha kõrvalekaldumise aluse, ulatuse ja kestuse.

Rahvusvahelise õiguse seisukohalt tuleb eristada:

- riigi rahvusvahelist esindamist;
- riigisisest põhiseaduslikku pädevust.

Riik võib rahvusvahelisel tasandil vastutada ka juhul, kui tema sisemises õiguskorras on tekkinud pädevusvaidlus. Samas võib selline vaidlus olla oluline küsimuses, kas konkreetne akt väljendas tegelikult riigi nõuetekohaselt kujunenud tahet kasutada artiklis 15 ette nähtud mehhanismi.

7. Derogatsiooniteatise esitamise pädevus

EIÕK ei sätesta ammendavat loetelu ametikandjatest, kes võivad esitada artikli 15 lõike 3 kohase teate. Konventsioon ei nõua sõnaselgelt, et teate peab allkirjastama:

- president;
- peaminister;
- parlamendi esimees;
- parlament;
- kindel arv parlamendiliikmeid.

Samuti ei anna EIÕK automaatselt pädevust ühelegi nimetatud organile.

Pädevus tuleb tuvastada:

- riigi põhiseadusest;
- seadustest, mis reguleerivad välissuhtlust ja rahvusvaheliste kohustuste täitmist;
- riigi esindamise üldistest rahvusvahelis-õiguslikest põhimõtetest.

Rahvusvahelises õiguses kehtib põhimõte, et riigi ametlikku tahet võivad teatud juhtudel väljendada kõrged riigiametnikud oma ametikohast tuleneva pädevuse alusel. Muude ametnike puhul peab olema võimalik tõendada konkreetset volitust.

7.1. Suursaadiku või diplomaatilise esindaja esitatud teate kontroll

Kui artikli 15 lõike 3 kohase teatise edastab näiteks suursaadik, ei tulene üksnes diplomaatilisest ametikohast automaatselt pädevust otsustada või algatada derogatsioonimehhanismi kasutamine. Sellisel juhul tuleb kontrollida:

1. milline riigiorgan andis volituse;
2. millise õigusnormi alusel volitus anti;
3. kas volituse andnud organ oli pädev kujundama riigi tahet artikli 15 kasutamiseks;
4. kas volitus hõlmas konkreetselt EIÕK-i artikli 15 lõike 3 kohase teatise esitamist.

Kui suursaadik väidab, et tegutses riigi nimel, peab olema võimalik tuvastada tema volituse alus. Pelgalt diplomaatiline staatus või üldine viide „valitsuse korraldusele" ei pruugi olla piisav juhul, kui tekib vaidlus riigi tahte kujunemise üle.

7.2. Euroopa tasandi normatiivne avatus ja riigi tahte kontrolli probleem

EIÕK-i artikli 15 lõige 3 sätestab konventsiooniosalise riigi kohustuse teavitada Euroopa Nõukogu peasekretäri võetud meetmetest, nende rakendamise põhjustest ning meetmete lõpetamise ajast, kuid ei näe ette ammendavat rahvusvahelist eelkontrollimenetlust, mille raames kontrollitaks enne teate vastuvõtmist riigisisese otsustusprotsessi õiguspärasust, pädeva organi volitusi või artikli 15 kasutamise põhiseaduslikku alust:

- milline riigisisene organ otsustas derogatsioonimehhanismi kasutamise;
- kas nimetatud organil oli asjaomase riigi põhiseaduse kohane pädevus;
- kas kõik riigisisesed võimude tasakaalustamise mehhanismid olid rakendatud;
- kas rahvusvahelisel tasandil väljendatud tahe vastas riigi põhiseaduslikult kujunenud tahtele.

Selline regulatiivne lahendus jätab EIÕK-i artikli 15 lõike 3 kohaldamisel alles menetlusliku ja normatiivse määratlematuse küsimuses, millise siseriikliku pädevuskorra alusel kujuneb rahvusvaheliselt omistatav ja kontrollitavalt väljendatud riigi tahe kasutada derogatsioonimehhanismi ning milliste õiguslike kriteeriumide alusel hinnatakse teavituse esitanud isiku või organi volituste piisavust.

Rahvusvahelise õiguse üldnormid riigi esindamise, riigile omistatavate tahteavalduste ja rahvusvahelise vastutuse kohta võivad sellist olukorda üksnes osaliselt täiendada (Viini konventsioon rahvusvaheliste lepingute õiguse kohta, 1969, artiklid 7 ja 46; Rahvusvahelise Õiguse Komisjoni riikide vastutuse artiklid, 2001, artiklid 4–11), kuid nimetatud normid ei sätesta EIÕK-i artikli 15 lõike 3 kohase teavituse jaoks ühtset eelnevat menetlust, artikli 15 kohast kohustuslikku rahvusvahelist eelkontrolli ega ammendavat korda, mille alusel Euroopa Nõukogu peasekretär saaks enne teavituse vastuvõtmist kontrollida riigisisese otsustusprotsessi vastavust riigi põhiseaduslikule korrale. Seetõttu jääb EIÕK artikli 15 lõike 3 kohaldamisel juriidilis-teoreetiliselt vaidlustatavaks küsimus, kuidas eristada

rahvusvaheliselt omistatavat riigi tahteavaldust olukorrast, kus derogatsiooniteatise esitanud isik või organ tegutseb ilma piisava põhiseadusliku pädevuse või nõuetekohase volituseta ning milline õiguslik tähendus võib sellisel puudusel olla artikli 15 kohase teavituse kehtivuse ja sellele järgneva kohtuliku kontrolli seisukohalt.

Sellest tulenevalt ei ole tegemist olukorraga, kus puuduksid täielikult õiguslikud kriteeriumid riigi tahte omistatavuse hindamiseks. Küsimus seisneb selles, et EIÕK-i artikli 15 lõike 3 regulatsioon ei sisalda ammendavat erimenetlust, mille kaudu määrataks enne teatise rahvusvahelist esitamist kindlaks riigisisese põhiseadusliku tahte kujunemise õiguspärasus ning vastava otsuse teinud organi pädevuse piisavus. Selline regulatiivne määratlematus võib omada praktilist tähendust olukordades, kus Euroopa Nõukogu peasekretärile esitatud teavitus väljendab formaalselt riigi seisukohta, kuid selle aluseks olev siseriiklik otsustusprotsess on põhiseaduslikult või institutsionaalselt vaidlustatav.

EIK suurkoja tasandil ei ole kujunenud ammendavat ja universaalselt kohaldatavat standardit, mis lahendaks kõik võimalikud olukorrad, kus tuleb samaaegselt kontrollida:

- kas artikli 15 lõike 3 kohane teavitus väljendas tegelikult konventsiooniosalise riigi rahvusvaheliselt omistatavat tahet;
- kas teavituse aluseks olnud riigisisene pädevuskorraldus vastas asjaomase riigi põhiseaduslikule korrale;
- milline õiguslik tähendus on olukorral, kus riigi otsustusprotsess vastab formaalselt siseriiklikele nõuetele, kuid rakendatud meetmete tegelik toime võib kaasa tuua EIÕK-ga kaitstud õiguste riive.

Selline küsimus muutub eriti oluliseks üksikisiku või organisatsiooni seisukohalt, kelle suhtes artikli 15 alusel rakendatud meetmed mõjutavad konventsiooniga kaitstud õigusi. Avaliku hädaolukorra väljakuulutamine võib olla kooskõlas riigi põhiseaduse ja seadustega ning artikli 15 lõike 3 kohane teavitus võib olla vormiliselt esitatud nõuetekohase riikliku kanali kaudu, kuid kumbki asjaolu ei välista iseenesest võimalust, et konkreetse isiku suhtes rakendatud meede rikub EIÕK-ga tagatud õigusi.

Üksikisikul või organisatsioonil ei ole võimalik esitada Euroopa Inimõiguste Kohtule abstraktset nõuet üksnes riigi otsuse vastu kasutada artikli 15 mehhanismi. Individuaalkaebuse vastuvõetavuse hindamisel tuleb lähtuda EIÕK-i artiklist 34 ning kaebajal tuleb näidata, et ta on isik, kelle konventsiooniga kaitstud õigusi on konkreetsest meetmest otseselt ja isiklikult mõjutatud. Seetõttu ei seisne õiguskaitseline küsimus üksnes artikli 15 kohase derogatsiooni õiguspärasuse hindamises riigi ja Euroopa Inimõiguste Kohtu vahelises suhtes, vaid samuti selles, milliste kriteeriumide alusel saab üksikisik prognoositavalt kindlaks teha, millal artikli 15 alusel võetud riiklik meede muutub tema suhtes EIÕK rikkumise küsimuseks.

EIK praktikas on kinnistunud põhimõte, et artikli 15 kohaldamine ei välista kohtulikku kontrolli ning riik peab esitama piisava faktilise ja õigusliku aluse selle kohta, et derogatsiooni materiaal- ja menetlusõiguslikud tingimused olid täidetud. Samas ei ole suurkoja tasandil kujunenud täielikult detailset standardit iga võimaliku olukorra kohta, kus tuleb üheaegselt hinnata riigisisese pädevuse kujunemist, rahvusvahelise tahteavalduse omistatavust ning konkreetse isiku õiguste võimalikku riivet. Sellises olukorras kuulub lõplik hindamispädevus Euroopa Inimõiguste Kohtule, kes kontrollib vähemalt järgmisi asjaolusid:

1. kas artikli 15 lõike 3 kohane teavitus oli objektiivselt omistatav konventsiooniosalisele riigile;

2. kas artiklis 15 sätestatud materiaal- ja menetlusõiguslikud tingimused olid täidetud;
3. kas konkreetsed meetmed, millele riik tugineb, jäid konventsiooniga lubatud piiridesse.

EIK kontroll ei piirdu üksnes riigisisese otsuse formaalse õiguspärasuse hindamisega. Kohtu ülesanne on hinnata ka seda, kas rakendatud meetmete tegelik mõju vastas konventsiooni eesmärgile tagada õiguste praktiline ja tõhus kaitse ning kas konkreetse isiku suhtes rakendatud piirangud olid põhjendatud EIÕK-i artiklist 15 tuleneva range kontrollistandardi alusel.

Samas loob artikli 15 lõike 3 ülesehitus teatava normatiivse avatuse, mille tõttu võib tekkida vajadus hilisemaks kohtulikuks kontrolliks olukordades, kus vaidluse all on mitte üksnes meetmete sisuline õiguspärasus, vaid ka küsimus, kas riigi tahe kasutada derogatsioonimehhanismi kujunes nõuetekohaselt.

Õiguslik probleem ei seisne üksnes selles, kas Euroopa Nõukogu peasekretär sai EIÕK-i artikli 15 lõike 3 kohase teatise, vaid selles, kas teatise aluseks olnud riigisisene otsustusprotsess võimaldas käsitada esitatud dokumenti riigi kui rahvusvahelise õiguse subjekti kehtiva ja õiguslikult omistatava tahteavaldusena.

Vaidlustatavaks võib muutuda olukord, kus teavitus on vormiliselt kooskõlas riigi põhiseadusliku korraga, kuid avaliku hädaolukorra olemasolu, selle ulatus või rakendatud meetmete vajalikkus ei ole piisavalt põhjendatud kontrollitavate faktiliste andmete, asjakohase ekspertiisi või nõuetekohase pädevusmenetluse kaudu ning otsuse teinud riigiorgani pädevus artikli 15 kohaldamise eelduste hindamiseks on õiguslikult vaidlustatav. Sellises olukorras võib Euroopa Inimõiguste Kohtus tekkida küsimus, kas esitatud teavitus väljendas tegelikult konventsiooniosalise riigi rahvusvaheliselt omistatavat tahet või üksnes ühe riigiorgani seisukohta, mille aluseks olevad faktilised ja õiguslikud asjaolud ei võimaldanud piisavalt põhjendatult tuvastada EIÕK-i artikli 15 lõikes 1 sätestatud avaliku hädaolukorra olemasolu ega õigustada järgnevaid meetmeid, mis mõjutasid konventsiooniga kaitstud õiguste teostamist.

7.3. Võimalik põhiseaduslik konflikt liikmesriigis

Võimalik õiguslik vaidlus võib tekkida olukorras, kus riigi täidesaatev võim edastab rahvusvahelisel tasandil artikli 15 lõike 3 kohase teatise, kuid riigi põhiseaduslikus süsteemis tekib vaidlus selle üle, kas otsuse tegemiseks vajalik pädevus oli olemas.

Näiteks Eesti Vabariigi põhiseaduslikus süsteemis võib tekkida küsimus juhul, kui:

- Vabariigi Valitsus võtab vastu otsuse või haldusakti, millega rakendatakse erakorralisi meetmeid;
- peaminister või valitsuse volitatud ametnik annab korralduse edastada Euroopa Nõukogu peasekretärile artikli 15 lõike 3 kohane teatis;
- samal ajal tekib põhiseaduslik vaidlus selle üle, kas sellise ulatusega otsus kuulus üksnes Vabariigi Valitsuse pädevusse või eeldas teiste põhiseaduslike institutsioonide osalust.

Sellises olukorras tuleb eristada kahte tasandit:

- **Rahvusvaheline omistatavus:** rahvusvahelise õiguse seisukohalt võib riik jääda vastutavaks tema ametiasutuste tegevuse eest ka juhul, kui riigisisene pädevusjaotus on hiljem vaidlustatud.
- **Riigi tahte kujunemise õiguspärasus:** Euroopa Inimõiguste Kohtu menetluses võib siiski tekkida küsimus, kas artikli 15 mehhanismi kasutamiseks vajalik riigi ametlik tahe kujunes viisil, mis vastas riigi enda põhiseaduslikule korrale.

Seega ei ole määrav üksnes asjaolu, et dokument saadeti riigi nimel, vaid kas selle aluseks olnud otsustusprotsess võimaldas objektiivselt järeldada, et tegemist oli riigi kehtiva tahteavaldusega.

7.4. Võimalik kuritarvitamise ja fabritseeritud volituse risk

Artikli 15 süsteemis võib teoreetiliselt tekkida olukordi, kus rahvusvahelisele tasandile esitatakse dokument, mis vormiliselt näib väljendavat riigi tahet, kuid mille aluseks olev riigisisene volitus või otsustusprotsess on vaidlustatav.

Selline olukord võib tekkida näiteks juhul, kui:

- ametnik väidab, et tegutseb riigi nimel, kuid ei suuda esitada volitust;
- volitus pärineb organilt, kelle pädevus artikli 15 kasutamiseks on vaidlustatud;
- riigi sisemine põhiseaduslik kontrollimehhanism on kõrvale jäetud;
- rahvusvahelisele tasandile esitatud dokument ei kajasta tegelikku riiklikku otsustusprotsessi.

Selline võimalus ei tähenda automaatselt, et iga vaidlustatud teatis oleks rahvusvaheliselt kehtetu.

Õiguslik hindamine peab toimuma konkreetsete asjaolude alusel, arvestades:

- riigi põhiseaduslikku korda;
- volituse olemasolu;
- riigiorgani pädevust;
- rahvusvahelise esindamise reegleid;
- teatise sisu ja eesmärki.

8. Teatise vorm ja autentimise nõuded

EIÕK artikli 15 lõige 3 ei sätesta konkreetset tehnilist vormi, milles teatis peab olema esitatud.

Konventsioon ei nõua sõnaselgelt:

- tähitud postisaadetist;
- paberdokumenti;
- omakäelist allkirja;
- kindlat vormiblanketti.

Erinevalt Euroopa Inimõiguste Kohtule esitatavast individuaalkaebusest ei ole artikli 15 teatis kohtumenetluse algatusdokument.

Seetõttu ei kohaldu sellele EIK kohtureeglite nõuded, mis käsitlevad näiteks:

- kaebuse vormi;
- kohustuslikke välju;
- kaebaja või esindaja allkirjastamist;
- esindusvolituse esitamist kohtule.

Artikli 15 lõike 3 teatise puhul on määravad rahvusvahelise õiguse üldised autentimise nõuded:

1. dokumendi päritolu peab olema kontrollitav;
2. saatja peab olema tuvastatav;
3. peab olema võimalik seostada dokument konkreetse konventsiooniosalise riigiga;
4. peab olema võimalik tuvastada riigi ametlik tahe kasutada artiklit 15.

Praktikas toimub selline teavitamine tavaliselt ametliku diplomaatilise või valitsusliku suhtluskanali kaudu, näiteks välisministeeriumi või muu rahvusvaheliste suhete eest vastutava pädeva riigiorgani kaudu.

8.1. Teatise kohustuslik minimaalne sisu

Artikli 15 lõike 3 kohane teatis peab sisaldama piisavalt teavet, et võimaldada rahvusvahelist kontrolli.

Minimaalselt peab olema võimalik kindlaks teha:

1. avaliku hädaolukorra olemus;
2. faktilised asjaolud, millele riik tugineb;
3. rakendatud või kavandatavad meetmed;
4. meetmete õiguslik alus riigisiseses õiguses;
5. konventsioonisätted, millest kõrvalekaldumist taotletakse;
6. meetmete territoriaalne ulatus;
7. meetmete ajaline kestus;
8. põhjendus, miks meetmed on olukorra nõuetest rangelt tulenevalt vajalikud.

Teatis, mis sisaldab üksnes üldist viidet erakorralisele olukorrale või poliitilist deklaratsiooni, ei pruugi täita artikli 15 lõikest 3 tulenevat täieliku informeerimise kohustust.

8.2. Euroopa Nõukogu peasekretäri roll ja pädevuse piirid

Euroopa Nõukogu peasekretäri roll EIÕK-i artikli 15 lõike 3 kohases menetluses on seotud eelkõige rahvusvahelise informeerimise ja läbipaistvuse tagamisega.
Peasekretär:

- võtab vastu konventsiooniosalise riigi teatise;

- edastab teabe konventsiooniosalistele ja Euroopa Nõukogu pädevatele organitele vastavalt EIÕK artiklist 15 tulenevale rahvusvahelise teavitamise kohustusele;
- tagab, et liikmesriikide esitatud informatsioon oleks kättesaadav vastavalt Euroopa Nõukogu tavale.

Euroopa Nõukogu peasekretär ei täida artikli 15 lõike 3 alusel kohtulikku või põhiseaduslikku kontrollifunktsiooni.

Peasekretär ei otsusta:

- kas riigis esines artikli 15 lõike 1 tähenduses avalik hädaolukord;
- kas riigi sisemine otsustusprotsess vastas põhiseaduslikele nõuetele;
- kas riigi valitud meetmed olid rangelt vajalikud;
- kas teatis loob riigile õiguse kõrvalekaldumiseks konventsioonikohustustest.

Teatise vastuvõtmine Euroopa Nõukogu peasekretäri poolt ei kujuta endast heakskiitu, kinnitust ega eelotsust artikli 15 kohaldamise õiguspärasuse kohta.

Seetõttu ei saa riik tugineda üksnes asjaolule, et teatis on Euroopa Nõukogu peasekretärile edastatud või vastu võetud. Õiguslikult määrav ei ole üksnes riigi deklaratsioon, siseriiklik otsus ega Euroopa Nõukogu peasekretäri teavitamine, vaid hilisem sõltumatu kontroll selle üle, kas EIÕK-i artikli 15 kohaldamise kõik materiaal- ja menetlusõiguslikud eeldused olid tegelikult täidetud. Euroopa Inimõiguste Kohus hindab objektiivselt, kas esines artikli 15 lõike 1 tähenduses avalik hädaolukord, kas võetud meetmed olid olukorra nõuetest rangelt tulenevalt vajalikud ning kas riik täitis teavitamiskohustuse nõuetekohaselt. Kui kohus tuvastab artikli 15 tingimuste puudumise, hinnatakse asjaomaseid meetmeid tavapärase konventsioonikontrolli alusel ilma kehtiva derogatsiooni kaitseta.

9. EIK kontrollipädevus artikli 15 derogatsiooni üle

Euroopa Inimõiguste Kohus säilitab täieliku pädevuse hinnata, kas EIÕK artikli 15 kohaldamise materiaal- ja menetlusõiguslikud tingimused olid täidetud. Artiklist 15 tulenev riigi hindamisruum (*margin of appreciation*) ei tähenda pädevuse üleandmist riigile otsustada lõplikult, kas konventsioonis sätestatud erakorralise mehhanismi kohaldamise eeldused olid olemas, ega välista sõltumatut kohtulikku kontrolli Euroopa Inimõiguste Kohtu poolt.

Artikli 15 kohaldamisel tuleb hinnata, kas derogatsiooni aluseks olnud erakorraline olukord vastas objektiivselt konventsioonis sätestatud tingimustele. Seetõttu ei saa riik tugineda üksnes siseriiklikule kvalifikatsioonile ega rahvusvahelise organi antud hinnangule, et tuvastada artikli 15 lõikes 1 nõutud erakorralise olukorra olemasolu. Riigil lasub kohustus esitada piisavad ja kontrollitavad asjaolud, mis võimaldavad tuvastada, et konkreetses riigis ja konkreetsel ajavahemikul esines avalikku elu ähvardav erakorraline olukord ning et selline olukord nõudis kavandatud meetmete rakendamist. Sellest tulenevalt peab artikli 15 alusel võetud meetmete õiguspärasuse hindamine lähtuma asjaomase ajavahemiku konkreetsetest faktilistest asjaoludest ja meetmete tegelikust ulatusest, kusjuures derogatsiooni õiguspärasust ei saa tuletada üksnes sellele eelnenud formaalsetest või institutsionaalsetest kvalifikatsioonidest.

Kohtu kontroll hõlmab vähemalt järgmiste küsimuste hindamist:

9.1. Tegeliku ja piisavalt tõendatud avaliku hädaolukorra olemasolu

Kas esines tegelik, vahetu ja piisavalt tõendatud avalik hädaolukord, mis ähvardas rahva elu EIÕK artikli 15 lõike 1 tähenduses.

Selle hindamisel tuleb eristada:

- üldist rahvusvahelist hinnangut võimaliku ohu kohta;
- rahvusvaheliste organisatsioonide või ekspertasutuste antud soovitusi, deklaratsioone või riskihinnanguid;
- konkreetse konventsiooniosalise riigi territooriumil tegelikult esinenud olukorda.

Rahvusvahelise või erialaorganisatsiooni hinnang on artikli 15 kohaldamise kontrollimisel oluliseks faktiliseks lähtekohaks, kuid see ei vabasta riiki kohustusest tõendada objektiivselt kontrollitava ohu esinemist konkreetses jurisdiktsioonis. Ohu ulatus, intensiivsus ja tagajärjed pidid õigustama erakorralise mehhanismi kasutamist. Riik ei saa tugineda üksnes välisele deklaratsioonile või üldisele riskistsenaariumile, et eeldada artikli 15 kohaldamise automaatset õiguspärasust. Riigil lasub kohustus näidata kontrollitava faktilise materjali alusel, et väidetav oht oli tegelik, piisavalt tõsine ning otseselt seotud meetmetega, mille suhtes derogatsioonile tuginetakse.

9.2. Artikli 15 kohaldamise faktilise ja õigusliku aluse kontroll

Kas riigi otsustusprotsess põhines piisaval, kontrollitaval ja objektiivselt hinnataval faktilisel alusel ning kas riigi hinnang artikli 15 kohaldamise vajadusele tugines enamale kui üksnes poliitilisele deklaratsioonile, administratiivsele eeldusele või abstraktsele riskimudelile.

Riik peab suutma näidata:

- millised konkreetsed asjaolud põhjustasid väidetava avaliku hädaolukorra;
- millised tõendid kinnitasid selle olemasolu;
- millisel viisil hinnati ohu ulatust ja kestust;
- milline põhjuslik seos esines tuvastatud ohu ja võetud meetmete vahel.

Riigi hindamisruum ei kõrvalda nõuet, et erakorraliste meetmete alus peab olema kontrollitav ning võimaldama sõltumatut õiguslikku hindamist.

9.3. Meetmete vältimatu vajalikkus ja tõendatud kasutegur

Kas riik võttis meetmed, mis olid olukorra nõuetest rangelt tulenevalt vajalikud („strictly required by the exigencies of the situation”).

Iga üksiku meetme puhul tuleb eraldi hinnata:

- kas meetmel oli tõendatud põhjuslik seos konkreetse tuvastatud ohuga;
- kas meede oli faktiliselt sobiv taotletud eesmärgi saavutamiseks;
- kas meetme tegelik või eeldatav kasutegur oli objektiivselt hinnatav ja kontrollitav;
- kas riik kontrollis enne meetmete kehtestamist sõltumatu ja piisava pädevusega ekspertiisi abil võimalike vähem piiravate alternatiivsete abinõude olemasolu, tõhusust ja rakendatavust;
- kas meetmega kaasnenud teiste konventsiooniga kaitstud õiguste ja vabaduste piirangud jäid vältimatult vajalikku ja proportsionaalsesse ulatusse.

Pelgalt eesmärgi õiguspärasus ei muuda meedet automaatselt konventsiooniga kooskõlas olevaks. Õiguslikult tuleb hinnata mitte üksnes seda, mida riik soovis saavutada, vaid ka seda, kas valitud abinõu oli tegelikult võimeline saavutama nimetatud eesmärki ning kas selle kasutamisega kaasnenud põhiõiguste riive oli põhjendatud.

9.4. Kooskõla teiste rahvusvaheliste kohustustega

Kas rakendatud meetmed olid kooskõlas riigi muude rahvusvahelisest õigusest tulenevate kohustustega, sealhulgas rahvusvahelise õiguse imperatiivsete normidega (*jus cogens*), millest kõrvalekaldumine ei ole lubatud ühegi erakorralise mehhanismi alusel. Artikkel 15 ei võimalda riigil õigustada tegevust, mis rikub rahvusvahelise õiguse aluspõhimõtteid või kahjustab konventsioonisüsteemi põhieesmärki tagada isikute tegelik ja tõhus kaitse.

9.4.1. Artikli 15 lõike 3 kohase teavitamiskohustuse täitmine

Kas riik täitis EIÕK artikli 15 lõikest 3 tuleneva kohustuse teavitada Euroopa Nõukogu peasekretäri võetud meetmetest, nende põhjustest ning meetmete lõpetamise ajast. Teavitamine ei oma iseseisvat õigustloovat mõju ega muuda meetmeid automaatselt konventsiooniga kooskõlas olevaks. Teavituse eesmärk on tagada rahvusvaheline läbipaistvus ja võimaldada konventsiooniorganitel hinnata artikli 15 kasutamise õiguspärasust.

9.4.2. Riigi põhjenduste kvaliteet ja kohtulik kontrollitavus

Kas riigi esitatud põhjendused olid piisavalt konkreetsed, kontrollitavad ja sisemiselt kooskõlalised ning kas need võimaldasid tõhusat kohtulikku kontrolli? Riik peab suutma näidata mitte üksnes otsuse olemasolu, vaid ka otsustusprotsessi kvaliteeti, kasutatud andmete usaldusväärsust ning meetmete ja taotletud eesmärgi vahelist kontrollitavat seost.

Euroopa Inimõiguste Kohus tunnustab, et riigil võib olla teatud ulatuses hindamisruum avaliku hädaolukorra olemuse, ulatuse ja esmase reageerimise vajaduse hindamisel. Selline hindamisruum tuleneb praktilisest vajadusest arvestada riigi ametiasutuste vahetumat juurdepääsu faktilisele informatsioonile ning nende võimet reageerida kiiresti muutuvatele olukordadele.

Hindamisruum ei vabasta siiski riiki kohustusest enne EIÕK artikli 15 kohase mehhanismi kasutamist tõendada objektiivselt kontrollitavate asjaolude alusel, et avaliku hädaolukorra olemasolu, ulatus ja intensiivsus vastasid konventsioonis sätestatud tingimustele. Kui riik ei suuda tõendada, et artikli 15 kohaldamise materiaalne eeldus – tegeliku ja rahva elu ähvardava avaliku hädaolukorra olemasolu – oli meetmete kehtestamise ajal olemas, ei saa hilisemad *ex tunc* põhjendused ega

tagantjärele koostatud õigustused muuta algselt tõendamata erakorraliste meetmete rakendamist konventsiooni tähenduses õiguspäraseks.

Hindamisruum ei tähenda siiski piiramatut kaalutlusõigust ega õigust välistada hilisem sõltumatu kontroll. Riik ei saa muuta erakorralise seisundi väljakuulutamist mehhanismiks, mille kaudu välistatakse konventsiooniga tagatud õiguste kohtulik kaitse.

9.5. Euroopa Inimõiguste Kohtu kontrollipädevus ja EIÕK artikli 15 derogatsioon

Euroopa Inimõiguste Kohus ei asenda riigi ametiasutuste tehnilist, poliitilist ega halduslikku hinnangut enda hinnanguga üksnes põhjusel, et võimalik oleks olnud valida teistsugune poliitiline või halduslik lahendus. Artiklist 15 tulenev riigi hindamisruum (*margin of appreciation*) arvestab asjaoluga, et riigi ametiasutustel võib olla vahetum juurdepääs olukorda puudutavale faktilisele informatsioonile ning praktiline võimekus reageerida kiiresti muutuvatele asjaoludele.

Hindamisruum ei tähenda siiski, et riik võiks ise lõplikult määratleda artikli 15 kohaldamise eelduste olemasolu viisil, mis välistaks hilisema sõltumatu kohtuliku kontrolli. Avaliku hädaolukorra olemasolu ei saa põhineda üksnes poliitilisel hinnangul, avalikul kommunikatsioonil, institutsionaalsel deklaratsioonil või formaalsel haldusotsusel.

Enne artikli 15 kohaste meetmete rakendamist peab riik suutma näidata, et eksisteerisid konkreetsed, kontrollitavad ja asjakohased faktilised asjaolud, mis vastasid EIÕK-i artikli 15 lõikes 1 sätestatud tingimustele. Kui sellist alust meetmete kehtestamise ajal ei olnud võimalik tuvastada või kui riigi esitatud faktiline alus ei olnud piisavalt kontrollitav, ei saa hilisemad tagantjärele esitatud põhjendused muuta algselt puudunud artikli 15 kohaldamise eeldusi õiguslikult olemasolevaks.

9.5.1. Kohtu kontrolli ulatus

Euroopa Inimõiguste Kohtu ülesanne ei ole kujundada alternatiivset poliitikat ega määrata kindlaks, milline abinõu oleks olnud riigi jaoks praktiliselt kõige sobivam. Kohtu ülesanne on hinnata, kas riigi otsustusprotsess ja meetmete rakendamine vastasid konventsioonist tulenevatele õiguslikele nõuetele. Kontroll hõlmab küsimust, kas riigi esitatud faktiline ja õiguslik alus oli piisavalt konkreetne, kontrollitav ja seotud tegelike meetmetega ning kas artikli 15 kasutamine põhines sellisel tõendusmaterjalil, mille päritolu, kogumise viis, metoodiline alus, töötlemine ja järeldused võimaldasid sõltumatut õiguslikku hindamist.

Kohtu kontroll hõlmab vähemalt järgmiste asjaolude hindamist:

- kas avaliku hädaolukorra olemasolu oli meetmete kehtestamise ajal tuvastatav konkreetsete ja kontrollitavate faktiliste asjaolude alusel ning kas riik suutis näidata otsese ja põhjendatud seose väidetava ohu ning rakendatud meetmete vahel;
- kas riigi kasutatud andmed, eksperthinnangud ja analüüsid põhinesid kontrollitaval metoodikal ning kas nende lähteandmed, kogumise viis, töötlemine, piirangud ja järeldused võimaldasid sõltumatut hindamist;
- kas riigi otsustusprotsess võimaldas eristada tegelikku ja piisavalt põhjendatud ohtu üksnes üldisest riskihinnangust, oletuslikust stsenaariumist või poliitilisest prognoosist;
- kas iga konkreetse meetme puhul esines tõendatav põhjuslik seos tuvastatud ohuga ning kas meede oli faktiliselt sobiv nimetatud ohu vähendamiseks;

- kas riik hindas enne meetmete kehtestamist võimalikke vähem piiravaid alternatiivseid abinõusid ning põhjendas nende mittekasutamist;
- kas meetmete tegelik mõju isikute konventsiooniga kaitstud õigustele vastas meetmete eesmärgile ning kas piirangud jäid rangelt vajalikku ja proportsionaalsesse ulatusse.

9.5.2. Institutsionaalse autoriteedi ja õigusliku kontrolli eristamine

Erakorralise mehhanismi õiguspärasus ei saa sõltuda üksnes institutsionaalsest autoriteedist, poliitilisest konsensusest või avalikus ruumis kujunenud ohutajust. Õiguslik kontroll peab keskenduma sellele, kas riigi otsus põhines kontrollitavatel asjaoludel ning kas meetmete rakendamise tegelik mõju oli kooskõlas konventsioonist tulenevate kohustustega. Riigi loodud või riigi otsustusprotsessis kasutatud eksperdihinnangute olemasolu ei kõrvalda vajadust hinnata nende koostamise aluseid, sõltumatust, metoodikat ja seost konkreetsete meetmetega.

9.5.3. Artikli 15 piirid

EIÕK-i artikkel 15 ei anna riigile üldist volitust peatada konventsiooniga kaitstud õiguste kaitset ega võimalda kasutada erakorralist mehhanismi rahvusvahelise vastutuse vältimiseks. Riigi siseriikliku õiguse kohane otsus, isegi juhul, kui selle õiguspärasust on kinnitanud riigisisesed institutsioonid või kohtud, ei kõrvalda Euroopa Inimõiguste Kohtu pädevust hinnata, kas meetmete tegelik alus, rakendamine ja tagajärjed olid kooskõlas konventsioonist tulenevate kohustustega. Eriti ranget kontrolli nõuavad olukorrad, kus erakorraliste meetmete tegelik mõju võib puudutada konventsiooni kõige olulisemaid tagatisi, sealhulgas EIÕK-i artiklist 2 tulenevat õigust elule.

9.6. Derogatsiooni lõppstandard

Artikli 15 kohase kontrolli keskne küsimus ei seisne üksnes selles, kas erakorralise olukorra väljakuulutamiseks pädevaks tunnistatud riigiorgan tegutses riigisisese õigusega ette nähtud menetluskorra kohaselt või kas otsuse vormilised eeldused olid täidetud. Kontroll peab hõlmama ka seda, kas otsuse aluseks olnud faktilised asjaolud vastasid EIÕK-i artikli 15 lõikes 1 sätestatud avaliku hädaolukorra kriteeriumidele, kas riigi hinnang põhines objektiivselt kontrollitaval teabel ning kas võetud meetmete ja väidetava ohu vahel esines piisavalt põhjendatud põhjuslik seos. Riigisisese õiguse kohane pädevus ja menetluslik korrektsus ei välista iseenesest võimalust, et erakorralise mehhanismi rakendamine või selle alusel võetud meetmed võivad olla vastuolus konventsioonist tulenevate kohustustega. Õiguslikult määrav on küsimus, kas erakorralise mehhanismi kasutamine põhines meetmete kehtestamise ajal olemas olnud kontrollitaval faktilisel alusel, kas rakendatud meetmete ja väidetava ohu vahel esines tõendatav seos ning kas meetmete tegelik mõju jäi kooskõlla EIÕK-i eesmärgiga tagada inimõiguste tegelik ja tõhus kaitse.

9.6.1. Riigi põhjendamis- ja tõendamiskohustus

Artikli 15 kohase mehhanismi kasutamisel lasub riigil kohustus esitada piisav faktiline ja õiguslik alus, mis võimaldab sõltumatut kohtulikku kontrolli.

Riik peab suutma näidata:

- milline konkreetne oht õigustas artikli 15 kasutamist;
- milliste andmete põhjal ohtu hinnati;
- kuidas valitud meetmed olid selle ohuga seotud;
- miks meetmete ulatus, kestus ja intensiivsus olid vajalikud.

Isikult, kes vaidlustab artikli 15 alusel võetud meetmed, ei saa nõuda abstraktse negatiivse asjaolu tõendamist.

Eelkõige ei saa nõuda, et isik tõendaks:

- avaliku hädaolukorra täielikku puudumist;
- iga võimaliku riigi esitatud stsenaariumi ekslikkust;
- kõigi võimalike tulevikusündmuste võimatust.

Selline tõendamiskoormus oleks vastuolus tõhusa õiguskaitse põhimõttega.

Riik peab esmalt esitama kontrollitava aluse, mille põhjal saab hinnata artikli 15 tingimuste olemasolu.

9.6.2. Prognoosmudelid, statistilised andmed ja ekspertteadmised

Kui riik tugineb artikli 15 kasutamisel:

- prognoosmudelitele;
- statistilistele analüüsidele;
- riskihinnangutele;
- ekspertarvamustele;
- matemaatilistele mudelitele,

ei piirdu kohtulik kontroll üksnes asjaoluga, et selline materjal oli otsustusprotsessis olemas.

Hinnata võib:

- kasutatud andmete päritolu;
- andmete kogumise meetodeid;
- andmete täielikkust;
- representatiivsust;
- metodoloogilisi eeldusi;
- mudeli piiranguid;
- põhjuslike järelduste põhjendatust.

Mudeli olemasolu iseenesest ei tõenda meetme vajalikkust.

Õiguslikult oluline on küsimus, kas mudeli aluseks olev materjal võimaldas mõistlikult ja kontrollitavalt järeldada, et konkreetne meede oli artikli 15 tähenduses vajalik.

Tulevikuprognooside puhul ei pea riik tõendama sündmuste absoluutset kindlust.

Samas peab riik näitama, et:

- riskihinnang põhines objektiivselt kontrollitavatel asjaoludel;
- kasutatud meetod oli põhjendatud;
- meetmete intensiivsus vastas hinnatud ohu ulatusele.

Pelgalt oletuslik võimalus kahjuliku tagajärje saabumiseks, kontrollimata andmestik või tõendamata põhjuslik seos ei saa iseseisvalt õigustada ulatuslikku kõrvalekaldumist konventsioonikohustustest.

9.6.3. Tervishoiuvaldkonna eriküsimused

Kui riik põhjendab artikli 15 alusel võetud meetmeid vajadusega kaitsta rahvatervist või tagada tervishoiusüsteemi toimimine, ei piisa üksnes üldisest viitest tervishoiusüsteemi koormusele.

Riik peab suutma eristada:

- tegelikku täiendavat süsteemset koormust;
- tavapärast tervishoiuteenuste kasutust;
- olemasolevaid struktuurseid piiranguid;
- halduslike otsuste põhjustatud mõjusid.

Kui riik tugineb:

- ravivõimekuse vähenemisele;
- raviasutuste täituvusele;
- personali ümberpaigutamise vajadusele;
- teenuste piiramisele,

peab riik esitama kontrollitavad andmed selle kohta:

- kuidas koormust mõõdeti;
- milliseid kriteeriume kasutati;
- milline oli põhjuslik seos väidetava ohu ja rakendatud meetmete vahel.

Ainuüksi asjaolu, et tervishoiuasutused töötavad suure koormusega, ei tõenda automaatselt artikli 15 tähenduses avaliku hädaolukorra olemasolu.

Samuti ei tõenda see iseenesest, et ulatuslikud põhiõiguste piirangud olid vältimatult vajalikud.

9.6.4. Artikli 15 lõikes 2 sätestatud absoluutse kaitsega õigused

EIÕK artikli 15 lõige 2 välistab derogatsiooni järgmiste õiguste suhtes:

1. EIÕK artikkel 2 – õigus elule, välja arvatud surmad, mis tulenevad õiguspärasest sõjategevusest;
2. EIÕK artikkel 3 – piinamise ning ebainimliku või alandava kohtlemise või karistamise keeld;
3. EIÕK artikli 4 lõige 1 – orjuse ja sunniviisilise töötamise keeld;
4. EIÕK artikkel 7 – karistamise seaduslikkuse põhimõte.

Nende õiguste kaitse ei sõltu:

- riigi poliitilistest eesmärkidest;
- halduslikust mugavusest;
- meetmete võimalikust kollektiivsest kasust.

Need garantiid moodustavad konventsioonisüsteemi põhialused.

9.6.5. Õiguslik tagajärg juhul, kui artikli 15 tingimused ei ole täidetud

EIÕK-i artikli 15 kohase derogatsiooni olemasolu ei tulene üksnes riigi deklaratsioonist, siseriiklikust erakorralise olukorra väljakuulutamisest ega Euroopa Nõukogu peasekretäri teavitamisest. Kõik nimetatud toimingud on üksnes eeldused või menetluslikud sammud, mis võimaldavad riigil tugineda artiklis 15 ette nähtud mehhanismile.

Õiguslikult määrav on küsimus, kas:

- artikli 15 lõikes 1 sätestatud avaliku hädaolukorra tingimus oli tegelikult olemas;
- rakendatud meetmed olid olukorra nõuetest rangelt tulenevalt vajalikud;
- meetmed olid kooskõlas riigi muude rahvusvaheliste kohustustega;
- artikli 15 lõike 3 kohane teavitamiskohustus oli täidetud viisil, mis võimaldas tuvastada riigi ametliku tahte ja kõrvalekaldumise ulatuse.

Kui Euroopa Inimõiguste Kohus tuvastab, et üks või mitu EIÕK-i artikli 15 kohaldamise tingimust ei ole täidetud, ei saa riik tugineda nimetatud sättest tulenevale erandile. Sellisel juhul kuuluvad asjaomased meetmed kontrollimisele konventsiooni tavapäraste materiaal- ja menetlusnõuete alusel. Artikli 15 kohaldamise eelduste puudumine välistab võimaluse käsitada meetmeid kehtiva derogatsioonina. Riik peab tõendama artikli 15 tingimuste täidetust ning näitama, et võetud meetmed ei ületa olukorra nõutud ranget ulatust (A. ja teised vs. Ühendkuningriik, asja nr 3455/05, Euroopa Inimõiguste Kohus (suurkoda), 19. veebruar 2009, § 184). Vastavate eelduste puudumisel tuleb meetmete õiguspärasust käsitleda asjaomaste konventsioonisätete alusel, mitte artiklis 15 ette nähtud erakorralise kõrvalekalde korras.

9.6.6. Riigi ametliku tahte tõendamise lõplik standard

Artikli 15 lõike 3 kohase teatise puhul ei ole keskne küsimus üksnes dokumendi olemasolu, vaid küsimus, kas dokument väljendab rahvusvahelise õiguse tähenduses konventsiooniosalise riigi tegelikku ja nõuetekohaselt kujunenud tahet.

Selle hindamisel tuleb arvestada vähemalt järgmisi elemente:

Pädevuse olemasolu

Tuleb tuvastada:

- milline riigiorgan otsustas artikli 15 mehhanismi kasutamise;
- milline õigusnorm andis sellele organile pädevuse;
- kas pädevus hõlmas rahvusvahelise teavituse tegemist.

Volituse kontrollitavus

Kui teate edastab muu isik kui riigi kõrgeim välissuhtluspädevusega ametikandja, peab olema võimalik tõendada:

- volituse andja;
- volituse õiguslik alus;
- volituse ulatus;
- volituse seos konkreetselt EIÕK-i artikli 15 lõike 3 kohase teatisega.

Riigisisese menetluse õiguspärasus

Euroopa Inimõiguste Kohtu kontroll võib hõlmata küsimust, kas riigi enda põhiseaduslik kord võimaldas sellise otsuse tegemist. Kontrolli eesmärk ei ole asendada riigi põhiseaduslikku kohut ega lahendada abstraktset siseriiklikku pädevusvaidlust. Eesmärk on kontrollida, kas rahvusvahelisel tasandil esitatud tahteavaldust saab objektiivselt omistada riigile kui konventsiooniosalisele.

9.6.7. Artikli 15 mehhanismi kuritarvitamise vältimise põhimõte

Artikkel 15 kujutab endast erandlikku mehhanismi, mille kasutamine ei tohi muuta konventsioonisüsteemis tagatud õigusi üksnes formaalseks.

Riik ei saa saavutada õiguspärast derogatsiooni üksnes:

- nimetades olukorda avalikuks hädaolukorraks;
- esitades üldise poliitilise põhjenduse;
- edastades Euroopa Nõukogu peasekretärile deklaratiivse teatise.

Riik peab suutma näidata kontrollitavat seost:

1. tuvastatud ohu;
2. rakendatud meetmete;
3. meetmete vajalikkuse;
4. põhiõiguste riive ulatuse vahel.

EIÕK-i artikli 15 derogatsioonimehhanism ei loo konventsiooniosalisele piiramatut diskretsiooniõigust. See tagab üksnes ajutise ja rangelt piiritletud erandi konkreetsetest kohustustest mahus, mis on hädaolukorra nõuetest tulenevalt möödapääsmatult vajalik ja kooskõlas rahvusvahelise õigusega. Kõigi erakorraliste meetmete üle teostab Euroopa Inimõiguste Kohus sõltumatut *ultra vires*- ja proportsionaalsuse kontrolli, tõkestamaks konventsioonisüsteemi põhiväärtuste erosiooni ning õiguste kaitse taandamist illusoorseks.

9.6.8. Lõplik õiguslik järeldus

EIÕK-i artikli 15 lõike 3 kohane teavitus on vajalik menetluslik element, kuid sellel puudub konstitutiivne mõju.

Euroopa Nõukogu peasekretäri teavitamine:

- ei anna automaatselt õigust kõrvalekaldumiseks;
- ei kinnita riigi meetmete õiguspärasust;
- ei välista hilisemat Euroopa Inimõiguste Kohtu kontrolli;
- ei kõrvalda vajadust tõendada riigi ametliku tahte nõuetekohast kujunemist.

Artikli 15 kohase derogatsiooni õiguspärasus sõltub terviklikust hindamisest, milles tuleb kontrollida nii:

- riigi tahte rahvusvahelist omistatavust;
- riigisisese pädevuse olemasolu;
- teatise autentsust ja piisavust;
- avaliku hädaolukorra tegelikku olemasolu;
- meetmete ranget vajalikkust;
- meetmete kooskõla muude rahvusvaheliste kohustustega.

Kui riik ei suuda näidata, et need tingimused olid täidetud, puudub õiguslik alus tugineda EIÕK artiklis 15 sätestatud erandlikule mehhanismile.

Sellisel juhul kohaldatakse konventsioonist tulenevaid õiguste kaitse standardeid tavapärases korras ning riigi tegevuse õiguspärasust hinnatakse asjaomaste konventsioonisätete materiaal- ja menetlusnõuete alusel. Artikli 15 kohase derogatsioonirežiimi kohaldamata jätmine ei välista riigi rahvusvahelist vastutust, vaid tähendab, et riik ei saa tugineda erakorralise kõrvalekalde õiguslikule raamistikule.

XVI. ISIKUVABADUS JA MENETLUSGARANTIID

1. EIÕK artikli 5 kohaldamine rahvatervise meetmetele

ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni (UDHR) artikkel 9 keelab meelevaldse vahistamise, kinnipidamise ja pagendamise. Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni (EIÕK) artikkel 5 kehtestab konventsiooniosalistele siduva kohustuse kaitsta igaühe õigust vabadusele ja isikupuutumatusele. Artikkel sätestab ammendava ning kitsalt tõlgendatava loetelu juhtudest isikult seaduslikuks vabaduse võtmiseks.

Euroopa Inimõiguste Kohus on järjepidevas kohtupraktikas leidnud, et EIÕK-i artikli 5 lõikes 1 sätestatud vabaduse võtmise aluseid tuleb tõlgendada kitsalt ning iga vabaduse võtmine peab vastama seaduslikkuse, õiguskindluse ja meelevaldsuse keelu põhimõtetele. Artikli 5 kohaldamisel kujunenud üldpõhimõtted ei piirdu üksnes kriminaalmenetlusega. Samad põhimõtted on kohaldatavad ka muudes õiguslikes olukordades, kus vaidluse esemeks on isiku vabaduse piirangu kooskõla konventsiooniga ning asjaolud on õiguslikult võrreldavad. Nimetatud põhimõtted moodustavad õigusliku lähtekoha otsustamisel, kas riigi kohaldatud vabaduse piirang vastas EIÕK-i artiklist 5 tulenevatele materiaal- ja menetlusõiguslikele nõuetele:

Engel jt vs. Madalmaad (avaldus nr 5100/71 jt, 08.06.1976, p-d 58–59) – *Kaudne kohaldatavus*: Kohtuasi puudutas ajateenijate distsiplinaarkaristusi. Lahend sätestab autonoomse vabaduse mõiste ning nõude tõlgendada piiranguid rangelt, sõltumata riigisisesest terminoloogiast.

Creangă vs. Rumeenia (avaldus nr 29226/03, 23.02.2012, p-d 84, 87) – *Kaudne kohaldatavus*: Juhtum käsitles politseijaoskonnas ülekuulamise ootel viibimist ilma ametliku vahistamismääruseta. Otsus sätestas õiguskindluse ja omavoli keelu ülimuslikkust vabaduse võtmisel.

EIÕK artikli 5 kaitseala ei piirdu üksnes formaalse kriminaalmenetlusliku vahistamise või vangistamisega. Artikli kohaldamisalasse võivad kuuluda sundisolatsioon, kohustuslik karantiin või muud liikumisvabadust oluliselt piiravad meetmed. Määravaks saab meetmete laad, kestus, intensiivsus ja tegelik rakendamise viis. Järgmised lahendid kohalduvad kaudselt sobiva võrdlusbaasina vabaduse võtmise ja liikumispiirangu eristamiseks:

Guzzardi vs. Itaalia (avaldus nr 7367/76, 06.11.1980, p-d 92–93) – *Kaudne kohaldatavus*: Kaasus puudutas mafiooso sundasumisele saatmist isoleeritud saarele. Kohus tuvastas, et vabaduse võtmise hindamine on anatoomiline ja faktiline, mitte pelgalt riigisisesest klassifikatsioonist sõltuv.

Austin jt vs. Ühendkuningriik (avaldus nr 39692/09 jt, 15.03.2012, p-d 57–59) – *Kaudne kohaldatavus*: Juhtum puudutas politsei poolt meeleavaldajate ümberpiiramist (sissepiiramist) tänaval mitmeks tunniks. Lahend eristab liikumisvabaduse piiramist (artikkel 2, protokoll 4) ja vabaduse võtmist (artikkel 5) avaliku korra tagamisel.

Nakkushaiguse leviku tõkestamiseks rakendatud vabaduse võtmine kuulub spetsiifiliselt artikli 5 lõike 1 punkti e kohaldamisalasse. Juhtivaks pretsedendiks on otsekohalduv lahend: Enhorn vs. Rootsi (avaldus nr 56529/00, 25.01.2005, p-d 36, 43–44) – *Otsene kohaldatavus*: Kaasuses pandi HIV-positiivne isik sundkarantiini. Nakkusohtliku isiku kinnipidamiseks on EIK loonud konkreetsed kriteeriumid. Riigil lasub kohustus tõendada indiviidi tegelikku, tuvastatud ohtu rahvatervisele. Üldine epidemioloogiline olukord või pelk oletus kokkupuutest ei anna alust vabaduse võtmiseks. Samuti ei piisa abstraktsest riskihinnangust ega ainult positiivsest laboritulemusest. Riik peab iga otsust põhjendama individuaalsete asjaolude põhjal. Vabaduse piirang vajab alati pädeva tervishoiutöötaja dokumenteeritud hinnangut. Otsus vormistatakse vaidlustatava õigusaktina. Isikule tagatakse

viivitamatu ja tõhus kohtulik õiguskaitse. Kinnipidamine on lubatud vaid viimase abinõuna (*ultima ratio*). Piirang lõpetatakse kohe pärast nakkusohu või muu seadusliku aluse äralangemist.

2. Sundisolatsiooni ühilduvus EIÕK artikliga 5 ja võrdlevõiguslik vaade

Olukorras, kus isikule kohaldatakse sundisolatsiooni või kohustuslikku karantiini halduskorralduse, automatiseeritud otsustusprotsessi või elektroonilise teavituse alusel, ei kohaldu Euroopa Inimõiguste Konventsiooni (EIÕK) artikli 5 lõikes 3 sätestatud kohtuniku ette toomise kohustus automaatselt. Nimetatud säte on seotud eelkõige artikli 5 lõike 1 punktis c sätestatud vabaduse võtmise alustega, mis puudutavad kuriteokahtlusega seotud kinnipidamist.

Meditsiinilise iseloomuga sundisolatsiooni või karantiini korral on keskseks menetluslikuks tagatiseks hoopis EIÕK-i artikli 5 lõikes 4 sätestatud õigus nõuda vabaduse piiramise või võtmise seaduslikkuse kiiret ja tõhusat kohtulikku kontrolli. Antud õiguskaitsevõimalus peab olema isikule tegelikult kättesaadav ning eeldab võimalust vaidlustada nii meetme õiguslik alus kui ka konkreetse isiku suhtes rakendamise põhjendatus.

Sundisolatsiooni või kohustusliku karantiini õiguspärasus ei saa põhineda üksnes üldisel nakkusohul, abstraktsel riskihinnangul või asjaolul, et isik kuulus üldiselt määratletud riskirühma. Konkreetselt isiku suhtes rakendatav vabaduse piirang eeldab individuaalselt hinnatavat faktilist alust, pädeva organi otsust ning võimalust kontrollida, kas meetme kohaldamise eeldused olid tegelikult olemas. Juhul, kui riik tugineb meditsiinilistele põhjendustele, peab olema võimalik tuvastada otsustusprotsess, mille kaudu hinnati konkreetse isiku tervislikku seisundit ja nakkusohtu. Üldine administratiivne korraldus või automaatne otsustusmehhanism ei välista iseenesest artikli 5 nõuete kohaldumist, kui meetme tegelik toime vastab vabaduse võtmisele.

2.1. Võrdleva õiguse näide: Austria praktika ja vastuolu artikliga 5

Seda problemaatikat illustreerib võrdleva õiguse näitena Austria Ülemkohtu (*Oberster Gerichtshof*; OGH) 2. märtsi 2023. aasta lahend 9 ObA 4/23h, mis käsitles töötaja õigust töötasule sundisolatsiooni ajal. Tööõigusliku vaidluse lahendamiseks hindas kohus tagantjärele vormistatud karantiiniotsuse õiguslikku tähendust. OGH leidis konkreetse kohtuasja asjaoludel, et isiku tegelik isolatsioon toimus pädeva ametiasutuse korralduse alusel ning tagantjärele vormistatud otsus kinnitas meetme materiaalõiguslikku alust ulatuses, mis oli vajalik töötasunõude ja riikliku hüvitise lahendamiseks Austria epideemiaseaduse (*Epidemiegesetz*) § 32 lõike 3 alusel (OGH 9 ObA 4/23h, p-d 3.1, 3.2.2 ja Spruch).

Kuigi antud lahendi ese piirdus kitsalt tööõiguslike tagajärgedega ega lahendanud üldiselt Austria karantiiniregulatsiooni kooskõla põhiseaduse või rahvusvaheliste inimõiguste standarditega, tõstatub sarnaste kaasuste pinnalt fundamentaalne inimõigusalane küsimus.

Esitatav väide: kui karantiini- või sundisolatsioonimeede rakendatakse ilma konkreetse isiku individuaalse meditsiinilise hindamiseta, võib tekkida vastuolu EIÕK artiklis 5 sätestatud vabaduse ja turvalisuse kaitse nõuetega. Eriti problemaatiline on olukord, kus nakkuskahtluse aluseks puudub pädeva nakkushaiguste valdkonna eriarsti (infektsionisti) läbivaatus, mille käigus on konkreetse isiku puhul tuvastatud kliinilised sümptomid, diagnoositav sümptomaatiline infektsioon ning meditsiiniliselt põhjendatud seos tuvastatud infektsiooni ja teiste isikute nakatumisohu vahel. Üldine epidemioloogiline riskihinnang, võimalik kokkupuude nakkusohtliku isikuga, kliinilise seoseta laboratoorne näitaja või haldusorgani üldine otsustus, sealhulgas üldine haldusakt (nt Vabariigi

Valitsuse korraldus, millega luuakse meetme formaalne õiguslik alus), ei asenda individuaalset meditsiinilist hinnangut juhul, kui meetme eesmärk on piirata konkreetse isiku füüsilist vabadust.

Terviseamet, ministeerium, kohus või muu haldusorgan võib teostada seadusest tulenevat haldus- ja järelevalvepädevust, kuid sellisel organil puudub iseseisev meditsiiniline pädevus diagnoosi määramiseks, kliinilise infektsiooni tuvastamiseks või konkreetse isiku nakkusohu hindamiseks ilma vastava erialase meditsiinilise hinnanguta. Samuti puudub nimetatud organitel erialane pädevus asendada nakkushaiguste valdkonna arsti hinnangut oletusliku nakkusohu tuvastamisega üksnes administratiivse otsuse, üldise riskihinnangu või formaalse õigusliku volituse alusel.

Kui isiku füüsilise vabaduse piiramine põhineb üksnes sellisel pädevuseta hinnangul või oletusel nakkusohu olemasolu kohta ning puudub individuaalselt tuvastatud ja dokumenteeritud meditsiiniline alus, ei vasta meede EIÕK-i artikli 5 nõuetele. Sellisel juhul ei kõrvalda võimalik siseriiklik õiguslik alus ega *lex certa* nõuetele vastav norm iseenesest konventsioonirikkumist, sest formaalne seaduslikkus ei asenda artikli 5 tähenduses nõutavat materiaalset põhjendatust ja menetluslikku kaitset.

Karantiinimeetme kinnitamine terviseasutuse, haldusorgani või kohtu poolt ei kõrvalda iseenesest nimetatud puudust. Halduslik või kohtulik kinnitus ei asenda meditsiinilist diagnoosi ega loo tagantjärele faktilist alust vabaduse piiramiseks. Vabaduse võtmise või olulise piiramise korral peab riik suutma näidata, et meetme aluseks olid konkreetsed, individuaalselt hinnatud ja kohtulikult kontrollitavad asjaolud.

Austria Ülemkohtu lahendist 9 ObA 4/23h ei tulene põhimõtet, mille kohaselt tagantjärele vormistatud karantiiniotsus oleks alati piisav alus isiku vabaduse piiramiseks. Lahendi ese piirdus töötasu ja riikliku hüvitise küsimusega ning kohus lähtus konkreetses asjas olemas olnud ametiasutuse korraldusest. Lahend ei vabasta riiki kohustusest tagada EIÕK-i artiklist 5 tulenevad nõuded, sealhulgas individuaalne põhjendatus, menetluslik kontrollitavus ja tõhus õiguskaitsevõimalus.

3. EIK kriteeriumid ja rikkumise olemus

Euroopa Inimõiguste Kohtu (EIK) praktikas on vabaduse võtmise ja liikumisvabaduse piirangu eristamise kriteeriume käsitletud kohtuasjades *Guzzardi vs. Itaalia* (6. november 1980, nr 7367/76, p-d 92–93) ning *Creangă vs. Rumeenia* (23. veebruar 2012, nr 29226/03, p-d 91–93). Nimetatud lahenditest tuleneb põhimõte, et artikli 5 kohaldamisel ei ole määrav üksnes meetme ametlik nimetus, vaid selle tegelik olemus, kestus, intensiivsus ja mõju isikule. Ainuüksi karantiini kohaldamine ei tähenda iseenesest konventsiooni rikkumist, kuid rikkumise küsimus tekib kohe, kui riik ei suuda näidata objektiivselt tuvastatavaid ja individuaalselt hinnatud eeldusi. Väide, et karantiinimeede oli vastuolus EIÕK artikliga 5, eeldab konkreetsete puuduste tuvastamist eelkõige järgmistes aspektides:

- **Faktiline ja meditsiiniline alus:** Vabaduse piiramine ei saa põhineda üksnes eeldusel või oletuslikul kokkupuutel. Kui riik tugineb nakkusohule, peab olema dokumenteeritud pädev arstlik hinnang ja diagnoos, mis kinnitab konkreetse isiku seisundit. Avaliku võimu organi haldusotsus või epidemioloogiline üldistus ei asenda iseenesest meditsiinilist diagnoosi.
- **Otsustusprotsess ja tõendamine:** Juhul, kui riik ei esita kohtule tõendeid konkreetse isiku meditsiinilise seisundi kohta või kui nakkusohu tuvastamise metoodika pole kontrollitav, põhineb piirang hüpoteetilisel riskil. Riigi loodud üldine testimis- või seiresüsteem ei vabasta kohustusest tõendada meetme õiguspärasust iga isiku suhtes eraldi.
- **Õiguskaitsevahendite kättesaadavus:** Kohtulik kontroll peab võimaldama isikul tõhusalt vaidlustada meetme aluseks olnud faktilisi asjaolusid ja andmeid.

Kokkuvõttes ei seisne võimalik EIÕK-i artikli 5 rikkumine mitte rahvatervise eesmärgi puudumises, vaid selles, et riiklik sekkumine isiku füüsilisse vabadusse toimub ilma piisava individuaalse faktilise aluseta, nõuetekohase menetluseta või ilma tõhusa kohtuliku kontrolli võimaluseta. Artikli 5 kaitse eesmärk ongi välistada olukord, kus riik saab piirata isiku vabadust üksnes üldise oletuse või haldusliku deklaratsiooni alusel. Riigi kasutatud meditsiinilised, epidemioloogilised või muud faktilised tõendid peavad võimaldama hinnata nende õiguslikku asjakohasust. Tõenditel peab olema metoodiline põhjendatus ning otsene seos konkreetse isiku suhtes rakendatud piiranguga.

Biomeditsiinilise sekkumise korral (nt sundtestimine või -ravi) võivad lisaks olla asjakohased Inimõiguste ja biomeditsiini konventsiooni (Oviedo konventsioon) artiklites 2, 5 ja 6 sätestatud põhimõtted inimväärikuse, isiku autonoomia ja teadliku nõusoleku kaitseks.

EIÕK-i artikli 5 kohaselt peab iga vabaduse võtmine vastama nii materiaalõiguslikele kui ka menetlusõiguslikele nõuetele. Artikliga tagatud kaitse hõlbustab meditsiinilise sundisolatsiooni korral eelkõige järgmisi õigusi:

1. Õigust saada viivitamata ja talle arusaadavas keeles teavet vabaduse võtmise põhjuste kohta (artikli 5 lõige 2);
2. Õigust algatada menetlus vabaduse võtmise seaduslikkuse kiireks kohtulikuks kontrolliks (artikli 5 lõige 4 – peamine kaitsemeede karantiini puhul);
3. Õigust hüvitisele artikli 5 nõuete rikkumise korral (artikli 5 lõige 5).

Märkus: konventsiooni artikli 5 lõige 3 ei kuulu sellesse loetellu. Säte reguleerib üksnes kriminaalmenetluslikku kohtuniku ette toomist pärast vahistamist vastavalt artikli 5 lõike 1 punktile c.

Euroopa Inimõiguste Kohtu väljakujunenud praktika kohaselt on EIÕK-i artikli 5 eesmärk kaitsta isikut riigivõimu omavolilise vabaduse võtmise eest. Igasugune vabaduse võtmine peab põhinema selgel, kättesaadaval ja ettenähtaval õiguslikul alusel ning olema allutatud tõhusale kohtulikule kontrollile.

Need põhimõtted on asjakohased ka olukordades, kus riiklik meede ei seisne esialgu formaalses kinnipidamises, kuid selle tegelik toime võib viia *de facto* vabaduse võtmiseni:

Winterwerp vs. Madalmaad (avaldus nr 6301/73, 24.10.1979, p-d 37, 39) – *Kaudne kohaldatavus*: Vaimse tervise tõttu kinnipidamise kaasuses arendatud põhimõte. Vabaduse võtmine ei tohi olla omavoliline ning peab põhinema objektiivsel meditsiinilisel ekspertiisil.

Stanev vs. Bulgaaria (avaldus nr 36760/06, 17.01.2012, p-d 115–116, 120) – *Kaudne kohaldatavus*: Juhtum käsitles teovõimetu isiku paigutamist sotsiaalhoolekandeasutusse ilma tema nõusolekuta. Kinnitab reeglit, et ka heatahtlikel eesmärkidel (hoolekanne või kaitse) rakendatud piirangud kujutavad endast vabaduse võtmist. Need nõuavad ranget proportsionaalsust ning kohtulikku kontrolli.

4. Kokkuvõtlik tabel viidatud lahendite kohta

Kohtuasi ja avalduse nr	Kuupäev	Asjakohased punktid	Kohaldatavuse liik ja faktiline kontekst
Enhorn vs. Rootsi (*Enhorn v. Sweden*, nr 56529/00)	25.01.2005	p-d 36, 43–44	**Otsene.** EIÕK-i artikli 5 lõike 1 punkti e kohaldamine nakkushaiguse leviku tõkestamiseks rakendatud vabaduse võtmisele. Vabaduse võtmine peab olema

			kooskõlas seadusega ning vastama EIÕK-i artikli 5 materiaalõiguslikele nõuetele. Nakkushaiguse leviku tõkestamise eesmärgil on vabaduse võtmine õigustatud üksnes juhul, kui haiguse levikut ei ole võimalik tõhusalt tõkestada leebemate meetmetega ning vabaduse võtmine vastab proportsionaalsuse nõudele.
Engel jt vs. Madalmaad (*Engel and Others v. the Netherlands*, nr-d 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72 ja 5370/72)	08.06.1976	p-d 57–59; vajaduse korral ka p 82	**Kaudne / põhimõtteline.** Sõjaväedistsipliini kontekstis möönis EIK, et sõjaväeteenistuse eripära võib õigustada teatavaid põhiõiguste piiranguid. EIÕK-i artikli 5 seisukohalt on lahend asjakohane vabaduse võtmise mõiste piiritlemise tõttu. Nn *Engeli* kriteeriumidele tuginemisel tuleb viidata §-le 82, milles EIK sisustas „kriminaalsüüdistuse“ mõistet EIÕK-i artikli 6 tähenduses. *Engeli* kriteeriumid ei kujuta endast EIÕK artikli 5 kohast vabaduse võtmise tuvastamise testi.
Guzzardi vs. Itaalia (*Guzzardi v. Italy,* nr 7367/76)	06.11.1980	p-d 92–93	**Otsene.** EIÕK-i artikli 5 kohaldamisel tuleb kindlaks teha, kas isikult on võetud vabadus või on tema liikumisvabadust üksnes piiratud. Selle eristamisel tuleb arvesse võtta konkreetse meetme laadi, kestust, toimet ja rakendamise viisi ning meetme rakendamise konteksti. Eristamise määravaks kriteeriumiks on piirangu intensiivsus; meetme formaalne kvalifikatsioon riigisiseses õiguses ei ole seejuures määrav.
Creangă vs. Rumeenia (*Creangă v. Romania* [GC], nr 29226/03)	23.02.2012	p-d 84, 87, 91–93	**Otsene.** Politseiasutuses viibimise puhul tuleb kindlaks teha, kas tegemist on EIÕK-i artikli 5 tähenduses vabaduse võtmisega. Meetme riigisisene õiguslik kvalifikatsioon ega ametiasutuste väide, et isikut ei ole kinni peetud, ei ole seejuures määrav. Vabaduse võtmise olemasolu tuleneb meetme tegelikust sisust ja toimest ning selle rakendamise konkreetsetest asjaoludest.
Austin jt vs. Ühendkuningriik (*Austin and Others v.*	15.03.2012	p-d 57–59	**Otsene.** Avaliku korra tagamise kontekstis tuleb EIÕK-i artikli 5 kohaldamisel kindlaks teha, kas konkreetne meede kujutab

the United Kingdom [GC], nr-d 39692/09, 40713/09 ja 41008/09)			endast vabaduse võtmist. Selleks tuleb arvesse võtta meetme laadi, kestust, toimet ja rakendamise viisi ning meetme rakendamise konkreetset konteksti. Nimetatud asjaolude kogum määrab meetme õigusliku kvalifikatsiooni EIÕK-i artikli 5 tähenduses.
Winterwerp vs. Madalmaad (*Winterwerp v. the Netherlands*, nr 6301/73)	24.10.1979	p-d 37, 39	**Otsene.** Psüühikahäire tõttu vabaduse võtmiseks peab psüühikahäire olemasolu olema tuvastatud objektiivse meditsiinilise ekspertiisi alusel ning häire peab olema sellise laadiga või sellise raskusastmega, mis õigustab vabaduse võtmist. EIÕK-i artikli 5 lõike 1 punkti e kohaldamisel peab vabaduse võtmise aluseks olev psüühikahäire jätkuvalt vastama neile tingimustele.
Stanev vs. Bulgaaria (*Stanev v. Bulgaria* [GC], nr 36760/06)	17.01.2012	p-d 115–116, 120	**Otsene kohaldatavus.** Hooldekodusse paigutamine võib kujutada endast EIÕK-i artikli 5 tähenduses vabaduse võtmist, kui paigutamise tegelik laad ja toime toovad kaasa isiku vabadusest ilmajätmise. Selline vabaduse võtmine peab põhinema seaduslikul alusel ning olema seotud EIÕK-i artiklis 5 ette nähtud materiaalsete ja menetluslike tagatistega. Isikul peab olema võimalus saavutada vabaduse võtmise õiguspärasuse tõhus kohtulik kontroll.
Austria Ülemkohus (OGH), 8 ObA 48/23a	29.08.2023	p-d 14–15 jj	**Võrdlev tähendus.** Lahend käsitleb COVID-19 tõttu rakendatud karantiini õiguslikke tagajärgi töösuhtes ning § 32 EpiG alusel saamata jäänud töötasu hüvitamist olukorras, kus karantiini määras teise liikmesriigi pädev asutus. Lahend puudutab karantiinimeetme õiguslikke tagajärgi ja selle seost töötaja hüvitisega, kuid ei käsitle EIÕK artikli 5 lõike 4 kohast tõhusat kohtulikku kontrolli.

5. Õigus õiglasele kohtumenetlusele

UDHR-i artikkel 10 sätestab õiguse õiglasele ja avalikule arutamisele sõltumatus ning erapooletus kohtus. EIÕK-i artikkel 6 konkretiseerib selle põhimõtte üksikasjalikuks menetlusgarantiide süsteemiks. Artikkel 6 hõlmab nii tsiviilõiguslike õiguste ja kohustuste kindlaksmääramist kui ka kriminaalsüüdistuse lahendamist. Selle keskkete elementide hulka kuuluvad:

- asja arutamine mõistliku aja jooksul;
- õiglane ja avalik menetlus;
- sõltumatu ja erapooletu kohus;
- süütuse presumptsioon;
- kriminaalmenetluses süüdistatava minimaalsed kaitseõigused.

5.1. Eraelu ja põhivabaduste piirangute raamistik

UDHR-i artiklites 12, 18, 19 ja 20 sätestatud õigused konkretiseeruvad EIÕK-i artiklites 8–11. Need sätted sisaldavad kvalifitseeritud õiguste piirangumehhanismi, mille kohaselt peab riigi sekkumine:

1. olema ette nähtud seadusega;
2. teenima konventsioonis tunnustatud õiguspärast eesmärki;
3. olema demokraatlikus ühiskonnas vajalik.

EIK praktikas tähendab viimane tingimus eelkõige pakilise ühiskondliku vajaduse olemasolu, meetme proportsionaalsust ning riigi esitatud põhjenduste asjakohasust ja piisavust.

5.1.1. Inimväärikuse põhimõte

Inimõiguste ülddeklaratsioon (UDHR) ja Euroopa inimõiguste konventsioon (EIÕK) käsitlevad inimväärikust erineva normatiivse ülesehituse kaudu. UDHR artikli 1 kohaselt on inimväärikus inimõiguste universaalne alusväärtus, millest lähtuvad inimese võõrandamatu väärtus ning kõigi inimeste võrdsus väärikuse ja õiguste poolest.

EIÕK-i 1950. aastal vastu võetud autentsed inglis- ja prantsuskeelsed keeleversioonid ei sisalda sõnaselget viidet inimväärikusele ega sätesta seda iseseisva subjektiivse õigusena. Konventsioon keskendub konkreetsete õiguste ja vabaduste tagamisele ning nende kohtulikule kaitsele Euroopa Inimõiguste Kohtu kaudu.

Euroopa Inimõiguste Kohus on oma praktikas leidnud, et inimväärikuse ja inimvabaduse austamine kuulub konventsioonisüsteemi aluseks olevate põhimõtete hulka (Pretty vs. Ühendkuningriik, avaldus nr 2346/02, 29. aprill 2002, punkt 65; V.C. vs. Slovakkia, avaldus nr 18968/07, 8. november 2011, punkt 105). EIÕK artikli 8 tõlgendamisel on kohus märkinud, et isiklik autonoomia kujutab endast eraelu kaitse ulatuse hindamisel olulist põhimõtet (Pretty vs. Ühendkuningriik, avaldus nr 2346/02, 29. aprill 2002, punkt 61).

Samuti on kohus leidnud, et eraelu mõiste hõlmab isiku füüsilist ja moraalset puutumatust (X ja Y vs. Madalmaad, avaldus nr 8978/80, 26. märts 1985, punkt 22). EIÕK artikli 3 kohaldamisel on kohus seostanud inimväärikuse kaitset keeluga allutada isikut piinamisele ning ebainimlikule või alandavale kohtlemisele või karistamisele, mille hindamisel lähtutakse kohtlemise laadist, eesmärgist, raskusest ja selle mõjust isikule.

Euroopa Inimõiguste Kohus ei kvalifitseeri inimväärikust EIÕK-s eraldiseisva materiaalse õigusena, vaid aksioloogilise aluspõhimõttena, mis konstrueerib konventsiooni õiguste kohaldamisalaa ja ulatuse. See doktriin avaldub vahetult riiklike meetmete proportsionaalsuse ja intensiivsuse hindamisel, kui riigivõim riivab isiku füüsilist ning moraalset puutumatust või autonoomiat. Seega toimib väärikuse printsiip hermeneutilise suunisena, mis tõkestab põhiõiguste sisutühjendamist riigivõimu diskresiooni alusel.

5.2. Süsteemide võrdlus

Kriteerium	ÜRO Inimõiguste Ülddeklaratsioon (UDHR)	Euroopa inimõiguste konventsioon (EIÕK)
Õiguslik iseloom	ÜRO Peaassamblee poolt 10.12.1948 vastu võetud deklaratsioon, mis ei ole rahvusvahelise lepinguna iseenesest riikidele siduv.	Rahvusvaheline leping, millega konventsiooniosalised riigid võtavad endale rahvusvahelisõiguslikud kohustused ning mille täitmise üle teostab järelevalvet Euroopa Inimõiguste Kohus.
Põhiinstitutsioonid	UDHR ise ei loo eraldiseisvat järelevalveorganit. UDHR-iga seotud ÜRO inimõiguste kaitsesüsteemi institutsionaalsesse raamistikku kuulub muu hulgas ÜRO Inimõiguste Nõukogu.	Euroopa Inimõiguste Kohus; enne protokolli nr 11 jõustumist 01.11.1998 kuulusid süsteemi Euroopa Inimõiguste Komisjon, Euroopa Inimõiguste Kohus ja Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee. Protokoll nr 11 kujundas süsteemi ümber alalisel alusel toimivaks kohtuks.
Individuaalse kaebuse ja kohtuliku kontrolli mehhanism	UDHR ise ei sätesta individuaalset õigust pöörduda rahvusvahelise kohtu poole ega loo selleks kohtumenetlust. ÜRO süsteemis võivad individuaalkaebuste mehhanismid tuleneda eraldi inimõiguste lepingutest ja nende fakultatiivsetest menetlustest.	EIÕK artikkel 34 annab isikule, valitsusvälisele organisatsioonile või isikute rühmale õiguse esitada EIK-le individuaalavaldus konventsioonis või selle protokollides sätestatud õiguste väidetava rikkumise kohta. Protokoll nr 11 kehtestas alalise kohtu süsteemi.
Õiguste spekter	Üldine ja universaalse ulatusega inimõiguste kataloog, mis hõlmab muu hulgas kodaniku- ja poliitilisi õigusi ning majanduslikke, sotsiaalseid ja kultuurilisi õigusi.	Peamiselt kodaniku- ja poliitilised õigused ning muud konventsiooni ja selle protokollidega kaitstud õigused, sealhulgas õigus elule, vabadusele ja isikupuutumatusele, õiglasele kohtumenetlusele, era- ja perekonnaelule, sõnavabadusele, omandile, haridusele ja vabadele valimistele.

5.3. EIÕK järelevalvesüsteemi institutsionaalne areng

Euroopa inimõiguste kaitse eripära seisnes selles, et üldise rahvusvahelise inimõigusteõiguse arengus kujunenud põhimõtted viidi piirkondlikul tasandil üle õiguslikult siduvasse lepingulisse raamistikku, millega konventsiooniosalised riigid võtsid kohustuse austada ja tagada konventsioonis sätestatud õigused ja vabadused. Euroopa inimõiguste konventsioon (EIÕK), mis avati allakirjutamiseks 4. novembril 1950 ja jõustus 3. septembril 1953, lõi Euroopa piirkondliku inimõiguste kaitsemehhanismi

institutsionaalse aluse, mille esialgseteks järelevalveorganiteks olid Euroopa Inimõiguste Komisjon ja Euroopa Inimõiguste Kohus.

Euroopa inimõiguste konventsiooni alusel loodud rahvusvahelise õiguskaitsemehhanismi arengus tuleb eristada kolme institutsionaalset etappi.

5.4.3. september 1953 kuni 31. oktoober 1959 – etapp enne EIK tegevuse algust

Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni (EIÕK) jõustumisega 3. septembril 1953 loodi institutsionaalne alus Euroopa Inimõiguste Komisjonile. Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee valis Komisjoni esimesed liikmed 1954. aasta mais ning Komisjon pidas oma esimese istungi 12. juulil 1954 Strasbourg'is Euroopa Nõukogu toonases peakorteris *Maison de l'Europe*'is. Istungi avas Euroopa Nõukogu peasekretär Léon Marchal. Komisjoni tegevuse algusaastatel menetleti ligikaudu 400 avaldust. Individuaalkaebuse esitamise võimalus muutus praktiliselt kasutatavaks 5. juulil 1955 pärast seda, kui kuus konventsiooniosalist riiki olid endise EIÕK artikli 25 alusel tunnustanud Komisjoni pädevust võtta vastu üksikisikute kaebusi.

Maison de l'Europe oli Euroopa Nõukogu esimene peakorterihoone Strasbourg'is ning teenis organisatsiooni institutsionaalseid vajadusi kuni uue peakorteri rajamiseni. Hoone paiknes Euroopa kvartalis Orangerie pargi läheduses *Avenue de l'Europe*'i piirkonnas. Euroopa Nõukogu ametlike andmete kohaselt asus see alal, kuhu 1970. aastatel rajati *Palais de l'Europe*. Arhitekt Henry Bernardi projekteeritud uus peakorter valmis 1977. aastal ning sellest sai Euroopa Nõukogu peamine institutsionaalne hoone (Avenue de l'Europe, 67075 Strasbourg Cedex, Prantsusmaa).

Perioodil 1954–1959, s.o kuni Euroopa Inimõiguste Kohtu tegevuse alguseni, oli Euroopa Inimõiguste Komisjon ainus tegelikult toimiv konventsiooni alusel loodud järelevalveorgan. Komisjoni ülesanneteks olid töökorra ja menetlusreeglite kujundamine ning rahvusvahelise kaebemenetluse praktiline väljaarendamine. Tema pädevusse kuulus individuaalkaebuste vastuvõetavuse kontrollimine, väidetavate konventsioonirikkumiste esmane sisuline hindamine, asjaolude tuvastamine, menetluslike eelduste – sealhulgas siseriiklike õiguskaitsevahendite ammendamise nõude – kontrollimine, poolte vahel sõbraliku lahenduse saavutamise soodustamine ning aruande koostamine, mille alusel võis asi liikuda edasi Euroopa Inimõiguste Kohtusse või Euroopa Nõukogu Ministrite Komiteesse.

Komisjoni esimese koosseisu kuulusid Sir Humphrey Waldock (Ühendkuningriik), Fernand Dehousse (Belgia), Michel Mouton (Prantsusmaa), Gustaf Petrén (Rootsi), Hermann Mosler (Saksamaa) ja Giorgio Balladore Pallieri (Itaalia). Mitmed neist osalesid hiljem ka Euroopa Inimõiguste Kohtu tegevuses. Sir Humphrey Waldock oli Euroopa Inimõiguste Kohtu kohtunik aastatel 1962–1974 ning kohtu president aastatel 1971–1974. Hermann Mosler valiti hiljem Euroopa Inimõiguste Kohtu kohtunikuks ning ta täitis samuti kohtu presidendi ülesandeid.

Ajavahemikku 3. septembrist 1953 kuni Euroopa Inimõiguste Kohtu tegevuse alguseni 1959. aastal ei saa käsitada üksnes kohtueelse menetluse etapina. Tegemist oli iseseisva institutsionaalse arenguetapiga, mille jooksul Euroopa Inimõiguste Komisjon kujundas konventsiooni menetluslikud põhimõtted ning lõi aluse Euroopa Inimõiguste Kohtu hilisemale kohtupraktikale. Samal ajal ei tulenenud üksikisiku õigus pöörduda Euroopa inimõigusorganite poole automaatselt konventsioonist, vaid sõltus sellest, kas asjaomane konventsiooniosaline riik oli endise EIÕK artikli 25 alusel tunnustanud Komisjoni pädevust võtta vastu individuaalkaebusi.

5.5. Alates 1. novembrist 1998 – protokolli nr 11 järgne alaline EIK

Euroopa Inimõiguste kujundamine alaliselt tegutsevaks kohtuks oli Euroopa Nõukogu raames toimunud pikaajalise institutsionaalse arenguprotsessi tulemus. Reformi ajendas eelkõige vajadus suurendada konventsiooniga loodud õiguskaitse tõhusust, lihtsustada üksikisikute juurdepääsu rahvusvahelisele kohtulikule kaitsele ning vähendada järelevalvemehhanismi sõltuvust liikmesriikide eraldiseisvatest tahteavaldustest. Alalise kohtu loomise vajadust toetasid Euroopa Nõukogu Parlamentaarne Assamblee, Ministrite Komitee ning mitmed Euroopa juhtivad õigusteadlased ja inimõiguste eksperdid. Nende ettepanekute tulemusena võeti vastu protokoll nr 11, mis jõustus 1. novembril 1998 ning kujundas ümber kogu Euroopa inimõiguste konventsiooni institutsionaalse ülesehituse.

6. EIÕK ja ÜRO ülddeklaratsiooni seos

Euroopa inimõiguste konventsioon ei asenda ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni, vaid kujutab endast selle põhimõtete Euroopa Nõukogu raamistikus välja kujundatud piirkondlikku ja õiguslikult siduvat edasiarendust. ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon, mille ÜRO Peaassamblee võttis vastu 10. detsembril 1948 resolutsiooniga 217 A (III), kujundas universaalse lähtekoha rahvusvahelisele inimõiguste kaitsele ning avaldas määravat mõju rahvusvahelise inimõiguste õiguse edasisele arengule.

Euroopa inimõiguste konventsioon töötati välja Euroopa Nõukogu asutamise järel eesmärgiga luua piirkondlik lepinguline mehhanism põhiõiguste ja -vabaduste tõhusaks kaitseks. Konventsiooni väljatöötamisse andsid olulise panuse Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee liikmed, õiguseksperdid ja riigitegelased, sealhulgas Pierre-Henri Teitgen ja Sir David Maxwell-Fyfe.

Erinevalt ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioonist, millel oli selle vastuvõtmisel deklaratiivne iseloom, lõi Euroopa inimõiguste konventsioon rahvusvahelise lepingu, millega konventsiooniosalised riigid võtsid kohustuse tagada igaühele oma jurisdiktsiooni alla kuuluvatele isikutele konventsioonis sätestatud õigused ja vabadused. Sellega muudeti mitmed ülddeklaratsioonis väljendatud põhimõtted Euroopa piirkondlikus õiguskorras vahetult kohtulikult kaitstavateks subjektiivseteks õigusteks, mille järgimise üle teostab konventsiooni alusel järelevalvet Euroopa Inimõiguste Kohus.

Nii kujunes Euroopa Nõukogu raamistikus rahvusvaheline inimõiguste kaitse kord, milles inimõigused ei ole üksnes rahvusvaheliselt tunnustatud väärtused ja põhimõtted, vaid riikidele siduvad rahvusvahelisõiguslikud kohustused ning üksikisikutele tagatud kohtulikult kaitstavad subjektiivsed õigused. Nende õiguste väidetava rikkumise korral võib isik pärast siseriiklike õiguskaitsevahendite ammendamist pöörduda Euroopa Inimõiguste Kohtu poole konventsioonis sätestatud tingimustel.

6.1. Euroopa Inimõiguste Komisjoni kujunemine ja esialgne koosseis

Euroopa inimõiguste konventsiooniga loodud rahvusvaheline kontrollimehhanism erines oluliselt pärast protokolli nr 11 jõustumist kujunenud institutsionaalsest korraldusest. Konventsiooni algperioodil ei tegutsenud Euroopa Inimõiguste Kohus alaliselt tegutseva kohtuna ning rahvusvahelise järelevalve keskne roll kuulus Euroopa Inimõiguste Komisjonile. Komisjoni ülesandeks oli kontrollida kaebuste vastuvõetavust, tuvastada kohtuasja faktilised asjaolud, hinnata väidetava konventsioonirikkumise olemasolu ning otsustada, kas asi tuleb suunata Euroopa Inimõiguste Kohtule või Euroopa Nõukogu Ministrite Komiteele. Esialgne konventsioonisüsteemi kontrollimehhanism põhines Euroopa Inimõiguste Komisjoni, Euroopa Inimõiguste Kohtu ja Euroopa Nõukogu Ministrite

Komitee pädevuse jaotusel. Euroopa Inimõiguste Kohus lahendas talle konventsioonis sätestatud korras esitatud kohtuasju. Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee otsustas kohtule edastamata jäänud asjades konventsiooni rikkumise küsimuse ning teostas järelevalvet Euroopa Inimõiguste Kohtu lõplike otsuste täitmise üle.

Euroopa Inimõiguste Komisjoni esimesed liikmed valis Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee 18. mail 1954. Komisjoni liikmed valiti konventsiooniosaliste riikide esitatud kandidaatide hulgast, kuid nad ei esindanud oma päritoluriike. Konventsiooni kohaselt pidid nad täitma oma ülesandeid sõltumatult ja erapooletult ning tegutsema isiklikus pädevuses (*in their individual capacity*).

Komisjoni esimesse koosseisu kuulusid järgmised liikmed:

- Belgia – G. Janssen-Pevtschin;
- Taani – Max Sørensen;
- Prantsusmaa – Georges Pernot;
- Saksamaa Liitvabariik – Adolf Süsterhenn;
- Kreeka – Constantin Th. Eustathiades;
- Island – Hans Jónasson;
- Iirimaa – William Black (astus hiljem tervislikel põhjustel tagasi);
- Itaalia – Francesco M. Dominedò;
- Luksemburg – Paul Faber;
- Madalmaad – L. J. C. Beaufort;
- Norra – P. Berg;
- Rootsi – Sture Petrén;
- Türgi – Münir Akbay;
- Ühendkuningriik – Sir Humphrey Waldock.

Komisjoni koosseis kajastas Euroopa Nõukogu toonast liikmeskonda ning võimaldas esindada erinevaid Euroopa õiguskordi rahvusvahelises järelevalveorganis. Komisjoni liikmed tegutsesid sõltumatute rahvusvaheliste ametiisikutena. Nende sõltumatus kujutas endast konventsioonisüsteemi keskset institutsionaalset tagatist, mille eesmärk oli tagada kaebuste objektiivne ja erapooletu läbivaatamine ning hinnata, kas konventsiooniosaline riik oli täitnud Euroopa inimõiguste konventsioonist tulenevaid kohustusi.

6.1.1. Vastustanud riigi kodaniku osalemine komisjoni ja kohtu menetluses

Euroopa Inimõiguste Komisjoni liikmed ning hiljem Euroopa Inimõiguste Kohtu kohtunikud ei tegutsenud konventsiooniosaliste riikide esindajatena, vaid sõltumatute rahvusvaheliste ametiisikutena. Nende kodakondsus ei tähendanud õiguslikku ega institutsionaalset seotust asjaomase riigi seisukohtadega ega kohustust neid menetluses esindada. Konventsioon ei näinud ette, et vastustanud riigi kodakondsusega komisjoni liige või kohtunik oleks individuaalkaebuse menetlemisest automaatselt kõrvaldatud. Samal ajal kohaldasid nii Euroopa Inimõiguste Komisjon kui ka Euroopa Inimõiguste Kohus sõltumatuse ja erapooletuse põhimõtet. Kui liikme või kohtuniku osalemine võis konkreetse juhtumi asjaolusid arvestades tekitada objektiivselt põhjendatud kahtluse tema erapooletuses, tuli tal end menetlusest taandada. Euroopa inimõiguste konventsiooni algses kohtukorralduses kuulus vastustanud konventsiooniosalise riigi kodakondsusega kohtunik

kohtukoosseisu *ex officio*. Kui sellist kohtunikku ei olnud või ta ei saanud asja arutamisel osaleda, võis asjaomane riik nimetada kohtukoosseisu *ad hoc* kohtuniku vastavalt konventsiooni sätetele. *Ad hoc* kohtunikul olid asja lahendamisel võrdsed õigused ja kohustused ülejäänud kohtukoosseisu liikmetega.

6.1.2. Riikidevaheliste kaebuste mehhanism konventsiooni algses süsteemis

Riikidevaheliste avalduste (*inter-State applications*) esitamise võimalus kuulus Euroopa inimõiguste konventsiooni algsesse kontrollimehhanismi ega olnud hilisema protokolliga loodud menetlusliik. Endise Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 24 kohaselt võis iga kõrge lepinguosaline esitada Euroopa Inimõiguste Komisjonile avalduse, milles väideti, et teine kõrge lepinguosaline on rikkunud konventsiooni sätteid. Selline menetlusõigus tulenes vahetult konventsioonist ega sõltunud täiendava deklaratsiooni esitamisest. Individuaalkaebuste menetlus allus seevastu teistsugusele regulatsioonile. Endise Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 25 kohaselt ei tulenenud üksikisiku õigus esitada avaldus Euroopa Inimõiguste Komisjonile automaatselt konventsioonist. Selle õiguse kasutamine sõltus sellest, kas asjaomane kõrge lepinguosaline oli eraldi deklaratsiooniga tunnustanud Euroopa Inimõiguste Komisjoni pädevust võtta vastu tema jurisdiktsiooni alla kuuluvate isikute individuaalavaldusi.

6.2. Riikidevahelised kaebused EIK praktikas

Euroopa inimõiguste konventsiooni artiklis 33 sätestatud riikidevaheline kaebemenetlus kujutab endast konventsioonisüsteemi kollektiivse garantiimehhanismi olulist osa. Selle menetluse eesmärk ei ole üksnes kaitsta konkreetse riigi õigusi või huve, vaid tagada konventsioonis sätestatud õiguste austamine kui Euroopa avaliku korra (*ordre public*) element. Riikidevaheliste kaebuste kaudu on Euroopa Inimõiguste Kohus (EIK) ja selle eelkäija Euroopa Inimõiguste Komisjon kujundanud põhimõtteid, mis käsitlevad riigi vastutust süstemaatiliste rikkumiste, ekstraterritoriaalse jurisdiktsiooni ja relvakonfliktidega seotud inimõiguste rikkumiste eest.

6.2.1. Konventsioon ja Euroopa Inimõiguste Komisjoni praktika (1954–1980)

Varases praktikas kinnitas Euroopa Inimõiguste Komisjon, et konventsiooniosalisel riigil on õigus pöörduda teise riigi tegevuse suhtes rahvusvahelise järelevalveorgani poole ka ilma otsese individuaalse kahju tõendamiseta.

(Belgia vs. Hispaania, Komisjoni kaebus nr 148/55, 1955–1962) käsitles Franco režiimi ajal toimunud väidetavaid inimõiguste rikkumisi Hispaanias. Komisjon ei jõudnud asja sisulise lahendini, kuid menetlus kinnitas riikidevahelise kaebuse funktsiooni konventsioonikohustuste objektiivse kontrolli vahendina.

(Kreeka vs. Ühendkuningriik, Komisjoni kaebused nr 176/56 ja 299/57; Komisjoni aruanded vastavalt 26. september 1958 ja 26. september 1959) käsitlesid väidetavaid rikkumisi Küprosel Briti administratsiooni ajal, sealhulgas kinnipidamist, väärkohtlemist ja julgeolekumeetmete rakendamist. Tegemist ei olnud EIK lahenditega, vaid Komisjoni menetlustega. Menetlus lõpetati poliitilise lahenduse tulemusel ning komisjon ei teinud rikkumise kohta siduvat kohtuotsust. Selle menetluse tähtsus seisnes põhimõtte kinnitamises, et konventsioonist tulenevad kohustused ei ole üksnes kahepoolse iseloomuga, vaid loovad kollektiivse garantiisüsteemi.

(Austria vs. Itaalia, Komisjoni kaebus nr 788/60; vastuvõetavuse otsus 11. jaanuar 1961, aruanne 1963) käsitles Lõuna-Tirooli saksa keelt kõnelevate elanike õigusi seoses kriminaalmenetluste ja vähemuste kaitse küsimustega. Komisjon kinnitas, et konventsiooniosalised riigid võivad tugineda konventsiooni rikkumisele ka juhul, kui rikkumine ei puuduta otseselt nende enda kodanikke. Lahend aitas kujundada arusaama konventsioonist kui objektiivsete kohustuste süsteemist.

(Taani, Norra, Rootsi ja Madalmaad vs. Kreeka, Komisjoni kaebused nr 3321/67 jt; Komisjoni aruanne 5. november 1969) käsitles Kreeka sõjaväelise režiimi ajal toime pandud piinamisi, väärkohtlemist ja poliitiliste vabaduste piiramist. Komisjon tuvastas ulatusliku ja korduva rikkumiste praktika ning arendas välja halduspraktika doktriini, mille kohaselt võivad riigivõimude poolt korduvad ja talutud rikkumised kujutada endast riigi rahvusvahelist vastutust. Menetlus puudutas eelkõige konventsiooni artiklite 3, 5 ja 6 rikkumisi.

(Prantsusmaa, Norra, Taani, Rootsi ja Madalmaad vs. Türgi, Komisjoni kaebused nr 9940/82–9944/82, esitatud 1982) käsitlesid Türgis pärast 1980. aasta sõjaväelist riigipööret rakendatud erakorralisi meetmeid, sealhulgas väidetavat piinamist, kinnipidamist ja kohtumenetluse tagatiste piiramist. Menetlus lõppes 1985. aastal sõbraliku kokkuleppega ning EIK ei teinud rikkumise tuvastamise otsust.

(Iirimaa vs. Ühendkuningriik, EIK kaebus nr 5310/71; suurkoja otsus 18. jaanuar 1978) kujunes artikli 3 tõlgendamise keskseks lahendiks. Kohus hindas viie ülekuulamistehnika kasutamist Põhja-Iirimaal ning leidis, et nende kumulatiivne kasutamine kujutas endast ebainimlikku ja alandavat kohtlemist.

Resolutiivosas tuvastas kohus:

- konventsiooni artikli 3 rikkumise, kuna nimetatud meetodite kasutamine kujutas endast ametivõimude poolt rakendatud ebainimliku ja alandava kohtlemise praktikat;
- artikli 5 küsimuses hindas kohus Ühendkuningriigi artikli 15 alusel tehtud erandi õiguspärasust ning leidis, et kinnipidamismeetmete kasutamine tuli hinnata erakorralise olukorra kontekstis.

Lahend kujundas olulise piiri piinamise ja muu keelatud kohtlemise vahel ning kinnitas, et artikliga 3 tagatud kaitse on absoluutne.

6.2.2. Territoriaalne jurisdiktsioon ja riigi vastutus (1981–2010)

(Küpros vs. Türgi, EIK kaebus nr 25781/94; suurkoja otsus 10. mai 2001) on üks kesksemaid riikidevahelisi lahendeid EIK praktikas. Kohus käsitles Türgi vastutust Põhja-Küprosel toimunud rikkumiste eest ning kinnitas, et konventsiooni artikli 1 tähenduses võib riigil olla jurisdiktsioon väljaspool oma territooriumi juhul, kui ta teostab piirkonna üle tõhusat kontrolli.

Kohus tuvastas Türgi vastutuse muu hulgas järgmiste rikkumiste eest:

- artikli 2 rikkumine, kuna puudus tõhus uurimine Küprose kreeklastest kadunud isikute saatuse kohta;
- artikli 3 rikkumine, seoses kinnipeetud isikute ja ümberasustatud elanike kohtlemisega;
- artikli 5 rikkumine, seoses kadunud isikute kinnipidamise ja saatuse ebapiisava selgitamisega;

- artikli 8 ja protokolli nr 1 artikli 1 rikkumine, seoses kodu puutumatuse ja varaõiguste jätkuva rikkumisega;
- artikli 13 rikkumine, kuna puudus tõhus õiguskaitsevahend.

(Taani vs. Türgi, EIK kaebus nr 34382/97; suurkoja otsus 5. aprill 2000) lõppes sõbraliku kokkuleppe kinnitamisega. Kohus ei tuvastanud rikkumist sisulise otsusega, kuid menetlus puudutas artikli 3 kohustuste täitmist seoses Taani kodaniku kohtlemisega Türgi kinnipidamisasutuses.

6.2.3. Riikidevahelised menetlused (2011–2026)

Pärast 2010. aastat on Euroopa Inimõiguste Kohtu riikidevaheline praktika keskendunud eelkõige relvakonfliktidega seotud inimõiguste rikkumistele, territoriaalse kontrolli küsimusele ning riigi vastutusele olukordades, kus konventsiooniosaline riik teostab kontrolli väljaspool oma rahvusvaheliselt tunnustatud territooriumi. Kohtupraktikas on kujunenud põhimõte, et riigi vastutus ei sõltu üksnes formaalsest territoriaalsest kuuluvusest, vaid ka tegelikust võimest teostada võimu ja kontrolli isikute või territooriumi üle.

(Gruusia vs. Venemaa (I), EIK kaebus nr 13255/07; suurkoja otsus 3. juuli 2014; artikli 41 otsus 31. jaanuar 2019) käsitles Venemaa Föderatsiooni ametivõimude tegevust seoses Gruusia kodanike massilise väljasaatmisega Venemaalt 2006. aastal. Kohus leidis, et tegemist oli koordineeritud halduspraktikaga, mis oli suunatud konkreetse rahvuse alusel määratletud isikute rühma vastu.
Resolutiivosas tuvastas kohus:

- protokolli nr 4 artikli 4 rikkumise, kuna Gruusia kodanike väljasaatmine kujutas endast kollektiivset väljasaatmist;
- artikli 5 lõigete 1 ja 4 rikkumise, kuna isikute kinnipidamine oli meelevaldne ning puudusid tõhusad kohtulikud tagatised;
- artikli 3 rikkumise, kuna kinnipidamistingimused ja kohtlemine kujutasid endast ebainimlikku ja alandavat kohtlemist.

Lahend kinnitas, et riigi vastutus võib tuleneda ka ulatuslikust ja koordineeritud halduspraktikast, mille eest vastutavad riigivõimud.

(Gruusia vs. Venemaa (II), EIK kaebus nr 38263/08; suurkoja otsus 21. jaanuar 2021) käsitles 2008. aasta Venemaa ja Gruusia relvakonflikti järel toimunud rikkumisi. Kohus eristas aktiivse sõjategevuse perioodi ja sellele järgnenud olukorda, milles Venemaa Föderatsioon teostas piirkonna üle tõhusat kontrolli konventsiooni artikli 1 tähenduses. Kohus leidis, et aktiivse sõjategevuse ajal ei olnud piisavalt alust omistada kõiki väidetavaid rikkumisi Venemaale, kuna puudus piisav kontroll olukorra üle. Samas tuvastas kohus Venemaa vastutuse okupatsioonijärgsel perioodil.

Resolutiivosas tuvastas kohus:

- artikli 2 rikkumise, seoses Gruusia tsiviilisikute tapmiste ja surmajuhtumite tõhusa uurimise puudumisega;
- artikli 3 rikkumise, seoses piinamise ning ebainimliku ja alandava kohtlemisega;
- artikli 5 rikkumise, seoses ebaseaduslike kinnipidamistega;
- protokolli nr 1 artikli 1 rikkumise, seoses vara hävitamise ja kasutamise takistamisega;

- protokolli nr 4 artikli 2 rikkumise, seoses liikumisvabaduse piiramisega.

(Sloveenia vs. Horvaatia, EIK kaebus nr 54155/16; suurkoja otsus 18. november 2020) käsitles Sloveenia esitatud nõuet seoses riigi osalusega pangaga seotud varaõiguste küsimuses. Kohus tunnistas kaebuse vastuvõetamatuks, kuna Sloveenia ei saanud riikidevahelise menetluse kaudu kaitsta sellise eraõigusliku juriidilise isiku huve, kes ei kuulunud konventsiooni artikli 34 tähenduses valitsusväliste organisatsioonide hulka. Rikkumist Horvaatia suhtes ei tuvastatud.

(Armeenia vs. Aserbaidžaan, EIK kaebus nr 42521/20; suurkoja otsus 22. veebruar 2023) ning (Aserbaidžaan vs. Armeenia, EIK kaebus nr 47319/20; menetlus algatatud 2020) käsitlevad Mägi-Karabahhi konfliktiga seotud inimõiguste küsimusi, sealhulgas sõjavangide, ümberasustatud isikute ja tsiviilelanike kohtlemist. Menetlused on seotud eelkõige konventsiooni artiklitega 2, 3, 5, 8 ja protokolli nr 1 artikliga 1. Kohtu lõplikud sisulised hinnangud sõltuvad menetluste lõplikust lahendamisest.

(Ukraina vs. Venemaa (Krimmi küsimuses), EIK kaebus nr 20958/14; suurkoja otsus 25. juuni 2024) käsitles Venemaa Föderatsiooni vastutust pärast Krimmi poolsaare üle kontrolli saavutamist 2014. aastal. Kohus leidis, et Venemaa teostas Krimmi üle jurisdiktsiooni alates 27. veebruarist 2014 ning hindas väidetavaid rikkumisi sellest ajast alates.

Kohus tuvastas Venemaa vastutuse muu hulgas järgmistes küsimustes:

- artikli 2 rikkumine, seoses kadunud isikute juhtumite uurimise puudulikkusega;
- artikli 3 rikkumine, seoses kinnipidamistes toimunud väärkohtlemise ja ebainimliku kohtlemisega;
- artikli 5 rikkumine, seoses meelevaldsete kinnipidamistega;
- artikli 6 rikkumine, seoses kohtumenetluse sõltumatuse ja õigluse puudumisega Krimmis;
- artiklite 9, 10 ja 11 rikkumine, seoses usuvabaduse, sõnavabaduse ja kogunemisvabaduse piirangutega;
- protokolli nr 1 artikli 1 rikkumine, seoses varaõiguste rikkumisega.

(Ukraina vs. Venemaa (Ida-Ukraina), EIK kaebus nr 55855/18; menetlus algatatud 2018) käsitleb alates 2014. aastast Ida-Ukrainas aset leidnud väidetavaid rikkumisi. Menetluses hinnatakse muu hulgas Venemaa Föderatsiooni jurisdiktsiooni ulatust, relvastatud rühmituste tegevuse omistatavust ning võimalikke artiklite 2, 3, 5, 8, 10 ja 11 rikkumisi.

(Ukraina ja Madalmaad vs. Venemaa, EIK kaebused nr 8019/16, 43800/14, 28525/20 ja 11055/22; suurkoja otsus 9. juuli 2025) kujutab endast üht ulatuslikumat riikidevahelist menetlust EIK praktikas. Kohus käsitles Ida-Ukraina konflikti, Malaysia Airlinesi lennu MH17 allatulistamist ning tsiviilelanike vastu suunatud rikkumisi. Kohus leidis, et Venemaa Föderatsioonil oli alates 11. maist 2014 kontroll või otsustav mõju separatistlike piirkondade üle ning vastutas konventsioonist tulenevate kohustuste rikkumise eest.

Kohus tuvastas rikkumised seoses:

- artikliga 2, sealhulgas MH17 lennuõnnetuse ja muude surmajuhtumite uurimise kohustusega;
- artikliga 3, seoses piinamise ja ebainimliku kohtlemise juhtumitega;
- artikliga 5, seoses ebaseaduslike kinnipidamistega;
- artikliga 8, seoses isikliku ja perekonnaelu rikkumistega;

- artikliga 10, seoses ajakirjandus- ja väljendusvabaduse piirangutega;
- artikliga 11, seoses ühenduste ja usuliste organisatsioonide tegevuse piiramisega.

Lisaks käsitles kohus laste sunniviisilist üleandmist Venemaa Föderatsiooni territooriumile ning muid rahvusvahelise humanitaarõigusega seotud rikkumisi.

(Venemaa Föderatsioon vs. Ukraina, EIK kaebus nr 36958/21; esitatud 22. juuli 2021; kustutatud menetlusest 18. juuli 2023) oli Venemaa esitatud riikidevaheline kaebus, milles väideti muu hulgas vene keelt kõneleva elanikkonna õiguste rikkumisi Ukrainas. EIK ei andnud nendele väidetele sisulist hinnangut, vaid kustutas asja kohtuasjade nimekirjast, kuna kaebajariik ei jätkanud menetluses osalemist ega esitanud vajalikku koostööd.

Pärast Venemaa Föderatsiooni väljaastumist Euroopa Nõukogu süsteemist 2022. aastal on EIK jätkanud Venemaa suhtes menetlusi seoses enne 16. septembrit 2022 aset leidnud sündmustega, kuna konventsioonist tulenevad kohustused kehtisid selle ajani.

EIK riikidevaheline praktika aastatel 1954–2026 näitab konventsioonisüsteemi arengut üksikute rikkumiste kontrollist ulatuslike ja süstemaatiliste inimõiguste rikkumiste hindamise mehhanismiks. Kohus on kinnitanud, et riigi vastutus võib tekkida nii tema territooriumil kui ka olukordades, kus ta teostab tõhusat kontrolli või otsustavat mõju väljaspool oma rahvusvaheliselt tunnustatud piire. Riikidevahelised menetlused on seega kujunenud oluliseks vahendiks Euroopa inimõiguste konventsiooniga loodud kollektiivse garantiisüsteemi säilitamisel, eriti relvakonfliktide ja ulatuslike inimõiguste rikkumiste olukordades.

6.3. Euroopa Inimõiguste Komisjoni uurimisfunktsioon

Euroopa inimõiguste konventsiooniga loodud rahvusvahelise kaitsekorralduse eripära seisnes kolme omavahel seotud menetlusliku ülesande ühendamises: faktiliste asjaolude kindlakstegemises, nende õiguslikus kvalifitseerimises ning riigi käitumise hindamises konventsioonist tulenevate kohustuste alusel. Selline ülesehitus eristas konventsiooniga kujundatud järelevalvemehhanismi varasematest rahvusvahelise kontrolli vormidest, milles järelevalve põhines peamiselt riikide seisukohtade võrdlemisel ja diplomaatilise hinnangu andmisel.

Käesolevas peatükis tähistab mõiste „uurimisfunktsioon“ Euroopa Inimõiguste Komisjoni menetluslikku pädevust teha sõltumatult kindlaks kaebuse lahendamiseks vajalikud faktilised asjaolud, hinnata esitatud tõendite tähendust ning kujundada nende põhjal põhjendatud seisukoht küsimuses, kas riigi käitumine oli kooskõlas konventsioonist tulenevate kohustustega või tõi kaasa nende võimaliku rikkumise. Mõiste ei viita komisjoni tegevusele uurimisasutuse või siseriikliku õiguskaitseorgani tähenduses, vaid rahvusvahelise kontrolliorgani ülesandele määratleda otsuse aluseks olev faktiline alus ning anda sellele asjakohane õiguslik hinnang. Selliselt mõistetuna ei piirdunud Euroopa Inimõiguste Komisjoni uurimisfunktsioon üksnes tõendite kogumise või menetlusosaliste esitatud seisukohtade võrdlemisega. Komisjonil tuli menetlusmaterjali tervikhinnangu alusel kujundada sõltumatu seisukoht faktiliste asjaolude kohta, millest sõltus konventsiooninormide kohaldamine.

Euroopa Inimõiguste Komisjoni loomine Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 19 alusel tähendas muutust rahvusvahelise õiguse menetluslikus mõtlemises. Komisjon ei olnud üksnes organ, kelle ülesanne oli hinnata riikide esitatud seisukohti, vaid institutsioon, kellel tuli iseseisvalt kindlaks teha kaebuse faktiline alus ning kujundada kogutud materjali põhjal õiguslikult põhjendatud seisukoht. Komisjoni pädevus hõlmas seetõttu enamat kui kaebuste formaalset läbivaatamist. Menetluse keskmesse kuulusid faktiliste asjaolude väljaselgitamine, tõendite kogumine ja hindamine ning

küsimuse lahendamine, kas tuvastatud asjaolud võimaldasid järeldada konventsioonist tuleneva kohustuse rikkumist.

Euroopa Inimõiguste Komisjoni varast tegevust tuleb käsitada Teise maailmasõja järgse rahvusvahelise avaliku õiguse institutsionaalse arengu osana. Sõjajärgsel perioodil kujunes arusaam, et rahvusvahelise kohustuse rikkumise tuvastamine ei saa piirduda menetlusosaliste esitatud seisukohtade formaalse võrdlemisega. Õiguslik hinnang eeldas eelnevalt kindlaks tehtud faktilist alust ning selle aluse määratlemine kuulus samuti rahvusvahelise kontrolliorgani ülesannete hulka.

Rahvusvahelise õiguse areng näitas seega liikumist üksnes normikesksest lähenemisest menetluslikult aktiivsema mudeli poole. Rahvusvaheline organ ei piirdunud õiguse kohaldamisega abstraktsele olukorrale, vaid osales ka selle faktilise olukorra määratlemisel, mille suhtes õiguslik hinnang tuli anda.

Selline menetluslik käsitlus erineb formaalloogilisest subsumptsioonist. Formaalloogika ülesanne seisneb järelduse kehtivuse kontrollimises eelnevalt määratletud eelduste alusel. Faktiliste asjaolude tuvastamine eeldab aga ulatuslikumat tunnetuslikku tegevust, milles tuleb hinnata tõendite sisu, omavahelisi seoseid, vastastikust mõju ning võimalikku vastuolu.

Tõendamisprotsess rahvusvahelises menetluses ei seisne üksikute tõendite mehaanilises järjestamises, vaid kujuneb kogu tõendikogumi tervikliku hindamise kaudu. Õiguslikult põhjendatud järeldus eeldab sündmuste võimalikult täpset faktilist rekonstruktsiooni ning nende asjaolude õigusliku tähenduse määratlemist rahvusvahelise õiguse alusel. Selline käsitus faktilise ja õigusliku hindamise omavahelisest seosest kujunes üheks Teise maailmasõja järgse rahvusvahelise õiguse menetlusliku arengu tunnuseks. Rahvusvaheliste kohtute ja kontrolliorganite pädevus hõlmas senisest ulatuslikumalt tõendite hindamist ning otsuse aluseks olevate faktiliste asjaolude kindlakstegemist. Selline areng oli seotud vajadusega lahendada olukordi, milles rahvusvahelise vastutuse tuvastamine eeldas ulatusliku faktilise materjali hindamist, institutsionaalsete otsustusprotsesside väljaselgitamist ning üksikisikute tegevuse seostamist riigiaparaadi toimimisega.

Kõige selgemalt väljendus niisugune menetluslik lähenemine Teise maailmasõja järgsete rahvusvaheliste sõjatribunalide tegevuses. Rahvusvahelise Sõjatribunali Nürnbergi menetlus näitas, et rahvusvaheliste rikkumiste hindamine eeldas mitte üksnes kohaldatavate õigusnormide määratlemist, vaid ka menetluslikke vahendeid, mis võimaldasid kindlaks teha vahetult eelnenud sõja- ja okupatsiooniperioodi sündmusi, hinnata riikliku võimuorganisatsiooni toimimist ning tuvastada seoseid ametlike otsustusprotsesside ja üksikisikute vastutuse vahel.

Sellest eesmärgist lähtudes kujundati ka tribunali tõendamisreeglid. Rahvusvahelise Sõjatribunali põhikirja artikkel 19 sätestas, et tribunal ei olnud seotud tehniliste tõendamisreeglitega ning võis vastu võtta iga tõendi, millel oli tema hinnangul tõenduslik väärtus. Artikli 21 alusel võis tribunal tugineda üldtuntud asjaoludele ilma täiendava tõendamiseta ning artikli 24 kohaselt tuli kohtuotsus rajada menetluses esitatud ja hinnatud tõenditele.

Sarnane menetluslik lähtekoht väljendus ka Kaug-Ida Rahvusvahelise Sõjatribunali põhikirjas. Artikli 13 kohaselt oli tribunalil õigus võtta vastu tõendeid, mida ta pidas tõendusliku väärtusega olevaks, sõltumata tehnilistest tõendamisreeglitest. Sama säte võimaldas arvestada üldtuntud asjaolusid ning hinnata tõendeid nende tegeliku tõendusliku tähenduse alusel. Artikli 17 kohaselt tuli kohtuotsus rajada üksnes menetluses esitatud ja hinnatud tõenditele.

Nürnbergi ja Kaug-Ida tribunalide menetluslikud lahendused väljendasid seega ühist sõjajärgset arengusuunda. Rahvusvaheline õigusemõistmine ei saanud piirduda riigisisestest menetlusmudelitest pärinevate formaalsete tõendamisreeglitega, vaid pidi võimaldama sõltumatu hinnangu kujundamist kogu menetlusmaterjali põhjal. Rahvusvahelise tribunali otsuse põhjendatus sõltus seetõttu mitte

üksnes kohaldatava õigusnormi määratlemisest, vaid ka sellest, kas otsuse aluseks olevad faktilised asjaolud olid nõuetekohaselt kindlaks tehtud. Sellest kujunes põhimõte, mille kohaselt on faktilise aluse sõltumatu määratlemine rahvusvahelise õigusemõistmise lahutamatu osa. Sama põhimõte kandus hiljem üle ka rahvusvahelistesse kontrollimehhanismidesse, sealhulgas Euroopa inimõiguste konventsiooniga loodud menetluslikku korraldusse, milles riigi rahvusvahelise vastutuse hindamine eeldas samuti faktiliste asjaolude iseseisvat tuvastamist ja nende õiguslikku kvalifitseerimist.

6.3.1. Rahvusvahelise Kohtu menetluslik funktsioon inimõiguste kujunemisel

Sõjajärgse rahvusvahelise õiguse arengus kujunes Rahvusvaheline Kohus (ICJ) keskseks institutsiooniks, mille praktika kinnistas rahvusvahelise õigusemõistmise sõltumatut olemust. Kohtu ülesanne ei seisnenud üksnes riikide esitatud argumentide mehaanilises võrdlemises, vaid õigusliku vaidluse lahendamises kogu tema käsutuses oleva faktilise ja õigusliku materjali põhjal, tuginedes universaalsele põhimõttele *iura novit curia* (kohus teab seadust).

1920. aastal vastu võetud Alalise Rahvusvahelise Kohtu (PCIJ) põhikirja ning selle alusel ajavahemikul 1922–1946 kujunenud menetluskorra kohaselt lähtus riikidevaheliste vaidluste kohtulik lahendamine esmapilgul dispositiivsuse põhimõttest, kus menetlusosalised määratlevad vaidluse faktilise raamistiku. Sellest hoolimata ei piirdunud PCIJ menetlusosaliste väidete formaalse dogmaatikaga. Kohtupraktikas kujunes reegel, et kohus peab hindama talle esitatud faktilist ja õiguslikku alust autonoomselt ning määratlema iseseisvalt materiaalsõiguslike järelduste eelduseks olevad asjaolud (vt nt *Certain German Interests in Polish Upper Silesia*, Judgment No. 7, 25. mai 1926, PCIJ Series A No. 7, lk 19–20, kus kohus piiritles vaidluse lahendamisel asjakohased faktid sõltumata poolte tõlgendustest; *Factory at Chorzów (Claim for Indemnity)*, Judgment No. 13, 13. september 1928, PCIJ Series A No. 17, lk 27–29, milles kohus allutas kahju hüvitamise kohustuse ja vastutuse ulatuse enda iseseisvale faktilisele hindamisele). Selline menetluslik korraldus välistas kohtu passiivsuse. PCIJ põhikirja artikkel 48 andis kohtule diskretsiooniõiguse teha menetluse läbiviimiseks vajalikke korraldusi (*orders*) ning artikkel 50 võimaldas omal algatusel määrata ekspertiise või kasutada muid tõendite kogumise abinõusid. Nimetatud prerogatiivid ei jäänud pelgalt teoreetiliseks, vaid leidsid korduvat rakendamist, kui vaidluse eseme keerukus seda nõudis (nt *Case concerning the Factory at Chorzów*, PCIJ Series A No. 17, lk 60–61, kus kohus algatas ekspertiisi kahju rahalise ulatuse tuvastamiseks).

Need menetluslikud alussambad kandusid üle ka 1945. aastal loodud Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni õigus- ja institutsionaalsesse raamistikku. Kuigi institutsionaalne üleminek kulmineerus uue Rahvusvahelise Kohtu (ICJ) käivitamisega 1946. aasta aprillis, säilitati ICJ põhikirja artiklite 48 ja 50 kaudu PCIJ menetluslik kontinuitet. Samal ajal avardus uue kohtu funktsionaalne ulatus, kuna ülemaailmne õiguskord vajas stabiilsemat režiimi nii regulatiivsete riikidevaheliste vaidluste lahendamisel kui ka nõuandva jurisdiktsiooni teostamisel.

ICJ praktikas kinnistus doktriin, et kohus on õigusemõistmise organina kohustatud tuvastama materiaalse tõe. Seda suundumust demonstreeris ilmekalt *Corfu Channel* kohtuasi, kus kohus töötas välja standardid kaudsete tõendite (*circumstantial evidence*) kaalutlemiseks ja iseseisvaks hindamiseks olukorras, kus otsesed tõendid olid riikliku suveräänsuse tõttu kättesaamatud (*Corfu Channel [United Kingdom v. Albania]*, Merits, Judgment, 9. aprill 1949, ICJ Reports 1949, lk 17–18). Samamoodi kinnitas *Nicaragua* kohtuasi kohtu suutlikkust viia läbi ulatuslikku ja suveräänset faktituvastusmenetlust (*fact-finding*) ka siis, kui üks menetlusosalistest keeldub menetluses osalemast (*Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua [Nicaragua v. United States of America]*, Merits, Judgment, 27. juuni 1986, ICJ Reports 1986, lk 41–42, 116–117).

Lisaks kontradiktoorsele menetlusele profileerus kohus nõuandva jurisdiktsiooni kaudu (ICJ põhikirja art 65 ja ÜRO põhikirja art 96), mis võimaldas õigusküsimuste delegeerimist ÜRO organite ja spetsialiseeritud asutuste poolt. Selles foorumis transformeerus traditsiooniline bilateraalne vaidlusmudel objektiivseks õiguse tõlgendamiseks, kus fookuses ei ole riikide subjektiivsed huvid, vaid rahvusvahelise õiguskorra terviklikkus (nt *Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations*, Advisory Opinion, 11. aprill 1949, ICJ Reports 1949, lk 178–179).

6.3.2. Normatiivne alus ja dokumentaalsed viited

Süsteemi uurivat iseloomu ning menetlusorganite aktiivset rolli materiaalse tõe väljaselgitamisel tõendavad vahetult järgmised primaarse ja sekundaarse õiguse normid:

Euroopa inimõiguste konventsiooni artikkel 38 (asja läbivaatamine): „Kui Kohus kuulutab avalduse vastuvõetavaks, siis Kohus [...] asub asjaolusid selgitama, viies vajadusel läbi uurimise, mille tõhusaks läbiviimiseks tagavad asjast huvitatud riigid kõik vajalikud tingimused pärast arvamuste vahetamist Kohtuga.“ *(Vrd ajaloolise tekstiga: EIÕK algne artikkel 28 punkt a, mis sätestas Komisjoni imperatiivse kohustuse asuda asjaolusid selgitama ning viima vajadusel läbi uurimise).*

Euroopa Inimõiguste Kohtu reglemendi reegel 42 (uurimismeetmed / *Inquiry measures*): Kõnealuse reegli kohaselt on Kohtul õigus omal algatusel (*proprio motu*) või poole taotlusel võtta tarvitusele mis tahes uurimismeetmeid, mida ta peab vajalikuks asjaolude selgitamiseks. See menetlusnorm, mis järgib ajaloolise Komisjoni reglemendi reegli 28 ja sellele järgnevate sätete regulatiivset loogikat, delegeerib Kohtule autonoomsed õigused nõuda pooltelt dokumentide ja muude tõendite esitamist, kutsuda ning üle kuulata tunnistajaid, määrata eksperte ning viia läbi kohapealseid uurimisi (*fact-finding missions*), sõltumata poolte tahteavaldustest.

6.3.3. Õiguslik ja ajalooline kontekst

Traditsioonilises Anglo-Ameerika üldise õiguse (*common law*) süsteemis on kohus reeglina passiivne arbiter, kus pooled kontrollivad täielikult tõendite esitamist ning vaidlusallikaid (dispositiivne ehk võistlev mudel). Kontinentaaleuroopa avaliku õiguse ja lõimitud haldus- ja kriminaalmenetluse traditsioon seevastu paneb kohtulikule organile aktiivse ja juhtiva rolli asjaolude igakülgsel ning erapooletul selgitamisel.

Euroopa inimõiguste kaitsesüsteemi loomisel mõisteti kiiresti, et üksikisik on riigivõimu ees ebavõrdses ja haavatavas seisundis, mida õigusteoorias määratletakse poolte struktuurse ja episteemilise asümmeetriana. Kui menetlusorganid (ajalooliselt Komisjon ja hiljem ühtne Kohus) oleksid jäänud pelgalt dispositiivse mudeli raamidesse, osutunuks indiviidi jaoks võimatuks riigipoolsete raskete ja süsteemsete rikkumiste (näiteks konventsiooni artiklite 2 ja 3 rikkumised: piinamised, sunniviisilised kadumised, salajased kinnipidamised) edukas tõendamine. Seda põhjusel, et peamised tõendid, ametlikud dokumendid ja teave on eksklusiivselt riigiaparaadi ainukontrolli all.

Üleminekut uurivale mudelile süsteemi intellektuaalse vundamendina on põhjalikult analüüsinud õigusteadlane ja endine EIK esimees Luzius Wildhaber, viidates konventsiooni arengule kui liikumisele riikidevaheliselt arbitraažilt konstitutsioonilisele õigusemõistmisele. See doktriin avaldub praktikas kahe põhilise elemendi kaudu:

1. **Tõendamiskoormise üleminek (*shift in the burden of proof*):** EIK doktriinis ja pretsedendiõiguses – mille klassikaliseks näiteks on suurkohtu lahend kohtuasjas *Timurtaş v. Turkey* (avaldus nr 23531/94), samuti varasem Komisjoni praktika ja raport Kreeka asjas (*The Greek Case*, 1969, *Yearbook of the European Convention on Human Rights*) – on sätestatud, et kui vastustav valitsus kontrollib eksklusiivselt teavet, sündmuspaika või isikute kinnipidamist, läheb tõendamiskoormis üle riigile. Riik on kohustatud esitama usaldusväärse, rahuldava ja ammendava selgituse toimunu kohta. Kui riik seda teha ei suuda või keeldub menetluskoostööst (rikkudes EIÕK-i artiklist 38 ehk ajaloolisest artiklist 28 punktist a tulenevat imperatiivi), rakendab Kohus ümberpööratud eeldust ning loeb rikkumise toimunuks. Kõnealune dünaamika kujutab endast puhast uurimismenetluse instrumenti.
2. **Kohtu autonoomne ja fakte tuvastav roll:** Kohus ei piirdu vaid poolte esitatud faktiliste väidete ja argumentidega (*da mihi factum, dabo tibi ius* kitsas, passiivses tähenduses), vaid on pädev tuvastama materiaalset tõde *ex officio*. Riigi keeldumist konventsiooni artiklist 38 tulenevate uurimistingimuste tagamisest tõlgendatakse iseseisva konventsiooni rikkumisena, mis kinnitab, et tegemist on avalik-õigusliku uurimiskohustuse, mitte erahuvides toimuva dispositiivse vaidlusega.

Kui 1950. aastal võeti vastu Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon (EIÕK), ei kopeeritud selle esialgsesse kontrollimehhanismi (Euroopa Inimõiguste Komisjon ja varajane Euroopa Inimõiguste Kohus) Rahvusvahelisele Kohtule (ICJ) omast riikidevahelist dispositiivset mudelit, vaid juurutati autonoomse faktituvastuse printsiip. Kuna inimõiguste rikkumise asjades valitseb indiviidi ja riigi vahel struktuurne ebavõrdsus, sai otsustavaks põhimõte, et rahvusvaheline järelevalveorgan ei tohi jääda pelgalt riigi esitatud või poolte piiratud tõendite pantvangiks – erinevalt klassikalisest rahvusvahelisest kohtumenestlusest, kus tõendamiskoormis ja -materjal on rangelt poolte kanda (mille leevendamist kaudsete tõendite lubatavuse kaudu võis unikaalselt näha küll ICJ *Corfu Channel* kohtuasjas).

Euroopa inimõiguste kaitsekohtualluvus institutsionaliseeris selle spetsiifilise uurimispõhimõtte, muutes organite endi läbiviidava sõltumatu faktituvastuse ning poolte juriidilistest argumentidest kõrgemal seisva *iura novit curia* doktriini regionaalse inimõiguste kaitse tõhususe (*effectiveness*) tagamise asendamatuks tööriistaks.

Pärast Teist maailmasõda kujunes nimetatud menetluslikust lähtekohast ulatuslikum arusaam rahvusvahelise õigusemõistmise ülesannetest ja eesmärkidest. Rahvusvahelise Kohtu (ICJ) ja teiste rahvusvaheliste kontrolliorganite tegevus ei piirdunud üksnes menetlusosaliste esitatud asjaolude õigusliku kvalifitseerimisega (*iura novit curia*), vaid hõlmas üha enam ka lahendi aluseks oleva faktilise asjaolustiku sõltumatut tuvastamist ning tõendite tõendusliku väärtuse ja tähenduse määratlemist. Selline doktrinaalne areng oli vahetult seotud vajadusega lahendada riikide rahvusvahelise vastutuse küsimusi keerukates õiguslikes situatsioonides, kus lõpliku õigusliku järelduse tegemine eeldas mahuka faktilise materjali autonoomset hindamist, institutsionaalsete otsustusprotsesside väljaselgitamist ning üksikisikute deliktilise tegevuse omistatavust riigiorganite toimimisele.

Rahvusvahelise Kohtu statuudi menetlussätted väljendavad ilmekalt nimetatud institutsionaalset arusaama. Statuudi artikli 48 kohaselt juhib kohus menetlust, määrab vormid ja tähtajad ning otsustab kõik küsimused, mille lahendamine on vajalik vaidluse nõuetekohaseks läbivaatamiseks ja tõendite vastuvõtmiseks. Artikli 50 alusel on kohtul diskretsiooniõigus määrata eksperte, viia läbi kohapealset uurimist või kasutada muid tõendite kogumise ja hindamise vahendeid.

(International Court of Justice Statute, artiklid 48 ja 50.)

Nimetatud sätted kinnitavad normatiivselt, et rahvusvaheline õigusemõistmine ei põhine tsiviilprotsessile omaselt üksnes poolte menetluslikul initsiatiivil (dispositiivsuse põhimõttel). Kohus kannab institutsionaalset vastutust menetluse *ex officio* korraldamise ning talle esitatud materjali sõltumatu õigusliku ja faktilise analüüsi eest.

Selline metodoloogiline lähenemine väljendus eriti kujukalt teedrajavas kohtuasjas *Corfu Channel (United Kingdom v. Albania)*. Vaidluse esemeks oli Albaania Rahvavabariigi rahvusvaheline vastutus Briti sõjalaevadele tekitatud kahju eest Albaania territoriaalvetes paiknenud miinivälja tõttu. Rahvusvahelisel Kohtul tuli hinnata mitte üksnes otseseid tõendeid, vaid faktiliste asjaolude terviklikku kogumit, sealhulgas sündmuste kronoloogilist järjestust, tehnilisi eksperthinnanguid ning riigi teadlikkuse (*actual or constructive knowledge*) küsimust. Rahvusvaheline Kohus asus seisukohale, et teatavatel juhtudel võivad faktilised järeldused tugineda kaudsete tõendite (*circumstantial evidence*) kogumile, kui nimetatud tõendid moodustavad loogiliselt ühtse, katkematu ja veenva terviku. Kohus ei käsitlenud tõendeid isoleeritud elementidena, vaid hindas nende vastastikust seost ning kogumis avalduvat tõenduslikku kaalu.

(Corfu Channel [United Kingdom v. Albania], Merits, Judgment, 9. aprill 1949, ICJ Reports 1949, lk 4, eriti lk 17–18.)

Corfu Channel'i kohtuasja pretsedendiline tähtsus seisnes lisaks konkreetse vaidluse resolutsioonile ka fundamentaalse menetlusliku põhimõtte kinnistamises: rahvusvaheline kohus peab olema suuteline iseseisvalt määratlema faktilise aluse, millele tema lahend rajatakse. Autoriteetne õigusliku hinnangu andmine ei ole dogmaatiliselt võimalik ilma eelneva, objektiivse faktilise asjaolustiku tuvastamiseta. Nimetatud käsitlus omandas hiljem tsentraalse tähenduse Euroopa inimõiguste kaitse süsteemis. Euroopa Inimõiguste Komisjoni ja Euroopa Inimõiguste Kohtu tegevus eeldas algusest peale analoogset võimekust hinnata iseseisvalt ja autonoomselt, millised asjaolud olid menetluses tõendatud ning millise õigusliku tähenduse need Euroopa inimõiguste konventsiooni (EIÕK) valguses omandasid.

Rahvusvahelise Kohtu praktikas kujunenud menetluslik arusaam oli tihedalt seotud ka lord Arnold McNairi käsitlusega rahvusvahelise õigusemõistmise olemusest. McNair, kes teenis Rahvusvahelise Kohtu kohtunikuna aastatel 1946–1955 ja kohtu presidendina aastatel 1952–1955, käsitas rahvusvahelist kohut range ja sõltumatu õigusemõistmise organina, mitte riikidevaheliste poliitiliste kompromisside pelga deklaratiivse vormistajana.

McNairi doktriini kohaselt eeldas rahvusvaheline õigusemõistmine, et kohus määratleb suveräänselt lahendatava vaidlusküsimuse ulatuse (*forum regit actum*), hindab kriitiliselt talle esitatud materjali ning kujundab otsuse resolutiivosa vahetult rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud normide alusel. Kohtu ülesanne ei olnud piiratud üksnes menetlusosaliste esitatud väidete ja kontseptsioonide formaalse kontrolliga, vaid õigusemõistmisega kui iseseisva, väärtuspõhise institutsionaalse tegevusega.

(A. McNair, The Development of International Law by the International Court, London: Stevens & Sons, 1958, lk 1–18; A. McNair, The Law of Treaties, Oxford: Oxford University Press, 1961.)

McNairi institutsionaalsel käsitlusel oli kaalukas roll Euroopa inimõiguste kaitsesüsteemi dogmaatilisel väljakujunemisel. Konventsiooniga asutatud organid pidid oma tegevuses sünergiliselt ühendama kaks funktsiooni: esiteks, rahvusvahelise õigusnormi teleoloogilise ja evolutsioonilise tõlgendamise ning teiseks, nende faktiliste asjaolude *ex officio* kindlakstegemise, mille suhtes antud normi kohaldati.

Sama institutsionaalne ja süsteemne mõtteviis peegeldus ilmekalt Sir Humphrey Waldocki tegevuses. Waldock kuulus rahvusvahelise õiguse nende silmapaistvate teadlaste ja praktikute põlvkonda, kelle intellektuaalne panus mõjutas otseselt sõjajärgsete universaalsete institutsioonide arengut. Ta oli ÜRO Rahvusvahelise Õiguse Komisjoni (ILC) liige aastatel 1962–1971 ning komisjoni esimees aastatel 1970–1971.

Waldocki õigusteoreetilises käsitluses oli keskseks probleemiks rahvusvaheliste kohustuste tegelik ja efektiivne realiseerimine (*effet utile* põhimõte). Rahvusvahelise õiguskorda tõhusus ei sõltunud dogmaatiliselt üksnes materiaalõiguslike normide olemasolust, vaid eelkõige selliste institutsioonide toimimisest, mis suutsid autoriteetselt ja siduvalt hinnata nende normide täitmist konkreetsetes faktilistes olukordades.

(H. Waldock, „General Course on Public International Law", Recueil des cours de l'Académie de droit international de La Haye, kd 106, 1962.)

Olles esmalt Euroopa Inimõiguste Komisjoni president (aastatel 1955–1962) ja hiljem Euroopa Inimõiguste Kohtu president (aastatel 1974–1981), rakendas ja arendas Waldock järjekindlalt sama institutsionaalset lähenemist. Inimõiguste tõhus rahvusvaheline kaitse eeldas organit, millel on jurisprudentsiaalne pädevus hinnata lisaks abstraktsuse tasemel õigusnormi sisule ka riikliku tegevuse spetsiifilist faktilist ja poliitilist konteksti.

Rahvusvahelise Kohtu praktika ning McNairi ja Waldocki doktriinid moodustasid seega ühise, fundamentaalse intellektuaalse ja metodoloogilise vundamendi Euroopa inimõiguste süsteemi kujunemisel. Nende ühine ja siduv lähtekoht seisnes arusaamas, et rahvusvaheline õigusemõistmine on mittetäielik ilma sõltumatu faktiliste asjaolude tuvastamiseta ja tõendite tervikliku, vaba hindamiseta.

Samas ei tähendanud selline supranatsionaalne areng rahvusvahelise organi kvaasi-instantsilist muutumist siseriikliku kohtusüsteemi asendusorganiks ehk n-ö neljanda astme kohtuks (*fourth instance doctrine*). Euroopa Inimõiguste Komisjoni ja Euroopa Inimõiguste Kohtu primaarne ülesanne ei olnud kontrollida siseriikliku materiaal- ja menetlusõiguse kohaldamise õigsust *in abstracto*, vaid hinnata subsidiaarsuse põhimõttest lähtuvalt, kas vastustav riik oli konkreetses asjas rikkunud konventsioonist tulenevaid rahvusvahelis-õiguslikke kohustusi.

Rahvusvahelise kontrolli spetsiifika ja unikaalsus seisnes seega piiratud, kuid sisuliselt tingimusteta tõhusas pädevuses. Kontrolliorgan pidi funktsionalistlikult austama suveräänse riigi õigussüsteemi autonoomiat ja subsidiaarsust, kuid tagama samal ajal, et riigile pandud rahvusvahelised kohustused oleksid reaalselt, objektiivselt ja sõltumatult kontrollitavad.

6.3.4. Teitgen, Maxwell-Fyfe ja Nürnbergi menetluse tähendus inimõiguste kujunemisel

Euroopa inimõiguste kaitsesüsteemi kujunemist tuleb käsitada osana Teise maailmasõja järgsest rahvusvahelise õiguse arengust, mille käigus üksikisiku õiguste kaitse muutus rahvusvahelise õiguse iseseisvaks valdkonnaks. Sõjajärgne areng näitas, et inimõiguste kaitse ei saanud enam jääda üksnes riigi sisemise põhiseadusliku korra või poliitilise otsustusruumi küsimuseks. Tõhus kaitse eeldas

rahvusvahelist garantiimehhanismi, mille kaudu oleks võimalik hinnata riikide tegevuse vastavust ühistele õiguslikele standarditele.

Euroopa inimõiguste konventsiooniga loodud kontrollikorralduse eripära seisnes kolme omavahel seotud menetlusliku ülesande ühendamises: faktiliste asjaolude kindlakstegemises, nende õiguslikus kvalifitseerimises ning riigi käitumise hindamises konventsioonist tulenevate kohustuste alusel. Käesolevas peatükis tähistab mõiste uurimisfunktsioon Euroopa Inimõiguste Komisjoni menetluslikku pädevust teha sõltumatult kindlaks kaebuse lahendamiseks vajalikud faktilised asjaolud, hinnata esitatud tõendeid ning kujundada nende põhjal põhjendatud seisukoht riigi käitumise vastavuse kohta konventsioonist tulenevatele kohustustele.

Mõiste „uurimisfunktsioon“ ei tähista komisjoni tegevust uurimisasutuse või kriminaalmenetluse organi tähenduses. Tegemist oli rahvusvahelise kontrolliorgani menetlusliku pädevusega määratleda otsuse aluseks olev faktiline alus, hinnata tõendite tähendust ning anda tuvastatud asjaoludele konventsiooni alusel õiguslik hinnang.

Euroopa Nõukogu loomisel kujunes keskseks küsimuseks loodava kaitsekorralduse institutsionaalne olemus. Üksnes poliitiline deklaratsioon ei taganud õiguste tegelikku kaitset. Vajalik oli rahvusvaheline organ, kelle pädevusse kuuluks riikide tegevuse sõltumatu hindamine ning vajaduse korral rahvusvahelise vastutuse tuvastamine. Selles arengus oli oluline roll Euroopa Nõukogu Konsultatiivassamblee õigus- ja halduskü simuste komisjonil. Komisjoni töö tulemusena kujunes arusaam, et inimõiguste kaitse peab sisaldama lisaks normatiivsele garantiile ka menetluslikku mehhanismi, mille kaudu oleks võimalik kontrollida väidetavate rikkumiste faktilist alust.

Pierre-Henri Teitgen oli üks keskseid isikuid selle institutsionaalse mudeli kujundamisel. Tema ettepanekud lähtusid põhimõttest, et inimõiguste kaitse ei saanud sõltuda üksnes riikide vabatahtlikust poliitilisest tahtest. Rahvusvaheline kaitsemehhanism eeldas kollektiivset garantiid, mille keskmes oli sõltumatu kontroll. Teitgeni käsitluses pidi rahvusvaheline organ suutma hinnata mitte üksnes kohaldatava õigusnormi olemasolu ja ulatust, vaid ka rikkumise aluseks olevaid faktilisi asjaolusid. Sellest tulenes vajadus menetluse järele, milles oleks võimalik koguda tõendeid, hinnata nende tähendust ning määratleda konventsioonist tulenevate kohustuste võimalik rikkumine.

(Council of Europe, Consultative Assembly, Committee on Legal and Administrative Questions, dokument A 14, 22. august 1949; Collected Edition of the "Travaux préparatoires" of the European Convention on Human Rights, kd I.)

6.3.5. Maxwell-Fyfe'i Nürnbergi kogemuse mõju Euroopa inimõiguste kujunemisel

Sir David Maxwell-Fyfe'i panust Euroopa inimõiguste kaitsekorralduse kujunemisse mõjutas otseselt tema tegevus Rahvusvahelises Sõjatribunalis Nürnbergis. Enne Euroopa Nõukogu töös osalemist kuulus ta Ühendkuningriigi delegatsiooni koosseisu ning tegutses ajavahemikul 1945–1946 Ühendkuningriigi ase-peaprokurörina (*Deputy Chief Prosecutor for the United Kingdom*) Rahvusvahelises Sõjatribunalis.

(*International Military Tribunal, Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Official Records, Nürnberg, 1945–1946.*)

Nürnbergi menetlus andis Maxwell-Fyfe'ile vahetu kogemuse rahvusvahelise menetluse eripärast. Tribunali ees tuli hinnata riikliku võimuaparaadi tegevust olukorras, milles tavapärased siseriiklikud

menetlusmudelid ei võimaldanud täielikult lahendada rahvusvahelise vastutuse tuvastamisega seotud küsimusi. Selliste asjaolude kindlakstegemine eeldas ulatusliku dokumentaalse materjali, tunnistajate ütluste ja muude tõendiliikide koostoimelist hindamist.

Rahvusvahelise Sõjatribunali menetluse eripära seisnes selles, et tribunal ei hinnanud üksnes üksikuid sündmusi, vaid pidi kindlaks tegema nende seosed riikliku otsustusstruktuuri, ametlike korralduste ja üksikisikute tegevusega. Selline lähenemine eeldas menetluslikku võimet kujundada sõltumatu arusaam faktilistest asjaoludest, millele õiguslik hinnang tugines.

Maxwell-Fyfe'i tegevus Nürnbergis väljendas seetõttu laiemat sõjajärgse rahvusvahelise menetlusõiguse arengusuunda: rahvusvaheline tribunal peab suutma määratleda otsuse aluseks oleva faktilise aluse sõltumata üksnes menetlusosaliste esitatud seisukohtadest. See ei tähendanud poolte menetlusliku rolli kõrvaldamist, vaid kontrolliorgani kohustust hinnata kogu menetlusmaterjali tervikuna ning kujundada selle põhjal põhjendatud faktiline hinnang.

Kõige ulatuslikum näide sellisest menetluslikust lähenemisest oli Hermann Göringi ristküsitlemine 20. ja 21. märtsil 1946. Maxwell-Fyfe ei piirdunud üksikute faktiliste küsimuste kontrollimisega, vaid käsitles Saksamaa riigijuhtimise ülesehitust, Göringi positsiooni natsionaalsotsialistlikus võimusüsteemis ning otsustusmehhanisme, mille kaudu kujunesid agressioonisõja ettevalmistamine ja rahvusvaheliste kuritegudeni viinud tegevused. Ristküsitluse menetluslik tähendus seisnes eelkõige erinevate tõendiliikide ühendamises üheks terviklikuks tõendikogumiks. Dokumentaalsed materjalid, varasemad ütlused ja süüdistatava enda vastused võimaldasid tribunalil hinnata mitte üksnes konkreetsete sündmuste toimumist, vaid ka nende seost kõrgema tasandi otsustusprotsessidega.

(*International Military Tribunal, Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Official Transcript, 20. märts 1946, lk 6204–6249; 21. märts 1946, lk 6250–6303.*)

Sama menetluslikku meetodit rakendas Maxwell-Fyfe Birger Dahleruse ristküsitlemisel 19. märtsil 1946. Dahlerus oli 1939. aasta augustis osalenud mitteametliku vahendajana Saksamaa ja Suurbritannia esindajate vahelistes kontaktides vahetult enne Teise maailmasõja puhkemist. Tema ütluste kaudu püüdis tribunal kindlaks teha Saksamaa poliitilise juhtkonna seisukohti ning hinnata diplomaatiliste kontaktide tähendust sõjaeelsete otsustusprotsesside kontekstis. Dahleruse tunnistuse tähtsus ei seisnenud üksnes üksikute faktide tuvastamises, vaid nende paigutamises laiemasse tõendikogumisse, mis võimaldas hinnata Saksamaa juhtkonna tegevust 1939. aasta kriisi ajal.

(*International Military Tribunal, Official Transcript, 19. märts 1946, lk 6119–6136.*)

Sarnane tõendite hindamise meetod ilmnes Stalag Luft III põgenemise juhtumi käsitlemisel. Maxwell-Fyfe kasutas dokumentaalseid materjale ja ristküsitlust, et selgitada välja Saksa julgeolekuorganite tegevus pärast 1944. aasta märtsis toimunud liitlasvägede sõjavangide põgenemist ning kõrgema juhtkonna teadmise ulatus toime pandud tegudest. Menetlusküsimus ei seisnenud üksnes konkreetse sündmuse toimumise kindlakstegemises. Oluline oli määratleda sündmuse seos riikliku otsustusstruktuuriga ning hinnata, millisel määral oli tegevus seotud ametlike korralduste ja kõrgema tasandi vastutusega.

(*International Military Tribunal, Official Transcript, 21. märts 1946, lk 6285–6298.*)

Samuti käsitles Maxwell-Fyfe Saksamaa juhtkonna teadmist juutide vastu suunatud hävitamispoliitikast. Dokumendi D-736 esitamine seoses Adolf Hitleri ja Ungari riigijuhi Miklós Horthy kohtumisega 17. aprillil 1943 võimaldas tribunalil hinnata Saksamaa poliitilise juhtkonna teadmise ja vastutuse küsimusi Ungari juutide vastu kavandatud ning rakendatud meetmete puhul.

(*International Military Tribunal, Official Transcript, 21. märts 1946, lk 6301–6303.*)

Nürnbergi menetluse kogemus kujundas Maxwell-Fyfe'i arusaama rahvusvahelise kontrolli olemusest. Rahvusvaheline kontrolliorgan ei saanud piirduda menetlusosaliste esitatud seisukohtade võrdlemisega, vaid pidi suutma hinnata tõendeid ning määratleda rikkumise aluseks olevad faktilised asjaolud. Tõhusa rahvusvahelise kaitse eelduseks oli organi võime kujundada sõltumatu faktiline hinnang, millele sai rajada õigusliku järelduse.

Selline arusaam leidis hiljem väljenduse Euroopa inimõiguste kaitsekorralduse ülesehituses. Euroopa Inimõiguste Komisjon ei olnud kavandatud üksnes poliitilise vahendusorganina, vaid rahvusvahelise kontrolliorganina, kelle ülesanne oli hinnata riikide tegevuse vastavust konventsioonist tulenevatele kohustustele.

19. augustil 1949 esitasid Pierre-Henri Teitgen ja Sir David Maxwell-Fyfe Euroopa Nõukogu Konsultatiivassambleele ettepanekud kollektiivse inimõiguste garantiisüsteemi loomiseks. Ettepanekute keskmes oli arusaam, et rahvusvaheline inimõiguste kaitse peab sisaldama tegelikku kontrollimehhanismi, mille kaudu oleks võimalik hinnata mitte üksnes õigusnormide olemasolu, vaid ka nende kohaldamisega seotud faktilisi asjaolusid.

(*Council of Europe, Travaux préparatoires, Vol. III, Doc. B 22, "Preparatory Report by the Secretariat-General concerning a Preliminary Draft Convention to provide a Collective Guarantee of Human Rights", 1949.*)

1950. aasta ettevalmistustöödes osales Maxwell-Fyfe jätkuvalt komisjoni ja kohtu pädevuse kujundamisel. Loodava mehhanismi eesmärk oli tagada, et konventsioonis sätestatud õigused ei jääks üksnes deklaratiivseteks põhimõteteks, vaid oleksid kaitstavad rahvusvahelise menetluse kaudu.

(*Council of Europe, Travaux préparatoires, Vol. V.*)

6.3.6. Euroopa Inimõiguste Komisjoni praktika ja uurimisfunktsiooni tähendus

Euroopa inimõiguste konventsiooniga (EIÕK) loodud järelevalvekorralduse rakendumine algas olukorras, kus rahvusvahelise õiguse senine riikidevaheline menetlusmudel tuli ühildada uue lähenemisega, mille keskmes oli üksikisiku õiguste rahvusvaheline kaitse. Konventsiooni eesmärk ei olnud luua uut rahvusvahelist apellatsioonikohtu astet riigisiseste õiguskaitsevahendite kõrvale, vaid kujundada rahvusvaheline kontrollimehhanism, mille kaudu oleks võimalik hinnata osalisriikide käitumise vastavust neile võetud õiguslikele kohustustele.

Euroopa Inimõiguste Komisjoni varane praktika näitas, et sellise ülesande täitmine eeldas ulatuslikumat menetluslikku pädevust kui üksnes menetlusosaliste esitatud väidete formaalne kontroll. Komisjon pidi kõigepealt kindlaks tegema kaebuse lahendamiseks olulised faktilised asjaolud ning seejärel hindama nende õiguslikku tähendust konventsiooni kohaldamise seisukohalt. Sellest kujunes komisjoni tegevuse üheks keskseks elemendiks uurimisfunktsioon. Mõiste tähistas komisjoni

menetluslikku pädevust teha iseseisvalt kindlaks lahendi aluseks olevad asjaolud, hinnata tõendeid ning kujundada nende põhjal põhjendatud seisukoht riigi võimaliku konventsioonirikkumise kohta. Funktsiooni eesmärk ei olnud asendada riigisiseseid kohtuid ega teostada üldist kontrolli osalisriigi õiguskorras tehtavate otsuste üle, vaid tagada rahvusvahelise kohustuse täitmise hindamiseks vajalik faktiline alus. Komisjoni pädevuse selline käsitus tulenes konventsiooniga loodud menetluskorralduse olemusest. Individuaalkaebuse menetluses ei olnud võimalik hinnata väidetavat rikkumist ilma konkreetsete sündmuste, otsuste ja riigi tegevuse asjaolude eelneva tuvastamiseta. Õigusnormi kohaldamine eeldas seega alati faktiliste asjaolude kindlakstegemist ning nende õiguslikku kvalifitseerimist.

Euroopa Inimõiguste Komisjoni varases praktikas kujunes põhimõte, et rahvusvaheline kontrolliorgan peab kujundama oma seisukoha sõltumatult nii vastustava riigi selgitustest kui ka kaebaja esitatud väidetest. Menetlusosaliste esitatud materjal moodustas komisjoni hindamise lähtekoha, kuid lõplik faktiline ja õiguslik hinnang kuulus komisjoni enda pädevusse. Selline lähenemine eristas konventsiooni alusel loodud kontrollikorraldust varasematest diplomaatilise kaitse vormidest, milles riigi rahvusvahelise vastutuse küsimust lahendati peamiselt valitsustevaheliste läbirääkimiste ning vastastikuste seisukohtade kaudu. Konventsiooniga loodud menetluslik raamistik viis vaidluse lahendamise institutsionaliseeritud kontrolli alla, milles faktiliste asjaolude kindlakstegemine ning nende õiguslik hindamine kuulusid sõltumatu rahvusvahelise organi pädevusse.

6.3.7. Kreeka vs Ühendkuningriik ja uurimisfunktsiooni rahvusvaheline mõõde

Euroopa Inimõiguste Komisjoni varases praktikas väljendus uurimisfunktsiooni tähendus eriti selgelt riikidevaheliste kaebuste menetlemisel. Kreeka vs. Ühendkuningriigi asjas tuli komisjonil hinnata Küprose olukorda puudutavaid ulatuslikke väiteid, mis käsitlesid muu hulgas väärkohtlemist, kinnipidamistingimusi ning julgeolekuoperatsioonide läbiviimist. Menetluse eripära seisnes selles, et komisjon ei saanud piirduda üksnes menetlusosaliste esitatud seisukohtade võrdlemisega. Kaebuse laad eeldas faktiliste asjaolude iseseisvat kindlakstegemist, erinevate tõendiallikate hindamist ning sündmuste toimumise asjaolude võimalikult täpset väljaselgitamist. Komisjon kogus kirjalikke materjale, hindas valitsuse ja kaebaja esitatud seisukohti ning kujundas oma järeldused kogu menetlusmaterjali põhjal.

(European Commission of Human Rights, Greece v. United Kingdom, Application no. 176/56, Report adopted 26 September 1958.)

Kreeka vs. Ühendkuningriigi menetluse tähtsus seisnes samuti selles, et komisjon pidi lahendama küsimuse, millisel viisil tuvastada riigi rahvusvahelise vastutuse hindamiseks vajalik faktiline alus. Sellistes asjades ei olnud faktiline ja õiguslik hindamine täielikult eraldatavad. Enne konventsioonist tuleneva õigusliku hinnangu andmist tuli kindlaks teha sündmuste tegelik käik, osaliste tegevus ning riigivõimuorganite seos vaidlusaluste meetmetega.

7. *Lawless* ja rahvusvaheline kontroll

Sama põhimõte väljendus Euroopa Inimõiguste Komisjoni varases individuaalkaebuste praktikas. Kohtuasjas *Lawless vs Iirimaa* tuli komisjonil hinnata erakorraliste meetmete kohaldamist olukorras, kus Iiri valitsus põhjendas piiranguid vajadusega kaitsta avalikku julgeolekut. Komisjoni ülesanne ei

seisnenud üksnes abstraktse küsimuse lahendamises, kas riigil oli õigus võtta kasutusele erakorralisi meetmeid. Vajalik oli kindlaks teha meetmete tegelik sisu, nende rakendamise tingimused ning hinnata, kas riigi tegevus vastas konventsioonist tulenevatele kohustustele.

(European Commission of Human Rights, *Lawless v. Ireland*, Application no. 332/57, Report of the Commission, 1960.)

Lawlessi menetlus kinnitas põhimõtet, et rahvusvaheline kontroll ei asenda riigi enda hinnangut sisejulgeoleku küsimustes ega välista riigi kaalutlusruumi kasutamist. Samal ajal eeldab tõhus konventsioonikontroll võimalust hinnata, kas riigi esitatud põhjendused ning nende alusel rakendatud meetmed jäävad konventsiooniga lubatud piiridesse. Selline tasakaal kujunes Euroopa inimõiguste kaitsekorralduse üheks keskseks tunnuseks. Ühelt poolt tunnustati riigi pädevust hinnata oma ühiskondliku olukorra eripära ning valida sobivad abinõud. Teiselt poolt säilis rahvusvahelise kontrolliorgani pädevus hinnata nende abinõude vastavust konventsioonist tulenevatele õiguslikele standarditele.

8. Uurimisfunktsioon ja neljanda kohtuastme doktriin

Euroopa Inimõiguste Komisjoni ning hiljem Euroopa Inimõiguste Kohtu menetlusliku rolli mõistmiseks tuleb eristada kahte omavahel seotud, kuid erinevat pädevusvaldkonda. Ühelt poolt kuulus rahvusvahelise kontrolliorgani ülesannete hulka konventsioonikaebuse lahendamiseks vajalike faktiliste asjaolude kindlakstegemine ning nende õigusliku tähenduse hindamine. Teiselt poolt ei tähendanud selline pädevus riigisiseste kohtute lahendite üldist ümberhindamist ega rahvusvahelise organi muutumist riigisisese kohtuinstantsi asendajaks.

Rahvusvaheline kontrolliorgan ei olnud neljanda astme kohus. Mõistega „neljanda astme kohus“ (*fourth instance* doktriin) tähistatakse põhimõtet, mille kohaselt Strasbourgi organid ei kontrolli tavaliselt siseriiklike kohtute lahendeid üksnes põhjusel, et riigisisese õiguse tõlgendamine või faktiliste asjaolude hindamine võiks rahvusvahelise organi hinnangul olla teistsugune. Rahvusvahelise kontrolli esemeks ei olnud riigisisese kohtulahendi õigsus iseenesest, vaid küsimus, kas riigi tegevus, sealhulgas menetlus ja otsuse tegemise viis, vastasid konventsioonist tulenevatele nõuetele. Selline eristus oli vajalik rahvusvahelise inimõiguste kaitsemehhanismi tasakaalustatud toimimiseks. Kontrolliorgan pidi omama piisavat sõltumatust, et hinnata riigi rahvusvaheliste kohustuste täitmist, kuid samal ajal arvestama riigisiseste õiguskordade keskset ülesannet õigusemõistmisel.

Euroopa Inimõiguste Komisjoni uurimisfunktsioon ei väljendanud seega rahvusvahelise õiguse asendumist riigisisese õigusemõistmisega ega rahvusvahelise organi sekkumist siseriiklikku kohtuhierarhiasse. Tegemist oli rahvusvahelise kohustuse täitmise kontrollimise menetlusliku eeldusega. Rahvusvaheline õigus sai üksikisiku õiguste kaitse seisukohalt tõhusamaks üksnes juhul, kui loodud organil oli pädevus kindlaks teha väidetava rikkumise faktiline alus ning hinnata selle vastavust konventsioonist tulenevatele kohustustele.

Selline areng kuulus laiemasse Teise maailmasõja järgse rahvusvahelise õiguse muutumisprotsessi. Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali menetlus, Rahvusvahelise Kohtu praktika ning Euroopa Inimõiguste Komisjoni tegevus väljendasid erinevas menetluslikus vormis sama põhimõtet: rahvusvahelise õiguskaitse tõhusus eeldab otsuse aluseks olevate faktiliste asjaolude sõltumatut kindlakstegemist ning tõendimaterjali terviklikku hindamist.

9. Faktilise tuvastamise metodoloogia

Rahvusvahelise õiguse areng pärast Teist maailmasõda tõi kaasa muutuse arusaamas õigusliku otsustusprotsessi ja faktilise tegelikkuse vahelisest seosest. Rahvusvaheline õigusemõistmine ei piirdunud enam üksnes õigusnormi kohaldamisega poolte poolt esitatud või vaieldamatuks peetud asjaoludele, vaid järjest enam tuli kohtutel ja kontrolliorganitel määratleda iseseisvalt need faktilised asjaolud, mille alusel õiguslik hinnang kujunes. Paljudes rahvusvahelise vastutuse ja inimõiguste kaitsega seotud olukordades ei olnud keskne küsimus üksnes kohaldatava normi sisus, vaid ka selles, milline sündmuste käik oli tõendite põhjal tuvastatav, milline tähendus tuli anda erinevatele tõendiallikatele ning kuidas seostusid üksikud asjaolud tervikliku menetlusliku hinnanguga.

Fakti ja õiguse vaheline suhe kujunes seetõttu rahvusvahelise menetluse üheks keskseks metodoloogiliseks küsimuseks. Õigusnormi kohaldamine eeldab alati arusaama tegelikust olukorrast, mille suhtes normi rakendatakse. Kui otsuse aluseks olev faktiline alus ei ole piisavalt kindlaks tehtud, ei ole võimalik tagada ka õigusliku järelduse põhjendatust.

Õigusdogmaatiline käsitlus lähtub seejuures põhimõttest, et õiguslik otsustus eeldab seose loomist üldise õigusnormi ja konkreetse faktilise olukorra vahel. Subsumptsiooni kaudu hinnatakse, kas tuvastatud asjaolud vastavad normis sätestatud tingimustele. Selline analüütiline meetod on õiguse ühetaolise kohaldamise eelduseks, kuna see tagab mõistelise selguse ja järelduste kontrollitavuse. Samas ei piirdu faktiliste asjaolude tuvastamine üksnes formaalse subsumptsiooniga. Enne õigusnormi kohaldamist tuleb kindlaks teha, millised sündmused aset leidsid, millised tõendid neid kinnitavad ning milline tõenduslik kaal tuleb omistada erinevatele materjalidele nende kogumis.

Tõendamisprotsess sisaldab seetõttu alati hindamislikku elementi. Õiguslik otsustaja ei käsitle tõendeid täielikult eraldiseisvate üksustena, vaid hindab nende vastastikuseid seoseid, usaldusväärsust ja kogumis kujunevat tõenduslikku tähendust. Sellist terviklikku käsitlust on eri õigusteoreetilistes traditsioonides seostatud arusaamaga, et nähtusi tuleb mõista nende arengus, kontekstis ja omavahelistes seostes. Näiteks nõukogude õigusteoorias seostati selline metodoloogiline lähenemine dialektilise loogika käsitlusega, mille kohaselt tuli nähtusi analüüsida nende kujunemise ja sisemiste seoste kaudu.

(M. M. Rosenthal, *Принципы диалектической логики*, Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1960; E. V. Iljenkov, *Диалектическая логика: Очерки истории и теории*, Москва: Политиздат, 1974; P. V. Kopnin, *Диалектика как логика и теория познания*, Москва: Наука, 1973.)

Selline käsitlus kuulub siiski konkreetse õigusteoreetilise koolkonna metodoloogilisse raamistikku ega tähenda, et Euroopa inimõiguste kaitsesüsteemi kujunemine oleks lähtunud samast filosoofilisest alusest. Võimalik kokkupuutepunkt seisneb üksnes üldises tunnetuslikus küsimuses: kuidas kujundada põhjendatud järeldus ulatusliku ja keeruka faktilise materjali põhjal. Rahvusvahelise õiguse menetluslik areng pärast Teist maailmasõda lähtus seevastu eelkõige praktilisest vajadusest tagada rahvusvaheliste kohustuste tõhus kontroll. Rahvusvaheliste kohtute ja kontrolliorganite praktikas tugevnes arusaam, et faktiliste asjaolude tuvastamine ei ole õigusemõistmise kõrvaline tegevus, vaid lahutamatu osa õigusliku otsuse kujundamisest.

Selline areng väljendus erinevates menetluslikes kontekstides erineval viisil. Rahvusvaheliste sõjatribunalide puhul eeldas see keerukate riiklike otsustusprotsesside ja massiliste rikkumiste faktilist rekonstrueerimist. Rahvusvahelise Kohtu menetluses säilis poolte esitatud materjalile tuginev

vaidlusmudel, kuid kohtul säilis pädevus hinnata tõendeid ning määratleda otsuse aluseks olevad asjaolud. Euroopa Inimõiguste Komisjoni menetluses kujunes aga keskseks vajadus tagada sõltumatu faktiline alus individuaalsete ja riikidevaheliste kaebuste lahendamiseks.

Euroopa Inimõiguste Komisjoni uurimisfunktsioon kuulus seega laiemasse sõjajärgsesse arengusse, milles rahvusvaheline kontroll muutus sisulisemaks ja institutsionaliseeritumaks. Komisjoni ülesanne ei olnud teostada ajaloolist uurimist iseseisva eesmärgina, vaid määratleda need faktilised asjaolud, mille alusel oli võimalik hinnata riigi tegevuse vastavust konventsioonist tulenevatele kohustustele.

Selle arengusuuna kaudu ühinesid rahvusvahelises õiguses kaks põhimõtet. Ühelt poolt säilis vajadus õigusnormide täpse tõlgendamise, mõistelise selguse ja loogilise põhjendatuse järele. Teiselt poolt suurenes vajadus sellise menetlusliku pädevuse järele, mis võimaldas kontrolliorganil hinnata tõendeid terviklikult ning kujundada iseseisev arusaam otsuse aluseks olevatest asjaoludest. Just nende kahe elemendi ühendamine võimaldas kujundada rahvusvahelise kontrollimehhanismi, milles õiguslik hinnang ei põhinenud üksnes normi olemasolul, vaid ka usaldusväärselt kindlaks tehtud faktilisel alusel.

Sellest vaatenurgast kujunes Euroopa Inimõiguste Komisjoni uurimisfunktsioon oluliseks osaks sõjajärgsest rahvusvahelise õiguse arengust. Komisjon ei loonud tõendamisest uut käsitlust eraldiseisvalt, vaid kohandas varasema rahvusvahelise menetluskogemuse inimõiguste kaitse eripärale, muutes konventsiooniga võetud kohustuste täitmise tegelikult kontrollitavaks.

10. Uurimisfunktsioon sõjajärgses rahvusvahelises õiguses

Teise maailmasõja järgne rahvusvahelise õiguse areng tähistas olulist muutust rahvusvahelise õigusemõistmise käsitluses. Alalise Rahvusvahelise Kohtu põhikirja alusel aastatel 1922–1946 kujunenud riikidevahelise vaidluste lahendamise menetlusmudel lähtus põhimõttest, et pooled esitavad kohtule vaidluse lahendamiseks vajalikud faktilised ja õiguslikud materjalid ning kohus annab neile õigusliku hinnangu. Sõjajärgsel perioodil kujunes selle käsitluse kõrvale ulatuslikum arusaam, mille kohaselt rahvusvahelise õigusemõistmise tõhusus eeldab teatavates menetlusvaldkondades ka kohtu või kontrolliorgani võimet määratleda iseseisvalt otsuse aluseks olevad faktilised asjaolud.

Rahvusvaheline õigusemõistmisorgan ei saanud piirduda üksnes menetlusosaliste esitatud seisukohtade formaalse võrdlemisega. Õigusliku järelduse põhjendatus sõltus sellest, kas otsuse aluseks olev faktiline alus oli piisavalt kindlaks tehtud ning kas olemasolevat tõendusmaterjali oli hinnatud selle kogumis, arvestades erinevate tõendite omavahelisi seoseid ja tõenduslikku kaalu. Selline menetluslik vajadus väljendus eriti selgelt Rahvusvahelise Sõjatribunali Nürnbergi menetluses. Tribunali tegevus näitas, et rahvusvaheliste rikkumiste hindamine võib eeldada ulatuslike dokumentaalsete materjalide, tunnistajate ütluste ja institutsionaalsete otsustusprotsesside analüüsi. Rahvusvahelise vastutuse tuvastamiseks tuli sageli rekonstrueerida mitte üksnes üksikuid sündmusi, vaid ka nende seoseid riikliku võimuaparaadi toimimise ja üksikisikute tegevusega.

Nürnbergi menetluse tähendus ei seisnenud üksnes rahvusvahelise kriminaalõiguse arengus. Selle kaudu kinnistus laiem menetluslik põhimõte, mille kohaselt peab rahvusvaheline tribunal suutma kujundada otsuse aluseks oleva faktilise hinnangu sõltumatu tõendite hindamise tulemusena. Sarnane põhimõte väljendus Rahvusvahelise Kohtu praktikas. Kohtuasjas *Corfu Channel* rõhutas kohus, et rahvusvaheline õigusemõistmine võib tugineda erinevate tõendiliikide kogumile ning et faktilised järeldused võivad tuleneda kaudsete tõendite vastastikusest seosest. Kohtu roll ei seisnenud üksnes poolte esitatud materjali passiivses vastuvõtmises, vaid talle esitatud tõendite hindamises ning

faktiliste järelduste kujundamises vastavalt kohtuliku hindamise põhimõtetele. Seda institutsionaalset arusaama rahvusvahelise õigusemõistmise olemusest arendasid edasi sõjajärgse perioodi rahvusvahelise õiguse praktikud ja teadlased. Lord Arnold McNair käsitles rahvusvahelist kohut sõltumatu õigusemõistmisorganina, mille ülesanne ei seisnenud üksnes riikide esitatud seisukohtade võrdlemises, vaid õiguse rakendamises talle esitatud faktilise ja õigusliku materjali põhjal.

Sir Humphrey Waldocki tegevus rahvusvahelise õiguse ja Euroopa inimõiguste kaitse valdkonnas väljendas samalaadset institutsionaalset arusaama. Rahvusvaheliste kohustuste tõhus täitmine eeldas mehhanismi, mille kaudu oleks võimalik hinnata mitte üksnes õigusnormide olemasolu, vaid ka nende rakendamist konkreetsetes faktilistes olukordades.

Euroopa Inimõiguste Komisjoni loomine kujutas endast selle üldisema arengusuuna rakendamist inimõiguste kaitse valdkonnas. Euroopa inimõiguste konventsiooniga loodud menetlus ei olnud kavandatud üksnes poliitilise järelevalve vormina, vaid rahvusvahelise kontrollimehhanismina, milles sõltumatu organ pidi suutma määratleda väidetava rikkumise faktilise aluse. Komisjoni uurimisfunktsioon ei olnud seetõttu konventsioonimenetluse kõrvaline element, vaid tulenes otseselt selle kontrollimehhanismi olemusest. Inimõiguste rikkumise hindamine eeldas alati konkreetsete asjaolude kindlakstegemist: milline tegevus toimus, millistes tingimustes see aset leidis ning milline oli riigi seos vastavate sündmustega. Selline lähenemine eristas Euroopa inimõiguste kaitsemehhanismi varasematest rahvusvahelise kontrolli vormidest. Riigi rahvusvahelist vastutust ei hinnatud enam üksnes diplomaatilise suhtluse või poliitilise kaalutluse kaudu, vaid institutsionaliseeritud menetluses, milles faktiliste asjaolude tuvastamine ja nende õiguslik hindamine kuulus sõltumatu kontrolliorgani ülesannete hulka.

Samas ei tähendanud rahvusvahelise kontrolli tugevnemine riigisiseste õigussüsteemide asendamist. Euroopa Inimõiguste Komisjoni ja hiljem Euroopa Inimõiguste Kohtu ülesanne ei olnud toimida riigisisese kohtu kõrgema astmena ega lahendada tavapäraseid riigisisese õiguse küsimusi. Rahvusvahelise kontrolli ese oli seevastu küsimus, kas riigi tegevus, sealhulgas riigisiseste institutsioonide tegevus, vastas konventsioonist tulenevatele kohustustele. Selline lähenemine väljendus hiljem neljanda astme kohtu põhimõttes: Strasbourgi organid ei asenda riigisiseseid kohtuid, kuid neil on pädevus hinnata, kas menetluslikud tagatised, faktiliste asjaolude kindlakstegemine ja õiguste piiramine olid kooskõlas konventsiooni nõuetega.

Euroopa Inimõiguste Komisjoni uurimisfunktsiooni kujunemine peegeldas seega kolme omavahel seotud arengusuunda. Esiteks väljendas see Nürnbergi menetluse kogemust, milles rahvusvaheline tribunal pidi hindama ulatuslikku tõendusmaterjali ning rekonstrueerima keerukaid institutsionaalseid otsustusprotsesse. Teiseks tugines see rahvusvahelise kohtumenetluse arengule, milles kinnistus arusaam kohtu sõltumatust rollist tõendite hindamisel ja faktilise aluse kujundamisel. Kolmandaks kohandas Euroopa inimõiguste süsteem need menetluslikud põhimõtted üksikisiku õiguste rahvusvahelise kaitse vajadustele.

Kogu selle arenguprotsessi keskne tulemus seisnes rahvusvahelise õiguse menetlusliku olemuse muutumises. Rahvusvaheline õiguskaitse ei saanud tõhusalt toimida üksnes normide olemasolu alusel. Vajalik oli institutsioon, kellel oli pädevus määratleda need faktilised asjaolud, mille põhjal normi kohaldamist hinnati.

Euroopa Inimõiguste Komisjoni ajalooline tähendus seisnes seetõttu mitte täiesti uue menetlusliku põhimõtte loomises, vaid varasema rahvusvahelise menetluskogemuse kohandamises inimõiguste kaitse eripärale. Komisjon ühendas rahvusvaheliste tribunalide tõendihindamise kogemuse, rahvusvahelise kohtumenetluse sõltumatu faktilise hindamise põhimõtte ning Euroopa inimõiguste süsteemi eesmärgi tagada üksikisiku õiguste rahvusvaheline kaitse.

Selle arenguga kujunes üheks tänapäevase rahvusvahelise inimõiguste õiguse põhialuseks arusaam, et rahvusvaheline kontroll saab olla tõhus üksnes siis, kui kontrolliorganil on tegelik võimalus kindlaks teha need faktilised asjaolud, mille alusel hinnatakse riigi rahvusvaheliste kohustuste täitmist.

11. Riikidevaheline menetluspraktika inkvisitiivse funktsiooni kandjana

Euroopa Inimõiguste Komisjoni uurimisfunktsiooni praktiline tähendus ilmnes kõige selgemalt 1950.–1970. aastate riikidevaheliste kaebuste menetlemisel. Komisjoni varane praktika näitas, et rahvusvaheline inimõiguste kontroll ei saanud piirduda üksnes poolte esitatud seisukohtade võrdlemise või kirjalike menetlusmaterjalide formaalse hindamisega. Väidetava rikkumise tuvastamine eeldas iseseisvat faktiliste asjaolude väljaselgitamist ning erinevate tõendiallikate terviklikku hindamist.

Selle arengusuuna üheks esimeseks oluliseks väljenduseks oli menetlus asjas Kreeka vs. Ühendkuningriik (kaebus nr 176/56), milles Euroopa Inimõiguste Komisjon hindas Küprosel kehtestatud erakorralise seisukorra ajal toime pandud väiteid väärkohtlemise, kinnipidamistingimuste ja julgeolekuoperatsioonide kohta. Komisjoni 26. septembri 1958. aasta aruandes käsitletud menetlusmaterjal põhines ulatuslikul faktilisel uurimisel, sealhulgas erinevate tõendiallikate analüüsil ning sündmuste toimumise asjaolude kindlakstegemisel. (European Commission of Human Rights, *Greece v. United Kingdom*, Application no. 176/56, Report adopted 26 September 1958, Vol. I, pp. 45–80.)

Selle menetluse tähtsus seisnes eelkõige selles, et komisjon käsitles riigi vastutust mitte üksnes üksikute aktide alusel, vaid ka korduva tegevuse ja ametivõimude suhtumise kaudu. Sellest kujunes komisjoni praktikas nn halduspraktika käsitlus, mille keskseteks elementideks olid ühelt poolt tegude korduvus ning teiselt poolt riigivõimuorganite teadlik aktsepteerimine või sallivus sellise tegevuse suhtes.

Sarnane uurimuslik lähenemine väljendus menetluses Iirimaa vs. Ühendkuningriik (kaebus nr 5310/71). Selles asjas kogus komisjon tunnistajate ütlusi ning hindas Põhja-Iirimaal julgeolekuoperatsioonide käigus kasutatud viie ülekuulamistehnika rakendamist. Komisjoni 25. jaanuari 1976. aasta aruandes esitatud faktilised järeldused moodustasid aluse Euroopa Inimõiguste Kohtu hilisemale 18. jaanuari 1978. aasta otsusele. Kohtuotsuses käsitleti eraldi faktiliste asjaolude tuvastamist (punktid 96–107) ning viie tehnika õiguslikku kvalifitseerimist seoses piinamise ja ebainimliku või alandava kohtlemise keeluga (punktid 150–160). (European Commission of Human Rights, *Ireland v. United Kingdom*, Application no. 5310/71, Report of 25 January 1976; European Court of Human Rights, *Ireland v. United Kingdom*, Judgment of 18 January 1978, Series A no. 25.)

Selles menetluses ilmnes eriti selgelt faktilise uurimise ja õigusliku kvalifitseerimise omavaheline seos. Komisjon ei piirdunud küsimusega, kas riigi esitatud õigustus julgeolekuvajadustele oli abstraktselt põhjendatud, vaid uuris konkreetsete meetmete olemust, nende rakendamise viisi ning tagajärgi. Seega kujunes faktiliste asjaolude kindlakstegemine vältimatuks eelduseks konventsioonist tuleneva kohustuse hindamisel.

Kõige ulatuslikumalt väljendus Euroopa Inimõiguste Komisjoni uurimisfunktsioon liidetud kohtuasjades Küpros vs. Türgi (kaebused nr 6780/74 ja 6950/75). Komisjoni 10. juuli 1976. aasta aruanded põhinesid ulatuslikul dokumentaalsel materjalil, tunnistajate ütlustel ning muudel tõendiallikatel, mille alusel hinnati 1974. aasta konflikti tagajärgi Küprosel. Menetluse käigus käsitles komisjon muu hulgas kadunud isikute saatust, kinnipidamisi, ümberasustatud isikute olukorda ning

varaõigustega seotud küsimusi. (European Commission of Human Rights, *Cyprus v. Turkey*, Applications nos. 6780/74 and 6950/75, Report of 10 July 1976, Vols. I–II, pp. 110–165.)

Küpros vs. Türgi menetlus näitas, et rahvusvaheline inimõiguste kontrolliorgan pidi keerukate ja ulatuslike rikkumiste hindamisel suutma kujundada iseseisva faktilise arusaama sündmustest, mida ei olnud võimalik tuletada üksnes menetlusosaliste vastandlikest seisukohtadest. Komisjoni roll seisnes seega rahvusvahelise vastutuse hindamiseks vajaliku faktilise aluse määratlemises.

Nende menetluste põhjal kujunes Euroopa Inimõiguste Komisjoni uurimisfunktsioon üheks keskseks tunnuseks konventsioonimehhanismi arengus. Funktsioon ei tähendanud uurimisasutuse või kriminaalmenetluse organi tegevust, vaid rahvusvahelise kontrolliorgani menetluslikku pädevust teha kindlaks otsuse aluseks olevad asjaolud ning hinnata nende vastavust konventsioonist tulenevatele kohustustele.

12. Neljanda kohtuastme doktriini kujunemine ja kohaldamisala

Euroopa Inimõiguste Komisjoni ja hiljem Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas kujunes paralleelselt välja põhimõte, mida õiguskirjanduses tuntakse nn neljanda kohtuastme doktriinina. Kuna Euroopa inimõiguste konventsioon seda mõistet sõnaselgelt ei sisalda, ei kujuta see endast eraldiseisvat konventsioonis sätestatud pädevuspiirangut, vaid kohtupraktikas välja kujunenud menetluslikku kriteeriumi, mille eesmärk on määratleda Strasbourgi organite kontrollipädevuse ulatus. Selle põhimõtte eesmärk on välistada olukord, kus Euroopa inimõiguste kaitsemehhanismi kasutatakse siseriiklike kohtute otsuste üldise apellatsioonimenetluse või materiaalse ümberhindamise vahendina. Euroopa kontrolli ese ei ole üldjuhul küsimus sellest, kas riigisisene kohus kohaldas siseriiklikku õigust õigesti või jõudis faktiliste asjaolude hindamisel võimalikult veenva järelduseni, vaid sellest, kas riigi tegevus ja menetlus vastasid konventsioonist tulenevatele kohustustele.

Selle põhimõtte lähtekohad ilmnesid juba Euroopa Inimõiguste Komisjoni varases vastuvõetavuse kontrolli praktikas. Üheks selle selgeks väljenduseks oli Komisjoni 29. märtsi 1960. aasta vastuvõetamatuse otsus kohtuasjas *Glasing vs. Saksamaa Liitvabariik* (kaebus nr 458/59). Selles asjas vaidlustas kaebaja siseriiklike kohtute teostatud tõendite hindamise ja õiguse kohaldamise. Komisjon leidis siiski, et tema ülesanne ei olnud tegutseda täiendava apellatsiooniastmena ega parandada riigisiseste kohtute võimalikke fakti- või õigusvigu iseenesest. Kontrollipädevus tekkis üksnes juhul, kui sellised vead võisid kaasa tuua mõne konventsiooniga tagatud õiguse rikkumise. (European Commission of Human Rights, *Glasing v. Federal Republic of Germany*, Application no. 458/59, Decision of 29 March 1960, Collection of Decisions, Vol. 3, pp. 65–66; HUDOC reference 001-100877.)

Sama lähenemine väljendus Komisjoni 30. mai 1974. aasta vastuvõetamatuse otsuses kohtuasjas *X vs. Austria* (kaebus nr 5416/72), milles Komisjon rõhutas, et siseriikliku õiguse tõlgendamine ja tõendite hindamine kuuluvad esmajoones riigisiseste kohtute pädevusse. Rahvusvaheline kontroll võib sekkuda üksnes juhul, kui selline hindamine mõjutab konventsiooniga kaitstud õiguste tegelikku järgimist. (European Commission of Human Rights, *X v. Austria*, Application no. 5416/72, Decision of 30 May 1974, Decisions and Reports, Vol. 46, p. 101.)

Pärast Euroopa inimõiguste konventsiooni 11. protokolli jõustumist 1. novembril 1998 ning Euroopa Inimõiguste Kohtu muutumist alaliseks kohtuks omandas see põhimõte selgema institutsionaalse väljenduse. Kohtupraktikas kinnistus arusaam, et Strasbourgi kontrolli ülesanne ei ole asendada riigisiseste kohtute faktilisi ega õiguslikke hinnanguid, vaid hinnata, kas nende tegevus vastas konventsioonist tulenevatele nõuetele. Seda lähenemist väljendas Euroopa Inimõiguste Kohtu 24. novembri 1994. aasta otsus kohtuasjas *Kemmache vs. Prantsusmaa nr 3* (kaebus nr 17621/91).

Kriminaalmenetluse õigluse hindamisel märkis Kohus, et tema ülesanne ei ole asuda riigisiseste kohtute asemele ega hinnata tõendeid uuesti samas ulatuses nagu siseriiklik kohus. Selline tegevus ületaks konventsiooniga loodud rahvusvahelise kontrollimehhanismi eesmärgi. (European Court of Human Rights, *Kemmache v. France (No. 3)*, Judgment of 24 November 1994, Series A no. 296-C, para. 44.)

Neljanda astme põhimõtte kõige autoriteetsemaks üldistuseks kujunes Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoja 21. jaanuari 1999. aasta otsus kohtuasjas *García Ruiz vs. Hispaania* (kaebus nr 30544/96). Artikli 6 lõike 1 alusel esitatud kaebuse lahendamisel kinnitas suurkoda, et Kohtu ülesanne ei ole asendada siseriiklikke kohtuid ega hinnata nende tehtud faktilisi või õiguslikke järeldusi tavapärase apellatsioonikohtu viisil. Strasbourgi kohtu ülesanne on kontrollida, kas konventsiooniosalised riigid on täitnud konventsioonist tulenevad kohustused. (European Court of Human Rights, GC, *García Ruiz v. Spain*, Judgment of 21 January 1999, Reports of Judgments and Decisions 1999-I, para. 28.)

Samas ei tähenda neljanda astme põhimõte rahvusvahelise kontrolli täielikku loobumist faktiliste asjaolude hindamisest. Euroopa Inimõiguste Kohus peab vajaduse korral kontrollima, kas riigisisesed menetlused, tõendite hindamine või faktiliste järelduste tegemine olid ilmselgelt meelevaldsed, põhjendamatud või menetluslikult ebaõiglased. Seega ei lahenda Strasbourgi organ riigisisest vaidlust uuesti, vaid hindab, kas riigi otsustusprotsess vastas konventsiooniga kehtestatud inimõiguste kaitse standardile.

Selliselt mõistetuna ei ole neljanda astme põhimõte vastuolus Euroopa Inimõiguste Komisjoni uurimisfunktsiooniga. Vastupidi, need kaks elementi moodustavad ühe süsteemi kaks poolt: rahvusvaheline kontrolliorgan peab olema piisavalt pädev, et tuvastada konventsioonirikkumise faktiline alus, kuid samal ajal peab ta hoiduma riigisisese õigusemõistmise asendamisest. Euroopa inimõiguste kaitsemehhanismi eripära seisneb seega tasakaalus sõltumatu faktilise kontrolli ja riiklike õigussüsteemide autonoomia austamise vahel.

13. Funktsionaalne eristamine kaasaegses praktikas

Euroopa Inimõiguste Kohtu kontrolli ese ei ole seega küsimus sellest, kas riik järgis üksnes formaalselt oma siseriiklikku õigust, vaid sellest, kas riigi tegevus või tegevusetus vastas konventsioonist tulenevatele rahvusvahelistele kohustustele. Siseriikliku õiguse kohaldamine või riigisisese menetluse tulemus ei ammenda seetõttu konventsioonikontrolli ulatust. Ka otsus, millega riigisisene kohus jätab nõude läbi vaatamata aegumise, tõendamatuse või menetlusliku vastuvõetamatuse tõttu, ei välista iseenesest võimalust tuvastada konventsioonist tuleneva kohustuse rikkumine. Kohus ei saa piirduda üksnes vastustajariigi esitatud faktikäsitluse või riigisisese menetluse lõpptulemuse kordamisega. Kui konventsioonirikkumise tuvastamine seda nõuab, hindab Kohus talle esitatud materjale, sealhulgas dokumentaalseid tõendeid, eksperdihinnanguid, meditsiinilisi dokumente ja tunnistajate ütlusi, lähtudes konventsioonist tulenevast kontrollistandardist. Selline hindamine ei tähenda siiski riigisiseste kohtute asendamist, vaid rahvusvahelise kontrolli teostamist küsimuses, kas riigi tegevus vastas konventsiooniga kehtestatud nõuetele.

Seda funktsionaalset eristust kinnitab Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoja 17. septembri 2024. aasta otsus kohtuasjas *Pindo Mulla vs. Hispaania* (kaebus nr 15541/18). Selles lahendis eristas Kohus neljanda kohtuastme põhimõtet konventsioonist tulenevate kohustuste autonoomsest hindamisest. Suurkoda rõhutas, et tema ülesanne ei ole üldjuhul asendada riigisiseste kohtute hinnanguid, kuid samal ajal peab ta kontrollima, kas riigi otsustusprotsess ja selle tulemus tagasid konventsiooniga kaitstud õiguste tegeliku ja tõhusa kaitse.

Kohtuasjas *Pindo Mulla* hindas Kohus eraldi küsimust, kas Hispaania ametivõimude otsustusmehhanism, mille tulemusena tehti patsiendile vereülekanne tema eelnevalt väljendatud tahte vastaselt, oli kooskõlas konventsiooni artiklist 8 tuleneva isikliku autonoomia ja eraelu austamise nõuetega. Kohus ei piirdunud Hispaania kohtute järelduste formaalse kontrollimisega siseriikliku õiguse alusel, vaid analüüsis iseseisvalt menetluslikku raamistikku, olemasolevaid meditsiinilisi andmeid ning otsustusprotsessi asjaolusid. Selle põhjal leidis suurkoda, et riigisisene mehhanism ei olnud konkreetses olukorras taganud patsiendi autonoomia piisavalt tõhusat kaitset (EIK, suurkoja 17. septembri 2024. aasta otsus asjas *Pindo Mulla vs. Hispaania* (kaebus nr 15541/18, p-d 100–115).)

Sellest tulenevalt ei ole neljanda kohtuastme põhimõte vastuolus Euroopa inimõiguste kaitsemehhanismi uurimusliku või faktilise mõõtmega. Vastupidi, need kaks põhimõtet täiendavad teineteist. Ühelt poolt piirab neljanda kohtuastme põhimõte Euroopa Inimõiguste Kohtu muutumist tavapäraseks apellatsioonikohtuks, mis hindaks ümber kõik riigisiseste kohtute otsused. Teiselt poolt ei võta see põhimõte Kohtult pädevust kontrollida faktilisi asjaolusid ulatuses, mis on vajalik konventsioonist tuleneva õiguse tõhusa kaitse tagamiseks.

Seega moodustavad Euroopa Inimõiguste Komisjoni varane uurimispraktika ja Euroopa Inimõiguste Kohtu kaasaegne praktika ühe järjepideva arenguliini. Rahvusvaheline inimõiguste kontroll eeldab ühelt poolt austust riigisiseste õigussüsteemide institutsionaalse rolli vastu, kuid teiselt poolt võimalust hinnata iseseisvalt neid faktilisi asjaolusid, mille põhjal otsustatakse riigi rahvusvaheliste kohustuste täitmise üle. Selline lähenemine väljendab konventsioonisüsteemi keskset efektiivsuse põhimõtet: konventsiooniga tagatud õigused peavad olema mitte üksnes formaalselt tunnustatud, vaid praktiliselt ja tõhusalt kaitstud.

14. Riikide ring, kellel oli õigus esitada riikidevaheline kaebus

Riikidevahelise avalduse esitamise menetluspädevus kuulus üksnes Euroopa inimõiguste konventsiooni kõrgetele lepinguosalistele. Sellist menetlust ei saanud algatada riik, kes ei olnud konventsiooniosaline või kelle suhtes ei olnud konventsioonist tulenevad rahvusvahelised kohustused veel jõustunud. Riikidevahelise menetluse kasutamise võimalus oli seega vahetult seotud kõrge lepinguosalise staatusega, mis tulenes konventsiooniga seotud rahvusvahelisest õiguslikust kohustusest. Ainuüksi riigi kuulumine Euroopa geograafilisse või poliitilisse ruumi ei loonud menetluslikku pädevust kasutada konventsioonis ette nähtud kontrollimehhanisme. Selline pädevus tekkis üksnes pärast konventsiooniga ühinemist ning hetkest, mil konventsioonist tulenevad kohustused muutusid asjaomase riigi suhtes rahvusvaheliselt siduvaks.

15. Euroopa inimõiguste kontrollimehhanismi hilisem areng

Euroopa inimõiguste konventsiooniga loodud rahvusvahelise kontrollimehhanismi ulatuslikem institutsionaalne reform viidi läbi Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni protokolliga nr 11. Protokoll avati allakirjutamiseks 11. mail 1994 ning jõustus 1. novembril 1998. Protokolli nr 11 jõustumisega lõpetati Euroopa Inimõiguste Komisjoni tegevus ning senine kaheastmeline järelevalvemenetlus asendati ühe alaliselt tegutseva Euroopa Inimõiguste Kohtuga. Reformiga kaotati komisjoni kohustuslik eelmenetlus ning üksikisikutele anti võimalus pöörduda pärast riigisiseste õiguskaitsevahendite ammendamist vahetult Euroopa Inimõiguste Kohtu poole. Muudatus tugevdas konventsioonisüsteemi kohtulikku iseloomu, tõhusust ja institutsionaalset sõltumatust. Enne protokolli nr 11 jõustumist sõltus individuaalavalduse esitamise võimalus konventsiooniosalise riigi

poolt endise artikli 25 alusel esitatud deklaratsioonist, millega riik tunnustas üksikisikute õigust esitada avaldusi Euroopa Inimõiguste Komisjonile. Alates 1. novembrist 1998 tuleneb individuaalavalduse esitamise õigus vahetult konventsioonist ning on siduv kõigi konventsiooniosaliste suhtes.

Seega omandas iga isik, kes väidab, et tema konventsiooniga tagatud õigusi või vabadusi on rikutud, pärast riigisiseste õiguskaitsevahendite ammendamist õiguse pöörduda otse Euroopa Inimõiguste Kohtu poole konventsioonis sätestatud menetlustingimustel. Individuaalkaebuse esitamise võimalus muutus seeläbi mitte enam riigi eraldi tahteavaldusega seotud menetluslikuks võimaluseks, vaid konventsiooniga tagatud iseseisvaks rahvusvaheliseks õiguskaitsevahendiks.

16. Euroopa Inimõiguste Komisjoni esimene individuaalkaebus

Kohtuotsus kohtuasjas *Lawless vs. Iirimaa (nr 3)* kujutas endast Euroopa Inimõiguste Kohtu esimest sisulist lahendit küsimuses, kuidas hinnata konventsiooniosalise riigi poolt erakorralises olukorras rakendatud meetmete vastavust Euroopa inimõiguste konventsioonist tulenevatele kohustustele. Menetluse keskseks õigusküsimuseks kujunes see, millistel tingimustel võib konventsiooniosaline riik piirata konventsioonis tagatud õiguste teostamist olukorras, kus sellised piirangud on seotud avalikku korda või riigi julgeolekut ähvardava erakorralise olukorraga. Kohus pidi kaaluma kahe põhimõtte vahelist suhet: ühelt poolt riigi õigust ja kohustust kaitsta ühiskonda tõsise ohu eest ning teiselt poolt kohustust tagada üksikisikutele konventsiooniga kaitstud õigused ja vabadused. Otsuse keskmes oli Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 15 tõlgendamine, mis võimaldab teatud rangelt määratletud tingimustel teha erakorralisi kõrvalekaldeid konventsioonist tulenevatest kohustustest.

Kohtuotsusega kinnitas Euroopa Inimõiguste Kohus põhimõtet, et riigi julgeolekule või avalikule korrale viitamine ei vabasta konventsiooniosalist automaatselt konventsioonist tulenevate kohustuste täitmisest. Erakorraliste meetmete rakendamine peab põhinema tegelikul ja piisavalt tõsisel ohul ning nende ulatus peab jääma konventsiooniga kehtestatud piiridesse.

Lawless vs. Iirimaa (nr 3) kujunes Euroopa Inimõiguste Kohtu varase praktika üheks lähtepunktiks, mille kaudu kujundati konventsiooni sätete autonoomse tõlgendamise põhimõtteid ning rahvusvahelise inimõiguste kaitse standardeid. Lahend kinnitas, et konventsioon ei kujutanud endast üksnes riikidevahelist kohustuste kogumit, vaid rahvusvahelist õiguslikku instrumenti, mille alusel sai kontrollida riigi tegevuse vastavust üksikisiku põhiõiguste kaitse nõuetele.

XVII. *LAWLESSI* KAASUS JA EIK ÕIGUSKORRA KUJUNEMINE

1. Menetluslik taust ja tuumikküsimus

Kohtuasjas *Lawless vs. Iirimaa (nr 3)* ei seisnenud keskne õiguslik küsimus üksnes selles, kas Iirimaal oli õigus rakendada riigi julgeoleku kaitseks erakorralisi meetmeid, vaid selles, kas nende rakendamine oli kooskõlas Euroopa inimõiguste konventsioonist (EIÕK) tulenevate rahvusvaheliste kohustustega.

Kaebaja Gerard Richard Lawless väitis, et tema kinnipidamine ilma tavapärase kohtumenetluseta rikkus eelkõige EIÕK-i artiklis 5 sätestatud õigust isikuvabadusele ja turvalisusele. Tema seisukoha kohaselt ei vastanud kinnipidamine konventsioonis ette nähtud menetluslikele tagatistele, kuna temalt võeti vabadus ilma viivitamatu kohtuliku kontrollita. Euroopa Inimõiguste Kohus märkis, et tavapärastes tingimustes oleks selline kinnipidamine olnud vastuolus EIÕK-i artikli 5 lõigetes 1 ja 3 sätestatud nõuetega, sest kaebajat ei toimetatud viivitamata kohtuniku või muu seaduse alusel

kohtulikku pädevust teostava ametiisiku ette (*Lawless vs. Iirimaa (nr 3)*, 1. juuli 1961, „As to the law", p 14).

Seejärel hindas Kohus, kas Iirimaa võis sellist kinnipidamist õigustada EIÕK-i artikli 15 alusel. Nimetatud säte võimaldab konventsiooniosalisel riigil sõja või muu rahva eluvõimet ohustava hädaolukorra korral teha teatavatest konventsioonist tulenevatest kohustustest ajutisi erandeid ulatuses, mis on olukorra nõuete tõttu rangelt vajalik.

Iirimaa teavitas 1957. aastal Euroopa Nõukogu peasekretäri artikli 15 lõike 3 alusel võetud meetmetest ning põhjendas neid Iiri Vabariikliku Armee (IRA) tegevusest tulenenud julgeolekuohuga. Euroopa Inimõiguste Kohus leidis, et Iirimaal esines artikli 15 tähenduses hädaolukord, mis ohustas riigi moodustava ühiskonna organiseeritud elu. Kohus põhjendas seda järeldust muu hulgas salajase relvastatud organisatsiooni olemasolu ja tegevusega Iirimaal, selle tegevuse ulatumisega väljapoole riigi territooriumi ning terroristliku tegevuse suurenemisega ajavahemikul 1956. aasta sügisest kuni 1957. aasta esimese pooleni (*Lawless vs. Iirimaa (nr. 3)*, 1. juuli 1961, „As to the law", p 28).

Artikli 15 kohaldamine ei tähendanud siiski, et riik võis konventsioonist tulenevatest kohustustest piiramatult kõrvale kalduda. Artikli 15 lõike 1 kohaselt võivad meetmed ulatuda üksnes selleni, mis on olukorra nõuete tõttu rangelt vajalik. *Lawless vs. Iirimaa* kohtuasjas leidis Kohus, et Iirimaa oli artikli 15 alusel õigustatud võtma konventsioonist kõrvalekalduvaid meetmeid ning et talle esitatud asjaolud ei võimaldanud tuvastada konventsioonist tulenevate kohustuste rikkumist. Samuti leidis Kohus, et Iirimaa poolt 20. juulil 1957 Euroopa Nõukogu peasekretärile saadetud teatis vastas artikli 15 lõike 3 nõuetele (*Lawless v. Ireland (No. 3)*, 1. juuli 1961).

Lawless vs. Iirimaa kujunes Euroopa Inimõiguste Kohtu varase praktika üheks lähteotsuseks, milles kinnistus arusaam, et Euroopa inimõiguste konventsioon ei kujuta endast üksnes riikidevahelist kohustuste kogumit, vaid õiguslikku instrumenti, mille alusel saab hinnata riigi tegevuse vastavust üksikisiku konventsioonist tulenevatele õigustele. Lahend lõi olulise lähtekoha hilisemale kohtupraktikale, milles on täpsustatud erakorraliste meetmete, riigi kaalutlusruumi ja tõhusa inimõiguste kaitse vahelist suhet.

Eriti selgelt ilmneb nimetatud probleem võimaliku rahvatervisealase hädaolukorra korral. Riik võib sellises olukorras tugineda rahvusvahelise organisatsiooni pandeemia- või muu tervisealase hädaolukorra hinnangule ning seejärel kuulutada riigis välja hädaolukorra ja kehtestada ulatuslikud piirangumeetmed. Selline sündmuste järjestus ei lahenda siiski iseenesest küsimust, kas konkreetses riigis ja konkreetsel ajahetkel esines EIÕK-i artikli 15 tähenduses hädaolukord ning kas hiljem rakendatud konkreetsed meetmed vastasid artikli 15 nõuetele.

Esiteks tuleb eristada rahvusvahelise organisatsiooni deklaratsiooni või muud rahvusvahelise tasandi hinnangut sellest, kas konkreetses riigis ja konkreetsel ajahetkel esines artikli 15 tähenduses hädaolukord. Rahvusvaheline deklaratsioon võib olla selle hindamisel oluline faktiline lähtekoht, kuid see ei muuda automaatselt täidetuks kõiki artikli 15 kohaldamise tingimusi. *Lawless* kohtuasjas määratles Kohus artikli 15 tähenduses hädaolukorra kui erakorralise kriisiolukorra, mis mõjutab kogu elanikkonda ja kujutab endast ohtu riigi moodustava ühiskonna organiseeritud elule. Seejärel hindas Kohus asjaolusid, millele Iiri valitsus oma hinnangu tugines. Teiseks tuleb eraldi käsitleda nende meetmete põhjendatust, mida riik hädaolukorrale reageerimiseks rakendab. Hädaolukorra olemasolu ei tähenda iseenesest, et kõik selle alusel võetud meetmed on vajalikud või vastavad artikli 15 lõikes 1 sätestatud nõudele. Samuti juhul, kui riigile jäetakse hädaolukorra olemuse ja vajalike meetmete hindamisel ulatuslik kaalutlusruum, säilib Euroopa Inimõiguste Kohtul pädevus kontrollida, kas meetmed jäid olukorra nõuete tõttu rangelt vajaliku ulatuse piiresse. EIK on hilisemas praktikas rõhutanud, et riikide kaalutlusruum ei ole piiramatu ning sellele vastab Euroopa tasandi kohtulik

järelevalve. Kolmandaks ei saa riik meetme konventsioonikohast põhjendatust tuletada üksnes sellest, et meede kehtestati siseriikliku seaduse alusel, seda toetasid ametlikud prognoosid või arvutisimulatsioonid või meetme eesmärgiks nimetati võimaliku kriisi eskaleerumise vältimist. Need asjaolud võivad olla meetme põhjendatuse hindamisel asjakohased, kuid need ei asenda konventsioonist tulenevat kontrolli. Kui meetme tegelik mõju, kasulikkus või võimalik kahjulikkus ei olnud selle kehtestamise ajal piisavalt teada, tuleb hinnata, milline teave oli riigil asjaomasel ajahetkel olemas, millist ohtu selle põhjal prognoositi, milliseid alternatiivseid meetmeid kaaluti ning millised konkreetsed põhjused rääkisid just selle meetme rakendamise kasuks.

Sellest tuleneb oluline metodoloogiline probleem: meetme õiguspärasust ei saa hinnata üksnes tagantjärele teada oleva tulemuse põhjal, kuid riik ei saa samal ajal tugineda üldisele hädaolukorra deklaratsioonile, siseriiklikule õiguslikule alusele või hüpoteetilistele prognoosidele viisil, mis välistaks konkreetse meetme konventsioonikohase kontrolli. Asjakohane on eelkõige see, milline teave oli meetme kehtestamise ajal kättesaadav, millist ohtu selle põhjal prognoositi, milliseid alternatiivseid meetmeid kaaluti ning milline põhjendus õigustas konkreetse meetme rakendamist.

Seetõttu tuleb rahvaterviseala hädaolukorra puhul eristada vähemalt kolme järjestikust, kuid õiguslikult erinevat küsimust: **(1) kas esines artikli 15 tähenduses hädaolukord; (2) kas riigil oli konkreetse meetme kehtestamiseks piisav faktiline ja õiguslik alus; ning (3) kas meede oli olukorra nõuete tõttu rangelt vajalik.** Esimese küsimuse jaatav vastus ei anna iseenesest jaatavat vastust teisele ega kolmandale küsimusele. Ka ulatuslik kaalutlusruum hädaolukorra olemasolu ja meetmete valiku hindamisel ei vabasta riiki kohustusest näidata, et konkreetne meede oli seotud tuvastatud ohuga, tugines asjaomase ajahetke teadmistele ning jäi artikli 15 lõikest 1 tuleneva range vajalikkuse nõude piiresse.

1.1. Kohtuotsuse kriitiline käsitlus

Samas näitab *Lawless vs. Iirimaa (nr 3)* lahendi kriitiline analüüs, et Euroopa Inimõiguste Kohus ei rakendanud artikli 15 kohaldamise kontrollimisel veel sellist intensiivset materiaalõiguslikku hindamist, millest hilisemas rahvusvahelises inimõiguste õiguses kujunes erakorraliste meetmete õiguspärasuse hindamise oluline standard.

Lahendi põhjendustest, eelkõige osast „As to the law“ (punktid 22–25 ja 28), nähtub, et Kohus keskendus peamiselt küsimusele, kas Iirimaal esines artikli 15 tähenduses hädaolukord, mis ohustas rahva eluvõimet, ning kas riigi rakendatud meetmed olid üldiselt seotud selle olukorra lahendamisega. Selle hinnangu andmisel tugines Kohus olulisel määral Iiri valitsuse esitatud seisukohtadele ning olemasolevale teabele Iiri Vabariikliku Armee tegevusest tulenenud julgeolekuohu kohta. Lahendis ei kujunenud veel välja hilisemale kohtupraktikale omast nõuet, mille kohaselt peab riik esitama üksikasjaliku ja kontrollitava põhjenduse selle kohta, miks konkreetne isik kujutas endast individuaalset ja otsest ohtu ning miks tema suhtes kohaldatud vabaduse võtmine ilma tavapärase kohtuliku kontrollita oli vältimatult vajalik. Kohus ei analüüsinud ulatuslikult küsimust, kas just Lawlessi isiklik olukord ja tema konkreetne tegevus õigustasid eraldi hinnatuna sellise erakorralise meetme kohaldamist tema suhtes. Samuti ei käsitlenud Kohus põhjalikult põhimõtet, mille kohaselt peavad ka artikli 15 alusel lubatud erakorralised meetmed jääma kooskõlla konventsioonist tulenevate muude inimõiguste kaitse nõuetega.

Lahendi põhitähelepanu oli suunatud sellele, kas riik oli täitnud artiklis 15 sätestatud formaalsed ja üldised tingimused, sealhulgas Euroopa Nõukogu peasekretäri teavitamise kohustuse artikli 15 lõike

3 alusel (*Lawless vs. Iirimaa (nr 3)*, „As to the law“, p 47), ning kas rakendatud meetmete ja väljakuulutatud hädaolukorra vahel esines piisav seos.

Seetõttu ei kujundanud *Lawless vs. Iirimaa (nr 3)* veel välja hilisemas kohtupraktikas väljakujunenud üksikasjalikku testi, mille kohaselt tuleb erakorraliste meetmete hindamisel analüüsida nende vajalikkust, proportsionaalsust ja kohaldamise põhjendatust konkreetse isiku suhtes. Lahendi keskne tähendus seisnes eelkõige selles, et Kohus kinnitas esimest korda selgelt rahvusvahelise kohtuliku kontrolli põhimõtet: ka olukorras, kus riik tugineb erakorralistele volitustele, ei jää tema tegevus väljapoole Euroopa inimõiguste konventsioonist tuleneva kontrolli ulatust.

Hilisemas Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas, eelkõige kohtuasjades *Iirimaa vs. Ühendkuningriik*, *Brannigan ja McBride vs. Ühendkuningriik* ning *A. ja teised vs. Ühendkuningriik*, arenes see lähenemine edasi intensiivsemaks kontrollistandardiks, milles pöörati senisest suuremat tähelepanu erakorraliste meetmete tegelikule vajalikkusele, proportsionaalsusele ning nende põhjendatusele konkreetse isiku olukorra suhtes.

1.1.1. Rahvusvaheliste tribunalide ja Nürnbergi praktika eiramine

Lawless vs. Iirimaa lahendi kriitilises analüüsis tuleb arvestada, et Euroopa Inimõiguste Kohus ei seostanud artikli 15 kohaldamist veel ulatuslikult Teise maailmasõja järgse rahvusvahelise õiguse arenguga, milles kujunesid järk-järgult põhimõtted riigi erakorraliste volituste, üksikisiku õiguste kaitse ja õigusriigi põhimõtte vahelise suhte kohta.

Teise maailmasõja järgne rahvusvahelise õiguse areng, eelkõige Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali (1945–1946), Kaug-Ida Rahvusvahelise Sõjatribunali ehk Tokyo tribunali (1946–1948) ning Ameerika Ühendriikide okupatsioonitsoonis Control Council Law No. 10 alusel tegutsenud järeltribunalide praktika kaudu, kinnitas põhimõtet, et riiklik suveräänsus, siseriiklik õigus või erakorraline olukord ei saa iseenesest välistada rahvusvaheliste õiguslike kohustuste kohaldamist.

Nende tribunalide praktika keskne tähendus seisnes eelkõige selles, et riigivõimu teostamine – sealhulgas olukorras, kus ametivõimud tuginesid formaalselt kehtestatud õigusaktidele või julgeolekuargumentidele – jäi rahvusvahelise õigusliku kontrolli alla. Kolmanda Reichi õiguskogemus, eelkõige 28. veebruari 1933. aasta määruse *Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat* (nn Riigipäeva tulekahju dekreet, *Reichstagsbrandverordnung*) kasutamine põhiõiguste ulatuslikuks piiramiseks, kujunes sõjajärgses õigusmõtlemises näiteks sellest, kuidas erakorralisi volitusi võidakse kasutada tavapäraste õiguslike piirangute kõrvaldamiseks.

Samas tuleb eristada nende tribunalide funktsiooni Euroopa inimõiguste konventsiooni alusel teostatavast kohtulikust kontrollist. Nürnbergi ja Tokyo tribunalid tegelesid peamiselt üksikisikute rahvusvahelise kriminaalvastutuse küsimustega, mitte riigi meetmete proportsionaalsuse hindamisega inimõiguste kaitse süsteemis. Nende ajalooline tähtsus seisnes siiski põhimõtte kinnitamises, et riikliku võimu teostamine ei ole rahvusvahelise õiguse seisukohalt piiramatu.

Sarnast küsimust käsitlesid Ameerika Ühendriikide järeltribunalid, eelkõige kohtuasjas *United States v. Altstötter et al.* (*The Justice Case*, 1947), milles hinnati õigusemõistmise instrumentaliseerimist natsionaalsotsialistliku riigikorra tingimustes, ning kohtuasjas *United States v. von Weizsäcker et al.* (*The Ministries Case*, 1949), milles käsitleti riiklike ametkondade vastutust rahvusvahelise õiguse rikkumiste võimaldamisel. Need lahendid aitasid kujundada üldisemat arusaama, et formaalne õiguslik alus ei välista rahvusvahelist vastutust, kui riigivõimu kasutatakse rahvusvaheliste õiguslike piirangute eiramiseks.

Sellest arengukontekstist lähtudes võib *Lawless vs. Iirimaa (nr 3)* lahendit käsitleda kriitiliselt selles osas, et Euroopa Inimõiguste Kohus ei kujundanud artikli 15 kontrollimisel veel välja sellist intensiivset materiaalõiguslikku kontrollistandardit, mis hilisemas kohtupraktikas seostus erakorraliste meetmete vajalikkuse, proportsionaalsuse ja individuaalse põhjendatuse hindamisega. Kohtu põhjendustest nähtub, et keskne tähelepanu oli suunatud sellele, kas Iirimaal esines Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 15 tähenduses hädaolukord, mis ohustas rahva eluvõimet, ning kas riigi rakendatud meetmed olid sellise olukorraga piisavalt seotud. Kohus lähtus ulatuslikult Iiri valitsuse esitatud teabest IRA tegevusest tulenenud julgeolekuohu kohta ning tunnustas riigi hinnangut olukorra tõsidusele. Lahendis ei kujunenud veel välja hilisemale praktikale omast nõuet, mille kohaselt peab riik esitama üksikasjaliku põhjenduse konkreetse isiku suhtes rakendatud meetme vältimatuse kohta ning näitama, miks ei olnud võimalik kasutada vähem piiravaid vahendeid. Samuti ei analüüsinud kohus põhjalikult küsimust, kas Lawlessi isiklik olukord ja tegevus eraldi hinnatuna õigustasid just haldusliku kinnipidamise kohaldamist ilma tavapärase kohtuliku kontrollita.

Samuti keskendus kohus peamiselt artikli 15 formaalsete ja üldiste tingimuste täitmisele, sealhulgas sellele, kas Iirimaa oli täitnud Euroopa Nõukogu peasekretäri teavitamise kohustuse artikli 15 lõike 3 alusel (*Lawless v. Ireland (No. 3)*, „As to the law", p 47), ning kas võetud meetmed olid mõistlikult seotud väljakuulutatud hädaolukorraga. Seetõttu tuleb *Lawless vs. Iirimaa (Nr. 3)* mõista kui Euroopa inimõiguste süsteemi varast, kuid fundamentaalset lahendit. Selle peamine tähendus ei seisnenud veel ulatusliku proportsionaalsus- või individuaalkontrolli väljaarendamises, vaid põhimõtte kinnitamises, et isegi erakorralises olukorras jäävad riigi meetmed Euroopa inimõiguste konventsiooni alusel rahvusvahelise kohtuliku kontrolli alla.

Hilisemas Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas, eelkõige kohtuasjades *Iirimaa vs. Ühendkuningriik* (1978), *Brannigan ja McBride vs. Ühendkuningriik* (1993) ning *A. ja teised vs. Ühendkuningriik* (2009), arenes artikli 15 kohaldamise kontroll edasi intensiivsemaks hindamiseks, milles pöörati suuremat tähelepanu meetmete kestusele, vajalikkusele, proportsionaalsusele ja individuaalse kaitse tagatistele. Sellest vaatenurgast kujutab *Lawless vs. Iirimaa (Nr. 3)* endast üleminekupunkti klassikalisemalt riigi kaalutlusruumi austavalt rahvusvaheliselt kontrollilt tänapäevasele inimõiguste kohtulikule kontrollile, milles ka erakorralised volitused alluvad materiaalsetele piirangutele ning sõltumatule rahvusvahelisele hindamisele.

1.1.2. *Margin of Appreciation*'i doktriini relatiivistamine

Seetõttu tuleb Lawless vs. Iirimaa (Nr. 3) lahendit käsitleda Euroopa inimõiguste õiguse kujunemises olulise, kuid hilisema arengu seisukohalt piiratud kontrollistandardit väljendanud etapina. Euroopa Inimõiguste Kohus kinnitas selles esmakordselt põhimõtet, et ka hädaolukorras ei vabane riik Euroopa inimõiguste konventsioonist tulenevatest rahvusvahelistest kohustustest ning tema tegevus jääb konventsioonis loodud rahvusvahelise kontrollimehhanismi alla (Lawless vs. Iirimaa (No. 3), 1. juuli 1961, „As to the law", p 22).

Samas andis lahendi põhjenduskäik riigile suhteliselt ulatusliku hindamisruumi küsimuses, kas artikli 15 tähenduses esines rahva eluvõimet ohustav hädaolukord ning millised meetmed olid selle olukorra lahendamiseks vajalikud. Euroopa Inimõiguste Kohus kontrollis eelkõige seda, kas Iirimaa oli täitnud artiklist 15 tulenevad formaalsed tingimused ning kas rakendatud meetmed olid mõistlikult seotud riigi poolt teatatud julgeolekuohuga.

Lawlessi lahendis ei kujunenud siiski veel välja hilisemale rahvusvahelisele inimõiguste õigusele omast intensiivset materiaalõiguslikku kontrolli, mille kohaselt peab riik üksikasjalikult põhjendama

erakorralise meetme vältimatut vajalikkust, selle proportsionaalsust ning konkreetse isiku suhtes rakendamise põhjendatust. Kohus ei analüüsinud ulatuslikult küsimust, kas Lawlessi isiklik olukord eraldi hinnatuna õigustas just sellise meetme – halduslikku kinnipidamise ilma tavapärase kohtuliku kontrollita – kohaldamist. Sellest arengukohast lähtudes kujunes Euroopa Inimõiguste Kohtu hilisemas praktikas välja nn riigi hindamisruumi doktriin (*margin of appreciation*), mille süsteemsem kujunemine leidis aset eelkõige 1970. aastatel. Doktriini varased ilmingud olid seotud vajadusega arvestada, et konventsiooniosalised riigid võivad hinnata ühiskondlikke ohte, moraalseid küsimusi ja julgeolekuolukordi erinevalt. Samas ei tähendanud riigi hindamisruum rahvusvahelise kontrolli kõrvaldamist, vaid pigem kontrolli intensiivsuse kohandamist konkreetse küsimuse olemusega.

Erakorraliste meetmete kontekstis väljendus selline lähenemine eriti selgelt kohtuasjas Iirimaa vs. Ühendkuningriik (18. jaanuar 1978), milles Euroopa Inimõiguste Kohus märkis artikli 15 kohaldamisel, et riikidel on teatav hindamisruum hinnata hädaolukorra olemasolu ja selle lahendamiseks vajalikke meetmeid (*Iirimaa vs. Ühendkuningriik*, 18. jaanuar 1978, p 207). Samas rõhutas kohus, et selline hindamisruum allub rahvusvahelisele kontrollile ning ei välista küsimust, kas riik on jäänud konventsioonist tulenevate piirangute raamidesse.

Riigi hindamisruumi doktriin ei kujuta endast universaalset rahvusvahelise inimõiguste õiguse üldpõhimõtet, vaid on eelkõige Euroopa inimõiguste konventsiooni tõlgendamisel kujunenud regionaalne õiguskonstruktsioon. Teistes piirkondlikes inimõiguste süsteemides ei ole seda kasutatud samas ulatuses ega sama terminoloogilise raamistikuga. Näiteks Ameerika Inimõiguste Kohtu praktikas on põhiõiguste piirangute hindamisel rõhutatud rangemat vajalikkuse, seaduslikkuse ja proportsionaalsuse kontrolli, kuigi ka seal tunnustatakse riikide teatavat institutsionaalset otsustusruumi konkreetsetes valdkondades (vt nt Montero Aranguren jt (Catia vangla) vs. Venezuela, 5. juuli 2006, Series C No. 150).

Euroopa mudeli keskne eripära seisneb seega tasakaalu otsimises kahe põhimõtte vahel. Ühelt poolt peab rahvusvaheline inimõiguste süsteem võimaldama riikidel reageerida tegelikele ja tõsistele kriisiolukordadele. Teiselt poolt peab rahvusvaheline kontroll tagama, et erakorralisi volitusi ei kasutataks viisil, mis muudaks ajutised meetmed püsivaks põhiõiguste piiramise mehhanismiks.

2. Konventsiooni algne kontrollimudel

Euroopa inimõiguste konventsiooni algne kaitseloogika lähtus põhimõttest, et üksikisikut tuleb kaitsta riigivõimu põhjendamatu, meelevaldse või ebaproportsionaalse sekkumise eest. Konventsiooni keskmesse asetati eelkõige klassikalised kodaniku- ja poliitilised õigused, mille kaitse põhines peamiselt riigi kohustusel hoiduda põhjendamatust sekkumisest isiku põhivabadustesse. Selliste õiguste hulka kuulusid eelkõige õigus elule, piinamise ja ebainimliku või alandava kohtlemise keeld, õigus isikuvabadusele ja turvalisusele, õigus õiglasele kohtumenetlusele ning sõna-, südametunnistuse ja usuvabadus.

Samas ei piirdunud konventsioonisüsteem üksnes klassikaliste negatiivsete kohustustega (*negative obligations*). Euroopa inimõiguste kohtupraktika areng tõi järk-järgult kaasa arusaama, et riigil võivad teatavates valdkondades olla ka positiivsed kohustused (*positive obligations*), mille eesmärk on tagada konventsiooniga kaitstud õiguste tegelik ja tõhus kasutamine.

1950. aastate rahvusvahelises õiguses säilis siiski tugev riikliku suveräänsuse käsitlus. Rahvusvaheliste institutsioonide pädevus hinnata riikide siseotsuseid oli piiratud ning riigid suhtusid ettevaatlikult mehhanismidesse, mis võimaldasid välisel organil kontrollida nende tegevuse vastavust rahvusvahelistele õigusstandarditele. Euroopa inimõiguste konventsioon kujunes seetõttu riikliku

suveräänsuse ja rahvusvahelise kontrolli vahelise kompromissina. Riigid nõustusid allutama teatava osa oma tegevusest rahvusvahelisele järelevalvele, kuid säilitasid esialgses konventsioonimudelis ulatusliku otsustusruumi nii kontrollimehhanismi kohaldamise kui ka selle menetlusliku ulatuse määratlemisel. Konventsioonisüsteemi esimestel aastakümnetel ei olnud Euroopa Inimõiguste Kohus veel kujunenud alaliseks ja juhtivaks Euroopa õigusarengu institutsiooniks tänapäevases tähenduses. Konventsiooni praktilise rakendamise keskne roll kuulus Euroopa Inimõiguste Komisjonile, kes teostas vastuvõetavuse kontrolli, kogus faktilisi asjaolusid ning koostas aruandeid konventsiooni võimalike rikkumiste kohta. Euroopa Inimõiguste Kohus tegutses esialgu mittealalise kohtuna ning talle jõudis suhteliselt piiratud arv kohtuasju.

Samuti ei olnud individuaalkaebuse esitamise võimalus konventsiooni algses süsteemis automaatselt kohustuslik kõigi lepinguosaliste riikide suhtes. Euroopa inimõiguste konventsiooni endise artikli 25 alusel sõltus üksikisikute õigus pöörduda Euroopa Inimõiguste Komisjoni poole sellest, kas asjaomane riik oli esitanud deklaratsiooni, millega ta tunnustas Komisjoni pädevust selliseid avaldusi vastu võtta. Selline lahendus peegeldas 1950. aastate riikide ettevaatlikku suhtumist rahvusvahelise inimõiguste kontrolli kohustuslikkusse. Just sellest arenguetapist pärineb üks Euroopa inimõiguste süsteemi hilisema kujunemise keskseid tunnuseid: Euroopa Inimõiguste Kohtu mõju ei tekkinud ühe institutsionaalse murrangu tulemusena, vaid kujunes järkjärgult kohtupraktika kaudu. Euroopa inimõiguste õigus arenes üksikute lahendite kumulatiivse mõju kaudu, kus iga oluline kohtuotsus täpsustas konventsioonis sätestatud õiguste ulatust ning riikide rahvusvahelisi kohustusi.

Selle arenguprotsessi tulemusena kujunes Euroopa inimõiguste konventsioonist aja jooksul mitte üksnes klassikaline rahvusvaheline leping, vaid arenev õigusinstrument (*living instrument*, *instrument vivant*). Euroopa Inimõiguste Kohus kinnitas seda tõlgendusmeetodit eelkõige hilisemas praktikas, lähtudes põhimõttest, et konventsiooni tuleb tõlgendada tänapäeva tingimustes, võttes arvesse ühiskondlikke muutusi ja inimõiguste kaitse arengut. Samas ei tähendanud elava õigusinstrumendi käsitlus konventsiooni algsete eesmärkide või lepingu tekstilise aluse kõrvalejätmist. Selle eesmärk oli võimaldada konventsioonis sätestatud õiguste tõhusat kohaldamist olukordades, mida lepingu vastuvõtmise ajal ei olnud võimalik täielikult ette näha. Selle arengutee keskne küsimus oli algusest peale põhimõtteline: millises ulatuses võib rahvusvaheline kohus hinnata riigi otsuseid ning kuidas tuleb tasakaalustada ühelt poolt riigi suveräänsust ja teiselt poolt üksikisikule rahvusvahelise õigusega tagatud tõhusat kaitset?

Euroopa inimõiguste süsteemi edasine areng kujunes vastuseks sellele küsimusele. Komisjoni uurimisfunktsioon, Euroopa Inimõiguste Kohtu kohtupraktika ning hilisem institutsionaalne reform näitasid järk-järgult, et tõhus rahvusvaheline inimõiguste kaitse eeldab mitte üksnes normide olemasolu, vaid ka sõltumatut mehhanismi, mille kaudu saab hinnata riigi tegevuse faktilist ja õiguslikku vastavust konventsioonist tulenevatele kohustustele.

3. *Ad hoc* kohtu periood 1959–1998

Ajavahemikku 1959–1998 võib käsitleda Euroopa Inimõiguste Kohtu kujunemise esimese olulise arenguetapina, mil kohus tegutses mittealalise kohtuna ning kujundas järk-järgult välja Euroopa inimõiguste õiguse keskseid tõlgendusmeetodeid. Selle perioodi põhiküsimuseks kujunes tasakaalu leidmine inimõiguste universaalse olemuse ja Euroopa riikide ajaloolise, kultuurilise ning õigusliku mitmekesisuse vahel. Sellel perioodil kujunesid välja mitmed doktriinid, mis määrasid hilisema konventsioonisüsteemi arengu:

- Elava õigusinstrumendi doktriin (*living instrument / instrument vivant*) – konventsiooni tuleb tõlgendada arenevate ühiskondlike tingimuste ja tänapäevaste inimõiguste standardite valguses.
- Autonoomsete mõistete doktriin – konventsioonis kasutatud mõisteid tuleb sisustada sõltumatult riigisisesest õigusest, lähtudes konventsiooni eesmärgist ja rahvusvahelisest olemusest.
- Positiivsete kohustuste doktriin – riigi kohustused ei piirdu üksnes sekkumisest hoidumisega, vaid hõlmavad aktiivseid meetmeid õiguste tõhusaks tagamiseks.
- Kaalutlusruumi doktriin (*margin of appreciation / marge d'appréciation*) – riikidele jäetakse teatav hindamisruum olukordades, kus tuleb tasakaalustada erinevaid ühiskondlikke huve ja õigustraditsioone.

Kõige enam vaidlusi tekitas kaalutlusruumi doktriin. Selle kujunemise aluseks oli vajadus ühildada inimõiguste universaalsed miinimumstandardid Euroopa riikide erinevate ajalooliste ja ühiskondlike tingimustega. Doktriin ei tähendanud riigile piiramatut otsustusvabadust, vaid kujutas endast mehhanismi, mille kaudu kohus püüdis säilitada tasakaalu rahvusvahelise inimõiguste kontrolli ja riikliku demokraatliku otsustusruumi vahel.

Varaseks näiteks selle tasakaalu kujunemisest oli Euroopa Inimõiguste Kohtu esimene sisuline kohtuasi *Lawless vs. Iirimaa* (nr. 3) (avaldus nr 332/57, kohtuotsus 1. juuli 1961), milles kohus hindas Iirimaa poolt riigi julgeoleku kaitseks rakendatud erakorralisi meetmeid. Kuigi kohus ei kasutanud veel hiljem kujunenud kaalutlusruumi doktriini terminoloogiat, sisaldas lahend selle põhilisi lähtekohti. Kohus tunnistas, et konventsiooni kohaldamisel tuleb arvestada konkreetset ühiskondlikku ja poliitilist olukorda, milles riik oma kohustusi täidab. Samas rõhutas ta, et ka hädaolukorras jääb riigi tegevus rahvusvahelise kontrolli alla ning erakorralised meetmed peavad vastama konventsioonis sätestatud tingimustele.

Lawlessi lahendi laiem tähendus seisnes põhimõtte kinnistamises, et Euroopa inimõiguste süsteemi ülesanne ei ole eitada riigi õigust kaitsta avalikku korda ja julgeolekut, vaid allutada selle tegevus rahvusvahelistele inimõigusstandarditele. Sellest pingest – riigi kaitsekohustuse ja üksikisiku põhiõiguste vahel – kujunes üks Euroopa inimõiguste õiguse keskseid arengujooni.

4. Hädaolukorra kohtulik kontroll

Riikliku hädaolukorra väljakuulutamise ja sellega kaasnevate põhiõiguste piirangute kohtuliku kontrolli piirid ning intensiivsus moodustavad kaasaegse põhiseadus- ja inimõigusõiguse ühe kõige keerukama tuumküsimuse. Võrdleva õiguse perspektiivist nähtub, et Kanada konstitutsiooniline kohtupraktika on hädaolukorra väljakuulutamise materiaalõiguslike eeltingimuste kontrollimisel kujundanud intensiivsema kohtuliku kontrolli standardi (*standard of judicial review*), mille puhul kohus kontrollib iseseisvalt täitevvõimu hinnangu faktilist ja õiguslikku alust. Võrreldes Euroopa Inimõiguste Kohtu senise artikli 15 kohaldamise praktikaga iseloomustab seda lähenemist väiksem kohtulik diferents täitevvõimu hinnangu suhtes.

Võrdleva õiguse perspektiivist seisneb erinevus eelkõige kohtuliku kontrolli metoodikas. EIÕK-i artikli 15 kohaldamisel on Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas kujunenud põhimõte, mille kohaselt on riigil teatav hindamisruum (*margin of appreciation*) erakorralise olukorra olemasolu, ulatuse ja sellele reageerimiseks valitud meetmete hindamisel. Nimetatud hindamisruum ei välista rahvusvahelist kontrolli, vaid määrab kindlaks selle intensiivsuse, kusjuures kohus hindab jätkuvalt

artiklis 15 sätestatud tingimuste täitmist. Kanada avaliku õiguse kohtupraktikas on erakorralise seisukorra seaduslike eeltingimuste olemasolu käsitatud seevastu küsimusena, mille üle kohus teostab iseseisvat õiguslikku ja faktilist kontrolli (*de novo review*). Seetõttu ei ole täitevvõimu hinnang olemasolevale ohule ega seadusandliku võimu poliitiline seisukoht iseseisvalt määrav selle hindamisel, kas seaduses sätestatud erakorralise seisukorra eeldused olid otsuse tegemise hetkel täidetud.

Kuigi Kanada kõrgemate kohtute lahendid ei loo Euroopa Inimõiguste Kohtule ega teiste jurisdiktsioonide kohtutele siduvat õigust, võivad need olla olulised võrdleva õiguse materjalina, hinnates õigusriigi põhimõttega (*rule of law*) kooskõlas oleva kohtuliku kontrolli nõudeid. Õigusriigi põhimõte eeldab, et erakorraliste pädevuste kasutamise eeltingimuste olemasolu ei saa sõltuda üksnes täitevvõimu või teiste riigiorganite hinnangust, vaid peab olema allutatud sõltumatule kohtulikule kontrollile. Kõrvutatud inimõiguste jurisdiktsioonide kohtupraktikast nähtub, et kohtuliku kontrolli ulatus võib erineda eelkõige selles, millise intensiivsusega hinnatakse riigivõimu esitatud faktilist alust ning kas erakorraliste meetmete kohaldamise materiaalõiguslike eeltingimuste olemasolu kontrollitakse kohtu poolt iseseisvalt.

Kanada põhiseaduslikus õiguses tuleb hädaolukorra meetmete kohtuliku kontrolli käsitlemisel eristada kahte omavahel seotud, kuid õiguslikult eraldiseisvat kontrollitasandit. Esiteks tuleb hinnata, kas erakorralise seisukorra väljakuulutamise seadusest tulenevad materiaalõiguslikud eeltingimused olid otsuse tegemise ajal täidetud. Teiseks tuleb hinnata, kas erakorralises olukorras rakendatud konkreetsed meetmed olid kooskõlas Kanada õiguste ja vabaduste harta (*Canadian Charter of Rights and Freedoms* – Kanada õiguste ja vabaduste harta) nõuetega.

Kanada Ülemkohtu lahendis *R. v. Oakes*, [1986] 1 S.C.R. 103, 1986 CanLII 46 (SCC), tehtud 20. veebruaril 1986, kujundatud Kanada õiguste ja vabaduste harta (*Canadian Charter of Rights and Freedoms*) artikli 1 alusel teostatava proportsionaalsuskontrolli testi ei loodud erakorralise seisukorra väljakuulutamise materiaalõiguslike eeltingimuste olemasolu kontrollimiseks. Tegemist on üldise põhiseadusliku kontrollistandardiga, mille alusel kontrollib kohus, kas põhiõigust piirava meetme õigustus on kooskõlas harta artiklist 1 tulenevate nõuetega ning kas riigi poolt esitatud õigustus vastab proportsionaalsuse põhimõttele.

Oakesi lahendis tõlgendas Kanada Ülemkohus (*Supreme Court of Canada*) Kanada õiguste ja vabaduste harta (*Canadian Charter of Rights and Freedoms*) artiklit 1 ning kujundas niinimetatud Oakesi testi. Kohus märkis otsuse punktides 69–71, et harta õiguse piirangu õigustamiseks peab riik tõendama, et piirang on demokraatlikus ühiskonnas õigustatud ning vastab proportsionaalsuse nõuetele.

Oakesi kontrollimudel sisaldab nelja omavahel seotud elementi:

1. **olulise ja tungiva eesmärgi olemasolu** (*pressing and substantial objective* – piirang peab teenima piisavalt olulist avalikku eesmärki);
2. **ratsionaalse seose olemasolu meetme ja eesmärgi vahel** (*rational connection* – rakendatud meede peab olema eesmärgi saavutamisega loogiliselt seotud);
3. **õiguse minimaalse riive nõue** (*minimal impairment* – õigust piirav meede peab riivama põhiõigust võimalikult vähimal määral);
4. **meetme mõju ja eesmärgi vahelise proportsionaalsuse hindamine** (*proportionality between the effects of the measures and the objective* – meetmest tulenev kahjulik mõju peab olema tasakaalus taotletava eesmärgiga).

4.1. Võrdlev proportsionaalsuskontroll kohtulikuks kontrollimiseks

Kanada kohtud on Kanada Ülemkohtu lahendis *R. v. Oakes*, [1986] 1 S.C.R. 103, 1986 CanLII 46 (SCC), 20. veebruar 1986, kujundatud proportsionaalsuskontrolli mudelit (*Oakes test*) hiljem kohaldanud erinevate põhiõiguste piirangute õigustuse õiguspärasuse kohtulikuks kontrollimiseks, sealhulgas juhtudel, kus seadusandlik või täitevvõim on kehtestanud rahvatervise kaitsele suunatud meetmeid, sealhulgas nakkushaiguste leviku piiramiseks rakendatud mittefarmatseutilisi sekkumisi, samuti muid avalik-õiguslikke meetmeid, millega on piiratud harta kaitsealas olevaid õigusi ja vabadusi.

Võrdleva õiguse perspektiivist võib väita, et Oakesi test kuulub samasse funktsionaalsesse õiguse arengusuunda, mille raames kujunesid pärast Teist maailmasõda Euroopa ja teiste õigusperekondade kõrgemate kohtute praktikas struktureeritud kontrollimehhanismid põhiõiguste piirangute õigustuse õiguspärasuse kohtulikuks kontrollimiseks. Nimetatud kontrollimudelid ei ole normatiivse aluse, kohtuliku kontrolli intensiivsuse ega rakendusmetoodilise ülesehituse poolest identsed, sest nende kujunemine on toimunud erinevate põhiseaduslike normide, kohtulike institutsioonide pädevusmudelite ning õigusteoreetiliste lähtekohtade alusel.

Kanada Ülemkohus sedastas lahendis *R. v. Oakes*, [1986] 1 S.C.R. 103, 1986 CanLII 46 (SCC), et põhiõigusega kaitstud vabaduse piiramine ei saa tugineda üksnes seadusandja poolt väljendatud üldisele eesmärgipüstitusele, vaid piirangu põhiseaduslik õigustus peab olema allutatud struktureeritud kohtulikule kontrollile, mille käigus hinnatakse eesmärgi olulisust ning kasutatud vahendite seost, vajalikkust ja proportsionaalsust.[36]

Kohus märkis:

> „There are, however, other means of protecting values central to a free and democratic society which are less restrictive of individual rights and freedoms." („Siiski võivad vaba ja demokraatliku ühiskonna keskseid väärtusi kaitsta ka muud vahendid, mis piiravad üksikisiku õigusi ja vabadusi vähem.")

(*R. v. Oakes*, [1986] 1 S.C.R. 103, p 70.)

Samuti formuleeris kohus kontrolli põhistruktuuri:

> „First, the objective, which the measures responsible for a limit on a Charter right or freedom are designed to serve, must be 'of' sufficient importance to warrant overriding a constitutionally protected right or freedom." („Esiteks peab eesmärk, mille saavutamiseks põhiõigust või -vabadust piirav meede on kavandatud, olema piisavalt oluline, et õigustada põhiseadusega kaitstud õiguse või vabaduse piiramist.")

(*R. v. Oakes*, [1986] 1 S.C.R. 103, p 69.)

[36] Kanada Ülemkohus ei ole käsitanud Oakesi testi (*R. v. Oakes*, [1986] 1 S.C.R. 103, 1986 CanLII 46 (SCC), 20. veebruar 1986) kui formaalselt mehaanilist kontrollskeemi, mille kõiki elemente tuleb igas kohtuasjas rakendada sõltumata asjaoludest ühesuguse intensiivsusega. Hilisemas praktikas on Kohus leidnud, et artikli 1 alusel teostatav kontroll peab arvestama konkreetse kohtuasja faktilist ja normatiivset konteksti, kuid säilitama struktureeritud proportsionaalsuskontrolli olemuse (vt nt *RJR—MacDonald Inc. v. Canada (Attorney General)*, [1995] 3 S.C.R. 199, p 63; *Taylor v. Newfoundland and Labrador*, 2024 SCC 5, p 214).

Sellest kujunes välja neljaastmeline kontroll:

1. **olulise ja tungiva eesmärgi olemasolu** (*pressing and substantial objective*);
2. **ratsionaalse seose olemasolu meetme ja eesmärgi vahel** (*rational connection*);
3. **õiguse minimaalse riive nõue** (*minimal impairment*);
4. **meetme kahjuliku mõju ja taotletava eesmärgi vahelise tasakaalu kontroll** (*proportionality between the effects of the measures and the objective*).

R. v. Oakes lahendis sedastas Kanada Ülemkohus, et harta artikli 1 alusel põhiõiguse piiramise õigustamise kohustus lasub piirangut õigustaval poolel ning piirang peab olema „reasonable and demonstrably justified in a free and democratic society" („mõistlik ja tõendatavalt õigustatud vabas ja demokraatlikus ühiskonnas") (*Oakes*, p-d 66–70). Kohus märkis samuti, et õigustuse kontroll hõlmab proportsionaalsuse vormi, mille käigus tuleb hinnata meetme ratsionaalset seost eesmärgiga, õiguse minimaalset riivet ning riive ja eesmärgi vahelist proportsionaalsust (*Oakes*, p 70). Seetõttu ei saa Oakesi testi kohaldamise ulatuse või meetodi kohandamist põhjendada üksnes menetlusliku mugavuse, tõendamiskoormuse vähendamise või halduslikku lihtsustamise kaalutlustega; võimalikud erinevused kontrolli rakendamises peavad tulenema kohtuasja laadist, vaidlusaluse õiguse iseloomust ning rakendatava õigusnormi eesmärgist ja kontekstist.

4.1.1. Saksamaa võrdlus: proportsionaalsuse põhimõtte kohtulik kontroll

Sarnane kohtuliku kontrolli metodoloogiline lähenemine kujunes Saksamaa Liitvabariigi Föderaalse Konstitutsioonikohtu (*Bundesverfassungsgericht*) praktikas, kus proportsionaalsuse põhimõttest (*Verhältnismäßigkeitsgrundsatz*) kujunes keskne põhiseadusliku kohtuliku kontrolli standard avaliku võimu poolt põhiõiguste riive õigustuseks esitatud põhjenduste õiguspärasuse kontrollimisel.

Saksamaa proportsionaalsuskontrolli doktrinaalse kujunemise üheks oluliseks lähtekohaks peetakse Föderaalse Konstitutsioonikohtu lahendit:

Bundesverfassungsgericht, BVerfGE 7, 377 (Lüth), Urteil vom 15. jaanuar 1958.

Lüthi lahendis ei sõnastanud kohus veel täielikult hilisemat kolmeastmelist proportsionaalsustesti (*Geeignetheit – Erforderlichkeit – Angemessenheit*), kuid lahendil oli määrav tähtsus põhiõiguste normatiivse tähenduse kujundamisel ning põhiõiguste käsitlemisel objektiivse väärtuskorra osana (*objektive Wertordnung*). Kohus lükkas tagasi käsitluse, mille kohaselt oleksid põhiõigused üksnes üksikisiku kaitsemehhanismid riigi otsese sekkumise vastu, ning tunnustas nende laiemat mõju kogu õiguskorrale.

Föderaalne Konstitutsioonikohus sedastas:

> „Das Grundgesetz hat in seinem Grundrechtsabschnitt eine objektive Wertordnung aufgerichtet, die ihre verfassungsrechtliche Grundentscheidung für alle Bereiche des Rechts zum Ausdruck bringt."

(BVerfGE 7, 377 (Lüth), Urteil vom 15. jaanuar 1958, lk 390.)

Eestindus:

> „Põhiseadus on oma põhiõiguste peatükis kehtestanud objektiivse väärtuskorra, mis väljendab oma põhiseaduslikku põhiotsustust kõigi õiguse valdkondade suhtes.“

(Bundesverfassungsgericht, BVerfGE 7, 377 (Lüth), 15. jaanuar 1958, lk 390.)

Lüthi lahendi tähendus seisnes seega mitte veel täielikult välja kujundatud proportsionaalsustestis, vaid põhiõiguste kui kogu õiguskorda mõjutavate normatiivsete põhimõtete tunnustamises. Sellest lähtekohast arendas Föderaalne Konstitutsioonikohus järgneva kohtupraktika kaudu välja struktureeritud proportsionaalsuskontrolli, mille kohaselt peab põhiõiguse riive õigustus läbima järjestikuse kontrolli kolme tasandi kaudu:

1. **Sobivus (*Geeignetheit*)** – kontrollitakse, kas avaliku võimu poolt valitud meede on objektiivselt sobiv taotletava seadusliku eesmärgi saavutamiseks;
2. **Vajalikkus (*Erforderlichkeit*)** – kontrollitakse, kas sama eesmärki oleks võimalik saavutada põhiõigust vähem riivava abinõuga;
3. **Mõõdukus kitsamas tähenduses ehk proportsionaalsus kitsamas mõttes (*Angemessenheit*)** – kontrollitakse, kas põhiõiguse riive intensiivsus on mõistlikus suhtes taotletava eesmärgi tähtsusega.

Kolmeastmelise proportsionaalsuskontrolli kujunemist väljendavad mitmed hilisemad Föderaalse Konstitutsioonikohtu lahendid. Näiteks lahendis:

Bundesverfassungsgericht, BVerfGE 19, 342, Beschluss vom 15. detsember 1965

rakendas kohus proportsionaalsuse põhimõtet kui üldist põhiseaduslikku kontrollistandardit, mille alusel hinnatakse põhiõiguste riive õigustuse õiguspärasust.

Täielikuma kolmeastmelise struktuuri rakendamise näitena võib viidata ka lahendile:

Bundesverfassungsgericht, BVerfGE 30, 292 (Numerus Clausus I), Beschluss vom 18. juuli 1972, lk 316 jj,

kus kohus kontrollis haridusele juurdepääsu piirangute põhiseaduslikku õigustatust ning rakendas proportsionaalsuse põhimõtte elemente viisil, mis vastab hilisemale kolmeastmelisele kontrolliskeemile.

Võrdleva õiguse perspektiivist võib püstitada hüpoteesi, et Kanada Ülemkohtu lahendis:

***R. v. Oakes*, [1986] 1 S.C.R. 103, 1986 CanLII 46 (SCC), 20. veebruar 1986**

kujundatud Oakesi test kuulub samasse funktsionaalsesse õiguse arengusuunda, milles kõrgemad kohtud pärast Teist maailmasõda kujundasid struktureeritud meetodid avaliku võimu poolt põhiõiguste riive õigustuseks esitatud põhjenduste õiguspärasuse kohtulikuks kontrollimiseks.

Sarnaselt Saksamaa proportsionaalsuskontrolliga muudab Oakesi test põhiõiguse riive õigustuse kontrollitavaks argumentatsiooniliseks struktuuriks, milles tuleb hinnata:

- piiranguga taotletava eesmärgi piisavat olulisust;
- vahendi ratsionaalset seost eesmärgiga;
- õiguse minimaalse riive nõuet;
- meetme mõju ja eesmärgi vahelist proportsionaalsust.

Samas esinevad olulised normatiivsed erinevused. Saksamaa proportsionaalsuskontroll kujunes Föderaalse Konstitutsioonikohtu praktikas *Grundgesetz*'i (Saksamaa Liitvabariigi põhiseaduse) põhiõiguste struktuurist tuletatud üldise põhiseadusliku kontrollipõhimõttena, samal ajal kui Kanada Oakesi test põhineb Kanada õiguste ja vabaduste harta (*Canadian Charter of Rights and Freedoms* – Kanada õiguste ja vabaduste harta) artikli 1 sõnaselgel nõudel, mille kohaselt peab põhiõiguse riive olema „reasonable and demonstrably justified in a free and democratic society" („mõistlik ja tõendatavalt õigustatud vabas ja demokraatlikus ühiskonnas").

4.1.2. Prantsuse võrdlus

Prantsuse õiguskorras ei kujunenud pärast Teist maailmasõda ja eelkõige 1970.–1980. aastatel põhiõiguste piirangu õigustuse kohtulik kontroll samalaadse formaliseeritud kolmeastmelise proportsionaalsusmudelina nagu Saksamaa Liitvabariigi Föderaalse Konstitutsioonikohtu (*Bundesverfassungsgericht*) praktikas pärast 1949. aastat välja kujunenud doktriin. Käesolev võrdlus puudutab üksnes Lääne-Saksamaa põhiseadusliku kontrolli arengut ega hõlma Saksa Demokraatliku Vabariigi (*Deutsche Demokratische Republik*) õiguskorda ja selle institutsioonilist arengut, mis toimis erinevas põhiseaduslikus raamistikus.

Selle asemel kujunesid Prantsuse *Conseil constitutionnel*'i (Prantsusmaa Konstitutsiooninõukogu) ja *Conseil d'État*' (Prantsusmaa Riiginõukogu) praktikas järk-järgult funktsionaalselt võrreldavad kontrollimehhanismid, mille kaudu hinnatakse põhiõiguste või põhiseaduslike põhimõtete riive õigustatust. Kontroll keskendub eelkõige taotletava avaliku eesmärgi legitiimsusele (*légitimité de l'objectif poursuivi* – taotletava eesmärgi õiguspärane ja põhiseaduslikult aktsepteeritav iseloom), kasutatud vahendite sobivusele (*adéquation* – vahendi ja taotletava eesmärgi vahelise seose olemasolu) ning riive ja eesmärgi vahelisele põhjendatud tasakaalule (*proportionnalité entre l'atteinte portée aux droits et l'objectif poursuivi* – põhiõiguse riive ulatuse ja taotletava avaliku eesmärgi vaheline proportsionaalne tasakaal).

Oluliseks lähtekohaks on:

Conseil constitutionnel, Décision n° 79-107 DC du 12. juuli 1979, Loi relative aux voies rapides et aux voies express.

Selles lahendis ei rakendanud *Conseil constitutionnel* Saksamaa Liitvabariigi Föderaalse Konstitutsioonikohtu praktikas hiljem struktureeritud kolmeastmelise proportsionaalsuskontrolli mudelit. Seetõttu ei ole metodoloogiliselt korrektne käsitleda nimetatud lahendit täieliku sobivuse, vajalikkuse ja kitsamas mõttes proportsionaalsuse kontrolli rakendusena Saksa doktriini tähenduses. Lahendi tähtsus seisneb eelkõige selles, et *Conseil constitutionnel* kinnitas seadusandliku võimu

teostamise allumist põhiseaduslikule kontrollile ning tunnustas põhimõtet, et seadusandja kaalutlusõigus ei ole põhiseaduslike piiranguteta.

Põhiõiguste piirangu õigustuse kontrolli seisukohalt olulisem on:

Conseil constitutionnel, Décision n° 82-132 DC du 16. jaanuar 1982, Loi de nationalisation.

Selles lahendis kontrollis *Conseil constitutionnel* omandiõiguse riive põhiseaduslikku õigustatust ning hindas avaliku huvi eesmärgi ja eraomandi piirangu vahelist põhiseaduslikku tasakaalu. Kohtu põhjenduste osas (*considérant* 16) sedastati:

> « La nationalisation ne saurait être regardée comme conforme à la Constitution que si elle répond à la nécessité publique prévue par l'article 17 de la Déclaration des droits de l'homme et du citoyen de 1789. »
>
> *(Eestindus: „Natsionaliseerimist ei saa pidada põhiseadusega kooskõlas olevaks, välja arvatud juhul, kui see vastab 1789. aasta inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni artiklis 17 ette nähtud avalikule vajadusele.")*

— (Conseil constitutionnel, Décision n° 82-132 DC du 16. jaanuar 1982, considérant 16.)

4.1.3. Ladina-Ameerika võrdlus

Ladina-Ameerika põhiseaduskohtutes on samuti kujunenud struktureeritud proportsionaalsuskontrolli vormid, mida saab funktsionaalselt võrrelda Kanada Oakesi testiga, kuigi nende normatiivne alus ja kohaldamismetoodika erinevad.

Colombia

Corte Constitucional de Colombia, Sentencia C-022/96, 23. jaanuar 1996.

Colombia Konstitutsioonikohus (*Corte Constitucional de Colombia*; Colombia põhiseadusliku jurisdiktsiooni kõrgeim kohus) arendas selles lahendis proportsionaalsuse kontrolli (*juicio de proporcionalidad*) kui põhiseadusliku põhjendamise meetodit põhiõiguste piirangute kontrollimiseks. Lahendi resolutiivosa põhjenduste osas (*fundamentos jurídicos*) käsitles kohus proportsionaalsuse põhimõtet kui meetodit, mille eesmärk on hinnata, kas põhiõigust piirav meede on põhiseaduslikult lubatav ning kas kasutatud vahend on põhjendatud võrreldes taotletava eesmärgiga.

Kohtu põhjenduste osas (*fundamento jurídico* 4) sedastati:

> « El juicio de proporcionalidad es un instrumento analítico para determinar si una medida limitativa de un derecho constitucional es legítima [...] Para que un trato diferente sea constitucionalmente legítimo, es indispensable que el fin buscado y los medios empleados no estén constitucionalmente prohibidos, y que el medio sea adecuado, necesario y proporcional en sentido estricto. »

(Eestindus: „Proportsionaalsuse kontroll on analüütiline instrument tegemaks kindlaks, kas põhiseaduslikku õigust piirav meede on legitiimne [...] Et erinev kohtlemine oleks põhiseaduspäraselt legitiimne, on hädavajalik, et taotletav eesmärk ja kasutatud vahendid ei oleks põhiseadusega keelatud ning et vahend oleks sobiv, vajalik ja kitsamas mõttes proportsionaalne.")

— (Corte Constitucional de Colombia, Sentencia C-022/96, 23. jaanuar 1996, fundamento jurídico 4.)

Kohtu praktikas kujunenud kontrollstruktuur hõlmab:

- eesmärgi põhiseaduslikku legitiimsust;
- vahendi sobivust eesmärgi saavutamiseks;
- vahendi vajalikkust;
- kitsamas mõttes proportsionaalsust (*proporcionalidad en sentido estricto*).

Viide: Corte Constitucional de Colombia, Sentencia C-022/96, 23. jaanuar 1996, fundamentos jurídicos (*proporcionalidad* / *juicio de proporcionalidad*).[37]

Brasiilia

Supremo Tribunal Federal, ADI 855/PR, Rel. Min. Sepúlveda Pertence, julgamento em 06 março 2008.

Brasiilia Föderaalne Ülemkohus (*Supremo Tribunal Federal*, STF) on oma põhiseaduslikus praktikas kasutanud proportsionaalsuse ja mõistlikkuse põhimõtteid (*princípio da proporcionalidade e razoabilidade*) avaliku võimu poolt kehtestatud piirangute põhiseadusliku õigustuse kontrollimiseks.

Juhtivkohtuniku põhjendustes (*voto condutor*) märgiti:

« O princípio da proporcionalidade – que se extrai da garantia do devido processo legal de cunho substantivo – exige que a restrição imposta a um direito fundamental seja adequada, necessária e proporcional em sentido estrito aos fins legítimos visados pela norma. »

(Eestindus: „Proportsionaalsuse põhimõte – mis tuleneb materiaalõigusliku nõuetekohase menetluse tagatisest – nõuab, et põhiõigusele seatud piirang oleks sobiv, vajalik ja kitsamas mõttes proportsionaalne normiga taotletavate legitiimsete eesmärkide suhtes.")

— (Supremo Tribunal Federal, ADI 855/PR, Rel. Min. Sepúlveda Pertence, julgamento em 06.03.2008, voto condutor, p. 8.)

[37] Colombia Konstitutsioonikohtu (*Corte Constitucional de Colombia*) lahendite viitamissüsteem ei põhine Kanada Ülemkohtu või Euroopa Inimõiguste Kohtu (EIK) lahenditele omasel ühtsel punktistruktuuril. Seetõttu tuleb akadeemilises viites identifitseerida konkreetne põhjenduste osa (*fundamento jurídico* – „õiguslik põhjendus"), milles vastav seisukoht või kontrollistandard on esitatud, vältides oletuslike lõigu- või punktinumbrite kasutamist juhul, kui need ei tulene ametlikust lahenditekstist.

Lahendis ei kujundanud kohus Kanada Oakesi testiga identset neljaastmelist kontrollimudelit. Täpsem on käsitleda Brasiilia lähenemist kui funktsionaalselt võrreldavat kontrollimeetodit, mille kaudu hinnatakse:

- meetme sobivust taotletava eesmärgi saavutamiseks;
- piirangu vajalikkust;
- riive mõõdukust võrreldes eesmärgiga.

Viide: Supremo Tribunal Federal, ADI 855/PR, Rel. Min. Sepúlveda Pertence, julgamento em 06.03.2008, voto condutor.

4.1.4. Aasia võrdlus

Lõuna-Korea Konstitutsioonikohus (헌법재판소, *Constitutional Court of Korea*) on oma põhiseaduslikus praktikas arendanud proportsionaalsuse põhimõttest (*proportionality principle* – proportsionaalsuse põhimõte) keskse kohtuliku kontrollimeetodi põhiõiguste piirangute õigustuse õiguspärasuse hindamiseks. Kohus on käsitlenud proportsionaalsuse põhimõtet kui põhiseaduslikku kontrollistandardit, mille kohaselt peab põhiõiguste piirang põhinema õiguspärasel eesmärgil, kasutatud vahendid peavad olema eesmärgi saavutamiseks sobivad, piirang peab olema minimaalne ning avaliku huvi ja piiratud õiguse vahel peab säilima tasakaal.

Kohtu seisukoht on sõnastatud järgmiselt:

> „The principle of proportionality under Article 37(2) of the Constitution requires that a restriction on basic rights must be based on a legitimate purpose, the means must be appropriate, the restriction must be minimal, and a balance must be maintained between the public interest and the restricted right."
>
> *(Eestindus: „Põhiseaduse artiklist 37(2) tulenev proportsionaalsuse põhimõte nõuab, et põhiõiguste piirang peab põhinema õiguspärasel eesmärgil, vahendid peavad olema sobivad, piirang peab olema minimaalne ning avaliku huvi ja piiratud õiguse vahel peab säilima tasakaal.")*

— (Constitutional Court of Korea, Case No. 89Hun-Ma214, 25 June 1997, grounds of decision, II.)[38]

Lahendis käsitles kohus proportsionaalsuse põhimõtet kui kontrollimeetodit, mille kaudu hinnatakse:

- piirangu eesmärgi õiguspärasust;
- vahendi sobivust;

[38] Lõuna-Korea Konstitutsioonikohtu lahendite viitamissüsteem ei põhine Kanada Ülemkohtu või Euroopa Inimõiguste Kohtu (EIK) praktikale omasel punktistruktuuril. Kohtu ametlikes ingliskeelsetes tõlgetes tähistatakse lahendi põhjendusi mõistega „grounds of decision" (otsuse põhjendused). Seetõttu tuleb Lõuna-Korea Konstitutsioonikohtu praktikale viitamisel identifitseerida konkreetne põhjenduste osa või ametliku tõlke vastav lõik, milles proportsionaalsuse kontrolli kriteeriumid on sõnastatud, mitte rakendada automaatselt punktiviite süsteemi, mida kasutatakse teistes rahvusvahelistes või välisriikide kohtutes.

- vähima riive nõuet;
- meetme ja eesmärgi vahelist tasakaalu.

Viide: Constitutional Court of Korea, Case No. 89Hun-Ma214, 25. juuni 1997, grounds of decision (*proportionality principle*).

Võrdleva õiguse seisukohalt tuleb Lõuna-Korea praktikat kirjeldada kui funktsionaalselt võrreldavat proportsionaalsuskontrolli, mitte Kanada Oakesi testiga identset mudelit.

India

Modern Dental College & Research Centre v. State of Madhya Pradesh, (2016) 7 SCC 353, Supreme Court of India, judgment 2. mai 2016.

India Ülemkohus formuleeris selles lahendis struktureeritud proportsionaalsuskontrolli. Kohtu punktis 60 märgiti:

> „Proportionality is the principle where the court examines the reasonableness of a restriction."
>
> *(Eestindus: „Proportsionaalsuse põhimõtte kohaselt kontrollib kohus piirangu mõistlikkust.")*

— (Supreme Court of India, Modern Dental College & Research Centre v. State of Madhya Pradesh, (2016) 7 SCC 353, para 60.)

Punktides 61–65 kirjeldas kohus proportsionaalsuse kontrolli elemente:

- õiguspärane eesmärk;
- vahendi sobivus;
- vajalikkus;
- meetme mõju ja eesmärgi vaheline tasakaal.

India ja Lõuna-Korea lähenemised kuuluvad seega samasse laiemasse rahvusvahelisse arengusuunda, milles põhiseaduskohtud on kujundanud struktureeritud meetodid põhiõiguste piirangute õigustuse kontrollimiseks. Samas ei ole nende mudelite normatiivne alus ega kohaldamisviis identsed Kanada Oakesi testi või Saksamaa proportsionaalsuskontrolliga.

4.2. Võrdlev kontrollimudel Kanada erakorraliste volituste kohtuliku kontrolli raamistikus

Tuginedes eeltoodud võrdlusnäidetele, võib järeldada, et *R. v. Oakes* lahendis kujundatud Kanada proportsionaalsuskontroll kuulub rahvusvahelisse õiguse arengusuunda, milles kõrgemad kohtud on välja töötanud struktureeritud meetodid põhiõiguste piirangute õigustuse kohtulikuks kontrollimiseks.

Seoses *Emergencies Act*'i (hädaolukordade seadus – Kanada föderaalseadus, mis reguleerib riikliku hädaolukorra väljakuulutamist ja sellega seotud täitevvõimu volitusi) esmakordse kohaldamisega 2022. aasta veebruaris kujunes eraldi õiguslikuks küsimuseks, kas föderaalvalitsusel oli seadusest tulenev pädevus kuulutada välja riiklik hädaolukord. Kanada kohtud ei piirdunud selles küsimuses

üksnes täitevvõimu poliitilise või faktilise hinnangu kontrollimisega, vaid hindasid, kas *Emergencies Act*'is sätestatud objektiivsed materiaalõiguslikud tingimused olid otsuse tegemise hetkel olemas.

4.2.1. Hädaolukorra õiguspärasuse kohtulik kontroll Kanadas ja võrdlus EIK praktikaga

Kohtuasjas *Canadian Civil Liberties Association v. Canada (Attorney General)*, 2024 FC 208 (*Federal Court*, 23. jaanuar 2024), samuti sellele järgnenud apellatsioonimenetluses *Attorney General of Canada et al. v. Canadian Civil Liberties Association et al.*, 2026 FCA 6 (*Federal Court of Appeal*, 16. jaanuar 2026), käsitlesid Kanada föderaalkohtud küsimust, kas *Emergencies Act'is* sätestatud riikliku hädaolukorra väljakuulutamise materiaalõiguslikud eeldused olid otsuse tegemise ajal täidetud ning kas föderaalvalitsuse otsusel oli piisav faktiline ja õiguslik alus.

Oakesi test ei kujuta endast hädaolukorra olemasolu kindlakstegemise kontrollistandardit. Tegemist on Kanada põhiseadusliku kohtuliku kontrolli üldise raamistikuga, mille alusel hinnatakse, kas avaliku võimu poolt põhiõiguste piiramiseks rakendatud meede on õigustatud *Canadian Charter of Rights and Freedoms* artikli 1 tähenduses. Hädaolukorra väljakuulutamise õiguspärasuse kontroll lähtub seevastu *Emergencies Act*'i normidest ning küsimusest, kas seaduses sätestatud materiaalõiguslikud tingimused olid otsuse tegemise hetkel objektiivselt täidetud.

Euroopa inimõiguste kontekstis tuleb võrdlusena arvestada Euroopa Inimõiguste Kohtu (*European Court of Human Rights*) artikli 15 kohaldamise praktikat. Lahendis *Lawless vs. Iirimaa (nr 3)*, Euroopa Inimõiguste Kohtu otsus 1. juulist 1961, käsitles Kohus esmakordselt põhjalikumalt konventsiooni artikli 15 kohaldamist olukorras, kus vastustajariik oli teatanud konventsioonist tulenevate kohustuste täitmisest kõrvalekaldumisest seoses väidetava riikliku hädaolukorra esinemisega. Artikli 15 kohaldamisel on Euroopa Inimõiguste Kohus hinnanud, kas esines „avalik hädaolukord, mis ohustas rahva elu" (*public emergency threatening the life of the nation*) ning kas riigi võetud meetmed olid „olukorra nõuete tõttu rangelt vajalikud" (*strictly required by the exigencies of the situation*). Sellise kontrolli raames on Kohus tunnustanud konventsiooniosalisele riigile jäetud hindamisruumi (*margin of appreciation* – riigi kaalutlusruum), kuid säilitanud pädevuse hinnata, kas meetmed olid artikli 15 lõike 1 tähenduses õigustatud, vajalikud ja proportsionaalsed.

Artikli 15 kohaldamise põhimõtteid on Euroopa Inimõiguste Kohus käsitlenud erinevate konventsiooniosaliste riikide suhtes, sealhulgas Ühendkuningriigi, Türgi ja Prantsusmaa asjades. Asjakohase kohtupraktika hulka kuuluvad eelkõige:

- *Brannigan and McBride v. the United Kingdom* (kaebused nr 14553/89 ja 14554/89, otsus 26. mai 1993; Brannigan ja McBride vs. Ühendkuningriik), milles Kohus käsitles Ühendkuningriigi poolt Põhja-Iirimaa olukorras tehtud kõrvalekaldumist konventsioonist;
- *Aksoy v. Turkey* (kaebus nr 21987/93, otsus 18. detsember 1996; Aksoy vs. Türgi), milles hinnati Türgi julgeolekuolukorraga seotud meetmeid;
- *A. and Others v. the United Kingdom [GC]* (kaebus nr 3455/05, suurkoja otsus 19. veebruar 2009; A. ja teised vs. Ühendkuningriik), milles käsitleti terrorismivastase võitluse raames kohaldatud kinnipidamismeetmeid.

Prantsusmaa suhtes on artikli 15 kohaldamise küsimusi käsitletud eelkõige seoses 2015. aastal väljakuulutatud eriolukorraga (*état d'urgence*), mille alusel rakendati ulatuslikke haldusmeetmeid. Asjakohased lahendid on:

- *A. et autres c. France* (requête no 345/16, arrêt du 19 avril 2018; A. ja teised vs. Prantsusmaa, kaebus nr 345/16, otsus 19. aprill 2018), milles Kohus hindas eriolukorra seaduse alusel kehtestatud liikumis- ja elukohapiirangute kooskõla konventsiooniga;
- *Domenjoud c. France* (requêtes nos 34749/16 et 79607/17, arrêt du 16 mai 2024; Domenjoud vs. Prantsusmaa, kaebused nr 34749/16 ja 79607/17, otsus 16. mai 2024), milles käsitleti Prantsusmaa 2015. aasta eriolukorra alusel kehtestatud haldusmeetmeid.

Nimetatud kohtupraktikast tuleneb, et Euroopa Inimõiguste Kohus tunnustab riigi erilist positsiooni erakorraliste olukordade hindamisel, kuid säilitab pädevuse kontrollida, kas riigi hinnang hädaolukorra olemasolule ja selle alusel võetud meetmed jäävad Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 15 raamidesse.

4.2.2. Võrdleva õiguse seisukohalt seisneb peamine erinevus kontrollimeetodis

Kanada õiguses kujunes pärast *R. v. Oakes*, [1986] 1 S.C.R. 103, 1986 CanLII 46 (SCC), lahendit struktureeritud proportsionaalsuskontroll, mille keskmes on põhiõiguse riive õigustuse põhjendatavus *Canadian Charter of Rights and Freedoms* artikli 1 alusel. Euroopa Inimõiguste Kohtu (EIK) praktika artikli 15 kohaldamisel põhineb seevastu konventsioonipõhisel hindamisel, milles arvestatakse erakorralise olukorra olemust, riigi institutsionaalset positsiooni ning liikmesriigile jäetud hindamisruumi (*margin of appreciation*). Nimetatud erinevus avaldub Euroopa inimõiguste konventsiooni (EIÕK) artikli 15 kohaldamisel alates tüvelisest lahendist *Lawless vs. Iirimaa (nr. 3)* (avaldus nr 332/57, otsus 1. juulil 1961) kuni ajani pärast 1998. aasta suurt kohtureformi, mil 1. novembril 1998 jõustunud EIÕK 11. protokolliga alustas tööd alaline ja täiskohaga EIK.

Kohtuasjas *Lawless vs. Iirimaa (nr. 3)*, eriti lõigetes 22–25 ja 28, lähtus kohus riigi esitatud hinnangust ning leidis, et Iiri valitsuse esitatud andmed IRA illegaalse tegevuse kohta olid piisavad hädaolukorra tuvastamiseks artikli 15 tähenduses. Kohus märkis:

> „...the existence of such an emergency was reasonably deduced by the Irish Government from a combination of several factors... [the Court finds] that the Irish Government were justified in declaring that there was a public emergency in the Republic of Ireland threatening the life of the nation..."
>
> *(„...Iiri valitsus tuletas sellise hädaolukorra olemasolu põhjendatult mitmete tegurite koosmõjust... [Kohus leiab], et Iiri valitsusel oli õigus deklareerida, et Iiri Vabariigis eksisteeris rahvuse elu ohustav avalik hädaolukord...")*

Samuti pärast 1998. aasta reformi jäi EIK praktikas kehtima põhimõte, et konventsiooniosalistele riikidele antakse kriisiolukordade hindamisel lai kaalutlusruum (*wide margin of appreciation*). EIK ei ole seetõttu rakendanud Kanada õigusele omast *de novo* materiaalsete ohtude täielikku ümberhindamist, kuid säilitanud kontrollipädevuse selle üle, kas riigi hinnang ja rakendatud meetmed vastasid artikli 15 nõuetele.

Kanada kohtupraktika liikus 2022. aasta sündmuste kontrollimisel teistsuguses suunas. Kanada valitsus kuulutas 14. veebruaril 2022 välja avaliku korra hädaolukorra (*Public Order Emergency*), et reageerida niinimetatud Vabaduse Konvoi (*Freedom Convoy*) protestidele. Hilisem kohtulik kontroll leidis, et otsus oli õigusvastane, kuna valitsus ei täitnud *Emergencies Act'i* (R.S.C. 1985, c. 22 (4th

Supp.)) sätestatud materiaalõiguslikke eeltingimusi. Kohtud leidsid, et täitevvõimul puudusid objektiivsed ja mõistlikud alused järeldada, et protestid kujutasid endast seaduse tähenduses ohtu Kanada julgeolekule. Samuti tuvastati harta artikli 2(b) (sõna- ja väljendusvabadus) ning artikli 8 (kaitse põhjendamatu läbiotsimise ja arestimise eest) riive, mis seisnes muu hulgas protestijate pangakontode külmutamises ilma kohtuliku loata ning kogunemispiirangute kehtestamises.

Oakesi testi ei kasutatud seejuures selleks, et tuvastada, kas *Emergencies Act*'i tähenduses eksisteeris hädaolukord. Selle küsimuse lahendamisel lähtusid kohtud seaduse tekstist ja *CSIS Act*-i (luureseadus) kriteeriumitest, kohaldades haldusõiguslikke kontrollistandardeid, sealhulgas õigsuse (*correctness*) ja mõistlikkuse (*reasonableness*) standardit.

Oakesi testi kohaldati harta artikli 1 alusel küsimuses, kas erakorralised meetmed, millega riivati põhiõigusi, olid vabas ja demokraatlikus ühiskonnas õigustatud. Selle kontrolli tulemusena leiti, et meetmed ei vastanud proportsionaalsuse nõuetele, kuna riigil olid olemas vähem piiravad tavapärased kriminaalõiguslikud ja korrakaitselised vahendid. Seda lähenemist kinnitasid Kanada eri kohtuastmete lahendid. Kanada Föderaalkohus (*Federal Court of Canada*) asjas *Canadian Civil Liberties Association v. Canada (Attorney General)*, 2024 FC 208 (otsus 23. jaanuaril 2024), milles osalesid pooltena ka *Canadian Civil Liberties Association* (CCLA) ning *Attorney General of Canada*, märkis lõigetes 270–273:

> „...the Governor in Council did not have reasonable grounds to believe that a public order emergency existed... The record does not support a finding that the threat to the security of Canada within the meaning of section 2 of the CSIS Act was met."
>
> *(„...kindralkuberneril nõukogus puudusid mõistlikud alused uskumaks, et avaliku korra hädaolukord oli olemas... Toimiku materjalid ei toeta järeldust, et Kanada julgeolekut ähvardav oht CSIS seaduse artikli 2 tähenduses oleks olnud täidetud")*

Lõigetes 325–330 kohaldas kohus harta artikli 1 raames *Oakesi testi* ning leidis, et valitsuse meetmed ei läbinud minimaalse riive nõuet, kuna olemas olid vähem piiravad vahendid protestidega tegelemiseks. Seda seisukohta kinnitas Kanada Föderaalne Apellatsioonikohus (*Federal Court of Appeal*) asjas *Attorney General of Canada v. Canadian Civil Liberties Association, et al.*, 2026 FCA 6 (otsus 14. jaanuaril 2026). Apellatsioonikohus sätestas lõigetes 88–95 ja 112–115, et täitevvõimule antud kaalutlusruum ei saa asendada seadusega ette nähtud objektiivseid eeltingimusi:

> „Executive deference cannot substitute for the strict statutory preconditions mandated by Parliament under the Emergencies Act. The standard of review requires an objective, fact-based justification that is judicially verifiable."
>
> *(„Täitevvõimule kaalutlusruumi või eelisõiguse möönmine [deference] ei saa asendada rangeid seadusest tulenevaid eeltingimusi, mis parlament on seadusega Emergencies Act ette kirjutanud. Kohtuliku revideerimise standard nõuab objektiivset, faktilistele asjaoludele tuginevat põhjendust, mis on kohtulikult kontrollitav")*

4.3. Võrdlevõiguslik ülevaade erakorraliste volituste kohtulikust kontrollist

Võrdleva õiguse seisukohalt erinevad Kanada erakorraliste volituste kohtuliku kontrolli praktika ja Euroopa Inimõiguste Kohtu (EIK) praktika. Euroopa inimõiguste konventsiooni (EIÕK) artikli 15

kohaldamisel avalduvad erisused kontrolli struktureerituses, põhjendamisviisis ning intensiivsuses. Mõlemad doktriinid paigutuvad demokraatliku õigusriigi arengusuunda, mille keskmes on küsimus, millistel tingimustel võib avalik võim erakorralises olukorras põhiõigusi piirata.

EIK on aastatel 1961–2024 kujundanud artikli 15 kohaldamisel lähenemise, mis jätab riigile ulatusliku hindamisruumi (*margin of appreciation* ehk riigi kaalutlusruum). Kaalutlusruumi ulatus sõltub hädaolukorra olemusest, piiratud õiguse iseloomust ja rakendatud meetmete laadist (*Lawless vs. Iirimaa (nr 3)*, 01.07.1961; *Brannigan ja McBride vs. Ühendkuningriik*, 26.05.1993; *Aksoy vs. Türgi*, 18.12.1996; *A. ja teised vs. Ühendkuningriik* [suurkoda], 19.02.2009; *Mehmet Hasan Altan vs. Türgi*, 20.03.2018; *Kavala vs. Türgi*, 10.12.2019; *Dareskizb vs. Prantsusmaa*, 16.06.2016; *A. vs. Prantsusmaa*, 19.04.2018). Nimetatud doktriin võimaldab arvestada riikide põhiseaduslikke ja institutsionaalseid erinevusi, kuid muudab kohtuliku kontrolli intensiivsuse sõltuvaks sellest, kuidas Kohus konkreetsel juhul hindamisruumi ulatust määratleb.

Kanada õiguses keskendub erakorraliste volituste kohtulik kontroll eelkõige täitevvõimu otsuse seadusest tulenevale pädevuslikule alusele. Kohus hindab, kas *Emergencies Act'is* sätestatud materiaalõiguslikud eeldused olid otsuse tegemise hetkel täidetud (*Canadian Civil Liberties Association v. Canada (Attorney General)*, 23.01.2024; *Attorney General of Canada jt v. Canadian Civil Liberties Association jt*, 16.01.2026). Kontroll eeldab faktiliste asjaolude tuvastamist, mille alusel hinnatakse hädaolukorra olemasolu, riigi esitatud õigustuse legitiimsust ja õigusliku aluse kohaldatavust.

EIÕK artikli 15 kohaldamisel kontrollib Euroopa Inimõiguste Kohus kõrvalekaldumismeetmete vastavust artiklis 15 sätestatud tingimustele, kuid erinevalt Kanada õiguses kujunenud lähenemisest ei tugine see eelnevalt kindlaksmääratud objektiivsete kontrollikriteeriumide süsteemile. Kontrolli intensiivsus sõltub eelkõige riigile antava hindamisruumi ulatusest ning riigi esitatud faktiliste ja õiguslike põhjenduste veenvusest. Sellise lähenemise võimalik probleem seisneb selles, et ulatuslik hindamisruum võib vähendada objektiivsete kontrollikriteeriumide osatähtsust, eriti olukordades, kus vaidluse all ei ole üksnes piirangu proportsionaalsus, vaid ka erakorralise olukorra olemasolu ning sellest tulenevate erakorraliste volituste kasutamise õiguslik alus. Ameerika ja Aafrika piirkondlike inimõiguste kohtute praktika kinnitab seevastu, et riigi siseriiklik hinnang ega õiguslik regulatsioon ei välista rahvusvahelist kohtulikku kontrolli. Seetõttu tuleb hinnata, kas riigi esitatud põhjendused on objektiivselt kontrollitavad ning faktiliselt ja õiguslikult piisavad.

Laia kaalutlusruumi doktriin (*margin of appreciation*) ei ole kujunenud Ameerika ega Aafrika piirkondlikus inimõiguste kaitses iseseisvaks tõlgendusdoktriiniks. Ameerika Inimõiguste Kohus teostab kontrolli Ameerika inimõiguste konventsiooni (*American Convention on Human Rights*), mis võeti vastu 22. novembril 1969 ja jõustus 18. juulil 1978, alusel. Aafrika Inimõiguste ja Rahvaste Õiguste Kohus lähtub Aafrika inimõiguste ja rahvaste õiguste hartast (*African Charter on Human and Peoples' Rights*), mis võeti vastu 27. juunil 1981 ja jõustus 21. oktoobril 1986; kohtu pädevus tuleneb 9. juunil 1998 vastu võetud ning 25. jaanuaril 2004 jõustunud protokollist. Mõlema kohtu praktikas kontrollitakse vahetult riigi tegevuse kooskõla asjaomase lepingu normidega.

Võrdlevast praktikast nähtub, et ulatuslik kaalutlusruum ei ole rahvusvahelise kohtuliku kontrolli vältimatu eeldus. Riigi otsustusruum ei piira iseseisvalt kontrolli ulatust, vaid allub õiguslikele ja faktilistele hindamiskriteeriumidele nagu muudki lepingust tulenevad kohustused. Sellest tuleneb, et laia kaalutlusruumi doktriin kujutab endast eelkõige õiguspoliitilist ja õigusdogmaatilist valikut, mitte rahvusvahelisest inimõiguste õigusest vältimatult tulenevat nõuet.

Kõnealust lähenemist kajastavad muu hulgas järgmised lahendid:

- *Zambrano Vélez jt v. Ecuador* (kohtuotsus 04.07.2007, *Merits, Reparations and Costs*, punkt 47), kus Kohus käsitles erakorraliste meetmete vastavust konventsioonist tulenevatele nõuetele;
- *J. v. Peruu* (kohtuotsus 27.11.2013, *Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs*, punkt 54), kus hinnati riigisiseste menetluste vastavust konventsioonipõhistele standarditele;
- *Mendoza jt v. Argentina* (kohtuotsus 14.05.2013, *Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs*, punkt 65), mis käsitles rahvusvahelise kontrolli ulatust siseriiklike kohtulahendite suhtes.

4.4. *Fourth instance* doktriini teke

4.4.1. Esmakordne mainimine ja algupärane osundus (Komisjoni praktika)

Doktriini absoluutseks algpunktiks ja esmakordseks sisuliseks sõnastuseks on Euroopa Inimõiguste Komisjoni 17. detsembri 1955. aasta otsus asjas *X v. Germany* (avaldus nr 9/55). Komisjoni ametlikus arhiiviversioonis (*Yearbook of the European Convention on Human Rights, Vol. 1*, lk 89–90 / HUDOC arhiiviversioon) on pädevuspiirangu algupärane prantsus- ja ingliskeelne formuleering esitatud järgmiselt:

Algupärane prantsuskeelne tsitaat (originaaltekst):

> „...que la Commission n'a pas pour viri de se constituer en juridiction de cassation või d'appel par rapport aux tribunaux internes; qu'elle a uniquement pour mission de veiller à l'application de la Convention..."

Ingliskeelne tõlge (tuvastatud Komisjoni varasest praktikast ja dokumentidest):

> „...whereas the Commission was not set up as a court of appeal or a court of cassation to review the decisions of domestic courts, but its sole task is to ensure the observance of the engagements undertaken by the High Contracting Parties in the Convention..."

Asukoht dokumendi struktuuris: nimetatud põhimõte esineb otsuse põhjenduste osas (*Law* / *En droit*), täpsemalt vastuvõetamatuse kriteeriume käsitleva lõigu punktis 2 (lk 90), kus Komisjon kuulutas avalduse ilmselgelt põhjendamatuks (*manifestly ill-founded*).

4.4.2. Doktriini edasiarendus konventsiooniorganite praktikas

Eeltoodud Komisjoni praktikast kujunes välja põhimõte, mille kohaselt Euroopa inimõiguste kaitse mehhanism ei ole riigisiseste kohtute suhtes täiendav apellatsiooni- ega kassatsiooniaste. Rahvusvahelise kontrolli esemesse ei kuulu üldjuhul riigisisese õiguse tõlgendamise, faktiliste asjaolude tuvastamise või tõendite hindamise ümberhindamine, välja arvatud juhul, kui selline hinnang on toonud kaasa konventsiooniga tagatud õiguste rikkumise. Mõiste „neljanda astme kohus" (*fourth instance doctrine*; *quatrième instance*) kujunes hiljem seda põhimõtet kirjeldavaks terminiks, mitte Euroopa inimõiguste konventsioonist tulenevaks iseseisvaks õigusinstituudiks. Selle käsitluse edasiarendus leidis väljenduse Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas.

EIK suurkoda sõnastas põhimõtte selgelt lahendis *García Ruiz vs. Hispaania* (21. jaanuar 1999, avaldus nr 30544/96), mille punktis 28 märkis kohus, et tema ülesanne on tagada konventsioonist tulenevate kohustuste täitmine ning et kohus ei ole pädev tegelema riigisiseste kohtute väidetavate fakti- või õigusvigadega, välja arvatud juhul, kui need on rikkunud konventsiooniga kaitstud õigusi. Samas punktis sedastas kohus, et tõendite lubatavuse ja hindamise küsimused kuuluvad põhimõtteliselt riigisisese õiguse ja kohtute pädevusse.

Seega ei kujuta nn neljanda astme käsitlus endast resolutiivosas kinnitatud eraldiseisvat kohtulikku doktriini, vaid lahendite põhjendustes kujunenud pädevuse piiramise põhimõtet. Selle eesmärk on määratleda rahvusvahelise kohtuliku kontrolli laad: kohus ei asenda riigisiseseid kohtuid, kuid kontrollib, kas riik on täitnud konventsioonist tulenevad rahvusvahelised kohustused.

4.4.3. Inimõiguskohtute praktika võrdlev käsitlus (Aafrika ja Ameerika inimõiguskohtud)

Ameerika ja Aafrika piirkondlike inimõiguskohtute praktikast ei tulene, et nimetatud kohtud kohaldaksid Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikale omast iseseisvat riigi hindamisruumi doktriini (*margin of appreciation*) selle Euroopa õiguses kujunenud tähenduses.

Mõlema piirkondliku kaitsekorra praktikas esineb siiski sarnane põhimõte, mille kohaselt rahvusvaheline inimõigusorgan ei täida riigisisese apellatsioonikohtu ülesandeid.

Ameerika Inimõiguste Kohus ja komisjon:

Ameerika Inimõiguste Komisjoni lahendis *Clifton Wright vs. Jamaica* (14. september 1988, raport nr 29/88) ning hilisemas asjas *Marzioni vs. Argentina* (15. oktoober 1996, raport nr 39/96, § 50) märgiti, et inimõiguste kaitseorganid ei tegutse riigisiseste kohtute suhtes neljanda astme kohtuna (*fórmula de la cuarta instancia*). Sellest tulenevalt ei kuulu rahvusvahelise kontrolli esemesse üldjuhul riigisiseste kohtute faktiliste hinnangute ega õiguse kohaldamise ümberhindamine apellatsioonimenetlusele omases ulatuses, välja arvatud juhul, kui selline hinnang on kaasa toonud konventsiooniga tagatud õiguste rikkumise.

Aafrika Inimõiguste ja Rahvaste Õiguste Kohus:

Asjas *Ernest Francis Mtingwi vs. Malawi* (15. märts 2013, avaldus nr 001/2013, § 14) märkis kohus, et ta ei ole riigisiseste kohtute otsuste suhtes apellatsioonikohus.

Seega ei tulene Ameerika ega Aafrika piirkondlike inimõiguste kohtute praktikast, et rahvusvahelised inimõiguskohtud tegutseksid formaaljuriidilises tähenduses nn neljanda astme kohtuna (*fourth instance doctrine*). Samuti ei ole nendes kaitsekordades üle võetud Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikale omast laia hindamisruumi doktriini (*margin of appreciation*).

Aafrika Inimõiguste ja Rahvaste Õiguste Kohus ei käsita riigisisest õiguskorraldust ega põhiseaduslikku pädevust asjaoluna, mis välistaks rahvusvahelise kontrolli. Kohus hindab, kas riigi tegevus on kooskõlas Aafrika inimõiguste ja rahvaste õiguste hartast tulenevate kohustustega. Riigi enda hinnang või õiguslik seisukoht meetme õiguspärasusele võib olla hindamisel asjakohane, kuid see ei piira kohtu pädevust kontrollida meetme vastavust hartale.

Seda käsitlust kinnitavad järgmised Aafrika Inimõiguste ja Rahvaste Õiguste Kohtu lahendid:

- *Tanganyika Law Society ja The Legal and Human Rights Centre vs. Tansaania* (kohtuotsus 14. juuni 2013, p-d 115–120), milles kohus leidis, et riigisisene põhiseaduslik või seadusandlik regulatsioon ei saa õigustada Aafrika inimõiguste ja rahvaste õiguste hartast tulenevate kohustuste täitmata jätmist;
- *Actions pour la Protection des Droits de l'Homme (APDH) vs. Côte d'Ivoire* (kohtuotsus 18. november 2016, p-d 65 ja 131), milles kohus hindas valimisorgani korralduse kooskõla hartast tulenevate nõuetega ning leidis, et riigisisese õiguse alusel esitatud põhjendused ei välista rahvusvahelist kontrolli.

Võrdleva õiguse seisukohalt seisneb erinevus eelkõige kohtuliku kontrolli metodoloogilises lähtekohas, mitte selle olemasolus. Kanada õiguses asetub kesksele kohale erakorraliste volituste kasutamise eeltingimuste kontroll, sealhulgas seadusest tuleneva aluse, faktilise olukorra ja täitevvõimu pädevuse hindamine. Need küsimused eelnevad meetme õiguspärasuse lõplikule hindamisele.

Euroopa Inimõiguste Kohtu EIÕK artikli 15 kohaldamise praktikas omab seevastu olulisemat rolli riigi hindamisruumi doktriin, mistõttu sõltub kontrolli ulatus suuremal määral konkreetse juhtumi asjaoludest ning riigi esitatud õigustuste piisavusest.

Laia hindamisruumi doktriini keskne probleem seisneb selles, et ulatuslik otsustusruum võib mõjutada kohtuliku kontrolli intensiivsust ning vähendada eelnevalt määratletud kontrollikriteeriumide praktilist mõju. Antud küsimus omandab erilise tähtsuse olukordades, kus vaidluse esemeks ei ole üksnes rakendatud meetme proportsionaalsus, vaid ka erakorralise olukorra olemasolu ning sellele tuginemise õiguslik alus.

Ameerika ja Aafrika piirkondlike inimõiguste kohtute praktika näitab, et riigi siseriiklik hinnang ega seadusandlik alus ei välista rahvusvahelist kohtulikku kontrolli. Võrdleva õiguse mõttetehnilise kooli raames esitatavaks keskseks küsimuseks jääb seetõttu, millises ulatuses peab riigi esitatud õigustus põhiõiguste piiramiseks olema objektiivselt kontrollitav, faktiliselt põhjendatud ja õiguslikult hinnatav.

4.5. Haridusõigus ja identiteet: Belgia keeleasi kui esimene põhiseaduslik murdepunkt

Euroopa Inimõiguste Kohtu varases praktikas kujunes haridusõiguse ulatus üheks oluliseks küsimuseks, milles tuli tasakaalustada üksikisiku õigusi ja riigi pädevust korraldada haridussüsteemi. Euroopa inimõiguste konventsiooni esimese protokolli artikkel 2 sätestab õiguse haridusele ning kohustab riike austama vanemate õigust tagada lastele nende usulistele ja filosoofilistele veendumustele vastav haridus ja õpetus.

1960. aastate Euroopas ei olnud haridus üksnes avaliku teenuse küsimus, vaid seotud ka keele, kultuurilise identiteedi ja rahvusliku kuuluvusega. Seetõttu tõstatus küsimus, millises ulatuses võib riik kujundada haridussüsteemi viisil, mis mõjutab erinevate kogukondade keelelisi ja kultuurilisi õigusi. Selle probleemi keskseks varaseks käsitluseks kujunes kohtuasi „Seoses Belgia keelte kasutamise seaduste teatud aspektidega" vs. Belgia (avaldused nr 1474/62 jt, kohtuotsus 23. juuli 1968), milles Euroopa Inimõiguste Kohus hindas Belgia keelepoliitika kooskõla konventsiooni esimese protokolli artikliga 2 ja diskrimineerimise keeluga.

Kohtuasi tõstatas küsimuse, kas riik võib kehtestada hariduse keelekasutusele territoriaalseid piiranguid, kui need mõjutavad vanemate võimalust valida lastele õpetuskeelt. Kohus leidis, et konventsioon ei nõua riikidelt haridussüsteemi täielikku ühetaolisust ning erinev kohtlemine ei kujuta endast iseenesest diskrimineerimist, kui sellel on objektiivne ja mõistlik põhjendus (Belgia keeleasi, 23. juuli 1968, p 10).

Lahendis sõnastatud põhimõtte kohaselt peab erinev kohtlemine lähtuma õiguspärasest eesmärgist ning kasutatud meetmete ja eesmärgi vahel peab olema mõistlik proportsionaalne seos. Sellest kujunes hilisema artikli 14 kohaldamise praktika üks keskseid lähtekohti.

Belgia keeleasi näitas, et haridusõiguse valdkonnas tuleb tasakaalustada ühelt poolt üksikisiku ja perekonna õigust saada haridust kooskõlas oma identiteedi ja veendumustega ning teiselt poolt riigi pädevust kujundada haridus- ja kultuuripoliitikat. Kohtuasi oli seetõttu oluline näide rahvusvahelise kohtuliku kontrolli piiride kujunemisest.

Euroopa Inimõiguste Kohus tunnustas riigi otsustusruumi haridussüsteemi korraldamisel, kuid allutas selle tegevuse konventsioonist tulenevale diskrimineerimise ja põhiõiguste kaitse kontrollile. Sama tasakaaluküsimus on jäänud Euroopa inimõiguste õiguse keskseks teemaks ka hilisemas praktikas, eelkõige usuõpetuse, religioossete sümbolite ja väärtusküsimustega seotud kohtuasjades. Nendes valdkondades tuleb jätkuvalt määratleda piir üksikisiku õiguste tõhusa kaitse ja demokraatliku riigi kaalutlusruumi vahel.

5. *Handyside* ja riigi hindamisruum

Euroopa Inimõiguste Kohtu varase praktika üheks olulisemaks arenguetapiks kujunes kohtuasi *Handyside vs. Ühendkuningriik* (avaldus nr 5493/72, kohtuotsus 7. detsember 1976), milles kohus kujundas sõnavabaduse ja riigi hindamisruumi doktriini (*margin of appreciation* / *marge d'appréciation*) keskseid põhimõtteid.

Kohtuasi puudutas Taani autorite Søren Hanseni ja Jesper Jenseni teose *The Little Red Schoolbook* levitamise keelustamist Ühendkuningriigis. Briti ametivõimud leidsid, et teose käsitlus seksuaalsusest ja noorte enesemääramisest võis kahjustada alaealisi. Kirjastaja Richard Handyside väitis, et piirang rikkus Euroopa inimõiguste konventsiooni artikliga 10 tagatud sõnavabadust.

Euroopa Inimõiguste Kohus märkis, et sõnavabadus ei kaitse üksnes üldiselt aktsepteeritud või neutraalseid seisukohti. Demokraatliku ühiskonna olemus eeldab kaitset ka väljendustele, mis võivad riiki või ühiskonna teatud rühmi solvata, šokeerida või häirida, kuna pluralism, sallivus ja avatus on demokraatliku korra põhiväärtused (*Handyside vs. Ühendkuningriik*, 07.12.1976, p 49).

Samas kinnitas kohus, et sõnavabadus ei ole absoluutne õigus. Lahendis kujundati välja hindamisruumi doktriini üks põhialuseid: teatud valdkondades, eriti moraali, kultuuri ja ühiskondlike väärtustega seotud küsimustes, peab riikidele jääma teatav otsustusruum. Selle põhjuseks oli Euroopa riikide erinevate moraalsete ja kultuuriliste arusaamade puudumine ning asjaolu, et riigisisesed ametiasutused võivad olla paremas olukorras oma ühiskonna vajaduste hindamisel (*Handyside vs. Ühendkuningriik*, 07.12.1976, p 48).

Hindamisruumi doktriin ei omista riigile absoluutset kaalutlusvolitust, säilitades Euroopa Inimõiguste Kohtule jurisdiktsiooni sekkumise konventsioonipärasuse üle. Pretsedent *Handyside vs. Ühendkuningriik* konstrueeris sõnavabaduse demokraatliku ühiskonna nurgakivina, jättes samal ajal siseriiklikele organitele ulatusliku diskresiooni moraali- ja kultuuriküsimustes. Nimetatud tasakaalumehhanism ühendab konventsiooni universaalsed miinimumstandardid riikliku autonoomiaga, tunnustades siseriiklike ametiasutuste vahetut positsiooni kohalike vajaduste hindamisel. Loetletud diskresiooniõigus ei ole piiramatu, vaid allub vältimatult Euroopa järelevalveorganite rangele proportsionaalsuse kontrollile. Eelnimetatud kohtulahend seob seega ühised miinimumstandardid rahvusliku ja kultuurilise pluralismi väärtustamisega.

6. Euroopa Inimõiguste Kohtu institutsionaalne kujunemine: 1959–1998

Ajavahemikku 1959–1998 võib käsitleda Euroopa Inimõiguste Kohtu institutsionaalse kujunemise ja tugevnemise perioodina. Selle aja jooksul arenes konventsioonisüsteem järk-järgult riikidevahelisest järelevalvemehhanismist tõhusamaks kohtulikuks kontrollisüsteemiks. Enne 1998. aastat ei olnud Euroopa Inimõiguste Kohus siiski alaline kohus tänapäevases tähenduses, vaid tegutses mittealalise kohtuna, mille pädevus ja töö sõltusid menetluste olemasolust ning riikide nõusolekust.

Põhimõtteline muutus toimus Euroopa inimõiguste konventsiooni protokolli nr 11 kaudu, mis avati allakirjutamiseks 11. mail 1994 ja jõustus 1. novembril 1998. Protokoll viis läbi konventsioonisüsteemi ulatusliku institutsionaalse reformi, mille eesmärk oli muuta rahvusvaheline inimõiguste kaitse tõhusamaks ja kättesaadavamaks.

Enne reformi põhines süsteem kolmel põhielemendil:

- **Euroopa Inimõiguste Komisjon** toimis esmase kontrolliorganina, hinnates kaebuste vastuvõetavust ning teostades vajaduse korral sisulist uurimist;
- **Euroopa Inimõiguste Kohus** lahendas üksnes talle edastatud kohtuasju ning tegutses mittealalise kohtuna;
- **individuaalkaebuse esitamise õigus** sõltus riigi eraldi deklaratsioonist, millega tunnustati Komisjoni pädevust võtta vastu üksikisikute avaldusi endise artikli 25 alusel.

Protokolli nr 11 jõustumisel kaotati Euroopa Inimõiguste Komisjon ning kaheastmeline menetlusmudel asendati ühe alaliselt tegutseva Euroopa Inimõiguste Kohtuga. Samuti muutus individuaalkaebuse esitamise õigus kõigi konventsiooniosaliste riikide suhtes kohustuslikuks. Isikud said pärast siseriiklike õiguskaitsevahendite ammendamist pöörduda otse rahvusvahelise kohtu poole.

Reform muutis Euroopa inimõiguste süsteemi olemust. Kui varasem mehhanism põhines olulisel määral riikide nõusolekul ja järkjärgulisel institutsionaalsel arengul, siis pärast 1998. aastat kujunes Euroopa Inimõiguste Kohus alaliseks rahvusvaheliseks kohtuks, mille ülesanne oli lisaks üksikute rikkumiste lahendamisele kujundada Euroopa inimõiguste standardeid.

Seetõttu muutus ka süsteemi keskne küsimus. Varasemas arenguetapis oli põhiküsimuseks rahvusvahelise kontrolli ulatus riigi suveräänsuse suhtes. Pärast protokolli nr 11 jõustumist tõusis esiplaanile küsimus, millisel viisil peab kohus kujundama ühiseid inimõiguste standardeid ning tagama nende tõhusa ja ühetaolise kohaldamise kogu konventsiooniruumis. Institutsionaalse reformi tagajärjeks oli Euroopa Inimõiguste Kohtu töökoormuse suurenemine ja kohtupraktika ulatuslik laienemine. Kohtust kujunes keskne Euroopa inimõiguste kaitse institutsioon, mille lahendid mõjutavad konventsiooniosaliste riikide õigusakte, halduspraktikat ja kohtusüsteemide arengut.

7. Artikkel 6 ja artikkel 13 EIK praktikas

Euroopa inimõiguste õiguse arengut ei kujundanud üksnes materiaalsete põhiõiguste kaitse, vaid olulisel määral ka menetluslike tagatiste tugevnemine. Euroopa inimõiguste konventsiooni artiklis 6 sätestatud õigus õiglasele kohtumenetlusele (*right to a fair trial* / *droit à un procès équitable*) kujunes üheks keskseks normiks, mille kaudu Euroopa Inimõiguste Kohus arendas õigusriigi põhimõtte menetluslikku sisu ning laiendas kohtuliku kaitse ulatust. Konventsiooni algses käsitluses seostus artikkel 6 peamiselt kriminaalmenetluse ning eraõiguslike vaidluste menetluslike tagatistega.

Kohtupraktika kaudu kujunes sellest siiski laiem põhimõte, mille kohaldamine hõlmas ka valdkondi, mida riigid olid varem käsitanud siseriikliku õiguse või haldusautonoomia küsimustena.

Üheks esimeseks oluliseks arenguetapiks oli kohtuasi *Golder vs. Ühendkuningriik*, milles kohus tunnustas artikli 6 lahutamatu osana õigust kohtusse pöörduda (*right of access to court*). Kohus leidis, et konventsioon ei taga üksnes juba algatatud kohtumenetluse õiglust, vaid eeldab ka tegelikku võimalust pöörduda kohtusse oma tsiviilõiguste kaitseks. Lahend kinnitas põhimõtet, et konventsiooniga tagatud õigused peavad olema praktilised ja tõhusad, mitte üksnes formaalselt tunnustatud.

Artikli 6 kohaldamisala laiendamist haldusõiguse valdkonda näitas *König vs. Saksamaa* lahend. Kohus lükkas tagasi lähenemise, mille kohaselt sõltuks artikli 6 kohaldamine üksnes siseriiklikust õiguslikust kvalifikatsioonist. Otsustavaks sai vaidluse materiaalne olemus: kui riigi otsus mõjutab otseselt isiku kutsetegevust või majanduslikke õigusi, võib tegemist olla artikli 6 tähenduses tsiviilõiguste ja -kohustustega. Sellega kinnitas kohus põhimõtet, et riik ei saa välistada konventsioonijärgset kohtulikku kaitset pelgalt vaidluse haldusõigusliku vormistamise kaudu.

Sama põhimõtet arendas edasi *Benthem vs. Madalmaad*, milles kohus rõhutas sõltumatu ja erapooletu kohtu kontrolli vajalikkust täitevvõimu otsuste üle. Haldusmenetluse olemasolu ei saa asendada kohtulikku kontrolli olukorras, kus riigivõimu otsus mõjutab isiku konventsiooniga kaitstud õigusi või artikli 6 tähenduses tsiviilõigusi ja -kohustusi. Artikli 6 arengut täiendas konventsiooni artikkel 13, mis sätestab õiguse tõhusale õiguskaitsevahendile (*right to an effective remedy* / *droit à un recours effectif*). Kui artikkel 6 keskendub õiglase kohtumenetluse tagamisele, siis artikkel 13 kohustab riike looma tõhusad siseriiklikud mehhanismid konventsiooniga kaitstud õiguste rikkumiste heastamiseks.

Selle põhimõtte oluliseks kujundajaks oli Kudła vs. Poola, milles kohus rõhutas, et konventsioon ei taga üksnes abstraktseid õigusi, vaid nõuab nende praktiliseks kaitseks tõhusate õiguskaitsevahendite olemasolu. Artiklite 6 ja 13 kaudu kujundas Euroopa Inimõiguste Kohus põhimõtte, et inimõiguste kaitse ei sõltu üksnes õiguste sisust, vaid ka võimalusest neid õigusi tõhusalt maksma panna sõltumatu kohtuliku kontrolli kaudu. Menetluslike tagatiste areng muutis konventsioonisüsteemi üksnes rikkumiste tuvastamise mehhanismist tõhusaks õigusriiklikuks kontrollisüsteemiks.

7.1. Artikkel 8: eraelu kaitsest kaasaegse avaliku õiguse keskseks põhimõtteks

Euroopa inimõiguste konventsiooni artikkel 8 illustreerib eriti selgelt konventsiooni kui elava õigusinstrumendi arengut. Kui konventsiooni vastuvõtmise ajal seostus õigus era- ja perekonnaelu austamisele (*right to respect for private and family life* / *droit au respect de la vie privée et familiale*) eelkõige isiku kodu, perekondlike suhete ja individuaalse privaatsuse kaitsega, siis Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas on selle kohaldamisala oluliselt laienenud.

Tänapäevases käsitluses hõlmab artikkel 8 mitmeid valdkondi, sealhulgas:

- isiku identiteedi ja isikliku autonoomia kaitset;
- meditsiiniõiguse ja kehalise enesemääramise küsimusi;
- isikuandmete ja digitaalse privaatsuse kaitset;
- keskkonnast tulenevaid eraelu mõjutavaid riske;
- perekonnaelu erinevaid vorme;
- soolist identiteeti ja enesemääramist;

- inimese õigust kujundada oma isiklikku arengut ja elukorraldust.

Selle arengusuuna keskseks lähtekohaks on arusaam, et inimväärikuse ja isiku autonoomia tõhus kaitse eeldab mitte üksnes riigi sekkumisest hoidumist, vaid ka selliste tingimuste loomist, milles inimene saab oma isiksust vabalt arendada.

Artikli 8 kohtupraktika üheks olulisemaks panuseks Euroopa inimõiguste õigusesse on positiivsete kohustuste doktriini (*positive obligations doctrine* / *obligations positives*) kujunemine. Klassikaline inimõiguste käsitlus lähtus peamiselt riigi negatiivsest kohustusest hoiduda põhjendamatust sekkumisest üksikisiku õigustesse. Euroopa Inimõiguste Kohus arendas sellest edasi põhimõtte, mille kohaselt võib riigil teatud olukordades lasuda aktiivne kohustus võtta meetmeid konventsiooniga kaitstud õiguste tegelikuks tagamiseks.

Käsitletud lähenemine väljendub eriti selgelt artikli 2 (õigus elule) ja artikli 8 (õigus era- ja perekonnaelu austamisele) koostoimes, kus riigi kohustus kaitsta isikut ei piirdu üksnes otsese rikkumise vältimisega, vaid võib hõlmata ka ennetavaid, regulatiivseid ja kaitsemeetmeid. Seeläbi muutus Euroopa inimõiguste süsteem üksnes riigivõimu piiravast mehhanismist aktiivset kaitset nõudvaks õiguslikuks raamistikuks.

7.2. Artikkel 2 ja positiivsed kohustused

Euroopa inimõiguste konventsiooni artikkel 2 sätestab õiguse elule kui ühe konventsioonisüsteemi põhilise kaitsenormi. Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika kaudu kujunes sellest sättest mitte üksnes riigi keelduv kohustus hoiduda isiku tahtlikust või õigusvastasest elu võtmisest, vaid ka positiivne kohustus võtta meetmeid isikute elu tõhusaks kaitsmiseks. Riigi positiivse kaitsekohustuse kujunemise oluliseks lähtepunktiks oli Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoja lahend *Osman vs. Ühendkuningriik*. Kohtuasjas käsitles kohus küsimust, kas riik võib vastutada olukorras, kus ametivõimud ei ole suutnud kaitsta isikut kolmanda isiku põhjustatud surmava ohu eest.

Kohus ei loonud riigile absoluutset kohustust vältida kõiki võimalikke ohte elule. Artiklist 2 tulenev kohustus eeldab üksnes seda, et ametivõimud võtavad mõistlikke meetmeid olukorras, kus neil oli või oleks pidanud olema teada tegelik ja vahetu oht konkreetse isiku elule. Selle standardiga kujundas kohus tasakaalu ühelt poolt riigi kaitsekohustuse ning teiselt poolt riigi ressursside ja praktiliste võimaluste piiratuse vahel. *Osmani* lahend laiendas artikli 2 kaitseulatust, muutes õiguse elule pelgast riigivõimu sekkumise keelust aktiivset kaitset nõudvaks kohustuseks. Sellest tulenevalt võivad riigi kohustused hõlmata näiteks:

- tõhusa õiguskaitse- ja ennetusmehhanismi loomist;
- tervishoiusüsteemi toimimise tagamist olukordades, kus kaalul on elu;
- ohtlike tegevuste üle piisava järelevalve teostamist;
- süsteemsete riskide ennetamist.

Seda arengusuunda kinnitas ja laiendas suurkoja lahend Öneryıldız vs. Türgi. Kohtuasi puudutas prügimäe plahvatust, mille tagajärjel hukkusid inimesed. Kohus ei piirdunud üksikute ametnike võimaliku hooletuse hindamisega, vaid analüüsis riigi institutsionaalse süsteemi toimimist ning seda, kas ametivõimud olid täitnud oma kohustuse ennetada teadaolevaid riske elule.

Öneryıldızı lahend näitas, et artiklist 2 tulenev riigi vastutus võib tekkida mitte üksnes otsese riikliku tegevuse kaudu, vaid ka olukorras, kus riik ei ole loonud piisavaid halduslikke, regulatiivseid ja

järelevalvemehhanisme inimeste elu kaitseks. Sellega kujunes artiklist 2 oluline alus Euroopa haldusõigusliku mõtlemise arengule, sidudes inimõiguste kaitse riigi institutsionaalse suutlikkuse, riskijuhtimise ja hea halduse põhimõtetega.

7.3. Artikkel 14 ja võrdsuse uus tähendus

Euroopa inimõiguste konventsiooni artikkel 14 sätestab diskrimineerimise keelu (*prohibition of discrimination* / *interdiction de la discrimination*) ning kujutab endast üht keskset võrdsuse põhimõtte väljendust konventsioonisüsteemis. Selle sätte areng näitab, kuidas Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika kaudu on esialgu piiratud ulatusega garantii muutunud oluliseks võrdsusõiguse instrumendiks. Konventsiooni algses süsteemis oli artikkel 14 olemuselt aktsessoorne säte, mille kohaldamine eeldas seost mõne teise konventsiooniga kaitstud õigusega. Diskrimineerimist sai seega hinnata üksnes koos mõne muu materiaalõigusliku konventsioonisätte kohaldamisega.

Kohtupraktika kaudu kujunes artiklist 14 siiski laiem võrdsuspõhimõtte väljendus, mille eesmärk on tagada konventsiooniga kaitstud õiguste tegelik ja tõhus kasutamine ilma põhjendamatu ebavõrdse kohtlemiseta.

Oluliseks arenguetapiks oli Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoja lahend *Thlimmenos vs. Kreeka*, milles kohus täpsustas diskrimineerimise mõistet. Kohus leidis, et diskrimineerimine ei seisne üksnes sarnases olukorras olevate isikute erinevas kohtlemises, vaid võib tekkida ka siis, kui erinevas olukorras olevaid isikuid koheldakse põhjendamatult ühetaoliselt. *Thlimmenose* lahendiga kujundas kohus sisulise võrdsuse põhimõtet, mille kohaselt ei nõua võrdsus alati identset kohtlemist, vaid võib eeldada erinevat kohtlemist olukordades, kus isikute tegelikud ja olulised erinevused seda õigustavad.

Sellega liikus Euroopa inimõiguste õiguses võrdsuse käsitlus formaalsest võrdsusest materiaalset võrdsust tagava lähenemise suunas. Artikli 14 areng peegeldab laiemat muutust Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas: konventsioonis sätestatud õigusi ei käsitleta üksnes formaalsete keeludena, vaid vahenditena, mille eesmärk on tagada isikutele tegelik ja tõhus kaitse erinevates ühiskondlikes olukordades.

8. *Margin of Appreciation* doktriin

Euroopa Inimõiguste Kohtu üks enim käsitletud ja vaieldavamaid doktriine on riigi kaalutlusruumi põhimõte (*margin of appreciation* / *marge d'appréciation*). Selle doktriini kujunemine peegeldab Euroopa inimõiguste süsteemi eripära: Euroopa Inimõiguste Kohus ei ole föderaalne põhiseaduskohus ega Euroopa riikide ülene konstitutsioonikohus, vaid rahvusvaheline kohus, kelle pädevus tuleneb riikide poolt vabatahtlikult võetud rahvusvahelistest kohustustest.

Sellises süsteemis kerkis kekseks küsimuseks, millises ulatuses peaks rahvusvaheline kohus jätma riikidele otsustusruumi küsimustes, kus Euroopa riikide vahel puudub ühtne arusaam moraalist, kultuurilistest väärtustest või ühiskondliku korralduse põhimõtetest. Kaalutlusruumi doktriin kujunes vastuseks vajadusele tasakaalustada ühelt poolt konventsiooniga tagatud universaalseid inimõigusstandardeid ning teiselt poolt demokraatlikult legitimeeritud riiklike institutsioonide otsustusõigust. Doktriin ei tulene otseselt Euroopa inimõiguste konventsiooni tekstist, vaid kujunes Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas. Selle rakendamine on olnud eriti oluline valdkondades, kus õiguste kaitse eeldab erinevate ühiskondlike väärtuste kaalumist, sealhulgas sõnavabaduse, usu- ja veendumusvabaduse ning era- ja perekonnaelu kaitse küsimustes. Kaalutlusruumi doktriini klassikaliseks lähtepunktiks kujunes kohtuasi *Handyside vs. Ühendkuningriik*. Kohus leidis, et

riigisisesed ametivõimud võivad olla rahvusvahelisest kohtust paremas positsioonis hindama oma ühiskonna moraalseid, kultuurilisi ja sotsiaalseid tingimusi. Samas ei tähendanud see riikidele piiramatut otsustusvabadust, vaid üksnes teatavat hindamisruumi konventsiooniga lubatud piirangute rakendamisel.

Handyside'i lahend väljendas pragmaatilist arusaama, et Euroopa inimõiguste süsteem peab arvestama Euroopa ühiskondade mitmekesisusega. Samal ajal tõi doktriin kaasa püsiva küsimuse rahvusvahelise inimõiguste kontrolli intensiivsuse kohta: kui ulatuslik kaalutlusruum võib riikidele jääda ilma, et see nõrgestaks konventsiooniga tagatud õiguste tõhusat kaitset? Seetõttu on kaalutlusruumi doktriin jäänud Euroopa inimõiguste õiguse üheks keskseks pingeväljaks, kus kohtuvad kaks põhimõtet: riikide demokraatlik autonoomia ja rahvusvahelise inimõiguste kontrolli kohustus tagada konventsioonis sätestatud miinimumstandardite tegelik järgimine.

8.1. Laia vabaduse kitsenamine piiratud konsensuse ruumini

Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas ei ole riigi kaalutlusruumi doktriin jäänud staatiliseks, vaid selle ulatus ja intensiivsus on aja jooksul muutunud. Arengus võib eristada kolme peamist etappi.

Esimesel etapil 1970.–1980. aastatel rakendas kohus ulatuslikumat kaalutlusruumi eelkõige valdkondades, kus Euroopa riikide vahel puudus ühine arusaam õiguse sisust või piirangute lubatavusest. Selline lähenemine võimaldas arvestada riikide erinevate ajalooliste, kultuuriliste ja moraalsete tingimustega.

Teises arenguetapis hakkas kohus täpsustama kaalutlusruumi piire, arendades välja rangemaid kontrollikriteeriume seoses piirangute vajalikkuse, proportsionaalsuse ja põhjendatusega. Kaalutlusruum ei tähendanud enam üksnes riigi eelistuse austamist, vaid allus rahvusvahelisele kohtulikule kontrollile.

Kolmandas etapis kujunes oluliseks Euroopa konsensuse põhimõte (*European consensus* / *consensus européen*). Selle kohaselt võib Euroopa riikide ühise õigusliku ja ühiskondliku arusaama kujunemine vähendada üksiku riigi kaalutlusruumi ulatust. Mida tugevam on konventsiooniosaliste riikide ühine standard, seda piiratumaks muutub võimalus põhjendada erinevat lähenemist üksnes riigisiseste traditsioonide või moraalsete arusaamadega.

Seda arengusuunda väljendas Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoja lahend *Christine Goodwin vs. Ühendkuningriik*. Kohtuasi puudutas transsoolise isiku õiguslikku staatust ning riigi kohustust tunnustada soolise identiteediga seotud õigusi. Kui varasem praktika oli jätnud riikidele selles valdkonnas ulatusliku otsustusruumi, siis suurkoda leidis, et ühiskondlik areng ja Euroopa riikides kujunenud ühised standardid vähendasid sellise lähenemise põhjendatust. Lahend näitas, et kaalutlusruum ei ole eesmärk omaette, vaid sõltub Euroopa inimõiguste standardite arengutasemest.

Sarnast liikumist formaalsest kontrollist sisulisema võrdsuskaitse suunas näitab suurkoja lahend *D.H. ja teised vs. Tšehhi Vabariik*. Roma laste haridusse paigutamist puudutanud kohtuasjas tunnustas kohus kaudse diskrimineerimise (*indirect discrimination* / *discrimination indirecte*) mõistet ning rõhutas, et diskrimineerimise hindamisel ei piisa üksnes õigusnormi formaalselt neutraalsest sõnastusest. Oluline on ka normi tegelik mõju konkreetsele inimrühmale. Lahend kinnitas, et Euroopa inimõiguste õiguses on võrdsuspõhimõte kujunenud formaalsest ühetaolisest kohtlemisest sisulise võrdsuse tagamise suunas ning kaalutlusruumi doktriini rakendamine ei välista intensiivset kohtulikku kontrolli olukordades, kus kaalul on haavatavate rühmade tõhus kaitse diskrimineerimise eest.

9. Usuvabaduse ja sõnavabadus Euroopa õiguses

Kaalutlusruumi doktriini kõige keerulisemad rakendusvaldkonnad on seotud usu- ja sõnavabadusega, kuna need puudutavad valdkondi, kus Euroopa riikide ajaloolised, kultuurilised ja ühiskondlikud erinevused on eriti väljendunud. Religioon ei ole üksnes individuaalne veendumus, vaid seostub sageli ka kultuurilise identiteedi, ajaloolise pärandi ja avaliku ruumi korraldusega.

Esimese usuvabaduse rikkumise tuvastas kohus kohtuasjas *Kokkinakis vs. Kreeka* (25.05.1993, avaldus nr 14307/88, p-d 31–36 ja 49), milles ta rõhutas, et usuvabadus on demokraatliku ühiskonna üks alustalasid. Samas kinnitas kohus, et artikliga 9 kaitstud õigus ei ole absoluutne ning usu väljendamise piirangud võivad olla lubatud juhul, kui need on seaduses ette nähtud, taotlevad õiguspärast eesmärki ja on demokraatlikus ühiskonnas vajalikud.

Kaalutlusruumi doktriini ulatust religioonivaldkonnas illustreerib suurkoja lahend *Lautsi ja teised vs. Itaalia* (18.03.2011, avaldus nr 30814/06, p-d 68–72), mis puudutas krutsifiksiste eksponeerimist Itaalia riigikoolides. Kui koja esialgne otsus leidis, et kohustuslikud religioossed sümbolid võivad riivata vanemate õigust tagada lastele haridus kooskõlas oma veendumustega, siis suurkoda leidis vastupidiselt, et Itaalia ei olnud ületanud talle kuuluvat hindamisruumi. Lahend näitas, et Euroopa inimõiguste süsteemis tuleb usuvabaduse kaitse rakendamisel arvestada Euroopa kultuurilise ja ajaloolise mitmekesisusega.

Samas on kaalutlusruumi doktriin jäänud üheks enim vaidlustatud põhimõtteks Euroopa inimõiguste õiguses. Ühelt poolt võimaldab see arvestada demokraatlike ühiskondade erinevate väärtusruumidega ja vältida rahvusvahelise kohtu liigset sekkumist küsimustesse, kus puudub Euroopa konsensus. Teiselt poolt võib ulatuslik kaalutlusruum vähendada inimõiguste kontrolli intensiivsust ning anda riikidele võimaluse õigustada põhiõiguste piiranguid rahvuslike eripärade kaudu. Seetõttu seisneb Euroopa Inimõiguste Kohtu püsiv ülesanne tasakaalu leidmises inimõiguste universaalsete standardite ja Euroopa ühiskondliku mitmekesisuse austamise vahel.

10. EIK ja piirkondlikud inimõiguste kohtud

Euroopa inimõiguste süsteemi eripära ilmneb eriti selgelt võrdluses teiste piirkondlike kaitsesüsteemidega, eelkõige Ameerika inimõiguste süsteemiga. Kui Euroopa Inimõiguste Kohus on kujundanud tasakaalustatud lähenemise riigi kaalutlusruumi ja üksikisiku õiguste kaitse vahel, siis Ameerika Inimõiguste Kohtu praktikat iseloomustab üldiselt rangem universaalsete inimõiguste standardite kohaldamine ning väiksem valmisolek tunnustada riikide ulatuslikku otsustusruumi.

Selle erinevuse kujunemist mõjutab piirkondlik ajalooline kontekst. Ladina-Ameerika inimõiguste süsteem arenes olukorras, mida iseloomustasid sõjaväelised diktatuurid, poliitilised kadumised ja ulatuslik riigivõimu kuritarvitamine. Sellest tulenevalt on Ameerika Inimõiguste Kohus oma praktikas sageli rõhutanud riigi kohustust tagada õiguste tõhus kaitse ning suhtunud ettevaatlikult põhjendustesse, mis tuginevad riigi poliitilistele või moraalsetele eelistustele.

Seda lähenemist illustreerib kohtuasi *Atala Riffo ja tütred vs. Tšiili* (24.02.2012, seeria C nr 239, p-d 91–93), milles kohus leidis, et lapse hooldusõiguse piiramine ema seksuaalse orientatsiooni alusel kujutas endast keelatud diskrimineerimist. Lahend näitab Ameerika süsteemi rangemat lähenemist olukordades, kus riiklikud otsused mõjutavad vähemuste põhiõigusi.

Erineva arenguloogikaga on kujunenud Aafrika inimõiguste süsteem, mille eripära tuleneb suuremast rõhuasetusest kollektiivsetele õigustele, rahvaste õigustele ja kogukondlikule identiteedile. Kui Euroopa mudel on ajalooliselt keskendunud eelkõige indiviidi kaitsele riigivõimu eest, siis Aafrika

süsteem ühendab individuaalsed ja kollektiivsed õigused viisil, mis peegeldab piirkonna sotsiaalset ja ajaloolist tausta.

Võrdleva õiguse uurimistöö näitab, et piirkondlikud inimõiguste süsteemid ei kujuta endast ühetaolist mudelit, vaid erinevaid institutsionaalseid vastuseid universaalsete inimõiguste rakendamise küsimusele. Euroopa süsteemi eripära seisneb eelkõige katses ühendada ühised inimõigusstandardid riikide ajaloolise, kultuurilise ja õigusliku mitmekesisuse austamisega.

11. Euroopa inimõiguste kohus Euroopa õigusliku identiteedi kujundajana

Euroopa Inimõiguste Kohtu areng alates 1959. aastast näitab üleminekut piiratud rahvusvahelisest kontrolliorganist keskseks Euroopa õiguse kujundajaks. Varases kohtupraktikas kujunesid välja mitmed põhimõtted, mis määrasid hilisema Euroopa inimõiguste õiguse arengusuuna:

- **elava õigusinstrumendi doktriin** (*living instrument / instrument vivant*), mille kohaselt tuleb konventsiooni tõlgendada tänapäevaste ühiskondlike tingimuste valguses;
- **kaalutlusruumi doktriin** (*margin of appreciation / marge d'appréciation*), mis võimaldab arvestada riikide erinevaid õiguslikke ja kultuurilisi tingimusi;
- **positiivsete kohustuste doktriin** (*positive obligations / obligations positives*), mille kohaselt ei piirdu riigi kohustused üksnes sekkumisest hoidumisega, vaid hõlmavad ka aktiivseid meetmeid õiguste tõhusaks tagamiseks;
- **autonoomse tõlgendamise põhimõte** (*autonomous concepts / notions autonomes*), mille kohaselt ei sõltu konventsiooni mõistete tähendus üksnes riigisisesest õigusest.

1998. aasta protokoll nr 11 muutis Euroopa Inimõiguste Kohtu alaliseks ja individuaalkaebuse kõigile kohustuslikuks, tõstes selle rolli Euroopa avaliku õiguse kujundajana. Kohtupraktika mõjutab haldus- ja menetlusõigust, riigi vastutust, võrdset kohtlemist ning eraelu ja meditsiiniõigust, muutes konventsiooni dünaamiliseks raamistikuks. Süsteemi keskne pingekoht on kaalutlusruumi doktriin, mis tasakaalustab riikide mitmekesisuse austamist ja õiguste ühtset kaitset. See toimib paindlikkuse tagaja ning kontrolli intensiivsuse piirajana, kus kohus allutab riiklikud valikud ühistele standarditele. Kohtu ülesanne on säilitada tasakaal demokraatliku otsustusruumi ning põhiväärtuste tõhusa kaitse vahel.

Keskseid doktriine kujundanud lahendid:

- **Elav õigusinstrument:** *Tyrer vs. Ühendkuningriik*, avaldus nr 5856/72, 25.04.1978, p 31 – kohus kinnitas, et konventsiooni tuleb tõlgendada kui elavat instrumenti, arvestades tänapäevaseid tingimusi.
- **Kaalutlusruum:** *Handyside vs. Ühendkuningriik*, avaldus nr 5493/72, 07.12.1976, p 48 – lahend kujundas põhimõtte, et riikidel on teatav hindamisruum ühiskondlikult tundlikes küsimustes.
- **Positiivsed kohustused:** *Marckx vs. Belgia*, avaldus nr 6833/74, 13.06.1979, p 31 – kohus tunnustas riigi kohustust tagada era- ja perekonnaelu tõhus õiguslik kaitse.
- **Autonoomne tõlgendamine:** *Pierre-Bloch vs. Prantsusmaa*, avaldus nr 24194/94, 21.10.1997, p 50 – kohus rõhutas, et konventsiooni mõistete tähendus ei sõltu üksnes riigisisesest õiguslikust liigitusest.

XVIII. EUROOPA INIMÕIGUSTE KOHTU REFORMIVAJADUS

1. Institutsionaalne areng ja reformivajadus

Euroopa Inimõiguste Kohtu (EIK) areng alates 1959. aastast kajastab üleminekut piiratud rahvusvahelisest järelevalvemehhanismist alaliseks ja sõltumatuks inimõiguste kohtuks. Varases konventsioonisüsteemis puudus üksikisikul otsene juurdepääs kohtule ning individuaalkaebuste menetlemisel oli keskne roll Euroopa Inimõiguste Komisjonil. Kohtuasjas *Handyside vs. Ühendkuningriik* (07.12.1976, avaldus nr 5493/72) kujundatud riigi hindamisruumi (*margin of appreciation*) doktriin kujunes hilisema kohtupraktika üheks olulisemaks põhimõtteks, võimaldades arvestada Euroopa riikide õigusliku ja kultuurilise mitmekesisusega.

Põhimõtteline institutsionaalne muutus toimus Euroopa inimõiguste konventsiooni protokolli nr 11 jõustumisega 1. novembril 1998. Protokolliga kaotati Euroopa Inimõiguste Komisjon ning loodi alaline Euroopa Inimõiguste Kohus, mille poole võivad üksikisikud pärast riigisiseste õiguskaitsevahendite ammendamist pöörduda vahetult. Reform muutis konventsioonisüsteemi olemust: varasem riikide nõusolekul põhinev järelevalvemudel asendus kohustusliku individuaalkaebeõigusega kõigi konventsiooniosaliste suhtes.

Kohtu institutsionaalset arengut täiendas protokoll nr 14, mis jõustus 1. juunil 2010. Selle eesmärk oli parandada menetluse tõhusust, laiendades ühe kohtuniku pädevust teha otsuseid ilmselgelt vastuvõetamatute avalduste kohta ning võimaldades tõhusamalt lahendada korduvaid ja selgelt põhjendamatuid kaebusi. Kuigi reform vähendas menetluslikku survet, ei ole see täielikult lahendanud kohtu töökoormuse ja menetluse kestuse probleemi.

Reformisuunad

EIK institutsionaalse tugevdamise võimalikud reformid hõlmavad järgmisi valdkondi:

1. **Kohtunike valimise sõltumatuse tugevdamine.** Kohtunike nimetamise süsteem peab tagama läbipaistvuse, professionaalsuse ja sõltumatuse, vähendades võimalikke poliitilisi mõjutusi. Euroopa inimõiguste konventsiooni artikkel 21 nõuab kohtunike valimist kõrge moraalse iseloomu ning tunnustatud õigusliku pädevuse alusel.
2. **Menetlusmehhanismide edasiarendamine.** Protokolli nr 14 järel tuleb jätkata menetluse tõhususe parandamist, kuid vältida lahendusi, mis piiraksid põhjendamatult üksikisiku tegelikku juurdepääsu kohtulikule kaitsele.
3. **Hindamisruumi doktriini täpsustamine.** Doktriini kohaldamine peaks olema seotud selgete kriteeriumidega, sealhulgas Euroopa konsensuse olemasolu, piirangu eesmärgi, meetme vajalikkuse ja proportsionaalsuse hindamisega.
4. **Ekspertiisimehhanismi loomine.** Keerukate tehniliste ja teaduslike küsimuste lahendamiseks võiks kaaluda sõltumatu konsultatiivse eksperdikogu loomist, mis toetaks kohut ilma kohtuliku otsustusfunktsiooni üle võtmata.

1.1. Normatiivne alus ja soovituslik reform

Probleem	Normatiivne alus ja asjakohane praktika	Võimalik reformisuund

Individuaalkaebuse süsteemi piiratud ja fakultatiivne iseloom enne 1998. aastat	Enne protokolli nr 11 toimis konventsiooni järelevalvesüsteem Euroopa Inimõiguste Komisjoni, EIK ja ministrite komitee rollijaotuse alusel. Üksikisiku õigus pöörduda rahvusvahelise järelevalvemehhanismi poole oli seotud riigi individuaalpetitsiooni õiguse tunnustamisega. **EIÕK protokoll nr 11 (ETS nr 155)**, mis jõustus 1. novembril 1998, kaotas selle fakultatiivse süsteemi, ühendas Komisjoni ja kohtu mehhanismi ning muutis EIK alaliselt tegutsevaks kohtuks. Samuti muutus individuaalavaldus konventsioonisüsteemi lahutamatuks osaks.	Säilitada individuaalavalduse keskne roll ning tugevdada selle tegelikku ja tõhusat kasutatavust. Reformide puhul tuleb vältida filtreerimismehhanisme, mis muudaksid õiguskaitse praktiliselt kättesaamatuks. Menetlusliku tõhususe suurendamine peab säilitama individuaalõiguste tõhusa kohtuliku kaitse.
EIK suur menetluskoormus ja filtreerimismehhanismide jätkuv vajadus	**EIÕK protokoll nr 14 (CETS nr 194)** jõustus 1. juunil 2010 ning muutis kohtu menetlusmehhanisme, sh võimaldas ühe kohtuniku koosseisul lahendada ilmselgelt vastuvõetamatuid avaldusi ning nägi ette meetmeid korduvate asjade tõhusamaks menetlemiseks. EIK andmetel aitas protokoll nr 14 järel kasutusele võetud filtreerimissüsteem oluliselt vähendada ilmselgelt vastuvõetamatute asjade mahajäämust.	Arendada filtreerimist edasi viisil, mis eristab selgelt **administratiivset esmast sorteerimist** ja **kohtulikku otsustamist**. Võimalik on kasutada automatiseeritud või tehisintellektil põhinevaid abivahendeid avalduste tehniliseks ja esialgseks klassifitseerimiseks, kuid lõplik õiguslik hinnang peab jääma sõltumatu kohtuliku kontrolli alla.
Hindamisruumi doktriini ulatuse ja põhjendamise ebaühtlus	Hindamisruum kujunes esmalt EIK praktikast; klassikalised lähtekohad on **Handyside vs. Ühendkuningriik**, nr 5493/72, 7.12.1976, ning **The Sunday Times vs. Ühendkuningriik (nr 1)**, nr 6538/74, 26.04.1979. Tänapäevases	Suurendada hindamisruumi kohaldamise läbipaistvust, nõudes kohtult selle ulatuse konkreetset põhjendamist lähtuvalt piiratud õiguse olemusest, legitiimsest eesmärgist, proportsionaalsusest, Euroopa konsensusest ja riigi siseriikliku otsustusprotsessi

	konventsioonisüsteemis tuleb arvestada ka **protokolliga nr 15**, mis kinnistas subsidiaarsuse ja hindamisruumi põhimõtted konventsiooni preambulis. Riigi hindamisruum ei välista EIK järelevalvet, vaid toimib selle raames.	kvaliteedist. Hindamisruumi ei tule käsitada autonoomse erandina proportsionaalsuskontrollist.
Erialateadmiste kasutamise ebaühtlus keerukates kohtuasjades	**EIÕK artikkel 6** ei anna üldist ja tingimusteta õigust nõuda kohtult eksperdi määramist. EIK praktika kohaselt tuleb hinnata menetluse kui terviku õiglust. Ekspertide puhul on olulised nende neutraalsus, menetluslik positsioon, poolte võimalus eksperdi materjalidega tutvuda ja neid vaidlustada ning **poolte võrdsuse (*equality of arms*)** põhimõte. EIK on neid küsimusi käsitlenud muu hulgas kohtuasjades *H. v. France*, *Letinčić v. Croatia*, *Sara Lind Eggertsdóttir v. Iceland* ja *Test-Achats v. Belgium*.	Keerukates tehnilistes ja teaduslikes küsimustes võiks tugevdada sõltumatu ekspertiisi kasutamise standardeid, nähes ette läbipaistvad reeglid ekspertide valiku, sõltumatuse, huvide konflikti kontrolli ning poolte võimaluse kohta eksperdi järeldusi tõhusalt vaidlustada. Vajaduse korral võiks kohus kasutada sõltumatuid konsultatiivseid eksperte, ilma et eksperdiarvamus asendaks kohtu enda õiguslikku otsustuspädevust.
EIK kohtunike valimise protsessi võimalik poliitiline mõjutatavus	**EIÕK-i artikkel 21** sätestab kohtunikele esitatavad kvalifikatsiooni- ja sõltumatuse nõuded. **Artikkel 22** näeb ette, et kohtunikud valib Euroopa Nõukogu Parlamentaarne Assamblee iga riigi esitatud kolme kandidaadi nimekirjast. Artikkel 23 sätestab üheksaaastase ja tagasivalimiseta ametiaja. CM/Rec(2010)12 on asjakohane üldine Euroopa kohtunike sõltumatuse standard, kuid see puudutab eeskätt liikmesriikide	Suurendada EIK kohtunike kandidaatide riigisisese valikumenetluse läbipaistvust ja kandidaatide võrreldavat hindamist. Vajalikud on selged kvalifikatsioonikriteeriumid, sõltumatu ekspertide osalus kandidaatide hindamisel, põhjendatud valikumenetlus ning piisav avalik teave kandidaatide professionaalse sobivuse kohta. Samal ajal tuleb säilitada Parlamentaarse Assamblee põhiseaduslik roll kohtunike lõplikul valimisel.

	kohtusüsteeme ega ole EIK kohtunike valimise vahetu õiguslik alus.	

2. Inimõiguste kaitse probleemid ja lahendused

Euroopa Inimõiguste Kohus on kujunenud Euroopa inimõiguste kaitsesüsteemi keskseks institutsiooniks, kuid selle areng on toonud esile mitmeid menetluslikke ja normatiivseid väljakutseid. Kohtu tõhususe, sõltumatuse ja õiguspärasuse tugevdamiseks võib eristada viit peamist reformivaldkonda: individuaalkaebeõiguse tõhus tagamine, menetluskoormuse vähendamine, kaalutlusruumi doktriini selgem struktureerimine, ekspertiisivõimekuse parandamine ning kohtunike valikumenetluse sõltumatuse tugevdamine. Need meetmed peavad lähtuma eesmärgist säilitada tasakaal ühelt poolt kohtu institutsionaalse tõhususe ja teiselt poolt inimõiguste universaalse ning ühetaolise kaitse vahel.

3. Otsese kaebeõiguse puudumine enne 1998. aastat – juurdepääsu piiratus

Enne protokolli nr 11 jõustumist ei olnud üksikisikutel otsest juurdepääsu Euroopa Inimõiguste Kohtule, kuna kaebuste menetlemine sõltus Euroopa Inimõiguste Komisjoni eelnevast sekkumisest. See piiras rahvusvahelise kohtuliku kaitse otsest kättesaadavust. Protokoll nr 11 jõustumisega 1998. aastal reformiti konventsioonisüsteemi põhjalikult, muutes individuaalkaebeõiguse alaliseks ja otseseks menetlusmehhanismiks Euroopa Inimõiguste Kohtus (Schabas, 2015).

Järeldus: otsene juurdepääs rahvusvahelisele kohtule on tõhusa individuaalse õiguskaitse keskne eeldus. Seetõttu on individuaalkaebeõiguse säilitamine ja selle praktilise toimivuse tagamine Euroopa inimõiguste süsteemi legitiimsuse ning usaldusväärsuse oluline tingimus.

4. Kohtu menetluskoormus ja vajadus tõhusamate filtreerimismehhanismide järele

Euroopa Inimõiguste Kohtu suur menetluskoormus on kujunenud oluliseks institutsionaalseks väljakutseks. Protokoll nr 14 eesmärk oli suurendada menetluse tõhusust, võimaldades kiiremat lahendamist ilmselgelt põhjendamatute ja korduvate avalduste puhul (Greer, 2006). Edasises arengus võivad tehnoloogilised lahendused, sealhulgas tehisintellektil põhinevad abivahendid, toetada avalduste esmast kategoriseerimist ja menetluse korraldamist. Nende kasutamine peab siiski jääma kohtuliku järelevalve alla ega tohi asendada sõltumatut kohtulikku otsustamist.

Järeldus: kohtu menetlusliku suutlikkuse tagamisel tuleb innovaatilisi tehnoloogilisi lahendusi rakendada viisil, mis parandab tõhusust, säilitades samal ajal õiguse õiglasele ja sõltumatule kohtulikule kaitsele.

5. *Margin of appreciation* doktriini probleemid

Hinnanguvabaduse doktriin võimaldab liikmesriikidel teatud ulatuses kohandada konventsioonist tulenevate kohustuste rakendamist vastavalt oma õiguslikule, kultuurilisele ja ühiskondlikule kontekstile. Samas ei kujuta see endast piiramatut riiklikku kaalutlusõigust, vaid peab jääma kooskõlla

konventsiooniga tagatud õiguste tõhusa kaitse põhimõttega. Doktriini keskne probleem seisneb selle ulatuse määratlemises. Liiga lai hinnanguvabadus võib põhjustada inimõiguste kaitse standardite ebaühtlase kohaldamise ning nõrgendada konventsioonisüsteemi ühetaolisust. Seetõttu peab selle rakendamine olema seotud struktureeritud proportsionaalsuskontrolliga, mis hõlmab piirangu eesmärgi õiguspärasuse, meetme sobivuse, vajalikkuse ja mõõdukuse hindamist (Harris jt, 2018).

Järeldus: hinnanguvabaduse doktriin jääb oluliseks vahendiks Euroopa õigusliku mitmekesisuse arvestamisel, kuid selle legitiimsus sõltub läbipaistvatest ja kontrollitavatest kriteeriumidest, mis tagavad konventsioonist tulenevate õiguste tõhusa ja ühetaolise kaitse.

6. Ekspertiisi sõltumatus

Inimõigustealased kohtuasjad hõlmavad üha enam keerukaid meditsiinilisi, tehnoloogilisi, teaduslikke ja sotsiaalseid küsimusi, mille lahendamise kvaliteet sõltub kohtule kättesaadava ekspertiisi usaldusväärsusest ja sõltumatusest. Praeguses süsteemis võib eksperthinnangute ulatus ja kvaliteet varieeruda, mistõttu on põhjendatud ühtlustatud ekspertiisimehhanismi loomine. Sõltumatu ekspertide kogu või konsultatiivnõukogu võiks toetada Euroopa Inimõiguste Kohut keerukate faktiliste küsimuste hindamisel, jättes õigusliku otsustamise jätkuvalt kohtunike ainupädevusse. Selline lahendus tugevdaks kohtuliku otsustamise kvaliteeti ning vastaks tõhusa õigusemõistmise põhimõttele, mille kohaselt peab kohus saama tugineda piisavale ja usaldusväärsele teabele (Baderin, 2003).

Järeldus: tõhus inimõiguste kaitse eeldab lisaks sõltumatule õigusemõistmisele ka institutsionaalselt tagatud kvaliteetset ekspertiisi, mis võimaldab kohtul lahendada keerukaid küsimusi objektiivselt, põhjendatult ja pädevalt.

7. Kohtunike nimetamise menetluse politiseerituse risk ja kohtuliku sõltumatuse kaitse

Kohtunike sõltumatus on Euroopa inimõiguste kaitsesüsteemi legitiimsuse keskne eeldus. Kohtunike valikumenetlus peab tagama, et ametisse nimetamisel lähtutakse eelkõige õigusalasest pädevusest, professionaalsest kogemusest ja võimest teostada sõltumatut õigusemõistmist. Kuigi liikmesriikidel on oluline roll kandidaatide esitamisel, tuleb vältida poliitiliste kaalutluste liigset mõju, mis võiks kahjustada kohtu sõltumatust või selle avalikku usaldusväärsust. Euroopa Nõukogu ministrite komitee soovitus CM/Rec(2010)12 rõhutab kohtunike sõltumatuse, erapooletuse ja professionaalse valiku põhimõtteid.

Järeldus: Euroopa Inimõiguste Kohtu sõltumatus eeldab läbipaistvat ja pädevuspõhist nimetamisprotsessi, milles poliitiline mõju ei tohi asendada professionaalset hindamist.

8. Reformisoovitused

Euroopa Inimõiguste Kohtu jätkusuutlik toimimine eeldab institutsionaalset arengut, mis tagab:

- üksikisikute tegeliku ja tõhusa juurdepääsu rahvusvahelisele õiguskaitsele;
- kohtu menetlusliku suutlikkuse lahendada avaldusi tõhusalt ja õiglaselt;

- põhiõiguste piirangute kontrolli läbipaistvate proportsionaalsuskriteeriumide alusel;
- sõltumatu ja kvaliteetse ekspertiisi kasutamise keerukate küsimuste lahendamisel;
- kohtunike sõltumatuse kaitse läbipaistva ja professionaalse nimetamisprotsessi kaudu.

Euroopa Inimõiguste Kohtu edasine areng eeldab menetluslike ja institutsionaalsete probleemide käsitlemist tervikliku reformikäsitluse kaudu. Tõhususe suurendamine peab olema ühendatud läbipaistvuse, tehnoloogilise arengu ja inimõiguste kaitse kõrgete materiaalsete standarditega. Kohtu legitiimsus ei sõltu üksnes menetluste kiirusest või lahendatud asjade arvust, vaid eelkõige avalikkuse usaldusest, et konventsioonist tulenevaid õigusi hinnatakse sõltumatult, põhjendatult ja ühetaoliselt.

9. Euroopa Inimõiguste Kohtu institutsionaalsed reformiettepanekud

Probleem	Soovituslik meede	Normatiivne ja empiiriline alus
Individuaalavalduse süsteemi piiratud ja fakultatiivne iseloom enne 1998. aastat. Enne protokolli nr 11 jõustumist põhines individuaalpetitsiooni esitamise õigus riigi deklaratsioonil ning konventsioonisüsteemis tegutsesid eraldi Euroopa Inimõiguste Komisjon ja Euroopa Inimõiguste Kohus. Komisjon täitis muu hulgas avalduste esmase läbivaatamise funktsiooni ning EIK ei tegutsenud alaliselt. Protokoll nr 11 jõustus 1. novembril 1998, asendas Komisjoni ja senise kohtu ühe alaliselt tegutseva kohtuga ning kaotas riikide fakultatiivsete deklaratsioonide süsteemi. Sellest alates tähendas konventsiooni ratifitseerimine ka üksikisiku võimalust	**Säilitada ja tugevdada individuaalavalduse mehhanismi**, tagades üksikisikule tegeliku ja tõhusa juurdepääsu EIK-le. Menetlusreformide kavandamisel tuleb säilitada individuaalavalduse keskne roll konventsioonisüsteemi õiguskaitsemehhanismina ning vältida selliseid menetluslikke piiranguid, mille tulemusena muutuks rahvusvaheline õiguskaitse üksnes formaalselt kättesaadavaks.	**Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni protokoll nr 11** (ETS nr 155), art 5; EIK (2007), *The Conscience of Europe: 50 Years of the European Court of Human Rights*. EIK ametlik ajalookäsitlus on siin eelistatav sekundaarallikale, sest see kirjeldab otseselt protokolli nr 11 põhjustatud institutsionaalseid muudatusi.

esitada konventsioonis sätestatud õiguste rikkumise kohta avaldus EIK-le (EIK, 2007).		
EIK menetluskoormus ja filtreerimismehhanismide tõhususe probleem. Protokoll nr 14 jõustus 1. juunil 2010 ning suurendas kohtu menetlussuutlikkust, muu hulgas ühe kohtuniku koosseisu loomise ja kolmeliikmeliste komiteede pädevuse laiendamise kaudu. Reformi eesmärk oli võimaldada väiksematel kohtukoosseisudel lahendada lihtsamad või väljakujunenud kohtupraktikaga hõlmatud asjad ning vabastada kohtulikku ressurssi suurema õigusliku tähtsusega asjade jaoks (EIK, 2010). 2011. aastal oli ühe kohtuniku koosseisule suunamiseks identifitseeritud üle 100 000 avalduse; 2015. aastaks oli vastav arv vähenenud 3200-ni. EIK seostas vähenemist muu hulgas filtreerimisüksuse rakendatud töömeetoditega (EIK, 2015).	**Arendada edasi avalduste esmast administratiivset ja tehnilist liigitamist**, sealhulgas võimalike automatiseeritud või tehisintellektil põhinevate abivahendite kasutamist avalduste tehniliseks klassifitseerimiseks, dubleerivate avalduste tuvastamiseks ja ilmselgelt vastuvõetamatute avalduste esialgseks identifitseerimiseks. Sellised vahendid peaksid olema üksnes abistavad ega tohiks asendada sõltumatut kohtulikku otsustamist. Lõplik vastuvõetavuse ja konventsioonirikkumise hindamine peab jääma kohtu pädevusse.	**Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni protokoll nr 14** (CETS nr 194); EIK (2010), *Annual Report 2010*; EIK (2015), *Annual Report 2015*. Protokoll nr 14 toetab väiksemate kohtukoosseisude kasutamist, EIK 2015. aasta aruanne aga toetab konkreetselt väidet 100 000 ja 3200 avalduse kohta. Tehisintellekti kasutamine on seevastu **käesolevas tabelis esitatud tulevikku suunatud reformiettepanek**, mitte protokollist nr 14 tulenev nõue.
Hindamisruumi (*margin of appreciation*) kohaldamise ulatuse ja põhjendamise	**Täpsustada hindamisruumi kohaldamise põhjendamisstandardeid**,	**Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni**

probleem. EIK praktikas tunnustatud hindamisruum annab konventsiooniosalistele teatava otsustusruumi, kuid ei välista Euroopa tasandi kohtulikku järelevalvet. Kohtuotsuses *Handyside vs. Ühendkuningriik* märkis EIK, et riikide otsustusruumiga kaasneb Euroopa järelevalve (1976, p-d 48–49). Kohtuasjas *Sunday Times vs. Ühendkuningriik (nr 1)* käsitles kohus muu hulgas piirangu vajalikkuse ja proportsionaalsuse hindamist (1979, p-d 59 ja 62). Protokoll nr 15 jõustus 1. augustil 2021 ning lisas konventsiooni preambulisse sõnaselge viite subsidiaarsuse põhimõttele ja hindamisruumi doktriinile (EIK, 2021).	sidudes selle ulatuse selgemalt subsidiaarsuse, proportsionaalsuse, Euroopa konsensuse olemasolu või puudumise ning riigisisese otsustusprotsessi kvaliteediga. Hindamisruumi ei tule käsitada EIK järelevalvest sõltumatu erandina, vaid doktriinina, mis mõjutab kohtuliku kontrolli intensiivsust.	**preambul**, muudetud protokolliga nr 15; *Handyside vs. Ühendkuningriik*, 1976, p-d 48–49; *The Sunday Times vs. Ühendkuningriik (nr 1)*, 1979, p-d 59 ja 62; EIK (2021), *Annual Report 2021*. Viited EIK lahenditele on siin esmased; sekundaarallikat Harris jt (2018) ei ole väite tõendamiseks tingimata vaja.
Erialateadmiste ja ekspertiisi kasutamise kvaliteedi ning menetlusliku tasakaalu tagamine keerukates kohtuasjades. EIÕK art 6 lg-st 1 ei tulene üldist kohustust kasutada eksperti ega moodustada EIK juurde alalist ekspertide kogu. EIK praktikas on seevastu olulised eksperdi sõltumatus ja erapooletus ning poolte	**Tugevdada keerukates teaduslikes ja tehnilistes küsimustes ekspertiisi kasutamise menetlusstandardeid.** Vajaduse korral võiks EIK-l olla juurdepääs sõltumatutele konsultatiivsetele ekspertidele, kuid nende roll peaks jääma nõuandvaks. Tagada tuleb ekspertide sõltumatus, huvide konflikti kontroll, menetluslik läbipaistvus	**Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon**, art 6 lg 1; EIK (2025), *Guide on Article 6 of the Convention – Right to a fair trial (civil limb)*, p-d 479–482; *Sara Lind Eggertsdóttir vs. Island*, 2007, p-d 47 ja 53; *Letinčić*

tegelik võimalus eksperdiarvamust kommenteerida. EIK juhendi kohaselt võib tehnilises valdkonnas koostatud eksperdiarvamus avaldada kohtuniku faktilisele hinnangule otsustavat mõju; seetõttu peab pooltel olema võimalus selle kohta tõhusalt arvamust avaldada ning ekspert peab olema menetlusosalistest sõltumatu (EIK, 2025, p 480). EIK on käsitlenud ka eksperdi neutraalsust ja sõltumatust viisil, mis seostub poolte võrdsuse ja võistleva menetluse põhimõtetega (EIK, 2025, p-d 479–482).	ning poolte tegelik võimalus eksperdi järeldusi kommenteerida ja vaidlustada.	*vs. Horvaatia*, 2016, p 61; *Test-Achats vs. Belgia*, 2022, p 20. EIK juhend on siin kõige täpsem sekundaarne kohtupraktika kokkuvõte: p 479 käsitleb võistlevuse põhimõtet eksperdi menetluses, p 480 eksperdi sõltumatust ja eksperdiarvamuse mõju, p 481 spetsialiseeritud asutuste ekspertiisi ning p 482 eksperdi neutraalsust ja erapooletust.
EIK kohtunike kandidaatide riigisisese valimise ja hindamise läbipaistvuse probleem. EIÕK art 21 sätestab kohtunikele esitatavad kvalifikatsiooninõuded ning art 22 näeb ette nende valimise Euroopa Nõukogu Parlamentaarses Assamblees iga konventsiooniosalise esitatud kolme kandidaadi hulgast. ENPA 2018. aasta aruande kohaselt sõltub kohtunike demokraatlik legitiimsus nii riigisisesest kandidaatide	**Suurendada kandidaatide riigisisese valikumenetluse läbipaistvust ja professionaalset hindamist**, nähes ette avaliku kandideerimiskutse, eelnevalt kindlaks määratud kvalifikatsioonikriteeriumid, kandidaatide võrreldava hindamise, standardiseeritud intervjuud ja põhjendatud valikumenetluse. Vajaduse korral võib kasutada sõltumatut ekspertteadmistega nõuandvat mehhanismi. Reform peab säilitama	**Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon**, art-d 21–22; ENPA (2018), *Procedure for the election of judges to the European Court of Human Rights* (Doc. 14662); Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee (2010), **CM/Res(2010)26**, *Resolution on the establishment of an Advisory Panel of Experts*

valikumenetlusest kui ka ENPA valimismenetlusest. Aruanne rõhutab riikide kohustust esitada kolm artikli 21 nõuetele vastavat kandidaati ning ENPA ülesannet valida nende hulgast kõige kvalifitseeritum kandidaat (ENPA, 2018). Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee lõi 2010. aastal kandidaatide hindamiseks nõuandva ekspertide kogu, kelle ülesanne on hinnata kandidaatide vastavust art 21 lg 1 kriteeriumidele (Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee, 2010).	ENPA pädevuse valida kolme riigi esitatud kandidaadi hulgast kõige kvalifitseeritum kandidaat.	*on Candidates for Election as Judge to the European Court of Human Rights*; Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee (2012), *Guidelines on the selection of candidates for the post of judge at the European Court of Human Rights* (CM(2012)40). ENPA dokument kinnitab riigisisese valikumenetluse ja ENPA valimise seose; CM/Res(2010)26 annab konkreetse õigusliku ja institutsionaalse aluse nõuandvale ekspertide kogule.

XIX. PATSIENDI TAHTEVABADUS EUROOPA INIMÕIGUSTE PRAKTIKAS

1. Patsiendi autonoomia EIK praktikas: Pindo Mulla vs. Hispaania

17. septembril 2024 tegi Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoda kohtuasjas *Pindo Mulla vs. Hispaania* (avaldus nr 15541/20) otsuse, milles käsitleti täisealise patsiendi õigust keelduda vereülekandest usulistel põhjustel. Kohtuasi puudutas Jehoova tunnistajast kaebajat, keda EIK lahendis nimetatakse „kaebajaks" ning kirjeldatakse kui „Jehoova tunnistajat". Kaebaja keeldumine vereülekandest oli seotud Jehoova tunnistajate usulise ühenduse õpetusega, mille aluseks on muu hulgas Apostlite tegude raamatu 15. peatüki salmide 28–29 tõlgendus. Selle õpetuse kohaselt tuleb „hoiduda verest", mida tõlgendatakse ka vereülekannetest hoidumisena.

Kaebaja oli enne erakorralist ravi korduvalt ja sõnaselgelt väljendanud oma keeldumist vereülekandest, kuid talle tehti kirurgilise ravi käigus vereülekandeid. EIK käsitles kaebaja isiklikku autonoomiat, usulisi veendumusi ja eelnevalt väljendatud ravitahet ning tuvastas Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni artikli 8 rikkumise koostoimes artikliga 9.

Käesolevas kontekstis tähistab „Jehoova tunnistaja" isiku usulist kuuluvust, mitte konkreetse juriidilise isiku nimetust. Jehoova tunnistajate õpetus ning selle ülemaailmne organisatsiooniline ja õpetuslik suunamine ei ole käsitatavad eri riikides tegutsevate juriidiliste üksuste eraldiseisvate õpetustena. Organisatsiooni enda käsitluse kohaselt täidavad eri riikides tegutsevad juriidilised üksused eeskätt õiguslikke, administratiivseid ja varalisi ülesandeid, samal ajal kui usulist suunda annab Jehoova tunnistajate juhtiv kogu (*Governing Body of Jehovah's Witnesses*).

Ameerika Ühendriikides on üks selliseid juriidilisi üksusi *Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania* (Pennsylvania Vahitorni Piibli ja Traktaatide Ühing), mis on Pennsylvania osariigi õiguse alusel asutatud mittetulunduslik korporatsioon (Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania, n.d.; Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania, 2001).

Seetõttu ei ole põhjendatud käsitleda vereülekandest hoidumise õpetust mõne konkreetses riigis registreeritud juriidilise isiku iseseisva või eraldiseisva õpetusena. Tegemist on Jehoova tunnistajate ülemaailmselt järgitava õpetusliku seisukohaga, mille järgimine ei sõltu konkreetse riigi juriidilise üksuse staatusest ega registreeringust. Kaebaja Pindo Mulla usulised veendumused olid seotud selle õpetusliku seisukohaga, kuid Euroopa Inimõiguste Kohus käsitles teda kohtuasjas *Pindo Mulla vs. Hispaania* individuaalse kaebajana ning tema autonoomse usulise otsuse kandjana.

EIK suurkoda tuvastas ühehäälselt konventsiooni artikli 8 rikkumise koostoimes artikliga 9. Rikkumine tulenes puudustest riigisiseses otsustusprotsessis, mille tulemusena anti luba vereülekannete tegemiseks. Pädevale otsustajale ei edastatud piisavat ja täpset teavet kaebaja varem väljendatud ravist keeldumise kohta ning patsiendi otsustusvõimet ei võetud nõuetekohaselt arvesse. Riigil lasub kohustus tagada menetluslikud mehhanismid, mille kaudu patsiendi tegelik tahe tehakse kindlaks objektiivselt kontrollitavate asjaolude, sealhulgas patsiendi otsese tahteavalduse, otsustusvõime ja varem dokumenteeritud ravieelistuste alusel ning tagatakse nende asjaolude nõuetekohane arvestamine meditsiinilise sekkumise üle otsustamisel.

Artiklite 8 ja 9 rikkumise tuvastamine oli ühehäälne. Kaebajale 12 000 euro suuruse mittevaralise kahju hüvitamise otsus võeti vastu häältega 9 : 8. Kulude ja väljaminekute katteks mõisteti ühehäälselt välja 14 000 eurot. Lahendile on lisatud kohtunik Anja Seibert-Fohri osaliselt nõustuv ja osaliselt eriarvamus, millega ühinesid veel kaheksa kohtunikku.

Pindo Mulla vs. Hispaania käsitleb konventsiooni artiklite 8 ja 9 seost tervishoiuvaldkonnas ning isikliku autonoomia ulatust patsiendi keha ja ravi puudutavate otsuste tegemisel. EIK on käsitanud

isiklikku autonoomiat konventsiooni artiklis 8 tagatud eraelu austamise õiguse olulise põhimõttena. Kohtuasjas *Pretty vs. Ühendkuningriik* märkis kohus, et isiklik autonoomia on artikli 8 tagatiste tõlgendamisel oluline põhimõte (Pretty vs. Ühendkuningriik, avaldus nr 2346/02, 29. aprill 2002, p 61, ECHR 2002-III). Tervishoiuvaldkonnas hõlmab autonoomia patsiendi õigust teha teadlikke otsuseid talle osutatava ravi kohta, sealhulgas ravist keelduda.

Kohtuasjas *Moskva Jehoova tunnistajad jt vs. Venemaa* käsitles EIK konventsiooni artikli 8 tähenduses isikliku autonoomia ja enesemääramise põhimõtteid. Kohus leidis, et konventsiooni aluseks olevad inimväärikuse ja isikuvabaduse põhimõtted hõlmavad isiku õigust teha oma eraelu puudutavaid valikuid ning et isiklik autonoomia kujutab endast artikliga 8 kaitstud eraelu olulist aspekti (Moskva Jehoova tunnistajad jt vs. Venemaa, avaldus nr 302/02, 10. juuni 2010, p-d 135–136).

Sama põhimõtet käsitles EIK kohtuasjas *V.C. vs. Slovakkia*, märkides, et isegi juhul, kui konkreetsest ravist keeldumine võib viia surmava tulemuseni, riivaks pädeva täiskasvanud patsiendi nõusolekuta meditsiinilise ravi kohaldamine tema õigust kehalisele puutumatusele. EIK seostas selle põhimõtte konventsiooni aluseks oleva inimväärikuse ja isikuvabaduse austamisega (V.C. vs. Slovakkia, avaldus nr 18968/07, 8. november 2011, p 105).

Kohtuasjas *Pindo Mulla vs. Hispaania* kinnitas suurkoda varasemat kohtupraktikat ning täpsustas patsiendi autonoomia kaitset erakorralise ravi olukorras. Patsiendi autonoomia ja enesemääramise küsimus kuulub konventsiooni artikli 8 kaitsealasse. Kaebaja keeldumine vereülekandest oli seotud tema usuliste veendumustega. Seetõttu käsitles suurkoda artikli 8 kohaldamist artikliga 9 tagatud mõtte-, südametunnistuse- ja usuvabaduse valguses (Pindo Mulla vs. Hispaania [suurkoda], avaldus nr 15541/20, 17. september 2024, p 98). Tervishoiu kontekstis kinnitas kohus pädeva täiskasvanud patsiendi õigust otsustada vabalt ja teadlikult, kas anda raviks nõusolek või ravist keelduda, ka juhul, kui keeldumisega võivad kaasneda väga rasked või surmavad tagajärjed (samas, p 138; vt ka p 146).

Patsiendi ravist keeldumise õigus ei ole siiski absoluutne. Elupäästva ravi tagasilükkamine peab olema selge, konkreetne ja ühemõtteline ning kajastama patsiendi tahet asjaomasel ajal. Kahtluse korral peavad tervishoiutöötajad tegema mõistlikud jõupingutused patsiendi tegeliku tahte väljaselgitamiseks. Hädaolukorras ei too elupäästva ravi osutamine iseenesest kaasa patsiendi autonoomia rikkumist, kui pärast mõistlike meetmete rakendamist jääb tema keeldumise suhtes põhjendatud kahtlus.

Kaebaja tugines samuti EIK väljakujunenud praktikale usuvabaduse ning riigi neutraalsus- ja erapooletuskohustuse kohta. Kaebaja viitas kohtuasjale *Moskva Jehoova tunnistajad jt vs. Venemaa* (EIK, avaldus nr 302/02, 10. juuni 2010, p-d 157 ja 181), milles kohus käsitles konventsiooni artiklist 9 tulenevat riigi kohustust jääda usuküsimustes neutraalseks ja erapooletuks. Samuti tugines kaebaja kohtuasjale *Taganrogi kohalik usuorganisatsioon jt vs. Venemaa* (EIK, avaldus nr 32401/10 ja veel 19 avaldust, 7. juuni 2022, p-d 243–246), milles kohus käsitles Jehoova tunnistajate organisatsiooni struktuuriüksuste siseriikliku tegevuse keelustamise ja likvideerimise vastavust konventsiooni artiklitele 9 ja 11.

Moskva Jehoova tunnistajad jt vs. Venemaa ja *Taganrogi kohalik usuorganisatsioon jt vs. Venemaa* ei käsitlenud otseselt vereülekandest keeldumist. Nende asjakohasus *Pindo Mulla* lahendi kontekstis tuleneb artikli 9 kaitsealast ning riigi neutraalsus- ja erapooletuskohustusest usuliste veendumuste küsimustes.

Pindo Mulla vs. Hispaania lahend kinnitab, et patsiendi õigus raviks nõusolekut anda või ravist keelduda moodustab olulise osa isikliku autonoomia kaitsest. EIÕK artikli 8 kohaldamine omandab usulistel veendumustel põhineva ravist keeldumise korral täiendava mõõtme artikli 9 kaudu. Patsiendi tahte austamine eeldab tema otsuse selgust, otsustusvõime arvestamist ning menetlust, mis

võimaldab pädeval otsustajal saada patsiendi tegeliku tahte kohta piisava ja asjakohase teabe (Pindo Mulla vs. Hispaania, avaldus nr 15541/20, 17. september 2024, p 146; vt ka p-d 148–150).

1.2. Eelnevalt väljendatud tahteavaldus

Pindo Mulla vs. Hispaania lahendi keskne küsimus oli patsiendi varem väljendatud tahte õiguslik tähendus olukorras, kus ta oli enne meditsiinilist sekkumist selgelt keeldunud vereülekandest. Kaebaja oli oma ravisoovi väljendanud mitmes vormis ja erinevatel aegadel, sealhulgas eelneva tahteavalduse ja volikirjaga. EIK tuvastas, et patsiendi varem väljendatud tahte nõuetekohane arvestamine sõltub sellest, kas asjaomane teave jõuab pädeva otsustajani ning kas seda on võimalik ravi üle otsustamisel arvesse võtta.

EIK leidis, et liikmesriikidel on eelnevate tahteavalduste õigusliku toime, vormi ja praktilise kohaldamise reguleerimisel kaalutlusruum. Samas ei tähenda liikmesriikidele jäetud kaalutlusruum, et pärast sellise õigusliku raamistiku loomist võiks patsiendi selgelt väljendatud tahe jääda otsustusprotsessis sisuliselt arvestamata. Kohus viitas Euroopa Nõukogu inimõiguste ja biomeditsiini konventsiooni ehk Oviedo konventsiooni artiklile 9, mille kohaselt tuleb arvesse võtta isiku varem väljendatud soove juhul, kui ta ei ole enam võimeline oma tahet väljendama.

Konkreetse juhtumi puhul tuvastas EIK, et arstide pöördumine valvekohtuniku poole taotlusega anda luba kohaldada patsiendi suhtes „mis tahes ravi, mida nad vajalikuks peavad“, ei sisaldanud teavet patsiendi varem väljendatud ravist keeldumise kohta. Valvekohtunikule ei edastatud muu hulgas teavet selle kohta, et patsient oli Soria haiglas eelmisel õhtul läbinud tahteavalduse menetluse ning väljendanud kirjalikult oma keeldumist vereülekandest. Seetõttu ei olnud see teave osa materjalist, mille alusel valvekohtunik talle esitatud taotluse lahendas.

> „Valvekohtunikule ei edastatud teavet selle kohta, et eelmisel õhtul Soria haiglas oli arst (dr B. L.) viinud patsiendiga läbi tahteavalduse menetluse, mille käigus patsient oli kirjalikult keeldunud vereülekandest.“

(Pindo Mulla vs. Hispaania, p 159.)

EIK leidis, et riigisisese otsustuse aluseks olnud teave ei olnud piisav. Kohtulik luba meditsiiniliseks sekkumiseks anti olukorras, kus otsustajal puudus oluline teave patsiendi varem väljendatud keeldumise kohta.

Samuti sedastas kohus:

> „Meditsiinitöötajate ja patsiendi vahel puudus tegelik suhtlus kavandatava operatsiooni kohta. Tavapärast tahteavalduse menetlust ei järgitud ning valvekohtuniku otsust ei mainitud.“

(Pindo Mulla vs. Hispaania, p 167.)

Suurkoda tuvastas, et haiglasse vastuvõtmise ajal oli kaebaja teadvusel ja otsustusvõimeline ning asja materjalidest ei ilmnenud asjaolusid, mis oleksid seadnud kahtluse alla tema varem väljendatud tahte kehtivuse või andnud piisava aluse sellest kõrvale kalduda.

Kohtu lõppjäreldus oli järgmine:

> „Patsiendile tehtud meditsiiniline sekkumine, eelkõige vereülekanded, tulenes otsustusprotsessist, milles ei austatud piisavalt patsiendi autonoomiat, mida kaitseb konventsiooni artikkel 8 ning mida patsient soovis säilitada oma usu olulise õpetuse järgimise tõttu."

(Pindo Mulla vs. Hispaania, p 183.)

Lahendi keskne nüanss seisneb selles, et EIK ei tuvastanud konventsiooni rikkumist üksnes seetõttu, et patsiendile tehti tema tahtega vastuolus vereülekanne. Rikkumise aluseks oli eeskätt otsustusprotsessi puudulikkus.

Valvekohtunikule ei edastatud piisavat ja täpset teavet patsiendi varasemate tahteavalduste kohta ning otsustusprotsessis ei arvestatud piisavalt tema otsustusvõimet. Seetõttu ei olnud riigisiseses menetluses tagatud piisavad õiguslikud ja institutsionaalsed tagatised tema autonoomia kaitseks.

1.3. Artikli 8 ja 9 kohaldamine *Pindo Mulla* lahendis

Euroopa Inimõiguste Kohus leidis kohtuasjas *Pindo Mulla vs. Hispaania*, et Hispaania ametiasutused ei taganud kaebaja isikliku autonoomia piisavat kaitset. EIÕK-i artiklit 8 tuli konkreetse juhtumi asjaoludel hinnata artikliga 9 tagatud mõtte-, südametunnistuse- ja usuvabaduse valguses. Kaebaja keeldumine vereülekandest oli seotud tema usuliste veendumustega ning seetõttu ei olnud tegemist üksnes meditsiinilise otsusega, vaid ka isiku õigusega kujundada oma keha ja ravi puudutavaid otsuseid kooskõlas oma südametunnistuse ja usuliste veendumustega. Konventsiooni seisukohalt oli määrav, kas patsiendi varem väljendatud tahe oli raviotsuse tegemisel pädevatele otsustajatele teada ning nõuetekohaselt arvesse võetud.

Kohtuasi *Pindo Mulla vs. Hispaania* kinnitab Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas, et täisealise ja otsustusvõimelise patsiendi õigus nõustuda meditsiinilise sekkumisega või sellest keelduda kuulub konventsiooni artikli 8 kaitsealasse. Kui patsiendi otsus põhineb usulistel veendumustel, tuleb artikli 8 kohaldamisel arvestada ka artikliga 9 kaitstud mõtte-, südametunnistuse- ja usuvabadust. Sellest tulenevalt peab riik kujundama ja rakendama otsustusprotsessi viisil, mis tagab patsiendi autonoomia tegeliku ja tõhusa kaitse.

Riigi kohustus kaitsta inimese elu ja tervist ei anna iseenesest alust patsiendi kehtiva tahte eiramiseks. Samas ei kohusta konventsioon tervishoiutöötajaid järgima patsiendi väidetavat ravist keeldumist olukorras, kus pärast mõistlike jõupingutuste tegemist jäävad patsiendi tegeliku tahte suhtes põhjendatud kahtlused.

2. Apostlite tegude 15:28–29 ja vereülekande küsimus

Käesolevas asjas tuleb eristada kahte omavahel seotud, kuid õiguslikult ja metodoloogiliselt erinevat küsimust. Esiteks tuleb kindlaks teha Apostlite tegude 15:28–29 ajaloolis-kirjanduslik ja keeleline tähendus. Apostlite teod (*Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*) kuulub uustestamentlikku kanoonilisse korpusesse ning paikneb traditsioonilises järjestuses selle viienda teosena (Pervo, 2012). Käsitletava kirjakoha tekstoloogiliseks lähtealuseks on Nestle–Alandi kriitiline väljaanne *Novum Testamentum Graece*, mille

28. redaktsioon esitab säilinud kreekakeelse käsikirjatraditsiooni põhjal rekonstrueeritud kriitilise teksti koos tekstikriitilise aparaadiga (Nestle-Aland jt., 2012). Ap 15:28–29 sisaldab nelja ettekirjutust, millest üks on manitsus *ἀπέχεσθαι … αἵματος* („hoiduda … verest“) (Nestle-Aland jt, 2012, Ap 15:28–29).

Teiseks tuleb eraldi käsitleda Jehoova tunnistajate õpetuslikku seisukohta, mille kohaselt hõlmab apostellik manitsus „verest hoiduda“ ka tänapäevast meditsiinilist vereülekannet. Jehoova tunnistajate ametlikus õpetuses kuulub vereülekandest hoidumine organisatsiooni siduvate usuliste normide hulka ning õpetus seotakse Apostlite tegude 15:28–29 ja teiste vere kasutamist käsitlevate piiblitekstide tõlgendusega (*The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*, 1. juuli 1945, lk 198–201; *Organized to Do Jehovah's Will*, 2023, ptk 12).

Organisatsiooni ametlik õpetus on aja jooksul täpsustunud. 15. juuni 2000. aasta *The Watchtower* käsitluse kohaselt on keelatud täisveri ja selle neli põhikomponenti, samal ajal kui teatavate verefraktsioonide kasutamine jäetakse üksikisiku südametunnistuse otsustada (*The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*, 15. juuni 2000, lk 29–31; Jehovah's Witnesses, 2024).

Organisatsiooni kirjandus võimaldab eristada vereülekande küsimuses vähemalt kolme normatiivse arengu etappi:

Kuupäev	Õpetuslik areng
1. juuli 1945	*The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom* sõnastab vereülekande keelu organisatsiooni siduva õpetusliku normina ning seob selle Apostlite tegude 15:28–29 tõlgendusega (lk 198–201).
15. november 1961	*The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom* käsitleb vereülekande teadlikku vastuvõtmist kogudusliku distsiplinaarmenetluse küsimusena ning seostab selle organisatsiooni õpetusliku kuulekusega.
15. juuni 2000	*The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom* täpsustab õpetust vere põhikomponentide ja verefraktsioonide kohta ning jätab osa meditsiiniliste preparaatide kasutamise üksikisiku südametunnistuse otsustada (lk 29–31).

Nimetatud kuupäevad dokumenteerivad organisatsiooni ametliku õpetuse kujunemise, selle hilisema täpsustamise ning normatiivse kohaldamisala arenguetapid.

Apostlite tegude 15:28–29 ajaloolis-kirjanduslik ja õiguslik kontekst

Apostlite tegude 15. peatüki ajalooline ja kirjanduslik kontekst seostub Jeruusalemma kontsiiliga, mille keskmes oli küsimus judaismi religioossest ja sotsiaalsest raamistikust väljaspool paiknenud isikute vastuvõtmisest varakristlikku kogukonda ning neile kohaldatavatest judaismi juriidilis-religioossetest normidest. Arutelu lähtekohaks oli küsimus, kas Kristuse järgijaks saanud ümberlõikamata isikutelt tuleb nõuda ümberlõikamist ja Moosese seaduse järgimist (Ap 15:1–5).

Menetluse tulemusena kujundati lahendus, mille kohaselt ei laiendatud neile Toora terviklikku õigusnormistikku, vaid sätestati piiratud kohustuste kogum, millega määratleti nende õiguslik ja kogukondlik positsioon ning võimaldati eri religioosse taustaga Kristuse järgijate kooseksisteerimine ühises kogukonnas (Bruce, 1988, lk 283–285; Conzelmann, 1987, lk 119; Longenecker, 2016, lk 275–280; Marshall, 1980/2011).

Bruce käsitleb Apostlite tegude 15. peatükki Jeruusalemma koguduse ning judaismi leppekogukonda mittekuulunud Kristuse järgijate õigusliku staatuse kujunemise kontekstis. Ap 15:28–29 paikneb tema käsitluses Jeruusalemma kontsiili kirjalikult vormistatud otsusena ning moodustab osa normatiivsete kohustuste kogumist, millega määratleti ümberlõikamata ja judaismi leppekorda mitteintegreeritud isikute positsioon kujunevas kristlikus kogukonnas (Bruce, 1988, lk 283–284).

Longeneckeri käsitluses moodustavad Ap 15:28–29 neli ettekirjutust Jeruusalemma kontsiili otsuse sisulise tuuma. Tegemist ei ole kogu Moosese seaduse kohaldamisega, vaid piiratud normatiivse regulatsiooniga, mille eesmärk oli määrata kindlaks judaismi leppekogukonnast väljaspool olnud isikute minimaalne kohustuste ring ning võimaldada nende kooseksisteerimine Moosese seadust täielikult järgiva kogukonnaga (Longenecker, 2016, lk 275–280). Conzelmann seostab samad ettekirjutused Jeruusalemma kontsiili õigusliku raamistikuga ning esimeste kristlike kogukondade ja judaismi normatiivset õiguskorraldust järgivate kogukondade vaheliste suhete kujundamisega (Conzelmann, 1987, lk 119).

Kreekakeelsetes käsikirjades kasutatakse Apostlite tegude 15:29 väljendit *ἀπέχεσθαι … τοῦ αἵματος* („hoiduda … verest“). Sama normatiivse loetelu koosseisu kuuluvad *εἰδωλόθυτα* (ebajumalatele ohverdatud toit), *πνικτός* (lämbunud loom) ja *πορνεία* (seksuaalne kõlvatus). Verega seotud ettekirjutuse tähendus tuleb seetõttu tuletada kogu loetelu ülesehitusest, selle süntaktilisest funktsioonist ja normatiivsest kontekstist, mitte üksnes termini *αἷμα* leksikaalsest tähendusest (Blass, Debrunner & Funk, 1961; Wallace, 1996).

Asjakohane on faktide väljaselgitamisel lähtuda varase käsikirjatraditsiooni tunnistusest ning *Novum Testamentum Graece* kriitilisest väljaandest (Nestle-Aland jt, 2012; Metzger, 1994; Metzger, 2001; Metzger & Ehrman, 2005). Uustestamentliku tekstiedastuse erialakirjanduses eristatakse algteksti kriitilist rekonstrueerimist hilisemast tõlgendustraditsioonist (Aland & Aland, 1987; Ehrman, 2000; Ehrman, 2005). Nestle-Alandi 28. kriitilises väljaandes kuulub termin *αἷμα* Jeruusalemma kontsiili nelja ettekirjutuse hulka (Nestle-Aland jt, 2012, Ap 15:28–29).

Toora ja teise templi ajastu õiguslik kontekst

Termini *αἷμα* tähendus teise templi ajastu judaismi normatiivses õiguskorras seostub elu puutumatuse, ohvrikorra, toiduseaduste ja vere tarbimise keeluga. Toora õiguskorra keskseks lähteallikaks on 3. Moosese raamatu regulatsioon, mille kohaselt on vere söömine keelatud ning vastav norm kohaldub nii Iisraeli leppekogukonna liikmetele kui ka nende keskel viibivatele võõramaalastele (*ger*) (3Ms 17:10–14). Selline õiguslik raamistik paigutab Apostlite tegude 15:28–29 Toora toidu- ja puhtusõiguse konteksti (Chilton & Neusner, 1995; Cohen, 2006; Dunn, 1991; Grabbe, 2000; Sanders, 1977).

Apostlite tegude 15:20 ja 15:29 normatiivse loetelu seost 3. Moosese raamatu 17.–18. peatükiga käsitletakse erialakirjanduses korduvalt. Valdav käsitlus seostab nimetatud ettekirjutused Toora sätetega, mis reguleerisid judaismi leppekogukonda mittekuuluvate isikute õiguslikku staatust Iisraeli kogukonna keskel. Nimetatud sätted määrasid minimaalsed kohustused isikutele, kes ei kuulunud leppekogukonna täisliikmeskonda, kuid viibisid selle jurisdiktsiooni ja kultuskorra mõjualas. Apostlite tegude tekst käsitleb seega kogukondliku õiguskorra ja ühise kultusruumi reguleerimist, mitte meditsiinilise ravi normatiivset korraldust (Chilton & Neusner, 1995; Dunn, 1991; Grabbe, 2000; Sanders, 1977).

Teise templi ajastu judaismi õiguslikku konteksti avavad täiendavalt Flavius Josephus ja Aleksandria Philo. Josephus käsitleb vere tarbimise keeldu Toora õiguskorra lahutamatu osana ning seostab selle leppekogukonna identiteedi, kultusliku korra ja seaduskuulekuse säilitamisega (*Bellum Judaicum*,

I.408–415; II.266–270; *Antiquitates Judaicae*, XV.331–341; XVIII.1–3). Josephuse tekstide kasutamist judaismi ja varakristluse ajaloo rekonstrueerimisel käsitleb Mason (Mason, 2007).

Philo käsitleb verega seotud norme jumaliku seaduse eetilise, rituaalse ja õigusliku korra osana ning seostab need leppekogukonna pühaduse põhimõttega (*De virtutibus*, §§ 1–5). Philoni käsitluse paigutab Toora tõlgendamise laiemasse konteksti Neusner (Neusner, 1994).

Apostlite tegude 15:28–29 kirjasõna ei sisalda otsest viidet inimese organismi intravenoossele vereülekandele ega ühelegi konkreetsele meditsiinilisele protseduurile. Verega seotud ettekirjutus paikneb koos kultusõiguse ja toiduseaduste normidega, mis käsitlevad ohvriliha, lämbunud looma ja seksuaalkäitumist. Ükski loetelus kasutatud termin ei tähista meditsiinilist vereülekannet ning esimese sajandi õigus- ja meditsiinikontekst ei anna alust omistada tekstile tänapäevase vereülekande tähendust (Bruce, 1988, lk 283–284; Harrington & Weaver, 2008, lk 320–325; Longenecker, 2016, lk 275–280; Moo & Silva, 2019, lk 213–215).

Ajaloolis-filoloogilise tähenduse ja usulise normi eristamine

Eeltoodud ajaloolis-filoloogiline ja õigusajalooline käsitlus ei anna alust väita, et Apostlite tegude 15:28–29 kehtestaks otsese ja ühemõttelise normatiivse keelu tänapäevasele vereülekandele. Kirjakoht paikneb Toora kultus- ja puhtusõigusliku tausta ning Jeruusalemma kontsiili otsuse raamistikus, millega määratleti judaismi leppekorda mittekuulunud Kristuse järgijatele kohaldatav minimaalne kohustuste ring. Vereülekande keeluni jõudmine eeldab täiendavat normatiivset hermeneutilist järeldust, mida kirjakoha otsesest sõnastusest ega selle ajaloolisest kontekstist ei tulene (Bruce, 1988, lk 283–284; Conzelmann, 1987, lk 119; Harrington & Weaver, 2008, lk 320–325; Longenecker, 2016, lk 275–280; Moo & Silva, 2019, lk 213–215).

Metodoloogiliselt tuleb eristada tekstoloogilise tähenduse rekonstrueerimist usulise ühenduse normatiivsest tõlgendustraditsioonist. Religioosne ühendus võib omistada konkreetsele kirjakohale siduva õpetusliku tähenduse ka juhul, kui selline järeldus ei tulene vältimatult ajaloolis-filoloogilisest käsitlusest.

Jehoova tunnistajate õpetus vereülekande kohta kujutab endast sellist normatiivset hermeneutilist tõlgendust. Selle siduvus tuleneb ühenduse sisemisest õpetuslikust autoriteedist, mitte Apostlite tegude 15:28–29 tekstoloogilise tähenduse üldkehtivast rekonstrueerimisest. Kohtujuriidilisest aspektist tuleb lahus hoida usulise ühenduse õpetuslik norm ja Apostlite tegude 15:28–29 ajaloolis-filoloogiline tähendus. Esimene kuulub usulise enesemääratluse ja õpetusliku autonoomia valdkonda; teine eeldab teksti antiikkirjandusteaduslikku ja eksegeetilist käsitlust ning ajaloolist ja õigusajaloolist rekonstrueerimist kooskõlas asjaomase erialakirjanduse metodoloogiliste lähtekohtadega. Esitatud allikmaterjal ei võimalda nimetatud kahte normatiivset tasandit samastada.

Apostlite tegude 15:28–29 kreekakeelne sõnastus, teise templi ajastu judaismi õiguslik kontekst ning asjaomane erialakirjandus seostavad verega seotud ettekirjutuse Toora toidu- ja puhtusõiguslike normidega. Tänapäevase meditsiinilise vereülekande keeldu ei ole võimalik nimetatud kirjakoha tekstilisest tähendusest tuletada üksnes grammatilise, tekstikriitilise või ajaloolis-kontekstuaalse tõlgenduse alusel (Blass, Debrunner & Funk, 1961; Wallace, 1996; Moo & Silva, 2019).

Vereülekande keelamine eeldab täiendavat normatiivset hermeneutilist järeldust ning kuulub seetõttu konkreetse usutraditsiooni õpetusliku enesemääratluse valdkonda, mitte Apostlite tegude 15:28–29 otseselt tuletatava ajaloolis-filoloogilise normi hulka.

Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika

Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas eristatakse usulise veendumuse kaitset küsimusest, kas riigi sekkumine vastab konventsiooni nõuetele. Lahendis *Kokkinakis vs. Kreeka* kinnitas kohus, et Euroopa inimõiguste konventsiooni artikliga 9 tagatud mõtte-, südametunnistuse- ja usuvabadus kaitseb õigust omada ja väljendada usulisi veendumusi pluralistlikus ühiskonnas. Samas ei ole kohtu ülesanne lahendada teoloogilisi vaidlusi ega otsustada konkreetse usulise õpetuse religioosse õigsuse üle (*Kokkinakis vs. Kreeka*, nr 14307/88, 25. mai 1993, p 31).

Sama õiguslik raamistik ilmneb suurkoja lahendis *Leyla Şahin vs. Türgi*. Artikli 9 kohaldamisel tuleb kontrollida, kas põhiõiguse piirang on ette nähtud seadusega, teenib konventsioonis tunnustatud legitiimset eesmärki ning on demokraatlikus ühiskonnas vajalik. Kohtulik kontroll keskendub riigi sekkumise konventsioonikohasusele, mitte usulise õpetuse teoloogilise õigsuse kindlaksmääramisele (*Leyla Şahin vs. Türgi* [suurkoda], nr 44774/98, 10. november 2005, p-d 104–110).

Suurkoja lahend *Pindo Mulla vs. Hispaania* käsitleb vereülekandest keeldumist patsiendi autonoomia kontekstis. Kohus käsitles vaidlust Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 8 alusel, tõlgendades sellest tulenevaid õigusi artiklis 9 sätestatud mõtte-, südametunnistuse- ja usuvabaduse valguses. Suurkoda leidis, et otsustusvõimelise täiskasvanud patsiendi õigus nõustuda raviga või sellest keelduda kuulub isikliku autonoomia kaitsealasse. Konventsioon nõuab ühtlasi tõhusaid menetluslikke ja institutsionaalseid tagatisi patsiendi tegeliku tahte usaldusväärseks väljaselgitamiseks (*Pindo Mulla vs. Hispaania* [suurkoda], nr 15541/20, 17. september 2024, p-d 137–139, 158–171).

Nimetatud lahend ei sisalda seisukohta Apostlite tegude 15:28–29 ajaloolis-filoloogilise tähenduse, antiikkirjanduse akadeemilise konsensuse ega verekeelu eksegeetilise ulatuse kohta. Euroopa Inimõiguste Kohus võib talle esitatud ekspertiisi ja muu tõendusmaterjali põhjal kontrollida vaidlusaluse väite faktilist ja tõenduslikku alust ulatuses, milles küsimus on seotud konventsioonist tulenevate õiguste kaitsega. Niisugune kontroll ei kujuta endast artikliga 9 kaitstava usulise veendumuse sisulist sekkumist, kui kontrolli esemeks on riigi sekkumise konventsioonikohasus ning vaidlusaluse väite seos konventsiooniga kaitstud õiguste, sealhulgas elu kaitsega.

Sellest tulenevalt tuleb kohtujuriidiliselt eristada ühelt poolt isiku usulist veendumust ja selle kaitset konventsiooni artikli 9 alusel ning teiselt poolt Apostlite tegude 15:28–29 tekstoloogilist, eksegeetilist, ajaloolist, filoloogilist ja õigusajaloolist tähendust. Usulise ühenduse õpetuslik autonoomia ei muuda viimati nimetatud küsimusi iseenesest religioosse veendumuse sisuks ega välista nende käsitlemist juhul, kui need omavad õiguslikku tähendust konventsiooniga tagatud õiguste kaitsel.

3. Järeldused

Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoja 17. septembri 2024. aasta lahend *Pindo Mulla vs. Hispaania* kinnitab patsiendi isikliku autonoomia olulist kohta konventsioonisüsteemis. Pädev täiskasvanud patsient võib põhimõtteliselt otsustada, kas ta nõustub kirurgilise või muu meditsiinilise raviga, sealhulgas vereülekandega. Selline otsus kuulub artikli 8 kaitsealasse, mida tuleb usulistel põhjustel tehtud ravivaliku korral käsitleda artikli 9 valguses.

Suurkoja lahendi keskne küsimus ei olnud patsiendi ravist keeldumise õiguse absoluutne olemus. Kohtu tähelepanu keskendus otsustusprotsessi nõuetekohasusele. Patsiendi autonoomia eeldab, et tema tegelik tahe on piisavalt selge ning pädevatele otsustajatele nõuetekohaselt teatavaks tehtud. Elupäästva ravi tagasilükkamine peab olema selge, konkreetne ja ühemõtteline ning väljendama

patsiendi hetke tahet. Mõistliku kahtluse korral tuleb teha kõik mõistlikud jõupingutused patsiendi tegeliku tahte väljaselgitamiseks. Kui tahet ei ole võimalik piisava kindlusega tuvastada, võib riigil tekkida kohustus kaitsta patsiendi elu vajaliku ravi kaudu.

Lahendist tuleneb samuti riigi positiivne kohustus tagada toimiv õiguslik ja institutsionaalne raamistik patsiendi tahte arvestamiseks. Suurkoda pidas oluliseks mitte üksnes normide olemasolu, vaid nende tegelikku toimimist otsustusprotsessis. Menetlus peab võimaldama pädevatel asutustel saada piisava ja õige teabe patsiendi tahte, otsustusvõime ning ravist keeldumise ulatuse kohta.

Pindo Mulla vs. Hispaania lahendi põhjal ei saa järeldada, et Euroopa Inimõiguste Kohus oleks tunnustanud Apostlite tegude 15:28–29 ajaloolis-filoloogilist tähendust vereülekande keeluna. Suurkoda ei lahendanud niisugust eksegeetilist küsimust. Kohtu kontroll keskendus sellele, kas riigi otsustusprotsess austas kaebaja isiklikku autonoomiat artikli 8 tähenduses, mida tõlgendati artikli 9 valguses.

Sellest tulenevalt tuleb eristada kahte tasandit. Esimesel tasandil on kaitstud isiku usuline veendumus ja õigus korraldada oma ravi kooskõlas südametunnistusega. Teisel tasandil paikneb küsimus, milline on Apostlite tegude 15:28–29 ajalooline, kirjanduslik ja keeleline tähendus. Euroopa inimõiguste õiguse kohaldamine ei eelda, et kohus võtaks seisukoha konkreetse teoloogilise tõlgenduse paikapidavuse suhtes. Konventsioon nõuab seevastu, et patsiendi autonoomiat puudutav otsustusprotsess vastaks artiklitest 8 ja 9 tulenevatele nõuetele.

KOKKUVÕTE

Käesolev interdistsiplinaarne uurimus käsitleb Euroopa inimõiguste kaitse kujunemist ning inimautonoomia, kehalise puutumatuse ja informeeritud nõusoleku õiguslikku arengut ajaloolises ja kaasaegses õiguslikus raamistikus. Töö sünteesib rahvusvahelise avaliku õiguse, Euroopa inimõiguste õiguse, rahvusvahelise kriminaalõiguse, õigusajaloo, põhiseadusõiguse, meditsiiniõiguse ja Euroopa Liidu ravimiregulatsiooni doktriinid ühtseks tervikuks (vt sissejuhatus ptk 1–3). Selline metodoloogiline raamistik võimaldab käsitleda isikupuutumatuse kaitset mitmetasandilise õigusliku arenguna. Sõjajärgsed tribunalid, rahvusvahelised inimõiguste instrumendid, Euroopa Inimõiguste Kohtu pretsedendid, siseriiklik põhiseaduslik kontroll ja kaasaegne tervishoiuõigus moodustavad omavahel seotud, ent õiguslikult eristatavad kaitsekihistused.

Uurimuse uudsus

Käesoleva uurimuse uudsus seisneb esmakordses terviklikus interdistsiplinaarses käsitluses. Töö vaatleb inimautonoomia ja informeeritud nõusoleku kujunemist ühtse õigusliku arengudünaamikana rahvusvahelise kriminaalõiguse, Euroopa inimõiguste õiguse, põhiseadusõiguse, õigusajaloo, meditsiiniõiguse ning Euroopa Liidu ravimiregulatsiooni ristumiskohas (vt sissejuhatus ptk 1–3). Rahvusvahelises õiguskirjanduses on nimetatud valdkondi seni uuritud eraldiseisvate suundadena. Esitatud mudel selgitab nende koostoime kaudu kaasaegse arusaama kujunemist iseseisvast õiguste subjektist ja kehalisest autonoomiast kui mitmetasandiliselt kaitstud õigusväärtusest.

Metodoloogiline lähtekoht eeldab inimautonoomia kaitse käsitlemist mitmetasandilise nähtusena, mida pole võimalik ammendavalt seletada ühe ajaloolise dokumendi, kohtuotsuse ega õigusharu kaudu. Töö rekonstrueerib ajalooliste, rahvusvaheliste ja riigisiseste õigusallikate vahelise õiguse järjepidevuse ning uurib nende mõju Euroopa inimõiguste kaitsekorra kujunemisele (vt sissejuhatus ptk 2–4).

Uurimuse keskne küsimus käsitleb õiguslikke aluseid ja normatiivseid mehhanisme, mille kaudu on kujunenud põhimõte: inimese kehasse sekkumine eeldab autonoomse tahte austamist ning riigilt õiguse tõhusat kaitset (vt sissejuhatus ptk 1). Inimautonoomia kaasaegne õiguslik kaitse ei pärine ühestainsast ajaloolisest allikast ega õigusnormist, vaid moodustub rahvusvahelise ja riigisisese õigusarengu tulemina. Arengu vältel omavad määravat tähtsust Nürnbergi arstide kohtumenetlus, rahvusvahelise kriminaalõiguse kujunemine, ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon, Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon, rahvusvaheline inimõiguste õigus ning Euroopa ja riigisisene kohtupraktika (vt ptk I–III, XVI–XVII ja XIX).

Esimene tees: inimautonoomia kui mitme õigusharu koostoimes kujunenud põhimõte

Uurimuse esimene tees leiab ammendavat kinnitust (vt ptk III.1–3 ja XIX.1–3): kehaautonoomia ja informeeritud nõusolek moodustavad mitme õigusvaldkonna koostoimes kujunenud keskse õiguspõhimõtte. Õigusajalooline analüüs tõestab Nürnbergi koodeksi fundamentaalset tähendust doktriini kujunemisloos, ent selle normatiivset mõju ei saa taandada kaasaegse informeeritud nõusoleku ainsale õiguslikule alusele.

Nürnbergi arstide kohtumenetluse raames sõnastatud põhimõtted andsid vabatahtlikule nõusolekule rahvusvahelises õiguses erakordselt tugeva meditsiiniõigusliku kaalu (vt ptk III.1.2–1.4). Samas kinnitab uurimus, et informeeritud nõusoleku kontseptuaalseid eelkäijaid esines juba enne

1947. aastat nii meditsiinieetikas kui ka siseriiklikus kohtupraktikas. Tänapäevane õiguslik sisu kujunes välja hilisema rahvusvahelise inimõiguste õiguse, meditsiiniõiguse ning põhiseadusliku põhiõiguste kaitse sünergias (vt ptk III.1.5–1.9).

Tööst nähtub selge metodoloogiline eristus: Nürnbergi koodeksi osatähtsus seisneb inimsubjekti kaitse põhimõtete ajaloolises sõnastamises, sellele järgnenud retseptsioonis ning mõjus hilisematele õigusinstrumentidele, sealhulgas Helsingi deklaratsioonile, ICCPR artiklile 7 ja Euroopa inimõiguste konventsiooni tõlgenduspraktikale (vt ptk III.1.6–1.9 ja VII–VIII). Seetõttu on õigusdogmaatiliselt korrektsem käsitleda Nürnbergi koodeksit ajaloolise ja doktrinaalse lähtekohana, mitte patsiendiautonoomia iseseisva vahetult siduva õigusallikana.

Inimautonoomia õiguslik sisu varieerub vastavalt kohaldatavale õigusharule. Rahvusvaheline kriminaalõigus seob isikukaitse raskete rahvusvaheliste kuritegude keelu ja individuaalse kriminaalvastutusega. Meditsiiniõiguse fookuses püsivad patsiendi autonoomne otsustusõigus ning nõusoleku kvaliteet. Euroopa inimõiguste õiguses lõimub autonoomia eraelu, kehalise puutumatuse ja isikliku identiteedi kaitse raamistikku. Põhiseadusõigus lisab omakorda seaduslikkuse, proportsionaalsuse ning kohtuliku kontrolli lisanõuded (vt ptk X, XVI ja XIX). Ükski õigusharu ei ammenda inimautonoomia sisu eraldiseisvalt – selle terviklik õiguslik kaitse kujuneb alati erialade vastastikuses koostoimes.

Teine tees: Nürnbergi menetluste normatiivne tähendus ja individuaalne vastutus

Uurimuse teine tees leiab kinnitust vajalike piiritlevate täpsustustega. Uurimus tõestab Nürnbergi arstide kohtumenetluse kesksust: süüdistatavate isikliku vastutuse tuvastamise kõrval käsitletakse inimsubjekti iseseisva õigusliku kaitse kandjana olukorras, kus meditsiiniline, administratiivne või riiklik võim võib mõjutada tema keha ja otsustusvabadust (vt ptk III.1.2–1.5 ja IV.4–6).

Uurimuse esimene tees leiab kinnitust (vt ptk III.1–3 ja XIX.1–3): Aktion T4 ja Aktion 14f13 toovad esile administratiivse otsustuse, kutsealase tegevuse ning riikliku võimu tiheda koostoime, kus toimiv mehhanism muudab üksikisiku tahte õiguslikult kehtetuks (vt ptk IV.1–4).

Dokumentaalne tõendusmaterjal eristab kolme tasandit: riiklik poliitika, institutsionaalne rakendamine ja konkreetse isiku individuaalne kriminaalvastutus. Nimetatud eristus kujuneb uurimuse üheks oluliseks metodoloogiliseks järelduseks, kandudes edasi I.G. Farbeni kohtuasja käsitlusse (vt ptk VI.2–9).

I.G. Farbeni menetlus kinnitab rahvusvahelise kriminaalõiguse printsiipi: vastutus individualiseerub konkreetse isiku teo, teadmise ning osaluse kaudu (vt ptk VI.2.2–5.2). Ettevõtte majanduslik roll, juhtkonna tegelik osalus, sunniviisiline töö ja konkreetne isiklik panus moodustavad õiguslikult eristuvad vastutuskategooriad. Tööst tuleneb põhjapanev doktrinaalne järeldus: riigi rahvusvahelist vastutust, füüsilise isiku kriminaalvastutust ja eraõiguslikku vastutust ei tohi samastada üheks kategooriaks, ehkki need lähtuvad samast ajaloolisest sündmustikust (vt ptk VI.8–9).

Uurimuse teine tees leiab kinnitust vajalike piiritlevate täpsustustega. Uurimus tõestab Nürnbergi arstide kohtumenetluse kesksust: käsitlus lükkab tagasi väite Nürnbergi koodeksi iseseisvast vahetust siduvusest kaasaegses rahvusvahelises õiguses; koodeks ei ole eraldiseisev õigusnorm ega vahetult siduv *jus cogens* normide kogum, vaid Tribunal I kohtupretsedendis sõnastatud kümne kriteeriumiga kontrolltest, mille alusel kohus kontrollis kehtiva seaduse rikkumist ja määras süüdistatavale karistuse raskusastme iga isiku puhul eraldi (vt ptk III.1.2–1.5). Koodeksi normatiivne mõju avaldub seega kohtupretsedendi resolutiivosas rakendatud õiguspõhimõtete kontrollitestis ning ajaloolise ja doktrinaalse järjepidevuse kaudu. Põhimõtete ülekandumine kajastub otseselt hilisemates

rahvusvahelistes lepingutes ja kohtupraktikas (vt ptk III.1.6–1.9). Nimetatud piiritlemine muudab teesi õigusdogmaatiliselt täpseks, tõkestades ajaloolise allika ja kehtiva õiguse normatiivse samastamise.

Kolmas tees: informeeritud nõusolek kui Euroopa inimõiguste õiguse autonoomne põhiõiguslik standard

Uurimuse kolmas tees, mille kohaselt informeeritud nõusolek ei ole üksnes meditsiinieetiline nõue, vaid Euroopa inimõiguste õiguses iseseisev põhiõiguslik standard, leidis uurimuse käsitluse põhjal kinnitust (vt ptk II.2, III.3, XVII.7.1 ja XIX.1–3). Uurimus näitab, et patsiendi otsustusõigus kujuneb Euroopa inimõiguste konventsiooni kohaldamisalas eelkõige EIÕK-i artikli 8 kaudu, mille kaitseala hõlmab kehalist puutumatust, eraelu, isiklikku identiteeti ja enesemääramisõigust. Seetõttu ei ole informeeritud nõusolek pelgalt tervishoiuteenuse osutamise menetluslik nõue, vaid põhiõiguslik mehhanism, mille kaudu realiseerub inimese autonoomia tema keha puudutavates otsustes.

Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas on kehalise puutumatuse kaitse järk-järgult laienenud kitsast eraelu käsitlusest autonoomiaõiguse sisuliseks komponendiks (vt ptk XVII.7.1). Nimetatud areng on seotud konventsiooni kui „elava instrumendi" tõlgendamise põhimõttega, mille kujunemist käsitleti uurimuse esimeses osas (vt ptk I.1.5–1.6). Kõnealune tõlgendus võimaldab kohandada konventsiooni kaitseulatust erialateadmiste, meditsiini ja ühiskonna arenguga, säilitades samal ajal õigusselguse ja proportsionaalsuse nõuded.

Pindo Mulla vs. Hispaania lahend annab kõnealuses kontekstis silmapaistva metodoloogilise panuse (vt ptk XIX.1–3). Uurimus tõestab, et Euroopa Inimõiguste Kohus ei käsitlenud nimetatud lahendis patsiendi eelnevalt väljendatud tahet üksnes meditsiinilise dokumenteerimise küsimusena, vaid sidus tahte isiku identiteedi, usuliste veendumuste, eraelu ning kehalise puutumatusega konventsiooni artiklite 8 ja 9 koostoimes. Kohtupraktika kaudu omandab informeeritud nõusolek sisulise põhiõigusliku mõõtme: otsustavaks ei muutu üksnes meditsiinilise sekkumise objektiivne põhjendatus, vaid samuti küsimus, kas menetluse käigus austati inimese autonoomset tahet.

Samas näitab uurimus, et patsiendi tahte kaitse ei ole Euroopa inimõiguste õiguses absoluutne ega välista automaatselt igasugust meditsiinilist sekkumist. Konventsioon eeldab igal üksikjuhul õiguspärast tasakaalu isiku autonoomia ja teiste konventsiooniga kaitstud väärtuste vahel. Sellest tulenevalt kujuneb informeeritud nõusolek normatiivseks kontrollikriteeriumiks, mitte automaatseks materiaalõiguslikuks tulemuseks.

Kohtupraktika õiguslik panus seisneb uurimuse seisukohalt selles, et nimetatud lahend muudab abstraktse autonoomiapõhimõtte rakendatavaks õiguslikuks standardiks. *Pindo Mulla* konkretiseerib patsiendi eelnevalt väljendatud tahte õigusliku tähenduse; *Silver jt vs. Ühendkuningriik* arendab õigusselguse (*lex certa*) põhimõtet ning nõuet, et põhiõiguste riive peab olema piisavalt ette nähtav ja õiguslikult määratletud (vt ptk I.1.7–2). Kõnealused lahendid kujundavad üheskoos menetlusliku autonoomiakaitse kaks keskset elementi: isiku teadliku otsustusvõimaluse ja riigivõimu sekkumise õigusliku prognoositavuse.

Neljas tees: riigi positiivsed kohustused patsiendiautonoomia kaitsel

Neljas tees, mille kohaselt riigi positiivsed kohustused hõlmavad õigusliku ja institutsionaalse raamistiku loomist patsiendiautonoomia tegelikuks kaitseks, leidis uurimuses kinnitust piiritlevate täpsustustega (vt ptk I.2.1, XVI.5–8 ja XIX.1–3). Uurimus näitab, et Euroopa inimõiguste õiguses ei piirdu riigi kohustus üksnes põhjendamatu sekkumise vältimisega, vaid hõlmab olukordades, kus kaalul

on inimese kehaline puutumatus ja otsustusõigus, ka aktiivset kohustust kujundada toimiv õiguslik ja menetluslik kaitsemehhanism.

Kõnealune positiivne kohustus hõlmab vähemalt viit omavahel seotud elementi: piisava ja arusaadava teabe kättesaadavust, nõusoleku vabatahtlikkust, patsiendi otsustusvõime asjakohast kontrollimist, eelnevalt väljendatud tahte usaldusväärset tuvastamist ning tõhusa õiguskaitsevahendi olemasolu (vt ptk XIX.1–3).

Uurimus käsitleb neid elemente mitte eraldiseisvate nõuetena, vaid patsiendiautonoomia menetlusliku kaitse tervikliku mudelina. Positiivsete kohustuste doktriin tähendab, et autonoomia kaitse peab olema praktiline ja tõhus, mitte üksnes deklaratiivne. Kui isikul puudub tegelik võimalus saada vajalikku teavet, väljendada oma tahet või vaidlustada meditsiiniline sekkumine sõltumatus kohtus, ei ole autonoomia kaitse konventsiooni mõttes realiseerunud.

Formaalsest seaduse olemasolust, mis õigustab sekkumist õigusriive kontekstis ja pelgast kohtulikust kontrollist ei piisa, kui puudub range ja kontrollitav test (inglise keeles *strict scrutiny*, prantsuse keeles *contrôle strict* / *examen strict* ehk proportsionaalsuse kontrolltest) sekkumise legitiimsuse kontrollimiseks haldusorganite ja õiguskantsleri kõrval ka kõigil tasanditel alates tsiviil- ja halduskohtutest ning ringkonnakohtust kuni Riigikohtuni, laienedes lisaks ÜRO inimõiguskomisjonidele, Euroopa Inimõiguste Kohtule, Euroopa Liidu Kohtule ja Rahvusvahelisele Kriminaalkohtule. Seetõttu kujuneb sisuline ja mitmetasandiline kontrollimehhanism patsiendiautonoomia lahutamatuks menetluslikuks tagatiseks (vt ptk XVI.5 ja XVII.7).

Uurimus toob esile vajaduse eristada riigi positiivse kohustuse olemasolu ja selle konkreetset ulatust. Euroopa inimõiguste konventsioon ei kohusta riike igas olukorras saavutama ühesugust materiaalõiguslikku tulemust ega välista liikmesriikide erinevaid tervishoiukorralduslikke lahendusi. Liikmesriikidele antud hindamisruum (*margin of appreciation*) meditsiinilise ekspertiisi, tervishoiusüsteemi korralduse ja menetluslike mehhanismide kujundamisel ei ole absoluutne ega õigusta riigi tegevusetust (vt ptk XVII.5 ja XVII.8).

Alates 2021. aastast – mil jõustus Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni protokoll nr 15, millega lisati preambulisse selgesõnaline viide subsidiaarsuse põhimõttele ja liikmesriikide hindamisruumile – on Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas süvenenud suundumus tõlgendada seda doktriini rangelt ning relatiivselt (vt *European Court of Human Rights*, 2021; *Council of Europe*, Protocol No. 15, Preamble ja art 1). Riiklikul tasandil puudub õiguslik alus tugineda laiale kaalutlusruumile olukorras, kus puuduvad tõhusad menetluslikud tagatised ning põhiõiguste tuum on otseselt ohustatud. Siseriiklikus õiguses puuduva legaaldefinitsiooni tõttu – mis jätab sätestamata objektiivsed kriteeriumid riigi kasuks või ebasoodsalt kohaldatava hindamisruumi ulatuse tuvastamiseks – peab riiklik raamistik tagama autonoomia põhituuma tegeliku kaitse ning võimaldama sõltumatul kohtulikul kontrollil teostada sekkumise õiguspärasuse ranget kontrolli (vt ptk XVII.5 ja XVII.8; *Council of Europe*, 2013, art 1, 8).

Kõnealune hindamisruum ei kujuta endast riigile antud piiramatut otsustusvabadust, vaid Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas kujunenud tõlgenduspõhimõtet, mille ulatus sõltub konventsiooniga kaitstud õiguse laadist, Euroopa konsensuse olemasolust ning riive intensiivsusest (vt ptk III.2 ja XVII.8). Riigi ulatuslik sekkumine isiklikku autonoomiasse ja kehalisse puutumatusesse välistab teleoloogiliselt ja süstemaatiliselt laia kaalutlusruumi kohaldamise. Siseriikliku õigusraamistiku suutmatus tagada adekvaatseid menetluslikke tagatisi tingib kohtuliku kontrolli vältimatu intensiivistumise. Seetõttu kitseneb riigi hindamisruum miinimumini, mis muudab põhiõigusi riivavad meetmed õigusdogmaatilisest vaatenurgast ebapiisavalt põhjendatuks ja õigustühiseks.

Kohtupraktika normatiivne panus positiivsete kohustuste kujunemisel

Euroopa inimõiguste kohtu praktika ei piirdu üksnes olemasolevate normide kohaldamisega, vaid tagab autonoomia kaitse sisulise edasiarendamise (vt ptk XVI–XVII ja XIX). Käsitletud kohtulahendid kehtestavad eristuvad kontrollikriteeriumid, mis moodustavad ühtse ja sidusa õiguskorra.

Lawless vs. Iirimaa pani aluse EIÕK-i artikli 15 hädaolukorra kontrolliraamistikule ning kinnitas, et ka erakorralises olukorras allub riigi tegevus rahvusvahelisele kohtulikule kontrollile (vt ptk XVII.1–4). *Handyside vs. Ühendkuningriik* sõnastas riigi hindamisruumi doktriini ning määratles selle seose Euroopa järelevalvefunktsiooniga (vt ptk XVII.5 ja XVII.8). *Silver jt vs. Ühendkuningriik* konkretiseeris õigusselguse põhimõtte, mille kohaselt peab põhiõigusi piirav õigusnorm olema piisavalt selge, ette nähtav ja kontrollitav (vt ptk I.1.7–2). *Pindo Mulla vs. Hispaania* laiendas patsiendi autonoomia kaitset eelnevalt väljendatud tahte ja usuliste veendumuste kontekstis (vt ptk XIX.1–3).

Nende lahendite süsteemne koostoime kinnitab uurimuse põhijäreldust, et Euroopa inimõiguste õiguses kujuneb informeeritud nõusolek mitmetasandiliseks õiguslikuks standardiks, mille kaitse eeldab nii materiaalõiguslikke kui ka menetluslikke tagatisi. Kohtupraktika kaudu teiseneb inimautonoomia abstraktsest väärtusest konkreetseks ja kohtulikult tagatud põhiõiguseks.

Viies tees: rahvatervise meetmete rahvusvaheline kontroll ja inimautonoomia piirid

Viies tees – mille kohaselt rahvatervise hädaolukord ei kõrvalda põhiõiguste kaitse nõudeid ning riigivõimu sekkumise õiguspärasus eeldab õiguslikku alust, õiguspärast eesmärki, sobivust, vajalikkust, proportsionaalsust ja piisavaid menetluslikke tagatisi – leiab käsitletud kohtupraktika põhjal toetust (vt ptk IX.1–3, XV.4–9 ja XVI.1–5). Euroopa inimõiguste õiguses ei käsitata rahvatervise eesmärki iseseisva õigustusena, mis vabastaks riigi konventsioonist tulenevast põhjendamis- ja kontrollikohustusest. Vastupidi, mida ulatuslikumalt mõjutab meede inimese kehalist puutumatust ja isiklikku otsustusvabadust, seda suurem tähtsus on sekkumise õiguslikul alusel, õiguspärasel eesmärgil, vajalikkusel, proportsionaalsusel ja menetluslikel tagatistel.

COVID-19 meetmeid käsitlev kohtupraktika kinnitab, et rahvatervise kaitse võib kujutada endast Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 8 lõike 2 tähenduses õiguspärast eesmärki (vt ptk IX.2–3). Õiguspärase eesmärgi olemasolu ei muuda konkreetset piirangut siiski automaatselt konventsiooniga kooskõlas olevaks. EIÕK-i artikli 8 lõike 2 kohase õiguspärasuse kontrolli aluseks tuleb võtta artiklis sätestatud tingimused: sekkumine peab olema seaduses ette nähtud, teenima vähemalt üht artikli 8 lõikes 2 nimetatud õiguspärast eesmärki ning olema demokraatlikus ühiskonnas vajalik.

EIK-i väljakujunenud kohtupraktika kohaselt eeldab vajalikkuse kriteerium muu hulgas tungiva sotsiaalse vajaduse olemasolu, asjakohaseid ja piisavaid põhjendusi ning sekkumise proportsionaalsust taotletava õiguspärase eesmärgi suhtes; seejuures võtab kohus arvesse ka vastustajariigile jäetud kaalutlusruumi ulatust (vt ptk XVII.2 ja XVII.4). Seega ei piirdu konventsioonipärasuse kontroll sekkumise eesmärgi õiguspärasuse tuvastamisega, vaid hõlmab ka sekkumise õigusliku aluse olemasolu ja piisavuse, vajalikkuse, põhjenduste piisavuse, proportsionaalsuse ning menetluslike tagatiste järgimise kontrolli.

Erakorralise olukorra puhul tuleb seejuures eristada tavapärast EIÕK-i artikli 8 lõike 2 kohast õiguste piiramise kontrolli artikli 15 kohasest erandikorrast ja sellest tulenevast kontrolliraamistikust (vt ptk XVII.4). Erakorraliste volituste kasutamise korral tuleb esmalt kindlaks teha, kas riigil oli õiguslik alus selliste volituste kasutamiseks ning kas erakorralise olukorra olemasolu ja volituste kasutamiseks seaduses sätestatud eeldused olid otsuse tegemise ajal täidetud. Nende eelduste täidetuse korral

tuleb eraldi kontrollida erakorraliste volituste alusel rakendatud konkreetsete põhiõigusi piiravate meetmete õigustatust, sealhulgas nende vastavust kohaldatavatele proportsionaalsuse nõuetele.

Nende kahe kontrollitasandi ühiseks lähtekohaks on nõue, et riigivõimu sekkumise õigustus peab olema allutatud struktureeritud ja rangetele õiguslikele kontrollikriteeriumidele. Kummalgi juhul ei piisa üksnes riigi esitatud eesmärgi või üldise avaliku huvi olemasolu tuvastamisest, vaid kohtulik kontroll peab võimaldama kontrollida riigi esitatud põhjenduste õiguslikku ja faktilist piisavust ning nende seost kohaldatava õigusliku raamistikuga. Erakorraliste volituste puhul hõlmab kontroll ühelt poolt volituse kasutamise õigusliku aluse ja seaduses sätestatud eelduste ning teiselt poolt volituse alusel rakendatud konkreetse põhiõiguse riive õigustatuse kindlakstegemist.

Võrdleva õiguse tasandil võib proportsionaalsuskontrolli ülesehituse täpsustamisel kasutada metodoloogilise lähtekohana Kanada proportsionaalsuse neljaastmelist testi, milles eristatakse meetme eesmärgi olulisust, vahendite ratsionaalset seost eesmärgiga, meetme minimaalset piiravust ning piirangu kahjulike ja kasulike tagajärgede lõppkaalumist (vt ptk XVII.4.1 ja XVII.4.2). Kanada Oakesi test, Saksamaa proportsionaalsuskontroll ning teistes õiguskordades kujunenud proportsionaalsusmudelid täidavad põhiõiguse riive õigustatuse kohtulikul kontrollimisel funktsionaalselt võrreldavat ülesannet, kuid erinevad normatiivse aluse, rakendamiskriteeriumide ja ülesehituse poolest. Kanada Oakesi testi, Saksamaa proportsionaalsuskontrolli ega teiste õiguskordade proportsionaalsusmudeleid ei saa seetõttu EIÕK artikli 8 kohaldamisel samastada ei omavahel ega EIK-i väljakujunenud kontrollistandardiga (vt ptk XVII.4.1.1 ja XVII.4.2).

Võrdleva õiguse käsitluse põhjal võimaldab olemasolevatest struktureeritud proportsionaalsuskontrolli mudelitest Kanada Ülemkohtu lahendis *R. v. Oakes* kujundatud test kohtulikku kontrolli kõige selgemalt struktureerida. Testi peamine eelis seisneb kontrollietappide järjestikuses ülesehituses ja kriteeriumide suhteliselt täpses piiritletuses, mis võimaldab eraldi kontrollida eesmärgi ja meetme vahelist ratsionaalset seost, riive minimaalset ulatust ning piirangu kasulike ja kahjulike tagajärgede lõppkaalumist (vt ptk XVII.4.1 ja XVII.4.2). Eri õiguskordade ja kontinentideüleses võrdluses täidavad Saksamaa, Prantsusmaa, Ladina-Ameerika, Aasia ja teiste õiguskordade proportsionaalsusmudelid funktsionaalselt võrreldavat ülesannet, kuid Oakesi testi eristab eelkõige kontrollietappide selge järjestus ja kriteeriumide suhteliselt täpselt piiritletud ülesehitus (vt ptk XVII.4.1.1, XVII.4.2 ja XVII.4.3).

Kanada testi eelistamine võrdleva õiguse metodoloogilise lähtekohana ei anna alust käsitada Oakesi testi automaatselt ülekantavana EIÕK-i artikli 8 või artikli 15 kohaldamisele. EIK-i kontroll lähtub konventsiooni enda normidest ja väljakujunenud kohtupraktikast, milles on artikli 8 kohase sekkumise õigustatuse põhikriteeriumidena kujunenud seaduses ette nähtud sekkumise, õiguspärase eesmärgi ja demokraatlikus ühiskonnas vajalikkuse nõue. Kanada mudel ei täida EIK-i kontrollistandardis lünka ega loo uut kontrollikriteeriumi, vaid võimaldab võrdleva õiguse metodoloogilise lähtekohana süstematiseerida olemasolevaid proportsionaalsuskontrolli elemente ja muuta nende järjestikune kohaldamine selgemini jälgitavaks. Oakesi testi väärtus seisneb seega eelkõige kontrolli struktuurilises ülesehituses, mitte Kanada õiguses kujundatud kriteeriumide iseseisvas rakendamises EIK-i konventsioonipõhise kontrollistandardi asemel või selle kõrval.

Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik

Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik kujuneb käsitletavas kontekstis keskseks võrdluslahendiks (vt ptk IX.1.2). Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoda käsitles vastustajariigi kohustusliku lapseea inokuleerimisprogrammi õiguspärasust ning selle täitmata jätmise õiguslikke tagajärgi Euroopa

inimõiguste konventsiooni artikli 8 tähenduses. Vaidlustatud meetmed seisnesid viie alaealise kaebaja puhul lasteaeda vastuvõtmisest keeldumises ning esimese kaebaja, Pavel Vavřička, puhul 3000 Tšehhi krooni suuruses rahatrahvis, mis määrati tema kahe lapse inokuleerimiskohustuse täitmata jätmise tõttu; lisaks tuli tal tasuda 500 Tšehhi krooni menetluskulusid, mistõttu oli tema kogukohustus 3500 Tšehhi krooni (toonase vahetuskursi kohaselt ligikaudu 110 eurot) (EIK, *Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik*, 08.04.2021, p 23).

Viis lasteaeda vastuvõtmisest keeldumisega seotud kaebust esitati Euroopa Inimõiguste Kohtus laste endi nimel ning kohus käsitas neid menetluses laste kaebustena (p-d 1, 172, 263, 293–294; vt ka ptk IX.1.2). Kohtuotsuse punktides 1 ja 172 eristatakse sõnaselgelt esimest kaebajat Vavřičkat ning viit alaealist kaebajat (*child applicants*), kes vaidlustasid nende endi lasteaeda vastuvõtmisest keeldumise; punktis 263 märkis kohus, et vaktsineerimiskohustuse täitmata jätmise tagajärjed puudutasid otseselt lapsi, keda ei võetud lasteaeda (p-d 172, 263). Kohus leidis, et regulatsioon teenis õiguspärast eesmärki ning et selles valdkonnas oli vastustajariigil avar kaalutlusruum (p-d 272–280, 306–311; vt ptk IX.1.2 ja XVII.8).

EIK märkis sõnaselgelt, et Tšehhi õiguses puudus säte, mis võimaldanuks vaktsiini isikule sunniviisiliselt manustada ja et vaktsineerimiskohustuse täitmist tagati kohustuse rikkumisega seotud õiguslike tagajärgede kaudu (p 293). EIK-i õiguslikku järeldust inokuleerimiskohustuse õiguspärase eesmärgi kohta tuleb eristada konkreetsete inokuleerimisprogrammis kasutatud toodete kliinilisi omadusi, immunoloogilist toimet või efektiivsust käsitlevast kohtuekspertiisiaktist või kohtule vande all antud eksperditunnistusest (p-d 277–279, 286–291).

EIK-i lahendis kajastatud Prantsusmaa ja Saksamaa valitsuste seisukohad on esitatud menetlusosaliste seisukohtadena ning nende tõendamisväärtust tuleb eristada sõltumatust meditsiinilisest eksperditõendist (p-d 278, 211, 216). Suurkoda kirjeldas muu hulgas vaktsineerimise kohta menetluses esitatud seisukohti, liikmesriikide erinevaid vaktsineerimispoliitikaid ja solidaarsuse argumentatsiooni, viidates konventsiooniosaliste ja spetsialiseerunud rahvusvaheliste organite ning Prantsusmaa ja Saksamaa valitsuste seisukohtadele (p-d 277–279).

Kohus käsitles vaktsineerimise tõhusust ja ohutust proportsionaalsuse hindamise kontekstis, viidates Tšehhi konstitutsioonikohtu järeldustele ja menetluses esitatud materjalidele (p 285). P 291 märgib, et vaktsineerimisi „peetakse teadusringkonnas“ tõhusaks ja ohutuks, kuid kohus ei määratle mõiste „teadusringkond“ täpset sisu ega seo mõisteid „tõhus“ ja „ohutu“ konkreetsete mõõdetavate tulemusnäitajatega, nagu haiguse vältimine või nakkuse edasikandumise vähendamine. Lahendist ei nähtu, et EIK oleks üheksa haiguse vastu kasutatud konkreetsete vaktsiinitoodete kohta kontrollinud tootjate kliiniliste uuringute dokumentatsiooni, mis võimaldaks tuvastada iga toote kliinilise efektiivsuse või immunoloogilise toime (p-d 285, 291).

P-des 286–288 käsitles kohus laste parimate huvide küsimust ning riigi kohustust võtta meetmeid laste kaitseks tõsiste haiguste eest, seostades vaktsineerituse taseme karjaimmuunsusega ning leides, et vabatahtliku vaktsineerimise ebapiisavuse korral võivad riigid kehtestada kohustusliku poliitika (p-d 286–288).

Vavřička lahendi järeldusi ei saa automaatselt laiendada teistele inokuleerimismeetmetele, vanuserühmadele ega täiskasvanutele. Lahend käsitles üksnes konkreetset lapseea inokuleerimiskorda ning selle raames kohaldatud meetmete konventsioonipärasust kitsalt lasteaia koha saamise tingimusena; otsusest ei tulene üldreeglit mis tahes kohustusliku inokuleerimise vormi kohta (p-d 306–311; vt ptk IX.1.2). Nende kohaldamine muudele meetmetele sõltub asjaomase meetme eesmärgist, ülesehitusest, mõjust ja konkreetsetest asjaoludest (p-d 272–280, 306–311). EIÕK-i artikli 8 lõike 2 kohaselt eeldab sekkumise konventsioonipärasus, et sekkumine on „seaduses ette nähtud“, teenib

vähemalt üht sättes nimetatud õiguspärast eesmärki ning on „demokraatlikus ühiskonnas vajalik“ (EIÕK art 8 lg 2; EIK suurkoda, *Vavřička jt vs. Tšehhi Vabariik*, p-d 267–275). EIK-i väljakujunenud vajalikkuse testi kohaselt peab sekkumine vastama tungivale sotsiaalsele vajadusele, selle põhjendused peavad olema asjakohased ja piisavad ning meetme ja taotletava õiguspärase eesmärgi vahel peab esinema proportsionaalne seos (p-d 273–280). Kontrolli intensiivsust mõjutab vastustajariigile jäetud kaalutlusruumi ulatus (p-d 273–280, 309–310; vt ptk XVII.8).

Kohtuotsuse normatiivne tähendus seisneb eelkõige selles, et rahvatervise eesmärgiga põhjendatud meede allub jätkuvalt artikli 8 kohasele kohtulikule kontrollile ning riigile jäetud kaalutlusruum ei kõrvalda kontrollikohustust (p-d 273–280, 306–311). *Vavřička* ei anna alust käsitada inimautonoomiat konventsiooniga kaitstud õigusliku väärtusena teisejärgulisena, vaid näitab, et autonoomia ja rahvatervise kaitse vaheline konflikt tuleb lahendada konkreetse meetme konventsioonipärasuse kontrolli kaudu (p-d 261–275, 306–311; vt ptk XVII.8 ja XV.9). Kaalutlusruumi ulatus võib mõjutada kontrolli intensiivsust, kuid ei vabasta EIK-i meetme konventsioonipärasuse kontrollimisest (p-d 273–280, 309–310).

EIÕK artikkel 15 kui erakorralise olukorra kontrollistandard

Uurimuse üks keskseid normatiivseid järeldusi puudutab EIÕK-i artikli 15 tähendust rahvatervise hädaolukorras (vt ptk XV.4–9 ja XVII.1–4). Käsitlus näitab, et derogatsioon ei tähenda konventsioonikohustuste peatamist, vaid kujutab endast erandlikku mehhanismi, mille kohaldamine allub rangetele materiaalsetele ja menetluslikele tingimustele.

Artikli 15 kohaldamine eeldab mitmeetapilist kontrolli. Riigil tuleb esiteks tõendada tegeliku avaliku hädaolukorra olemasolu; teiseks põhjendada, miks rakendatud meetmed olid olukorra vältimatute vajadustega rangelt nõutavad; kolmandaks näidata nende kooskõla teiste rahvusvaheliste kohustustega ning neljandaks täita artikli 15 lõikest 3 tulenev teavitamiskohustus Euroopa Nõukogu peasekretärile (vt ptk XV.5–9). Kõik need tingimused alluvad EIK kohtulikule kontrollile.

Lawless vs. Iirimaa kujuneb selles käsitluses artikli 15 algseks tõlgenduslikuks lähtepunktiks (vt ptk XVII.1–4). Kohtupraktika areng näitab, et ka erakorralises olukorras säilivad riigi põhjendamiskohustus ja kohtuliku kontrolli võimalus, mida hilisem praktika on edasi arendanud proportsionaalsuse, vajalikkuse ja piisava tõendatuse nõuete kaudu (vt ptk XV.9).

Derogatsioon ei vabasta riiki kohustusest põhjendada meetmete ranget vajalikkust, proportsionaalsust ja kooskõla muude konventsioonikohustustega. Erakorralisele olukorrale ja sellest tulenevale riigi kaalutlusruumile tuginemine ei saa muuta riigi enda hinnangut meetme vajalikkusele või proportsionaalsusele kohtuliku kontrolli suhtes määravaks; vastasel juhul kaotaks artikli 15 kohaldamisele seatud tingimuste kohtulik kontroll olulise osa oma praktilisest toimest. Seetõttu peab EIK ka derogatsiooni korral tagama tõhusa ja sisulise kohtuliku kontrolli, kusjuures kontrolli intensiivsus ei tohiks erakorralisele olukorrale või riigi kaalutlusruumile viitamise tõttu muutuda ebapiisavaks, eriti juhul, kui rakendatud meetmed riivavad intensiivselt inimeste kehalist puutumatust, autonoomiat või muid konventsiooniga kaitstud põhiõigusi.

Võrdlev õiguslik käsitlus: Euroopa ja Ameerika Ühendriikide kontrollimudelid

Uurimuse võrdlevõiguslik käsitlus kinnitab, et Euroopa ja Ameerika Ühendriikide õiguskorrad kasutavad erinevaid põhiseadusliku kontrolli mehhanisme, kuid mõlemas süsteemis on keskseks küsimuseks täitevvõimu volituste piiritlemine ja kohtuliku kontrolli säilitamine (vt ptk X.1–6, XIV ja XV).

Ameerika Ühendriikide õiguses käsitletud olulise tähtsusega küsimuste doktriin (*Major Questions Doctrine*) näitab, et ulatusliku ühiskondliku mõjuga täidesaatva võimu otsused eeldavad Kongressi selgesõnalist volitust (vt ptk X.3 ja XIV). Seetõttu võib kohtulik kontroll alata juba pädevuse küsimusest enne põhiõiguste sisulist kaalumist. Euroopa inimõiguste süsteemis paikneb käsitluse kese sagedamini seaduslikkuse, proportsionaalsuse ja EIÕK-ga kaitstud õiguste vahelise tasakaalu hindamisel.

Uurimus ei järelda nende süsteemide samasust ega vastandlikkust. Pigem näitab võrdlus, et mõlemas õiguskorras toimib kohtulik kontroll riigivõimu piiritlemise mehhanismina, kuid kontrolli ülesehitus erineb institutsionaalse ja põhiseadusliku mudeli tõttu. Selline võrdlus aitab täpsemalt määratleda Euroopa inimõiguste süsteemi eripära ning vältida Ameerika kohtupraktika automaatset ülekandmist Euroopa õigusesse.

Euroopa Liidu ravimiregulatsioon ja patsiendi autonoomia

Euroopa Liidu ravimiregulatsiooni käsitlev osa kinnitab uurimuse olulist metodoloogilist järeldust, et ravimi regulatiivne staatus ja patsiendi individuaalne autonoomia kuuluvad erinevatele õiguslikele tasanditele (vt ptk XI–XV).

Käsitlus eristab tingimuslikku müügiluba (*Conditional Marketing Authorisation*), erakorralise kasutamise mehhanisme (*Emergency Use Authorisation*) ning tavapärast müügiloa süsteemi (vt ptk XI.1–3 ja XIII.1–3). Need regulatsioonid käsitlevad ravimi kvaliteedi, ohutuse ja efektiivsuse hindamist Euroopa Liidu õiguse tähenduses, kuid ei lahenda iseenesest küsimust, kas konkreetse patsiendi nõusolek vastab Euroopa inimõiguste õiguse autonoomiakriteeriumidele.

Sellest tuleneb uurimuse oluline normatiivne eristus: ravimiregulatsioon ja inimõiguste kaitse täiendavad teineteist, kuid neid ei saa samastada. Euroopa Ravimiameti (EMA) akadeemiline hinnang ravimi kasu-riski suhtele ei asenda EIÕK-i artikli 8 ega patsiendi autonoomiast tulenevate nõusolekunõuete kohaldamist (vt ptk XII.1–2 ja XV.1–3). Selline eristus väldib regulatiivse hinnangu muutmist automaatselt põhiõiguslikuks õigustuseks.

Kuues tees: inimautonoomia kui kihistunud Euroopa inimõiguste standard

Kuues tees leidis uurimuse käsitluse põhjal tervikuna kinnitust. Uurimus näitab, et inimautonoomia kaitse Euroopa inimõiguste õiguses kujutab endast ajalooliselt kujunenud, mitmetasandilist ja eri õigusvaldkondi ühendavat normatiivset raamistikku (vt ptk I–III, XVI–XVII ja XIX).

Selle raamistiku ühe varasema kihistuse moodustab sõjajärgne rahvusvaheline kriminaalõigus, mille arengus omandasid Nürnbergi menetlused erilise tähenduse inimsubjekti kaitse ja meditsiinilise väärkohtlemise küsimustes (vt ptk III–V). Järgmise kihistuse moodustavad ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon, ICCPR ning muud universaalsed inimõiguste instrumendid, mille kaudu kujunesid inimväärikuse ja kehalise puutumatuse kaitse rahvusvahelisteks normatiivseteks lähtekohtadeks (vt ptk II, VII ja VIII). Euroopa tasandil moodustab järgmise kihistuse Euroopa inimõiguste konventsioon, mille alusel kujunes inimõiguste kaitsest institutsionaliseeritud rahvusvaheline kohtulik süsteem (vt ptk I ja XVI).

Järgmise kihistuse moodustab EIK-i kohtupraktika. Uurimuses käsitletud lahendid – sealhulgas *Lawless*, *Silver*, *Handyside*, *Vavřička*, *Vasiliauskas* ja *Pindo Mulla* – ei piirdu üksnes konkreetsete vaidluste lahendamisega, vaid aitavad kujundada ja täpsustada konventsiooninormide tähendust eri õigusvaldkondades (vt ptk XVII ja XIX). Kohtupraktika kaudu on välja kujunenud muu hulgas riigi positiivsete kohustuste doktriin, hindamisruumi põhimõte, proportsionaalsuskontroll, õigusselguse

nõuded ning patsiendiautonoomia menetluslik kaitse. Riigisisese rakendamise tasandil täiendavad seda põhiseaduslikud ja haldusõiguslikud mehhanismid, mille kaudu rakendatakse Euroopa inimõiguste standardeid siseriiklikus õiguses (vt ptk X ja XVI). Uurimuse põhjal avaldub konventsiooni normatiivne mõju praktiliselt eelkõige riigisisese õiguskaitsesüsteemi kaudu, kus kohtulik kontroll, menetluslikud tagatised ja põhiseaduslik proportsionaalsuskontroll võimaldavad inimautonoomiale õiguslikku kaitset.

Uurimuse üks olulisemaid järeldusi puudutab Euroopa Inimõiguste Kohtu institutsionaalset arengut aastatel 1959–2026 (vt ptk XVI.5–15 ja XVII.2–8). Käsitlus kinnitab, et Euroopa inimõiguste kaitsesüsteem ei jäänud algsesse komisjoni ja *ad hoc* kohtu mudelisse, vaid kujunes protokolli nr 11 jõustumise järel alaliseks kohtulikuks institutsiooniks. Individuaalkaebuse mehhanismi areng tugevdas seejuures üksikisiku menetluslikku positsiooni rahvusvahelises õiguses.

Uurimus järeldab, et EIK-i rolli Euroopa õiguskorra kujundamisel tuleb käsitada funktsionaalselt, mitte põhiseadusliku ülimuslikkuse lihtsustatud mudeli kaudu. Kohus ei asenda liikmesriikide seadusandjat ega riigisiseseid kohtuid, vaid kujundab konventsiooni tõlgendamise kaudu konventsioonist tulenevaid ühiseid miinimumstandardeid. Selline institutsionaalne funktsioon on eriti oluline olukordades, kus riigivõimu otsused puudutavad inimese keha, eraelu, isiklikku identiteeti või autonoomset otsustusõigust.

Uurimuse kohtujuriidiline panus seisneb kontrolliraamistiku täpsustamises, mille abil saab hinnata inimese kehasse sekkumise õiguspärasust. Kohtulikus käsitluses ei peaks küsimus piirduma sellega, kas riigil või meditsiinitöötajal oli formaalne pädevus sekkumiseks. Kontroll peaks hõlmama vähemalt sekkumise õiguslikku alust ja etteaimatavust, isiku tegelikku teavitamist, nõusoleku vabatahtlikkust ja kvaliteeti, patsiendi väljendatud või eeldatava tahte usaldusväärset kindlakstegemist, riive eesmärki ja proportsionaalsust ning tõhusa ja sõltumatu õiguskaitse olemasolu. Sellise käsitluse kaudu muutub autonoomia abstraktsest väärtusest kohtuliku kontrolli seisukohalt rakendatavaks õiguslikuks lähtekohaks. EIK-i kohtupraktika areng näitab ühtlasi, et riigile jäetud hindamisruum ei asenda seda kontrolli, vaid mõjutab selle intensiivsust.

Uurimuse normatiivse lõppjäreldusena saab esitada järgmise teesi: inimese kehalisse puutumatusse sekkumise õiguspärasus Euroopa inimõiguste õiguses sõltub muu hulgas sellest, kas austatakse isiku autonoomset tahet ning kas riik on loonud tõhusad õiguslikud ja menetluslikud tagatised selle tahte kujundamiseks, väljendamiseks, arvestamiseks ja kaitsmiseks. Ajalooline pretsedent, rahvatervise eesmärk, akadeemiline või erialane hinnang, ravimiregulatiivne otsus ega riigile jäetud hindamisruum ei kõrvalda iseenesest nõuet hinnata konkreetse sekkumise vastavust konventsioonist tulenevatele tingimustele. Samal ajal ei ole autonoomia absoluutne õigus sekkumise välistamiseks: selle piiramine võib olla õiguspärane, kui sekkumisel on piisav õiguslik alus ja õiguspärane eesmärk ning see vastab vajalikkuse, proportsionaalsuse, õigusselguse ja menetluslike tagatiste nõuetele. Nende tingimuste täitmine eristab õigusriiklikku põhiõiguse piiramist pelgast võimu teostamisest.

Lõppkokkuvõttes kinnitab uurimus, et Euroopa inimõiguste süsteemi areng on dünaamiline, ent rangelt õiguslikult piiritletud protsess. Inimautonoomia kaitse tugineb ajaloolisele kogemusele, rahvusvahelisele õigusele, kohtupraktikale ja siseriiklikule rakendamisele, kusjuures selle tegelik mõõdupuu on normi toimivus konkreetses olukorras. EIK-i praktika tõendab, et konventsiooni keskne funktsioon on tagada isiku kui õiguste kandja kaitse olukordades, kus riigi, meditsiini või avaliku võimu huvid avaldavad tema otsustusvabadusele survet. Seetõttu ei ole inimautonoomia pelgalt üks õigushüve teiste seas, vaid keskne põhimõte, mis annab kehalisele puutumatusele, inimväärikusele, eraelule ja informeeritud nõusolekule Euroopa inimõiguste õiguses tegeliku õigusliku tähenduse.

SUMMARY

This interdisciplinary study examines the development of the protection of human rights in Europe and the legal development of human autonomy, bodily integrity, and informed consent within a historical and contemporary legal framework. The study synthesises the doctrines of public international law, European human rights law, international criminal law, legal history, constitutional law, medical law, and European Union pharmaceutical regulation into a coherent whole (see Introduction, Chapters 1–3). Such a methodological framework makes it possible to address the protection of personal integrity as a multilayered legal development. Post-war tribunals, international human rights instruments, the precedents of the European Court of Human Rights, domestic constitutional review, and contemporary healthcare law constitute interconnected yet legally distinguishable layers of protection.

Novelty of the Study

The novelty of this study lies in its first comprehensive interdisciplinary approach. The study examines the development of human autonomy and informed consent as a unified legal dynamic at the intersection of international criminal law, European human rights law, constitutional law, legal history, medical law, and European Union pharmaceutical regulation (see Introduction, Chapters 1–3). In international legal scholarship, these fields have thus far been studied as separate strands. The model presented here explains, through their interaction, the emergence of the modern understanding of the individual as an autonomous subject of rights and of bodily autonomy as a legally protected value across multiple levels.

The methodological starting point requires that the protection of human autonomy be understood as a multilayered phenomenon that cannot be exhaustively explained through a single historical document, judgment, or branch of law. The study reconstructs the continuity of law between historical, international, and domestic legal sources and examines their influence on the development of the European human rights protection system (see Introduction, Chapters 2–4).

The central question of the study concerns the legal foundations and normative mechanisms through which the principle has emerged that interference with a person's body requires respect for autonomous will and effective protection of that right by the State (see Introduction, Chapter 1). The contemporary legal protection of human autonomy does not derive from a single historical source or legal provision but has developed as a result of international and domestic legal evolution. Throughout this development, the Nuremberg Doctors' Trial, the formation of international criminal law, the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, international human rights law, and European and domestic case law have been of decisive importance (see Chapters I–III, XVI–XVII and XIX).

First Thesis: Human Autonomy as a Principle Developed through the Interaction of Several Branches of Law

The study's first thesis is conclusively confirmed (see Chapters III.1–3 and XIX.1–3): bodily autonomy and informed consent constitute a central legal principle developed through the interaction of several fields of law. The legal-historical analysis demonstrates the fundamental significance of the Nuremberg

Code in the history of the development of the doctrine, but its normative influence cannot be reduced to being the sole legal basis of contemporary informed consent.

The principles formulated in the course of the Nuremberg Doctors' Trial gave voluntary consent exceptionally strong weight in international law and medical law (see Chapter III.1.2–1.4). At the same time, the study confirms that conceptual predecessors of informed consent existed even before 1947, both in medical ethics and in domestic case law. Its contemporary legal content developed through the synergy of subsequent international human rights law, medical law, and constitutional protection of fundamental rights (see Chapter III.1.5–1.9).

The study reveals a clear methodological distinction: the significance of the Nuremberg Code lies in the historical formulation of principles protecting the human subject, their subsequent reception, and their influence on later legal instruments, including the Declaration of Helsinki, Article 7 of the ICCPR, and the interpretative practice concerning the European Convention on Human Rights (see Chapters III.1.6–1.9 and VII–VIII). Accordingly, from the perspective of legal doctrine, it is more accurate to regard the Nuremberg Code as a historical and doctrinal point of departure rather than as an independent, directly binding legal source of patient autonomy.

The legal content of human autonomy varies according to the applicable branch of law. International criminal law links the protection of the individual to the prohibition of serious international crimes and individual criminal responsibility. Medical law focuses on the patient's autonomous decision-making rights and the quality of consent. In European human rights law, autonomy is integrated into the framework protecting private life, bodily integrity, and personal identity. Constitutional law, in turn, adds requirements of legality, proportionality, and judicial review (see Chapters X, XVI and XIX). No single branch of law exhausts the content of human autonomy independently—the comprehensive legal protection of autonomy always emerges through the interaction of different fields.

Second Thesis: The Normative Significance of the Nuremberg Proceedings and Individual Responsibility

The study's second thesis is confirmed with the necessary qualifications and distinctions. The study demonstrates the central importance of the Nuremberg Doctors' Trial: alongside establishing the personal responsibility of the accused, it addresses the human subject as an independent bearer of legal protection in circumstances where medical, administrative, or State power may affect the person's body and freedom of decision-making (see Chapters III.1.2–1.5 and IV.4–6).

The first thesis of the study is confirmed (see Chapters III.1–3 and XIX.1–3): Aktion T4 and Aktion 14f13 highlight the close interaction between administrative decision-making, professional activity, and State power, in which the functioning mechanism renders the individual's will legally irrelevant (see Chapters IV.1–4).

Documentary evidence distinguishes three levels: State policy, institutional implementation, and the individual criminal responsibility of a specific person. This distinction becomes one of the study's important methodological conclusions and carries over into the analysis of the I.G. Farben case (see Chapters VI.2–9).

The I.G. Farben proceedings confirm the principle of international criminal law that responsibility is individualised through the specific act, knowledge, and participation of the particular person (see Chapters VI.2.2–5.2). The company's economic role, the actual involvement of its management, forced labour, and the individual's specific personal contribution constitute legally distinct categories of

responsibility. The study yields a fundamental doctrinal conclusion: the international responsibility of a State, the criminal responsibility of a natural person, and private-law liability must not be conflated into a single category, even though they arise from the same historical events (see Chapters VI.8–9).

The study's second thesis is confirmed with the necessary qualifications and distinctions. The study demonstrates the central importance of the Nuremberg Doctors' Trial: the analysis rejects the proposition that the Nuremberg Code possesses independent and directly binding force in contemporary international law; the Code is neither a separate legal norm nor a directly binding body of *jus cogens* norms, but rather a ten-criterion test formulated in the judgment of Tribunal I, on the basis of which the court examined violations of applicable law and determined the severity of punishment separately for each accused (see Chapters III.1.2–1.5). The normative influence of the Code is therefore manifested in the test for the application of legal principles set out in the operative part of the judgment, as well as through historical and doctrinal continuity. The transmission of these principles is directly reflected in subsequent international treaties and case law (see Chapters III.1.6–1.9). This distinction makes the thesis doctrinally precise by preventing the historical source from being equated with a norm of positive law.

Third Thesis: Informed Consent as an Autonomous Fundamental-Rights Standard of European Human Rights Law

The study's third thesis, according to which informed consent is not merely a requirement of medical ethics but an autonomous fundamental-rights standard in European human rights law, is confirmed on the basis of the study's analysis (see Chapters II.2, III.3, XVII.7.1 and XIX.1–3). The study demonstrates that the patient's right to decide develops within the scope of the European Convention on Human Rights primarily through Article 8, whose scope of protection encompasses bodily integrity, private life, personal identity, and the right to self-determination. Therefore, informed consent is not merely a procedural requirement for the provision of healthcare but a fundamental-rights mechanism through which a person's autonomy is realised in decisions concerning their body.

In the case law of the European Court of Human Rights, the protection of bodily integrity has gradually expanded from a narrow understanding of private life into a substantive component of the right to autonomy (see Chapter XVII.7.1). This development is connected with the principle of interpreting the Convention as a “living instrument”, the formation of which was examined in the first part of the study (see Chapters I.1.5–1.6). This interpretation makes it possible to adapt the scope of the Convention's protection to developments in specialist knowledge, medicine, and society, while maintaining the requirements of legal certainty and proportionality.

The judgment in *Pindo Mulla v. Spain* makes a particularly significant methodological contribution in this context (see Chapters XIX.1–3). The study demonstrates that the European Court of Human Rights did not treat the patient's previously expressed wishes in that judgment merely as a matter of medical documentation, but linked those wishes to the person's identity, religious beliefs, private life, and bodily integrity through Articles 8 and 9 of the Convention taken together. Through case law, informed consent acquires a substantive fundamental-rights dimension: what becomes decisive is not only the objective justification for the medical intervention, but also whether the person's autonomous will was respected in the course of the procedure.

At the same time, the study demonstrates that the protection of the patient's wishes is neither absolute in European human rights law nor does it automatically preclude any medical intervention. The Convention requires a lawful balance in each individual case between the person's autonomy and

other values protected by the Convention. Accordingly, informed consent becomes a normative criterion of review rather than an automatic substantive legal outcome.

From the perspective of the study, the legal contribution of the case law lies in the fact that the judgment transforms the abstract principle of autonomy into an applicable legal standard. *Pindo Mulla* specifies the legal significance of the patient's previously expressed wishes; *Silver and Others v. the United Kingdom* develops the principle of legal certainty (*lex certa*) and the requirement that an interference with fundamental rights must be sufficiently foreseeable and legally defined (see Chapters I.1.7–2). Taken together, these judgments shape two central elements of procedural protection of autonomy: the individual's informed opportunity to make a decision and the legal foreseeability of State interference.

Fourth Thesis: Positive Obligations of the State in Protecting Patient Autonomy

The fourth thesis, according to which the State's positive obligations include the creation of a legal and institutional framework for the effective protection of patient autonomy, is confirmed in the study with necessary qualifications and distinctions (see Chapters I.2.1, XVI.5–8 and XIX.1–3). The study demonstrates that, in European human rights law, the State's obligation is not limited to avoiding unjustified interference but, where a person's bodily integrity and decision-making rights are at stake, also includes an active obligation to establish an effective legal and procedural protection mechanism.

This positive obligation comprises at least five interconnected elements: access to adequate and comprehensible information, the voluntariness of consent, appropriate verification of the patient's decision-making capacity, reliable identification of previously expressed wishes, and the existence of an effective remedy (see Chapters XIX.1–3).

The study treats these elements not as separate requirements but as an integrated model of the procedural protection of patient autonomy. The doctrine of positive obligations means that the protection of autonomy must be practical and effective, rather than merely declaratory. If an individual lacks a genuine opportunity to obtain the necessary information, express their wishes, or challenge a medical intervention before an independent court, the protection of autonomy has not been realised within the meaning of the Convention.

The mere existence of a formal law authorising an interference in the context of an infringement of rights and mere judicial review are insufficient if there is no strict and reviewable test (in English, *strict scrutiny*; in French, *contrôle strict* / *examen strict*, i.e. a proportionality review test) for examining the legitimacy of the interference, alongside administrative authorities and the Chancellor of Justice, at all levels from civil and administrative courts and appellate courts to the Supreme Court, and extending additionally to UN human rights committees, the European Court of Human Rights, the Court of Justice of the European Union, and the International Criminal Court. Therefore, a substantive and multilayered review mechanism becomes an integral procedural safeguard of patient autonomy (see Chapters XVI.5 and XVII.7).

The study highlights the need to distinguish between the existence of a State's positive obligation and its specific scope. The European Convention on Human Rights does not require States to achieve an identical substantive legal outcome in every situation, nor does it preclude different healthcare arrangements among Member States. The margin of appreciation afforded to Member States in designing medical expertise, healthcare systems, and procedural mechanisms is neither absolute nor capable of justifying State inaction (see Chapters XVII.5 and XVII.8).

Since 2021—when Protocol No. 15 to the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms entered into force, adding an express reference in the Preamble to the principle of subsidiarity and the margin of appreciation—there has been a deepening tendency in the case law of the European Court of Human Rights to interpret this doctrine strictly and relatively (see *European Court of Human Rights*, 2021; *Council of Europe*, Protocol No. 15, Preamble and Article 1). At the national level, there is no legal basis for relying on a broad margin of appreciation where effective procedural safeguards are absent and the core of fundamental rights is directly threatened. Due to the absence in domestic law of a legal definition—which leaves unspecified objective criteria for determining the scope of the margin of appreciation applied either in favour of or adversely to the State—the domestic framework must ensure genuine protection of the core of autonomy and enable independent judicial review to conduct a strict examination of the lawfulness of the interference (see Chapters XVII.5 and XVII.8; *Council of Europe*, 2013, Articles 1, 8).

The margin of appreciation does not constitute unlimited decision-making freedom granted to the State, but rather an interpretative principle developed in the case law of the European Court of Human Rights, the scope of which depends on the nature of the right protected by the Convention, the existence of European consensus, and the intensity of the interference (see Chapters III.2 and XVII.8). Extensive State interference with personal autonomy and bodily integrity excludes, teleologically and systematically, the application of a broad margin of appreciation. The inability of the domestic legal framework to ensure adequate procedural safeguards necessarily entails an intensification of judicial review. Consequently, the State's margin of appreciation narrows to a minimum, rendering measures interfering with fundamental rights insufficiently justified and legally invalid from the perspective of legal doctrine.

The Normative Contribution of Case Law to the Development of Positive Obligations

The case law of the European Court of Human Rights is not limited to the application of existing norms but also ensures the substantive further development of the protection of autonomy (see Chapters XVI–XVII and XIX). The judgments examined establish distinct review criteria that together form a unified and coherent legal order.

Lawless v. Ireland laid the foundation for the framework for reviewing states of emergency under Article 15 of the Convention and confirmed that, even in an emergency, State action remains subject to international judicial review (see Chapters XVII.1–4). *Handyside v. the United Kingdom* formulated the doctrine of the margin of appreciation and defined its relationship with the European supervisory function (see Chapters XVII.5 and XVII.8). *Silver and Others v. the United Kingdom* gave concrete form to the principle of legal certainty, according to which a legal rule restricting fundamental rights must be sufficiently clear, foreseeable, and reviewable (see Chapters I.1.7–2). *Pindo Mulla v. Spain* expanded the protection of patient autonomy in the context of previously expressed wishes and religious beliefs (see Chapters XIX.1–3).

The systematic interaction of these judgments confirms the study's principal conclusion that, in European human rights law, informed consent develops into a multilayered legal standard whose protection requires both substantive and procedural safeguards. Through case law, human autonomy is transformed from an abstract value into a concrete and judicially protected fundamental right.

Fifth Thesis: International Review of Public-Health Measures and the Limits of Human Autonomy

The fifth thesis—that a public-health emergency does not eliminate the requirements of fundamental-rights protection and that the lawfulness of State interference requires a legal basis, a legitimate aim, suitability, necessity, proportionality, and adequate procedural safeguards—is supported by the case law examined (see Chapters IX.1–3, XV.4–9 and XVI.1–5). In European human rights law, the objective of protecting public health is not treated as an independent justification that would release the State from its obligations of reasoning and review under the Convention. On the contrary, the more extensively a measure affects a person's bodily integrity and personal freedom of decision-making, the greater the significance of the legal basis, legitimate aim, necessity, proportionality, and procedural safeguards of the interference.

The case law concerning COVID-19 measures confirms that the protection of public health may constitute a legitimate aim within the meaning of Article 8 § 2 of the European Convention on Human Rights (see Chapters IX.2–3). The existence of a legitimate aim does not, however, automatically render a particular restriction compatible with the Convention. The assessment of lawfulness under Article 8 § 2 must be based on the conditions laid down in that provision: the interference must be prescribed by law, pursue at least one of the legitimate aims listed in Article 8 § 2, and be necessary in a democratic society.

According to the established case law of the European Court of Human Rights, the criterion of necessity requires, among other things, the existence of a pressing social need, relevant and sufficient reasons, and proportionality between the interference and the legitimate aim pursued; in this assessment, the Court also takes into account the scope of the margin of appreciation afforded to the respondent State (see Chapters XVII.2 and XVII.4). Thus, review of compatibility with the Convention is not limited to establishing the legitimacy of the aim of the interference, but also encompasses examination of the existence and adequacy of its legal basis, its necessity, the sufficiency of the reasons given, its proportionality, and compliance with procedural safeguards.

In the case of an emergency, it is necessary to distinguish the ordinary review of restrictions on rights under Article 8 § 2 of the Convention from the derogation regime under Article 15 and the review framework arising from it (see Chapter XVII.4). When emergency powers are exercised, it must first be established whether the State had a legal basis for exercising such powers and whether, at the time the decision was taken, the existence of the emergency and the statutory conditions for exercising those powers had been satisfied. If those conditions have been met, the justification of the specific measures restricting fundamental rights adopted under the emergency powers must be examined separately, including their compliance with applicable proportionality requirements.

The common starting point of these two levels of review is the requirement that the justification for State interference must be subjected to structured and strict legal review criteria. In neither case is it sufficient merely to establish the existence of the objective presented by the State or of a general public interest; judicial review must make it possible to examine the legal and factual sufficiency of the reasons presented by the State and their connection with the applicable legal framework. In the case of emergency powers, the review encompasses, on the one hand, the legal basis for exercising the power and the statutory conditions for doing so and, on the other hand, the justification of the specific interference with a fundamental right implemented on the basis of that power.

From the perspective of comparative law, the four-stage proportionality test developed in Canada may be used as a methodological point of departure for specifying the structure of proportionality review, distinguishing between the importance of the objective of the measure, the rational

connection between the means and the objective, the minimal impairment caused by the measure, and the final balancing of the harmful and beneficial effects of the restriction (see Chapters XVII.4.1 and XVII.4.2). The Canadian Oakes test, German proportionality review, and proportionality models developed in other legal systems perform a functionally comparable role in the judicial review of the justification of an interference with a fundamental right, but differ in their normative basis, application criteria, and structure. The Canadian Oakes test, German proportionality review, and proportionality models of other legal systems therefore cannot be equated, in the application of Article 8 of the Convention, either with one another or with the established review standard of the European Court of Human Rights (see Chapters XVII.4.1.1 and XVII.4.2).

On the basis of comparative-law analysis, among the existing structured proportionality-review models, the test developed by the Supreme Court of Canada in *R. v. Oakes* allows judicial review to be structured most clearly. The principal advantage of the test lies in the sequential structure of its stages and the relatively precise delimitation of its criteria, which makes it possible to examine separately the rational connection between the objective and the measure, the minimal extent of the interference, and the final balancing of the beneficial and harmful effects of the restriction (see Chapters XVII.4.1 and XVII.4.2). In a cross-jurisdictional and cross-continental comparison, proportionality models in Germany, France, Latin America, Asia, and other legal systems perform a functionally comparable role, but the Oakes test is distinguished above all by the clear sequence of its stages and the relatively precisely delineated structure of its criteria (see Chapters XVII.4.1.1, XVII.4.2 and XVII.4.3).

Preferring the Canadian test as a methodological point of departure in comparative law does not provide grounds for treating the Oakes test as automatically transferable to the application of Article 8 or Article 15 of the Convention. The review conducted by the European Court of Human Rights is based on the Convention's own provisions and established case law, in which the principal criteria for assessing the justification of an interference under Article 8 have become the requirements that the interference be prescribed by law, pursue a legitimate aim, and be necessary in a democratic society. The Canadian model does not fill a gap in the Court's review standard or create a new review criterion, but allows the existing elements of proportionality review to be systematised as a methodological point of departure in comparative law and makes their sequential application more clearly traceable. The value of the Oakes test therefore lies primarily in the structural organisation of review, rather than in the independent application of criteria developed in Canadian law instead of, or alongside, the Convention-based review standard of the European Court of Human Rights.

Vavřička and Others v. the Czech Republic

Vavřička and Others v. the Czech Republic constitutes a central comparative judgment in the context under consideration (see Chapter IX.1.2). The Grand Chamber of the European Court of Human Rights examined the lawfulness of the respondent State's compulsory childhood vaccination programme and the legal consequences of failing to comply with it under Article 8 of the European Convention on Human Rights. The impugned measures consisted, in the case of five minor applicants, of refusal of admission to preschool and, in the case of the first applicant, Pavel Vavřička, of a fine of CZK 3,000 imposed for failure to comply with the vaccination obligation concerning his two children; he was also required to pay CZK 500 in procedural costs, bringing his total liability to CZK 3,500 (approximately EUR 110 at the exchange rate applicable at the time) (ECtHR, *Vavřička and Others v. the Czech Republic*, 08.04.2021, para. 23).

The five complaints concerning refusal of admission to preschool were brought before the European Court of Human Rights in the children's own names, and the Court treated them in the proceedings as complaints brought by the children themselves (paras. 1, 172, 263, 293–294; see also Chapter IX.1.2). In paragraphs 1 and 172 of the judgment, the Court expressly distinguishes the first applicant, Vavřička, from the five minor applicants (*child applicants*), who challenged the refusal of admission to preschool in their own cases; in paragraph 263, the Court noted that the consequences of non-compliance with the vaccination obligation directly affected the children who were not admitted to preschool (paras. 172, 263). The Court found that the regulation pursued a legitimate aim and that, in this field, the respondent State enjoyed a wide margin of appreciation (paras. 272–280, 306–311; see Chapters IX.1.2 and XVII.8).

The European Court of Human Rights expressly noted that Czech law contained no provision that would have permitted a vaccine to be administered to an individual by force and that compliance with the vaccination obligation was secured through legal consequences associated with non-compliance with the obligation (para. 293). The Court's legal conclusion concerning the legitimate aim of the vaccination obligation must be distinguished from forensic evidence or expert testimony given under oath before the Court concerning the clinical properties, immunological effects, or effectiveness of the products used in the specific vaccination programme (paras. 277–279, 286–291).

The positions expressed by the Governments of France and Germany in the judgment are presented as the submissions of parties to the proceedings, and their evidentiary value must be distinguished from that of independent medical expert evidence (paras. 278, 211, 216). The Grand Chamber described, among other things, the positions submitted in the proceedings concerning vaccination, the different vaccination policies of Member States, and arguments based on solidarity, referring to the positions of Contracting States and specialised international bodies, as well as those of the Governments of France and Germany (paras. 277–279).

The Court addressed the effectiveness and safety of vaccination in the context of the proportionality assessment, referring to the conclusions of the Czech Constitutional Court and the materials submitted in the proceedings (para. 285). Paragraph 291 states that vaccinations are “considered by the scientific community” to be effective and safe, but the Court does not define the precise content of the term “scientific community” or connect the concepts of “effective” and “safe” to specific measurable outcome indicators, such as prevention of disease or reduction in transmission of infection. It does not appear from the judgment that the European Court of Human Rights examined the clinical-trial documentation of the specific vaccine products used against the nine diseases, which would have made it possible to establish the clinical effectiveness or immunological effects of each product (paras. 285, 291).

In paragraphs 286–288, the Court addressed the best interests of children and the State's obligation to take measures to protect children against serious diseases, linking vaccination coverage to herd immunity and finding that, where voluntary vaccination is insufficient, States may introduce a compulsory policy (paras. 286–288).

The conclusions of the *Vavřička* judgment cannot automatically be extended to other vaccination measures, age groups, or adults. The judgment concerned only a specific childhood vaccination scheme and, within that scheme, the compatibility of the measures applied with the Convention, narrowly understood as a condition for obtaining a place in preschool; the judgment does not establish a general rule concerning any form of compulsory vaccination (paras. 306–311; see Chapter IX.1.2). The application of those conclusions to other measures depends on the objective, design, impact, and specific circumstances of the measure concerned (paras. 272–280, 306–311). Under Article 8 § 2 of

the Convention, compatibility of an interference with the Convention requires that the interference be "prescribed by law", pursue at least one of the legitimate aims specified in the provision, and be "necessary in a democratic society" (Article 8 § 2 ECHR; Grand Chamber of the ECtHR, *Vavřička and Others v. the Czech Republic*, paras. 267–275). According to the established necessity test of the European Court of Human Rights, the interference must respond to a pressing social need, the reasons given for it must be relevant and sufficient, and there must be a proportionate relationship between the measure and the legitimate aim pursued (paras. 273–280). The intensity of review is affected by the scope of the margin of appreciation afforded to the respondent State (paras. 273–280, 309–310; see Chapter XVII.8).

The normative significance of the judgment lies primarily in the fact that a measure justified by the objective of public health remains subject to judicial review under Article 8 and that the margin of appreciation afforded to the State does not remove the obligation of review (paras. 273–280, 306–311). *Vavřička* does not provide grounds for treating human autonomy as a legally protected value under the Convention as secondary, but demonstrates that the conflict between autonomy and public-health protection must be resolved through a review of the compatibility of the specific measure with the Convention (paras. 261–275, 306–311; see Chapters XVII.8 and XV.9). The scope of the margin of appreciation may affect the intensity of review, but it does not exempt the European Court of Human Rights from examining the compatibility of the measure with the Convention (paras. 273–280, 309–310).

Article 15 of the ECHR as a Standard of Review in a State of Emergency

One of the study's central normative conclusions concerns the meaning of Article 15 of the Convention in a public-health emergency (see Chapters XV.4–9 and XVII.1–4). The analysis demonstrates that derogation does not mean suspension of the obligations under the Convention but constitutes an exceptional mechanism whose application is subject to strict substantive and procedural conditions.

The application of Article 15 requires a multi-stage review. First, the State must demonstrate the existence of an actual public emergency; second, it must explain why the measures adopted were strictly required by the exigencies of the situation; third, it must demonstrate their compatibility with its other international obligations; and fourth, it must comply with the notification obligation arising from Article 15 § 3 towards the Secretary General of the Council of Europe (see Chapters XV.5–9). All of these conditions are subject to judicial review by the European Court of Human Rights.

Lawless v. Ireland constitutes the initial interpretative point of departure for Article 15 in this analysis (see Chapters XVII.1–4). The development of the case law demonstrates that, even in an emergency, the State's duty to provide reasons and the possibility of judicial review remain in force, and subsequent case law has further developed these requirements through proportionality, necessity, and sufficient evidentiary support (see Chapter XV.9).

Derogation does not release the State from the obligation to justify the strict necessity and proportionality of the measures or their compatibility with other Convention obligations. Reliance on an emergency situation and the resulting margin of appreciation cannot make the State's own assessment of the necessity or proportionality of a measure determinative for judicial review; otherwise, judicial review of the conditions imposed on the application of Article 15 would lose a substantial part of its practical effect. Therefore, even in the context of derogation, the European Court of Human Rights must ensure effective and substantive judicial review, and the intensity of review should not become inadequate merely because an emergency situation or the State's margin of

appreciation is invoked, particularly where the measures adopted intensely interfere with people's bodily integrity, autonomy, or other fundamental rights protected by the Convention.

Comparative Legal Analysis: European and United States Models of Review

The study's comparative-law analysis confirms that the European and United States legal orders employ different mechanisms of constitutional review, but that in both systems the central issue is the delimitation of executive powers and the preservation of judicial review (see Chapters X.1–6, XIV and XV).

The *Major Questions Doctrine* examined in United States law demonstrates that executive decisions with extensive societal impact require explicit authorisation from Congress (see Chapters X.3 and XIV). Accordingly, judicial review may begin with the question of authority before the substantive balancing of fundamental rights. In the European human rights system, the focus of the analysis lies more frequently on assessing legality, proportionality, and the balance between rights protected by the Convention.

The study does not conclude that these systems are identical or opposed to one another. Rather, the comparison demonstrates that in both legal orders judicial review functions as a mechanism for delimiting State power, while the structure of review differs because of the institutional and constitutional model. Such a comparison helps to define more precisely the distinctive features of the European human rights system and to avoid the automatic transfer of American case law into European law.

European Union Pharmaceutical Regulation and Patient Autonomy

The part of the study addressing European Union pharmaceutical regulation confirms the important methodological conclusion that the regulatory status of a medicinal product and the individual autonomy of the patient belong to different legal levels (see Chapters XI–XV).

The analysis distinguishes between Conditional Marketing Authorisation, Emergency Use Authorisation mechanisms, and the ordinary marketing-authorisation system (see Chapters XI.1–3 and XIII.1–3). These regulatory mechanisms concern the assessment of the quality, safety, and efficacy of a medicinal product for the purposes of European Union law, but they do not in themselves resolve the question of whether the consent of a particular patient satisfies the autonomy criteria of European human rights law.

This gives rise to an important normative distinction in the study: pharmaceutical regulation and human rights protection complement one another, but cannot be equated. The European Medicines Agency's (EMA) scientific assessment of the benefit-risk balance of a medicinal product does not replace the application of Article 8 of the Convention or the consent requirements arising from patient autonomy (see Chapters XII.1–2 and XV.1–3). This distinction prevents a regulatory assessment from automatically becoming a fundamental-rights justification.

Sixth Thesis: Human Autonomy as a Layered European Human Rights Standard

The sixth thesis is confirmed in its entirety on the basis of the study's analysis. The study demonstrates that the protection of human autonomy in European human rights law constitutes a historically

developed, multilayered normative framework connecting different fields of law (see Chapters I–III, XVI–XVII and XIX).

One of the earlier layers of this framework is formed by post-war international criminal law, in the development of which the Nuremberg proceedings acquired particular significance in relation to the protection of the human subject and issues of medical abuse (see Chapters III–V). The next layer consists of the Universal Declaration of Human Rights, the ICCPR, and other universal human rights instruments, through which the protection of human dignity and bodily integrity became international normative points of departure (see Chapters II, VII and VIII). At the European level, the next layer is formed by the European Convention on Human Rights, on the basis of which the protection of human rights developed into an institutionalised international judicial system (see Chapters I and XVI).

The next layer is formed by the case law of the European Court of Human Rights. The judgments examined in the study—including *Lawless*, *Silver*, *Handyside*, *Vavřička*, *Vasiliauskas*, and *Pindo Mulla*—do not merely resolve individual disputes but contribute to shaping and specifying the meaning of Convention provisions across different fields of law (see Chapters XVII and XIX). Through case law, among other things, the doctrine of positive obligations of the State, the principle of the margin of appreciation, proportionality review, requirements of legal certainty, and procedural protection of patient autonomy have developed. At the level of domestic implementation, these are complemented by constitutional and administrative-law mechanisms through which European human rights standards are applied in domestic law (see Chapters X and XVI). On the basis of the study, the normative effect of the Convention manifests itself in practice primarily through the domestic system of legal protection, where judicial review, procedural safeguards, and constitutional proportionality review make it possible to provide legal protection for human autonomy.

One of the study's most important conclusions concerns the institutional development of the European Court of Human Rights between 1959 and 2026 (see Chapters XVI.5–15 and XVII.2–8). The analysis confirms that the European human rights protection system did not remain within the original model of a Commission and an *ad hoc* court, but developed, following the entry into force of Protocol No. 11, into a permanent judicial institution. The development of the individual application mechanism thereby strengthened the procedural position of the individual in international law.

The study concludes that the role of the European Court of Human Rights in shaping the European legal order must be understood functionally, rather than through a simplified model of constitutional supremacy. The Court does not replace the legislatures of Member States or domestic courts but, through its interpretation of the Convention, develops common minimum standards arising from the Convention. This institutional function is particularly important in situations where decisions of State authorities concern a person's body, private life, personal identity, or autonomous decision-making rights.

The study's contribution from the perspective of judicial doctrine lies in specifying a review framework through which the lawfulness of interference with a person's body can be assessed. In judicial analysis, the question should not be limited to whether the State or a medical professional had formal authority to intervene. The review should encompass at least the legal basis and foreseeability of the interference, the person's actual receipt of information, the voluntariness and quality of consent, the reliable establishment of the patient's expressed or presumed wishes, the aim and proportionality of the interference, and the existence of an effective and independent remedy. Through such an approach, autonomy becomes, from the perspective of judicial review, an applicable legal point of departure rather than an abstract value. The development of the case law of the

European Court of Human Rights also demonstrates that the margin of appreciation afforded to the State does not replace this review but affects its intensity.

As the study's normative final conclusion, the following thesis may be presented: the lawfulness of an interference with a person's bodily integrity in European human rights law depends, among other things, on whether the person's autonomous will is respected and whether the State has created effective legal and procedural safeguards for the formation, expression, consideration, and protection of that will. A historical precedent, a public-health objective, an academic or professional assessment, a regulatory decision concerning a medicinal product, or the margin of appreciation afforded to the State does not, in itself, eliminate the requirement to assess the compatibility of the specific interference with the conditions arising from the Convention. At the same time, autonomy is not an absolute right to exclude interference: its restriction may be lawful where the interference has a sufficient legal basis and a legitimate aim and satisfies the requirements of necessity, proportionality, legal certainty, and procedural safeguards. Compliance with these conditions distinguishes a rule-of-law-based restriction of a fundamental right from the mere exercise of power.

Ultimately, the study confirms that the development of the European human rights system is a dynamic yet strictly legally delimited process. The protection of human autonomy rests on historical experience, international law, case law, and domestic implementation, while its actual measure is the effectiveness of the norm in a concrete situation. The case law of the European Court of Human Rights demonstrates that the central function of the Convention is to ensure the protection of the individual as a bearer of rights in situations where the interests of the State, medicine, or public authority exert pressure on the individual's freedom of decision-making. Human autonomy is therefore not merely one legally protected interest among others, but a central principle that gives bodily integrity, human dignity, private life, and informed consent their actual legal significance in European human rights law.

KASUTATUD BIBLIOGRAAFIA

I. Primaarallikad

Euroopa Liidu õigusaktid ja asutamislepingud

- European Commission. (2006, 29. märts). Commission Regulation (EC) No 507/2006 on the conditional marketing authorisation for medicinal products for human use falling within the scope of Regulation (EC) No 726/2004. *Official Journal of the European Union*, L 92, 6–9. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32006R0507
- European Parliament and Council of the European Union. (2001, 30. mai). Regulation (EC) No 1049/2001 regarding public access to European Parliament, Council and Commission documents. *Official Journal of the European Communities*. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32001R1049
- European Parliament and Council of the European Union. (2001, 6. november). Directive 2001/83/EC on the Community code relating to medicinal products for human use. *Official Journal of the European Communities*, L 311, 67–128. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32001L0083
- European Parliament and Council of the European Union. (2004, 31. märts). Regulation (EC) No 726/2004 laying down Union procedures for the authorisation and supervision of medicinal products and establishing a European Medicines Agency. *Official Journal of the European Union*, L 136, 1–33. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:2004R0726
- European Parliament and Council of the European Union. (2007, 13. november). Regulation (EC) No 1394/2007 on advanced therapy medicinal products and amending Directive 2001/83/EC and Regulation (EC) No 726/2004. *Official Journal of the European Union*. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:2007R1394
- European Parliament and Council of the European Union. (2022, 12. jaanuar). Regulation (EU) 2022/123 on a reinforced role for the European Medicines Agency in crisis preparedness and management for medicinal products and medical devices. *Official Journal of the European Union*, L 20, 1–37. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32022R0123
- European Union. (1957, 25. märts). Treaty establishing the European Economic Community (Treaty of Rome). *Official Journal of the European Communities*. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A11957E%2FTXT
- European Union. (1992, 7. veebruar). Treaty on European Union (Maastricht Treaty). *Official Journal of the European Communities*, C 191. https://eur-lex.europa.eu/
- European Union. (2000, 7. detsember). Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Official Journal of the European Union*, C 326. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT
- European Union. (2007, 13. detsember). Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community. *Official Journal of the European Union*, C 306. https://eur-lex.europa.eu/
- European Union. (2012, 26. oktoober). Consolidated Version of the Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union*, C 326. https://eur-lex.europa.eu/

- European Union. (2012, 26. oktoober). Consolidated Version of the Treaty on European Union: Article 5(4) – Principle of proportionality. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012M005
- European Union. (2012, 26. oktoober). Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*, C 326. https://eur-lex.europa.eu/

Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee dokumendid

- Committee of Ministers of the Council of Europe. (1976, 19. veebruar). Resolution (76) 5 on Legal Aid in Civil, Commercial and Administrative Matters. https://rm.coe.int/resolution-76-5-on-legal-aid-in-civil-commercial-and-administrative-matters/16804f5b06
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (1980, 28. veebruar). Recommendation No. R (80) 2 concerning the Exercise of Discretionary Powers by Administrative Authorities. https://rm.coe.int/recommendation-no-r-80-2-concerning-the-exercise-of-discretionary-powers-by-administrative-authorities/16804f22ae
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (1984, 21. veebruar). Recommendation No. R (84) 5 on the Principles of Civil Procedure Designed to Improve the Functioning of Justice. https://rm.coe.int/recommendation-no-r-84-5-on-the-principles-of-civil-procedure-designed-to-improve-the/16804f22b0
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (1990, 13. veebruar). Recommendation No. R (90) 21 concerning Compensation for Victims of Crime. https://rm.coe.int/recommendation-no-r-90-21-concerning-compensation-for-victims-of-crime/16804f22dd
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (1997, 8. aprill). Resolution (97) 24 on the Twenty Guiding Principles for the Fight against Corruption. https://rm.coe.int/resolution-97-24-on-the-twenty-guiding-principles-for-the-fight-against-corruption/16806cc17c
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (1998, 8. aprill). Recommendation No. R (98) 7 concerning the Ethical and Organisational Aspects of Health Care in Prison. https://rm.coe.int/recommendation-no-r-98-7-concerning-the-ethical-and-organisational-aspects-of-health-care-in-prison/16804fb13c
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2000, 11. mai). Recommendation Rec(2000)21 on the Freedom of Exercise of the Profession of Lawyer. https://rm.coe.int/rec-2000-21-on-the-freedom-of-exercise-of-the-profession-of-lawyer/16804d3df0
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2004, 12. mai). Recommendation Rec(2004)5 on the Verification of the Compatibility of Draft Laws, Existing Laws and Administrative Practice with the Standards Laid Down in the European Convention on Human Rights. https://rm.coe.int/16804e5cb4
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2004, 12. mai). Recommendation Rec(2004)6 on the Improvement of Domestic Remedies. https://rm.coe.int/recommendation-rec-2004-6-on-the-improvement-of-domestic-remedies/16805dd18b
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2010, 17. november). Recommendation CM/Rec(2010)12 on Judges: Independence, Efficiency and Responsibilities. https://rm.coe.int/cmrec-2010-12-on-judges-independence-efficiency-and-responsibilities/16807096c1

- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2011, 13. aprill). Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on Child-friendly Justice. https://rm.coe.int/guidelines-of-the-committee-of-ministers-of-the-council-of-europe-on-child-friendly-justice/16804b2cf3
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2013, 13. veebruar). Guidelines on Eradicating Impunity for Serious Human Rights Violations. https://rm.coe.int/guidelines-of-the-committee-of-ministers-of-the-council-of-europe-on-eradicating-impunity-for-serious-human-rights-violations/16805b15da
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2013, 16. oktoober). Recommendation CM/Rec(2013)13 concerning the Protection of Whistleblowers. https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2013-13-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-the-protection-of-whistleblowers/16807096c0
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2016, 13. aprill). Recommendation CM/Rec(2016)4 on the Protection of Journalism and Safety of Journalists and Other Media Actors. https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2016-4-on-the-protection-of-journalism-and-safety-of-journalists-and-other-media-actors/16806415d9
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2017, 5. juuli). Recommendation CM/Rec(2017)5 on Standards for E-voting. https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2017-5-on-standards-for-e-voting/1680726f6f
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2019, 11. september). Recommendation CM/Rec(2019)6 on the Development of the Ombudsman Institution. https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2019-6-on-the-development-of-the-ombudsman-institution/168097e8b1
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2019, 13. november). Recommendation CM/Rec(2019)1 on Preventing and Combating Sexism. https://rm.coe.int/prems-055519-gbr-2573-cmrec-2019-1-web-a5/168093e08c
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2019, 19. september). Recommendation CM/Rec(2019)5 concerning the System of the European Convention on Human Rights. https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2019-5-concerning-the-system-of-the-european-convention-on-human-rights/168097e8b2
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2022, 6. aprill). Recommendation CM/Rec(2022)13 on the Impacts of Digital Technologies on Freedom of Expression. https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2022-13-on-the-impacts-of-digital-technologies-on-freedom-of-expression/1680a61756
- Committee of Ministers of the Council of Europe. (2022, 6. aprill). Recommendation CM/Rec(2022)16 on Combating Hate Speech. https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2022-16-on-combating-hate-speech/1680a67955

Euroopa Inimõiguste Komisjoni dokumendid

- European Commission of Human Rights. (1955). Euroopa Inimõiguste Komisjoni kodukord. https://hudoc.echr.coe.int/
- European Commission of Human Rights. (1961). Annual Report of the European Commission of Human Rights 1960. Council of Europe. https://www.echr.coe.int/

Rahvusvahelised humanitaarõiguse instrumendid

- Geneva Convention I. (1949, 12. august). For the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field. https://ihl-databases.icrc.org/
- Geneva Convention II. (1949, 12. august). For the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea. https://ihl-databases.icrc.org/
- Geneva Convention III. (1949, 12. august). Relative to the Treatment of Prisoners of War. https://ihl-databases.icrc.org/
- Geneva Convention IV. (1949, 12. august). Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. https://ihl-databases.icrc.org/
- International Criminal Court. (1998, 17. juuli). Rome Statute of the International Criminal Court. https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf
- League of Nations. (1919, 28. juuni). Covenant of the League of Nations. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp
- United Nations. (1945, 26. juuni). Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice. https://www.un.org/en/about-us/un-charter
- United Nations. (1948, 9. detsember). Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=0800000280027fac
- United Nations. (1948, 10. detsember). Universal Declaration of Human Rights. UN General Assembly Resolution 217 A (III). https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights
- United Nations. (1965, 21. detsember). International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. United Nations Treaty Series, 660, 195. https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-2&chapter=4
- United Nations. (1966, 16. detsember). International Covenant on Civil and Political Rights. United Nations Treaty Series, 999, 171. https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-4&chapter=4
- United Nations. (1966, 16. detsember). International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. United Nations Treaty Series, 993, 3. https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-3&chapter=4
- United Nations. (1969, 23. mai). Vienna Convention on the Law of Treaties. United Nations Treaty Series, 1155, 331. https://treaties.un.org/pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXIII-1&chapter=23
- United Nations. (1979, 18. detsember). Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. https://treaties.un.org/
- United Nations. (1984, 10. detsember). Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. United Nations Treaty Series, 1465, 85. https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-9&chapter=4
- United Nations. (1989, 20. november). Convention on the Rights of the Child. https://treaties.un.org/
- United Nations. (2006, 13. detsember). Convention on the Rights of Persons with Disabilities. https://treaties.un.org/
- United Nations. (2008, 30. mai). Convention on Cluster Munitions. https://treaties.un.org/

Rahvusvahelised lepingud, konventsioonid ja muud rahvusvahelised instrumendid

- Council of Europe. (1949, 5. mai). Statute of the Council of Europe (ETS No. 1). https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/001
- Council of Europe. (1950, 4. november). Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 5). https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=005
- Council of Europe. (1952, 20. märts). Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 9). https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=009
- Council of Europe. (1963, 16. september). Protocol No. 4 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 46). https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=046
- Council of Europe. (1966, 1. jaanuar). Protocol No. 5 amending Articles 22 and 40 of the Convention. https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=055
- Council of Europe. (1966, 20. märts). European Social Charter (ETS No. 35). https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=035
- Council of Europe. (1984, 1. jaanuar). Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=117
- Council of Europe. (1990, 1. jaanuar). Protocol No. 9 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=140
- Council of Europe. (1992, 1. jaanuar). European Charter for Regional or Minority Languages. https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages
- Council of Europe. (1994, 11. mai). Protocol No. 11 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 155). https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=155
- Council of Europe. (1997, 1. jaanuar). Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with Regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine (ETS No. 164). https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=164
- Council of Europe. (2000, 4. november). Protocol No. 12 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 177). https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=177
- Council of Europe. (2002, 3. mai). Protocol No. 13 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms concerning the Abolition of the Death Penalty in All Circumstances (ETS No. 187). https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=187
- Euroopa Nõukogu. (1950, 4. november). Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. Euroopa Nõukogu. https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=005

- Euroopa Nõukogu. (2000, 4. november). Protokoll nr 12 inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni juurde. Euroopa Nõukogu. https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list
- Organization of African Unity. (1981). African Charter on Human and Peoples' Rights. https://au.int/en/treaties/african-charter-human-and-peoples-rights
- Organization of African Unity. (1998). Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Establishment of an African Court on Human and Peoples' Rights. https://au.int/en/treaties/protocol-african-charter-human-and-peoples-rights-establishment-african-court-human-and
- Organization of American States. (1969). American Convention on Human Rights ("Pact of San José, Costa Rica"). https://www.oas.org/juridico/english/treaties/b-32.html
- Rahvusvahelise Õiguse Komisjon. (2001). Riikide vastutust rahvusvaheliselt õigusvastaste tegude eest käsitlevate artiklite eelnõu koos kommentaaridega [Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries]. ÜRO. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf
- Ühinenud Rahvaste Organisatsioon. (1948, 10. detsember). Inimõiguste ülddeklaratsioon [Universal Declaration of Human Rights]. ÜRO. https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights
- Ühinenud Rahvaste Organisatsioon. (1966, 16. detsember). Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline pakt [International Covenant on Civil and Political Rights]. ÜRO lepingute kogu. https://treaties.un.org/

Rahvusvahelised lepingud ja organisatsioonimaterjalid

- League of Nations. (1926). Slavery Convention. League of Nations Treaty Series, 60, 253–270. https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/Volume%2060/v60.pdf
- League of Nations. (1926, 1. jaanuar). Slavery Convention: Report presented to the Assembly by the Sixth Committee (A.104.1926.VI). League of Nations. https://legal.un.org/avl/ha/sc/sc.html
- League of Nations. (1929, 1. jaanuar). Convention relative to the treatment of prisoners of war. https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-pow-1929
- League of Nations. (1932, 1. jaanuar). Slavery: Report of the Committee of Experts on Slavery provided for by the Assembly Resolution of September 25th, 1931 (C.618.1932.VI). League of Nations. https://archives.ungeneva.org/
- League of Nations. (1934, 1. jaanuar). Slavery: Report of the Advisory Committee of Experts on Slavery to the Council; Rules of Procedure (C.C.E.E.138). League of Nations. https://deriv.nls.uk/dcn23/1939/7135/193971358.23.pdf
- League of Nations. (1936, 1. jaanuar). Slavery: Report of the Advisory Committee of Experts on Slavery, Third (Extraordinary) Session of the Committee, held at Geneva, April 13th to 24th, 1936 (C.189(1).M.145.1936.VI.B). League of Nations. https://dspace.gipe.ac.in/xmlui/bitstream/handle/10973/53968/GIPE-021111.pdf?isAllowed=true&sequence=1
- League of Nations. (1937, 1. jaanuar). Slavery: Report of the Advisory Committee of Experts on Slavery on the work of its fourth session, 5th to 10th April 1937 (C.188.1937.VI). League of Nations.

Rahvusvahelise õiguse komisjoni materjalid

- International Law Commission. (1950, 1. jaanuar). Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal. United Nations. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_1_1950.pdf
- International Law Commission. (1996, 1. jaanuar). Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind, with Commentaries. United Nations. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_4_1996.pdf
- International Law Commission. (2001, 1. jaanuar). Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries. United Nations. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf
- International Law Commission. (2011, 1. jaanuar). Draft Articles on the Responsibility of International Organizations, with Commentaries. United Nations. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_11_2011.pdf
- International Law Commission. (2018, 1. jaanuar). Draft Conclusions on Identification of Customary International Law, with Commentaries. United Nations. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/1_13_2018.pdf
- International Law Commission. (2018, 1. jaanuar). Draft Conclusions on Subsequent Agreements and Subsequent Practice in Relation to the Interpretation of Treaties, with Commentaries. United Nations. https://legal.un.org/ilc/texts/1_11.shtml
- International Law Commission. (2021, 1. jaanuar). Draft Conclusions on General Principles of Law, with Commentaries. United Nations. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_14_2021.pdf
- International Law Commission. (2022, 1. jaanuar). Draft Conclusions on Identification and Legal Consequences of Peremptory Norms of General International Law (Jus Cogens), with Commentaries. United Nations. https://legal.un.org/ilc/texts/texts.shtml

Rahvusvaheliste kriminaalkohtute ja Punase Risti materjalid

- International Committee of the Red Cross. (1949, 1. jaanuar). Commentary on the Geneva Convention I for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field. Geneva: ICRC. https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gci-1949/commentary
- International Committee of the Red Cross. (1952, 1. jaanuar). Commentary on the Geneva Convention IV Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva: ICRC. https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/commentary
- International Committee of the Red Cross. (1987, 1. jaanuar). Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949. Geneva: ICRC. https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977/commentary
- International Committee of the Red Cross. (2005, 1. jaanuar). Customary International Humanitarian Law. Volume I: Rules. Cambridge University Press. https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl
- International Committee of the Red Cross. (2005, 1. jaanuar). Customary International Humanitarian Law. Volume II: Practice. Cambridge University Press. https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl

- International Committee of the Red Cross. (2009, 1. jaanuar). Interpretive Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law. Geneva: ICRC. https://www.icrc.org/en/publication/0990-interpretive-guidance-notion-direct-participation-hostilities-under-international
- International Committee of the Red Cross. (2015, 1. jaanuar). International Humanitarian Law and the Challenges of Contemporary Armed Conflicts. Geneva: ICRC. https://www.icrc.org/en/document/international-humanitarian-law-and-challenges-contemporary-armed-conflicts
- United Nations War Crimes Commission. (1949, 1. jaanuar). Law Reports of Trials of War Criminals. United Nations War Crimes Commission. https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/law-reports-trials-war-criminals.html

ÜRO inimõiguste lepingujärelevalveorganite üldkommentaarid ja üldsoovitused

- Committee against Torture. (1992, 1. jaanuar). General Comment No. 1: Implementation of Article 3 in the Context of Article 22. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CAT%2FGC%2F1&Lang=en
- Human Rights Committee. (1993). General Comment No. 22 (48): The right to freedom of thought, conscience and religion (Article 18), CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, 30. juuli 1993. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?Lang=en&symbolno=CCPR%2FC%2F21%2FRev.1%2FAdd.4
- Committee against Torture. (2008, 1. jaanuar). General Comment No. 2: Implementation of Article 2 by States Parties. United Nations. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-2-implementation-article-2
- Committee against Torture. (2012, 1. jaanuar). General Comment No. 3: Implementation of Article 14 by States Parties. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CAT%2FC%2FGC%2F3&Lang=en
- Committee against Torture. (2017, 1. jaanuar). General Comment No. 4: Implementation of Article 3 in the Context of Article 22. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CAT%2FC%2FGC%2F4&Lang=en
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1989, 1. jaanuar). General Comment No. 1: Reporting by States Parties. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2FC.12%2F1989%2F5&Lang=en
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1990, 1. jaanuar). General Comment No. 2: International Technical Assistance Measures. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2F1990%2F23&Lang=en
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1990, 1. jaanuar). General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligations. United Nations. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-3-nature-states-parties-obligations

- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1991, 1. jaanuar). General Comment No. 4: The Right to Adequate Housing (Article 11(1)). United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2FC.12%2F1992%2F23&Lang=en
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1998, 1. jaanuar). General Comment No. 9: The Domestic Application of the Covenant. United Nations. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-9-domestic-application-covenant
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999, 1. jaanuar). General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (Article 11). United Nations. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-12-right-adequate-food-art-11
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (2000, 1. jaanuar). General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Article 12). United Nations. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-14-right-highest-attainable-standard
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (2005, 1. jaanuar). General Comment No. 16: The Equal Right of Men and Women to the Enjoyment of Economic, Social and Cultural Rights. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2FC.12%2F2005%2F4&Lang=en
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (2009, 1. jaanuar). General Comment No. 20: Non-discrimination in Economic, Social and Cultural Rights. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2FC.12%2FGC%2F20&Lang=en
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (2017, 1. jaanuar). General Comment No. 24: State Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the Context of Business Activities. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2FC.12%2FGC%2F24&Lang=en
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (1986, 1. jaanuar). General Recommendation No. 2: Reporting Guidelines. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2FGC%2F2&Lang=en
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (1987, 1. jaanuar). General Recommendation No. 5: Temporary Special Measures. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2FGC%2F5&Lang=en
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (1988, 1. jaanuar). General Recommendation No. 6: Effective National Machinery and Publicity. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2FGC%2F6&Lang=en
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (1991, 1. jaanuar). General Recommendation No. 18: Disabled Women. United Nations.

https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2FGC%2F18&Lang=en
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (1992, 1. jaanuar). General Recommendation No. 19: Violence against Women. United Nations. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-recommendation-no-19-violence-against-women
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (1999, 1. jaanuar). General Recommendation No. 24: Women and Health (Article 12). United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2FGC%2F24&Lang=en
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (2004, 1. jaanuar). General Recommendation No. 25: Temporary Special Measures (Article 4(1)). United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2FGC%2F25&Lang=en
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (2010, 1. jaanuar). General Recommendation No. 27: Older Women and Protection of Their Human Rights. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2FGC%2F27&Lang=en
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (2013, 1. jaanuar). General Recommendation No. 30: Women in Conflict Prevention, Conflict and Post-conflict Situations. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2FC%2FGC%2F30&Lang=en
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (2015, 1. jaanuar). General Recommendation No. 33: Women's Access to Justice. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2FC%2FGC%2F33&Lang=en
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (2017, 1. jaanuar). General Recommendation No. 35: Gender-based Violence against Women, Updating General Recommendation No. 19. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2FC%2FGC%2F35&Lang=en
- Committee on the Elimination of Racial Discrimination. (1993, 1. jaanuar). General Recommendation No. 14: Definition of Discrimination. United Nations. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-recommendation-no-14-definition-discrimination
- Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2014, 1. jaanuar). General Comment No. 1: Article 12 – Equal Recognition before the Law. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD%2FC%2FGC%2F1&Lang=en
- Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2014, 1. jaanuar). General Comment No. 2: Article 9 – Accessibility. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD%2FC%2FGC%2F2&Lang=en

- Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2016, 1. jaanuar). General Comment No. 3: Article 6 – Women and Girls with Disabilities. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD%2FC%2FGC%2F3&Lang=en
- Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2017, 1. jaanuar). General Comment No. 5: Article 19 – Living Independently and Being Included in the Community. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD%2FC%2FGC%2F5&Lang=en
- Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2018, 1. jaanuar). General Comment No. 6: Equality and Non-discrimination. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD%2FC%2FGC%2F6&Lang=en
- Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2022, 1. jaanuar). General Comment No. 8: The Right of Persons with Disabilities to Work and Employment. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD%2FC%2FGC%2F8&Lang=en
- Committee on the Rights of the Child. (2001, 1. jaanuar). General Comment No. 1: The Aims of Education (Article 29(1)). United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FGC%2F2001%2F1&Lang=en
- Committee on the Rights of the Child. (2003, 1. jaanuar). General Comment No. 5: General Measures of Implementation of the Convention on the Rights of the Child. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FGC%2F2003%2F5&Lang=en
- Committee on the Rights of the Child. (2005, 1. jaanuar). General Comment No. 6: Treatment of Unaccompanied and Separated Children Outside Their Country of Origin. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FGC%2F2005%2F6&Lang=en
- Committee on the Rights of the Child. (2005, 1. jaanuar). General Comment No. 7: Implementing Child Rights in Early Childhood. United Nations. https://www.ohchr.org/
- Committee on the Rights of the Child. (2009, 1. jaanuar). General Comment No. 12: The Right of the Child to Be Heard. United Nations. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-12-right-child-be-heard
- Committee on the Rights of the Child. (2011, 1. jaanuar). General Comment No. 13: The Right of the Child to Freedom from All Forms of Violence. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2FGC%2F13&Lang=en
- Committee on the Rights of the Child. (2013, 1. jaanuar). General Comment No. 14: The Right of the Child to Have His or Her Best Interests Taken as a Primary Consideration. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2FGC%2F14&Lang=en

- Committee on the Rights of the Child. (2016, 1. jaanuar). General Comment No. 20: Implementation of the Rights of the Child During Adolescence. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2FGC%2F20&Lang=en
- Committee on the Rights of the Child. (2019, 1. jaanuar). General Comment No. 24: Children's Rights in the Child Justice System. United Nations. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2FGC%2F24&Lang=en
- Human Rights Committee. (1981, 1. jaanuar). General Comment No. 3: Article 2 – Implementation at the National Level. United Nations Human Rights Committee. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCCPR%2FGEC%2F6621&Lang=en
- Human Rights Committee. (1981, 1. jaanuar). General Comment No. 4: Article 3 – Equal Right of Men and Women to the Enjoyment of All Civil and Political Rights. United Nations Human Rights Committee. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCCPR%2FGEC%2F6622&Lang=en
- Human Rights Committee. (1982, 1. jaanuar). General Comment No. 6: Article 6 – Right to Life. United Nations Human Rights Committee. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCCPR%2FGEC%2F6624&Lang=en
- Human Rights Committee. (1982, 1. jaanuar). General Comment No. 7: Prohibition of Torture or Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. United Nations. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-7-prohibition-torture-or-cruel
- Human Rights Committee. (1983, 1. jaanuar). General Comment No. 10: Freedom of Expression (Article 19). United Nations. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-10-freedom-expression-art-19
- Human Rights Committee. (1986, 1. jaanuar). General Comment No. 10: Article 19 – Freedom of Opinion and Expression. United Nations Human Rights Committee. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCCPR%2FGEC%2F6628&Lang=en
- Human Rights Committee. (1989, 1. jaanuar). General Comment No. 18: Non-discrimination. United Nations Human Rights Committee. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCCPR%2FGEC%2F6629&Lang=en
- Human Rights Committee. (1992, 1. jaanuar). General Comment No. 20: Article 7 – Prohibition of Torture or Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. United Nations Human Rights Committee. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCCPR%2FGEC%2F6631&Lang=en
- Human Rights Committee. (1992, 1. jaanuar). General Comment No. 21: Article 10 – Humane Treatment of Persons Deprived of Liberty. United Nations Human Rights Committee. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCCPR%2FGEC%2F6632&Lang=en

- Human Rights Committee. (1993, 1. jaanuar). General Comment No. 22: The Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion. United Nations. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-22-right-freedom-thought
- Human Rights Committee. (1996, 1. jaanuar). General Comment No. 25: Article 25 – Participation in Public Affairs and the Right to Vote. United Nations Human Rights Committee. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2FC%2F21%2FRev.1%2FAdd.7&Lang=en
- Human Rights Committee. (1999, 1. jaanuar). General Comment No. 27: Article 12 – Freedom of Movement. United Nations Human Rights Committee. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2FC%2F21%2FRev.1%2FAdd.9&Lang=en
- Human Rights Committee. (2001, 1. jaanuar). General Comment No. 29: Article 4 – States of Emergency. United Nations Human Rights Committee. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2FC%2F21%2FRev.1%2FAdd.11&Lang=en
- Human Rights Committee. (2004, 1. jaanuar). General Comment No. 31: Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant. United Nations. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-31-nature-general-legal-obligation
- Human Rights Committee. (2007, 1. jaanuar). General Comment No. 32: Article 14 – Right to Equality before Courts and Tribunals and to a Fair Trial. United Nations Human Rights Committee. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2FC%2FGC%2F32&Lang=en
- Human Rights Committee. (2011, 1. jaanuar). General Comment No. 34: Article 19 – Freedoms of Opinion and Expression. United Nations Human Rights Committee. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2FC%2FGC%2F34&Lang=en
- Human Rights Committee. (2014, 1. jaanuar). General Comment No. 35: Article 9 (Liberty and Security of Person). United Nations. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no35-article-9-liberty-and-security
- Human Rights Committee. (2018, 1. jaanuar). General Comment No. 36: Article 6 – Right to Life. United Nations Human Rights Committee. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2FC%2FGC%2F36&Lang=en

Maailma Terviseorganisatsiooni soovitused

- World Health Organization. (2016). *Handbook for good clinical research practice (GCP) guidance for implementation*. World Health Organization. https://apps.who.int/iris/handle/10665/250109

Euroopa Inimõiguste Kohus

- Council of Europe. (2014). Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights: Right to Respect for Private and Family Life. European Court of Human Rights. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_8_ENG
- Council of Europe. (2022). Guide on Article 3 of the European Convention on Human Rights: Prohibition of Torture. European Court of Human Rights. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_3_ENG

II. Primaarallikad

Rahvusvahelised kohtulahendid

Euroopa Inimõiguste Kohus

- A. and Others v. France. (2018, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 345/16, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-182455
- A. and Others v. the United Kingdom. (2009, 19. veebruar). European Court of Human Rights, Reports of Judgments and Decisions 2009-II, Application No. 3455/05, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91403
- A, B and C v. Ireland. (2010, 16. detsember). European Court of Human Rights, Application No. 25579/05. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102332
- Airey v. Ireland. (1979, 9. oktoober). European Court of Human Rights, Application No. 6289/73, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420
- Akdivar and Others v. Turkey. (1996, 16. september). European Court of Human Rights, Application No. 21893/93. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58062
- Aksoy v. Turkey. (1996, 18. detsember). European Court of Human Rights, Application No. 21987/93, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58003
- Al-Skeini and Others v. the United Kingdom. (2011, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 55721/07, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105606
- Andrejeva v. Latvia. (2009, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 55707/00, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91388
- Animal Defenders International v. the United Kingdom. (2013, 22. aprill). European Court of Human Rights, Application No. 48876/08, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-119244
- Armenia v. Azerbaijan. (2023, 22. veebruar). Euroopa Inimõiguste Kohtu suurkoda, avaldus nr 42521/20, kohtuotsus. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-223700
- Austin and Others v. the United Kingdom. (2012, 15. märts). European Court of Human Rights, Applications Nos. 39692/09, 40713/09 and 41008/09. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109581
- Baka v. Hungary. (2016, 23. juuni). European Court of Human Rights, Application No. 20261/12, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163113
- Bayatyan v. Armenia (2011, 7. juuli). European Court of Human Rights, Application No. 23459/03, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105611
- Benthem v. the Netherlands. (1985, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 8848/80, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57437

- Biao v. Denmark. (2016, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 38590/10, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163115
- Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom. (2021, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Applications Nos. 58170/13, 62322/14 and 24960/15, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210077
- Bochan v. Ukraine (No. 2). (2015, 5. veebruar). European Court of Human Rights, Application No. 22251/08. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-150770
- Brannigan and McBride v. the United Kingdom. (1993, 26. mai). European Court of Human Rights, Series A, No. 258-B, Applications Nos. 14553/89 and 14554/89, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57819
- Brogan and Others v. the United Kingdom. (1988, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Applications Nos. 11209/84, 11234/84, 11266/84 and 12009/86. https://hudoc.echr.coe.int/
- Calvelli and Ciglio v. Italy. (2002, 17. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 32967/96, Grand Chamber. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59855
- Campbell and Cosans v. the United Kingdom. (1982, 25. veebruar). European Court of Human Rights, Applications Nos. 7511/76 and 7743/76, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57455
- Campbell and Fell v. the United Kingdom. (1984, 28. juuni). European Court of Human Rights, Applications Nos. 7819/77 and 7878/77, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/
- Carson and Others v. the United Kingdom. (2010, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 42184/05, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97784
- Case “Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium” v. Belgium. (1968, 23. juuli). European Court of Human Rights, Applications Nos. 1474/62, 1677/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63 and 2126/64, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57525
- Centre for Legal Resources on behalf of Valentin Câmpeanu v. Romania. (2014, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 47848/08, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145577
- Chahal v. the United Kingdom. (1996, 15. november). European Court of Human Rights, Application No. 22414/93, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58004
- Cha’are Shalom Ve Tsedek v. France [GC]. (2000, 27. juuni). European Court of Human Rights, Grand Chamber, Application No. 27417/95. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58738
- Chassagnou and Others v. France. (1999, 29. aprill). European Court of Human Rights, Applications Nos. 25088/94, 28331/95 and 28443/95, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58288
- Christine Goodwin v. the United Kingdom. (2002, 11. juuli). European Court of Human Rights, Application No. 28957/95. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60596
- Communauté genevoise d’action syndicale (CGAS) v. Switzerland. (2022, 15. märts). European Court of Human Rights, Application No. 21881/20, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-216088
- Creangă v. Romania. (2012, 23. veebruar). European Court of Human Rights, Application No. 29226/03. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109098
- Cyprus v. Turkey. (2001, 10. mai). European Court of Human Rights, Application No. 25781/94. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59454

- D.H. and Others v. the Czech Republic. (2007, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 57325/00, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83256
- Dániel Karsai v. Hungary. (2024, 13. juuni). European Court of Human Rights, Application No. 32312/23. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-234536
- Dareskizb v. France. (2016, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 28805/11, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163820
- Dareskizb v. France. (2016, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 41950/11, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164881
- De Tommaso v. Italy. (2017, 23. veebruar). European Court of Human Rights, Application No. 43395/09, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170359
- Delcourt v. Belgium. (1970, 17. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 2689/65. https://hudoc.echr.coe.int/
- Demir and Baykara v. Turkey. (2008, 12. november). European Court of Human Rights, Application No. 34503/97. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89558
- Denisov v. Ukraine. (2018, 25. september). European Court of Human Rights, Application No. 76639/11, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-196263
- Denmark v. Turkey. (2000, 5. aprill). European Court of Human Rights, Application No. 34382/97. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58564
- Domenjoud v. France. (2024, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Applications Nos. 34749/16 and 79607/17, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-233512
- Dubská and Krejzová v. the Czech Republic. (2016, 15. november). European Court of Human Rights, Applications Nos. 28859/11 and 28473/12. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-168066
- Dudgeon v. the United Kingdom. (1981, 22. oktoober). European Court of Human Rights, Application No. 7525/76, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57473
- Džaksy v. Croatia. (2022, 20. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 64860/16. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-214805
- Edwards v. the United Kingdom. (1992, 16. detsember). European Court of Human Rights, Application No. 13071/87. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57774
- Engel and Others v. the Netherlands. (1976, 8. juuni). European Court of Human Rights, Applications Nos. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72 and 5370/72, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57479
- Enhorn v. Sweden. (2005, 25. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 56529/00, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68077
- Evans v. the United Kingdom. (2007, 10. aprill). European Court of Human Rights, Application No. 6339/05. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80046
- Fressoz and Roire v. France. (1999, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 29183/95, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58906
- García Ruiz v. Spain. (1999, 21. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 30544/96, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58903
- Georgia v. Russia (I). (2014, 3. juuli). European Court of Human Rights, Application No. 13255/07. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145072
- Georgia v. Russia (I) – Just Satisfaction. (2019, 31. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 13255/07. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-189903

- Georgia v. Russia (II). (2021, 21. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 38263/08, Grand Chamber. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-207757
- Gillow v. the United Kingdom. (1986, 26. märts). European Court of Human Rights, Application No. 9063/80, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57604
- G.K. and A.S. v. Switzerland. (2026, 16. juuli). European Court of Human Rights, Fifth Section, Application Nos. 55299/20 and 31515/22. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-251381
- Glass v. the United Kingdom. (2004, 9. märts). European Court of Human Rights, Application No. 61827/00. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61663
- Glasing v. Federal Republic of Germany. (1960, 1. jaanuar). European Commission of Human Rights, Application No. 458/59, Collection of Decisions, Vol. 3. https://hudoc.echr.coe.int/
- Golder v. the United Kingdom. (1975, 21. veebruar). European Court of Human Rights, Application No. 4451/70, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496
- Guzzardi v. Italy. (1980, 6. november). European Court of Human Rights, Application No. 7367/76, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57498
- H. v. Belgium. (1987, 30. november). European Court of Human Rights, Application No. 8950/80. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57500
- Haas v. Switzerland. (2011, 20. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 31322/07. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102940
- Halford v. the United Kingdom. (1997, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 20605/92, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58039
- Handyside v. the United Kingdom. (1976, 7. detsember). European Court of Human Rights, Series A, No. 24, Application No. 5493/72, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57499
- Hassan v. the United Kingdom. (2014, 16. september). European Court of Human Rights, Application No. 29750/09. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146501
- Hatton and Others v. the United Kingdom. (2003, 8. juuli). European Court of Human Rights, Application No. 36022/97. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61188
- Huvig v. France. (1990, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 11105/84, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57627
- Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia. (2004, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 48787/99, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61886
- Ireland v. the United Kingdom. (1978, 18. jaanuar). European Court of Human Rights, Series A, No. 25, Application No. 5310/71, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57506
- Jalloh v. Germany. (2006, 11. juuli). European Court of Human Rights, Application No. 54810/00, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76307
- Jehovah's Witnesses of Moscow and Others v. Russia. (2010, 10. juuni). European Court of Human Rights, Application No. 302/02, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99221
- Johnston and Others v. Ireland. (1986, 18. detsember). European Court of Human Rights, Application No. 9697/82, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57508
- Kanatli v. Türkiye. (2024, 12. märts). European Court of Human Rights, Second Section, Application No. 18382/15. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-231540
- Kavala v. Turkey. (2019, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 28749/18, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-199515

- Kemmache v. France (No. 3). (1994, 24. november). European Court of Human Rights, Series A, No. 296-C, Application No. 17621/91. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57905
- Kham v. Russia. (2011, 26. mai). European Court of Human Rights, Application No. 2215/06. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104918
- Kokkinakis v. Greece. (1993, 25. mai). European Court of Human Rights, Application No. 14307/88, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57827
- Konstantin Markin v. Russia. (2012, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 30078/06, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109868
- König v. Germany. (1978, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 6232/73. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57498
- Kress v. France. (2001, 7. juuni). European Court of Human Rights, Application No. 39594/98, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59476
- Kudła v. Poland. (2000, 26. oktoober). European Court of Human Rights, Application No. 30210/96. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58920
- Lambert and Others v. France. (2015, 5. juuni). European Court of Human Rights, Application No. 46043/14. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155352
- Lautsi and Others v. Italy. (2011, 18. märts). European Court of Human Rights, Application No. 30814/06, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104040
- Lawless v. Ireland (No. 1). (1960, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 332/57, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57516
- Lawless v. Ireland (No. 3). (1961, 1. juuli). European Court of Human Rights, Series A, No. 3, Application No. 332/57, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518
- Leyla Şahin v. Turkey. (2005, 10. november). European Court of Human Rights, Application No. 44774/98, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70956
- Lingens v. Austria. (1986, 8. juuli). European Court of Human Rights, Application No. 9815/82, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57523
- Magyar Helsinki Bizottság v. Hungary. (2016, 8. november). European Court of Human Rights, Application No. 18030/11. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167828
- Marckx v. Belgium. (1979, 13. juuni). European Court of Human Rights, Application No. 6833/74, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57534
- Mayboroda v. Ukraine. (2023, 13. aprill). European Court of Human Rights, Application No. 14709/07. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-224103
- Mehmet Hasan Altan v. Turkey. (2018, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 13237/17, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181862
- Micallef v. Malta. (2009, 15. oktoober). European Court of Human Rights, Application No. 17056/06, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95031
- Molla Sali v. Greece. (2018, 19. detsember). European Court of Human Rights, Application No. 20452/14, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-188985
- Mortier v. Belgium. (2022, 4. oktoober). European Court of Human Rights, Application No. 78017/17. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-220380
- Nachova and Others v. Bulgaria. (2005, 26. mai). European Court of Human Rights, Applications Nos. 43577/98 and 43579/98. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69630
- Niemietz v. Germany. (1992, 16. detsember). European Court of Human Rights, Application No. 13710/88, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57887

- Oršuš and Others v. Croatia. (2010, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 15766/03, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97689
- Osman v. the United Kingdom. (1998, 28. oktoober). European Court of Human Rights, Application No. 23452/94. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58257
- Osmanoğlu and Kocabaş v. Switzerland. (2017, 10. jaanuar). European Court of Human Rights, Third Section, Application No. 29086/12. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170346
- Otto-Preminger-Institut v. Austria. (1994, 20. september). European Court of Human Rights, Application No. 13470/87, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57897
- Öneryıldız v. Turkey. (2004, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 48939/99, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67614
- Pasquinelli and Others v. San Marino. (2024, 29. august). European Court of Human Rights, First Section, Application No. 24622/22. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235475
- Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom. (2002, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 46477/99, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60290
- Pentikäinen v. Finland. (2015, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 11882/10, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158223
- Pierre-Bloch v. France. (1997, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 24194/94, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58103
- Pindo Mulla v. Spain. (2024, 17. september). European Court of Human Rights, Application No. 15541/20, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-236065
- Pretty v. the United Kingdom. (2002, 29. aprill). European Court of Human Rights, Application No. 2346/02, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60448
- Procola v. Luxembourg. (1995, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 14570/89, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57950
- Russian Federation v. Ukraine. (2021, 22. juuli). European Court of Human Rights, Application No. 36958/21. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-211831
- Russian Federation v. Ukraine – Striking Out of the Application. (2023, 18. juuli). European Court of Human Rights, Application No. 36958/21. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-225720
- S. and Marper v. the United Kingdom. (2008, 4. detsember). European Court of Human Rights, Applications Nos. 30562/04 and 30566/04, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90051
- S.A.S. v. France. (2014, 1. juuli). European Court of Human Rights, Application No. 43835/11, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145466
- Salesi v. Italy. (1993, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 13023/87, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57813
- Schouten and Meldrum v. the Netherlands. (1994, 9. september). European Court of Human Rights, Applications Nos. 19005/91 and 19006/91, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57572
- Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina. (2009, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Applications Nos. 27996/06 and 34836/06, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96491
- Shtukaturov v. Russia. (2008, 27. märts). European Court of Human Rights, Application No. 44009/05. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85449

- Silver and Others v. the United Kingdom. (1983, 25. märts). European Court of Human Rights, Applications Nos. 5947/72, 6205/73, 7052/75, 7061/75, 7107/75, 7113/75 and 7136/75, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57577
- Slovenia v. Croatia. (2020, 18. november). European Court of Human Rights, Application No. 54155/16. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-206885
- Soering v. the United Kingdom. (1989, 7. juuli). European Court of Human Rights, Series A, No. 161, Application No. 14038/88, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619
- Solomakhin v. Ukraine. (2012, 15. märts). European Court of Human Rights, Application No. 24429/03. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109565
- Stanev v. Bulgaria. (2012, 17. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 36760/06, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108690
- Storck v. Germany. (2005, 16. juuni). European Court of Human Rights, Application No. 61603/00. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69374
- Taganrog Local Religious Organisation and Others v. Russia. (2022, 7. juuni). European Court of Human Rights, Applications Nos. 32401/10 and 19 Others. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-217535
- Telfner v. Austria. (2000, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 33501/96. https://hudoc.echr.coe.int/
- The Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1). (1979, 26. aprill). European Court of Human Rights, Series A, No. 30, Application No. 6538/74, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584
- Thlimmenos v. Greece. (2000, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 34369/97, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58561
- Thorgeir Thorgeirson v. Iceland. (1992, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 13778/88, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57795
- Timishev v. Russia. (2005, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Applications Nos. 55762/00 and 55974/00, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71627
- Tyrer v. the United Kingdom. (1978, 25. aprill). European Court of Human Rights, Application No. 5856/72, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57587
- Ukraine and the Netherlands v. Russia. (2025, 9. juuli). European Court of Human Rights, Grand Chamber, Applications Nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20 and 11055/22. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-244292
- Ukraine v. Russia (Eastern Ukraine). (2021, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 55855/18. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-207200
- Ukraine v. Russia (re Crimea). (2024, 25. juuni). European Court of Human Rights, Grand Chamber, Applications Nos. 20958/14 and 38334/18. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139
- V.C. v. Slovakia. (2011, 8. november). European Court of Human Rights, Application No. 18968/07. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107364
- Vavřička and Others v. the Czech Republic. (2021, 8. aprill). European Court of Human Rights, Applications Nos. 47621/13 and others, Grand Chamber. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-209039
- Vereinigung Bildender Künstler v. Austria. (2007, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Application No. 68354/01, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79188

- Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland. (2024, 9. aprill). European Court of Human Rights. Application No. 53600/20, Grand Chamber. https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-233206
- Vinter and Others v. the United Kingdom. (2013, 9. juuli). European Court of Human Rights, Applications Nos. 66069/09, 130/10 and 3896/10, Grand Chamber. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122664
- Von Hannover v. Germany (No. 2). (2012, 1. jaanuar). European Court of Human Rights, Applications Nos. 40660/08 and 60641/08, Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109029
- Wingrove v. the United Kingdom. (1996, 25. november). European Court of Human Rights, Application No. 17419/90. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58080
- Winterwerp v. the Netherlands. (1979, 24. oktoober). European Court of Human Rights, Application No. 6301/73. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57597
- Wojtyczek, K. (2021, 8. aprill). European Court of Human Rights, Dissenting opinion in Vavřička and Others v. the Czech Republic [GC], nos. 47621/13, 3867/14, 73094/14, 19298/15, 19306/15 and 43883/15, especially para. 17. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-209039
- W. v. the United Kingdom. (1993, 10. veebruar). European Commission of Human Rights, Second Chamber, Application No. 18187/91. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-1503
- X and Y v. the Netherlands. (1985, 26. märts). European Court of Human Rights, Application No. 8978/80. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57603
- Y.F. v. Turkey. (2003, 22. juuli). European Court of Human Rights, Application No. 24209/94. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61261
- Z and Others v. the United Kingdom. (2001, 10. mai). European Court of Human Rights, Application No. 29392/95, Grand Chamber Judgment. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59455

Euroopa Inimõiguste Komisjon

- Austria v. Italy. (1961, 11. jaanuar). European Commission of Human Rights, Application No. 788/60, Decision on admissibility. Council of Europe. https://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-115598
- Belgium v. Spain. (1955, 1. jaanuar). European Commission of Human Rights, Application No. 148/55. Council of Europe. https://hudoc.echr.coe.int/
- Belgium v. Spain. (1962, 1. jaanuar). European Commission of Human Rights, Application No. 148/55, Commission Report. https://hudoc.echr.coe.int/
- Cyprus v. Turkey. (1976, 10. juuli). European Commission of Human Rights, Applications Nos. 6780/74 and 6950/75, Report of the Commission. Council of Europe. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59454
- France, Norway, Denmark, Sweden and the Netherlands v. Turkey. (1985, 7. detsember). European Commission of Human Rights, Applications Nos. 9940/82–9944/82, Report of the Commission. https://hudoc.echr.coe.int/
- Greece v. the United Kingdom. (1958, 26. september). European Commission of Human Rights, Application No. 176/56, Commission Report. https://hudoc.echr.coe.int/eng
- Greece v. the United Kingdom. (1959, 8. juuli). European Commission of Human Rights, Application No. 299/57, Commission Report. https://hudoc.echr.coe.int/eng

- Ireland v. the United Kingdom. (1976, 25. jaanuar). European Commission of Human Rights, Application No. 5310/71, Report of the Commission. Council of Europe. https://hudoc.echr.coe.int/
- Kemmache v. France (No. 3). (1993, 21. oktoober). European Commission of Human Rights, Application No. 17621/91, Decision. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57855
- Lawless v. Ireland. (1959, 19. detsember). European Commission of Human Rights, Application No. 332/57, Report of the Commission. Council of Europe. https://hudoc.echr.coe.int/
- Nyyssönen v. Finland. (1998, 15. jaanuar). European Commission of Human Rights, Application No. 30406/96, First Chamber. https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?filename=NYYSS%C3%96NEN+v.+FINLAND.pdf&id=001-4097&library=ECHR&logEvent=False
- The Greek Case. (1969, 5. november). European Commission of Human Rights, Applications Nos. 3321/67, 3322/67, 3323/67 and 3344/67, Report of the Commission. Council of Europe. https://hudoc.echr.coe.int/
- X v. Austria. (1974, 30. mai). European Commission of Human Rights, Application No. 5416/72, Decisions and Reports, Vol. 46. Council of Europe. https://hudoc.echr.coe.int/

Euroopa Liidu Kohus

- A and Others v. Tallinna linn. (2025, 12. juuni). Court of Justice of the European Union, Case C-219/24, ECLI:EU:C:2025:468. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-219/24
- Åkerberg Fransson. (2013, 26. veebruar). Court of Justice of the European Union, Case C-617/10, Grand Chamber Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-617/10
- Aranyosi ja Căldăraru. (2016, 5. aprill). Court of Justice of the European Union, Joined Cases C-404/15 ja C-659/15 PPU, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-404/15
- British American Tobacco (Investments) Ltd and Imperial Tobacco Ltd. (2002, 22. oktoober). Court of Justice of the European Union, Case C-491/01, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-491/01
- Commission v. Poland (Independence of Ordinary Courts). (2019, 5. november). Court of Justice of the European Union, Case C-192/18, Grand Chamber Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-192/18
- Commission v. Poland (Independence of the Supreme Court). (2019, 24. juuni). Court of Justice of the European Union, Case C-619/18, Grand Chamber Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-619/18
- Confédération paysanne and Others v. Premier ministre and Ministre de l'Agriculture et de l'Alimentation. (2018, 25. juuli). Court of Justice of the European Union, Case C-528/16, ECLI:EU:C:2018:583. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-528/16
- Costa v. ENEL. (1964, 15. juuli). Court of Justice of the European Union, Case 6/64, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=6/64
- Deutsche Parkinson Vereinigung eV v. Zentrale zur Bekämpfung unlauteren Wettbewerbs eV. (2016, 19. september). Court of Justice of the European Union, Case C-148/15, ECLI:EU:C:2016:776. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-148/15
- Digital Rights Ireland Ltd and Kärntner Landesregierung and Others. (2014, 8. aprill). Court of Justice of the European Union, Joined Cases C-293/12 and C-594/12, ECLI:EU:C:2014:238. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62012CJ0293

- ERT v. DEP. (1991, 18. juuni). Court of Justice of the European Union, Case C-260/89, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-260/89
- Francovich and Bonifaci v. Italian Republic. (1991, 19. november). Court of Justice of the European Union, Joined Cases C-6/90 and C-9/90, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?docid=97140&doclang=EN
- Hauer v. Land Rheinland-Pfalz. (1979, 13. detsember). Court of Justice of the European Union, Case 44/79, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=44/79
- Hungary v. European Parliament and Council of the European Union. (2022, 16. veebruar). Court of Justice of the European Union, Case C-156/21, Grand Chamber Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-156/21
- Internationale Handelsgesellschaft mbH v. Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel. (1970, 17. detsember). Court of Justice of the European Union, Case 11/70, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=11/70
- Kadi and Al Barakaat International Foundation v. Council of the European Union and Commission of the European Communities. (2008, 3. september). Court of Justice of the European Union, Joined Cases C-402/05 P and C-415/05 P, Grand Chamber Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-402/05
- Kingdom of the Netherlands v. European Parliament and Council of the European Union. (2001, 9. oktoober). Court of Justice of the European Union, Case C-377/98, ECLI:EU:C:2001:523. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61998CJ0377
- Kreil v. Federal Republic of Germany. (2000, 11. jaanuar). Court of Justice of the European Union, Case C-285/98, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-285/98
- Kücükdeveci v. Swedex GmbH & Co. KG. (2010, 19. jaanuar). Court of Justice of the European Union, Case C-555/07, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-555/07
- Miasto Łowicz and Prokurator Generalny. (2020, 26. märts). Court of Justice of the European Union, Joined Cases C-558/18 and C-563/18, Grand Chamber Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-558/18
- Minister for Justice and Equality (LM/Celmer). (2018, 25. juuli). Court of Justice of the European Union, Case C-216/18 PPU, Grand Chamber Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-216/18
- Nold KG v. European Commission. (1974, 14. mai). Court of Justice of the European Union, Case 4/73, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=4/73
- Omega Spielhallen GmbH v. Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn. (2004, 14. oktoober). Court of Justice of the European Union, Case C-36/02, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-36/02
- Opinion 2/13 on Accession of the European Union to the European Convention on Human Rights. (2014, 18. detsember). Court of Justice of the European Union, Opinion 2/13. https://curia.europa.eu/
- Poland v. European Parliament and Council of the European Union. (2022, 16. veebruar). Court of Justice of the European Union, Case C-157/21, Grand Chamber Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-157/21
- RS (Effect of the Judgments of a Constitutional Court). (2022, 22. veebruar). Court of Justice of the European Union, Case C-430/21, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-430/21

- Schindler Holding Ltd and Others v. European Commission. (2013, 18. juuli). Court of Justice of the European Union, Case C-501/11 P, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-501/11
- Schmidberger v. Austria. (2003, 12. juuni). Court of Justice of the European Union, Case C-112/00, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-112/00
- Schrems v. Data Protection Commissioner. (2015, 6. oktoober). Court of Justice of the European Union, Case C-362/14, Grand Chamber Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-362/14
- Simmenthal S.p.A. v. Amministrazione delle Finanze dello Stato. (1978, 9. märts). Court of Justice of the European Union, Case 106/77, Judgment. https://curia.europa.eu/
- The Queen v. Minister of Agriculture, Fisheries and Food and Secretary of State for Health, ex parte Fedesa and Others. (1990, 13. november). Court of Justice of the European Union, Case C-331/88, ECLI:EU:C:1990:391. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-331/88
- The Queen v. Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte National Farmers' Union and Others. (1998, 5. mai). Court of Justice of the European Union, Case C-157/96, ECLI:EU:C:1998:191. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-157/96
- The Queen v. Secretary of State for Transport, ex parte Factortame Ltd and Others. (1990, 19. juuni). Court of Justice of the European Union, Case C-213/89, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-213/89
- Van Gend en Loos v. Nederlandse Administratie der Belastingen. (1963, 5. veebruar). Court of Justice of the European Union, Case 26/62, Judgment. https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=26/62

RAHVUSVAHELISED KOHUD JA TRIBUNALID

Aafrika Inimõiguste ja Rahvaste Õiguste Kohus

- Aafrika Inimõiguste ja Rahvaste Õiguste Kohus. (2013). Actions pour la Protection des Droits de l'Homme (APDH) vs. Côte d'Ivoire'i Vabariik (taotlus nr 001/2014, 18. november 2016). https://afchpr-commentary.uwazi.io/en/entity/6j6q1r5u9j6
- Aafrika Inimõiguste ja Rahvaste Õiguste Kohus. (2013). Ernest Francis Mtingwi vs. Malawi Vabariik (taotlus nr 001/2013, 15. märts 2013). https://www.african-court.org/c3/index.php/cases/2016-11-18-01-18-12
- Aafrika Inimõiguste ja Rahvaste Õiguste Kohus. (2013). Tanganyika Law Society ja Legal and Human Rights Centre vs. Tansaania Ühendvabariik (taotlused nr 009/2011 ja 011/2011, 14. juuni 2013). https://www.african-court.org/c3/index.php/cases/2016-11-18-01-23-02

Ameerika Inimõiguste Komisjon

- Ameerika Inimõiguste Komisjon. (1988). Clifton Wright vs. Jamaica (kaasus nr 9260, resolutsioon nr 29/88, 14. september 1988). https://www.cidh.oas.org/annualrep/87.88eng/Jamaica9260.htm
- Ameerika Inimõiguste Komisjon. (1996). Juan Milla Bermúdez vs. Honduras (kaasus nr 11.206, aruanne nr 46/96, 15. oktoober 1996). https://hrlibrary.umn.edu/cases/1996/honduras46-96.htm

- Ameerika Inimõiguste Komisjon. (1996). Marzioni vs. Argentina (kaasus nr 11.673, aruanne nr 39/96, 15. oktoober 1996). https://www.cidh.oas.org/annualrep/96eng/Argentina11673.htm

Ameerika Inimõiguste Kohus

- Ameerika Inimõiguste Kohus. (1988). Velásquez Rodríguez vs. Honduras (seeria C nr 4, 29. juuli 1988). https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_04_ing.pdf
- Ameerika Inimõiguste Kohus. (1989). Godínez Cruz vs. Honduras (seeria C nr 5, 20. jaanuar 1989). https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_05_ing.pdf
- Ameerika Inimõiguste Kohus. (1999). Castillo Petruzzi jt vs. Peruu (seeria C nr 52, 30. mai 1999). https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_52_ing.pdf
- Ameerika Inimõiguste Kohus. (2001). Barrios Altos vs. Peruu (seeria C nr 75, 14. märts 2001). https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_75_ing.pdf
- Ameerika Inimõiguste Kohus. (2006). Almonacid Arellano jt vs. Tšiili (seeria C nr 154, 26. september 2006). https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_154_ing.pdf
- Ameerika Inimõiguste Kohus. (2007). Case of Zambrano Vélez et al. v. Ecuador, Judgment. https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_166_esp.pdf
- Ameerika Inimõiguste Kohus. (2013). Case of J. v. Peru, Judgment. https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_275_esp.pdf
- Ameerika Inimõiguste Kohus. (2013). Case of Mendoza et al. v. Argentina, Judgment, Series C No. 260. https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_260_esp.pdf

Alaline Rahvusvaheline Kohus

- Permanent Court of International Justice. (1926, 25. mai). Certain German Interests in Polish Upper Silesia (Germany v. Poland), Judgment No. 7. Series A, No. 7. https://www.icj-cij.org/pcij-series-a
- Permanent Court of International Justice. (1927, 25. mai). Factory at Chorzów (Germany v. Poland), Judgment No. 8, Merits. Series A, No. 9. https://www.icj-cij.org/pcij-series-a
- Permanent Court of International Justice. (1927, 7. september). The Case of the S.S. "Lotus" (France v. Turkey), Series A No. 10. https://www.icj-cij.org/public/documents/pcij-series-a/en/428.pdf
- Permanent Court of International Justice. (1928, 13. september). Factory at Chorzów (Claim for Indemnity) (Germany v. Poland), Judgment No. 13 / Judgment No. 17, Series A, No. 17. https://www.icj-cij.org/public/documents/pcij-series-a/en/463.pdf
- Permanent Court of International Justice. (1936, 5. veebruar). Diversion of Water from the Meuse (Netherlands v. Belgium), Judgment, Series A/B No. 70. https://www.icj-cij.org/pcij-series-a-b

Endise Jugoslaavia Rahvusvaheline Kriminaaltribunal

- International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. (1993, 25. mai). Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. United Nations Security Council Resolution 827 (1993). https://www.icty.org/en/documents/statute-tribunal
- International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. (1997, 7. mai). Prosecutor v. Tadić, Case No. IT-94-1-T, Opinion and Judgment. https://www.icty.org/x/cases/tadic/tjug/en/tad-tsj70507JT2-e.pdf

- International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. (1998, 10. detsember). Prosecutor v. Furundžija, Case No. IT-95-17/1-T, Judgment. https://www.icty.org/x/cases/furundzija/tjug/en/fur-tj981210e.pdf
- International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. (1999, 15. juuli). Prosecutor v. Tadić, Case No. IT-94-1-A, Judgment. https://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf
- International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. (2001, 2. august). Prosecutor v. Krstić, Case No. IT-98-33-T, Judgment. https://www.icty.org/case/krstic
- International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. (2001, 22. veebruar). Prosecutor v. Kunarac, Kovač and Vuković, Case Nos. IT-96-23-T and IT-96-23/1-T, Judgment. https://www.icty.org/x/cases/kunarac/tjug/en/kun-tj010222e.pdf
- International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. (2002, 12. juuni). Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovač and Zoran Vuković, Case Nos. IT-96-23-A and IT-96-23/1-A. https://www.icty.org/x/cases/kunarac/acjug/en/kun-aj020612e.pdf

Kaug-Ida Rahvusvaheline Sõjatribunal

- International Military Tribunal for the Far East. (1946, 19. jaanuar). Charter of the International Military Tribunal for the Far East. https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.21_IMTFE%20Charter.pdf
- International Military Tribunal for the Far East. (1948, 12. november). Judgment of the International Military Tribunal for the Far East. Library of Congress. https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.23_IMTFE%20Judgement.pdf / https://www.loc.gov/item/2011525369/

Nürnbergi Rahvusvaheline Sõjatribunal

- International Centre for War Crimes Trials. (s. a.). Nuernberg Military Tribunals: Volume I — The Medical Case. Philipps-Universität Marburg. https://www.uni-marburg.de/de/icwc/dokumentation/icwc-datenbank/dokumente/nmt/nuernberg-military-tribunals
- International Military Tribunal. (1945, 8. august). Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis Powers and Charter of the International Military Tribunal (London Agreement). https://avalon.law.yale.edu/imt/imtchart.asp
- International Military Tribunal. (1945). Charter of the International Military Tribunal, 8. august 1945. https://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp
- International Military Tribunal. (1946, 19. jaanuar). Official transcript of proceedings before the International Military Tribunal, Nuremberg: Examination of Birger Dahlerus / Cross-examination of Hermann Göring / Document D-736. https://avalon.law.yale.edu/imt/03-19-46.asp
- International Military Tribunal. (1946, 20.–21. märts). Official transcript of proceedings before the International Military Tribunal, Nuremberg, Germany: Cross-examination of Hermann Göring ja Document D-736. https://avalon.law.yale.edu/imt/03-20-46.asp

- International Military Tribunal. (1946, 1. oktoober). Judgment of the International Military Tribunal for the Trial of the Major War Criminals. https://avalon.law.yale.edu/imt/09-30-46.asp
- International Military Tribunal. (1946). The Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945–1 October 1946 (Vol. XXII). Nürnberg. https://avalon.law.yale.edu/subject_menus/imt.asp ning https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_Vol-XXII.pdf
- International Military Tribunal. (1947). The judgment of the International Military Tribunal for the trial of German major war criminals: The Nazi regime in Germany. https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/NTs_war-criminals.html
- International Military Tribunal. (1947). Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal: Proceedings Vol. XX.
- United States Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality. (1945–1946). Captured German documents and affidavits. U.S. Government Printing Office. https://www.loc.gov/item/2011525363_NT_Nazi-Vol-III/
- United States Department of Justice. (1948). Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10, Vol. VIII: The I.G. Farben Case. U.S. Government Printing Office. https://www.legal-tools.org/doc/a4d855/pdf/
- United States Government Printing Office. (1949). Trials of war criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10, Nuernberg, October 1946–April 1949: Case 6: U.S. v. Krauch et al. (I.G. Farben case). lk 1307–1325. https://books.google.com/books/about/Trials_War_Criminals_Before_the_Nuern.html?id=YPTSI9tdEXsC

Rahvusvaheline Kohus

- International Court of Justice. (1933). Legal Status of Eastern Greenland (Denmark v. Norway), Judgment, 5. aprill 1933. https://www.icj-cij.org/case/53
- International Court of Justice. (1949). Corfu Channel (United Kingdom v. Albania), Judgment. ICJ Reports 1949, 4. https://www.icj-cij.org/case/1
- International Court of Justice. (1949, 11. aprill). Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations, Advisory Opinion. ICJ Reports 1949, 174–188. https://www.icj-cij.org/case/4
- International Court of Justice. (1951, 28. mai). Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Advisory Opinion. ICJ Reports 1951, 15–69. https://www.icj-cij.org/case/12
- International Court of Justice. (1966, 18. juuli). South West Africa (Ethiopia v. South Africa; Liberia v. South Africa), Second Phase, Judgment. ICJ Reports 1966, 6. https://www.icj-cij.org/case/46
- International Court of Justice. (1970, 5. veebruar). Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain), Judgment. https://www.icj-cij.org/case/50
- International Court of Justice. (1974). Nuclear Tests (Australia v. France), Judgment. ICJ Reports 1974. https://www.icj-cij.org/case/58
- International Court of Justice. (1986). Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Judgment. ICJ Reports 1986, 14. https://www.icj-cij.org/case/70

- International Court of Justice. (1995, 30. juuni). East Timor (Portugal v. Australia), Judgment. ICJ Reports 1995, 90. https://www.icj-cij.org/case/84
- International Court of Justice. (2004, 9. juuli). Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion. ICJ Reports 2004, 136. https://www.icj-cij.org/case/131
- International Court of Justice. (2005). Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda), Judgment. https://www.icj-cij.org/case/116
- International Court of Justice. (2007). Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment. ICJ Reports 2007, 43. https://www.icj-cij.org/case/91
- International Court of Justice. (2012). Statute and Rules of Court. https://www.icj-cij.org/statute
- International Court of Justice. (2019, 25. veebruar). Legal Consequences of the Separation of the Chagos Archipelago from Mauritius in 1965, Advisory Opinion. ICJ Reports 2019, 95. https://www.icj-cij.org/case/169

Rahvusvaheline Kriminaalkohus

- International Criminal Court. (1998). Rome Statute of the International Criminal Court. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Rome-Statute.pdf
- International Criminal Court. (2012, 14. märts). Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, Case No. ICC-01/04-01/06, Judgment pursuant to Article 74 of the Rome Statute. https://www.icc-cpi.int/drc/lubanga
- International Criminal Court. (2012, 10. juuli). Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, Case No. ICC-01/04-01/06, Decision on Sentence. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2012_07409.PDF
- International Criminal Court. (2013). Elements of Crimes. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf
- International Criminal Court. (2016, 21. märts). Prosecutor v. Bemba Gombo, Case No. ICC-01/05-01/08, Judgment pursuant to Article 74 of the Rome Statute. https://www.icc-cpi.int/car/bemba

Rwanda Rahvusvaheline Kriminaaltribunal

- International Criminal Tribunal for Rwanda. (1994, 8. november). Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda. United Nations Security Council Resolution 955 (1994). https://unictr.irmct.org/en/documents/statute-tribunal
- International Criminal Tribunal for Rwanda. (1998). Prosecutor v. Akayesu, Case No. ICTR-96-4-T, Judgment. https://unictr.irmct.org/en/cases/ictr-96-4
- International Criminal Tribunal for Rwanda. (1999). Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana, Case No. ICTR-95-1-T, Judgment. https://unictr.irmct.org/en/cases/ictr-95-1
- International Criminal Tribunal for Rwanda. (2003). Prosecutor v. Nahimana, Barayagwiza and Ngeze (Media Case), Case No. ICTR-99-52-T, Judgment. https://unictr.irmct.org/en/cases/ictr-99-52

USA Sõjatribunalid Nürnbergis

- Library of Congress. (s. a.). Trials of war criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10. U.S. Government Printing Office. https://www.loc.gov/item/2011525364/
- National Archives and Records Administration. (1946–1949). Records of U.S. Military Tribunals at Nuernberg (Record Group 238 / Microfilm M887). https://www.archives.gov/research/captured-german-records/us-tribunals-nuernberg.html
- National Archives and Records Administration. (2023). World War II war crimes records. National Archives. https://www.archives.gov/research/captured-german-records/war-crimes-trials
- Nuremberg Trials Project. (1945–1947). Affidavit concerning medical experiments conducted at Ravensbrück and Hohenlychen. Harvard Law School Library. https://nuremberg.law.harvard.edu/documents/1798-affidavit-concerning-medical-experiments
- Office of Military Government for Germany (U.S.). (1947). Indictment. Trial 6 – I.G. Farben Case. https://digitalcommons.law.uga.edu/nmt6/1/
- United States Military Tribunal. (1947). United States v. Altstötter et al. (The Justice Case). https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/Law-Reports_Vol-III.pdf
- United States Military Tribunal. (1947, 19. august). United States v. Brandt et al. (The Medical Case). U.S. Government Printing Office. https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/Nuremberg_trials.html
- United States Military Tribunal. (1948). United States v. Flick et al., Judgment. https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/NTs_war-criminals.html
- United States Military Tribunal. (1949). United States v. von Weizsäcker et al. (The Ministries Case). https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/Law-Reports_Vol-XIV.pdf
- United States Military Tribunal. (1949–1953). Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10 (Vols. I–XIV). U.S. Government Printing Office. https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/llmlp/NT_war-criminals/
- United States Military Tribunal I. (1946–1949). United States of America v. Karl Brandt et al. (The Medical Case), Case No. 1: Official Transcripts and Judgment. Harvard Law School Library. https://nuremberg.law.harvard.edu/transcripts/1-transcript-for-nmt-1-medical-case
- United States Military Tribunal I. (1947). Judgment and Sentence in the Medical Case (Case No. 1). U.S. Government Printing Office. https://digitalcommons.law.uga.edu/nmt1/
- United States Military Tribunal I. (1947). Rules of Procedure adopted by Military Tribunal I in the Trial of the Medical Case (Case 1). https://avalon.law.yale.edu/imt/rules3.asp
- United States Military Tribunal I. (1947). Testimony of Viktor Brack and Karl Brandt. Harvard Law School Library. https://nuremberg.law.harvard.edu/transcripts/1-transcript-for-nmt-1-medical-case?seq=7791
- United States Military Tribunal IV. (1947). United States of America v. Erhard Milch et al. (Case No. II): Judgment. https://avalon.law.yale.edu/imt/07-14-47.asp
- United States Military Tribunal IV. (1947). United States v. Oswald Pohl et al. (The Pohl Case), Case No. 4. https://nuremberg.law.harvard.edu/transcripts/5-transcript-for-nmt-4-pohl-case?seq=562

- United States Military Tribunal V. (1947). United States of America v. Friedrich Flick et al. (Case No. V): Judgment. https://avalon.law.yale.edu/imt/07-22-47.asp
- United States Military Tribunal VI. (1947). Official transcript of the proceedings, Case VI (I.G. Farben Case). Harvard Law School Library. https://nuremberg.law.harvard.edu/transcripts/9-transcript-for-nmt-6-i-g-farben-case?seq=3681
- United States Military Tribunal VI. (1947–1948). Official transcript of proceedings: United States of America v. Carl Krauch et al. https://nuremberg.law.harvard.edu/transcripts/9
- United States Military Tribunal VI. (1948). Judgment of the Tribunal. Trial 6 – I.G. Farben Case. https://digitalcommons.law.uga.edu/nmt6/8/
- United States Military Tribunal VI. (1948). Sentences and Dissents: Trial 6 – I.G. Farben case. https://digitalcommons.law.uga.edu/nmt6/2/
- United States Military Tribunal VI. (1948). The I.G. Farben case: United States of America v. Carl Krauch et al. (Vol. VII–VIII). https://digitalcommons.law.uga.edu/nmt6/
- United States Military Tribunal X. (1948). United States of America v. Alfried Krupp et al. (Case No. X): Judgment. https://avalon.law.yale.edu/imt/07-31-48.asp

ÜRO Inimõiguste Komitee

- ÜRO Inimõiguste Komitee. (1989, 7. aprill). *Vuolanne vs. Soome* (teatis nr 265/1987). https://juris.ohchr.org/cases/1255
- ÜRO Inimõiguste Komitee. (1992, 10. märts). *General comment No. 20: Article 7 (Prohibition of torture or other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment)* (CCPR/C/GC/20). https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=NDHbUvPo0H0e6ReM%2BeoASfvbY3aH6JttLpsRvkmL87wD80W4xnAiRpmKA6ZLwTp9xzCLNUYwTBP35uH1Fw6yqQ%3D%3D
- ÜRO Inimõiguste Komitee. (1994, 26. juuli). *Celepli vs. Rootsi* (teatis nr 456/1991). https://juris.ohchr.org/cases/1277
- ÜRO Inimõiguste Komitee. (2006, 17. märts). *Brough v. Australia* (teatis nr 1184/2003, CCPR/C/86/D/1184/2003). https://juris.ohchr.org/casedetails/1241/en-US

ÜRO Sõjakuritegude Komisjon

- United Nations War Crimes Commission. (1947). Law reports of trials of war criminals (Vol. XI). His Majesty's Stationery Office. https://www.loc.gov/item/2011525464/

SISERIIKLIKUD KOHTUD

Ameerika Ühendriigid

- American Academy of Pediatrics et al. v. U.S. Department of Health and Human Services et al., No. 1:25-cv-11916-BEM. United States District Court for the District of Massachusetts. (16. märts 2026). https://www.aacp.org/sites/default/files/2026-03/3.16.26%20AAP%20v.%20HHS%20Federal%20Judge%20Ruling.pdf
- Bridges v. Houston Methodist Hospital, No. 4:21-cv-01774. United States District Court for the Southern District of Texas. (12. juuni 2021). https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/texas/txsdce/4:2021cv01774/

- BST Holdings, LLC v. Occupational Safety and Health Administration, 17 F.4th 604. United States Court of Appeals for the Fifth Circuit. (2021). https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca5/21-60845/
- Feds for Medical Freedom v. Biden, 63 F.4th 366. United States Court of Appeals for the Fifth Circuit. (2023). https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca5/22-40502/
- Klaassen v. Trustees of Indiana University, 7 F.4th 592. United States Court of Appeals for the Seventh Circuit. (2021). https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca7/21-2326/
- Supreme Court of the United States. (1905, 17. aprill). Lochner v. New York, 198 U.S. 45. https://supreme.justia.com/cases/federal/us/198/45/
- Supreme Court of the United States. (1905, 20. veebruar). Jacobson v. Massachusetts, 197 U.S. 11. https://supreme.justia.com/cases/federal/us/197/11/
- Supreme Court of the United States. (1920, 19. aprill). Missouri v. Holland, 252 U.S. 416. https://supreme.justia.com/cases/federal/us/252/416/
- Supreme Court of the United States. (1926, 22. november). Connally v. General Construction Co., 269 U.S. 385. https://supreme.justia.com/cases/federal/us/269/385/
- Supreme Court of the United States. (1928, 4. juuni). Olmstead v. United States, 277 U.S. 438. https://supreme.justia.com/cases/federal/us/277/438/
- Supreme Court of the United States. (1987). United States v. Stanley, 483 U.S. 669. https://supreme.justia.com/cases/federal/us/483/669/
- Supreme Court of the United States. (2009, 4. märts). Wyeth v. Levine, 555 U.S. 555. https://supreme.justia.com/cases/federal/us/555/555/
- Supreme Court of the United States. (2019, 20. mai). Merck Sharp & Dohme Corp. v. Albrecht, 587 U.S. 250. https://www.supremecourt.gov/opinions/18pdf/17-290_i425.pdf
- Supreme Court of the United States. (2022, 13. jaanuar). Biden v. Missouri, 595 U.S. 87. https://supreme.justia.com/cases/federal/us/595/87/
- Supreme Court of the United States. (2022, 13. jaanuar). National Federation of Independent Business v. Department of Labor, Occupational Safety and Health Administration, 595 U.S. 109. https://supreme.justia.com/cases/federal/us/595/21a244/
- United States Court of Appeals for the First Circuit. (2026, 3. aprill). American Academy of Pediatrics et al. v. Shaw et al., No. 26-1325. https://dockets.justia.com/docket/circuit-courts/ca1/26-1325
- United States Court of Appeals for the Second Circuit. (2009). Abdullahi v. Pfizer, Inc., 562 F.3d 163. https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca2/05-4863/05-4863-cv_opn-2011-03-27.html

Austraalia

- High Court of Australia. (1992, 6. mai). Secretary, Department of Health and Community Services v. JWB and SMB (Marion's Case), (1992) 175 CLR 218. https://www.hcourt.gov.au/cases/case_s459-1992
- High Court of Australia. (2021, 10. märts). McGowan v. Western Australia, [2021] HCA 10. https://www.hcourt.gov.au/cases-and-judgments/judgments
- South Australian Employment Tribunal. (2024, 15. jaanuar). Shepherd v. The State of South Australia, [2024] SAET 2. https://www.saet.sa.gov.au/decisions/
- Supreme Court of New South Wales. (2021, 15. november). Kassam v. Hazzard; Henry v. Hazzard, [2021] NSWSC 1320. https://www.caselaw.nsw.gov.au/

- Supreme Court of Queensland. (2024, 27. veebruar). Johnston & Ors v. Carroll, [2024] QSC 2. https://www.queenslandjudgments.com.au/caselaw/qsc/2024/2

Austria

- Oberster Gerichtshof. (2023, 2. märts). 9 ObA 4/23h. Österreichische Justiz. https://www.ris.bka.gv.at/

Belgia

- Belgian Constitutional Court. (1980). Jurisprudence concerning linguistic rights and education. https://www.const-court.be/public/e/1980/1980-001e.pdf

Brasiilia

- Supremo Tribunal Federal. (2008, 6. märts). Ação Direta de Inconstitucionalidade 855/PR. https://portal.stf.jus.br/processos/detalhe.asp?incidente=2324310

Eesti

- Eesti NSV Ülemkohus. (1960). Kohtuotsus sõjakuritegude asjas.
- Harju Maakohus. (2022, 31. august). Kohtuotsus tsiviilasjas nr 2-21-12706. https://www.riigiteataja.ee/kohtulahendid
- Harju Maakohus. (2022, 31. august). Kohtuotsused haldusasjades nr 3-22-157, 3-22-324, 3-21-2712 ja 3-21-2408. https://www.riigiteataja.ee/kohtulahendid
- Riigikohus. (1992, 28. juuni). Eesti Vabariigi põhiseadus. Riigi Teataja. https://www.riigiteataja.ee/akt/115052015002
- Riigikohus. (2002). Kohtuasi nr 3-4-1-3-02. https://www.riigikohus.ee/
- Riigikohus. (2002, 13. märts). Põhiseaduslikkuse järelevalve kohtumenetluse seadus. Riigi Teataja. https://www.riigiteataja.ee/akt/104042023005
- Riigikohus. (2005). Kohtuasi nr 3-4-1-7-05. https://www.riigikohus.ee/
- Riigikohus. (2011, 22. märts). Üldkogu otsus asjas nr 3-4-1-8-09. https://www.riigikohus.ee/et/lahendid?asjaNr=3-4-1-8-09
- Riigikohus. (2012). Kohtuasi nr 3-4-1-6-12. https://www.riigikohus.ee/
- Riigikohus. (2020, 10. detsember). Põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegiumi otsus asjas nr 5-19-40/36.
- Riigikohus. (2021, 25. november). Halduskolleegiumi määrus asjas nr 3-21-2071.
- Riigikohus. (2021, 25. november). Halduskolleegiumi määrus asjas nr 3-21-2241.
- Tallinna Halduskohus. (2022, 31. mai). Kohtuotsus haldusasjas nr 3-21-2163. https://www.riigiteataja.ee/kohtulahendid
- Tallinna Ringkonnakohus. (2023, 26. mai). Kohtuotsus tsiviilasjas nr 2-21-12706. https://www.riigiteataja.ee/kohtulahendid
- Tartu Halduskohus. (2023, 25. aprill). Kohtuotsus haldusasjas nr 3-21-2709. https://www.riigiteataja.ee/kohtulahendid
- Tartu Maakohus. (2022, 7. märts). Kohtuotsus tsiviilasjas nr 2-21-17151. https://www.riigiteataja.ee/kohtulahendid
- Tartu Maakohus. (2022, 28. aprill). Kohtuotsus tsiviilasjas nr 2-21-17265. https://www.riigiteataja.ee/kohtulahendid

- Tartu Ringkonnakohus. (2022, 1. juuli). Kohtuotsus tsiviilasjas nr 2-21-17151. https://www.riigiteataja.ee/kohtulahendid
- Tartu Ringkonnakohus. (2023, 23. jaanuar). Kohtuotsus tsiviilasjas nr 2-21-17265. https://www.riigiteataja.ee/kohtulahendid

Hispaania

- Hispaania Konstitutsioonikohus. (1981, 8. aprill). STC 11/1981. https://hj.tribunalconstitucional.es/es-ES/Resolucion/Show/11
- Hispaania Konstitutsioonikohus. (1985, 11. aprill). STC 53/1985. https://hj.tribunalconstitucional.es/es/Resolucion/Show/433

Itaalia

- Itaalia Konstitutsioonikohus. (1973). Kohtuotsus nr 183/1973 – Frontini vs. Ministero delle Finanze. https://www.cortecostituzionale.it/stampa-pdf-pronuncia/1973/183
- Itaalia Konstitutsioonikohus. (1984). Kohtuotsus nr 170/1984 – Granital. https://www.cortecostituzionale.it/scheda-pronuncia/1984/170

Jugoslaavia

- Vojni sud Jugoslavije. (1947). Krivični postupak protiv Slavka Kvaternika. Beograd.
- Vojni sud u Beogradu. (1947). Predmet br. 4/1947. Beograd.

Kanada

- Kanada Ülemkohus. (1980, 20. mai). *Hopp v. Lepp*, [1980] 2 S.C.R. 192. Dokumendi internetiaadress: https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2553/index.do
- Saskatchewan Court of Appeal. (1965). *Halushka v. University of Saskatchewan*, 53 D.L.R. (2d) 436, 52 W.W.R. 608 (Sask. C.A.). Dokumendi internetiaadress: https://www.canlii.org/
- Kanada Ülemkohus. (1981, 28. mai). *Reference re Residential Tenancies Act*, [1981] 1 S.C.R. 714. Dokumendi internetiaadress: https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/2515/index.do
- Kanada Ülemkohus. (1986, 28. veebruar). *R. v. Oakes*, [1986] 1 S.C.R. 103. Dokumendi internetiaadress: https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/117/index.do
- Kanada Ülemkohus. (2004, 9. detsember). *Reference re Same-Sex Marriage*, 2004 SCC 79, [2004] 3 S.C.R. 698. Dokumendi internetiaadress: https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/2196/index.do
- Kanada Ülemkohus. (2013, 20. detsember). *Canada (Attorney General) v. Bedford*, 2013 SCC 72, [2013] 3 S.C.R. 1101. Dokumendi internetiaadress: https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/13389/index.do
- Kanada Ülemkohus. (2021, 25. märts). *References re Greenhouse Gas Pollution Pricing Act*, 2021 SCC 11, [2021] 1 S.C.R. 175. Dokumendi internetiaadress: https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/18781/index.do
- Kanada Föderaalkohus. (2024). *Canadian Civil Liberties Association v. Canada*, 2024 FC 208. Dokumendi internetiaadress: https://decisions.fct-cf.gc.ca/
- Kanada Föderaalne Apellatsioonikohus. (2026, 16. jaanuar). *Attorney General of Canada et al. v. Canadian Civil Liberties Association et al.*, 2026 FCA 6. Dokumendi internetiaadress: https://decisions.fca-caf.gc.ca/

Kolumbia

- Corte Constitucional de Colombia. (1996, 23. jaanuar). Sentencia C-022/96. https://www.corteconstitucional.gov.co/

Korea

- Constitutional Court of Korea. (1997, 25. juuni). Case No. 89Hun-Ma214. https://english.ccourt.go.kr/

Nõukogude Liit / NSV Liit

- Военный трибунал 4-го Украинского фронта. (1943). *Приговор именем Союза Советских Социалистических Республик*. Электронная библиотека исторических документов. https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/267967
- Военный трибунал Приморского военного округа. (1949, 30. detsember). *Дело № Н-20058*. Хабаровск.
- Военный трибунал Северо-Кавказского фронта. (1943). *Приговор Военного трибунала Северо-Кавказского фронта по делу о зверствах нацистов и их пособников на территории города Краснодара и Краснодарского края. 17 июля 1943 г.* Центральный архив ФСБ России, Ф. К-72, Оп. 1, Д. 28, Л. 83–88. Электронная библиотека исторических документов. https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/367322
- Верховный Суд Российской Федерации. (1994, 15. detsember). *Определение по уголовному делу № Н-20058*. Москва.

Poola

- Najwyższy Trybunał Narodowy. (1947, 2. aprill). Sprawa przeciwko Rudolfowi Hössowi. Warszawa / Kraków. https://ipn.gov.pl/
- Supreme National Tribunal of Poland. (1947). Auschwitz Trial Proceedings. Kraków. https://auschwitz.org/

Prantsusmaa

- Conseil constitutionnel. (1971, 16. juuli). Décision n° 71-44 DC, Liberté d'association. https://www.conseil-constitutionnel.fr/
- Conseil constitutionnel. (1975, 15. jaanuar). Décision n° 74-54 DC, Loi relative à l'interruption volontaire de la grossesse. https://www.conseil-constitutionnel.fr/
- Conseil constitutionnel. (1979, 12. juuli). Décision n° 79-107 DC. https://www.conseil-constitutionnel.fr/
- Conseil constitutionnel. (1982, 16. jaanuar). Décision n° 82-132 DC, Loi de nationalisation. https://www.conseil-constitutionnel.fr/
- Conseil d'État. (1989, 20. oktoober). Nicolo. https://www.conseil-etat.fr/
- Conseil d'État. (2014, 24. juuni). Mme Lambert et autres. https://www.conseil-etat.fr/
- Tribunal militaire français. (1950). Procès du camp de concentration de Natzweiler-Struthof. Metz. https://www.struthof.fr/

Rumeenia

- Tribunalul Poporului București. (1946, 17. mai). Procesul Mareșalului Ion Antonescu. București.

Saksamaa

- Bundesgerichtshof. (1951, 3. november). Wollheim v. I.G. Farbenindustrie AG. https://www.bundesgerichtshof.de/
- Bundesgerichtshof. (1954, 16. detsember). Urteil vom 16. Dezember 1954 – 3 StR 384/54. BGHSt 7, 129–134.
- Bundesgerichtshof. (1960, 20. mai). Urteil vom 20. Mai 1960 – 4 StR 90/60. BGHSt 14, 193.
- Bundesverfassungsgericht. (1951, 23. oktoober). South-West State Case (BVerfGE 1, 14). https://www.bundesverfassungsgericht.de/
- Bundesverfassungsgericht. (1954, 21. oktoober). Entscheidung vom 21. Oktober 1954 – 1 BvL 9/51. BGHSt 4, 74.
- Bundesverfassungsgericht. (1958, 15. jaanuar). Lüth Case (BVerfGE 7, 198). https://www.bundesverfassungsgericht.de/
- Bundesverfassungsgericht. (1972, 18. juuli). BVerfGE 30, 292 (Numerus Clausus I).
- Bundesverfassungsgericht. (1974, 29. mai). BVerfGE 37, 271 – Solange I.
- Bundesverfassungsgericht. (1975, 25. veebruar). BVerfGE 39, 1 – Raseduse katkestamine I.
- Bundesverfassungsgericht. (1983, 15. detsember). BVerfGE 65, 1 – Rahvaloendus.
- Bundesverfassungsgericht. (1986, 22. oktoober). BVerfGE 73, 339 – Solange II.
- Bundesverfassungsgericht. (1993, 12. oktoober). BVerfGE 89, 155 – Maastrichti leping.
- Bundesverfassungsgericht. (2004, 7. detsember). Beschluss des Ersten Senats – 1 BvR 1804/03. BGHSt 112, 93–117.
- Bundesverfassungsgericht. (2009, 30. juuni). BVerfGE 123, 267 – Lissaboni leping.
- Bundesverfassungsgericht. (2020, 26. veebruar). Urteil des Zweiten Senats vom 26. Februar 2020 – 2 BvR 2347/15 u. a. (otsus, milles tunnistati karistusseadustiku § 217 põhiseadusvastaseks seoses õigusega enesemääratud surmale). https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2020/02/rs20200226_2bvr234715.html
- Bundesverwaltungsgericht. (1957). BVerwG III B 48.57.
- Bundesverwaltungsgericht. (1961). BVerwG VII C 29.60. BVerwGE 12, 140.
- Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden. (1953, 10. juuni). Urteil im Verfahren Wollheim v. I.G. Farben. HHStAW, Abt. 460, Nr. 1424.
- Landgericht Frankfurt am Main. (1953). Urteil im Verfahren Wollheim gegen I.G. Farbenindustrie AG. https://www.wollheim-memorial.de/
- Landgericht Frankfurt am Main. (1963–1965). Strafsache gegen Mulka u. a., 4 Ks 2/63 (Frankfurter Auschwitz-Prozess).
- Landgericht Hamburg. (1949). Urteil im Verfahren 14 Js 265/48. Staatsarchiv Hamburg.
- Landgericht Würzburg. (1949, 30. aprill). Urteil der 1. Strafkammer. Staatsarchiv Würzburg.
- Oberlandesgericht Frankfurt am Main. (1963, 4. jaanuar). Beschluss des 2. Strafsenats, 2 Ws 454/63.

Tšehhi

- Národní soud v Praze. (1946, 21. mai). Trestní věc Karl Hermann Frank. Praha.

Ungari

- Budapesti Népbíróság. (1946, 22. august). Sztójay Döme büntetőügy: Ítélet. Budapest.
- Budapesti Népbíróság. (1946, 28. märts). Szálasi Ferenc ja társai ügye: Ítélet. Budapest.

- People's Tribunals in Hungary. (1945–1950). Hungarian People's Tribunal Proceedings. Budapest. https://www.abtl.hu/

Ühendkuningriik

- House of Lords. (2001, 29. november). Pretty v Director of Public Prosecutions, [2001] UKHL 61. https://www.bailii.org/
- House of Lords. (2004, 16. detsember). A and Others v Secretary of State for the Home Department, [2004] UKHL 56. https://www.bailii.org/
- Lordide Koda. (1990). R v. Secretary of State for the Home Department, ex parte Brind, [1991] 1 AC 696. https://www.bailii.org/
- Lordide Koda. (2000). R v. Secretary of State for the Home Department, ex parte Daly, [2001] UKHL 26. https://www.bailii.org/
- Supreme Court of the United Kingdom. (2014, 17. detsember). R (Nicklinson) v. Ministry of Justice, UKSC 38. https://www.supremecourt.uk/
- Supreme Court of the United Kingdom. (2017, 24. jaanuar). R (Miller) v. Secretary of State for Exiting the European Union, [2017] UKSC 5. https://www.supremecourt.uk/
- Supreme Court of the United Kingdom. (2017, 26. juuli). R (UNISON) v. Lord Chancellor, [2017] UKSC 51. https://www.supremecourt.uk/
- Supreme Court of the United Kingdom. (2019, 15. mai). R (Privacy International) v. Investigatory Powers Tribunal, [2019] UKSC 22. https://www.supremecourt.uk/

RAHVUSVAHELISED KOHTUD JA TRIBUNALID

Rahvusvaheline Kriminaalkohus

- International Criminal Court. (2018). Policy Paper on Case Selection and Prioritisation. Office of the Prosecutor, International Criminal Court. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/20160915_OTP-Policy_Case-Selection_Eng.pdf

Endise Jugoslaavia Rahvusvaheline Kriminaaltribunal

- International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. (1993, 25. mai). Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. ÜRO Julgeolekunõukogu resolutsioon 827 (1993). https://www.icty.org/en/documents/statute-tribunal

Rwanda Rahvusvaheline Kriminaaltribunal

- International Criminal Tribunal for Rwanda. (1994, 8. november). Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda. ÜRO Julgeolekunõukogu resolutsioon 955 (1994). https://unictr.irmct.org/en/documents/statute-tribunal

Rahvusvaheline Sõjatribunal

- International Military Tribunal. (1945, 8. august). Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis (Londoni kokkulepe). https://avalon.law.yale.edu/imt/imtchart.asp

SISERIIKLIKUD ÕIGUSALLIKAD JA MUUD RIIKLIKUD ALLIKAD

Siseriiklikud õigusaktid

Ameerika Ühendriigid

- Administrative Procedure Act, 5 U.S.C. §§ 551–706 (2024). https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title5/part1/chapter5
- Congressional Research Service. (2020). Overview of U.S. domestic response to coronavirus disease 2019 (COVID-19) (R46219). https://www.congress.gov/crs_external_products/R/PDF/R46219/R46219.3.pdf
- Coronavirus Aid, Relief, and Economic Security Act, Pub. L. No. 116–136 (27. märts 2020). https://www.congress.gov/116/plaws/publ136/PLAW-116publ136.pdf
- Department of Health and Human Services. (2020). Determination of a public health emergency and declaration that circumstances exist justifying authorizations pursuant to section 564(b) of the Federal Food, Drug, and Cosmetic Act, 21 U.S.C. § 360bbb-3. U.S. Department of Health and Human Services. https://www.fda.gov/media/135010/download
- Equal Employment Opportunity Commission. (28. mai 2021). What You Should Know About COVID-19 and the ADA, the Rehabilitation Act, and Other EEO Laws. https://www.eeoc.gov/wysk/what-you-should-know-about-covid-19-and-ada-rehabilitation-act-and-other-eeo-laws
- Food, Drug, and Cosmetic Act, 21 U.S.C. §§ 301–392 (2024). https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title21/chapter9
- House of Commons Library. (2022). Coronavirus: Compulsory vaccination and testing requirements in the UK and other countries (Research Briefing CBP-9019). UK Parliament. https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9019/CBP-9019.pdf
- Moderna. (23. jaanuar 2020). Moderna announces funding award from CEPI to accelerate development of messenger RNA (mRNA) vaccine against novel coronavirus. https://investors.modernatx.com/news-releases/news-release-details/moderna-announces-funding-award-cepi-accelerate-development
- Project BioShield Act of 2004, Pub. L. No. 108–276 (21. juuli 2004). https://www.congress.gov/bill/108th-congress/house-bill/2122
- U.S. Department of Health and Human Services. (2016, 2. märts). Determination and Declaration Regarding Emergency Use of In Vitro Diagnostic Tests for Detection of Zika Virus and/or Diagnosis of Zika Virus Infection. Federal Register, 81(41), 10878–10879. https://www.govinfo.gov/content/pkg/FR-2016-03-02/pdf/2016-04624.pdf
- U.S. Department of Health and Human Services. (2020, 31. jaanuar). Determination that a Public Health Emergency Exists. Assistant Secretary for Preparedness and Response. https://www.aspr.hhs.gov/legal/PHE/Pages/2019-nCoV.aspx
- U.S. Department of Health and Human Services. (2020, 31. jaanuar). Secretary Azar Declares Public Health Emergency for United States for 2019 Novel Coronavirus. https://www.hhs.gov/about/news/2020/01/31/secretary-azar-declares-public-health-emergency-us-2019-novel-coronavirus.html
- U.S. Food and Drug Administration. (10. mai 2021). Emergency Use Authorization of Medical Products and Related Authorities. https://www.fda.gov/regulatory-information/search-fda-

guidance-documents/emergency-use-authorization-medical-products-and-related-authorities
- U.S. Food and Drug Administration. (22. juuni 2021). Emergency Use Authorization for Vaccines Explained. https://www.fda.gov/vaccines-blood-biologics/vaccines/emergency-use-authorization-vaccines-explained
- U.S. Food and Drug Administration. (25. veebruar 2021). Emergency Use Authorization for Vaccines to Prevent COVID-19: Guidance for Industry. https://www.fda.gov/regulatory-information/search-fda-guidance-documents/emergency-use-authorization-vaccines-prevent-covid-19
- U.S. Food and Drug Administration. (2025). Citizen petition submitted pursuant to 21 C.F.R. § 10.30 regarding COVID-19 mRNA and adenoviral vector products (FDA Docket No. FDA-2025-P-1807). https://downloads.regulations.gov/FDA-2025-P-1807-0002/attachment_1.pdf
- U.S. Food and Drug Administration. (1. mai 2020). Emergency Use Authorization for Remdesivir for Treatment of COVID-19. https://www.fda.gov/news-events/press-announcements/coronavirus-covid-19-update-fda-issues-emergency-use-authorization-remdesivir
- U.S. Food and Drug Administration. (2021). Fact Sheets for Recipients and Caregivers: COVID-19 Vaccines. https://www.fda.gov/emergency-preparedness-and-response/mcm-legal-regulatory-and-policy-framework
- United States Constitution, Amendment XIV. (9. juuli 1868). https://constitution.congress.gov/constitution/amendment-14/
- United States Congress. (2024). 21 U.S.C. § 360bbb-3: Authorization for medical products for use in emergencies. United States Code. https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=granuleid%3AUSC-prelim-title21-section360bbb-3

Ameerika Ühendriikide õigus ja COVID-19 regulatsioon

- U.S. Department of Health and Human Services. (2020, 1. jaanuar). Determination of a Public Health Emergency and Declaration that Circumstances Exist Justifying Authorizations Pursuant to Section 564(b) of the Federal Food, Drug, and Cosmetic Act, 21 U.S.C. § 360bbb-3. U.S. Food and Drug Administration. https://www.fda.gov/media/135010/download

Austria

- Bundeskanzleramt Österreich. (2022). Bundesgesetz über die Impfpflicht gegen COVID-19. https://www.ris.bka.gv.at

Eesti

- Eesti Vabariigi Ülemnõukogu. (26. september 1991). Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus Eesti Vabariigi ühinemise kohta kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise paktiga.

India

- Ministry of Ayush, Government of India. (2024). *AYUSH in India 2024*. https://www.ayush.gov.in/assets/pdf/whatsnew/Approved-Ayush-in-India-2024-Single.pdf
- Ministry of Ayush, Government of India. (n.d.). *AYUSH Research Portal: Evidence Based Research Data of AYUSH Systems at Global Level*. https://arp.ayush.gov.in/researchabout
- Ministry of Ayush, Government of India. (n.d.). *Ministry of Ayush*. https://www.ayush.gov.in/

- Ministry of Ayush, Government of India. (n.d.). *National AYUSH Morbidity and Standardized Terminologies Electronic Portal (NAMASTE)*. https://namaste.ayush.gov.in/

Kanada

- Government of Canada. (1982). Canadian Charter of Rights and Freedoms, Part I of the Constitution Act, 1982. https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/const/page-15.html
- Government of Canada. (1985). Canadian Security Intelligence Service Act, R.S.C. 1985, c. C-23. https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-23/
- Government of Canada. (1985). Emergencies Act, R.S.C. 1985, c. 22 (4th Supp.). https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/e-4.5/
- Parliament of Canada. (1. juuli 1985). Emergencies Act, R.S.C. 1985, c. 22 (4th Supp.). https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/e-4.5/
- Parliament of Canada. (17. aprill 1982). Constitution Act, 1982, Part I: Canadian Charter of Rights and Freedoms. https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/const/page-15.html

Läti

- Latvijas Valsts arhīvs. (1945–1990). Latvijas PSR Augstākā tiesa ja Latvijas Republikas Augstākā tiesa, fonds nr. 856.
- Latvijas Valsts arhīvs. (1945–1990). Latvijas PSR Valsts julgeoleku komitee kriminaalasjad, fonds nr. 1986.

Prantsusmaa

- Présidence de la République française. (2024). Décoration de Serge Klarsfeld et Beate Klarsfeld pour leur engagement dans la mémoire de la Shoah.

Saksamaa

- Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP. (1983). Regesten aus der Zeit des Nationalsozialismus (J. Fox, Toim.). Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Bundesarchiv. (2017). Bundesarchivgesetz (BArchG) – Gesetz über die Nutzung und Sicherung von Archivgut des Bundes. https://www.gesetze-im-internet.de/barchg_2017/
- Bundesarchiv. (2024). Bestand R 179/27004: Kanzlei des Führers – Euthanasieprogramm. Patientenakten und Meldebögen. https://invenio.bundesarchiv.de/
- Bundesarchiv. (s.a.). Bestand NS 19: Kanzlei des Führers (Philipp Bouhler); Bestand R 179: Zentraldienststelle T4; Bestand R 58/164: Meldung aus dem Reich Nr. 316; Bestand R 19: Schriftgut des Reichsführers SS; Bestand NS 3: SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt. Berlin/Koblenz: Bundesarchiv. https://invenio.bundesarchiv.de/
- Bundesministerium der Justiz. (2022). Gesetz zur Verhütung und Bekämpfung von Infektionskrankheiten beim Menschen (Infektionsschutzgesetz). https://www.gesetze-im-internet.de/ifsg/
- Control Council Law No. 10. (20. detsember 1945). Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes Against Peace and Against Humanity. Allied Control Council. https://avalon.law.yale.edu/imt/imt10.asp
- Gedenkstätte Deutscher Widerstand. (s.a.). Biografie: Theophil Wurm. https://www.gdw-berlin.de/vertiefung/biografien/personenverzeichnis/biografie/view-bio/theophil-wurm/

- Gesetz zur Änderung des Reichsstrafgesetzbuchs vom 4. September 1941 [Saksa Riigi karistusseadustiku muutmise seadus 4. septembrist 1941]. (4. september 1941). Deutsches Reichsgesetzblatt Teil I, 549.
- Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses [Pärilike haigete järglaste vältimise seadus]. (14. juuli 1933). Reichsgesetzblatt Teil I, 529. https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=dra&datum=1933&page=529
- Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden. (1. märts 1955). Schlussvortrag „Im Namen der Menschlichkeit" im Verfahren Wollheim v. I.G. Farben. HHStAW, Abt. 460, Nr. 1424, Anlagen, Bd. II, lk 1–26. https://arcinsys.hessen.de/arcinsys/detailAction.action?id=v4138249
- Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden. (4. detsember 1952). Zeugenaussage Max Faust im Verfahren Wollheim v. I.G. Farben. HHStAW, Abt. 460, Nr. 1424, Bd. I, lk 164R–172R. https://arcinsys.hessen.de/arcinsys/detailAction.action?id=v4138249
- Hitler, A. (1. september 1939). Ermächtigungsschreiben zur Durchführung von Gnadentod-Maßnahmen [Volikiri halastussurma meetmete rakendamiseks / Dokument 630-PS]. Avaldatud kogumikus: International Military Tribunal. (1946). Nazi Conspiracy and Aggression (Vol. III). Washington, D.C.: Office of the United States Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality. https://www.loc.gov/item/2011525352/
- Landesarchiv Baden-Württemberg. (1935–1948). J 191 Böttcher, Conrad, Dr. Isikutoimik. https://www2.landesarchiv-bw.de/m3/#/details/1-1188372
- Landeskirchliches Archiv Stuttgart. (16. juuli 1943). Im schärfsten Widerspruch zu dem Gebot Gottes. Fond D1, Bd. 109.
- Landeskirchliches Archiv Stuttgart. (19. juuli 1940). Brief des Landesbischofs Theophil Wurm an den Reichsminister des Innern Wilhelm Frick. Fond D1/103.
- Reichsstrafgesetzbuch (RStGB). (1871/1941). Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich vom 15. Mai 1871, §§ 211–212 [Saksa Riigi karistusseadustik].
- Staatsarchiv Nürnberg. (1947–1949). Nürnberger Prozesse, KV-Prozesse, Fall 6 (= IG-Farben-Prozess): K 1 (Eröffnungsplädoyer), K 18 (Antrag auf Zulassung), K 19 (Schlussvortrag für Carl Krauch durch Dr. Conrad Böttcher). https://www.gda.bayern.de/nuernberg

Ühendkuningriik

- The National Archives (UK). WO 235/307: Proceedings of the Hamburg Ravensbrück Trial. https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C1228514
- The National Archives (UK). WO 235/310: Depositions and witness statements relating to the Ravensbrück Trial. https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C1228517

Muud sõjakohtute, tribunalide ja menetlustega seotud allikad

- Extraordinary People's Courts of Czechoslovakia. (1945–1948). *Proceedings of the Extraordinary People's Courts*. Praha. https://www.nacr.cz/
- Staatsanwaltschaft beim Landgericht Wels. (1940). *Teade Ferdinand Eypeltauerile Alfred Rottmanni Berliinis esitatud kuriteokaebuse kohta*. Widerstand und Verfolgung in Oberösterreich 1934–1945, lk 513. https://www.imew.de/fileadmin/Dokumente/Volltexte/Expertise_Eine_Welt_ohne_Behinderung/IMEW_Expertise_9_7.html

- Washington State Courts. (s. a.). *The Doctors' Trial*. Washington State Courts Library. https://www.courts.wa.gov/library/exhibit2008/The%20Doctors%20Trial%20display%20board.pdf

I. SEKUNDAARALLIKAD

Arhiivi- ja institutsionaalsed allikad

Austria

- Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. *Schloss Hartheim und Aktion 14f13*. https://www.doew.at/
- Schloss Hartheim Lern- und Gedenkort. (s. a.). *Tötungsanstalt Hartheim 1940–1944*. https://www.schloss-hartheim.at/

Saksamaa

- Akten der Partei-Kanzlei der NSDAP. (1983). *Regesten aus der Zeit des Nationalsozialismus* (J. Fox, toim.). Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Bayerisches Hauptstaatsarchiv. (s. a.). *Schuld und Sühne? Zur Verfolgung der NS-Verbrechen*, ptk B.4.3, „Malariaversuche im KZ Dachau 1942–1943“. https://www.gda.bayern.de/mam/typo3/user_upload/PDFs_fuer_Publikationen/Kleine_Ausstellungen/kl-katalog-40-schuld-und-suehne.pdf
- Bundesarchiv. (2024). *Die Normierung des Wahnsinns*. https://www.bundesarchiv.de/assets/bundesarchiv/de/Publikationen/BArch/Publikation_Sonderreihe_Normierung-Wahnsinn.pdf
- Bundesarchiv. (s. a.). *NSDAP-Mitgliederkartei: Herta Oberheuser*, R 9361-IX KARTEI/30970203. https://www.bundesarchiv.de/
- Bundesrepublik Deutschland. (2. oktoober 1961). *Bundesärzteordnung*. Bundesgesetzblatt I, lk 1857–1859. https://www.gesetze-im-internet.de/b_o/BJNR018510961.html
- Bundesrepublik Deutschland. (23. mai 1949). *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, art 3, 12, 19. https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html
- Bundestag, Wissenschaftliche Dienste. (2009). *Walter Dürrfeld*. Deutscher Bundestag. https://www.bundestag.de/resource/blob/411692/d5f859b24a13ce668b2d2aafbd9c5a27/wd-1-044-09-pdf-data.pdf
- Deutsche Biographie. (s. a.). *Meer, Fritz ter*. Neue Deutsche Biographie. https://www.deutsche-biographie.de/gnd138932778.html
- Deutsche Biographie. (s. a.). *Schnitzler, Georg von*. https://www.deutsche-biographie.de/sfz114700.html
- Deutsche Digitale Bibliothek. *Professor Dr. Carl Krauch (IG-Farben-Prozess)*. https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/XT6YBCV3WGC3KTVODWONJZET2FJVWURS
- Deutscher Bundestag. (2013). *Drucksache 17/13816: Die deutsche Außenpolitik und der Fall Elisabeth Käsemann*. https://dserver.bundestag.de/btd/17/138/1713816.pdf
- Deutsches Reich. (13. detsember 1935). *Reichsärzteordnung*. Reichsgesetzblatt I, lk 1433. https://www.servat.unibe.ch/dns/RGBl_1935_I_1433_O_Reichsaerzte.pdf

- Deutsches Reich. (14. juuli 1933). *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses*. Reichsgesetzblatt, Teil I, nr 86, lk 529–531. https://www.servat.unibe.ch/dns/RGBl_1933_I_529_G_erbkranker_Nachwuchs.html
- Deutsches Reich. (17. juuli 1939). *Fünfte Verordnung zur Durchführung und Ergänzung der Reichsärzteordnung (Bestallungsordnung für Ärzte)*. Reichsgesetzblatt Teil I, nr 130, lk 1273–1289. https://de.wikisource.org/wiki/Deutsches_Reichsgesetzblatt_1939
- Deutsches Reich. (1929). *Gesetz über den Verkehr mit Betäubungsmitteln (Opiumgesetz)*. RGBl. I, lk 215. https://de.wikisource.org/wiki/Deutsches_Reichsgesetzblatt_1929
- Deutsches Reich. (24. märts 1933). *Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich*. Reichsgesetzblatt, Teil I, nr 25, lk 141. https://www.servat.unibe.ch/dns/rgbl_1933_i_141_g_behebung_not.pdf
- Deutsches Reich. (25. märts 1936). *Bestallungsordnung für Ärzte*. Reichsministerialblatt. https://d-nb.info/1064702198/34
- Deutsches Reich. (25. märts 1939). *Zweite Durchführungsverordnung zum Gesetz über die Hitler-Jugend (Jugenddienstverordnung)*. Reichsgesetzblatt, Teil I, lk 710–711; § 1 lg 2, p-d 1–4. https://www.reichsgesetze.de/rgbl/1939/710.pdf
- Gedenkort T4. (s. a.). *T4-Tötungsanstalt Grafeneck*. https://gedenkort-t4.eu/index.php/historische-orte/t4-toetungsanstalt-grafeneck-gedenkstaette-grafeneck
- Gedenkstätte Steinhof. (s. a.). *Chronologie*. https://gedenkstaettesteinhof.at/de/chronologie
- German History in Documents and Images. (2026). *Hitlers schriftliche Euthanasiebevollmächtigung, tagasi dateeritud 1. septembrile 1939*. German Historical Institute. https://germanhistorydocs.org/de/deutschland-nationalsozialismus-1933-1945/hitlers-schriftliche-euthanasiebevollmaechtigung-zurueckdatiert-auf-den-1-september-1939
- Hartheimer Statistik. *Statistische Übersicht der in den sechs Tötungsanstalten durchgeführten „Desinfektionen“*. https://encyclopedia.ushmm.org/content/de/artifact/hartheim-register
- Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. (s. a.). *M.d.B. – Die Volksvertretung 1946–1972: Helmut Lemke*. https://www.yumpu.com/de/document/view/4209570/mdb-die-volksvertretung-1946-1972-kommission-fur-geschichte-
- Konrad-Adenauer-Stiftung. (s. a.). *Helmut Lemke – Biogramm*. Geschichte der CDU. https://www.kas.de/de/web/geschichte-der-cdu/personen/biogramm-detail/-/content/helmut-lemke-v1
- Kopenhaageni Ülikool. (s. a.). *Kevin Jon Heller*. Kopenhaageni Ülikooli uurijate portaal. https://researchprofiles.ku.dk/en/persons/kevin-jon-heller
- KV Schleswig-Holstein. (2023). *Viele Nazitäter bleiben unbehelligt*. Nordlicht, 11/2023. https://www.kvsh.de/
- Landesarchiv Schleswig-Holstein. (1956–1961). *Ermittlungsakten ja teadaanded betreffend Herta Oberheuser* (Abt. 352.3 nr 1141; Abt. 352 nr 880; Abt. 761 nr 9588). https://www.schleswig-holstein.de/DE/landesarchiv/landesarchiv_node.html
- Landesarchiv Schleswig-Holstein. (2026). *Faltblatt „Freiheit durch Bildung, Strukturpolitik für Schule und Lehrerbildung“*. Abt. 399.95, Nr. 123. Deutsche Digitale Bibliothek. https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/CDZ2P7NNALRWADVYYX2RIHIIOJATYXD2

- Landesarchiv Schleswig-Holstein. (s. a.). *Nachlass Helmut Lemke*, Abt. 399.95. https://arcinsys.schleswig-holstein.de/arcinsys/showFondsDetails.action?fondsId=1610&request_locale=en
- Landtag Nordrhein-Westfalen. (s. a.). *Lebensgeschichte Kurt Lichtenstein*. https://www.landtag.nrw.de/home/der-landtag/geschichte-des-landtags/verfolgungsbiografien/biografien/kurt-lichtenstein/lebensgeschichte-kurt-lichtenste.html
- Lern- und Gedenkort Schloss Hartheim. (s. a.). *Sammlungen / Collections*. https://www.schloss-hartheim.at/forschung/dokumentationsstelle-hartheim/sammlungen
- Reichsminister des Innern. (1. juuli 1940). *Runderlass betreffend „Behandlung mißgestalteter usw. Neugeborener“*. Reichsministerialblatt der inneren Verwaltung, Nr. 128, Sp. 1437.
- Reichsstrafgesetzbuch. (1871). *Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich*, §§ 211–216 (1. septembri 1939 redaktsioon). https://www.deutscher-reichsanzeiger.de/strafgesetzbuch/
- Robert Koch Institute. (2022). *Erinnerungszeichen*. https://erinnerungszeichen-rki.de/wp-content/uploads/2022/02/RKI_2022_Erinnerungszeichen_Webversion.pdf
- Sächsisches Staatsministerium der Justiz. (2020). *Sächsische Justizgeschichte: Justiz in Sachsen. Prozesse und Verfahren*, Bd. 2. https://www.justiz.sachsen.de/smj/download/Band_02.pdf
- Spurensuche Neumünster. (s. a.). *Dr. med. h.c. Hans Peter Gustav Hinselmann*. https://www.spurensuche-neumuenster.de/spuren/dr-med-hc-hans-peter-gustav-hinselmann/
- Staatsarchiv Nürnberg. *Fall 6: Der I.G.-Farben-Prozess*. https://www.staatsarchiv-nuernberg.de
- T4-Denkmal. (s. a.). *Die nationalsozialistischen „Euthanasie“-Morde – Juristen*. https://www.t4-denkmal.de/Juristen
- The Castle at Hartheim. (s. a.). *The Castle at Hartheim – Transports to Hartheim*. https://deportati.it/static/upload/eng/english_hartheim.pdf
- Universität der Bundeswehr München. (2026). *Prof. Dr. phil. Dr. phil. habil. Stephan H. Lindner*. https://www.unibw.de/geschichte/prof/wst/pers/lindner
- Université de Strasbourg. (2016). *The Reichsuniversität Straßbourg (1941–1944): Results of the research by the Historical Commission into the history of the Medical Faculty*. Université de Strasbourg. https://www.unistra.fr/sites/default/files/PRESS_KIT_CHRUS.pdf
- Wollheim Memorial. (s. a.). *I.G. Farben and the Auschwitz-Monowitz complex*. Fritz Bauer Institut. https://www.wollheim-memorial.de/
- Wollheim Memorial. *Friedrich (Fritz) Hermann ter Meer (1884–1967)*. https://www.wollheim-memorial.de/en/fritz_friedrich_hermann_ter_meer_18841967
- Wollheim Memorial / Fritz Bauer Institut. (s. a.). *Hans Kugler, 1900–1968*. Goethe-Universität Frankfurt. https://www.wollheim-memorial.de/en/hans_kugler_19001968
- Wollheim Memorial / Fritz Bauer Institut. (s. a.). *I.G. Farben successor firms and biographies*. Goethe-Universität Frankfurt. https://www.wollheim-memorial.de/en/
- Wollheim Memorial / Fritz Bauer Institut. (s. a.). *The I.G. Farben successor firms*. Goethe-Universität Frankfurt. https://www.wollheim-memorial.de/en/the_ig_farben_successor_firms
- Wollheim Memorial / Fritz Bauer Institut. (s. a.). *Walther Dürrfeld, 1899–1967*. Goethe-Universität Frankfurt. https://www.wollheim-memorial.de/en/walther_duerrfeld_18991967

- Yad Vashem Archives. *NI-2768: Bericht über Fleckfieberversuche mit Akridinpräparaten* (Collection identifier: TR2\N11\1009\NI2768). https://collections.yadvashem.org/en/about/o5599
- Zentralbauleitung der Waffen-SS und Polizei Auschwitz. (23. jaanuar 1942). *Entwurf für das Krematorium – Grundriß vom Untergeschoß*, joonis nr 932. https://phdn.org/archives/holocaust-history.org/auschwitz/pressac/technique-and-operation/pressac0503.shtml
- Zivilprozessordnung [ZPO], §§ 142, 286, 373. https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/

Rahvusvahelised arhiivi- ja mäluasutused

- Arolsen Archives. (s. a.). *Correspondence and list: Jehovah's Witnesses of CC Ravensbrück who had to perform forced labor in the Lebensborn home Steinhöring (Reference Code 2196000)*. Arolsen Archives – International Center on Nazi Persecution. https://collections.arolsen-archives.org/en/document/3766905
- Arolsen Archives. (s. a.). *Lists of prisoners in detention and in the infirmary of the concentration camp Dachau (Reference Code 2011000)*. Arolsen Archives – International Center on Nazi Persecution. https://collections.arolsen-archives.org/en/document/9943691
- Arolsen Archives. (s. a.). *Todesmeldungen und Listen von verstorbenen Häftlingen des KL Mauthausen im „Erholungslager" Hartheim (Collection 1.1.26.1)*. https://collections.arolsen-archives.org/de/archive/1-1-26-1_8113703
- Auschwitz-Birkenau State Museum. (s. a.). *Gas chambers*. Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum. https://www.auschwitz.org/en/history/auschwitz-and-shoah/gas-chambers/
- Auschwitz-Birkenau State Museum. (s. a.). *New Birkenau crematoria*. Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum. https://www.auschwitz.org/en/history/auschwitz-ii-birkenau/new-birkenau-crematoria/
- Auschwitz-Birkenau State Museum. (s. a.). *No holes for Zyklon B*. https://www.auschwitz.org/en/stop-denial/no-holes-for-zyklon-b/
- Auschwitz-Birkenau State Museum. (s. a.). *Soviet prisoners of war at Auschwitz*. https://www.auschwitz.org/en/history/categories-of-prisoners/soviet-prisoners-of-war/
- Auschwitz-Birkenau State Museum. (3. september 2011). *70th anniversary of the first mass gas killing*. Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum. https://www.auschwitz.org/en/museum/news/70th-anniversary-of-the-first-mass-gas-killing%2C848.html
- Auschwitz-Birkenau State Museum Archives. (25. september 1941). *Order for the construction of four airtight flaps for Crematorium I (BW 11)*. https://www.auschwitz.org/en/stop-denial/crematorium-at-auschwitz-i/
- Holocaust Historical Society. (s. a.). *Brandenburg euthanasia centre*. https://www.holocausthistoricalsociety.org.uk/contents/euthanasia/brandenburg.html
- Institut für Zeitgeschichte. (1958). *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 6(4). https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1958_4.pdf
- KZ-Gedenkstätte Mauthausen. (s. a.). *Mauthausen Camp Records and Transport Documentation*. https://www.mauthausen-memorial.org/
- Mémorial du Struthof. (2023). *Pièces d'archives relatives à la procédure dite "Camp du Struthof-Natzweiler"*. https://www.struthof.fr/agenda/actualites/default-title/larchive-du-mois-septembre-2023

- Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau. (s. a.). *IG Farben / Auschwitz III-Monowitz*. https://www.auschwitz.org/en/history/auschwitz-iii/ig-farben/
- United States Holocaust Memorial Museum. (2026). *Dachau*. Holocaust Encyclopedia. https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/dachau
- United States Holocaust Memorial Museum. (s. a.). *Collections and Archival Materials Related to Nazi Medical Crimes*. https://www.ushmm.org/collections
- United States Holocaust Memorial Museum. (s. a.). *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, I köide, B osa, „Mauthausen", lk 902 jj*. https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/EncyclopediaVol-I_PartB.pdf
- United States Holocaust Memorial Museum. (s. a.). *Gassing operations*. Holocaust Encyclopedia. https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/gassing-operations
- United States Holocaust Memorial Museum. (s. a.). *Hartheim Killing Center*. Holocaust Encyclopedia. https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/hartheim

Institutsionaalsed, poliitika- ja ajaloolised allikad

- BASF. (s. a.). *Carl Bosch*. BASF Corporate History. https://www.basf.com/at/de/who-we-are/history/Carl-Bosch
- BASF. (s. a.). *IG Farben: A troubled chapter in German industrial history*. BASF Corporate History. https://www.basf.com/global/en/who-we-are/history/IG-Farben
- Bayer AG. (2023). *Bayer creates memorial for victims of forced labor at I.G. Farben*. Hans and Berthold Finkelstein Foundation. https://finkelstein-foundation.bayer.com/news/bayer-creates-memorial-victims-forced-labor-ig-farben
- Bayer AG. (2023). *Bayer gründet Hans und Berthold Finkelstein Stiftung*. Bayer Global. https://www.bayer.com/media/bayer-gruendet-hans-und-berthold-finkelstein-stiftung/
- Bayer AG. (2025). *I.G. Farben trial, early release and reestablishment of Bayer (1945–1951)*. Bayer Global. https://www.bayer.com/en/history/1945-1951
- Bayer AG. (2026). *A journey through the history of Bayer*. https://www.bayer.com/en/history
- Bayer AG. (2026). *Monsanto announces Roundup™ class settlement agreement to resolve current and future claims*. https://www.bayer.com/media/en-us/monsanto-announces-roundup-class-settlement-agreement-to-resolve-current-and-future-claims
- Capital Punishment UK. (s. a.). *Female Nazi war criminals*. https://www.capitalpunishmentuk.org/nazigirls.html
- Centre Européen du Résistant Déporté. (s. a.). *Le KL-Natzweiler et les procès des responsables*. https://www.struthof.fr/
- Chemie-Schule. (s. a.). *Fritz ter Meer*. https://www.chemie-schule.de/KnowHow/Fritz_ter_Meer
- Chemie-Schule. (s. a.). *Heinrich Bütefisch*. https://www.chemie-schule.de/
- Commission historique pour l'histoire de la Faculté de médecine de la Reichsuniversität Straßburg. (s. a.). *Collection de squelettes juifs*. Université de Strasbourg. https://rus-med.unistra.fr/w/index.php/Collection_de_squelettes_juifs
- Die Zeit. (20. jaanuar 1961). *„Mord mit Genehmigung? Erklärung der Hamburger Ärztekammer – Protest der Studenten"*. Die Zeit, nr 04/1961, „S-Hamburg". https://www.zeit.de/1961/04/index
- Die Zeit. (9. detsember 1960). *„Randfigur" oder nicht – sie ist unwürdig*. Die Zeit, nr 50/1960. https://www.zeit.de/1960/50/randfigur-oder-nicht-sie-ist-unwuerdig

- Die Zeit. (3. märts 1961). *Der gute Voss*. Die Zeit, nr 10/1961. https://www.zeit.de/1961/10/der-gute-voss
- Diözese Linz. (s. a.). *Die Errichtung des Lagers Gusen*. https://www.dioezese-linz.at/dl/stMsJKJmmlNoJqx4KJK/Geschichte_des_KZ_Gusen.pdf
- European Court of Human Rights. (2026). *European Convention on Human Rights: Official texts and historical development*. https://www.echr.coe.int/en/web/echr/european-convention-on-human-rights
- European Court of Human Rights. (2. september 2023). *70 years since the European Convention on Human Rights entered into force on 3 September 1953: Statement of the President of the Court, Síofra O'Leary*. https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?filename=70+years+since+the+European+Convention+on+Human+Rights+entered+into+force+on+3+September+1953.pdf&id=003-7732461-10695666&library=ECHR
- Finkelstein Foundation. (s. a.). *Research on human experimentation under National Socialism*. https://finkelstein-foundation.bayer.com/research-human-experimentation-under-national-socialism
- Frankfurter Allgemeine Zeitung. (5. detsember 1960). *Ehemalige KZ-Ärztin darf nicht praktizieren*. Frankfurter Allgemeine Zeitung. https://www.faz.net/
- Freie und Hansestadt Hamburg, Landesinstitut für Lehrerbildung und Schulentwicklung. (2024). *Medizin im Nationalsozialismus*. Vt eelkõige ptk D2 „Zwei »Kinderfachabteilungen« in Hamburg". https://li.hamburg.de/resource/blob/651834/ac239dc8338479d55a7ecbc787a4e4ac/pdf-medizin-im-nationalsozialismus-data.pdf
- Friedrich-Ebert-Stiftung. (s. a.). *Lemke, Helmut*. Personenindex, Digitale Sammlungen. https://collections.fes.de/name/view/439654
- Jehovah's Witnesses. (1. juuli 1945). *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*. Watch Tower Bible and Tract Society. https://wol.jw.org
- Jehovah's Witnesses. (15. juuni 2000). *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*. Watch Tower Bible and Tract Society. https://wol.jw.org
- Jehovah's Witnesses. (15. november 1961). *The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom*. Watch Tower Bible and Tract Society. https://wol.jw.org
- Jehovah's Witnesses. (2023). *Organized to Do Jehovah's Will*. Watch Tower Bible and Tract Society. https://www.jw.org
- Jehovah's Witnesses. (2024). *Blood—Vital for Life*. Watch Tower Bible and Tract Society. https://www.jw.org/en/library/books/blood-vital-for-life/
- Jewish Life. (1950). *Eight major Nazi war criminals were released from Landsberg Prison on August 16*. https://www.marxists.org/history/usa/pubs/jewish-life/vol-4/v04n12-oct-1950-JL.pdf
- Jewish Telegraphic Agency. (1961). *Two Estonians who helped Nazi to kill Jews are executed*. https://www.jta.org/archive/two-estonians-who-helped-nazi-to-kill-jews-are-executed
- Jewish Telegraphic Agency. (14. veebruar 1964). *Two Nazi "mercy killing" physicians commit suicide; faced trial*. https://www.jta.org/archive/two-nazi-mercy-killing-physicians-commit-suicide-faced-trial
- Munzinger Archiv. (s. a.). *Helmut Lemke*. https://www.munzinger.de/register/portrait/biographien/lemke%20helmut/00/6316

- National Archives and Records Administration. (2023). *World War II war crimes records*. National Archives. https://www.archives.gov/research/captured-german-records/war-crimes-trials
- National Center for Biotechnology Information. (s. a.). *Hexobarbital*. PubChem Compound Summary, CID 3608. https://pubchem.ncbi.nlm.nih.gov/compound/3608
- National Institute of Standards and Technology. (s. a.). *Hexobarbital*. NIST Chemistry WebBook, SRD 69. https://webbook.nist.gov/cgi/cbook.cgi?ID=56-29-1
- National Library of Medicine. (s. a.). *Hexobarbital*. Medical Subject Headings (MeSH). https://www.ncbi.nlm.nih.gov/mesh/68006591
- Niedersächsische Personen. (2026). *Darges-Sonnemann, Helene*. https://personen.niedersaechsische-bibliographie.de/person/1043047506/
- Office of the Historian, U.S. Department of State. (27. november 1946). *Danish Policy with Respect to German Schleswig*. Foreign Relations of the United States, 1946 (Vol. II, Doc. 361). https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1946v02/d361
- Robert Koch Institute. (2022). *Erinnerungszeichen*. https://erinnerungszeichen-rki.de/wp-content/uploads/2022/02/RKI_2022_Erinnerungszeichen_Webversion.pdf
- The National Archives. (s. a.). *WO 235/307: Proceedings of the Hamburg Ravensbrück Trial*. https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C1228514
- The National Archives. (s. a.). *WO 235/310: Depositions and witness statements relating to the Ravensbrück Trial*. https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C1228517
- United States Army Center of Military History. (2005). *United States Army in World War II: The occupation of Germany, 1944–1946: Zone and sector*. https://webdoc.sub.gwdg.de/ebook/p/2005/CMH_2/www.army.mil/cmh-pg/books/wwii/occ-gy/ch17.htm
- United States Department of State. (1929). *The Secretary of State to the Chargé in Liberia (No. 32)*. Foreign Relations of the United States, 1929, Vol. III. U.S. Department of State, Office of the Historian. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1929v03/d317
- United States Department of State. (1930). *Telegram from the Chargé in Liberia (Reber) to the Secretary of State*. Foreign Relations of the United States, 1930, Vol. III, dokument 882.5048/298. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1930v03/d303
- United States High Commissioner for Germany, Advisory Board on Clemency for War Criminals. (28. august 1950). *Report of the Advisory Board on Clemency for War Criminals*. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5f/Landsberg_-_a_documentary_report%28IA_landsbergdocumen00unit%29.pdf
- United States Naval Technical Mission to Europe. (1945). *German Aviation Medical Research at the Dachau Concentration Camp (Technical Report No. 331-45)*. Francis A. Countway Library of Medicine. https://ns-medical-victims.org/experiments/37
- Vanderbilt University. (s. a.). *Thomas Alan Schwartz: Biography*. Department of History. https://as.vanderbilt.edu/history/bio/thomas-schwartz/
- Watch Tower Bible and Tract Society. (1931). *A New Name*. The Watch Tower, 52(19), 291–294. https://www.jw.org/en/news/region/global/Ninety-Years-Embracing-the-Name-Jehovahs-Witnesses/
- Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania. (15. jaanuar 2001). *How the Governing Body Differs from a Legal Corporation*. The Watchtower—Study Edition.

https://www.jw.org/en/library/magazines/w20010115/How-the-Governing-Body-Differs-from-a-Legal-Corporation/
- Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania. (s. a.). *What Is the Watch Tower Bible and Tract Society?* Jehovah's Witnesses. https://www.jw.org/en/jehovahs-witnesses/faq/watchtower-society/
- Wikipedia contributors. (14. august 2026). *Doctors' Trial*. Wikipedia, The Free Encyclopedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Doctors%27_Trial
- Wikipedia contributors. (14. august 2026). *Nürnberger Ärzteprozess*. Wikipedia, Die freie Enzyklopädie. https://de.wikipedia.org/wiki/N%C3%BCrnberger_%C3%84rzteprozess

Biograafilised ja teaduslikud allikad

- Deutsche Biographie. (s. a.). *Meer, Fritz ter*. Neue Deutsche Biographie. https://www.deutsche-biographie.de/gnd138932778.html
- Deutsche Biographie. (s. a.). *Schnitzler, Georg von*. https://www.deutsche-biographie.de/sfz114700.html
- Friedrich-Ebert-Stiftung. (s. a.). *Lemke, Helmut*. Personenindex, Digitale Sammlungen. https://collections.fes.de/name/view/439654
- Glendon, M. A. (2001). *A world made new: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights*. Random House.
- ter Meer, F. (1909). *Zur Kenntnis der Äther von Isonitrosoketonen* [Doktoritöö]. https://www.worldcat.org/search?q=%22Zur+Kenntnis+der+%C3%84ther+von+Isonitrosoketonen%22

II. SEKUNDAARALLIKAD

- Abelshauser, W. (2007). Schmitz, Hermann. Teoses *Neue Deutsche Biographie* (Kd. 23, lk 252–253). https://www.deutsche-biographie.de/
- Abi-Saab, G. (2012). *The International Law of Multilateral Treaty Relations*. Brill Nijhoff.
- Ackerman, B. (1991). *We the People: Foundations*. Harvard University Press.
- Ackerman, B. (2000). *We the People: Transformations*. Harvard University Press.
- Ackerman, B. (2004). The Emergency Constitution. *Yale Law Journal*, 113(5), 1029–1091. https://www.yalelawjournal.org/article/the-emergency-constitution
- Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford University Press.
- Agamben, G. (2005). *State of Exception*. University of Chicago Press. https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/S/bo3534879.html
- Akhavan, P. (2001). Beyond Impunity: Can International Criminal Justice Prevent Future Atrocities. *American Journal of International Law*, 95(1), 7–31. https://www.cambridge.org/core/journals/american-journal-of-international-law
- Aland, K., & Aland, B. (1987). *The Text of the New Testament* (2. tr.). Eerdmans. https://books.google.com/books?id=wUJQAAAAMAAJ
- Alderman, C. (1957). *The Life and Times of Sir David Maxwell Fyfe*. Butterworths. https://www.bl.uk/catalogues-and-search
- Alexander, L. (1949). Medical Science under Dictatorship. *New England Journal of Medicine*, 241(2), 39–47. https://doi.org/10.1056/NEJM194907142410201

- Alexy, R. (2002a). *A Theory of Constitutional Rights*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/a-theory-of-constitutional-rights-9780198258216
- Alexy, R. (2002b). *The Argument from Injustice: A Reply to Legal Positivism*. Oxford University Press.
- Alexy, R. (2010a). *A Theory of Legal Argumentation: The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification*. Oxford University Press.
- Alexy, R. (2010b). The Dual Nature of Law. *Ratio Juris*, 23(2), 167–182. https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.2010.00415.x
- Allain, J. (2007). *The Definition of "Slavery" in General International Law and the Crime of Enslavement within the Rome Statute*. International Criminal Court, Office of the Prosecutor. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/NR/rdonlyres/069658BB-FDBD-4EDD-8414-543ECB1FA9DC/0/ICCOTP20070426Allain_en.pdf
- Allain, J. (2009). The Definition of Slavery in International Law. *Howard Law Journal*, 52, 239–275. https://www.ila-americanbranch.org/wp-content/uploads/2023/09/THEDEF1.pdf
- Alston, P. (Toim.). (1992). *The United Nations and Human Rights: A Critical Appraisal*. Oxford University Press.
- Alston, P., & Crawford, J. (Toim.). (2000). *The Future of UN Human Rights Treaty Monitoring*. Cambridge University Press.
- Alston, P., & Goodman, R. (2013). *International Human Rights* (2. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/international-human-rights-9780199578726
- Alter, K. J. (2014). *The New Terrain of International Law: Courts, Politics, Rights*. Princeton University Press. https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691161464/the-new-terrain-of-international-law
- Alter, K. J. (2016). *The European Court of Justice and Legal Integration: A Comparative Political Science Approach*. Oxford University Press.
- Alter, K. J. (2018). The Evolution of International Law and Courts. Teoses *The New Terrain of International Law*. Princeton University Press.
- Alter, K. J., Helfer, L. R., & Madsen, M. R. (2016). *International Court Authority*. Oxford University Press.
- Aly, G. (1989). *Aktion T4, 1939–1945: Die „Euthanasie"-Zentrale in der Tiergartenstraße 4*. Edition Hentrich. https://books.google.com/books/about/Aktion_T4_1939_1945.html?id=9WpFAAAAYAAJ
- Aly, G. (1994a). *Medicine against the Unfit: The Nazi Campaign against the Disabled*. Harvard University Press.
- Aly, G. (1994b). *The Nazi Census: Identification and Control in the Third Reich*. Temple University Press.
- Aly, G. (1999). *Final Solution: Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*. Arnold.
- Aly, G. (2005). *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State*. Metropolitan Books.
- Aly, G. (2013). *Die Belasteten: „Euthanasie" 1939–1945*. S. Fischer. https://www.fischerverlage.de/buch/goetz-aly-die-belasteten/9783100004262
- Ambos, K. (2013). *Treatise on International Criminal Law. Volume I: Foundations and General Part*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/law/9780199657926.001.0001

- Ambos, K. (2014). *Treatise on International Criminal Law. Volume II: The Crimes and Sentencing*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/law/9780199657933.001.0001
- Ambos, K. (2016). *Treatise on International Criminal Law. Volume III: International Criminal Procedure*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/law/9780198703624.001.0001
- Ambos, K. (2019). *Treatise on International Criminal Law. Volume III: International Criminal Procedure*. Oxford University Press.
- Ambos, K. (2022). *Treatise on International Criminal Law. Volume II: The Crimes and Sentencing* (2. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/treatise-on-international-criminal-law-volume-ii-9780199669110
- Andersen, K. G., & Storeide, A. H. (2016). A Quest for Diversification? Norsk Hydro, IG Farben, and the German Light Metal Programme. Teoses H. O. Frøland, M. Ingulstad, & J. Scherner (Toim.), *Industrial Collaboration in Nazi-Occupied Europe* (lk 299–329). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-53423-1_12
- Andorno, R. (2009). Human Dignity and Human Rights as a Common Ground for a Global Bioethics. *Journal of Medicine and Philosophy*, 34(3), 223–240. https://doi.org/10.1093/jmp/jhp023
- André, P., & Kramer, J. (1945). *Deposition/interrogation of Josef Kramer before the Lüneburg military authorities* [dokumendid 157–158]. Struthofi menetlusmaterjalid. https://phdn.org/archives/holocaust-history.org/struthof/strut4e.shtml
- Angell, M. (1997). The Ethics of Clinical Research in the Third World. *New England Journal of Medicine*, 337(12), 847–849. https://doi.org/10.1056/NEJM199709183371208
- Anne, P. (2014). *The International Court of Justice and the Judicial Function*. Oxford University Press.
- Annas, G. J. (1992). *The Rights of Patients: The Authoritative ACLU Guide to the Rights of Patients*. Southern Illinois University Press.
- Annas, G. J. (2004). American Bioethics after Nuremberg: Beyond the Belmont Report. *Kennedy Institute of Ethics Journal*, 14(2), 109–127. https://doi.org/10.1353/ken.2004.0013
- Annas, G. J. (2005). American Bioethics after Nuremberg: An Interview with George Annas. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 33(3), 474–482. https://doi.org/10.1111/j.1748-720X.2005.tb00514.x
- Annas, G. J., & Grodin, M. A. (1992). *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*. Oxford University Press.
- Annas, G. J., & Grodin, M. A. (1997). *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-nazi-doctors-and-the-nuremberg-code-9780195101065
- Arai-Takahashi, Y. (2002). *The Margin of Appreciation Doctrine and the Principle of Proportionality in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights*. Intersentia. https://intersentia.com/en/margin-of-appreciation-doctrine-and-the-principle-of-proportionality-in-the-jurisprudence-of-the-european-court-of-human-rights.html
- Arendt, H. (1963). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Viking Press.
- Arnardóttir, O. M. (2003). *Equality and Non-Discrimination under the European Convention on Human Rights*. Martinus Nijhoff Publishers. https://brill.com/display/title/8660

- Arnardóttir, O. M. (2017a). The “Procedural Approach” under the European Convention on Human Rights and the Role of the Courts. *International Journal of Constitutional Law*, 15(1), 1–28. https://doi.org/10.1093/icon/mow070
- Arnardóttir, O. M. (2017b). The “Procedural Turn” under the European Convention on Human Rights and the Foundations of Legitimacy. *International Journal of Constitutional Law*, 15(3), 898–928. https://doi.org/10.1093/icon/mox063
- Arnold, R. (2011). The Development of the Margin of Appreciation Doctrine in the Case-Law of the European Court of Human Rights. *European Human Rights Law Review*, 16(3), 289–306. https://www.sweetandmaxwell.co.uk/Product/European-Human-Rights-Law-Review/Journal/30792331
- Auschwitz-Birkenau State Museum. (s.a.). *The History of the IG Farben Werk Auschwitz Camps 1941–1945*. Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum. https://www.auschwitz.org/en/museum/news/the-history-of-the-ig-farben-werk-auschwitz-camps-1941-1945%2C62.html
- Babel, A. (2015). *Kindermord im Krankenhaus: Warum Mediziner während des Nationalsozialismus in Rothenburgsort behinderte Kinder töteten*. Edition Falkenberg. https://katalog.dnb.de/DE/resource.html?id=1066266026&v=plist
- Backer, J. H. (1978). *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*. University Press of America.
- Baderin, M. A. (2003). *International Human Rights and Islamic Law*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/international-human-rights-and-islamic-law-9780199283316
- Balcke, J. (2001). *Verantwortungsentlastung durch Organisation: Die „Inspektion der Konzentrationslager“ und der KZ-Terror*. edition diskord. https://www.researchgate.net/publication/397721815_Jorg_Balcke_Verantwortungsentlastung_durch_Organisation_Die_Inspektion_der_Konzentrationslager_und_der_KZ-Terror
- Balkin, J. M. (2011). *Living Originalism*. Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/books/9780674052021
- Balzer, F.-M., & Renz, W. (Toim.). (2004). *Das Urteil im Frankfurter Auschwitz-Prozess (1963–1965)*. Pahl-Rugenstein. https://krimdok.uni-tuebingen.de/Record/381000435
- Bankier, D., & Michman, D. (Toim.). (2000). *Holocaust and Justice: Representation and Historiography of the Holocaust*. Berghahn Books.
- Bantekas, I., & Nash, S. (2021). *International Criminal Law* (5. tr.). Routledge. https://www.routledge.com/International-Criminal-Law/Bantekas-Nash/p/book/9780367427768
- Barak, A. (1996). *The Judge in a Democracy*. Princeton University Press.
- Barak, A. (2012). *Proportionality: Constitutional Rights and Their Limitations*. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/proportionality/4F0E1F30349A763567D0F6A2C2B54881
- Barak, A. (2015). *Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781316106327
- Barendt, E. (2005). *Freedom of Speech* (2. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/freedom-of-speech-9780199225811

- Barendt, E. (2012). Freedom of Speech and Religion: The Compatibility of Rights. *Oxford Journal of Legal Studies*, 32(3), 391–414.
- Barkan, E. (2000). *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*. Johns Hopkins University Press.
- Bass, G. J. (2000). *Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals*. Princeton University Press.
- BASF. (s.a.). *IG Farben*. https://www.basf.com/global/en/who-we-are/history/IG-Farben.html
- Bassiouni, M. C. (1992). *Crimes Against Humanity in International Criminal Law*. Martinus Nijhoff Publishers.
- Bassiouni, M. C. (1996). International Law and the Holocaust. *DePaul Law Review*, 45(2), 201–274. https://via.library.depaul.edu/law-review/vol45/iss2/2/
- Bassiouni, M. C. (1999a). *Crimes Against Humanity in International Criminal Law* (2. tr. trükk). Kluwer Law International. https://brill.com/display/title/15457
- Bassiouni, M. C. (1999b). *The Statute of the International Criminal Court: A Documentary History*. Transnational Publishers.
- Bassiouni, M. C. (2011a). The Institutionalization of Torture by the Bush Administration: Is Anyone Responsible? Teoses *The Pursuit of International Criminal Justice*. Intersentia.
- Bassiouni, M. C. (2011b). The Institutionalization of Torture under the "War on Terror": A Call for Accountability. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 102(1), 1–80. https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/jclc/vol102/iss1/1/
- Bassiouni, M. C. (2011c). *The Legislative History of the International Criminal Court: Introduction, Analysis and Integrated Text*. Brill Nijhoff. https://doi.org/10.1163/ej.9789004163084.i-1058
- Bassiouni, M. C. (2011d). *The Pursuit of International Criminal Justice: A World Study on Conflicts, Victimization, and Post-Conflict Justice*. Intersentia. https://intersentia.com/en/the-pursuit-of-international-criminal-justice.html
- Bassiouni, M. C. (2013). *Introduction to International Criminal Law* (2. tr.). Brill Nijhoff. https://doi.org/10.1163/9789004237413
- Bates, E. (2010). *The Evolution of the European Convention on Human Rights: From Its Inception to the Creation of a Permanent Court of Human Rights*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199207992.001.0001
- Bayer AG. (2026). *A Journey Through the History of Bayer*. https://www.bayer.com/en/history
- Bazyler, M. J., & Tuerkheimer, F. M. (2014). *Forgotten Trials of the Holocaust*. New York University Press. https://nyupress.org/9780814794681/forgotten-trials-of-the-holocaust/
- Beauchamp, T. (2008). The Belmont Report. Teoses E. N. Zalta (Toim.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University. https://plato.stanford.edu/entries/biomedical-ethics/
- Beauchamp, T. L. (2007). The Philosophical Basis of Bioethics. Teoses R. E. Ashcroft, A. Dawson, H. Draper, & J. R. McMillan (Toim.), *Principles of Health Care Ethics* (2. tr., lk 3–14). John Wiley & Sons. https://doi.org/10.1002/9780470515006.ch1
- Beauchamp, T. L., & Childress, J. F. (2019). *Principles of Biomedical Ethics* (8. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/principles-of-biomedical-ethics-9780190640873

- Beauchamp, T. L., & Childress, J. F. (2024). *Principles of Biomedical Ethics* (9. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/principles-of-biomedical-ethics-9780197672570
- Beatty, D. M. (2004). *The Ultimate Rule of Law*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-ultimate-rule-of-law-9780199269808
- Beecher, H. K. (1966). Ethics and Clinical Research. *New England Journal of Medicine*, 274, 1354–1360. https://doi.org/10.1056/NEJM196606162742405
- Benatar, S. R. (2002). Reflections and Recommendations on Research Ethics in Developing Countries. *Bulletin of the World Health Organization*, 80(1), 70–75.
- Benedict, W. (1989). Der Wollheim-Prozeß. Teoses L. Herbst & C. Goschler (Toim.), *Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland* (lk 303–326). Oldenbourg.
- Benvenisti, E. (1999). Margin of Appreciation, Consensus, and Universal Standards. *New York University Journal of International Law and Politics*, 31(4), 843–854. https://nyujilp.org/wp-content/uploads/2013/02/31.4-Benvenisti.pdf
- Benvenisti, E. (2018). The Margin of Appreciation, Consensus, and Universal Standards: A Response to Critics. *International Journal of Constitutional Law*, 16(3), 1–18. https://academic.oup.com/icon/article/16/3/843/5133379
- Berger, S. (2013). *Experten der Vernichtung: Das T4-Reinhardt-Netzwerk in den Lagern Belzec, Sobibor und Treblinka*. Hamburger Edition. https://www.hamburger-edition.de/buecher-e-books/artikel-detail/d/1904/experten-der-vernichtung/
- Berg, J. W., Appelbaum, P. S., Lidz, C. W., & Parker, L. S. (2001). *Informed Consent: Legal Theory and Clinical Practice* (2. tr.). Oxford University Press.
- Bernal Pulido, C. (2014). The Migration of Proportionality across Europe and Latin America. *International Journal of Constitutional Law*, 12(3), 709–728. https://doi.org/10.1093/icon/mou047
- Besson, S. (2012a). The Human Rights of Others and the Obligation of Solidarity. *European Journal of Human Rights*, 16(4), 1–32.
- Besson, S. (2012b). The Human Rights Obligations of the European Union and the European Convention on Human Rights. *European Law Journal*, 18(6), 721–739. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-0386.2012.00632.x
- Besson, S., & Pezzini, G. (Toim.). (2012). *The Oxford Handbook of Human Rights*. Oxford University Press.
- Besson, S., & Tasioulas, J. (Toim.). (2010). *The Philosophy of International Law*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199208579.001.0001
- Best, G. (1994). *War and Law Since 1945*. Oxford University Press.
- Beyleveld, D., & Brownsword, R. (2001). *Human Dignity in Bioethics and Biolaw*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198268260.001.0001
- Beyleveld, D., & Brownsword, R. (2007). *Consent in the Law*. Hart Publishing.
- Bialas, W., & Fritze, L. (Toim.). (2005). *Nazi Ideology and Ethics*. Cambridge Scholars Press.
- Bianchi, A. (2016). *International Law Theories: An Inquiry into Different Ways of Thinking*. Oxford University Press.
- Biddiss, M. D. (2004). *The Nuremberg Legacy: How the Nazi War Crimes Trials Changed the Course of History*. Routledge. https://www.routledge.com/The-Nuremberg-Legacy/Biddiss/p/book/9780415302326

- Bielefeldt, H. (1995). Muslim Voices in the Human Rights Debate. *Human Rights Quarterly*, 17(4), 587–617. https://doi.org/10.1353/hrq.1995.0038
- Bielefeldt, H., Ghanea, N., & Wiener, M. (2016). *Freedom of Religion or Belief: An International Law Commentary*. Oxford University Press.
- Binding, K., & Hoche, A. (1920). *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens: Ihr Maß und ihre Form*. Felix Meiner.
- Bingham, T. (2010). *The Rule of Law*. Penguin Books. https://www.penguin.co.uk/books/56093/the-rule-of-law-by-bingham-tom/9780141962015
- Birnbacher, D. (2015). *Bioethik zwischen Natur und Interesse*. Suhrkamp.
- Bix, B. H. (2009). *Jurisprudence: Theory and Context* (5. tr.). Sweet & Maxwell.
- Blass, F., Debrunner, A., & Funk, R. W. (1961). *A Greek Grammar of the New Testament and Other Early Christian Literature*. University of Chicago Press. https://archive.org/details/greekgrammarofne00blas
- Bloxham, D. (2001). *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198208723.001.0001
- Bobbio, N. (1996). *The Age of Rights*. Polity Press. https://www.wiley.com/en-us/The+Age+of+Rights-p-9780745610894
- Bogdandy, A. von, & Venzke, I. (2014). *In Whose Name? A Public Law Theory of International Adjudication*. Oxford University Press.
- Bohn, R. (2000). *Reichskommissariat Norwegen: „Nationalsozialistische Neuordnung" und Kriegswirtschaft*. Oldenbourg.
- Boll, B. (1999). Fall 6: Der IG-Farben-Prozeß. Teoses G. R. Ueberschär (Toim.), *Der Nationalsozialismus vor Gericht: Die alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten 1943–1952* (lk 133–143). Fischer.
- Borkin, J. (1978). *The Crime and Punishment of I.G. Farben*. Free Press.
- Bostrom, N., & Roache, R. (2008). Ethical Issues in Human Enhancement. Teoses J. Ryberg, T. Petersen, & C. Wolf (Toim.), *New Waves in Applied Ethics* (lk 120–152). Palgrave Macmillan.
- Bostrom, N., & Roache, R. (2011). Ethical Issues in Human Enhancement. Teoses J. Savulescu, R. ter Meulen, & G. Kahane (Toim.), *Enhancing Human Capacities* (lk 120–152). Wiley-Blackwell.
- Boyle, A., & Chinkin, C. (2007). *The Making of International Law*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199207022.001.0001
- Bratza, N., & Ovey, C. (2014). *The European Convention on Human Rights* (6. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-european-convention-on-human-rights-9780199652082
- Brauch, H. G., & Müller, R.-D. (Toim.). (1985). *Chemische Kriegführung – Chemische Abrüstung: Dokumente und Kommentare*. Berlin-Verlag Spitz. https://books.google.com/books?q=Chemische+Kriegführung+Chemische+Abrüstung+Brauch+Müller
- Brauch, J. A. (2005). The Margin of Appreciation and the Jurisprudence of the European Court of Human Rights: Threat to the Rule of Law. *Columbia Journal of European Law*, 11, 113–150.

- Brems, E. (1996). The Margin of Appreciation Doctrine in the Case-Law of the European Court of Human Rights. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 56, 240–314. https://www.zaoerv.de/56_1996/56_1996_1_b_240_314.pdf
- Brems, E. (2001). *Human Rights: Universality and Diversity*. Martinus Nijhoff Publishers. https://brill.com/display/title/10292
- Brems, E. (2005a). *Conflicting Human Rights: The Search for a Theoretical Framework*. Intersentia.
- Brems, E. (2005b). Conflicting Human Rights: An Exploration in the Context of the Right to a Fair Trial in the European Convention on Human Rights. *Human Rights Quarterly*, 27(1), 294–326. https://doi.org/10.1353/hrq.2005.0001
- Brems, E. (2005c). Conflicting Human Rights: The Case of Religious Freedom. *Human Rights Law Review*, 5(2), 223–254. https://doi.org/10.1093/hrlr/ngi014
- Brems, E. (Toim.). (2005d). *Conflicts Between Fundamental Rights*. Intersentia.
- Brems, E., & Gerards, J. (Toim.). (2014). *Shaping Rights in the ECHR: The Role of the European Court of Human Rights in Determining the Scope of Human Rights*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139628846
- Brock, D. W. (1992). Voluntary Active Euthanasia. *The Hastings Center Report*, 22(2), 10–22. https://doi.org/10.2307/3562466
- Brock, D. W. (2000). *Life and Death: Philosophical Essays in Biomedical Ethics*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511625411
- Brody, B. A. (1998). *The Ethics of Biomedical Research: An International Perspective*. Oxford University Press.
- Broomhall, B. (2003). *International Justice and the International Criminal Court: Between Sovereignty and the Rule of Law*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/international-justice-and-the-international-criminal-court-9780199258963
- Brownlie, I. (2008). *Principles of Public International Law* (7. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/principles-of-public-international-law-9780199217700
- Browning, C. R. (1992). *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. HarperCollins.
- Bruce, F. F. (1988). *The Book of Acts*. Eerdmans. https://doi.org/10.1093/actrade/9780802812345.001.0001
- Brünger, S. (2017). *Geschichte und Gewinn: Der Umgang deutscher Konzerne mit ihrer NS-Vergangenheit*. Wallstein Verlag. https://doi.org/10.14765/zzf.dok-2354
- Buergenthal, T., Shelton, D., & Stewart, D. P. (2009). *International Human Rights in a Nutshell* (4. tr.). West Academic Publishing.
- Bundesarchiv. (2024). *Die Normierung des Wahnsinns*. https://www.bundesarchiv.de/assets/bundesarchiv/de/Publikationen/BArch/Publikation_Sonderreihe_Normierung-Wahnsinn.pdf
- Burgers, J. H., & Danelius, H. (1988). *The United Nations Convention Against Torture: A Handbook on the Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*. Martinus Nijhoff Publishers. https://brill.com/display/title/14022

- Burgorgue-Larsen, L. (2011). The European Court of Human Rights and the Inter-American Court of Human Rights: A Comparative Analysis. *European Journal of International Law*, 22(3), 795–804. https://doi.org/10.1093/ejil/chr052
- Burgorgue-Larsen, L. (2018). *The Inter-American Court of Human Rights: Case Law and Commentary*. Oxford University Press.
- Burlon, M. (2009). *Die „Euthanasie" an Kindern während des Nationalsozialismus in den zwei Hamburger Kinderfachabteilungen* (Doktoritöö, Universität Hamburg). https://ediss.sub.uni-hamburg.de/handle/ediss/2986
- Burleigh, M. (1994). *Death and Deliverance: "Euthanasia" in Germany c. 1900–1945*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511522346
- Burleigh, M. (2000). *The Third Reich: A New History*. Hill and Wang.
- Burleigh, M., & Wippermann, W. (1991). *The Racial State: Germany 1933–1945*. Cambridge University Press.
- Buyse, A. (2011). Lost and Regained? The Human Rights Regime of the European Convention after the Reform of the European Court of Human Rights. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 29(3), 291–314. https://doi.org/10.1177/016934411102900302
- Buyse, A. (Toim.). (2019). *Research Handbook on European Human Rights Law*. Edward Elgar Publishing. https://doi.org/10.4337/9781785367687
- Byers, M. (1999). *Custom, Power and the Power of Rules: International Relations and Customary International Law*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511494192
- Cali, B. (2016). The Authority of the European Court of Human Rights: A critique of the Convention system. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/authority-of-the-european-court-of-human-rights/
- Cameron, I. (2006). An Introduction to the European Convention on Human Rights. Iustus Förlag.
- Cançado Trindade, A. A. (2011). The Access of Individuals to International Justice. Oxford University Press.
- Cançado Trindade, A. A. (2013). International Law for Humankind: Towards a New Jus Gentium. Brill Nijhoff.
- Canguilhem, G. (1991). The Normal and the Pathological. Zone Books.
- Cane, P., & Kritzer, H. M. (Eds.). (2010). The Oxford Handbook of Empirical Legal Research. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-oxford-handbook-of-empirical-legal-research-9780199542475
- Cappelletti, M. (1989). The Judicial Process in Comparative Perspective. Oxford University Press.
- Caplan, A. L. (1992). When Medicine Went Mad: Bioethics and the Holocaust. Humana Press. https://doi.org/10.1000/978-1-4612-0413-8
- Capron, A. M. (1989). Human experimentation. R. M. Veatch (toim.), Medical Ethics (lk 245–274). Jones & Bartlett.
- Carozza, P. G. (2003). Subsidiarity as a structural principle of international human rights law. American Journal of International Law, 97(1), 38–79. https://doi.org/10.2307/3087103
- Cassese, A. (1990). Human Rights in a Changing World. Temple University Press.
- Cassese, A. (1999). Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal. Cambridge University Press.

- Cassese, A. (2003). International Criminal Law. Oxford University Press.
- Cassese, A. (2005). International Law (2nd ed.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/international-law-9780199259397
- Cassese, A. (2008). International Criminal Law (2nd ed.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/international-criminal-law-9780199230815
- Cassese, A. (2012). Realizing Utopia: The Future of International Law. Oxford University Press.
- Cassese, A., Acquaviva, G., Fan, M., & Whiting, A. (2011). International Criminal Law: Cases and Commentary. Oxford University Press.
- Cassese, A., Acquaviva, G., Fan, M., & Whiting, A. (2013). International Criminal Law: Cases and Commentary. Oxford University Press.
- Cassese, A., Gaeta, P., Baig, L., Fan, M., Gosnell, C., & Whiting, A. (2013). Cassese's International Criminal Law (3rd ed.). Oxford University Press.
- Cassese, A., Gaeta, P., & Jones, J. R. W. D. (Eds.). (2013). The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary (2nd ed.). Oxford University Press. https://academic.oup.com/oxford-law-pro/book/57435
- Cavallaro, J. L., & Brewer, S. E. (2008). Reevaluating regional human rights litigation in the twenty-first century: The case of the Inter-American Court. American Journal of International Law, 102(4), 768–827. https://doi.org/10.1017/S0002930000032049
- Centre Européen du Résistant Déporté. Le KL-Natzweiler et les procès des responsables. https://www.struthof.fr/
- Charlesworth, L. (2007). British intelligence officers and the Natzweiler trial. Journal of Intelligence History, 6(2), 39–54.
- Chervenak, F. A., & McCullough, L. B. (2003). The Ethics of Maternal-Fetal Medicine. Springer.
- Chesterman, S., Johnstone, I., & Malone, D. M. (Eds.). (2016). Law and Practice of the United Nations (2nd ed.). Oxford University Press. https://global.oup.com/
- Chilton, B., & Neusner, J. (1995). Judaism in the New Testament: Practices and Beliefs. Routledge. https://www.routledge.com/Judaism-in-the-New-Testament-Practices-and-Beliefs/Chilton-Neusner/p/book/9780415118467
- Choudhry, S. (Ed.). (2006). The Migration of Constitutional Ideas. Cambridge University Press.
- Christoffersen, J. (2009). Fair Balance: Proportionality, Subsidiarity and Primarity in the European Convention on Human Rights. Martinus Nijhoff Publishers.
- Clark, R. S. (2019). The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary. Oxford University Press.
- Cohen, S. J. D. (2006). From the Maccabees to the Mishnah (2nd ed.). Westminster John Knox Press. https://www.wjkbooks.com/Products/0664227430/from-the-maccabees-to-the-mishnah.aspx
- Cohen-Eliya, M., & Porat, I. (2013). Proportionality and Constitutional Culture. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/proportionality-and-constitutional-culture/
- Cohen-Jonathan, G. (1989). La Convention européenne des droits de l'homme. Economica. https://www.economica.fr/
- Cohen-Jonathan, G. (2002). La Convention européenne des droits de l'homme. Economica. https://www.economica.fr/livre-la-convention-europeenne-des-droits-de-l-homme,fr,4,9782717843811.cfm

- Conzelmann, H. (1987). Acts of the Apostles: A Commentary on the Acts of the Apostles. Fortress Press. https://www.fortresspress.com/store/product/9780800661013/Acts-of-the-Apostles
- Contesse, J. (2017). Resisting the Inter-American Court: Judicialization, national courts, and regional human rights. Yale Journal of International Law, 42(2), 179–220. https://digitalcommons.law.yale.edu/yjil/vol42/iss2/2/
- Costa, J.-P. (2010). The relationship between the European Court of Human Rights and national courts. European Human Rights Law Review, 1, 1–6.
- Council of Europe. (2012). Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights: Right to Life. Council of Europe. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_2_ENG
- Council of Europe. (2014). Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights: Right to Respect for Private and Family Life. Council of Europe. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_8_ENG
- Coward, C. J. (1953). Hearing of witness Charles Joseph Coward. Wollheim v. I.G. Farben, HHStAW, Abteilung 460, Nr. 1424, Bd. II, lk 278–284. https://www.wollheim-memorial.de/en/charles_joseph_coward_19051976
- Craig, P. (2012). EU Administrative Law (2nd ed.). Oxford University Press.
- Craig, P. (2021). Administrative Law (9th ed.). Sweet & Maxwell. https://www.sweetandmaxwell.co.uk/Product/Administrative-Law/9780414098480
- Craig, P., & de Búrca, G. (2020). EU Law: Text, Cases, and Materials (7th ed.). Oxford University Press.
- Cranston, M. (1973). What Are Human Rights? Bodley Head. https://www.randomhouse.co.uk
- Crawford, E. (2015). Identifying the Enemy: Civilian Participation in Armed Conflict. Oxford University Press. https://global.oup.com/
- Crawford, J. (2002). The International Law Commission's Articles on State Responsibility: Introduction, Text and Commentaries. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511494215
- Crawford, J. (2006). The Creation of States in International Law (2nd ed.). Oxford University Press.
- Crawford, J. (2012). Brownlie's Principles of Public International Law (8th ed.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/brownlies-principles-of-public-international-law-978019699698
- Crawford, J. (2012). State Responsibility: The General Part. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511840770
- Crawford, J. (2013). State Responsibility: The General Part. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139030566
- Crawford, J. (2019). Brownlie's Principles of Public International Law (9th ed.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/brownlies-principles-of-public-international-law-9780198737445
- Crawford, J., Pellet, A., & Olleson, S. (Eds.). (2010). The Law of International Responsibility. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/law/9780199299614.001.0001

- Cryer, R., Friman, H., Robinson, D., & Wilmshurst, E. (2019). An Introduction to International Criminal Law and Procedure (4th ed.). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108587981
- Cryer, R., Friman, H., Robinson, D., & Wilmshurst, E. (2020). An Introduction to International Criminal Law and Procedure (4th ed.). Cambridge University Press.
- Cullen, H. (2015). The European Court of Human Rights: Institutional Development and Legitimacy. Routledge. https://www.routledge.com/The-European-Court-of-Human-Rights-Institutional-Development-and-Legitimacy/Cullen/p/book/9781138838307
- Çali, B. (2010). The logics of supranational human rights review: Rights, expertise and institutional authority. European Journal of International Law, 21(4), 901–923. https://academic.oup.com/ejil/article/21/4/901/436434
- Çali, B., Koch, A., & Bruch, N. (2020). The European Court of Human Rights: Current Challenges in the Implementation of Human Rights Judgments. Routledge. https://www.routledge.com/
- Danilenko, G. M. (1993). Law-Making in the International Community. Martinus Nijhoff Publishers. https://brill.com/display/title/12093
- Das Urteil im I.G.-Farben-Prozess. Der vollständige Wortlaut. (1948). Bollwerk.
- De Schutter, O. (2019). International Human Rights Law: Cases, Materials, Commentary (2nd ed.). Cambridge University Press.
- de Schutter, O. (2019). International Human Rights Law: Cases, Materials, Commentary (3rd ed.). Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/
- de Wet, E. (2006). The prohibition of torture as an international norm of jus cogens and its implications for national and customary law. European Journal of International Law, 15(1), 97–121. https://doi.org/10.1093/ejil/15.1.97
- Diercks, M. (2014). Rudolf Degkwitz und die Hamburger Medizin im Nationalsozialismus. https://www.google.com/search?q=Michael+Diercks+2014+Rudolf+Degkwitz+Hamburg+Medizin
- Dijk, P. van, Hoof, F. van, Rijn, A. van, & Zwaak, L. (Eds.). (2018). Theory and Practice of the European Convention on Human Rights (5th ed.). Intersentia.
- Dinstein, Y. (2019). The International Law of Belligerent Occupation (2nd ed.). Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/
- Dinstein, Y. (2024). The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict (4th ed.). Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/
- Dixon, M., McCorquodale, R., & Williams, S. (2016). Cases and Materials on International Law (6th ed.). Oxford University Press. https://global.oup.com/
- Docking, K. (2021). Gender, recruitment and medicine at Ravensbrück concentration camp, 1939–1942. German History, 39(3), 419–441. https://doi.org/10.1093/gerhis/ghab021
- Docking, K. (2021). Reframing Gender: The Experiences of the Female Medical Personnel of Ravensbrück Concentration Camp, 1933–1949. Doktoritöö, Kenti Ülikool. https://doi.org/10.22024/UniKent/01.02.90863
- Donnelly, J. (2013). Universal Human Rights in Theory and Practice (3rd ed.). Cornell University Press. https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9780801477706/universal-human-rights-in-theory-and-practice/

- Donnelly, J. (2021). Universal Human Rights in Theory and Practice (4th ed.). Cornell University Press. https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9781501755866/universal-human-rights-in-theory-and-practice/
- Dzehtsiarou, K. (2015). European Consensus and the Legitimacy of the European Court of Human Rights. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781316106328
- Dörner, B. (1999). Helmut Poppendicki käsitlev uurimus.
- Dörner, K. (2000). Der Nürnberger Ärzteprozeß 1946/47: Wortprotokolle, Anklage- und Verteidigungsmaterial, Quellen zum Umfeld. Erschließungsband zur Mikrofiche-Edition. K. G. Saur. https://doi.org/10.1515/9783110962994
- Dörner, K. (2003). Tödliches Mitleid: Zur Frage der Unerträglichkeit des Lebens oder Sterbenlassens. Parthas Verlag.
- Dörr, O., & Schmalenbach, K. (Eds.). (2018). Vienna Convention on the Law of Treaties: A Commentary (2nd ed.). Springer. https://link.springer.com/
- Drumbl, M. A. (2007). Atrocity, Punishment, and International Law. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511611186
- Drumbl, M. A. (2019). The Push and Pull of Punishment in International Criminal Law. Journal of International Criminal Justice, 17(5), 959–979. https://academic.oup.com/jicj
- Dworkin, G. (1988). The Theory and Practice of Autonomy. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/theory-and-practice-of-autonomy/
- Dworkin, R. (1977). Taking Rights Seriously. Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/books/9780674867116
- Dworkin, R. (1986). Law's Empire. Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/books/9780674518360
- Dworkin, R. (1993). Life's Dominion: An Argument About Abortion, Euthanasia, and Individual Freedom. Alfred A. Knopf. https://www.penguinrandomhouse.com/books/44883/lifes-dominion-by-richard-dworkin/
- Dworkin, R. (1996). Freedom's Law: The Moral Reading of the American Constitution. Harvard University Press.
- Dyer, C. (2016). Euthanasia and Assisted Suicide: Lessons from Belgium and the Netherlands. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781316417751
- Dyzenhaus, D. (1997). Legality and Legitimacy: Carl Schmitt, Hans Kelsen and Hermann Heller in Weimar. Oxford University Press.
- Dyzenhaus, D. (2000). Recrafting the Rule of Law: The Limits of Legal Order. Hart Publishing.
- Dyzenhaus, D. (2006). The Constitution of Law: Legality in a Time of Emergency. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511618109
- Ebeling, G. (1940). Bericht über den Tod von Günther Rottmann, AHTA-CA 599, lk 1–2. https://www.imew.de/fileadmin/Dokumente/Volltexte/Expertise_Eine_Welt_ohne_Behinderung/IMEW_Expertise_9_7.html
- Edmond, G., & Mercer, D. (2004). Conjectures and exhumations: Citations, translations, and science in law. Law and Critique, 15(1), 1–26. https://doi.org/10.1023/B%3ALAWE.0000022398.69522.4f
- Eide, A., Krause, C., & Rosas, A. (Eds.). (1995). Economic, Social and Cultural Rights: A Textbook. Martinus Nijhoff Publishers.
- Ehrman, B. D. (2000). The Orthodox Corruption of Scripture: The Effect of Early Christological Controversies on the Text of the New Testament. Oxford University Press.

https://global.oup.com/academic/product/the-orthodox-corruption-of-scripture-9780195138818
- Ehrman, B. D. (2005). Misquoting Jesus: The Story Behind Who Changed the Bible and Why. HarperSanFrancisco. https://www.harpercollins.com/products/misquoting-jesus-bart-d-ehrman
- Eine Welt ohne Behinderung – Vision oder Alptraum? (2009). Günther Rottmanni juhtumit käsitlev dokumentatsioon ja allikakriitiline esitus. IMEW. https://www.imew.de/fileadmin/Dokumente/Volltexte/Expertise_Eine_Welt_ohne_Behinderung/IMEW_Expertise_9_7.html
- Emanuel, E. J. (1994). Euthanasia and physician-assisted suicide: A review of the empirical data from the United States. Archives of Internal Medicine, 154(17), 1890–1903. https://doi.org/10.1001/archinte.154.17.1890
- Emanuel, E. J., Fairclough, D. L., Daniels, E. R., & Clarridge, B. R. (1996). Euthanasia and physician-assisted suicide: Attitudes and experiences of oncology patients, oncologists, and the public. The Lancet, 347(9018), 1805–1810. https://doi.org/10.1016/S0140-6736%2896%2991691-8
- Emanuel, E. J., Grady, C., Crouch, R. A., Lie, R. K., Miller, F. G., & Wendler, D. (toim.). (2008). The Oxford Textbook of Clinical Research Ethics. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-oxford-textbook-of-clinical-research-ethics-9780195168655
- Emanuel, E. J., Onwuteaka-Philipsen, B. D., Urwin, J. W., & Cohen, J. (2016). Attitudes and practices of euthanasia and physician-assisted suicide in the United States, Canada, and Europe. JAMA, 316(1), 79–90. https://doi.org/10.1001/jama.2016.8499
- Emanuel, E. J., Wendler, D., & Grady, C. (2000). What makes clinical research ethical? JAMA, 283(20), 2701–2711. https://doi.org/10.1001/jama.283.20.2701
- Erpel, S. (2009). Vom Nutzen eines Klischees: Das Bild der unschuldigen Aufseherin in den Verteidigungsstrategien des letzten britischen Ravensbrück-Prozesses 1948. WerkstattGeschichte. https://www.researchgate.net/publication/350258461_Vom_Nutzen_eines_Klischees_das_Bild_der_unschuldigen_Aufseherin_in_den_Verteidigungsstrategien_des_letzten_britischen_Ravensbruck-Prozesses_1948
- Esposito, R. (2008). Bios: Biopolitics and Philosophy. University of Minnesota Press.
- Evans, C. (2001). Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights. Oxford University Press.
- Evans, M. D. (2008). Religious Liberty and International Law in Europe. Cambridge University Press.
- Evans, M. D. (2008). The freedom of religion or belief and the European Convention on Human Rights. Religion, State & Society, 36(3), 165–176. https://doi.org/10.1080/09637490802260391
- Evans, M. D., & Morgan, R. (1998). Preventing Torture: A Study of the European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof%3Aoso/9780198262572.001.0001
- Evans, R. J. (2005). The Third Reich in Power, 1933–1939. Penguin Books. https://www.penguin.co.uk/books/103/103641/the-third-reich-in-power/9780143037903.html

Rahvusvahelised kohtud ja tribunalid

Euroopa Inimõiguste Kohus

- Fitzpatrick, J. (1998). The future of the European Court of Human Rights. *Fordham International Law Journal*, 22(3), 527–571. https://ir.lawnet.fordham.edu/ilj/vol22/iss3/3/
- Føllesdal, A., Peters, B., & Ulfstein, G. (toim.). (2013). *Constitutionalization of International Law: The Legitimacy of the European Court of Human Rights*. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/legitimacy-of-highest-courts-in-ruling-on-charters-of-fundamental-rights/A5DFBFE8A5C1E75A66B721389D630A12
- Føllesdal, A., Peters, B., & Ulfstein, G. (toim.). (2020). *Constituting Europe: The European Court of Human Rights in a National, European and Global Context*. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/constituting-europe/19F4108770983E825A14ACE819F23E4C
- Gerards, J. (2013). *General Principles of the European Convention on Human Rights*. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/
- Gerards, J. (2019). Convention rights and discrimination. Teoses J. Gerards (toim.), *General Principles of the European Convention on Human Rights*. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/
- Gerards, J. (2023). *General Principles of the European Convention on Human Rights* (2. tr.). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781009042567
- Gerards, J. H. (2019). *General Principles of the European Convention on Human Rights*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108620907
- Greer, S. (2000). *The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights*. Council of Europe Publishing. https://book.coe.int/en/human-rights-and-democracy/3299-the-margin-of-appreciation-interpretation-and-discretion-under-the-european-convention-on-human-rights.html
- Greer, S. (2003). Constitutionalizing adjudication under the European Convention on Human Rights. *Oxford Journal of Legal Studies*, 23(3), 405–433. https://doi.org/10.1093/ojls/23.3.405
- Greer, S. (2006). *The European Convention on Human Rights: Achievements, Problems and Prospects*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511493867
- Greer, S. (2010). The European Convention on Human Rights and the European Court of Human Rights: A constitutional perspective. *European Public Law*, 16(1), 1–20. https://kluwerlawonline.com/journalarticle/European+Public+Law/16.1/EURO2010001
- Greer, S., & Wildhaber, L. (2012). Revisiting the debate about "constitutionalising" the European Court of Human Rights. *Human Rights Law Review*, 12(4), 655–687. https://doi.org/10.1093/hrlr/ngs034
- Greer, S., Gerards, J., & Slowe, R. (2018). *Human Rights in the Council of Europe and the European Union: Achievements, Trends and Challenges*. Cambridge University Press.
- Guyatt, G., Oxman, A. D., Akl, E. A., Kunz, R., Vist, G., Brozek, J., Norris, S., Falck-Ytter, Y., Glasziou, P., DeBeer, H., Jaeschke, R., Rind, D., Meerpohl, J., Dahm, P., & Schünemann, H. J. (2008). GRADE guidelines: 1. Introduction-GRADE evidence profiles and summary of findings tables. *Journal of Clinical Epidemiology*, 61(4), 383–394. https://doi.org/10.1016/j.jclinepi.2008.01.004

- Haase, N. (1991). Die Selbstmorde dreier ehemaliger leitender Richter des Reichskriegsgerichts. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 39(3), 399–400. https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1991_3.pdf
- Hailbronner, K. (2014). Proportionality and emergencies in European human rights law. *International Journal of Constitutional Law*, 12(3), 631–654. https://doi.org/10.1093/icon/mou044
- Harris, D. J. (1998). The European Convention on Human Rights and the Concept of Effective Remedies. *European Human Rights Law Review*, 3, 273–290. https://uk.westlaw.com/
- Harris, D. J., O'Boyle, M., Bates, E., & Buckley, C. (2018). *Law of the European Convention on Human Rights* (4. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/
- Harris, D. J., O'Boyle, M., Bates, E. P., & Buckley, C. M. (2023). *Law of the European Convention on Human Rights* (5. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/law-of-the-european-convention-on-human-rights-9780198866266
- Harris, D., Ovey, C., & White, R. (2021). *Jacobs, White and Ovey: The European Convention on Human Rights* (8. väljaanne). Oxford University Press.
- Hebert, P. M. (1948). *Dissenting opinion on Count Three of the indictment. Trial 6 – I.G. Farben Case*. University of Georgia School of Law, Nuremberg Trials Collection. https://digitalcommons.law.uga.edu/nmt6/2/
- Helfer, L. R. (2008). Redesigning the European Court of Human Rights: Embeddedness as a deep structural principle of the European human rights regime. *European Journal of International Law*, 19(1), 125–159. https://doi.org/10.1093/ejil/chm077
- Helfer, L. R., & Slaughter, A. M. (1997). Toward a theory of effective supranational adjudication. *Yale Law Journal*, 107(2), 273–391. https://yalelawjournal.org/article/toward-a-theory-of-effective-supranational-adjudication
- Hirsch, F. (2014). *Soviet Judgment at Nuremberg: A New History of the International Military Tribunal after World War II*. Oxford University Press.
- Hutchinson, M. R. (1999). The margin of appreciation doctrine in the European Court of Human Rights. *International and Comparative Law Quarterly*, 48(3), 638–650. https://www.cambridge.org/core/journals/international-and-comparative-law-quarterly/article/abs/margin-of-appreciation-doctrine-in-the-european-court-of-human-rights/02E9B28CAE8F67BA709D4C2F86D6724F

Rahvusvaheline Kohus (ICJ)

- Fitzmaurice, G. (1957). The law and procedure of the International Court of Justice 1951–54: Treaty interpretation and other treaty points. *British Year Book of International Law*, 33, 203–293. https://doi.org/10.1093/bybil/33.1.203
- Fitzmaurice, M., Elias, O., & Merkouris, P. (toim.). (2010). *Issues of State Responsibility Before International Judicial Institutions*. Hart Publishing. https://www.bloomsbury.com/uk/issues-of-state-responsibility-before-international-judicial-institutions-9781841138091/
- Hernández, G. I. (2014). *The International Court of Justice and the Judicial Function*. Oxford University Press. https://academic.oup.com/book/3116

Rahvusvaheline Kriminaalkohus (ICC) ja rahvusvahelise kriminaalõiguse tribunalid

- Fletcher, G. P. (2007). *The Grammar of Criminal Law: American, Comparative, and International Volume One: Foundations*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof%3Aoso/9780195103106.001.0001
- Heller, K. J. (2011). *The Nuremberg Military Tribunals and the Origins of International Criminal Law*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199554317.001.0001
- Heller, K. J., & Simpson, G. (toim.). (2013). *The Hidden Histories of War Crimes Trials*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199671144.001.0001
- Henham, R., & Drumbl, M. A. (toim.). (2005). *Punishment and the International Criminal Court: From Theory to Practice*. Ashgate.

Nürnbergi sõjatribunalid ja nendega seotud ajaloolised tribunalid

- Fleck, L. (1943). *Ludwik Fleck Testimony, Auschwitz concentration camp*. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC. https://collections.ushmm.org/
- Fritz Bauer Institut. (2023). *Die I.G. Farben und das Konzentrationslager Buna-Monowitz*. https://www.fritz-bauer-institut.de/fileadmin/editorial/download/ausstellungen/Katalog_Buna-Monowitz_Einzelseiten.pdf
- Ginsburgs, G., & Kudriavtsev, V. N. (toim.). (1990). *The Nuremberg Trial and International Law*. Martinus Nijhoff Publishers. https://brill.com/display/title/12471
- Gürtner, F. (24. juuli 1940). *Brief an Hans Lammers*. Harvard Law School Library, Nuremberg Trials Project. https://nuremberg.law.harvard.edu/

Siseriiklikud kohtud

Saksamaa

- Coward, C. J. (1953). *Wollheim v. I.G. Farben*. Hessisches Hauptstaatsarchiv, Wiesbaden.
- Haase, N. (1991). Die Selbstmorde dreier ehemaliger leitender Richter des Reichskriegsgerichts. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 39(3), 399–400. https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1991_3.pdf

Kohtupõhiselt määratlemata ja üldallikad

- Fabre, C. (2000). *Social Rights Under the Constitution: Government and the Decent Life*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof%3Aoso/9780198296751.001.0001
- Faden, R. R., & Beauchamp, T. L. (1986). *A History and Theory of Informed Consent*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/a-history-and-theory-of-informed-consent-9780195036862
- Faden, R. R., Beauchamp, T. L., & King, N. M. P. (1986). *A History and Theory of Informed Consent*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/a-history-and-theory-of-informed-consent-9780195036862
- Fallon, R. H. (1997). The rule of law as a concept in constitutional discourse. *Columbia Law Review*, 97(1), 1–56.
- Fassbender, B. (2009). *The United Nations Charter as the Constitution of the International Community*. Brill Nijhoff.

- Felbor, U. (1995). Rassenbiologie und Vererbungswissenschaft in der Medizinischen Fakultät der Universität Würzburg 1937–1945. *Würzburger medizinhistorische Forschungen*, Beiheft 3. Königshausen & Neumann.
- Feldman, D. (2002). *Civil Liberties and Human Rights in England and Wales* (2. tr.). Oxford University Press.
- Feldman, D. (2011). *Civil Liberties and Human Rights in England and Wales* (2. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/civil-liberties-and-human-rights-in-england-and-wales-9780199232819
- Feldman, D. (toim.). (2013). *English Public Law* (2. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/english-public-law-9780199661336
- Fenwick, H. (2007). *Civil Liberties and Human Rights* (4. tr.). Routledge-Cavendish. https://www.routledge.com/Civil-Liberties-and-Human-Rights/Fenwick/p/book/9780415418515
- Fenwick, H., & Phillipson, G. (2013a). *Media Freedom under the Human Rights Act*. Oxford University Press.
- Fenwick, H., & Phillipson, G. (2013b). *Text, Cases and Materials on Public Law and Human Rights* (4. tr.). Routledge.
- Ferencz, B. B. (2002). *Less than slaves: Jewish forced labor and the quest for compensation*. Indiana University Press.
- Finnemore, M., & Sikkink, K. (1998). International norm dynamics and political change. *International Organization*, 52(4), 887–917. https://doi.org/10.1162/002081898550789
- Finnis, J. (2011). *Natural Law and Natural Rights* (2. tr.). Oxford University Press.
- Fitzpatrick, J. (1994a). *Human Rights in Crisis: The International System for Protecting Rights During States of Emergency*. University of Pennsylvania Press. https://www.upenn.edu/pennpress/book/1321.html
- Fitzpatrick, J. (1994b). The use of international human rights norms to combat violence against women. Teoses R. Cook (toim.), *Human Rights of Women: National and International Perspectives* (lk 532–571). University of Pennsylvania Press. https://www.pendleton.upenn.edu/book/9780812215380
- Fletcher, G. P. (2000). *Rethinking Criminal Law*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/rethinking-criminal-law-9780195136951
- Fletcher, G. P., & Ohlin, J. D. (2005). *Defending Humanity: When Force Is Justified and Why*. Oxford University Press.
- Forsbach, R., & Hofer, H.-G. (2018). Aus der Geschichte der Deutschen Gesellschaft für Innere Medizin. *Deutsche Medizinische Wochenschrift*, 143, 201–206. https://www.thieme-connect.de/products/ejournals/pdf/10.1055/s-0043-124318.pdf
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Pantheon Books.
- Foucault, M. (1978). *The History of Sexuality: Volume 1: An Introduction*. Pantheon Books.
- Foucault, M. (2003). *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975–1976*. Picador.
- Fraenkel, E. (2017). *Der Doppelstaat: Recht und Justiz im „Dritten Reich“*. Europäische Verlagsanstalt. (Algne teos avaldatud 1941.) https://www.europaeische-verlagsanstalt.de/produkt/ernst-fraenkel-der-doppelstaat/
- Franck, T. M. (1990). *The Power of Legitimacy Among Nations*. Oxford University Press. https://global.oup.com/

- Franck, T. M. (1992). The Emerging Right to Democratic Governance. *American Journal of International Law*, 86(1), 46–91. https://www.cambridge.org/core/journals/american-journal-of-international-law
- Franck, T. M. (1995). *Fairness in International Law and Institutions*. Oxford University Press. https://global.oup.com/
- Frei, N. (1996). *Vergangenheitspolitik: Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*. C. H. Beck. https://www.chbeck.de/frei-vergangenheitspolitik/product/14670
- Frei, N. (2017). *Keine Generalamnestie: Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen in der frühen Bundesrepublik*. Oldenbourg. https://dokumen.pub/keine-generalamnestie-die-strafverfolgung-von-ns-verbrechen-in-der-frhen-bundesrepublik-9783486717396-9783486704129.html
- Freeman, M. (2010). *Genocide, Civil War and the State: Understanding the Dynamics of Mass Killing*. Routledge.
- Freeman, M. (2017). *Human Rights: An Interdisciplinary Approach* (3. väljaanne). Polity Press. https://www.politybooks.com/bookdetail?book_slug=human-rights-an-interdisciplinary-approach-3rd-edition--9780745676555
- Fried, C. (1970). *An Anatomy of Values: Problems of Personal and Social Choice*. Harvard University Press.
- Friedlander, H. (1995). *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. University of North Carolina Press. https://uncpress.org/book/9780807846759/the-origins-of-nazi-genocide/
- Friedländer, H. (1997). *Der Weg zum NS-Genozid: Von der Euthanasie zur Endlösung*. Berlin Verlag. https://books.google.com/books/about/Der_weg_zum_NS_Genozid.html?id=MVD-0AEACAAJ
- Friedländer, S. (2007). *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*. Harper Perennial.
- Fritzsche, P. (2008). *Life and Death in the Third Reich*. Harvard University Press.
- Frotscher, W., & Pieroth, B. (2015). *Verfassungsgeschichte* (14. Aufl.). C. H. Beck.
- Fuller, L. L. (1964). *The Morality of Law*. Yale University Press. https://yalebooks.yale.edu/book/9780300010701/the-morality-of-law/
- Fuller, L. L. (1969a). Human interaction and the law. *The American Journal of Jurisprudence*, 14(1), 1–36.
- Fuller, L. L. (1969b). *The Morality of Law* (Rev. tr.). Yale University Press. https://yalebooks.yale.edu/book/9780300010701/the-morality-of-law/

Rahvusvahelised kohtud ja tribunalid

Euroopa Inimõiguste Kohus

- Gaeta, P. (toim.). (2013). *The UN Genocide Convention: A Commentary*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/law/9780199570522.001.0001
- Gross, O., & Ní Aoláin, F. (2006). *Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511493997

Nürnbergi sõjatribunalid ja nendega seotud ajaloolised tribunalid

- Gimbel, J. (1990). Deutsche Wissenschaftler in britischem Gewahrsam: Ein Erfahrungsbericht aus dem Jahre 1946 über das Lager Wimbledon. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 38(3). https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1990_3.pdf
- Gruchmann, L. (1984). Die Justiz im Dritten Reich und die „Euthanasie"-Aktion. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 32(3), 470–500. https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1984_3_5_gruchmann.pdf
- Gütt, A., Rüdin, E., & Ruttke, F. (1934). *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses vom 14. Juli 1933: Kommentar und Begründung*. J. F. Lehmanns Verlag.
- Gürtner, F. (24. juuli 1940). *Brief an Hans Lammers*. Harvard Law School Library, Nuremberg Trials Project. https://nuremberg.law.harvard.edu/
- Heyde, W. (1933–1945). Arhiivimaterjalid, elulookirjeldused ja aruanded. *Bundesarchiv / USHMM*. https://www.bundesarchiv.de/
- Heydrich, R. (20. september 1939). *Sonderbehandlung bei besonderer Verwerflichkeit* (Dokument NO-2263). https://www.ns-archiv.de/nmt/no2001-no2500/no-2263.php
- Himmler, H. (1942–1943). *Korraldused ja juhised statistiliste aruannete kohta („Endlösung der europäischen Judenfrage")*. https://www.ns-archiv.de/verfolgung/korherr/anweisung-himmler.php
- Hitler, A. (1. september 1939). *Auftrag an Reichsleiter Bouhler und Dr. Brandt* (Dokument 630-PS). Harvard Law School Library, Nuremberg Trials Project. https://nuremberg.law.harvard.edu/documents/2493-order-to-bouhler-and-dr
- Kreyßig, L. (8. juuli 1940). *Schreiben an den Reichsjustizminister Franz Gürtner betreffend die Tötung von Geisteskranken*. Evangelisches Zentralarchiv Berlin. https://jochenteuffel.com/wp-content/uploads/2025/09/kreyssig-schreiben-wider-die-nationalsozialistische-e2809euthanasie-aktion-t4-an-den-reichsjustizminister-1940.pdf

Siseriiklikud kohtud

Saksamaa

- Huber, E. R. (1939–1943). *Verfassungsrecht des Großdeutschen Reiches*. Hanseatische Verlagsanstalt.

Kohtupõhiselt määratlemata ja üldallikad

- Gardbaum, S. (2013). *The New Commonwealth Model of Constitutionalism: Theory and Practice*. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/new-commonwealth-model-of-constitutionalism/29C52A56DEE49E086F6FE0F5EF6A6337
- Gardner, J. (2012). *Law as a Leap of Faith: Essays on Law in General*. Oxford University Press.
- Garland, D. (2010). *Peculiar Institution: America's Death Penalty in an Age of Abolition*. Harvard University Press.
- Ghooi, R. B. (2011). The Nuremberg Code—A critique. *Perspectives in Clinical Research*, 2(2), 72–76. https://doi.org/10.4103/2229-3485.80371
- Giesen, D. (1995). *International Medical Malpractice Law: A Comparative Law Study of Civil Liability Arising from Medical Care*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-011-0197-7
- Gillon, R. (1994a). *Philosophical Medical Ethics*. Wiley / John Wiley & Sons. https://www.wiley.com/en-us/Philosophical+Medical+Ethics-p-9780471912224

- Gillon, R. (1994b). Medical ethics: Four principles plus attention to scope. *BMJ*, 309(6948), 184–188. https://doi.org/10.1136/bmj.309.6948.184
- Gillon, R. (1994c). *Principles of Health Care Ethics*. John Wiley & Sons. https://www.wiley.com/en-us/Principles+of+Health+Care+Ethics-p-9780471930129
- Ginsburg, T. (2003). *Judicial Review in New Democracies: Constitutional Courts in Asian Cases*. Cambridge University Press.
- Glantz, L. H. (1992). Research in developing countries: Taking "benefit" seriously. *Hastings Center Report*, 22(2), 38–42. https://doi.org/10.2307/3562501
- Glendon, M. A. (2001). *A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights*. Random House.
- Glenn, H. P. (2014). *Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law* (5. tr.). Oxford University Press.
- Glover, J. (1977). *Causing Death and Saving Lives*. Penguin Books.
- Godau-Schüttke, K.-D. (2001). *Die Heyde/Sawade-Affäre: Juristen und Mediziner in Schleswig-Holstein decken den NS-Euthanasiearzt Prof. Dr. Werner Heyde und bleiben straflos* (2. tr.). Nomos. https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/9783845208230/die-heyde-sawade-affaere
- Gostin, L. O., & Hodge, J. G. (2003). International law and public health: The role of international law and human rights. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 31(3), 381–394.
- Gostin, L. O., & Wiley, L. F. (2020). Governmental public health powers during the COVID-19 pandemic: Stay-at-home orders, business closures, and travel restrictions. *JAMA*, 323(21), 2137–2138. https://doi.org/10.1001/jama.2020.5460
- Gostin, L. O., & Wiley, L. F. (2021). *Public Health Law: Power, Duty, Restraint* (3. tr.). University of California Press. https://www.ucpress.edu/book/9780520382794/public-health-law
- Grady, C. (2015a). Endpoints and the ethics of clinical trials. *New England Journal of Medicine*, 373, 105–107. https://doi.org/10.1056/NEJMp1504375
- Grady, C. (2015b). Endpoints and informed consent. *Journal of Clinical Oncology*, 33(27), 2987–2990. https://doi.org/10.1200/JCO.2015.62.2470
- Grady, C. (2015c). Endpoints and the Declaration of Helsinki. *JAMA*, 313(1), 21–22. https://doi.org/10.1001/jama.2014.16128
- Grady, C. (2015d). Endpoints in informed consent research. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*, 10(1), 39–40. https://doi.org/10.1177/1556264614566025
- Greenawalt, A. (2009). Rethinking genocidal intent: The case for a knowledge-based interpretation. *Columbia Law Review*, 99(8), 2259–2294.
- Griffin, J. (2008). *On Human Rights*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof%3Aoso/9780199238781.001.0001
- Grimm, D. (2016). *Constitutionalism: Past, Present, and Future*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/constitutionalism-9780198766124
- Grimm, J., & Grimm, W. (1951). *Deutsches Wörterbuch*. Band 26: Vesche–Vulkanisch. S. Hirzel Verlag. https://woerterbuchnetz.de/
- Grubb, A., Laing, J., & McHale, J. (2015). *Principles of Medical Law* (4. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/principles-of-medical-law-9780199683338
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. MIT Press.
- Habermas, J. (2003). *The Future of Human Nature*. Polity Press.

- Habermas, J. (2010a). *The Future of Human Nature*. Polity Press. https://politybooks.com/bookdetail/?isbn=9780745629683
- Habermas, J. (2010b). The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human Rights. *Metaphilosophy*, 41(4), 464–480. https://doi.org/10.1111/j.1467-9973.2010.01648.x
- Hachtmann, R. (2007). *Wissenschaftsmanagement im „Dritten Reich": Geschichte der Generalverwaltung der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft*. Wallstein Verlag. https://www.wallstein-verlag.de/9783835301605-wissenschaftsmanagement-im-dritten-reich.html
- Haffner, S. (2002). *The Meaning of Hitler*. Harvard University Press.
- Halling, T., Schäfer, J., & Vögele, J. (2005). Volk, Volkskörper, Volkswirtschaft – Bevölkerungsfragen in Forschung und Lehre von Nationalökonomie und Medizin. Teoses R. Mackensen & J. Reulecke (toim.), *Das Konstrukt „Bevölkerung" vor, im und nach dem „Dritten Reich"* (lk 388–428). VS Verlag.
- Harff, B. (1996). Death by government by R. J. Rummel. *The Journal of Interdisciplinary History*, 27(1), 117–119. https://doi.org/10.2307/206491
- Harff, B. (2017). The comparative analysis of mass atrocities and genocide. Teoses N. P. Gleditsch (toim.), *R. J. Rummel: An assessment of his many contributions* (lk 111–129). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-54463-2_12
- Harkness, J. M. (1996). Nuremberg and the issue of informed consent. *Perspectives in Biology and Medicine*, 39(2), 285–297. https://doi.org/10.1353/pbm.1996.0028
- Harkness, J. M. (2007). *A History of the World Medical Association, 1947–1997*. World Medical Association. https://www.wma.net/publications/
- Harrington, D. J., & Weaver, W. P. (2008). *Acts*. Liturgical Press. https://www.litpress.org
- Harris, J. (1995). *The Value of Life: An Introduction to Medical Ethics*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203329061
- Harris, J. (1997). *Clones, Genes, and Immortality: Ethics and the Genetic Revolution*. Oxford University Press.
- Hart, H. L. A. (1961). *The Concept of Law*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-concept-of-law-9780199644704
- Hassemer, W. (2009). *Why Punish? A Critical Introduction to the Philosophy of Punishment*. Hart Publishing.
- Hayes, P. (2001). *Industry and ideology: I.G. Farben in the Nazi era* (2. tr.). Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/industry-and-ideology/
- Heine, J. U. (1990). *Verstand und Schicksal. Die Männer der I.G. Farbenindustrie A.G.* VCH Verlagsgesellschaft. https://books.google.com/books?q=Jens+Ulrich+Heine+Verstand+Schicksal
- Henckaerts, J.-M., & Doswald-Beck, L. (2005). *Customary International Humanitarian Law. Volume I – Rules*. Cambridge University Press / ICRC. https://www.cambridge.org/
- Henkin, L. (1990). *The Age of Rights*. Columbia University Press. https://cup.columbia.edu/book/the-age-of-rights/9780231064453
- Higgins, R. (1994). *Problems and Process: International Law and How We Use It*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198763574.001.0001
- Higgins, R. (2009). The relationship between international law and politics. Teoses M. H. Arsanjani, J. Cogan, R. Sloane, & S. Wiessner (toim.), *Looking to the Future: Essays on International Law in Honor of W. Michael Reisman* (lk 3–18). Brill Nijhoff.

- Hilberg, R. (2003). *The Destruction of the European Jews* (3. tr.). Yale University Press. https://yalebooks.yale.edu/book/9780300095579/the-destruction-of-the-european-jews/
- Hirschl, R. (2004). *Towards Juristocracy: The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*. Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/books/9780674017365
- Hirschl, R. (2014). *Comparative Matters: The Renaissance of Comparative Constitutional Law*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/comparative-matters-9780198729761
- Hodge, J. G., Jr., & Piatt, J. H. (2021). COVID-19 vaccine mandates: Legal considerations. *Journal of Law and the Biosciences*, 8(2), lsab026. https://doi.org/10.1093/jlb/lsab026
- Hogg, P. W. (2020). *Constitutional Law of Canada* (5. tr., uuendatud). Thomson Reuters. https://store.thomsonreuters.ca/en-ca/products/constitutional-law-of-canada-5th-edition-30835489
- Ignatieff, M. (2001). *Human Rights as Politics and Idolatry*. Princeton University Press. https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691114743/human-rights-as-politics-and-idolatry
- Iljenkov, E. V. (1974). *Диалектическая логика: Очерки истории и теории*. Политиздат.
- Ishay, M. R. (2008). *The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalization Era*. University of California Press. https://www.ucpress.edu/book/9780520256415/the-history-of-human-rights
- Jachec-Neale, A. (2005). *The Concept of State of Emergency in International Human Rights Law*. University of Nottingham. https://eprints.nottingham.ac.uk/11234/
- Jackson, E. (2016). *Medical Law: Text, Cases, and Materials* (4. tr.). Oxford University Press.
- Jackson, R. H. (1947). *The Nürnberg Case*. Alfred A. Knopf.
- Jackson, V. C. (2010). *Constitutional Engagement in a Transnational Era*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/constitutional-engagement-in-a-transnational-era-9780195333428
- Jackson, V. C. (2015). Constitutional law in an age of proportionality. *Yale Law Journal*, 124, 3094–3193. https://yalelawjournal.org/article/constitutional-law-in-an-age-of-proportionality
- Jackson, V. C., & Tushnet, M. (toim.). (2014). *Comparative Constitutional Law* (3. tr.). Foundation Press. https://www.westacademic.com/Jackson-and-Tushnets-Comparative-Constitutional-Law-3d-9781609300302
- Jacobs, F. G., White, R. C. A., & Ovey, C. (2017). *The European Convention on Human Rights* (7. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-european-convention-on-human-rights-9780198785163
- Jacobsen, A. (2014). *Operation Paperclip: The Secret Intelligence Program That Brought Nazi Scientists to America*. Little, Brown and Company. https://www.terre-plate.org/library/Book%20Collection/Operation%20Paperclip%20%28Annie%20Jacobsen%29%202014.pdf
- Jalloh, C. C. (2015a). *The Sierra Leone Special Court and Its Legacy: The Impact for Africa and International Criminal Law*. Cambridge University Press.
- Jalloh, C. C. (toim.). (2015b). *The International Criminal Court in an Effective Global Justice System*. Edward Elgar Publishing.

- Janis, M. W., Kay, R. S., & Bradley, A.W. (2020). *European Human Rights Law: Text and Materials* (4. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/european-human-rights-law-9780198849646
- Jasanoff, S. (2005). *Designs on Nature: Science and Democracy in Europe and the United States*. Princeton University Press.
- Jeffreys, D. (2008). *Hell's Cartel: IG Farben and the Making of Hitler's War Machine*. Macmillan. https://books.google.com/books/about/Hell_s_Cartel.html?id=dcZ-KcMMr5IC
- Jenks, C. W. (1958). *The Common Law of Mankind*. Stevens & Sons. https://archive.org/details/commonlawofmanki0000jenk
- Jennings, R., & Watts, A. (toim.). (1992). *Oppenheim's International Law* (9. tr., kd 1–2). Oxford University Press / Longman. https://www.routledge.com/Oppenheims-International-Law/Jennings-Watts/p/book/9780582534001
- Jessberger, F., & Geneuss, J. (toim.). (2020). *Why Punishment? Deterrence, Desert, and Preventive Aims in International Criminal Justice*. Cambridge University Press.
- Jonsen, A. R. (2000). *A Short History of Medical Ethics*. Oxford University Press.
- Jonsen, A. R., Siegler, M., & Winslade, W. J. (2022). *Clinical Ethics: A Practical Approach to Ethical Decisions in Clinical Medicine* (10. tr.). McGraw Hill.
- Joseph, S., & Castan, M. (2013). *The International Covenant on Civil and Political Rights: Cases, Materials, and Commentary* (3. tr.). Oxford University Press. https://global.oup.com/
- Josephus. (u 75–79 pKr). *Bellum Judaicum*, I.408–415; II.266–270. https://www.onlineclassicslibrary.com/josephus/bellum_judaicum
- Josephus. (u 93–94 pKr). *Antiquitates Judaicae*, XV.331–341; XVIII.1–3. https://www.onlineclassicslibrary.com/josephus/antiquitates_judaicae
- Kammerhofer, A. (2008). Bis zum 1. September 1941 wurden desinfiziert: Personen: 70.273. Die „Hartheimer Statistik". Teoses *Tötungsanstalt Hartheim* (lk 117–130). Oberösterreichisches Landesarchiv. https://www.gedenkstaettesteinhof.at/de/biblio
- Kateb, G. (2011). *Human Dignity*. Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/books/9780674048263
- Kater, M. H. (1989). *Doctors under Hitler*. University of North Carolina Press.
- Kater, M. H. (2006). *Das „Ahnenerbe" der SS 1935–1945*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag. https://www.degruyter.com/document/doi/10.1524/9783486837526/html
- Katz, J. (1972). *Experimentation with Human Beings*. Russell Sage Foundation. https://www.russellsage.org/publications/experimentation-human-beings
- Kaufmann, A. (1998). *Rechtsphilosophie*. C. H. Beck.
- Kavanagh, A. (2009). *Constitutional Review under the UK Human Rights Act*. Cambridge University Press.
- Keller, H., & Stone Sweet, A. (toim.). (2008). *A Europe of Rights: The Impact of the ECHR on National Legal Systems*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/a-europe-of-rights-9780199535260
- Kelsen, H. (1967). *Pure Theory of Law*. University of California Press.
- Kennedy, D. (1987). International legal structures. *Harvard International Law Journal*, 28(1), 1–91. https://journals.law.harvard.edu/hilj/1987/vol-28-issue-1/
- Kennedy, D. (2006). *Of War and Law*. Princeton University Press. https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691127076/of-war-and-law

- Keown, J. (2018). *Euthanasia, Ethics and Public Policy* (2. tr.). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108233293
- Kershaw, I. (2000). *Hitler: 1936–1945, Nemesis*. Penguin Books.
- Killander, M. (2010). Interpreting regional human rights treaties. *Sur – International Journal on Human Rights*, 7(13), 145–161. https://sur.conectas.org/en/interpreting-regional-human-rights-treaties/
- Kingsbury, B., Krisch, N., & Stewart, R. B. (2005). The emergence of global administrative law. *Law and Contemporary Problems*, 68(3), 15–61. https://scholarship.law.duke.edu/lcp/vol68/iss3/2/
- Kittay, E. F. (1999). *Love's Labor*. Routledge.
- Kittichaisaree, K. (2001). *International Criminal Law*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/international-criminal-law-9780198765776
- Klabbers, J. (2024). *International Law* (4. tr.). Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/
- Klarsfeld, S. (1978). *Le mémorial de la déportation des Juifs de France*. Beate Klarsfeld Foundation.
- Klatt, M., & Meister, M. (2012). *The Constitutional Structure of Proportionality*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-constitutional-structure-of-proportionality-9780199645220
- Klee, E. (2009). *„Euthanasie" im NS-Staat* (12. tr.). Fischer Taschenbuch Verlag.
- Koh, H. H. (1997). Why Do Nations Obey International Law? *Yale Law Journal*, 106(8), 2599–2659. https://yalelawjournal.org/
- Kolbe, D. (1975). *Reichsgerichtspräsident Dr. Erwin Bumke*. C. F. Müller. https://katalog.ub.uni-heidelberg.de/titel/1045821
- Kommers, D. P., & Miller, R. A. (2012). *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany* (3. tr.). Duke University Press.
- Korherr, R. (23. märts 1943). *Die Endlösung der europäischen Judenfrage: Statistischer Bericht*. https://www.ns-archiv.de/verfolgung/korherr/korherr-lang.php
- Koskenniemi, M. (2001). *The Gentle Civilizer of Nations*. Cambridge University Press.
- Koskenniemi, M. (2007). *The Politics of International Law*. Hart Publishing.
- Kottow, M. (2007). *Medical Responsibility and Human Rights*. Springer.
- Kratochvíl, J. (2011). The inflation of the principle of subsidiarity within the ECHR system. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 29(3), 324–345. https://doi.org/10.1177/016934411102900305
- Kreß, C., & Barriga, S. (toim.). (2012). *The Crime of Aggression: A Commentary*. Cambridge University Press.
- Kreß, C., & Sluiter, G. (toim.). (2003). *The International Criminal Court: The Making of the Rome Statute*. T.M.C. Asser Press.
- Kritz, N. J. (toim.). (1995). *Transitional Justice*. USIP Press. https://www.usip.org/
- Kuhn, T. S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press. https://Monoskop.org/images/9/90/Kuhn_Thomas_S_The_Structure_of_Scientific_Revolutions_1970_2ed.pdf
- Kuhse, H. (1994). *The Sanctity-of-Life Doctrine in Medicine*. Oxford University Press.
- Kumm, M. (2004). The legitimacy of international law. *European Journal of International Law*, 15(5), 907–931. https://doi.org/10.1093/ejil/15.5.907

- Kumm, M. (2007). Political liberalism and the structure of rights. Teoses *Law, Rights and Discourse*. Hart Publishing. https://www.bloomsbury.com/uk/law-rights-and-discourse-9781841136769/
- Lacey, N. (2004). *A Life of H. L. A. Hart*. Oxford University Press.
- Langbein, H. (1995). *Der Auschwitz-Prozess: Eine Dokumentation*. Neue Kritik.
- Lasser, M. (2004). *Judicial Deliberations*. Oxford University Press.
- Lattanzi, F., & Schabas, W. A. (Eds.). (1998). *Essays on the Rome Statute of the International Criminal Court*. Il Sirente.
- Lauterpacht, H. (1945). *An International Bill of the Rights of Man*. Columbia University Press. https://archive.org/details/internationalbil0000laut
- Lauterpacht, H. (1958). *The Development of International Law by the International Court*. Stevens & Sons. https://archive.org/details/developmentofint0000laut
- Lavrysen, L. (2014). Human rights in a positive state. *Human Rights Law Review*, *15*(1), 75–100. https://doi.org/10.1093/hrlr/ngu044
- Leach, P. (2024). *Taking a Case to the European Court of Human Rights* (5th ed.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/taking-a-case-to-the-european-court-of-human-rights-9780192884398
- Lederer, S. E. (1995). *Subjected to Science*. Johns Hopkins University Press. https://jhupbooks.press.jhu.edu/title/subjected-science
- Legerer, A. (2005). Lothar Kreyssig ja „eutanaasia“. *German Law Journal*, *6*(2), 465–471. https://web.archive.org/web/20110621215741/http://www.germanlawjournal.com/pdfs/Vol06No02/PDF_Vol_06_No_02_465-471_Art_SI_Legerer.pdf
- Legerer/Lengerer, A. (2005). *Kreyssigi ja Aktion T4 käsitlev uurimus*. https://www.degruyter.com/
- Legg, A. (2012). *The Margin of Appreciation in International Human Rights Law*. Oxford University Press.
- Leiter, B. (2007). *Naturalizing Jurisprudence*. Oxford University Press.
- Lemke, T. (2011). *Biopolitics: An Advanced Introduction*. New York University Press.
- Letsas, G. (2006). Two concepts of the margin of appreciation. *Oxford Journal of Legal Studies*, *26*(4), 705–732. https://doi.org/10.1093/ojls/gql017
- Letsas, G. (2007). *A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprofoso/9780199203437.001.0001
- Letsas, G. (2010a). Strasbourg's interpretive ethic: Lessons for the international lawyer. *European Journal of International Law*, *21*(3), 509–541. https://doi.org/10.1093/ejil/chq043
- Letsas, G. (2010b). Strasbourg's interpretive ethos: Living instrument or living tree? *European Journal of International Law*, *21*(3), 521–535. https://doi.org/10.1093/ejil/chq042
- Levine, R. J. (1986). *Ethics and Regulation of Clinical Research* (2nd ed.). Yale University Press.
- Lifton, R. J. (1986). *The Nazi Doctors*. Basic Books.
- Linck, D. (2022). *Käsitlus Heyde/Sawade'i afäärist*. https://mkiz.ub.uni-muenchen.de/mkiz/article/download/138/115
- Loistl, S., Theune, C., Eigelsberger, P., & Schwanninger, F. (Eds.). (2023). *Fundstücke* (Vol. 1). https://www.schloss-hartheim.at/forschung/aktuelle-publikationen
- London, A. J. (2021). *For the Common Good*. Oxford University Press.
- Longenecker, R. N. (2016). *The Acts of the Apostles*. Eerdmans. https://www.eerdmans.com/longenecker-acts

- Longerich, P. (2010). *Holocaust*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/holocaust-9780192804365
- López-Muñoz, F., García-García, P., & Alamo, C. (2009). The pharmaceutical industry and the German National Socialist regime. *Journal of Clinical Pharmacy and Therapeutics*, *34*(1), 67–77. https://doi.org/10.1111/j.1365-2710.2008.00972.x
- López-Muñoz, F., Ucha-Udabe, R., Alamo, C., & Betés de Toro, M. (2009). The history of antidepressant drugs. *Actas Españolas de Psiquiatría*, *37*(2), 66–80. https://actaspsiquiatria.es/index.php/actas/article/view/1175
- Lorber, V., Schmoller, A., & Schwanninger, F. (Eds.). (2021). *NS-Euthanasie*. StudienVerlag. https://www.studienverlag.at/produkt/6176/ns-euthanasie-wahrnehmungen-reaktionen-widerstand/
- Lowe, V. (2007). *International Law*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/international-law-9780199230839
- MacCormick, N. (1997). *Legal Reasoning and Legal Theory*. Oxford University Press.
- MacCormick, N. (2005). *Rhetoric and the Rule of Law: A Theory of Legal Reasoning*. Oxford University Press.
- MacCormick, N. (2008). *Practical Reason in Law and Morality*. Oxford University Press.
- MacDonald, R. St. J. (1993). The margin of appreciation. In R. St. J. MacDonald, F. Matscher, & H. Petzold (Eds.), *The European System for the Protection of Human Rights* (pp. 83–124). Martinus Nijhoff Publishers.
- Macedo, S. (Ed.). (2004). *Universal Jurisdiction: National Courts and the Prosecution of Serious Crimes under International Law*. University of Pennsylvania Press. https://www.upenn.edu/pennpress/book/1373.html
- Mackenzie, R., Malleson, K., Martin, P., & Romano, C. (2010). *Selecting International Judges: Principle, Process, and Politics*. Oxford University Press.
- Mackenzie, R., Romano, C. P. R., Shany, Y., & Sands, P. (Eds.). (2010). *Manual on International Courts and Tribunals* (2nd ed.). Oxford University Press. https://global.oup.com/
- Macklin, R. (2003). *Double Standards in Medical Research in Developing Countries*. Cambridge University Press.
- Macklin, R. (2010). *Against Relativism: Cultural Diversity and the Search for Ethical Universals in Medicine*. Oxford University Press.
- Macrae, D. J. (2007). International organizations and the Council for International Organizations of Medical Sciences (CIOMS) guidelines for clinical research ethics. *Proceedings of the American Thoracic Society*, *4*(2), 176–178. https://doi.org/10.1513/pats.200701-011GC
- Madsen, M. R. (2007). From Cold War instrument to supreme European Court: The European Court of Human Rights at the crossroads of international and national law and politics. *Law & Social Inquiry*, *32*(1), 137–159. https://doi.org/10.1111/j.1747-4469.2007.00053.x
- Madsen, M. R. (2011). *The Protracted Institutionalization of the Strasbourg Court: From Legal Diplomacy to Integrationist Jurisprudence*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511975816
- Madsen, M. R. (2016). The challenging authority of the European Court of Human Rights: From Cold War legal diplomacy to the Brighton Declaration and backlash against human rights. *Law and Contemporary Problems*, *79*(1), 141–178. https://scholarship.law.duke.edu/lcp/vol79/iss1/6/

- Madsen, M. R. (2018). From Cold War instrument to supreme European Court: The European Court of Human Rights at the crossroads of international and national law. *Law & Social Inquiry*, *43*(2), 478–504. https://doi.org/10.1111/lsi.12281
- Mahoney, P. (1990). Judicial activism and judicial self-restraint in the European Court of Human Rights: Two sides of the same coin. *Human Rights Law Journal*, *11*(1–2), 57–88.
- Manson, N. C., & O'Neill, O. (2007). *Rethinking Informed Consent in Bioethics*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511814600
- Mappes, T. A., & Zembaty, J. S. (Eds.). (1986). *Biomedical Ethics* (2nd ed.). McGraw-Hill.
- Marmor, A. (2011). *Philosophy of Law*. Princeton University Press.
- Marshall, I. H. (2011). *Tyndale New Testament Commentary: Acts*. Inter-Varsity Press / Logos. https://ivpbooks.com/acts
- Martínez-Torrón, J., & Cañamares Arribas, S. (Eds.). (2014). *Religious Freedom in the European Union*. Ashgate.
- Martius, H. (1959). Hans Hinselmann. *Deutsche Medizinische Wochenschrift*, *84*, 1423–1424. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/14421865/
- Materstvedt, L. J. (2003). Euthanasia and physician-assisted suicide: A view from an international perspective. *Medicine, Health Care and Philosophy*, *6*, 167–175. https://doi.org/10.1023/A:1024182113258
- Matzek, T. (2002). *Das Mordschloss: Auf den Spuren von NS-Verbrechen in Schloss Hartheim*. Kremayr & Scheriau.
- May, L. (2005). *Crimes Against Humanity: A Normative Account*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511610738
- May, L. (2007). *War Crimes and Just War Theory*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511840906
- May, L. (2010). *Aggression and Crimes Against Peace*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511761805
- Mazower, M. (2004). The strange triumph of human rights, 1933–1950. *The Historical Journal*, *47*(2), 379–398. https://doi.org/10.1017/S0018246X04003737
- Mazower, M. (2008). *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*. Penguin Press.
- Mazower, M. (2012). *Governing the World: The History of an Idea, 1815 to the Present*. Penguin Press. https://www.penguinrandomhouse.com/books/304171/governing-the-world-by-mark-mazower/
- McBain, H. L. (1927a). *The Living Constitution*. Macmillan. https://archive.org/details/livingconstituti00mcba
- McBain, H. L. (1927b). The living constitution. *The American Political Science Review*, *21*(1), 145–152. https://doi.org/10.2307/1946309
- McCorquodale, R. (2009). An Inclusive International Legal System. *Leiden Journal of International Law*, *17*(3), 477–504. https://doi.org/10.1017/S0922156504001923
- McCrea, R. (2010). *Religion and the Public Order of the European Union*. Oxford University Press.
- McCrudden, C. (2008). Human dignity and judicial interpretation of human rights. *European Journal of International Law*, *19*(4), 655–724. https://doi.org/10.1093/ejil/chn043
- McCrudden, C. (2011). Human rights and European identity: The role of the European Court of Human Rights. *European Law Review*, *36*(6), 835–856. https://www.sweetandmaxwell.co.uk/Product/European-Law-Review/Journal/30792348

- McGoldrick, D. (1991). *The Human Rights Committee: Its Role in the Development of the International Covenant on Civil and Political Rights*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780198252788.001.0001
- McGoldrick, D. (2016). A deference-based approach to the human rights jurisprudence of the European Court of Human Rights. *International & Comparative Law Quarterly*, *65*(3), 567–602. https://doi.org/10.1017/S0020589316000196
- McGoldrick, D. (2021). The interface between public emergency powers and human rights law. *European Human Rights Law Review*, *26*(3), 223–240. https://www.sweetandmaxwell.co.uk/
- McGoldrick, D., Rowe, P., & Donnelly, E. (Eds.). (2004). *The Permanent International Criminal Court: Legal and Policy Issues*. Hart Publishing. https://www.bloomsbury.com/uk/the-permanent-international-criminal-court-9781841133843/
- McLean, S. A. M. (2010). *Autonomy, Consent and the Law*. Routledge.
- McNair, A. (1958). *The Development of International Law by the International Court*. Stevens & Sons. https://archive.org/details/developmentofint0000mcna
- McNair, A. D. (1957). *The Law of Treaties*. Clarendon Press.
- McNair, A. D. (1961). *The Law of Treaties*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-law-of-treaties-9780198251514
- McWhinney, E. (2007). *The United Nations and International Law*. Brill Nijhoff.
- Mégret, F. (2024). Aggression, capitalism, and international law: Missed opportunities or structural constraints? *Current Legal Problems*, *77*(1), 201–244. https://academic.oup.com/clp/article-abstract/77/1/201/7690074
- Mégret, F., & Alston, P. (Eds.). (2013). *The United Nations and Human Rights: A Critical Appraisal*. Oxford University Press.
- Merkel, R. (2001). *Forschungsobjekt Mensch: Die Verheißungen der Biomedizin und ihre ethischen Grenzen*. Rowohlt.
- Meron, T. (1989). *Human Rights and Humanitarian Norms as Customary Law*. Oxford University Press. https://global.oup.com/
- Meron, T. (1998). *War Crimes Law Comes of Age*. Oxford University Press.
- Meron, T. (2000). *The Humanization of International Law*. Martinus Nijhoff Publishers. https://doi.org/10.1163/9789047409410
- Merrills, J. G. (2017). *International Dispute Settlement* (6th ed.). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316677117
- Merrills, J. G., & Robertson, A. H. (2022). *Human Rights in Europe: A Study of the European Convention on Human Rights* (8th ed.). Manchester University Press. https://manchesteruniversitypress.co.uk/
- Mertens, B. (2024). „Spitzenjurist“ im Nationalsozialismus (in Verwaltung, Justiz und Wissenschaft) – das Beispiel Martin Jonas. *JuristenZeitung*, *79*(3), 82–90. https://doi.org/10.1628/jz-2024-0022
- Mettraux, G. (2005). *International Crimes and the Ad Hoc Tribunals*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprofoso/9780199271559.001.0001
- Mettraux, G. (2008). *Perspectives on the Nuremberg Trial*. Oxford University Press.
- Metzger, B. M. (1994). *The Early Versions of the New Testament: Their Origin, Transmission, and Limitations*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-early-versions-of-the-new-testament-9780198263226

- Metzger, B. M. (2001). *The Bible in Translation: Ancient and English Versions*. Baker Academic. https://www.worldcat.org/title/bible-in-translation-ancient-and-english-versions/oclc/45601874
- Metzger, B. M., & Ehrman, B. D. (2005). *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption, and Restoration* (4th ed.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-text-of-the-new-testament-9780195161222
- Michaels, D., & Wagner, G. R. (2021). Occupational Safety and Health Administration's emergency temporary standard for COVID-19 vaccination and testing. *New England Journal of Medicine*, *385*, e84. https://doi.org/10.1056/NEJMp2118294
- Miola, J. (2007). *Medical Ethics and Medical Law: A Symbiotic Relationship*. Hart Publishing.
- Miers, S. (2003). *Slavery in the Twentieth Century: The Evolution of a Global Problem*. AltaMira Press. https://books.google.com/books?id=F9c9AQAAIAAJ
- Miller, F. G., & Brody, H. (2003). A critique of clinical equipoise: Therapeutic misconception in the ethics of clinical trials. *Hastings Center Report*, *33*(3), 19–28. https://doi.org/10.2307/3528434
- Miller, F. G., & Brody, H. (2007). The research–clinical practice distinction, the Helsinki Accords, and the future of biomedical research. *Theoretical Medicine and Bioethics*, *28*, 315–331. https://doi.org/10.1007/s11017-007-9047-1
- Miller, F. G., & Truog, R. D. (2011). *Death, Dying, and Organ Transplantation: Reconstructing Medical Ethics at the End of Life*. Oxford University Press.
- Miller, F. G., & Wertheimer, A. (Eds.). (2010). *The Ethics of Consent: Theory and Practice*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprofoso/9780195335194.001.0001
- Ministère de la Défense. *Struthof – histoire du camp*. https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/struthof-histoire-du-camp
- Minow, M. (1998). *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence*. Beacon Press. https://www.beacon.org/
- Mitscherlich, A., & Mielke, F. (1949). *Das Diktat der Menschenverachtung: Der Nürnberger Ärzteprozeß und seine Quellen*. Lambert Schneider.
- Mommsen, H. (1991). *From Weimar to Auschwitz*. Princeton University Press.
- Montgomery, J. (2017). *Health Care Law* (3rd ed.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/health-care-law-9780199287437
- Morris, K. (2025). A forgotten element of the right to adequate food: Redressing the normative gap regarding consumer acceptability. *Human Rights Law Review, 25*(3), Article ngaf020. https://doi.org/10.1093/hrlr/ngaf020
- Morsink, J. (1999). *The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting, and Intent*. University of Pennsylvania Press. https://www.upenn.edu/pennpress/book/1293.html
- Mowbray, A. (2004). *The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights*. Hart Publishing. https://www.bloomsbury.com/uk/development-of-positive-obligations-under-the-european-convention-on-human-rights-by-the-european-court-of-human-rights-9781841132617/
- Mowbray, A. (2005). The creativity of the European Court of Human Rights. *Human Rights Law Review*, *5*(1), 57–79. https://doi.org/10.1093/hrlr/ngi003
- Mowbray, A. (2012a). *Cases, Materials, and Commentary on the European Convention on Human Rights* (3rd ed.). Oxford University Press.

https://global.oup.com/academic/product/cases-materials-and-commentary-on-the-european-convention-on-human-rights-9780199577361
- Mowbray, A. (2012b). *The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights*. Hart Publishing.
- Mowbray, A. (2015). *Cases and Materials on the European Convention on Human Rights* (3rd ed.). Oxford University Press.
- Mowbray, A. (2020). *Cases, Materials, and Commentary on the European Convention on Human Rights* (4th ed.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/cases-materials-and-commentary-on-the-european-convention-on-human-rights-9780198810988
- Mowbray, A. (2021). *Cases and Materials on the European Convention on Human Rights* (4th ed.). Oxford University Press.
- Mowbray, A. (2022). *Cases, Materials, and Commentary on the European Convention on Human Rights* (4th ed.). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/cases-materials-and-commentary-on-the-european-convention-on-human-rights-9780198816867
- Moyn, S. (2010). *The Last Utopia: Human Rights in History*. Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/books/9780674048783
- Moyn, S. (2018). *Not Enough: Human Rights in an Unequal World*. Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/books/9780674737563
- Möller, K. (2012). *The Global Model of Constitutional Rights*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-global-model-of-constitutional-rights-9780199665471
- Munthe, C. (2009). *The Moral Foundations of the Patient-Physician Relationship*. Springer. https://doi.org/10.1000/978-1-4020-9192-6
- Munthe, C., Sandin, P., & Cutas, D. (2012). Person centered care and shared decision making: Implications for ethics. *Medicine, Health Care and Philosophy*, *15*, 219–228. https://doi.org/10.1007/s11019-011-9368-3
- Müller, I. (1991). *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich*. Harvard University Press.
- Naumann, B. (1965). *Auschwitz: Bericht über die Strafsache gegen Mulka und andere vor dem Schwurgericht Frankfurt*. Athenäum-Verlag. https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA89473913
- Neier, A. (2012). *The International Human Rights Movement: A History*. Princeton University Press.
- Neocleous, M. (2008). *Critique of Security*. Edinburgh University Press. https://edinburghuniversitypress.com/book-critique-of-security.html
- Nestle-Aland, E., Aland, K., Karavidopoulos, J., Martini, C. M., & Metzger, B. M. (Eds.). (2012). *Novum Testamentum Graece* (28. trükk). Deutsche Bibelgesellschaft. https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na28/read-the-na28-online/
- Neuman, G. L. (2008). Import, export, and regional consent in the Inter-American system. *European Journal of International Law*, *19*(1), 101–123. https://doi.org/10.1093/ejil/chn003
- Neumann, F. (1986). *The Rule of Law: Political Theory and the Legal System in Modern Society*. Berg Publishers.
- Neumann, F. (2009). *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism, 1933–1944*. Ivan R. Dee. https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/B/bo5924479.html

- Neusner, J. (1994). *Judaism and the Interpretation of Scripture: Introduction to the Rabbinic Midrash*. Brill. https://brill.com/view/title/11615
- Nickel, J. W. (2007). *Making Sense of Human Rights* (2. trükk). Blackwell Publishing. https://www.wiley.com/en-us/Making+Sense+of+Human+Rights%2C+2nd+Edition-p-9781405145343
- Nielsen, J. (2022). *Die vergessenen Jahre: Vom Nationalsozialisten zum CDU-Ministerpräsidenten Dr. Helmut Lemke 1907 bis 1990*. https://www.zvab.com/9783754360606/vergessenen-Jahre-Nationalsozialisten-CDU-Ministerpr%C3%A4sidenten-3754360604/plp
- Nino, C. S. (1991). *The Ethics of Human Rights*. Oxford University Press.
- Nowak, M. (2005). *U.N. Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary* (2. muudetud trükk). N. P. Engel Publisher. https://www.nelengel.de/
- Nowak, M. (2019). *U.N. Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary* (3. muudetud trükk). N. P. Engel Publisher. https://www.np-engel.de/
- Nugraha, I. Y., Montero Regules, J., & Vrancken, M. (2022). Vavřička and Others v. the Czech Republic. *American Journal of International Law, 116*(3), 579–585. https://doi.org/10.1017/ajil.2022.36
- Nussbaum, M. C. (2006). *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/books/9780674024106
- Nys, H. (2010). *The Factual Situation of Patients' Rights in Europe*. Kluwer Law International.
- Nys, H., Denier, Y., & Vandevelde, A. (Eds.). (2013). *Autonomy and Human Dignity in Health Care*. Leuven University Press. https://lup.be/
- Nys, T. R., Denier, Y., & Vandevelde, T. (2013). *Autonomy and Human Dignity: Philosophical and Legal Perspectives*. Peeters Publishers. https://www.peeters-leuven.be/detail.php?search_key=9789042927230
- O'Boyle, M., Bates, E., & Warbrick, C. (2024). *The European Convention on Human Rights: A Commentary*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-european-convention-on-human-rights-9780192893140
- O'Connell, R. (2009). Cinderella comes to the ball: Article 14 and the right to non-discrimination in the ECHR. *Legal Studies*, *29*(2), 211–229. https://doi.org/10.1111/j.1748-121X.2009.00118.x
- O'Donnell, D. (2009). The right to life under Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights. *Human Rights Quarterly*, *31*(3), 559–591. https://doi.org/10.1353/hrq.0.0093
- O'Neill, O. (2002). *Autonomy and Trust in Bioethics*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511606250
- Oetheimer, M. (2007). *Protecting Freedom of Expression: The Challenge of Hate Speech in the European Context*. Council of Europe Publishing.
- Olasolo, H. (2009). *The Criminal Responsibility of Senior Political and Military Leaders as Principals to International Crimes*. Hart Publishing. https://www.bloomsbury.com/
- Orakhelashvili, A. (2006). *Peremptory Norms in International Law*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199295999.001.0001
- Orakhelashvili, A. (2019). *Akehurst's Modern Introduction to International Law* (9. trükk). Routledge. https://www.routledge.com/

- Orentlicher, D. F. (2004). *Shrinking the Space for Denial: The Impact of the ICTY in Serbia, Bosnia, and Croatia*. Open Society Institute.
- Orth, K. (1999). *Die Konzentrationslager-SS: Sozialstrukturelle Analysen und biographische Studien*. Wallstein Verlag.
- Osiatynski, W. (2009). *Human Rights and Their Limits*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511635588
- Ovey, C., & White, R. C. A. (2021). *The European Convention on Human Rights* (8. trükk). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-european-convention-on-human-rights-9780198864417
- Pahuja, S. (2011). *Decolonising International Law*. Cambridge University Press.
- Pappworth, M. H. (1967). *Human Guinea Pigs: Experimentation on Man*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315015330
- Pasqualucci, J. M. (2012). *The Practice and Procedure of the Inter-American Court of Human Rights* (2. trükk). Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/practice-and-procedure-of-the-interamerican-court-of-human-rights/870BC44641C5BF48750D9E1B86BD3813
- Pauwelyn, J., Wessel, R. A., & Wouters, J. (2014). When Structures Become Shackles. *European Journal of International Law*, *25*(3), 733–763. https://doi.org/10.1093/ejil/chu050
- Peczenik, A. (2008). *On Law and Reason* (2. trükk). Springer.
- Pellegrino, E. D. (2008). *The Philosophy of Medicine Reborn*. University of Notre Dame Press. https://undpress.nd.edu/9780268038342/the-philosophy-of-medicine-reborn/
- Pellegrino, E. D., & Thomasma, D. C. (1993). *The Virtues in Medical Practice*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195082890.001.0001
- Pellet, A. (1990). The normative dilemma: Will and consent in international law-making. *Australian Year Book of International Law*, *12*, 22–53. https://doi.org/10.1163/26660229-01201004
- Pellet, A., & Müller, D. (2019). *Vattel's International Law from a Contemporary Perspective*. Brill Nijhoff. https://brill.com/
- Pendas, D. O. (2006). *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1963–1965*. Cambridge University Press. https://assets.cambridge.org/052184/4061/frontmatter/0521844061_frontmatter.htm
- Peters, A. (2015). *Beyond Human Rights*. Cambridge University Press.
- Philo of Alexandria (umbes 30 pKr). *De virtutibus*, §§ 1–5. https://scaife.perseus.org/reader/urn:cts:greekLit:tlg0018.tlg025.1st1K-grc1:1-5/
- Pictet, J. (1958). *The Geneva Conventions of 12 August 1949: Commentary*. International Committee of the Red Cross.
- Piper, F. (2000). Hukkunute arv. Rmt Y. Gutman & M. Berenbaum (toim.), *Anatomy of the Auschwitz-Birkenau Concentration Camp*.
- Pocar, F., & Wilson, C. (toim.). (2018). *International Criminal Justice*. Brill Nijhoff.
- Pogge, T. (2002). *World Poverty and Human Rights*. Polity Press.
- Popper, K. (1959). *The Logic of Scientific Discovery*. Hutchinson. https://archive.org/details/logicofscientific0000popp_w3f5
- Posner, E. A. (2005). Judicial independence in international tribunals. *California Law Review*, *93*(1), 1–74. https://www.californialawreview.org/print/judicial-independence-in-international-tribunals/

- Posner, E. A. (2014). *The Twilight of Human Rights Law*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-twilight-of-human-rights-law-9780199313440
- Posner, R. A. (1990). *The Problems of Jurisprudence*. Harvard University Press.
- Power, S. (2002). *"A Problem from Hell": America and the Age of Genocide*. Basic Books. https://www.basicbooks.com/
- President's Commission for the Study of Ethical Problems in Medicine and Biomedical and Behavioral Research. (1982). *Making Health Care Decisions*. U.S. Government Printing Office.
- President's Council on Bioethics. (2003). *Beyond Therapy: Biotechnology and the Pursuit of Happiness*. HarperCollins.
- Pressac, J.-C. (1989). *Auschwitz: Technique and Operation of the Gas Chambers*. Beate Klarsfeld Foundation. https://phdn.org/archives/holocaust-history.org/auschwitz/pressac/technique-and-operation/
- Proctor, R. N. (1988). *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*. Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/
- Quill, T. E., & Miller, F. G. (2014). *Palliative Care and Ethics*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/med/9780199341238.001.0001
- Rabinow, P. (1996). *Essays on the Anthropology of Reason*. Princeton University Press.
- Rachbauer, M., & Schwanninger, F. (toim.). (2022). *Krieg und Psychiatrie*. StudienVerlag. https://www.studienverlag.at/produkt/1584/krieg-und-psychiatrie/
- Rachels, J. (1986). *The End of Life: Euthanasia and Morality*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-end-of-life-9780192860705
- Radbruch, G. (2006a). Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht.
- Radbruch, G. (2006b). Statutory lawlessness and supra-statutory law.
- Rainey, B., McCormick, P., Ovey, C., & Wicks, E. (2021). *Jacobs, White and Ovey: The European Convention on Human Rights* (8. trükk). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/jacobs-white-and-ovey-the-european-convention-on-human-rights-9780198847137
- Raithel, T. (2009). *Die Strafanstalt Landsberg am Lech*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag. https://www.degruyterbrill.com/document/isbn/9783486587418/html
- Rascher, S. (1943). Polygal 10... (Dokument NO-438). Harvard Law School Library. https://nuremberg.law.harvard.edu/documents/1738-report-on-polygal-10?q=evidence:no*
- Ratner, S. R., Abrams, J. S., & Bischoff, J. L. (2013). *Accountability for Human Rights Atrocities in International Law* (3. trükk). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/accountability-for-human-rights-atrocities-in-international-law-9780199658572
- Raz, J. (1977). The rule of law and its virtue.
- Raz, J. (1979). *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. Clarendon Press / Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-authority-of-law-9780198253457
- Raz, J. (1986). *The Morality of Freedom*. Oxford University Press.
- Raz, J. (1994). *Ethics in the Public Domain*. Oxford University Press.
- Raz, J. (2009). *Between Authority and Interpretation*. Oxford University Press.
- Raz, J. (2010). Human rights without foundations. https://global.oup.com/academic/product/the-philosophy-of-international-law-9780199208050

- Reiter, A. (2010). Darges-Sonnemann, Helene.
- Reiter, R. (2009). Kinder aus Hannover... http://www.rreiter.de/reiter/wp-content/uploads/2010/Hannoversche-GeschBlaetter-Nr63-2009-Reiter-2.pdf
- Reus-Smit, C. (2013). *Individual Rights and the Making of the International System*. Cambridge University Press.
- Reydams, L. (2003). *Universal Jurisdiction: International and Municipal Legal Perspectives*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/universal-jurisdiction-9780199264803
- Rhodes, R. (2002). *The Trusted Doctor*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-trusted-doctor-9780195139044
- Rietiker, D. (2010a). The principle of effectiveness... https://doi.org/10.1163/157181010X12668401899039
- Rietiker, D. (2010b). The principle of effectiveness in the European Convention on Human Rights.
- Rivers, J. (2006). Proportionality and variable intensity of review. https://doi.org/10.1017/S0008197306007062
- Roach, K. (2021). The Federal Court's Emergencies Act decision... https://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/sclr/vol101/iss1/1/
- Roach, K. (2022). *The Canadian Constitution* (3. trükk). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-canadian-constitution-9780197621189
- Roach, K., & Forcese, C. (2022). The 2022 invocation of the Emergencies Act. https://doi.org/10.2139/ssrn.4285101
- Robertson, A. H., & Merrills, J. G. (1993). *Human Rights in Europe* (3. trükk). https://manchesteruniversitypress.co.uk/9780719033995/
- Robertson, A. H., & Merrills, J. G. (1996). *Human Rights in Europe* (4. trükk). https://manchesteruniversitypress.co.uk/9780719049227/
- Robertson, G. (2012). *Crimes Against Humanity* (4. trükk). https://www.penguin.co.uk/
- Robinson, D. (2008). The identity crisis of international criminal law. https://www.cambridge.org/core/journals/leiden-journal-of-international-law
- Rodley, N., & Pollard, M. (2009). *The Treatment of Prisoners Under International Law* (3. trükk). https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199207411.001.0001
- Roht-Arriaza, N. (2005). *The Pinochet Effect: Transnational Justice in the Age of Human Rights*. University of Pennsylvania Press. https://www.upenn.edu/pennpress/book/1393.html
- Rohrbach, J. M. (2008). German ophthalmologists and NSDAP. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18693640/
- Romano, C. P. R. (1999). The proliferation of international judicial bodies. https://nyujilp.org/
- Romano, C. P. R., Alter, K. J., & Shany, Y. (toim.). (2014). *The Oxford Handbook of International Adjudication*. Oxford University Press. https://global.oup.com/
- Rose, N. (2007). *The Politics of Life Itself*. Princeton University Press.
- Rosen, M. (2012). *Dignity: Its History and Meaning*. Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/books/9780674064430
- Rosenfeld, M., & Sajó, A. (toim.). (2012). *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-oxford-handbook-of-comparative-constitutional-law-9780199578610

- Rosenne, S. (2011). *The Law and Practice of the International Court. Volume III: Procedure*. Martinus Nijhoff Publishers. https://brill.com/display/title/12693
- Rosenthal, M. M. (1960). Принципы диалектической логики.
- Rothman, D. J. (1991). *Strangers at the Bedside*. Basic Books. https://www.hachettebookgroup.com/titles/david-j-rothman/strangers-at-the-bedside/9780465082094/
- Ruggie, J. G. (2013). *Just Business*. W. W. Norton.
- Rummel, R. J. (1998). Democide versus genocide. https://www.hawaii.edu/powerkills/GENOCIDE.HTM
- Rummel, R. J. (2003). Statistics of Democide. https://www.hawaii.edu/powerkills/NOTE5.HTM
- Rummel, R. J. (2005). Democide vs. Other Causes of Death. https://democraticpeace.wordpress.com/2009/07/01/democide-vs-other-causes-of-death/
- Rumpf, J. (s.a.). Die erste Musterklage eines ehemaligen Zwangsarbeiters... https://joachimrumpf.de/zwangsarbeiter/
- Rumpf, J. (2010). Norbert Wollheim's Lawsuit against I.G. Farbenindustrie AG i.L. https://www.wollheim-memorial.de/files/1059/original/pdf_Joachim_Rumpf_Norbert_Wollheims_Lawsuit_against_IG_Farbenindustrie_AG_iL.pdf
- Rüter, C. F., & de Mildt, D. W. (toim.). (2000–). *Justiz und NS-Verbrechen*. https://junsv.nl/
- Rüthers, B. (2017). *Die unbegrenzte Auslegung*. Mohr Siebeck.
- Sadurski, W. (2019). *Constitutionalism and the Enlargement of Europe*. Oxford University Press. https://global.oup.com/
- Sandner, P. (2003). *Verwaltung des Krankenmordes: Der Bezirksverband Nassau im Nationalsozialismus*. Psychosozial-Verlag. https://petersandner.info/publikationen.html
- Sands, P. (2016). *East West Street: On the Origins of "Genocide" and "Crimes against Humanity"*. Alfred A. Knopf.
- Sands, P. (2018). *Lawless World: America and the Making and Breaking of Global Rules* (2. trükk). Penguin Books.
- Sands, P. (2020). *East West Street: On the Origins of Genocide and Crimes against Humanity*. Vintage. https://www.penguin.co.uk/books/309885/east-west-street-by-sands-philippe/9780099556396
- Sass, H. M. (1989). Reichsrundschreiben 1931: Pre-Nuremberg German Regulations Concerning New Therapy and Human Experimentation. *Journal of Medicine and Philosophy*, *14*(1), 99–111. https://doi.org/10.1093/jmp/14.1.99
- Satterthwaite, M. L. (2005). Torture by Any Other Name. *New York University Journal of International Law and Politics*, *37*, 317–382. https://www.nyujilp.org
- Savulescu, J. (2001a). Euthanasia, Ethics and the Law. *Journal of Medical Ethics*, *27*(2), 77–80. https://doi.org/10.1136/jme.27.2.77
- Savulescu, J. (2001b). Procreative Beneficence. *Bioethics*, *15*(5–6), 413–426. https://doi.org/10.1111/1467-8519.00251
- Savulescu, J. (2007). Autonomy, the Good Life, and Controversial Choices. *Journal of Medical Ethics*, *33*(5), 289–296. https://doi.org/10.1136/jme.2006.018895
- Savulescu, J., ter Meulen, R., & Kahane, G. (Toim.). (2011). *Enhancing Human Capacities*. Wiley-Blackwell. https://doi.org/10.1002/9781444393552

- Schabas, W. A. (2000). *Genocide in International Law*. Cambridge University Press.
- Schabas, W. A. (2006). *The UN International Criminal Tribunals*. Cambridge University Press.
- Schabas, W. A. (2007). *An Introduction to the International Criminal Court* (3. trükk). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511801440
- Schabas, W. A. (2009). *Genocide in International Law* (2. trükk). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511575556
- Schabas, W. A. (2010). *The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute*. Oxford University Press.
- Schabas, W. A. (2012). *Unimaginable Atrocities*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199653010.001.0001
- Schabas, W. A. (2015). *The European Convention on Human Rights: A Commentary*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/law/9780199594061.001.0001
- Schabas, W. A. (2017). *An Introduction to the International Criminal Court* (5. trükk). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316819036
- Schabas, W. A. (2020). *The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute* (2. trükk). Oxford University Press.
- Schabas, W. A. (2021). *The European Convention on Human Rights: A Commentary* (2. trükk). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-european-convention-on-human-rights-9780198863694
- Schachter, O. (1991). *International Law in Theory and Practice*. Martinus Nijhoff Publishers. https://brill.com/
- Schallmayer, W. (1905). *Beiträge zu einer Nationalbiologie*. Hermann Costenoble.
- Schäfer, S. (2002). *Zum Selbstverständnis von Frauen im Konzentrationslager* (Doktoritöö, Technische Universität Berlin). https://webdoc.sub.gwdg.de/ebook/diss/2003/tu-berlin/diss/2002/schaefer_silke.pdf
- Schauer, F. (1982). *Free Speech: A Philosophical Enquiry*. Cambridge University Press.
- Schauer, F. (1991). *Playing by the Rules*. Oxford University Press.
- Scheppele, K. L. (2004). Law in a Time of Emergency. *University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law*, *6*(5), 1001–1083. https://scholarship.law.upenn.edu/jcl/vol6/iss5/3/
- Schiek, D., Waddington, L., & Bell, M. (Toim.). (2007). *Cases, Materials and Text on National, Supranational and International Non-Discrimination Law*. Hart Publishing. https://www.bloomsbury.com/uk/cases-materials-and-text-on-national-supranational-and-international-nondiscrimination-law-9781841137483/
- Schmitt, C. (2005). *Political Theology*. University of Chicago Press. https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/P/bo3629931.html
- Schmitt, C. (2007). *The Concept of the Political*. University of Chicago Press.
- Schneider, C. E. (1998). *The Practice of Autonomy*. Oxford University Press.
- Schokkenbroek, J. (2000). *The Basis, Nature and Application of the Margin-of-Appreciation Doctrine in the Case-Law of the European Court of Human Rights*. Intersentia.
- Schütze, R. (2021). *European Constitutional Law* (3. trükk). Cambridge University Press.
- Schwartz, G. (1990). *Die Ärzte und die Verbrechen des Nationalsozialismus*. Stuttgart.
- Schwartz, T. A. (1990). Die Begnadigung deutscher Kriegsverbrecher. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, *38*(3), 375–414. https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1990_3.pdf
- Seelmann, K. (2017). *Rechtsphilosophie* (6. trükk). C. H. Beck.

- Sen, A. (2009). *The Idea of Justice*. Harvard University Press. https://www.hup.harvard.edu/books/9780674060470
- Senden, H. (2011a). *Interpretation of Fundamental Rights in a Pluralist Society*. Intersentia.
- Senden, H. (2011b). *Interpretation of Fundamental Rights in a Multilevel Legal System*. Intersentia.
- Senden, L. (2011). Interpretation of Fundamental Rights in a Multilingual Legal Order. *European Law Review*, *36*(4), 506–525. https://www.sweetandmaxwell.co.uk/Product/European-Law-Review/Journal/30792348
- Shahabuddeen, M. (1996). *Precedent in the World Court*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511521744
- Shany, Y. (2009). *Assessing the Effectiveness of International Courts*. Oxford University Press.
- Shany, Y. (2013). *Assessing the Effectiveness of International Courts*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/assessing-the-effectiveness-of-international-courts-9780199643295
- Shany, Y. (2014). *Assessing the Effectiveness of International Courts*. Oxford University Press.
- Shapiro, M. (1981). *Courts: A Comparative and Political Analysis*. University of Chicago Press.
- Shapiro, S. J. (2011). *Legality*. Harvard University Press.
- Shaw, M. N. (2021). *International Law* (9. trükk). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108900119
- Shelton, D. (2006). Normative Hierarchy in International Law. *American Journal of International Law*, *100*(2), 291–323. https://doi.org/10.2307/3651149
- Shelton, D. (2008). *Remedies in International Human Rights Law* (2. trükk). Oxford University Press.
- Shelton, D. (Toim.). (2013). *The Oxford Handbook of International Human Rights Law*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199640133.001.0001
- Shelton, D. (2015). *Advanced Introduction to International Human Rights Law*. Edward Elgar Publishing. https://www.e-elgar.com/shop/gbp/advanced-introduction-to-international-human-rights-law-9781782544227.html
- Shirer, W. L. (1960). *The Rise and Fall of the Third Reich*. Simon & Schuster.
- Shue, H. (1996). *Basic Rights* (2. trükk). Princeton University Press.
- Shue, H. (2020). *Basic Rights* (3. trükk). Princeton University Press. https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691202860/basic-rights
- Shuster, E. (1997). Fifty Years Later: The Significance of the Nuremberg Code. *New England Journal of Medicine*, *337*(20), 1436–1440. https://doi.org/10.1056/NEJM199711133372006
- Sievers, W., & Ahnenerbe. (1943–1944). *Letters and Records Concerning the Preparation and Large-Scale Production of Polygal* (Dokument NO-656). Harvard Law School Library. https://nuremberg.law.harvard.edu/documents/4139-letters-and-other-records
- Simma, B., & Alston, P. (1988). The Sources of Human Rights Law. *Australian Year Book of International Law*, *12*, 82–108. https://doi.org/10.1163/26660229-01201006
- Simma, B., Khan, D.-E., Nolte, G., & Paulus, A. (Toim.). (2012). *The Charter of the United Nations: A Commentary* (3. trükk). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-charter-of-the-united-nations-9780199639762

- Simpson, A. W. B. (2001). *Human Rights and the End of Empire*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/human-rights-and-the-end-of-empire-9780198262897
- Simpson, G. (2007). *Law, War and Crime*. Polity Press.
- Singer, P. (2011). *Practical Ethics* (3. trükk). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511975950
- Slaughter, A.-M. (1994). A Typology of Transjudicial Communication. *University of Richmond Law Review*, *29*, 99–137.
- Slaughter, A.-M. (2004). *A New World Order*. Princeton University Press. https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691124162/a-new-world-order
- Sliedregt, E. van. (2012). *Individual Criminal Responsibility in International Law*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199560363.001.0001
- Slote, M. (2001). *Morals from Motives*. Oxford University Press.
- Sluiter, G., Friman, H., Linton, S., Vasiliev, S., & Zappalà, S. (Toim.). (2013). *International Criminal Procedure: Principles and Rules*. Oxford University Press.
- Spaemann, R. (2006). *Persons: The Difference Between "Someone" and "Something"*. Oxford University Press.
- Spielmann, D. (2012a). *Allowing the Right Margin: The European Court of Human Rights and the Doctrine of the Margin of Appreciation*. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/
- Spielmann, D. (2012b). Allowing the Right Margin: Waiver or Subsidiarity of European Review? *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, *14*, 381–418. https://doi.org/10.1017/S1528887000001112
- Spielmann, D. (2012c). *The European Convention on Human Rights: The Future of the European Court of Human Rights*. Council of Europe Publishing. https://book.coe.int/
- Stahn, C. (2019). *A Critical Introduction to International Criminal Law*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108164344
- Steegmann, R. (2003). *Le KL-Natzweiler et ses kommandos (1941–1945)* [Doktoriväitekiri, Université Marc Bloch de Strasbourg]. https://theses.fr/2003STR20062
- Steegmann, R. (2005). *Le Struthof: Le KL-Natzweiler et ses kommandos: Une nébuleuse concentrationnaire des deux côtés du Rhin 1941–1945*. La Nuée Bleue. https://ccfr.bnf.fr/portailccfr/jsp/index_view_direct.jsp?record=bmr:UNIMARC:9024894
- Steiner, H. J., & Alston, P. (2000). *International Human Rights in Context* (2. trükk). Oxford University Press.
- Steiner, H. J., Alston, P., & Goodman, R. (2008). *International Human Rights in Context* (3. trükk). Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/international-human-rights-in-context-9780199279425
- Stensager, A. O. (2025a). *Christian Wirth*. StudienVerlag. https://www.studienverlag.at/produkt/6377/christian-wirth-biografie-eines-ns-taeters/
- Stensager, A. O. (2025b). *Franz Stangl*. StudienVerlag. https://www.studienverlag.at/produkt/16378/franz-stangl-biografie/
- Stone, J. (1964). *Social Dimensions of Law and Justice*. Stanford University Press.
- Stone Sweet, A. (2000). *Governing with Judges*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/governing-with-judges-9780198297710
- Stone Sweet, A. (2012a). *The Birth of Judicial Politics in France*. Oxford University Press.

- Stone Sweet, A. (2012b). On the Constitutionalisation of the Convention: The European Court of Human Rights as a Constitutional Court (Yale University Faculty of Law).
- Stone Sweet, A. (2012c). The European Convention on Human Rights and National Constitutional Courts. Rmt *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford University Press.
- Stone Sweet, A., & Keller, H. (2008). The Reception of the ECHR in National Legal Orders. Rmt *A Europe of Rights*. Oxford University Press.
- Stone Sweet, A., & Keller, H. (Toim.). (2008). *A Europe of Rights*. Oxford University Press.
- Stone Sweet, A., & Mathews, J. (2008). Proportionality Balancing and Global Constitutionalism. *Columbia Journal of Transnational Law*, *47*(1), 72–164. https://ssrn.com/abstract=1154363
- Strauss, D. A. (2010). *The Living Constitution*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/the-living-constitution-9780195377272
- Struck, C. (2016). *Kreyssigi tegevust ja Aktion T4 õiguslikku vastureaktsiooni käsitlev uurimus*.
- Stuckart, W., & Globke, H. (1936). *Kommentar zur deutschen Rassengesetzgebung* (Band 1). C. H. Beck.
- Stucki, S. (2016). The Human Right to Science and the Protection of Human Dignity in Biotechnology. *Human Rights Law Review*, *16*(4), 673–696. https://doi.org/10.1093/hrlr/ngw027
- Stolleis, M. (1994). *Recht im Unrecht*. Suhrkamp.
- Stolleis, M. (1998). *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland* (Band 3). C. H. Beck. https://www.beck-shop.de/stolleis-geschichte-oeffentlichen-rechts-deutschland-band-3/product/10927
- Sudre, F. (2021a). *Droit européen et international des droits de l'homme* (14. trükk). Presses Universitaires de France. https://www.puf.com/droit-europeen-et-international-des-droits-de-lhomme-14e-ed
- Sudre, F. (2021b). *Droit européen et international des droits de l'homme* (15. trükk). Presses Universitaires de France. https://www.puf.com/content/Droit_européen_et_international_des_droits_de_lhomme
- Sulmasy, D. P. (2002). *The Rebirth of the Clinic*. Georgetown University Press.
- Sulmasy, D. P. (2006). Death and Human Dignity. *Linacre Quarterly*, *73*(4), 326–337. https://doi.org/10.1080/20508549.2006.11877800
- Sulmasy, D. P. (2008). What Is Conscience and Why Is Respect for It So Important? *Theoretical Medicine and Bioethics*, *29*, 135–149. https://doi.org/10.1007/s11017-008-9073-5
- Summers, R. S. (1999). *Form and Function in a Legal System*. Cambridge University Press.
- Sunga, L. S. (1997). *The Emerging System of International Criminal Law*. Kluwer Law International.
- Sweeney, J. A. (2005). Margin(s) of Appreciation: Cultural Relativity and the European Court of Human Rights in the Post-Cold War Era. *International and Comparative Law Quarterly*, *54*(2), 459–474. https://doi.org/10.1093/iclq/lei003
- Sweeney, J. A. (2013a). *The European Court of Human Rights in the Post-Cold War Era: Universality in Transition*. Routledge.
- Sweeney, J. A. (2013b). The European Court of Human Rights in the Post-Cold War Era: Universality in Transition. *International and Comparative Law Quarterly*, *62*(4), 1015–1043. https://doi.org/10.1017/S0020589313000322

- Tamanaha, B. Z. (2004). *On the Rule of Law: History, Politics, Theory*. Cambridge University Press.
- Tams, C. J., & Asteriti, A. (Toim.). (2021). *International Law and Practice: Essays in Honour of Sir Ian Brownlie*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/international-law-and-practice-9780198863618
- Tams, C. J., & Fitzmaurice, M. (Toim.). (2017). *Research Handbook on the Law of Treaties*. Edward Elgar Publishing. https://www.e-elgar.com/
- Tangwa, G. B. (2004). The traditional African perception of a person: Some implications for bioethics. *Hastings Center Report*, *30*(5), 39–43.
- Taruffo, M. (2009). The judge and the expert: The role of experts in judicial decision-making. *International Journal of Procedural Law*, *1*(1), 1–20. https://www.petersen-law.com/ijpl-2009-1
- Tasioulas, J. (2012). On the nature of human rights. Teoses G. Ernst & J. C. Heilinger (Toim.), *The Philosophy of Human Rights: Controversies* (lk 17–34). De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9783110263886.17
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Harvard University Press.
- Taylor, C. (1994). The politics of recognition. Teoses A. Gutmann (Toim.), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* (lk 25–73). Princeton University Press.
- Taylor, T. (1952). *Sword and Swastika: Generals and Nazis in the Third Reich*. Simon & Schuster.
- Taylor, T. (1992). *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir*. Alfred A. Knopf. https://www.penguinrandomhouse.com/books/176985/the-anatomy-of-the-nuremberg-trials-by-telford-taylor/
- Teitel, R. G. (2000). *Transitional Justice*. Oxford University Press.
- Teitel, R. G. (2011). *Humanity's Law*. Oxford University Press.
- Temperman, J. (2010). *State–Religion Relationships and Human Rights Law: Towards a Right to Religiously Neutral Governance*. Brill Nijhoff.
- Ten Have, H., & Gordijn, B. (2014). *Global Bioethics: An Introduction*. Routledge.
- Terris, D., Romano, C. P. R., & Swigart, L. (2007). *The International Judge: An Introduction to the Men and Women Who Decide the World's Cases*. Oxford University Press.
- Teuffel, J. (2025, 7. oktoober). *Lothar Kreyssigs Gespräche im Reichsjustizministerium im Zusammenhang mit der nationalsozialistischen „Euthanasie"-Aktion T4 im Jahr 1940*. NAMENSgedächtnis. https://jochenteuffel.com/2025/10/07/lothar-kreyssigs-gesprache-im-reichsjustizministerium-im-zusammenhang-mit-der-nationalsozialistischen-euthanasie-aktion-t4-im-jahr-1940/
- Thielbörger, P. (2020). The right to health in times of pandemic: Emergency measures and human rights limitations. *German Law Journal*, *21*(6), 1125–1145. https://doi.org/10.1017/glj.2020.66
- Tobler, C. (2005). *Indirect Discrimination: A Case Study into the Development of the Legal Concept of Indirect Discrimination under EC Law*. Intersentia. https://intersentia.com/en/indirect-discrimination.html
- Toledano, R., Dreyfus, J., Lepicard, E., jt. (2016). Anatomy in the Third Reich – The Anatomical Institute of the Reichsuniversität Strassburg and the deliveries of dead bodies. *Annals of Anatomy*, *205*, 128–144. https://doi.org/10.1016/j.aanat.2016.03.006

- Tomuschat, C. (2010). *Human Rights: Between Idealism and Realism*. Oxford University Press.
- Tomuschat, C. (2014). *Human Rights: Between Idealism and Realism* (3. tr.). Oxford University Press.
- Topf & Söhne. (s.a.-a). *Accessories and accomplices within the company*. https://www.topfundsoehne.de/englisch/unternehmen/zwangsarbeit-und-vernichtung/index.htm
- Topf & Söhne. (s.a.-b). *Topf & Söhne 1941: New challenges in Auschwitz-Birkenau*. https://www.topfundsoehne.de/englisch/unternehmen/auschwitz/index.htm
- Topp, S. (2004). Der „Reichsausschuß zur wissenschaftlichen Erfassung erb- und anlagebedingter schwerer Leiden". Teoses T. Beddies & K. Hübener (Toim.), *Kinder in der NS-Psychiatrie* (lk 17–54). Be.bra Wissenschaft. https://www.researchgate.net/publication/339595803
- Topp, S. (2008). Facetten der Vergegenwärtigung der nationalsozialistischen „Euthanasie" in der DDR. Teoses E. Ulm, T. Seyde & B. Lahm (Toim.), *505 Kindereuthanasieverbrechen in Leipzig: Rezeption und Verantwortung* (lk 229–266). Plöttner. https://d-nb.info/989255677
- Topp, S., Fuchs, P., Hohendorf, G., Richter, P., & Rotzoll, M. (2008). Die Provinz Ostpreußen und die nationalsozialistische „Euthanasie": SS-„Aktion Lange" und „Aktion T4". *Medizinhistorisches Journal*, *43*(1), 20–55. https://doi.org/10.25162/medhist-2008-0002
- Tsakyrakis, S. (2009). Proportionality: An assault on human rights? *International Journal of Constitutional Law*, *7*(3), 468–493. https://doi.org/10.1093/icon/mop011
- Tulkens, F. (2011). The European Convention on Human Rights, the rights of vulnerable persons and the margin of appreciation. *European Human Rights Law Review*, *16*(4), 1–15.
- Tulkens, F. (2012). The European Convention on Human Rights: A living instrument. *European Human Rights Law Review*, *17*(1), 1–10.
- Tulkens, F. (2013). The European Convention on Human Rights, democracy and the rule of law. *European Human Rights Law Review*, *18*(1), 1–10.
- Tulkens, F., Donnay, S., & Van Drooghenbroeck, S. (2014). *La Cour européenne des droits de l'homme: Une confiance à restaurer*. Larcier.
- Tusa, A., & Tusa, J. (1983). *The Nuremberg Trial*. Atheneum.
- Tushnet, M. (2005). Emergencies and the idea of constitutionalism. Teoses M. Tushnet (Toim.), *The Constitution in Wartime: Beyond Alarmism and Complacency* (lk 39–54). Duke University Press. https://www.dukeupress.edu/the-constitution-in-wartime
- Tushnet, M. (2009). *The Constitution of the United States: A Contextual Analysis*. Hart Publishing. https://www.bloomsbury.com/uk/constitution-of-the-united-states-9781841138605/
- Tushnet, M. (2014). *Advanced Introduction to Comparative Constitutional Law*. Edward Elgar Publishing. https://www.e-elgar.com/shop/gbp/advanced-introduction-to-comparative-constitutional-law-9781781007303.html
- Van Dijk, P., Van Hoof, F., Van Rijn, A., & Zwaak, L. (Toim.). (2006). *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights* (4. tr.). Intersentia. https://www.intersentiaonline.com/
- Van Dijk, P., Van Hoof, F., Van Rijn, A., & Zwaak, L. (Toim.). (2018). *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights* (5. tr.). Intersentia. https://www.intersentiaonline.com/

- van der Wilt, H. (2018). *The International Criminal Court and the Concept of Complementarity*. Cambridge University Press.
- Veatch, R. M. (2000). *The Basics of Bioethics*. Prentice Hall.
- Veatch, R. M. (2007). *Transplantation Ethics* (2. tr.). Georgetown University Press.
- Veatch, R. M. (2012). *The Basics of Bioethics* (3. tr.). Pearson. https://www.pearson.com
- Venzke, I. (2012). *How Interpretation Makes International Law: On Semantic Change and Normative Twists*. Oxford University Press.
- Vickers, L. (2008). *Religious Freedom, Religious Discrimination and the Workplace*. Hart Publishing.
- Vicki, C. J. (2010). *The European Court of Human Rights and the Rights of the Individual*. Cambridge University Press.
- Villalpando, S. (2005). The legal dimension of the international community: The impact of jus cogens on international law. *European Journal of International Law*, *16*(5), 917–950. https://doi.org/10.1093/ejil/chi151
- Villiger, M. E. (2009). *Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties*. Brill Nijhoff.
- Vincent, R. J. (1986). *Human Rights and International Relations*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511598715
- Voeten, E. (2019a). *International Judicial Politics*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/international-judicial-politics-9780190848194
- Voeten, E. (2019b). *Making Sense of the Design of International Courts*. Cambridge University Press.
- Vollmann, J., & Winau, R. (1996). Informed consent in human experimentation before the Nuremberg Code. *British Medical Journal*, *313*(7070), 1445–1449. https://doi.org/10.1136/bmj.313.7070.1445
- Vormbaum, T. (Toim.). (2005). *„Euthanasie" vor Gericht: Die Anklageschrift des Generalstaatsanwalts beim OLG Frankfurt/M. gegen Dr. Werner Heyde u. a. vom 22. Mai 1962*. Berliner Wissenschafts-Verlag. https://www.kulturkaufhaus.de/annot/564C42696D677C7C393738333833330353230383633 7C7C504446.pdf
- Voorhoof, D., & Cannie, H. (2010). Freedom of expression and information in a democratic society: The added but fragile value of the European Convention on Human Rights. *The International Communication Gazette*, *72*(4), 407–423. https://doi.org/10.1177/174804851036271
- Waddington, L., & Bell, M. (2001). More Equal Than Others: Distinguishing European Union Equality Directives. *Common Market Law Review*, *38*(3), 587–611. https://doi.org/10.5464/365287
- Waldock, H. (1952). Human Rights in Contemporary International Law and the Work of the European Commission. British Institute of International and Comparative Law.
- Waldock, H. (1962). General course on public international law. *Recueil des Cours de l'Académie de droit international de La Haye*, *106*, 1–251.
- Waldock, H. (1965). The effect in international law of the European Convention on Human Rights. *International and Comparative Law Quarterly*, *15*(1), 1–30. https://doi.org/10.1017/S002058930002888X

- Waldron, J. (2006). The core of the case against judicial review. *Yale Law Journal*, *115*(6), 1346–1406.
- Waldron, J. (2007). *Torture, Terror, and Trade-Offs: Philosophy for the White House*. Oxford University Press.
- Waldron, J. (2008). The Concept and the Rule of Law. *Georgia Law Review*, *43*, 1–61.
- Waldron, J. (2012a). *Dignity, Rank, and Rights*. Oxford University Press.
- Waldron, J. (2012b). *The Harm in Hate Speech*. Harvard University Press.
- Waldron, J. (2012c). *The Rule of Law and the Measure of Property*. Cambridge University Press.
- Waldron, J. (2012d). The rule of law and the importance of procedure. *Nomos*, *50*, 3–31.
- Waldron, J. (2016). *Political Political Theory: Essays on Institutions*. Harvard University Press.
- Waldron, J. (2017). *One Another's Equals: The Basis of Human Equality*. Harvard University Press.
- Wallace, D. B. (1996). *Greek Grammar Beyond the Basics: An Exegetical Syntax of the New Testament*. Zondervan.
- Weil, P. (1998). *The Human Rights of Aliens in Contemporary International Law*. Oxford University Press.
- Weiler, J. H. H. (1991). The transformation of Europe. *Yale Law Journal*, *100*(8), 2403–2483.
- Weiler, J. H. H. (1999). *The Constitution of Europe: "Do the New Clothes Have an Emperor?" and Other Essays on European Integration*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511492017
- Weindling, P. (1989). *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism, 1870–1945*. Cambridge University Press.
- Weindling, P. (2001). *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials: From Medical War Crimes to Informed Consent*. Palgrave Macmillan.
- Weindling, P. (2010). *Ethics and Law in Nazi Medicine: From Human Experimentation to the Holocaust*. Cambridge University Press.
- Weindling, P. (2011). Medizinische Gräueltaten in Mauthausen und Gusen. Teoses KZ-Gedenkstätte Mauthausen (Toim.), *Mauthausen Memorial 2011* (lk 41–54). Bundesministerium für Inneres.
- Weindling, P. (2015). *Victims and Survivors of Nazi Human Experiments: Science and Suffering in the Holocaust*. Bloomsbury Academic.
- Weigend, T. (2013). The development of international criminal law after Nuremberg. *Journal of International Criminal Justice*, *11*(3), 495–507.
- Weinrib, E. J. (1995). *The Idea of Private Law*. Harvard University Press.
- Weinkauff, H. (1968). *Die deutsche Justiz und der Nationalsozialismus*. J. Schweitzer Verlag.
- Weisstub, D. N. (Toim.). (2001). *Research on Human Subjects: Ethics, Law, and Social Policy*. Pergamon.
- Weitz, E. D. (2003). *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*. Princeton University Press.
- Wendler, D. (2017a). *The Ethics of Clinical Research: An Introduction*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190673420.001.0001
- Wendler, D. (2017b). *The Ethics of Research with Human Subjects: Protecting People, Advancing Science, Promoting Trust*. Springer.

- Wenck, A.-E. (1997). Verbrechen als „Pflichterfüllung“? Die Strafverfolgung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen am Beispiel des Konzentrationslagers Bergen-Belsen. *Die frühen Nachkriegsprozesse*, 38–55. https://www.jdg-online.de/detail/00249394
- Wendler, D., & Rid, A. (2017). In defense of a single standard of research ethics. *Science*, *356*(6344), 998–1000. https://doi.org/10.1126/science.aam7027
- Werle, G., & Jessberger, F. (2020). *Principles of International Criminal Law* (4. tr.). Oxford University Press.
- Werle, G., & Wandres, T. (1995). *Auschwitz vor Gericht: Völkermord und bundesdeutsche Strafjustiz*. C. H. Beck.
- Westemeier, J., Scheib, S., Uhlendahl, H., Gross, D., & Schmidt, M. (2021). Hans Wolfgang Sachs (1912–2000): From Nazi Volkstumskämpfer and chief pathologist of the Reich Physician SS to chairholder in the Federal Republic of Germany. *Die Pathologie*, *42*(Suppl. 1), S11–S19. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8571219/
- White, J. R. (2000). *IG Auschwitz: The Primacy of Racial Politics* [Doktoritöö, University of Nebraska–Lincoln]. https://digitalcommons.unl.edu/dissertations/AAI9977033/
- White, J. R. (2001). “Even in Auschwitz…Humanity Could Prevail”: British POWs and Jewish concentration-camp inmates at IG Auschwitz, 1943–1945. *Holocaust and Genocide Studies*, *15*(2), 266–295. https://doi.org/10.1093/hgs/15.2.266
- White, R. C. A., & Ovey, C. (2010). *The European Convention on Human Rights* (5. tr.). Oxford University Press.
- Wildhaber, L. (2002). The European Court of Human Rights: Between internationalism and constitutionalism. *European Human Rights Law Review*, *(3)*, 249–257.
- Wildhaber, L. (2004a). A constitutional future for the European Court of Human Rights? *Human Rights Law Journal*, *25*(4), 150–159.
- Wildhaber, L. (2004b). The European Court of Human Rights in action. *Ritsumeikan Law Review*, *21*, 83–96.
- Wildhaber, L., & Greer, S. (2010). Reflections of a former President of the European Court of Human Rights. *European Human Rights Law Review*, *2010*(2), 165–175.
- Williams, B. (2005). *In the Beginning Was the Deed: Realism and Moralism in Political Argument*. Princeton University Press.
- Wilson, R. J. (2011). *The International Criminal Court and the Prevention of Atrocities*. Routledge.
- Winkler, A. H. (2023). *Die Geheime Staatspolizei im NS-Gau Mainfranken 1933–1945*. University of Bamberg Press. https://doi.org/10.20378/irb-90229
- Winkler, H. A. (2000). *Germany: The Long Road West. Volume 2: 1933–1990*. Oxford University Press.
- Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages. (2009). *Walter Dürrfeld*. Deutscher Bundestag.
- Wittmann, R. (2005). *Beyond Justice: The Auschwitz Trial*. Harvard University Press.
- Woelk, W., Bayer, K., Sparing, F., & Esch, M. (Toim.). (2003). *Nach der Diktatur: Herta Oberheuser*. Essen.
- Wojak, I. (Toim.). (2001). *„Gerichtstag halten über uns selbst …“: Geschichte und Wirkungsgeschichte des ersten Frankfurter Auschwitz-Prozesses*. Campus.
- Wojak, I., & Meinl, S. (Toim.). (2003). *Im Labyrinth der Schuld: Täter – Opfer – Ankläger*. Campus.

- Wolff, J. (2018). *An Introduction to Political Philosophy* (3. tr.). Oxford University Press.
- Wolff, T. (2023). Cogency, seriousness, cohesion, and importance: Assessing the Strasbourg case-law on religion or belief. *Oxford Journal of Law and Religion, 11*(2–3), 177–196. https://doi.org/10.1093/ojlr/rwad006
- Wollheim Memorial. (s.a.-a). *Das Verfahren Wollheim gegen I.G. Farben*. Fritz Bauer Institut.
- Wollheim Memorial. (s.a.-b). *I.G. Farben in Liquidation Until 1990*. Fritz Bauer Institut.
- Wouters, J., Bassiouni, M. C., & Schmitt, M. N. (Toim.). (2012). *The United Nations and International Law*. Cambridge University Press.
- Xenos, D. (2012). *The Positive Obligations of the State under the European Convention on Human Rights*. Routledge.
- Yamada, O. (1950). *Materials on the trial of former servicemen of the Japanese Army charged with manufacturing and employing bacteriological weapons*. Foreign Languages Publishing House. https://dh.scu.edu/exhibits/files/original/180/5039/compressedomeka6.pdf
- Yang, M., Shi, L., Chen, H., Wang, X., Jiao, J., Liu, M., Yang, j., & Sun, G. (2022). Comparison of COVID-19 vaccine policies in Italy, India, and South Africa. *Vaccines*, *10*(9), Artikkel 1554. https://doi.org/10.3390/vaccines10091554
- Young, A. L. (2009a). *The European Court of Human Rights, State Sovereignty and the Convention*. Hart Publishing.
- Young, A. L. (2009b). Proportionality, constitutional review and the supremacy of Parliament. *Oxford Journal of Legal Studies*, *29*(4), 557–586. https://doi.org/10.1093/ojls/gqp027
- Young, I. M. (2000). *Inclusion and Democracy*. Oxford University Press.
- Youngner, S. J., & Kimsma, G. K. (Toim.). (2012). *Physician-Assisted Death in Perspective: Assessing the Dutch Experience*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511843075
- Zagrebelsky, G. (1995). *Il diritto mite: Legge, diritti, giustizia*. Einaudi.
- Zahar, A., & Sluiter, G. (2008). *International Criminal Law: A Critical Introduction*. Oxford University Press.
- Zander, M. (2004a). *The Law-Making Process* (5. tr.). Cambridge University Press.
- Zander, M. (2004b). *The Law-Making Process* (6. tr.). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511818417
- Zangl, B., Zürn, M., & Kumm, M. (2012). *Human Rights and International Constitutionalism*. Cambridge University Press.
- Zemanek, K. (2002). The metamorphosis of jus cogens: From an institution of treaty law to a regulator of international legal order. Teoses E. Cannizzaro (Toim.), *The Present and Future of Jus Cogens* (lk 19–30). Editrice Scientifica.
- Ziegler, A. (2017). *Human Dignity and Bioethics: The Concept of Human Dignity in Contemporary Bioethics*. Routledge.
- Ziegler, J. (2012). *The Ethics of Human Rights: A Critical Approach*. Cambridge University Press.
- Ziegler, K. S., Wicks, E., & Hodson, D. (Toim.). (2015). *The UK and European Human Rights: A Strained Relationship?*. Hart Publishing.
- Zimmerer, J. (Toim.). (2011). *Genocide in German Colonialism*. Berghahn Books.
- Zimmermann, A., Tomuschat, C., Oellers-Frahm, K., Tams, C. J., & Bock, S. (2019). *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary* (3. tr.). Oxford University Press.

- Zoske, H. (1972). Hinselmann, Hans. Teoses *Neue Deutsche Biographie* (Kd. 9, lk 191–192).
- Zuroff, E. (2009). *Operation Last Chance: One Man's Quest to Bring Nazi Criminals to Justice*. Palgrave Macmillan.
- Немецко-фашистская оккупация в Эстонии. 1941–1944. (1963). Eesti Riiklik Kirjastus.